

Володимир Мельниченко

"На славу нашої
преданої
України"

Тарас
Шевченко

і

Осип
Бодянський

七

16
 48
 130

Володимир Мельниченко

"НА СЛАВУ НАШОЇ ПРЕСЛАВНОЇ УКРАЇНИ"

Тарас Шевченко

і

Осип Бодянський

МОСКВА
ОЛМА Медиа Групп
2008

УДК 930.85
ББК 74.04(2)
М 48

Оформлення обкладинки
А. Козаченко

Мельниченко В. Ю.

М 48 «На славу нашої преславної України» (Тарас Шевченко і Осип Бодяньський). — М.: ОЛМА Медиа Групп, 2008. — 560 с.
ISBN 978-5-373-01340-6

Володимир Юхимович Мельниченко — доктор історичних наук, член-кореспондент АПН України, заслужений діяч науки України, член Національної спілки письменників України і Спілки письменників Росії, автор 40 книг з історичної, політичної і мистецтвознавчої проблематики. З 2001 р. — генеральний директор Культурного центру України в Москві, за цей час видав у російській столиці 10 книг українською мовою, в тому числі монографії «Тарас Шевченко і Михайло Грушевський на Старому Арбаті», «Тарас Шевченко: „Моє перебування в Москві“».

Читач тримає в руках першу в українській і світовій історіографії книгу про дружбу і московські зустрічі Тараса Шевченка та Осипа Бодяньського. Вона присвячується 200-річчю з дня народження Осипа Бодяньського, що випадає в 2008 р., та 200-річчю з дня народження Тараса Шевченка, що вже не за горами.

УДК 930.85
ББК 74.04(2)

ISBN 978-5-373-01340-6

© ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», издание, 2008
© В. Ю. Мельниченко, текст, 2008

«Я сам козак...» (замість передмови)

Передусім про назву книги. Поздоровляючи Михайла Максимовича з Новим 1858 роком, Тарас Шевченко побажав йому довголіття та здоров'я «*ня славу нашої преславної України*»¹. Якщо вдуматися, Тарас Григорович мимохідь, але з геніальною простою і поетичною точністю сформулював ідею, заради якої творили в Москві, Петербурзі та в усій Росії знамениті українці, такі як Михайло Максимович, Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, Осип Бодянський... Якраз останнього в Україні, мабуть, знають найменше, його заслуги перед «*ненькою*» в наш час несправедливо призабуті, мало акцентовані. Про російського й українського вченого, славіста, фольклориста, археографа, видавця історичних документів, письменника і перекладача Осипа Максимовича Бодянського написано немало, але ж, як сказав йому в свій час Микола Гоголь, у нас «*якось розучуються читати*». З іншого боку, життя Бодянського висвітлено недосить глибоко, фрагментарно й без належної уваги до його дружби з Тарасом Шевченком. Невикористаними залишалися більшість документів Осипа Максимовича, які десятки років покривалися архівним пилом у Москві та Києві². Мабуть, інтерес до Бодянського гальмується ще й укоріненим стереотипом, за яким, укупі з Михайлом Максимовичем, вони нібито «*зовсім не були українськими національними патріотами*»³.

Невже бездумно збичимо від істинної суті видатних співвітчизників на тій підставі, що їх український патріотизм абсолютно спокійно сумішався з імперсько-російською ідентичністю? Це питання не пусте, не вузькоцехове, а принципове, історіософське.

¹ Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. Том 6. — К.: Наукова думка, 2003. С. 153.

² В цій книзі вперше широко використано документи Центрального державного історичного архіву Москви та Відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної Академії наук України. На відміну від московського архіву, в Києві документи Осипа Бодянського вже давно піддані системному аналізу: Див.: Путівник по фондах Відділу рукописів Інституту літератури. — К.: Видавничий центр «Спадщина», 1999. С. 52–82.

³ Лисяк-Рудницький І. Українці в Палатині під австрійським пануванням // Історичні есе. Том I. — К.: «Основи», 1994. С. 416.

На нього маємо відповідати, якщо збираємося здобувати уроки гіркої історії, в якій, як у бурштиновій смолі, поки що скам'яніло замерли деякі наші видатні співвітчизники. Розмірковуючи над непростю московською долею українця Бодянського, Михайло Драгоманов писав: «Як собі хочете, а боротись з тим, що нас незаметно підточує, одтяга вас од рідної країни, втяга в чуже життя, переробляє, — не день, не два, а роки, десятки років, — не легко. А зовсім переробитись, — все-таки не можна. А порвати зразу з тим, що нас переробляє, і почати самому по собі будувати новий притулок для думки і серця на рідній ниві, з рідного матеріалу, на це в людей, все-таки поламаних царськими порядками і не вискочивших хоч думкою зовсім за кордон царський і церковний, — було ділом неможливим»¹.

Так-то воно так, але Бодянський, залишаючись законотрушним царським підданим, «вискакував» і думкою своєю, і справою реальною за межі тодішнього царистського й церковного розуміння місця та значення Малоросії в історії і сучасності Російської імперії. Згадую, як у щоденнику Бодянського зустрів запис про його пікіровку з літератором Дмитром Свербєєвим. «Не розумію, як можна бути в наш час національним», — сказав той. — «А я так не розумію, як можна не бути національним у наш час», — парирував Осип Максимович. Он як! У середині XIX століття московський професор, українець із Варви Бодянський почувався національним патріотом, ідентифікував себе з Україною. Його інтелектуальна складова знаходилася в гармонії з духовною, національною. Той же Драгоманов визнавав, що Бодянський, «хоч і не розривав з державою російською, та не тільки ніколи не забував про свою Україну, не переставав працювати для неї, але і не розривав з тими земляками, котрі пішли далі його» (Виділено мною. — В. М.).

Тож з'ясуємо, що привабило Шевченка в професорові Московського університету, дозволило називати його другом і бажати «радости в благоугодных делах», висловлювати подяку «за літописи», надіслані Бодянським у заслання: «Оживає моя мала душа, читаючи їх! Спасибі тобі!» В цьому контексті ми й маємо розглядати, вивчати й висвітлювати життєве кредо редактора «Чтений в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете», який у листі до того ж Максимовича в січні 1847 року писав: «Я решил во что бы то ни стало обнародовать малороссийские летописи; собрал их множество и собираю бес-

Драгоманов М. Україна і центри // Громада. Т. 2. — Женева, 1878. С. 525.

¹ Хай слова Михайла Драгоманова ще раз обґрунтують назву цієї книги.

престанно. Надеюсь при помощи Божьей, здоровье и том положении дел, какое теперь царствует в Обществе, успеть и за мною никому не утоняться, хоть бы и на украинском коне. Я, ведь, и сам козак. После летописей примусь и за официальные бумаги, в конх недостатка нет и быть не может...»¹ (Виділено мною. — В. М.). Ці слова можна поставити епіграфом до всієї видавничої діяльності Бодянського. Отже, вчений, якому ще не виповнилося сорока років, абсолютно свідомо будував грандіозні патріотичні плани публікації літописів і документів з української історії. Вкрай важливо відзначити, що ці плани не залишилися на папері, а були значною мірою реалізовані. До Бодянського та й після нього не було більше в Москві науковця, який один видав би стільки історичних джерел із патріотичних спонук. Якраз цей людський подвиг українця Бодянського врешті решт залишиться в нашій національній пам'яті, а не марні розумування про те, чого він не зробив для України, як імперський громадянин.

В іншому листі до Максимовича (від 26 травня 1848 року) Бодянський написав золоті слова щодо задуманої ним української справи: «Надобно нам, Михайло Александрович, понеменожку это дело делать с нашей старой ненькой, да познает она себя и в старые дни во время оно. Дорога нам вся Русь нераздельная, но каждому из нас в особенности дорога та часть ее, в которой мы родились; пусть же каждый из сынов этих частей Руси, имея к тому случай, займется ею, возделывает ее по возможности и крайнему разумению, и со временем из обработанных частей составит новый Карамзин прекрасное целое» (Виділено мною. — В. М.).

Так і сталося. В ХХ столітті Михайло Грушевський розробив цілісну наукову концепцію історії України («українську історію, як органічну цілість»), що знайшла всебічне відображення в «Історії України-Руси». Між іншим, щойно цитовані думки та сентенції Бодянського ще вісім десятиліть тому були опубліковані в органі Історичної секції Всеукраїнської академії наук журналі «Україна», що виходив «під загальною редакцією голови секції

¹ Відразу скажу про важливе. В цій книзі залишені без перекладу тексти, які сам Бодянський писав російською мовою. Це так само, як у Повному зібранні творів Тараса Шевченка його російськомовні тексти не перекладаються. Взагалі літературні твори чи, скажімо, листи краще читати тією мовою, якою вони написані. Цей принцип також стосується тогочасних документів і текстів інших дючих осіб із російського боку. Говорячи словами Шевченка, «у їх народ і слово, і у нас народ і слово». Я відчув усю глибину й мудрість цієї сентенції, працюючи в Москві впродовж двох десятиліть. Тим більше, що самодільні переклади деяких дослідників, які мені зустрічалися, не могу вважати досконалими. Вони забирають аромат часу, зокрема, вилушують особливий стиль мови, якою спілкувалися видатні російські українці.

академіка Михайла Грушевського». В тій публікації стосовно них було чітко сказано: «...Бодянський ставить справу про видання пам'яток української історії в площину свідомого українського патріотизму»¹ (Виділено мною. — В. М.).

В історичній правоті цього висновку неважко переконатися навіть на одному прикладі з життя Бодянського. Коли з кінця 1848 року його було усунено від видавничої роботи, а «Чтения» змінили вивіску, то документи з історії України в органі Товариства історії і старожитностей російських практично не друкувалися впродовж десятиліття. Та варто було Бодянському повернутися в «Чтения», і він знову відновив постійну рубрику «Материалы славянские», в якій і вміщувалися публікації з історії України. Вже в першій книзі за 1858 р. були опубліковані «Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные Действительным Членом О. Бодянским», «Діаріуш» Миколи Ханенка та інші матеріали з української історії.

У березні 1858 року Бодянський показав цю книгу «Чтений» Шевченкові, і той прочитав у передмові Бодянського до «Діаріуша»: «Прошедшие судьбы Малой России преимущественно должны останавливать внимание и заботливость на себя Малороссиян, сынов ее. Не позаботятся они о том, кто же станет заботиться? Всякое уважение и значение наше исходят от нас самих, и от нашего самопознания и самоуважения» (Виділено мною. — В. М.). Так була знову підтверджена програма патріотичної роботи Бодянського², яку й підтримував Шевченко. Хто ж як не він міг оцінити вповні національний патріотизм Осипа Максимовича і його, говорячи Шевченковими словами, «запорозьку душу»! Про «запорозьку натуру» та «козацьке серце» Осипа Максимовича писав і Михайло Драгоманов, який вважав, що, згадуючи Бодянського, «ми нічого другого не робимо, як тільки признаємо, що то за багата нива наша козацька, слов'янська, федеральна, демократична, твердодуха Україна!»

Тарас Шевченко пішов із життя задовго до того, як побачили світ усі сто книг «Чтений», але ще один український геній Іван Франко залишив свій вагомий висновок: «Сто томів сього видання, видані під його редакцією, се найкращий, справді величний пам'ятник його невиспушої діяльності. Що й тут українські матеріали займали дуже визначне місце, се звісно кожному, хто мав на-

¹ Данилов В. О. М. Бодянський і його листування з М. О. Максимовичем // Україна, 1927. Книга 6. С. 91.

² В цей час Осип Максимович писав у листі в Україну, маючи на увазі себе: «Да ведают православные малороссы, что и на Москве есть люди, которые кое-что поделывают для их стороны».

году хоч поверхово переглянути „Чтения“ (Виділено мною. — В. М.). Пам'ятатимемо, що Франко виокремлював Осипа Максимовича ще й як «одного з перших піонерів українського письменства 19-го віку і одного з найзаслуженіших діячів на полі слов'яно і спеціально українознавства в Росії»¹.

Наприкінці ХІХ століття національному патріотизмові Бодянського віддав належне Микола Сумцов, який зафіксував на енциклопедичному рівні: «Бодянский, как малорос, сохранил украинские симпатии в течение всей жизни в сфере научного изучения украинской старины и народной поэзии»². Відомо, що в свій час Осип Бодянський був одним із видатних знавців українських народних пісень, і щоб сьогодні перекоонатися в цьому, досить звернутися до збірки пісень, зібраних ним із братом Федором Бодянським³. Сучасна дослідниця Валентина Коротя-Ковальська вважає, що Бодянський, як і Максимович та Куліш, з честю і відчуттям причетності до глибокої культури українців робили все, щоб зберегти фольклорно-пісенні здобутки українського народу.

Ця книга розповідає про незвичайну дружбу Шевченка і Бодянського, їх зустрічі в Москві в 1844—1845 рр. і в березні 1858 року. Погляд на життя Бодянського через призму причетності Шевченка до його долі по-новому висвітлює біографію славіста, ставить її в один ряд із життєписами видатних українців, які жили й працювали в Москві. В книзі зроблена спроба піднятися в оцінці вкладу Бодянського в українську справу до того високого щабля, який визначив йому Шевченко.

З іншого боку, знайомство з Бодянським мало для Шевченка животворне значення, збагачувало його бачення української історії, дало змогу зануритися в новітні публікації з історичної проблематики. Дружба поета з автором наукових досліджень і публікатором історичних документів органічно суголосна з постійним, незгасаючим інтересом Тараса Шевченка до історії України. За точними словами Павла Мовчана, прочитання національної української метаісторії почалося саме з Шевченка, який, власне, закликав «прочитати тую славу», розливу в українському просторі. Ще в рік знайомства з Осипом Бодянським, в 1844-му, поет і художник звертався до вченого: «...Я рисую тепер

¹ Франко І. Осип Бодянский. Твори в двадцяти томах. Т. XVII. — К.: Державне видавництво художньої літератури, 1955. С. 411, 416.

² Венгеров С. А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней). Том V. — С.-Петербург, 1897. С. 65.

³ Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодянських. — К.: Наукова думка, 1978 р.

Україну — і для історії прошу вашої допомоги...» Йшлося тоді лише про підготовку задуманої Шевченком серії офортів «Живописная Украина», та фактично поет сказав про саму суть його цілковитої зацікавленості в науковому забезпеченні всіх творчих проєктів узагалі в галузі історичної проблематики. Годі було б шукати більш ерудованого й досвідченого вченого-українознавця з енциклопедичним світоглядом, ніж Осип Бодянський. Вже через десять років після їх знайомства професора обрали членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук, і серед Шевченкових друзів не було іншого співвітчизника з таким високим науковим званням (Михайло Максимович став членом-кореспондентом аж у 1871 р.).

Тож не випадково мудрий Іван Франко вже через десять літ після смерті Бодянського пов'язував із ним важливі зміни в поетичному й науковому світогляді Шевченка. В листі до російського історика літератури Олександра Пипіна 23 січня 1888 року він писав: «Відки взялася політична поезія Шевченка? Які товчки пхнули Шевченка на сю дорогу, які впливи допомогли виробитися його думці?... Яке становище займали там Бодянський, Н. Маркевич...» В листі до Михайла Драгоманова від 22 лютого 1888 року Франко цікавився: «Чи звісні які деталі про знаомство Шевченка з Ник. Марковичем і Бодянським?»

Ці Франкові слова про деталі знайомства Шевченка з Бодянським є ключовими для нашої книги. За часів Івана Яковича такі деталі були невідомими, а в радянський період подробицями не дуже цікавилися. Вчені, затиснені в прокрустове ложе класової точки зору, відвикли від аналізу буденного, побутового боку історичних сюжетів, тоді як такий аналіз передбачає цікаві знахідки, цінні деталі та нові відкриття. Ми подивимось на знайомство та стосунки Шевченка і Бодянського не з «висоти» ХХІ століття, а по можливості з середини того часу, в якому вони знаходилися, що й дасть змогу з'ясувати деталі, про які писав Іван Франко, життєві цінності, орієнтири та самовідчуття професора Бодянського, про його характер, звички й стосунки з людьми, в тому числі відомими в тодішній Росії. На цьому тлі читач зможе побачити постать українського Кобзаря, який дружив з Осипом Бодянським. Особливо важливо всебічно розкрити проблему, заявлену тим же Франком у згаданому листі до Пипіна: «У життєписах і листах Шевченка бачимо сліди його знайомства з множеством людей — як і відки взялося те знайомство — не знаємо». Стосовно московських знайомств, організованими Михайлом Шепкіним, і до цього часу ми депо не знали, передусім, про те саме «як і відки взялося...» В книзі описано всі знайомства і контакти Шевченка з представниками, говорячи його словами, «мос-

ковської вчено-літературної знаменитості», показані непрості стосунки Бодянського з деякими з них.

Враховуючи те, що знайомство Шевченка з Бодянським і всі поєтові зустрічі з ученим відбувалися в Москві, ми спробуємо відтворити московський «міський пейзаж», конкретний історичний контекст і живу атмосферу, яка огортала друзів. Про цей жанр історичного дослідження влучно й переконливо писав історик і москвознавець, знайомий Тараса Шевченка й Осипа Бодянського Іван Забелін: «Нам нужен характер общественный, площадной и домашний. Поэтому и над стариною нужны такие же наблюдения, какие делал Гоголь над современным нам бытом. Для историка нужен глаз Гоголя, бойкий взгляд, которым он так легко подмечал всю мелочь и тину действительности. С такой точки зрения на историческое дело понятна будет огромная важность мелочных материалов»¹.

На шастя, такий підхід до історичного твору зрідка зустрічається й у наш час. Сучасний учений Володимир Єлістратов, досліджуючи старомосковську мову і побут, пише, що ставить перед собою завдання «донести до Читача... все казкове розмаїття, все заворожуюче багатоголосся „дрібниць“ нашого минулого, дати відчутти справжній аромат Історії, спробувати довести, що Історія складається не з Наполеонів і Леніних, а з скрипу мостин у рідному домі, старого бабусиного ситцевого плаття, затишної вечери в сімейному колі — всіх цих нормальних, простих і добрих „речей і слів“, які насправді так багато значать і які ми так швидко і невдячно забуваємо»². Я не став би протиставляти історичні «дрібниці» тому феномену, який називається «роллю особи в історії», але погодьтеся, про історичний «аромат» сказано красиво й точно. Мені дуже хочеться передати його стосовно перебування Тараса Шевченка в Москві та його зустрічей з Осипом Бодянським. Між іншим, подібна робота стосовно часів Пушкіна ведеться в сучасній Росії, скажімо, в 2005 р. в Санкт-Петербурзі вийшла книга Нонни Марченко «Быт и нравы пушкинского времени». Хотів би нагадати й про книгу москвознавця Сергія Романюка «В поисках пушкинской Москвы». Взагалі зазначу, що книг про Пушкіна в Росії виходить нині значно більше, ніж шевченкознавчих праць в Україні. Це стосується й праць про людей, які склали дружнє оточення Пушкіна чи якимось увійшли в його життя. Звісно, далеко не всі вони високого достоїнства, і річ не в

¹ І. Е. Забелін. Дневники. Записные книжки. — М.: Издательство им. Сабашниковых, 2001. С. 228.

² Єлістратов В. С. Язык старой Москвы. Лингвонциклопедический словарь. — М., 2004. С. 16–17.

кількості виданих книг, але й кількість, як відомо, здатна переходити в якість.

Впродовж сімнадцяти років, з яких десять випало на постове заслання, Шевченко зустрічався з Бодянським всього декілька разів, їх особисте спілкування не перевищило декількох днів, а, може, й годин, та й листування не було, так би мовити, системним, принаймні відомими є лише шість листів Шевченка і два — Бодянського. З точки зору пересічної людини — це дуже мало, але ж йдеться про Генія, котрий обрав Осипа Максимовича в друзі: «друже мій єдиний»; «друже мій добрий»; «мій добрий друже»; «мій друже, Богу милый»... Йдеться про Генія, котрому Господь визначив іншу — надлюдську — шкалу насиченості та вартості життя. Не випадково кожна Шевченкова миттєвість стала нині національним надбанням, і нам цікаві й близькі сторінки поетової біографії, суголосні з Осипом Максимовичем Бодянським.

Особливо хочу наголосити, що прагну до того, щоб у цій книзі якнайчастіше звучали живі голоси Шевченка та Бодянського і читач мав можливість прислухатися до них: з вуст Тараса Григоровича і Осипа Максимовича почути щоденникові розповіді про «перебування в Москві», доповнені автором сучасною інформацією; співпережити поетичні одкровення генія і турботи професора Московського університету; познайомитися з людьми, з якими спілкувалися Шевченко і Бодянський. Навіть назви розділів цієї книги і підзаголовків здебільшого складені зі слів Шевченка та Бодянського, що дало змогу організувати тексти у ті ключові, смислові вузли, які визначені, акцентовані самими героями книги.

В цій книзі читач знайде посилання практично на всі публікації, в яких висвітлювалися життя та діяльність Бодянського в XIX–XX століттях, і згадки про всіх авторів, які внесли вклад у розробку проблеми «Шевченко і Бодянський». Але така монографічна праця виходить у світ уперше і присвячується вона 200-річчю з дня народження Осипа Бодянського, що виповнюється в 2008 році, та 200-річчю з дня народження Тараса Шевченка, що вже не за горами.

В підборі документального матеріалу та літератури мені серйозно допомогла завідувачка бібліотекою Культурного центру України в Москві Людмила Гільманова. До виходу книги в світ доклав значних зусиль заступник директора Центру Полікарп Ткач. Комп'ютерний набір тексту Тетяни Чернікової. Організаційна допомога — Олеси Задорожної.

Автор книги гонорар не отримував, а тираж її передав у власність Культурного центру України в Москві.

Розділ 1. «О Москва! О караван-сарай!»

«Чом ми не зустрілися в Москві?»

В якому контексті виникає Москва в поезіях Тараса Шевченка? В рік першого приїзду до міста поет писав у комедії «Сон» (липень 1844 року):

Тяжко мені
Витать над Невою.
України далекої,
Може, вже немає...
Може, Москва випатила
І Дніпро спустила
В синє море, розкопала
Високі могили —
Нашу славу.

Ще одну важливу згадку про Москву зустрічаємо в «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм...» (грудень 1845 року) в контексті гнівного засудження поетом тих перевертнів з українців, які на догоду московським панам, говорячи словами Вячеслава Чорновола, «відкидалися від рідного народу, від його мови, культури, від його інтересів...»:

Раби, подножки, грязь Москви...

Не жалує Шевченко Москву й москалів у поезіях, які, за словами Миколи Жулинського, входять до епіцентру літературної спадщини й осердя національної і державницької мислі Кобзаря: «Розрита могила» (1843), «Чигрине, Чигрине» (1844), «Великий льох» (1845), «За що ми любимо Богдана?...» (1845), «Якби то ти, Богдане п'яний...» (1859).

З усією силою свого генія Шевченко показав, що значить для українського народу «запить з московської чаші московську отруту»...

Та, безперечно, що Шевченкове ставлення до Москви не вичерпувалося цими жорсткими поетичними максимами, в яких вона виступає символом російського гноблення українства, уособленням наруги над українською історією та духовністю.

Був ще «престольний град Москва», місто «білокаменне», красиве, привабливе й цікаве, яке Шевченко любив і знав, яке сни-

лося йому на заслання, в якому жило багато друзів і знайомих. Ще в 1844 р. писав Якову Кухаренку: «Чом ми не зустрілися в Москві ту зиму?» В 1850 р. згадував у листі до Осипа Бодянського, «як ми з тобою в Москві бачились...» В 1857-му радів надією: «Я в Москві побачуся з старим Щепкіним...» В березні 1858 року в Москві поет познайомився з багатьма цікавими людьми, в тому числі з «літературними московськими знаменитостями», й захоплювався: «І що се за чарівна знаменитість!» Від'їжджаючи з міста, записав однозначно: «...Залишив я гостинну Москву». Про цю Москву йтиметься в нашій книзі.

Тарас Григорович розповів про своє перебування в місті в «Щоденнику»¹ і листах, у яких Москва згадується понад 70 разів. Автор першої в історіографії книги «Шевченко в Москві»² навіть стверджували таке: «Без перебільшення можна сказати, що Москву він (Шевченко. — В. М.) згадує мало не на кожній сторінці „Щоденника“». Насправді, це перебільшення, проте Москва зустрічається в ньому таки часто — понад 30 разів. Та ще пам'ятатимемо про сім сторінок книжкового тексту Шевченкового щоденника³ в березні 1858 року, без яких неможливе було б монографічне дослідження, бо вони повністю присвячені перебуванню Шевченка в Москві. Ці дорогоцінні московські сторінки відображають безпосереднє сприйняття поетом міста, друзів і нових знайомих.

Осип Бодянський, який з 1831 р. жив у Москві, любив її — «ненаглядную старушку, матушку Москву». Наприкінці життя писав, що «прожив в Москве около 40 лет, свыкся с нею до того, что стал москвичом...» Осип Максимович рішуче заперечував існуючу точку зору, що патріотів у Москві було менше, ніж у Петербурзі. Інша річ, що «Москва не слишком раболепствует перед умниками и знаменитостями из Питера...»

Хочу віддати належне українському історикові Миколі Ткаченкові, який, вперше виокремивши ще в 1943 р. тему «Шевченко в Москві», відразу сформулював перспективи дальшої дослідницької роботи: «Той багатий матеріал, що подав у своєму „Щоденнику“ поет, потребує доповнень, пояснень, які стануть можливими лише тоді, коли буде освітлено ширше й докладніше життя самої

¹ Він, за словами Сергія Ефремова, «не тільки одно з найцінніших до його життяпису джерел, а разом і ключ до його творчості...»

² Карабутенко И., Марусич А., Новохатский М. Шевченко в Москве. Историко-литературный очерк. — К.: Радянський письменник, 1989.

³ В книзі це слово аживає з маленької літери і без лапок, як це робиться, скажімо, в тексті «Коментарів» до п'ятого тому академічного зібрання творів Шевченка, де опубліковано «Щоденник» поета.

Москви в кінці 1850-х рр». Дослідник доречно зауважив, що «саме перебування поета в Москві не висвітлено докладно у біографічній літературі»¹. В слові «саме» ставлю наголос на другому складі, бо досі залишається найменш дослідженим якраз перебування Шевченка в Москві, так би мовити, картина його знайомства з містом, у тому числі з допомогою Бодянського.

Тож, якою була Москва тоді, коли, говорячи словами Шевченка до Бодянського, «ми з тобою в Москві бачились»?

Москва післянаполеонівська

У сорокових роках XIX століття, коли Шевченко вперше приїздив у місто, в ньому нараховувалося понад 350 тис. жителів², що на 75 тис. чоловік більше, ніж до нашествя Наполеона, 12 тис. будинків, близько 400 церков³ і понад 20 монастирів, 360 поліцейських будок. Москва воскресла, як Фенікс із попелу, після пожежі 1812 року, про яку сам Шевченко писав яскраво: «Как жертва всесожжения вспыхнула святая белокаменная...»

Вихідець з України Григорій Данилевський розповів в історичному романі «Сожжѣнная Москва», що побачив світ у 1886 р.: «С разных сторон поднимались густые облака дыма с пламенем. Горели соседние Тверская, Никитская и Арбат». Арбатець Михайло Загоскін писав у книзі «Москва и москвичи» про повернення

¹ Ткаченко М. Шевченко в Москві // Пам'яті Т. Г. Шевченка. Збірник доповідей, читаних на ювілейній Шевченковській сесії Академії наук УРСР 3 і 10 березня 1943 р. Видавництво Академії наук УРСР, 1944. С. 82–92.

² З цього часу й до смерті поета чисельність населення в Москві виросла приблизно на 100 тис. чоловік. Є дані на початок 50-х років — 356,5 тис. чоловік, у 1856 р. — 368,8 тис. чоловік і в 1862 р. — 448 тис. чоловік. Смертність у Москві перевищувала народжуваність. Скажімо, в 1832–1842 рр. щорічно народжувалося в середньому 8800 чоловік, а помирало 9800 чоловік. Приріст населення відбувався головним чином за рахунок притоку ззовні. Особливо швидко росла чисельність робітників, на середину XIX століття вона майже подвоїлася.

Шевченковий сучасник Петро Вістенгоф (1811–1855) залишив цікаві цифри стосовно Москви 40-х рр.: «В числе 350 000 жителей, составляющих народонаселение Москвы и состоящих преимущественно из природных москвичей, помещиков и купцов других губерний, приезжающих в Москву для временного пребывания по делам своим, находятся иностранцы разных наций, а именно: немцы, французы, англичане, итальянцы, шведы, греки, армяне, турки, персияне, татары, бухарцы и жиды... Всех иностранцев обоего пола проживает: исповедующих римско-католическую веру 1500 человек, евангелико-лютеранскую 2000, реформатскую 500, армянно-грегорианскую 610, магометанскую 390. Все они согласно с законом Российского государства пользуются правами природных жителей в отношении личности и собственности, имея полную свободу в отправлении богослужения...»

³ Для порівняння: в Петербурзі в той час було 169 храмів, в Казані — 74, в Ярославлі — 66, у Нижньому Новгороді — 52.

свого героя в Москву: «Вот уж я проехал Никитские ворота — вот мой приход... Церковь цела, быть может, и мой дом... Нет! Вот он, голубчик, без кровли!.. Подъезжаю поближе... Гляжу — и что ж? Господи боже мой!.. Передняя стена дома в развалинах, почти все комнаты нижнего этажа раскрыты, как напоказ!»

В першому опублікованому вірші очевидця спаленої Москви Олександра Пушкіна «Воспоминания в Царском Селе» (1815) читаємо:

Где ты, краса Москвы стоглавой,
Родимой прелесть стороны?
Где прежде взору град являлся величавый,
Развалины теперь одни...

И там, где роскошь обитала
В сенистых рощах и садах,
Где мирт благоухал и липа трепетала,
Там ныне угли, пепел, прах.

Ці рядки стосувалися арбатського світу, бо підлітка водили в Кремль чи в сад Пашкового дому через Воздвиженку або Знаменку.

Є свідчення, що з 427 будинків, які стояли між Арбатом і Москвою-рікою, не згоріли лише 8!

В цілому внаслідок жакливого пожежі згоріло більш як дві третини міста: з 9158 будинків уціліло 2626 (29 проц.), з 8520 магазинів — 1368 (16 проц.), з 290 храмів — 123 (42 проц.). Проте Москва відбудовувалася швидко. Той же Данилевський писав в історичному романі «Сожжённая Москва»:

«Молва об освобождении Москвы быстро облетела окрестности. В город хлынули всякого рода рабочие, плотники, каменщики, штукатуры и маляры; за ними явились мелкие, а потом и крупные торговцы... Из подгородных деревень стали подвозить лес для построек, припрятанные съестные припасы и всякий, из Москвы же увезённый товар. Хозяева сожжённых, разрушенных и ограбленных домов занялись возобновлением и поправкой истреблённых и попорченных зданий. Застучал среди пустынных ещё улиц топор, зазвенела пила...»

Вся ця велетенська робота по відбудові Москви була підпорядкована спеціальній комісії, створеній у 1813 р. Олександром І. Перед нею було поставлено також завдання будівництва нового громадсько-адміністративного центру міста з напівкільцем парадних площ. Передбачалося регулювання вулиць новими червоними лініями з відповідним розширенням всередині Садового кільця та винесення нової забудови фасадами на червону лінію (тобто лінію забудови) вулиць і провулків. Крім того, було поставлено вимогу

створення певної стильової єдності міста через переважання ампірного стилю.

Протягом двох десятиліть Москва стрімко й невідомо змінювалася завдяки проведенню єдиної містобудівної політики, уніфікації фасадів, архітектурних деталей і декору, прикрасилася новими будинками й громадськими спорудами. Міська площа в ампірному періоді набуває важливого містобудівного значення (прикладом може бути Театральна площа). Відродили архітектурний ансамбль Кремля, відбудували Московський університет на Моховій, звели Манеж, сховали під землю річку Неглинну, а біля Кремля на її місці розбили Олександрівський сад...

Наприкінці 20-х — у першій половині 30-х років XIX століття, тобто вже на очах Осипа Бодяньського, який прибув у місто в 1831-му, відбудову післяпожежної Москви було завершено, і в ній почали реконструкцію та розширення центру і вулиць, що прилягали. Зводилися торгові споруди нового типу: Купецька біржа на Ільїнці, перший у Росії Пасаж між Великим і Малим театрами та Кузнецьким мостом. Крім того, в Москві відкрилися 1-ша дитяча лікарня, 1-а Градська, Новокатерининська і Очна лікарні, Набілковська і Маросейська богадільні, міський сирітський притулок, Міщанське училище, навчально-виховні заклади — Олександрівський інститут і Миколаївський сирітський інститут. Виникали нові вищі навчальні заклади: Вище технічне училище (1830), Межовий інститут (1835), Петровська академія (1865). Відновлювалися старі й будувалися нові храми.

Біля Кремля було знято bastiони Петра I, а на їх місці утворено проїзди біля стіни Китай-города — сучасні Театральний і Китайський проїзди, тоді ж було відкрито Воскресенську площу. З'явилися Гоголівський, Нікітський, Страсний, Петровський, Рождественський, Сретенський, Чистопрудний, Покровський і Яузський бульвари. Починаючи з 20-х років, коли було остаточно знесено Земляний вал і навколо міста утворилася вулиця Садова довжиною 17 кілометрів, ішла забудова так званого Садового кільця, що існує до сих пір.

Храм Христа Спасителя, Кремль з новим комплексом Велико-го Кремлівського палацу та дзвіницею Івана Великого, — все це Шевченко бачив на власні очі, — увічнювали концепцію центру Москви, втілену в 1830—1850-х роках. Вони панували над Першо-престольною.

Середнім типом звичайного московського будинку став невеликий одно або двоповерховий особняк із класичним фронтоном, за яким знаходився привільний двір із господарськими службами; три і чотири поверхи тоді зустрічалися в Москві рідко.

Цікавий побутописець Москви Петро Вістенгоф розповідав у книзі «Очерки московской жизни», що вийшла в світ 1842 р.: «С каждым годом наружный вид Москвы украшается быстрою постройкою огромных красивых домов, принадлежащих казне и частным лицам»¹. Втім, казенні будинки часто нагадували казарми з колонадами та царськими орлами на фронтонах, говорячи словами Шевченка, були «казармовидними». Тодішній поет писав:

В мои года хорошим было тоном
Казарменному типу подражать,
И четырем или шести колоннам
Вмещалось в долг шеренгою торчать
Под неизменным греческим фронтоном.

Будинки в Москві то «вибігали» на вулицю, то подавалися назад, у глибину дворів. Спроби вирівняти традиційні звичини вулиць зустрічали, особливо в центрі, жорсткий опір власників будинків. Ось цікавий документ, підписаний московським генерал-губернатором:

«Окружное правление от 27 сентября 1849 года за № 8653, представив мне план части улицы Воздвиженки, ходатайствовало о понуждении владелицы одного из домов означенной улицы — княжны Долгорукой — к перенесению тротуара и каменного забора, при ее доме находящихся, на другую линию, в глубину двора, для урегулирования улицы Воздвиженки. Усматривая из представленного мне отзыва, что княжна Долгорукая ни на безвозмездную уступку земли, ни на перенесение тротуара и забора несогласна, я нахожу, что по сим причинам в исполнении представляет затруднения и неудобство, и потому предлагаю улицу Водвиженку оставить в прежнем положении».

Ще однією характерною особливістю Москви було те, що великі будинки були «перемішані» з маленькими будиночками: «Вы видите палаты вельмож подле мирной хижины ремесленника, которые не мешают друг другу, у каждого своя архитектура, свой масштаб жизни; ходя по Москве, вы не идёте между двумя рядами каменных стен, где затворены одни расчёты и страсти, но встречаете жизнь в каждом домике отдельно» (Петро Вістенгоф).

Щоб переконливо продовжити цю важливу думку, звернемося до Віссаріона Белінського, який у статті «Петербург и Москва» в 1845 р. писав: «Стоит час походить по кривым и косым улицам Москвы, и вы тотчас заметите, что это город патриархальной се-

¹ Вістенгоф П. Ф. Очерки московской жизни. — М.: Издательский Дом ТОН-ЧУ, 2007. С. 14.

мейстевності: дома стоять особняком, почти при каждом есть довольно обширный двор, поросший травой и окружённый службами. Самый бедный москвич, если он женат, не может обойтись без погребка... Нередко у самого бедного москвича, если он женат, любимейшая мечта целой его жизни — когда-нибудь перестать шататься по квартирам и зажить своим домиком...

Таких домишек в Москве неисчислимое множество, и они-то способствуют её обширности, если не её великолепию. Эти домишки попадаются даже на лучших улицах Москвы, между лучшими домами, так же как хорошие (т. е. каменные в два или три этажа) попадаются в самых отдалённых и плохих улицах между такими домишками...»

В арбатському світі

Відмінності, передусім культурні, від інших територій Москви в способі тутешнього життя почали виявлятися в процесі соціального вивищення Арбату, зокрема після перенесення Петром I столиці в Петербург, коли Москва стає, за визначенням Пушкіна, «порфіроносною вдовою». Арбатські слободи, що працювали на царя, втратили свої основні функції, і ремісники покинули ці місця. Зокрема, в середині XVII століття частина українських слобідчан з Арбату переселяються на Маросейку і Хохловку. Разом з тим якраз у цей час в районі нинішньої Пречистенської набережної розростається село Київці: «в Киевце, у Москвы-реки, на берегу». Джерела свідчать, що тут, між Остоженкою і річкою, була виділена земля для українців, які виїжджали з України після Переяславської угоди 1654 р. під час російсько-польської війни. Наші працьовиті предки-земляки знаходили собі роботу в Москві й залишили помітний слід у її становленні й розвитку.

В цей час на Арбаті делалі більше розміщувалися дворянські садиби, як правило, з городом і садом, зі службами, житлом для прислуги. Цю місцевість почала відрізняти соціальна однорідність постійних жителів, що з часом зростала. На разі, землевласниками й домовласниками залишалися й священики, купці, міщани, проте делалі частіше тут поселялися саме дворяни — на весь рік або на частину його, передусім, на зимовий сезон московських балів. Олександр Пушкін зазначав: «Некогда Москва была сборным местом для всего русского дворянства, которое из всех провинций съезжалось в неё на зиму».

Після московської пожежі 1736 р. будівництво нових дворянських особняків стало характерним для всієї Москви й Арбату

передусім. Дворянські садиби «наступали» з боку Пречистенки й до середини XVIII століття заповнили квартали поблизу Сивієного Вражка. В другій половині XVIII століття ця місцевість, Старо-конюшенний провулок і сама Арбатська вулиця стали аристократичними забудовами того часу — «дворянськими гніздами». Як писав сучасник, «більша частина дворянських сімей живе на Арбаті або біля Арбату». Орієнтовані на Кремль, вулиці Нікітська, Воздвиженка, Знаменка також забудовувалися розкішними дворянськими особняками. Завдяки цьому Москва набувала риси європейського міста і одночасно зуміла зберегти неповторну самобутність російського, більше того, московського колориту. Справді, багата дворянська садиба другої половини XVIII століття — явище суто московське.

Особливий інтерес викликає післяпожежна забудова Арбату, в ареалі якого жив Осип Бодянский, де бував Тарас Шевченко, а нині знаходиться Культурний центр України в Москві. Під час нової забудови було випрямлено деякі арбатські провулки, що утворилися на місці проходів по церковних дворах (Серсбрянний, Малий Афанасьєвський, трохи раніше — Плотников). Багаті будинки, що з'являлися в арбатських і приарбатських вулицях і провулках, були, частіше за все, витонченими особняками в стилі класицизму. Їх прикрашали багатою ліпниною, з барельєфами фігур і аксесуарів на античні мотиви, з крилатими грифонами на дахах, з рельєфами лев'ячих голів на фронтонах і з гербами на чавунних ґратах. На Пречистенці один із найвідоміших московських особняків — будинок Хрушова (№ 12 на розі Хрушовського провулку) має два однакових парадних фасада з портиками в центрі кожного, які проте суттєво відрізняються за композицією. Але в арбатських провулках портик з античним орденем довго сусідив з сільським побутом дворянської челяді. Очевидець згадував: «Багато хто тримав у себе в дворах корів. Я пам'ятаю весняний ранок. Всього чотири години: я прокидаюся й чую незвичний для себе звук. Що таке? Виявляється, йде пастух по Плотниковому провулку і грає на ріжку. Корови виходять з воріт, і пастух жене їх на Дівоче поле».

Втім, щось подібне можна було спостерігати в будь-якому районі міста. Мені вдалося знайти яскраві й правдиві картини, залишені талановитим побутописцем Москви сорокових років, сучасником Шевченка, призабутим письменником Іваном Кокорєвим (1826—1853). Ось що він писав про Москву Шевченкової присутності в ній:

«В продолжение двух-трех часов путешествия в Москве можно встретить все степени развития городской жизни, начиная от сто-

личного шума и блеска до патриархального быта какого-нибудь уездного городка. Идешь, например, по широкой бойкой улице, с домами как на подбор, один другого лучше; по стенам из окон, из дверей манят тебя вывески всякого рода и цвета; направо и налево снуют пешеходы; мостовая горит под бегом рьяных коней; двери лавок устают затворяться и отворяться; узлы, кульки, тюки, ящики ежеминутно шмыгают то с возов, то на воза...

Только что перебежал улицу, сделал несколько шагов, глядь — совершенно другая декорация: всю улицу вдоль перерезает широкий бульвар с ветвистыми липами; по обеим сторонам его тянутся степенные дома, разнообразные по наружности, но одинаковые по цели, которую имели в виду их хозяева — устроить жилище для себя, а не помещение под известное число торговых заведений; приволье, простор, иногда даже слишком, видны во всем — и в богатых покоях, в которых есть где развернуться старинному хлебосольству, и в разных службах, занимающих просторный двор, с воротами настежь, и в тенистых садах, обнесенных решетчатым забором...

Еще несколько шагов — и другая картина... Вот она — область простого, идеального быта. Нет здесь ни мостовой, которую красиво заменяет зеленый луг с торною дорогою посредине; нет никаких принадлежностей городской суетной жизни; нет ни одного торгового или увеселительного заведения, если не считать двух мелочных лавочек с товаром рублей на сотню в каждой... Домики, все без исключения, деревянные, одноэтажные, выстроены по правилам свободной архитектуры, один смотрит вправо, другой влево, и почти все имеют способность склоняться набок; на лавочках у ворот посиживают старушки, занимаясь вязаньем чулок; дети, милые дети, бойко играют в бабки или в шары; мохнатые куры безбоязненно разгуливают по улице, роясь в земле; на лугу пасется идилическая корова; в луже, которую принято называть прудом, полощутся утки... Пройдешь этим укромным предместьем Москвы, — и пошли тянуться с обеих сторон огороды, замелькали сараи, крытые соломой, начали встречаться мужики и бабы, кто на косьбе, кто на пашне».

Узагальнюючи, можна сказати, що московський пейзаж упродовж усього XIX століття зберігав камерний, а то й патріархальний характер, що утвердився в післяпожежний період. Розташування й невеликі розміри будинків робили Москву антиподом Петербурга — самого «міського» міста Росії.

Та повернемося до Старого Арбату, який уособив ще й своєрідність московських архітектурних ліній; вони впродовж віків впливали на формування ментальності москвичів, робили їх

внутрішньо вільнішими й розкутішими в порівнянні, передусім, з петербуржцями. Принаймні, Забелін стверджував: «Например, постройка домов и улиц в Санкт-Петербурге и в Москве. Там — прямые, давящие на вас линии, здесь — кривые, весёлые, нетесные. Вы не чувствуете нравственного удушья, вам легко». Втім, ще раніше звернув увагу на це французький маркіз Астольф де Кюстин, який писав, що «в Москві дихається вільніше, ніж в усій іншій імперії».

Невеликі, переважно одно- і двоповерхові особняки з бельетажем і мезоніном були поставлені з розривом на червоній лінії вулиці й оточені садами й дворами. Один із таких особняків — відомий будинок Штейнгеля — зберігся на розі Гагарінського й Хрущовського провулків (Гагарінський, 15)¹. Це той самий Володимир Штейнгель, російський письменник і декабрист, засуджений до 20 років каторжних робіт, з яким Шевченко познайомився 14 травня 1858 року в Петербурзі: «...Познакомился с декабристом бароном Штенгелем, с тобольским другом М. Лазаревского» (Виділено мною. — В. М.). Близький друг Шевченка Михайло Лазаревський у 1841–1845 рр. служив у Тобольську, де жив тоді Штейнгель.

Особняк належав Штейнгелю недовго, 1819 р. він його продав. В 1830 р. будинок якийсь час винаймав Микола Тургенєв, дядько відомого письменника. В 1834 р. тут мешкав онук Суворова князь Олександр Суворов. У 1872–1917 рр. особняком володіла відома в Москві сім'я Лопатіних, яка підтримувала зв'язки з багатьма діячами російської культури та науки. На «лопатінських середах» побували Лев Толстой, Олександр Писемський, Федір Достоєвський, Сергій Соловйов, Василь Ключевський, Афанасій Фет... Сюди в 1897–1898 рр. до молодой письменниці Лопатіної приходив Іван Бунін. Через багато років, уже в еміграції, Бунін згадував: «Обычно при влюбленности, даже при маленькой, что-нибудь нравится: приятен бывает локоть, нога. У меня же не было ни малейшего чувства к ней, как к женщине. Мне нравился переулок, дом, где они жили, приятно было бывать в доме. Но это было не то, что влюбляются в дом, от того, что в нем живет любимая девушка, как это часто бывает, а наоборот. Она мне нравилась потому, что нравился дом...» (Виділено мною. — В. М.).

Дивовижне зізнання! Воно багато в чому пояснює прив'язаність Буніна, та й не тільки його, до таємничих арбатських провулків з романтичною аурою. До цього незвичайного «ар-

¹ Про нього написана книга: А. Е. Басманова. Особняк с потайной дверью. М.: Московский рабочий, 1981.

батьського світу» повною мірою можна віднести слова Бориса Пастернака: «Мне посчастливилось узнать, что можно день за днем ходить на свидания с куском застросенного пространства, как с живой личностью».

Кілька слів про сам будинок Штейнгеля, який за часів Тараса Шевченка та й Михайла Грушевського був у прекрасному стані. Сучасний Грушевському московський путівник називав його «чарівним особняком, одним з небагатьох у Москві, що цілком зберігся». Цей дерев'яний, одноповерховий будинок з антресолями, побудований у 1813–1817 рр., є рідкісним зразком московського післяпожежного ампіру, що досі зберігся майже без змін. Він має дуже характерне для ампіру оформлення фасадів, з рядом великих прямокутних вікон в простих профільованих рамах, які завершені нагорі тонко промальованими дугами пласких архівольтів, з рельєфною штукатуркою під площинний руст. З боку Гагарінського провулку центр будинку виділений східчастим аттиком і чотирма колонами, що його підтримують. Колони з'єднані арками й прикрашені ліпними медальйонами із зображенням грифонів. Над вікнами центральної частини і в горішній частині міжвіконних проміжків по головному фасаду також розміщуються тонко пророблені ліпні вставки і медальйони. Будинок Штейнгеля вирізняється гармонійним і простим обрисом, чітким силуетом, завдяки чому при невеликих розмірах і нинішній недоглянутості все-таки має представницький вигляд і виразно закріплює ріг кварталу на схрещенні Гагарінського й Хрущовського провулків.

У Великому Афанасьєвському провулку також збереглися дворянські особняки. В одному з 1829 по 1833 роки жив Сергій Аксаков, інший відомий, як дід Урусових (1825). Своїми очима сьогодні можна також побачити особняки, що збереглися на Сивцевому Вражку, 27 (свого часу тут жив Олександр Герцен), на розі Сивцевого Вражка і Калошина провулка, в Денежному провулку та в інших місцях Арбату.

В Денежному провулку мав особняк (№ 5) автор популярного циклу публікацій «Москва и москвичи» Михайло Загоскін (1789–1852). Залюблений в місто, він писав: «Мы, москвичи, избалованы прекрасными видами; мы встречаем их на каждом шагу и привыкли смотреть равнодушно на эти великолепные панорамы, которые пленяют всех иностранцев своей роскошной красотой и дивным разнообразием». На посаді директора московських театрів Загоскін толерантно і красиво відмовив у листопаді 1836 року видатному українському прозаїку і драматургу Григорію Квітці-Основ'яненку в постановці його п'єси «Приезжий из столицы»:

«Я прочёл с удовольствием комедию «Приезжий из столицы», которую нам угодно было, при вашем письме, доставить ко мне; в ней есть сцены истинно комические, и если б я получил её прежде, чем «Ревизор» был дан на здешней сцене, то она была бы непременно принята; но так как главная идея этой пьесы совершенно одна и та же, как и в «Ревизоре» г. Гоголя, то я почти уверен вперёд, что эта пьеса не может иметь успеха...»¹

На самому Старому Арбаті цікавим прикладом післяпожежної забудови був один із найбільш відомих ампірних дерев'яних особняків, побудований в 1820-х рр. поруч із церквою Миколи Явленого на місці згорілого будинку княгині О. П. Шаховської². Компактний об'єм будинку з колонним портиком, який з 1830-х рр. належав князям Оболенським, у той час був доповнений характерними прибудовами до торців: одна виведена прямо на вулицю, інша — тільки для симетрії. Свого часу тут жив директор Московського Головного архіву Міністерства закордонних справ Михайло Оболенський.

Ще раніше, починаючи з 1783 р., три десятиліття очолював цей архів вихідець із києво-могилянських спудеїв, український і російський історик родом із Ніжина Микола Бантиш-Каменський (1737—1814). Він привів у порядок та описав величезну кількість документів. Чотири томи «Обзора внешней политики России» вважаються класичними. У 1812 р. Бантиш-Каменський вивіз архів на підводах у Нижній Новгород і тим самим врятував безцінні документи.

Його син Дмитро Бантиш-Каменський (1788—1850) народився вже в Москві, жив на Арбаті, 23 і в Сивцевому Вражку, 38, навчався в Московському університеті, у 1814—1816 рр. служив у Колегії закордонних справ, а потім був управителем канцелярії Київського військового губернатора князя М. Рєпніна. Перебуваючи в Україні, Дмитро Бантиш-Каменський написав і опублікував чотиритомну «Историю Малой России» (1822). Він також зібрав і систематизував цінний історичний матеріал, опублікований вже після його смерті в книзі «Источники малороссийской истории» (1858—1859).

¹ Комедія «Приезжий из столицы» или «Суматоха в уездном городе» Г.Квітки-Основ'яненка написана в 1827 р., опублікована в 1840 р. Комедію Гоголя «Ревизор» було завершено наприкінці 1835 року, і вже 6 грудня Гоголь писав Михайлу Погодіну: «Скажи Загоскину, что я буду писать к нему об этом и убедительно просить о всяком с его стороны вспомоществовании...» В Москві «Ревизор» було уперше поставлено на сцені Малого театру 25 травня 1836 року.

² Рід Шаховських залишався на Арбаті і за часів Шевченка. Полковник, князь Олександр Шаховський жив у Сивцевому Вражку, а майорша, княгиня Наталія Шаховська — на Поварській.

Український історик і археограф Дмитро Бантиш-Каменський після знайомства з Пушкіним у 1831 р. став консультантом поета в його зайняттях російською історією, був автором першої друкованої біографії Пушкіна (1847). Тарас Шевченко знав історичні праці Бантиша-Каменського.

Будинок № 16 на розі Старого Арбату й Серебряного провулку досі зберігся в значно спрощеному вигляді. В ньому мешкав інший відомий на всю Росію архівіст і бібліограф Петро Бартенев, з яким у Москві зустрічався Шевченко. Барте́нев був видавцем журналу «Русский архив», і за його життя вийшло близько 600 номерів. Барте́нев заклав наріжні камені пушкінознавства, зафіксував спогади сучасників і друзів поета, написав дослідження «Род и детство Пушкина», «Пушкин в Южной России». Для нас особливо важливо, що арбатець Барте́нев публікував в «Русском архиве» біографічні матеріали про Тараса Шевченка.

Неподалік у будинку № 36 у 1870–1871 рр. мешкав Олексій Плещеев. Петраше́вця Плеще́єва 1849 р. було арештовано й відправлено у заслання. Наступного року він одночасно з Шевченком знаходився в Уральську, де, мабуть, поети й познайомилися. Після повернення із заслання Плещеев жив у Москві, перекладав твори Шевченка. В 1860 р. писав Федору Достоевському: «В последнее время я перевёл поэму Шевченко „Наймичка“. Не знаю, каков вышел перевод, — но в оригинале это вещь удивительно поэтическая. Трудно переводить. Просто, безыскусственно — до невероятности». Всього Плещеев переклав дев'ять творів Шевченка, всі вони ввійшли в його збірник «Стихотворения», виданий в рік смерті Шевченка.

В кінці 1860-х років у будинку № 36 мешкав також професор загальної історії Московського університету Володимир Гер'є, який, до речі, був студентом Осипа Болянського, він уперше застосував семінарський метод у викладанні, став організатором Вищих жіночих курсів у Москві. В 1877–1908 рр. Гер'є був гла́сним Московської міської думи.

В арбатському будинку № 36 з 1890-х рр. розташовувалося видавництво «Посредник», засноване Львом Толстим. Між іншим, Лев Миколайович писав у 1863 р.: «Я часто мечтаю о том, как иметь в Москве квартиру на Сивцевом Вражке, по зимнему пути прислать обоз и приехать, и пожить 3–4 месяца...»

Ніби підбиваючи своєрідний підсумок післяпожежній забудові Москви й, зокрема, Арбату, Белінський писав: «Многие улицы в Москве, как то: Тверская, Арбатская, Поварская, Никитская, обе линии по сторонам Тверского и Никитского бульваров — состоят преимущественно из господских (московское слово!) домов.

И тут вы видите больше удобства, чем огромности или изыска. Во всём и на всём печать семейственности: и удобный дом, обширный, но тем не менее для одного семейства, широкий двор, а у ворот, в летние вечера, многочисленная дворня...»

В арбатських провулках цей московсько-дворянський побут існував, так би мовити, в класичному вигляді. Нащадок дворянської Москви Петро Кропоткін зумів яскраво змалювати його:

«В этих тихих улицах, лежащих в стороне от шума и суеты торговой Москвы, все дома были очень похожи друг на друга. Большой частью они были деревянные, с ярко-зелёными крышами; у всех фасад с колоннами, все выкрашены по штукатурке в веселые цвета¹ (Особливість, що вражала іноземців. — В. М.). Почти все дома строились в один этаж с выходящими на улицу семью или девятью большими светлыми окнами. Лавки в эти улицы не допускались, за исключением разве мелочной или овощной лавочки²... Зато на углу наверняка стояла полицейская будка³».

Дворянський син — поет Філімонов у поемі «Москва», зображаючи грибоєдовську й пушкінську Москву й підкреслюючи богемність Арбату, писав:

Тогда в Москве, и правдой, и богатой.
Живали жи инью полосатой:
Арбат ложился спать — уж встали на Донской...⁴

Інший сучасник Петро Вістенгоф писав те саме в прозі: «Житель Замоскворечья (разумеется, исключая некоторых домов, где живут дворяне) уже встаёт, когда на Арбате и Пречистенке только что ложатся спать, и ложится спать тогда, как по другую сторону реки только что начинается вечер».

¹ Петро Кропоткін писав, що й арбатські церкви мали різний колір: «одни из этих церквей раскрашены в красный цвет, другие в жёлтый, третьи в белый или коричневый...»

² В середині XIX століття, за словами очевидця, «на Арбаті не було не тільки магазинів, але навіть пиячкової лавочки». Арбатське дворянство тоді не терпіло сусідства торговельних закладів, хоча після указу 1769 р., який дозволяв купцям тримати лавки на перших поверхах житлових будинків, вони поширювалися повсюдно.

Сучасні арбатознавці пишуть: «Арбат-улиця прийняв всё: и дешёвые артистические номера, студенческие «аулы», комнаты, кухни, запахи... Однако предместье Арбат, арбатские переулки, Собачьи площадки, углы отказали торговле и моде, построенной на торговле».

³ Вдалося встановити, що поліцейські будки стояли біля Арбатських, Нікітських та Пречистенських воріт, на вулиці Арбат недалеко від церкви Миколи Явленого, на Поварській, біля Патріарших ставків, у Синцевому Вражку, в Денському, Нікольському, Великому Афанасієвському, Влас'євському, Філіпповському, Староконошениному, Великому Ніколоміському, Трубниковському, Хлібному, Мерзляковському провулках, на Пречистенці й Остоженці та в інших місцях. Всього було понад 40 будок.

⁴ Вулиця в Замоскворіччі.

Навіть Анатолій Марієнгоф зачепив цю тему:

... И с ленью русских бар,
Что обретались в переулочках Арбата...

В той час, коли Тарас Шевченко народився, Арбат можна було порівняти з аристократичним Сен-Жерменським передмістям Парижу, що й робили Олександр Писемський і Петро Кропоткін: «Жизнь текла тихо и спокойно в этом Сен-Жерменском предместье Москвы». Його вулиці й провулки були заселені Толстими, Гагаріними, Оболенськими, Трубецькими, Голіциними, Кропоткініми, Нарішкініми, Ростопчініми, Лопухініми, Долго-руками, Волконськими, Шаховськими, Милославськими, Всеволожськими, Сологубами... Кажуть, що на кожних шість-сім жителів Арбату випадав один дворянин — найвищий процент по всій Москві. Очевидець свідчив, що парафія церкви Миколи Явленого на Арбаті «був осередком родовитого дворянства».

Ось що писав арбатець Михайло Салтиков-Шедрін²: «Москва того времени была центром, к которому тяготело все неслужащее поместное русское дворянство. Игроки находили там клубы, кутили дневали и ночевали в трактирах и у цыган, богомольские люди радовались обилию церквей; наконец, дворянские дочери сыскивали себе женихов».

До речі, нещадний критик кріпосного права Салтиков-Шедрін у «Пошехонской старине» розкрив «жахливу підкладку» дворянсько-поміщицького життя — безправне становище кріпосних людей за парадними фасадами особняків. Тим самим, не заперечуючи світлих картин Тургенєва і Толстого, він доповнив їх реалістичною картиною життя дворянства «середньої руки».

Якщо Москва була центром для російського дворянства (тут проживало понад 18 тис. дворян, в тому числі більше 8 тис. — потомствених), то, в свою чергу, Арбат у широкому розумінні був таким місцем для самої Москви. Навіть у путівнику по місту, виданому в 1917 р., про Арбат йшлося в розділі «По дворянской Москве».

На шляху до капіталізму

У 1830—1840 рр. Москва, зберігаючи риси дворянського міста, дедалі більше перетворювалася в промисловий і торговий центр усієї Росії.

² Майбутнього письменника було привезено п'ятирічним у Москву в один час із приїздом у місто Боянського, в 1831 р. Сім'я поселилася у Великому Афанасьєвському провулку в будинку, що знаходився на місці нинішнього № 31.

Відбувався промисловий переворот, основним змістом якого був перехід від мануфактури до фабрики. Цей процес завершився в другій половині XIX століття після відміни кріпосного права.

В 1837 р. було засновано Московську фондову біржу, вже в 30-х рр. у місті влаштовувалися виставки мануфактурних і фабричних виробів. У Москві тоді переважала текстильна промисловість, її продукція користувалася світовою популярністю. Спостережливий француз Астольф де Кюстін, який відвідав Москву в 1839 р., записав: «Її шовки з честю суперничають на російському ринку з тканинами Сходу та Заходу». Питома вага металообробної і харчової продукції сильно виросла лише наприкінці XIX століття. Якщо в 1814 р. в Москві нараховувалося 253 підприємства, на яких працювало 27,3 тис. робітників, то в 1853 р. їх було 443, а робітників — 46 тис.

Економічному розвитку Москви, та що там — усієї країни, сприяло безпрецедентне будівництво першої в Росії залізничної магістралі Петербург-Москва, що почалося в 1843 р., а в рік першого приїзду Шевченка в Москву, в 1844-му, на великому пустирі біля Каланчовського поля неподалік від Красних воріт розгорнулося зведення залізничного вокзалу, який, як і вся залізниця, був введений у дію в 1851 р. Шевченко вперше проїхався по «чугунці» через сім років. Наступного року після його смерті на Каланчовському полі було завершено будівництво ще двох вокзалів — Ярославського й Казанського.

В доповіді імператору Олександру II, який назвав першу залізницю Миколаївською, повідомлялося: «Новизна дела и особенно местность дороги, проходящей в северном климате, по топким болотам и пустынным местам, прорезывающей Валдайские горы, обойти которые было нельзя, представляли чрезвычайные затруднения не только при производстве работ, но и в самом проектировании дороги и всех её сооружений. Препятствия эти преодолены, дорога сооружена и сооружена русскими инженерами. Только один был иностранец и то не строитель, а совещательный инженер».

Сооружением дороги не оканчивался труд: нужно было иметь локомотивы и вагоны. Все это сделано здесь; на дороге имеется: 163 локомотива, 2.078 вагонов и 580 платформ... Николаевская дорога имеет в своём управлении составы: дорожный, станционный и подвижной. Служба их свидетельствуется исправностью поездов» (Виділено мною. — В. М.).

За перші чотири роки «чугунка» перевезла понад 3 млн. пасажирів, 500 тис. солдатів і майже 50 млн. пудів багажу. Залізниця, що створювалася руками сотень тисяч кріпосних селян, робітних

людей і була, тим самим, своєрідним уособленням відсталості суспільного устрою Росії (недарма Шевченко вважав, що саме технічний прогрес покінчить з «поміщиками-інквізиторами») швидко стала могутнім важелем розвитку промисловості й сільського господарства, заводського виробництва, влаштування в 1854 р. вздовж дороги електромагнітного телеграфу і т. д. Газета «Северная пчела» справедливо писала з приводу нового чуда: «Железная дорога, теперь оконченная, свяжет воедино две столицы русского царства и откроет для нашего быта и промышленности новую эпоху».

Ще одним важливим фактором капіталізації став інтенсивний приплив іноземних інвестицій, які сприяли швидкому подоланню прірви між напівфеодальною Росією і передовими, розвинутими країнами Заходу.

З середини XIX століття в Москві нестримно зводилися фабричні корпуси, вокзали, банки, торгові пасажі та універсальні магазини, великі доходні будинки, що значною мірою визначало формування основних магістралей міста. Перші ознаки переходу Москви від дворянського міста до капіталістичного підмітив ще Пушкін майже за три десятиліття до реформи 1861 р.: «...Москва, утратившая свой блеск аристократический, процветает в других отношениях: промышленность сильно покровительствуемая, в ней оживилась и развилась с необыкновенною силою. Купечество богатеет и начинает селиться в палатах, покидаемых дворянством». Ці процеси бачили неозброєним оком і менше відомі сучасники. Один із них писав у сорокових роках XIX століття: «Москва сделалась в настоящее время столицей промышленности, куда стекаются все богатства внутреннего трудолюбия и торговой мены России с другими государствами. Москву снабжают все порты Балтийского, Черного и Азовского морей колониальными товарами; южная Россия — шерстью, хлеботородные губернии — жизненными припасами». Зі свого боку, Москва доставляла свої мануфактурні вироби на всі ринки Росії, зокрема, на українські ярмарки, в Сибір, Середню Азію і, навіть, у Китай. Московська губернія виробляла половину всіх бавовняних товарів Росії.

Господарем Москви стає купець, фабрикант, промисловець. Він скуповував дворянські особняки, знімав із їхніх фронтонів герби старих господарів Москви — князів Голіциних, Долгоруких, Шаховських, Щербатових — і вивішував незграбні вивіски купців Солодовникових, Шелапутіних, Хлудових, Обідіних і т. д.

В середині 40-х років XIX століття Белінський вже зафіксував: «В Москве повсюду встречается вы купцов и всё показывает вам, что Москва по преимуществу город купеческого сословия. Ими

населён Китай-город; они исключительно завладели Замоскворечьем, и ими же кишат даже самые аристократические улицы и места в Москве, каковы Тверская, Тверской бульвар, Пречистенка, Остоженка, Арбатская, Поварская, Мясницкая и другие улицы». Справді, в часи перших приїздів Шевченка до Москви купці ще не заволоділи Арбатом, але вже «кишіли» на ньому. З 60-х рр., тобто після смерті Шевченка й приблизно в дитячі та юнацькі роки Грушевського на Арбаті все впевненіше оселяються торговельні підприємства. Москвознавець Петро Ситін писав: «У 1882 році більшість будинків на Арбаті належала купцям. У всіх будинках були магазини і ятки з різномітними вивісками. По вулиці проходила конка, гриміли по бруківці візники».

Москва все більше ставала інтегральною моделлю всеросійського підприємництва.

За другу половину XIX століття населення в Москві збільшилося майже втричі: в 1880-х рр. наблизилося до 800 тис., а пізніше перевищило 1 млн. чоловік. Цей ріст був викликаний промисловим і торговельним розвитком і йшов за рахунок притоку із сіл корінних російських губерній, які оточували Москву в радіусі 300—350 кілометрів. Цим пояснювалася тодішня однорідність національного складу московського населення.

Цікаво, що вже тоді число уродженців України в Москві було більше, ніж вихідців із Орловської, Тамбовської, Курської, Воронежської губерній.

Про освітлення, водопостачання та московських візників...

Починаючи книгу «Шевченко в Москві», її автори І. Карабутенко, О. Марусич, М. Новохатський чомусь особливо наголосили, що Москва в середині XIX століття була «без електричного освітлення, без центрального опалення, без газопроводу й, звичайно ж, без радіо, телебачення, телефону, без метро, автобуса, тролейбуса і навіть трамваю, без кінотеатрів, без палаців культури, робітничих клубів». Зауважимо, що ніякої провини в цьому на Москві немає, нічого подібного не було і в інших великих містах Європи та світу. Наразі побіжно скажемо про те, що в Москві тоді таки було.

Щодо освітлення міста в темний час, то воно почалося за сто з лишком років до першого приїзду Шевченка, з 1730 р. В 1840 р. в місті нараховувалося 7,7 тис. масляних ліхтарів (всередині скляних чотирикутників знаходився світильник із гнітом, занурений у конопляну олію).

Вже згаданий Петро Вістенгоф захоплювався нічним освітленням міста: «Столиця роскошно освещается во время ночи с 1 сентября по 1 апреля, и не только по большим улицам, но даже по самым малым переулкам, и те из фельетонистов, которые пишут нам, что в Москве нет возможности ездить по ночам за темнотою, пишут совершенную несправедливость»¹. Проте Вістенгоф, який якраз тоді готував свою книгу до видання, мабуть, просто не хотів сваритися з властями, бо насправді світло масляних ліхтарів було дуже тьмяним, а поскільки відстань між ліхтарними стовпами, скажімо, на Пречистенці чи Остоженці, дорівнювала майже сотні метрів, то на вулицях все одно панувала темрява. Не випадково Пушкін в одному з віршів писав:

Когда Потёмкину в потёмках
Я на Пречистенке найду,
То пусть с Булгариным в потомках
Меня поставят наряду.

Спочатку ліхтарщики, котрих набирали з штрафних солдатів, заправляли ліхтарі конопляною олією, і ті часто-густо гасли, ледь кліпнувши. Обурений поліцмейстер наказав додавати в масло спирт. Але спирт крали ще жвавіше. До того ж, окраїни міста, заради економії, взагалі намагалися освітлювати не щодня.

Втім, Вістенгоф мав рацію в тому, що Москва здатна була яскраво ілюмінувати себе з нагоди великого свята. На це, зокрема, звернув увагу в 1839 р. маркіз Астольф де Кюстін: «...Я любувався ілюмінованою Москвою. В міру того, як згущалася темрява, місто розцвічувалося вогнями. Його магазини, театри, вулиці виступали низками лампад із мороку».

Той же Вістенгоф і з тієї ж причини вихваляв московських поліцейських: «Неусыпными попечениями светлейшего градоначальника устройство полиции доведено до совершенства... Все полицейские чиновники вежливы, услужливы; при малейшей в них надобности обывателя спешат немедленно оказывать всякое со своей стороны содействие. Само собою разумеется, такие качества — причина того, что полиция пользуется от жителей тем уважением, которое свойственно этой большой отрасли внутреннего благосостояния столицы»². Не без того, що в 40-х рр. XIX століття прогулянка по московських бульварах у нічний час була доволі небезпечною. Це стосувалося навіть центра міста. Сучасник пи-

¹ Мені доводилося читати в тогочасних московських газетах і такі публікації з цієї проблеми.

² Вістенгоф П. Ф. Очерки московской жизни. С. 145.

сав про район Страсного бульвару та Сінної площі 1850-х рр.: «Я хорошо помню, как иногда при наступившей темноте, но даже еще не поздно вечером, с площади доносились крики: „Караул, трабят!“, и от нас более храбрые выбегали на площадь, а менее мужественные отворяли форточки и возможно внушительно и громко возглашали: „Идем!“». Так і було, бо поліцейських стражників було мало, будочники¹ чергували біля своїх будок, а темрява...

Темрявою на московських вулицях обурювалися нерідко рядові москвичі, й у 1853 р. в місті з'явилися перші газові ліхтарі. Так що Шевченко, проїжджаючи через Москву в 1858 р., вже користувався здобутками цілої «ліхтаревої революції». Якщо врахувати, що в 1844 і 1845 рр. він був у Москві в лютому-квітні, а в 1858 р. — у березні, то щоразу ввечері поштові доводилося ходити під московськими ліхтарями, які горіли природовж 9 місяців — з 1 серпня до 1 травня, правда щомісяця лише 24 ночі. Газові ліхтарі в Москві з'явилися вже після смерті Шевченка — в 1867 р., а перші 32 електричних ліхтарі спалахнули біля храму Христа Спасителя у 80-х рр., а потім — на Тверській. Втім, це нововведення стосувалося лише центральних вулиць, і, як писав сучасник, навіть у 70-х рр. «редко поставленные масляные фонари, ночью едва мигавшие на темных улицах, рано гасли, и улицы с переулками погружались в кромешную тьму и тем дополняли картину патриархальной Москвы...»² Більше того, в 1913 р. із майже 21 тис. ліхтарів понад 9 тис. залишалися ще газовими, близько 8 тис. — газовими і лише 4 тис. — електричними.

Опалювалася Москва печами, тому вози, які розвозили дрова по садибах, були найпершою ознакою ранкового міста разом з димами над димарями будинків. Улітку для безпеки від пожеж усім жителям, які мали в дворах дерев'яні будівлі, заборонялося топ-

¹ Будочник — у XVIII–XIX століттях — поліцейський, який стежив за порядком і чистотою на вулицях; постійно знаходився в спеціальному приміщенні — будні. В 1862 р. замінений городовим. Шевченко записав у щоденнику 20 березня 1858 ріка: «Расспросил у будочника дорогу к почтамту».

Якими були московські поліцейські будки в Шевченкові часи? Ось що розповідав очевидець: «Будки были двух родов — серые деревянные домики и каменные, столь же малого размера, круглые здания, вроде укороченных башен; первые темно-серого цвета, а вторые, помнится, белые с светло-жёлтым. Внутри будок имелось обычно одно помещение, иногда с перегородкой, большую часть которого занимала русская печь; иногда, если будка стояла, например, на бульваре, около неё ставилось нечто вроде заборчика, и получался крошечный дворик, в котором мирно хозяйствовала супруга хозяина (Поліцейського. — В. М.), висело на верёвках, просушиваясь, бельё, стояли принадлежности домашнего обихода и даже прогуливались куры с цыплятами. Кроме того, около присутственных мест и, помнится, кое-где на площадях стояли обыкновенные, военного образца, трёхцветные будочки, в которых стража могла укрываться в непогоду».

ти, більше того, на устя печі привішували воскову печатку, наявність якої час від часу перевіряли. Дерев'яна Москва споконвіку горіла часто й страшно. З початку ХІХ століття в місті діяли професійні пожежні команди, які володіли кращими кіннями. Центральне пожежне депо знаходилося на Пречистенці, у кожній дільниці міста за безпекою стежили брашмейстери (начальники пожежних команд).

Ще раз звернемося до Петра Вістенгофа: «Во время пожара пожарная команда, находящаяся в Москве в удивительном устройстве, поражает вас быстротою своих действий и тем самоотвержением, какое показывают заслуженный начальник и простой солдат. Пожарный с удивительным, свойственным русскому бескорыстием, воспламеняемый примером своих старших, спасает ваше имущество и лезет за вас в огонь, не требуя никакой благодарности; ему одобрительный привет начальника: спасибо, братцы! вознаграждает все опасности. Несмотря на огромное пространство столицы, с первым появлением пожарного сигнала на Московском депо несколько частей, сообразно сделанным распоряжениям, уже находятся на пожаре, как будто они его предвидели. При звоне колокола, употребляемом только в случае тревоги, днем ли то или в глубокую полночь, пожарные в совершенной тишине бегут, сохраняя перенумерованный между собою порядок, отворяют конюшни, запрягают не более как в 3 минуты тем же затверженным порядком лошадей и вихрем несутся на пожар».

В цьому випадку маємо змогу поглянути на дії пожежників з опису самого Бодяньського, який залишив розповідь про відому пожежу у Великому театрі в березні 1853 року, що виявила чимало прорахунків в організації пожежної безпеки в Москві:

«Замечательно, что после перестройки в 1843 году доносили Государю, что театр снабжен тысячами ведер воды в водосме, проведенной из Сухаревой башни, так что стоит только открыть краны, и все было бы покрыто водою. Но теперь в водосме с незапамятного времени не было ни капли воды, краны заржавели, а столъная занавесь, которая могла быть спущена сверху и отделить на время пожара партер от сцены, тоже никуда не годилась. Говорили также, что и профессор химии тогда доказывал невозможность сгореть театру, уверяя, что его скорее можно потопить, чем сжечь. „Что ж, — сказал я, узнав об этом, пришедши в профессорскую, от товарищей (в среду, когда горел еще театр), — ведь вышло-то одно и то же: не удалось потопить, как привел Бог затопить“». Бодяньський відзначив також, що пожежної драбини не вистачало для висоти Великого театру. Іншого разу, 19 лютого 1855 року, Бодяньський розповів про швидко погашену пожежу в університеті, свідком якої був сам:

«...Заметили сильный дым из трубы... и, сказав о пожаре... побежали крутом на двор, куда уже прискакала одна часть (Тверская)... Труба пожарная уже действовала... вскоре всё потушено».

На московських вулицях панували візники, які славилися своєю розгнуданою лайкою¹, їх можна було зустріти на кожному кроці, відомо, що на початку 40-х років XIX століття взимку в місті нараховувалося майже 12 тис. візників². На всіх площах і майже на кожному великому перехресті, на вокзалах і біля готелей знаходилися біржі (стоянки) візників. Стоянка на біржі була платною, тому на ній зазвичай стояли візники з добрими кіньми й пристойними екіпажами. На біржі можна було взяти кабріолети, ресорні дροжки та прольотки, запряжені одним конем. Бідні візники в пошуках клієнтів їздили по місту. Нічного, бідного візника називали «ванькою», йшлося про «поганий виїзд». Москвознавець Іван Кокорєв писав: «Назвать простого живейного извозчика-москвича ванькою — значит нанести страшную обиду его амбиции и задеть его репутацию». Найчастіше ваньки — це селяни, які підробляли візництвом у Москві взимку: «...Франт сажился в его сани с видимым презрением, которое ванька давно привык сносить от чужих и от своего брата извозчика. Бывало, наскочит лихач да отломает своєю здоровою оглоблею некрепкий задок его саней и еще ругается, как обыкновенно ругаются извозчики; бывало, лошаденка его, ни с того ни с другого, начнет дурить и загородит дорогу в каком-нибудь тесном месте, а тут несется карета, которая того и гляди уничтожит и бедного *ивана*, и его родимого коня; или нападёт будочник да начнет тузить за то, что стал неловко — видишь, очень близко к тротуару, также случалось, что наймет его какой-нибудь негодяй, гоняет целый день по городу и, приехав в Ряды или в какой-нибудь казенный дом с сквозными воротами, оставлет, не заплатив денег. Словом, много горя в жизни надобно перенести ваньке-извозчику!» Перевага «ваньок» у тому, що вони за дешеvu плату готові були везти сідока, куди завгодно!

Зовсім інший статус у «лихачів», яких Михайло Загоскін називав «візниками-аристократами». Вони мали прекрасних коней, зручні, багато вбрані ресорні дрожки та прольотки. Вигляд вони мали поважний: широка борода, бархатна малинова або блакитна шапка, сіряк, перетягнутий ошатним поясом. Послугами «лихачів» користувалися московські франти, офіцери, купецькі синки, чиновники й дворяни.

¹ Сучасник писав: «Извозничья ругань славилась в Москве, и существовало даже выражение: „ругаться по-извозничьи“».

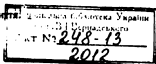
² Володимир Єлістрєтов зазначає: «В Москві існувала, можна сказати, ціла грандіозна візницька культура з її багатющим лексиконом...»

Середня ціна візника на день складала: прості дрожки — 5 крб., прольотки — 10 крб., фаятон з парою коней — 10 крб., коляска і карета з четвіркою коней — 15 крб. асигнаціями. У спогадах Олександра Кочубинського є місце, де він зазначав, що Бодяньський приїжджав в університет не на «ваньці», а на ресорних дрожках... В щоденнику Шевченка записано, що в березні 1858 р. вони зі Щепкіним брали прольотку для поїздки по Москві. Читаючи розповідь Григорія Данилевського про те, як Бодяньський знайомив його з Гоголем, звертаєш увагу, що вони взяли дрожки, хоча від помешкання Бодяньського до будинку, в якому жив Гоголь, було всього півтисячі кроків: «Мы сели на извозчицьи дрожки и поехали по соседству на Никитский бульвар, к дому Талызина, где в квартире графа А.П. Толстого в то время жил Гоголь». Всередині 1840-х рр., тобто в Шевченкові часи, в місті з'явився перший громадський транспорт — незручні й повільні диліжанси, довгі відкриті екіпажі з поздовжньою перегородкою, запряжені парою коней, на півтора десятка пасажирів, які сиділи на лавках. В народі їх називали «лінійками». Вже згаданий Астольф де Кюстин писав: «Лінійки — дроги з подвійними сидіннями на вісім чоловік, які розміщуються спиною один до одного».

В 50-х рр. XIX століття в Москві нараховувалося вісім закладів, які відправляли диліжанси в Петербург, Володимир, Нижній Новгород, Тулу, Ригу, а також у Харків. У Київ з Москви відправлялися тарантаси, про які у Володимира Даля читаємо: «Дорожная повозка на долгих, зыбучих (Пружных. — В. М.) дорогах». Їх часто робили з дуба. Пізніше москвичі користувалися ще й омнібусами — багатомісними екіпажами на кінній тязі з кондуктором і регулярним маршрутом.

До речі, за часів Шевченка в Москві лише центральні вулиці мали бруковку — тверде камінне покриття. Мостові були, як правило, дерев'яними, а по тротуарах прокладалися дерев'яні містки. В негоду вони доставляли москвичам чимало неприсмностей, навіть і в післяшевченкові часи. А ще дерев'яні мостові під час пожеж самі спалахували й переносили вогонь на протилежний бік вулиці та вздовж неї. Купець Іван Слонов писав: «Но самым главным московским впечатлом¹ были московские мостовые. Это было нечто невозможное. Вымошенные крупным булыжником, всегда грязные и пыльные, с большими ямами, а зимой глубокими ухабами, они всегда были египетской казнью москвичей. На них часто происходили аварии, калечились лошади, ломались экипажи... Часто страдали и сдоки, ломая себе руки и ноги...»

¹ Так Слонов називав недоліки московського життя. Довідник історико-географічної України

Шевченковий сучасник російський письменник, князь Володимир Одоєвський залишив і таку характеристику московських тротуарів, з якими зіткнувся й український поет: «...Лавочники... считают не только улицу, но и тротуар принадлежностью своих лавок... Вы найдете на тротуарах не только ведра, мешки и прочий товар, но и корыта для корма лошадей, или решета и прочую тому подобную посуду, живописно поставленную рядом... Такого отсутствия всякого порядка не встретишь ни в одном городе в мире». Всемосковським атрибутом були калюжі й баюри, які регулярно засипали, але вони залишалися неподоланими. У свята теслі навіть споруджували над ними дерев'яні помости.

Москва не знала тоді каналізації, робота в цьому напрямку почалася лише наприкінці XIX століття, коли від забруднення міста смертність досягла 33 людини на 1 тис. мешканців. Перший московський водогін було відкрито в 1804 р., але на середину XIX століття в Москві всерйоз не вистачало води. Скажімо, взимку 1847–1848 рр. замість потрібних 330 тис. візер у день Москва отримувала менше 100 тис. Тому вже на час повернення Шевченка із заслання, в 1858 р. за проектом інженера Андрія Дельвіґа було закінчено реконструкцію старого водогону, влаштовано водозбірні басейни (на Арбатській, Тверській, Калужській, Серпуховській площах, біля будинку Пашкової та на Зацепі), а в Великих Митишах побудували помпову станцію. Довжина водопроводу становила 45 км., але охоплювала невелику територію. В будинки вода, як правило, не подавалася. На трасі водогону стояли чавунні водорозбірні колонки, а пізніше воду розвозили й у бочках. Сучасник писав: «В местностях, где не было бассейна, водовозы возили воду из Москвы-реки, а иногда и из других совсем уже негигиенических источников — небольших московских речек, прудов и т. д.» За цих умов у москвичів особливо високо цінувалася митишинська джерельна вода. В їх свідомості вона часто асоціювалася з чистою водою, з чаєм (згадаємо, наприклад, картину Василя Перова «Чаювання в Митишах»).

В Москві діяли також кілька колодязів. Наявність колодязя біля будинку була престижним фактором і навіть іноді зазначалася в адресах нарівні з церквами. Записуючи свою адресу в Газетному провулку всередині 1853 ріка., Бодянський зазначив, що будинок Ігнат'єва знаходиться поруч із Нікітським монастирем в «зданні прямо против колодца».

До речі, будинки в Москві називалися за прізвищами їх домовласників. Ураховуючи те, що попереду нас чекає чимала робота по в'ясненню сучасних адрес тодішніх будинків, слід познайомитися з цим історичним феноменом ближче. Найкраще послухати пояснення москвича-очевидця:

«Дома так и назывались по их домовладельцам... Обозначение домов по фамилии их владельцев создавало разного рода трудности при отыскании дома. Когда приходилось, например, отыскать дом Петрова на какой-либо длинной улице, на Пятницкой или на Якиманке, иногда надо было промаршировать ее всю по одной стороне, а потом проделать то же по другой, если не было указано, к какому концу улицы дом расположен ближе. Полезно было в таких случаях для справки заходить в какую-либо, особенно в полотняную лавочку: там можно было получить указания, касавшиеся, впрочем, не только адресов, но и всего образа жизни обывателей обслуживаемого лавочкой района...

Бывали затруднения и в тех случаях, когда по одной улице домами владели однофамильцы, и при указании адреса надо было обозначать, что адресат живет не только в доме Иванова, но «в доме Иванова, бывшем Брабец». Вообще, впрочем, надо сказать, что не было еще общепринятого порядка в обозначении адресов и их обозначали то по полицейским частям и кварталам, например Хамовнической части 2-го квартала на углу Неопалимовского и Малого Трубного переулков дом такого-то, то по церковным приходам, например «у Мартына Исповедника», «у Успенья на-Могильцах», «в приходе церкви Неопалимая Купины». Иногда же прибегали к различным совершенно случайным обозначениям: против такой-то церкви, против дворового дома, против пожарного депо¹ и т.д. Нумерация домов начала заводится, помнится, с 90-х годов (XIX столетия. — В. М.), но этот общеевропейский порядок, уже давно усвоенный в Петербурге, в Москве прививался очень туго».

Втім, у часи Шевченка домовласників успішно розшукували за їх прізвищами. Пам'ятаймо про це, бо номери будинків, які тепер екстраполюють на той час, коли їх насправді не вивішували, не виправдані в науковому дослідженні. Інша річ, коли вони називаються стосовно XX століття чи сьогодення, щоб уявити місце тодішнього розташування московських будинків.

Про харчування, лікування та міських рознощиків...

Харчування великого міста забезпечувалося завдяки власним городам і господарствам москвичів і через базари та магазини, та лавки. Харчові лавки — м'ясні, овочеві, молочні — з'явилися ще в ста-

¹ Важко погодитися з тим, що уточнення в адресі назвою приходської церкви, пожежного депо чи поліцейської ділянки були «випадковими». Якраз такі «позначення» давали змогу знайти домовласника безпомилково.

ровину, а магазини — в XVIII столітті, після петровських реформ. Вже в перші приїзди Шевченка в Москву газети рясніли оголошеннями про продаж всього і вся: від різних сортів рослинного масла — макового, соняшникового, гірчичного — «на Тверской близ Охотного ряду в доме г-на Васильчикова, в овощной лавке Григория Семёнова» — до «хальвы (Константинопольское варенье для десерта) и маслин»; від сушених фруктів у магазині на Нікольській вулиці і грибів в Охотному ряду до фортепіано та коней...

Серед відомих московських ринків — Смоленський, Хитровка, Сухарська. Існувало багато невеликих базарів, які жили яскравим і цікавим життям. На московських вулицях, особливо центральних, можна було зустріти чимало рознощиків, які відрізнялися кольором одягу. Петро Вістенгоф писав: «Бесчисленное множество разношников всякого рода наполняют московские улицы!; одни из них, разодетые в синих халатах, продают дорогой товар; другие — в серых халатах, торгуют товаром средней цены; наконец, мальчики и бабы — разносят самые дешёвые лакомства». Якраз ці останні користувалися популярністю, у них можна було придбати ласощі, морозиво, всілякі ягоди, в тому числі в чашечках з медом, пряники, медяники, патоку з імбирем, а ще — спаржу, огірки, редьку, горох, яблука та груші, в тому числі сушені на паличках, а ще — курей і курчат — живих і смажених, а ще — малосольну осетрину, свіжу ікру і т.д. і т.п. Продаж, як правило, супроводжувався голосним криком, адже рекламну вивіску рознощик не мав де повісити, не на лобі ж. Цей професійний «крик» став особливим жанром словесного мистецтва, й без нього неможливо уявити тодішню Москву, так само, як і без церковного дзвону. Кажуть, що свого часу викрики рознощиків були зафіксовані й видані в нотному записі.

«Яблука квашені і сливи солоні!» — кричав один рознощик. «Кавуни моздокські, виноград астраханський!» — волав інший. «Апельсини, апельсини!» — лементував третій. «Лимони!» — надиривався його конкурент. Цікавий штрих. 20 травня 1858 року Шевченко записав у щоденник пародійний вірш, який почув у сім'ї своїх друзів Уварових:

Напрасно, разношник, в окно ты глядишь
Под бременем тягостной ноши.
Напрасно ты голосом звонким кричишь:
«Лемоны, пельдины хороши!»

Такий інтерес до побутових подробиць лише підтверджує, що Тарас Григорович звертав увагу на вуличних рознощиків, особли-

¹ Наприкінці XIX століття армія рознощиків нараховувала майже 6 тис. чоловік, і власті виступили за обмеження цього виду вуличної торгівлі.

во тих, які виконували свою роботу весело, мало не з пісню: «По ягоду, по клюкву. Володимирская клюква, приходила клюква из-далека, просить меду пятака, а вы, детушки, поплакивайте, у матушки грошиков испрашивайте...» Або: «Яблочки ранет, у кого своих нет!»; «Кислых шей — в утробу влей!»; «Устал кричать, покупайте так!» і т.д. і т.п.

З пирогами і млинцями продавці частіше за все вишикувалися в одну шеренгу, торгівля також ішла з приспівками: «Кому пирожки, горячие пирожки? С пылу, с жару — пятачок за пару!»; «Вот блины-блиночки! Кушайте, сыночки и мои любимые дочки!»; «Пышки, пышки, подходите, ребятишки, подтяните штанишки!»

Московські старожили розповідали, що пироги були смачними й недорогими, проте нерідко самі рознощики відштовхували своєю неохайністю. Для історії залишилося чимало цікавих сценок. Скажімо, хлопчик їсть пиріг із варенням, у якому йому попався шматок брудної ганчірки. Він звертається до пирожника: «Дяденька, у тебя пироги-то с тряпкой...» Той у відповідь: «А тебе, каналья, что же за две копейки с бархатом что ли давать?»

Цікаві й точні рядки про рознощиків залишив московський купець Іван Слонов:

«Среди публики по рядам ходили многочисленные разносчики, носившие на головах в длинных лотках, покрытых тёплыми одеялами, жареную телятину, ветчину, сосиски, пироги, сайки и проч., при этом все разносчики на разные голоса громко выкрикивали названия своих товаров...

Затем ещё были интересные типы «рядских поваров». Они носили в одной руке большой глиняный горшок со шами, завернутый в тёплое одеяло, в другой руке корзину с мисками, деревянными ложками и чёрным хлебом. Миска горячих вкусных шей с мясом стоила 10 коп. После еды миски с остатками шей и хлеба торговцы ставили на пол в рядах, около своих лавок, где их доедали бегавшие по рядам бродячие собаки. Потом приходил повар, собирал миски, тут же вытирал их грязным и сольным полотенцем и снова наливал в них желающим горячих шей».

Не проходило дня, щоб на базарі не траплялися крадіжки. Ось хтось ніби ненароком випустив на волю кілька різнобарвних кульок, і публіка, задерши голови, витріщилася на них, та ще й жаліє незграбного покупця... Раптом у натовпі лунає крик: «Батьюшки, обікрали!» За ним волає другий, третій... Це ватага карманників витратилася на привабливі кульки, щоб примусити всіх завітатися...

Про живий Шевченків інтерес до міського базару свідчить його запис у щоденнику 9 серпня 1857 року, зроблений в Астрахані:

«Публика рыночная, как и везде, перекупки, повара и кухарки, изредка попадаются заплывшая жиром купчиха-гастрономка, да такого же содержания особа духовного чина, сугубо рачающая о плоти греховной».

Всі дари сільських та й місцевих городів моквичі могли просто купити, чимало з них мали власне домашнє господарство, в часи Шевченка по Москві ще розгулювали корови, які щодня давали москвичам тепле молоко. Та влітку більшість поміщиків із сім'ями відправлялися в свої села, заможні москвичі також мали підмосковні садиби. Далі ми згадаємо про те, як Сергій Аксаков запрошував Тараса Шевченка до себе «в деревню на лето».

Москвознавець Дмитро Никифоров у книзі «Старая Москва. Описание жизни в Москве со времён царей до XX века» (1903) писав: «В пятидесятых годах прошедшего столетия (XIX століття. — В. М.) Москва считалась да и была столицей русского дворянства. Помещичьи семьи поздней осенью, и никак не далее Рождественских праздников, наполняли Москву. В течение шести-семи зимних месяцев проживалось в Москве всё, что было выручено доходов с имений. Летние месяцы жизнь в деревне почти ничего не стоила. Усадьбы были полны всем, что требовалось для жизни: мясо, живность, молоко, мука, крупа — все было своё. Из Москвы привозили чай, сахар и некоторые бакалейные продукты».

Вже відомий нам Іван Слонов цікаво писав про переваги московського життя в другій половині XIX століття (пам'ятаймо, що він заглядав туди з початку XX століття): «...В прежнее время менее было опасности для жизни обывателя. Он не мог сгореть беспомощно в десятом этаже небоскрёба, куда не достает ни одна пожарная лестница; обывателя на улицах не давили трамваи и автомобили; лавочники не отравляли его фальсификацией различных жизненных продуктов, которые в прежнее время были баснословно дешевы и без фальсификации. Так, например: 1 фунт черного хлеба стоил 1 копейку, пара больших вкусных калачей 5 коп., фунт лучшего мяса 5 коп., десяток яиц 8 коп., фунт масла коровьего 15 коп., фунт лучшей паюсной икры 1 руб. 20 коп., фунт осетрины 15 коп., сажень крупных березовых дров 2 руб. 50 коп. и т.д. В центре города, хорошая квартира в 4—5 комнат стоила 25—30 руб. в месяц. В то время не знали ни дровяных, ни квартирных кризисов, все было дешево и всего было вдоволь».

Міську пошту в Москві було відкрито якраз у рік відвідин її Шевченком — у 1845-му. Раніше листи своїх панів розносили по місту лакеї та прислуга, які в святкові дні збивалися з ніг. З цією метою використовував свого слугу Андрія й Бодянський, коли відправляв записки й листи Михайлу Погодіну, Степану Шевирьо-

ву та ін. Москвичі відразу оцінили нововведення. В перший рік роботи московської пошти до неї поступило понад 160 тис. листів, а наступного року — понад 200 тисяч. Листи приймалися в усіх куточках міста в 120 невеликих лавках. Восени 1848 року вперше з'явилися скриньки, збиті з тонких дошок, оббиті жерстю й пофарбовані в яскраво-зелений колір, вони були встановлені в десяти кондитерських магазинах. У кінці 50-х рр. з'явилися марки, а в шістдесятих Москву було розділено на 23 поштових округи. Перше відділення міської пошти розташовувалося на поштамті, друге — на Арбаті. Імператорський Московський поштамт, що наприкінці п'ятдесятих років знаходився на Театральній площі, складався з цілого ряду експедицій: прийому кореспонденції і посилок та відправлення пошти; прийому грошей; іноземної кореспонденції; розбору і видачі грошей; газетної експедиції та ін. Існувало також відділення поштових карет. Рознесенням листів по місту й у дачні місцевості займалися понад 80 листонош. Лист, відправлений о 9-й ранку, опівдні доставлявся в найвіддаленіший куточок міста.

У 1858 р. в Москві діяли близько півсотні лікарень «цивільного відомства», в яких одночасно лікувалися понад 3,5 тис. чоловік, а також лікарні «воєнного відомства» на більш як 800 осіб стаціонару. Крім того, в місті працювали 10 приватних лікарень при фабриках і заводах, у яких розміщувалося понад 1 тис. чоловік. Діяли також приватні лікарні: гомеопатична, костоправна, водолікувальна, «гальванічний кабінет» та ін. В передмістях нараховувалося 13 повітових лікарень на більш як 200 осіб.

Серед великих лікувальних закладів слід відзначити Московську громадську лікарню, Катерининську Преображенську, Маріїнську та Голіцинську лікарні, Імператорську Павловську лікарню, Московський військовий госпіталь, Дитячу та Очну лікарні, Лікарню для чорноробочого класу.

3 «Очерков московской жизни» Петра Вістенгофа дізнаємося:

«Главные, господствующие болезни в Москве: горячка, лихорадка, апоплексия, или паралич, подагра, водяная, сухотка, чахотка, цинготная, зубная, насморк, глазная, кашель, обыкновенные простудные припадки, ревматизм, коклюш, золотуха, геморрой, скарлатина, корь, оспа, лишай, ломота и сифилитическая. Болезни развиваются преимущественно в низшем классе между ремесленниками и фабричными; распространению их способствуют безнравственность, неопрятность и часто невозможность лечиться за недостатком средств; к тому же невежды, скрывая первоначальное появление недуга от нерадения, дают ему развиться в высшей степени, предаваясь обычной неумеренности: в питье и пище. Когда же они достигают до совершенного изнемо-

ження, то, по невежеству, не прибегають к докторам, а лечатся у каких-то баб, мужиков и отставных фельдшеров, которые, так сказать, замазывают наружные признаки болезни, давая ей полный разгул в больном теле...»

Якщо взяти березень 1858 року, коли Шевченко хворів у Москві, то за даними «Московской медицинской газеты», спостерігалось певне збільшення кількості захворювань і навіть смертності в місті. Газета невпевнено пояснювала це так: «Несмотря на то, что колебания термометра и барометра были незначительны, внешние атмосферные условия в этом месяце были видимо неблагоприятны. Несколько раннее и неравномерное наступление весны, вскрытие реки, позднее прохождение льда, долго лежавшего под водою, и т.п. обстоятельства, по всему вероятию, содействовали этому».

В березні 1858 року в лікарні Москви поступило 3,9 тис. хворих, а виписалося з них понад 4,2 тис. чоловік. У воєнних шпиталях знаходилося понад 1 тис. хворих, а до приватних лікарень поступило понад 280 чоловік і виписалося з них більше 300. У березні в Москві померло 1156 чоловік, врахавши те, що 775 з них були немовлята й діти. Серед померлих: селян — 463, міщан — 337, дворян — 104, воєнних — 83, купців — 75, дворових людей — 38, людей духовного сану — 28, службовців — 18, іноземців — 10. Статистика зафіксувала, що раптово померли 14 чоловік, вбито було — 3, самовбивств — 4, мертвонароджених — 26¹.

У віданні Московської ради дитячих притулків знаходилися Олександринський, Миколаївський, Ольгинський, Олександро-Маріїнський, Пресненський, Яузкий, Серпуховський та інші дитячі притулки. Жіноча опіка над бідними здійснювалася через спеціальні відділення практично у всіх дільницях Москви. В місті діяли Московський дім вдів, кілька богоділень і притулків для бідняків. У Москві нараховувалося близько 30 «вільних аптек» і працювала Московська запасна аптека в М'ясницькій дільниці міста на Чистопрудному бульварі.

«По закарлючистих улицах московских»

Вийдемо на московські вулиці середини 40-х рр. ХІХ століття разом із Шевченком, який якийсь написав у листі, що він «*пшов собі знову блукать по закарлючистих улицах московских аж до самого вечора*» (Виділено мною. — В. М.).

¹ «Московская медицинская газета», 23 квітня 1858 року.

У центрі Москви, а Шевченко гуляв саме тут, немає нічого «закарлючистішого», ніж староарбатські провулки, і тут абсолютно не діє сентенція з Євангелія від Луки про те, що кривизна випрямиться. Даремно новачок намагатиметься пройти «прямо». Якраз «прямо» ніяк не вийде. Скажімо, Тарас Григорович міг направлятися на Пречистенку, а потрапити на Гоголівський бульвар. Або повернути в Кривий (тепер — Кривоарбатський) провулок і вийти через кілька хвилин на той самий Арбат, у двох сотнях кроків від відправної точки. Таки Кривий!

До речі, відомий москвознавець Володимир Гіляровський писав в одній з своїх публікацій:

•И возит извозчик седока, и оба ругают московские переулки.

Седок проезжий, и извозчик, старик, тоже недавно в Москве.

— Да тебе сказано в Кривой переулоч!

— Да они все тут кривые! — оправдывается извозчик...

И действительно, сколько кривых переулков в Москве!

Справді, Кривоарбатський провулок, який отримав таку назву в другій половині XIX століття, раніше називався просто Кривий, а був ще Кривий провулок на Якиманці та на Варварці недалеко від Кремля¹.

Отож, тепер знатимемо, що Тарас Шевченко написав про «закарлючисту» кривизну московських провулків ще тоді, коли Гіляровський був немовлям.

Підтвердженням Шевченкового «блукання» саме Арбатом є те, що він знав про Підновинські гуляння (ми їх ще згадаємо пізніше), бо той, хто бував у районі Підновинських гулянь, просто не міг оминати Арбат і ближні провулки. Сучасник писав: «...Двойные вереницы экипажей тянутся на несколько верст, занимая не только все протяжение Новинского, но и **ближайшие улицы — Пречистенку, Арбат, Никитскую**» (Виділено мною. — В. М.). Власне, через Арбат йшла дорога на гуляння, і воно часто вихлюпувалося на Арбат. Або згадаймо, як бунінський герой із оповідання «Казимир Станиславович», приїхавши з Києва, довго блукав по арбатських провулках і неминуче виходив на Новинський бульвар. Шевченко, безперечно, бував у тих провулках, які прилягали до церкви Великого Вознесіння — Столовому, Скатертному, Хлібному, Медвежому, Малому Ржевському та ін., тоб-

¹ Лабіринт московських вулиць, провулків і глухих кутів, що мали однакову назву і збивали з пантелику людей, які погано знали Москву, відобразився у вуличному фольклорі в такій жартівливо-путаній адресі: «За Язюй на Арбате, на Воронцовом поле, близи Вшивой горки на Петровке, не доходя Покровки...» і т.д., тобто ніде.

то в районі, де жив Осип Бодянський. Проте «закарлючистими» він міг назвати, скоріше за все, арбатські провулки від Арбатської вулиці в бік Пречистенки — Малий і Великий Афанасьєвські, Сивцев Вражек, Староконюшенний та інші провулки. У творах Шевченка, його листах і щоденнику жодного разу не згадується Арбат, але поет залишив нам свідчення про те, як він блукав староарбатськими провулками.

Відсутні безпосередні документальні свідчення про те, що Тарас Шевченко, блукаючи по кривих московських вулицях, був якраз і на Арбатській вулиці (нинішня вулиця Арбат), але вірогідність цього дуже велика. Що стосується Бодянского, то він тут бував неодноразово. Так чи так, а ми не можемо не згадати коротко про історію одного з будинків на цій вулиці, бо він нині належить нашій державі, й у ньому знаходиться Культурний центр України в Москві — духовний наступник Шевченкової присутності в місті.

Будівництво первісної двоповерхової споруди на червоній лінії Арбатської вулиці, тобто лінії забудови, датується 1800–1812 роками. З цього часу йде відлік історії нинішнього будинку № 9, який вже перейшов двохсотрічний рубіж. Зведення нових житлових і нежитлих будівель, розширення їх у глибину земельної ділянки збігається в часі з народженням та дитинством Тараса Шевченка (1813–1824). В Центральному архіві науково-технічної документації м. Москви мені пощастило знайти унікальні документи, які дають можливість розповісти про цей давній період забудови й упорядкування земельної ділянки, що належала тоді «надвірній радниці»¹ Варварі Афанасіївні Мальшиної. Цій енергійній і діяльній росіяниці ми завдячуємо цивілізованим освоєнням райського куточку старовинного Арбату.

Земельна ділянка Мальшиної простягалася від Арбатської вулиці (так називалася тоді вулиця Арбат) до району нинішнього Малого Афанасьєвського провулку, де межувала з домоволодіннями надвірної радниці Попової, міщанина² Івана Лазарева і якоїсь Зімбулатової. З боку нинішнього Великого Афанасьєвського провулку до Варвари Мальшиної прилягала тоді земельна ділянка графа Шереметьєва (!)³. З боку нинішньої Арбатської площі й Го-

¹ Так Варвара Мальшиная названа в документі. Очевидно, мова йде про те, що вона була дружиною надвірного радника, який, скоріше за все, помер. У Росії надвірний радник — це громадянський чин VII класу. Особи, які його мали, частіше за все обіймали посади столоначальників, тобто найнижчої структурної частини державних центральних і місцевих закладів.

² Як правило, ремісники, дрібні торговці й домовласники. До 1863 р. могли підлягати тілесним покаранням.

³ Цікаво, що невелика частина володіння, на якому знаходився сусідній будинок № 11, аж до середини XIX століття належала шереметьєвським селянам.

голівського бульвару розміщувалося домоволодіння купця Сабурова. Між іншим, сусіди Мальшиної ніби спеціально підібрані для того аби продемонструвати нащадкам, що вже в першій чверті XIX століття Арбатська вулиця була різномірною за станом належністю домовласників — дворянин з титулом графа, напівіріні радники, купець, міщанин.

Документи свідчать, що в наполеонівській пожежі 1812 р. на згаданій ділянці згоріли двоповерховий будинок на місці нинішнього будинку № 9 і будівлі в глибині двору. Незначна частина їх була відбудована чи відремонтована вже до літа 1813 року. Проте роботи не припинялися, а у вересні 1818 року розпочалася серйозна добудова й перебудова основного будинку та інших будівель. Влітку 1822 року були вже зведені, але ще не оздоблені триповерховий цегляний жилий будинок і два двоповерхових жилих будинки. Повністю були готові цегляні одноповерховий жилий і нежилий будинки в глибині двору. Ще через пару років основний будинок на Арбатській вулиці, що був повернутий порталом¹ до нинішнього Великого Афанасьєвського провулка, йменувався в документах чотиріповерховим, а двоповерховий — триповерховим, але, судячи з усього, в них обладнали підвали, зробивши їх жилими. До того ж третій поверх був надбудованим мезоніном.

Завершивши будівництво, Варвара Мальшина у 1826 р. добила ще й звільнення свого домашнього вогнища від постою н ньому солдатів і офіцерів. До речі, домовласники платили за це чималі гроші, зате мали право гордо написати на воротах чи навіть вирізати на камені: «Звільнений від постою».

Таким уперше побачив будинок Осип Бодянський, який, як ми знаємо, прибув у Москву в 1831 р.

Наступна зустріч з Варварою Мальшиною, яку дають змогу встановити архівні документи, датується початком 1838 року. Виявляється, що ділова й, мабуть, вродлива жінка вже мала інше прізвище! В «Плане и фасаде, выданном от комиссии для строений в Москве, 1838 года, генваря 26 дня» засвідчено, що земельна ділянка № 599 (цей номер залишиться за нею й надалі) по вулиці Арбатській Пречистенської частини 5 кварталу належить «Коллежской советнице Варваре Афанасьевне Крекшиной, бывшей Мальшиной». Таким чином, з новим чоловіком Варвара Афанасіївна виросла на один чин, бо в Росії колежський радник був громадянським чином 6-го класу й міг обіймати середні керівні посади (начальник відділення, діловод в центральних закладах).

¹ Архітектурно оформлений вхід до будинку.

На плані, який зберігся в архіві, бачимо той же основний будинок з мезоніном, повернутий фасадом на захід. Праворуч від входу й ліворуч в задній частині будинку були добудовані два затишних ганки. В дальньому кутку двора (з боку нинішнього Малого Афанасьєвського провулка), як і раніше, розміщалася нежила будівля, скоріше за все, сарай. Неподалік, перпендикулярно до нього — дерев'яна одноповерхова будівля, очевидно, для прислуги.

Звертає на себе увагу те, що будинок первісно будувався цегляним, що було тоді рідкістю в Москві, але всіляко підтримувалося місцевою владою. Існували навіть «Правила для неодмінного виконання», затверджені в 30-х рр. ХІХ століття, в яких зокрема зазначалося: «Крыльца в больших домах должны быть каменные и галереи не дозволяются иначе, как каменные...» В «Правилах» передбачалося осадження нового будинку: «Каменное строение... вновь оконченное в одно лето, не дозволяют штукатурить ни внутри, ни снаружи тем же годом». Вони містили й протипожежні вимоги: «Деревянные этажи на каменных этажах не должны обшиваться тесом, а должны быть штукатурены...» І ще одна — естетична настанова: «Окраска крыш должна быть... красной или зеленой краской». Як же чудово виглядали такі будинки з висоти пташиного польоту!

В архіві я знайшов документи про земельну ділянку № 599 й забудову на ній, датовані серпнем 1857 року:

«Описание существующих строений. Под № 1, каменное 4-х этажное жилое. № 2, каменное 3-х этажное жилое. № 3, каменное 2-х этажное жилое, с подвалом. № 4, каменное 2-х этажное с антресолями жилое. № 5, каменное 2-х этажное, нижний этаж нежилой, а верхний жилой. № 6, каменный портал¹. № 7, каменное одноэтажное нежилое. Под № 8, каменное одноэтажное жилое. № 9, каменный вход в подвал. № 10, деревянное двухэтажное нежилое. № 11, деревянное одноэтажное нежилое. № 12 деревянное одноэтажное в каменных столбах нежилое. Кровли на сих строениях крыты железом. № 13, деревянное одноэтажное нежилое. Кровля крыта тесом.

В строении № 4 и 5, по фасаду показанные окна под литерами: а, б, в, г, д, е, и, ж, фальшивые».

Знаменний момент! На кресленні будинку, що знаходився на нинішньому місці Культурного центру України в Москві, глуха стіна на Арбатську вулицю декорована фальшивими вікнами. Цього вже настійно вимагала естетика вулиці, що давно об'єднала навколо себе будинки, повернувши їх обличчям до себе.

¹ Вхід у будинок, як і раніше, залишався з цього боку.

Згадані документи дозволяли побудувати дерев'яну одноповерхову нежилу будівлю з покриттям даху залізом і наказували відремонтувати будівлі під № 1, 2, 3, 4 і 13. Крім того, було велено побудувати цегляні брандмауери. Взагалі вражає ґрунтовність і капітальність забудови ділянки № 599, що в більшості своєї містила кам'яниці з залізними дахами, до того ж вони весь час удосконалювалися.

Фактично ми зафіксували стан забудови землеволодіння № 599 на той час, коли Шевченко востаннє бував у Москві, тобто на початку другої половини ХІХ століття. Варвара Крекшина, якій переважило далеко за 70 років, уже генерал-майорша, мала власний будинок на Тверському бульварі. Земельна ділянка № 599 належала тоді знову жінці — штабс-ротмістрші Пуколовій Єлизаветі Дмитрівні¹.

Живий Арбат часів Шевченка

Мені давно хотілося «населити» Арбатську вулицю (тепер — Арбат) живими людьми, які мешкали на ній за часів Шевченка чи трохи пізніше, тобто назвати поіменно всіх, хто мав тут власний будинок. Робота виявилася дуже непростою, але в книзі «Тарас Шевченко і Михайло Грушевський на Старому Арбаті» було вперше оприлюднено прізвища московських-арбатських сучасників українського поета. Йшлося про це й у книзі «Тарас Шевченко: „Моє перебування в Москві“». Після того ще довго вивчав списки домовласників усієї Арбатської ділянки, й тепер ми можемо уявити її соціальний склад у часи Шевченка, який відображав процеси, що проходили в арбатському ареалі.

Передусім, про сусідів Єлизавети Пуколової — домовласниці на території нинішнього будинку № 9. В Афанасьєвському провулку недалеко від неї мали власні будинки купчихи Феоктиста Травнікова і Олександра Бобильова; міщанки Євдокія Максимова та Ганна і Уляна Лазарєви. Найближчими сусідами Пуколової по Арбатській вулиці були: титулярний радник Олександр Немчинов, купці Макар Лапін і Федір Большой та згаданий вже

¹ В 1872–1873 рр. в західній частині двору по червоній лінії Арбату за проектом архітектора Д. Пушина було побудовано окремий триповерховий будинок, а земельна ділянка отримала новий номер — 636-й і позначалася в документах за 636/599. Тоді на ній знаходилося п'ять житлових цегляних будинків і дві службові, також цегляні, будівлі. З цього часу домовласником був спадковий дворянин Олександр Іванович Ромейко. Після його смерті в 1916 р. земельна ділянка до Жовтневої революції знаходилася під рукою його дружини Олени Миколаївни Ромейко.

селянин графа Шереметьєва Григорій Марковкін. Недалеко від Єлизавети Пуколової мали власні будинки «кандидат Санкт-Петербурзької Академії» Олександр Стрекалон і губернський секретар, князь Петро Голіцин.

На тому боці Арбатської вулиці, що відносилася до Пречистенської дільниці, мали володіння: надвірний радник Степан Лошаківський; цехова¹ Марія Аріола; чиновник 12 класу Авдій Лазарик; підпоручиця Катерина Семичева; генерал-майор Федір Тиньков; колезькі асесори Михайло Хрушов і Михайло Лопиревський; купець Іван Селівестров; дочки надвірного радника Єлизавета й Ольга Вельяминови; штабс-капітан Микола Новиков. Чотири будинки мав на Арбаті та в Кривому провулку князь Микола Меншиков. Далі мешкали: міщани Афімій Моксеєв і Семен Дубровін; цеховий Костянтин Виноградов; купець Семен Буров; надвірний радник Никанор Хитров. Один біля одного стояли будинки церковнослужителів паламаря Івана Любимова, протоієрея Сергія Платонова, дяка Петра Голосова. Далі жив статський радник Микола Васильчиков. На цьому боці Арбатської вулиці знаходилося також приміщення Московської провіантської комісії.

На протилежному боці вулиці, що належала до Арбатської дільниці, жили штатські (цивільні) чиновники: дійсний статський радник, князь Михайло Оболенський; титулярний радник Іван Тон; таємний радник Олександр фон-Дребуш; колезька радниця Софія Митькова; колезька асесориша Ганна Писемська. Чимало будинків належали військовим чинам: генерал-майорам Миколі Бутурліну і Сергію Самсонову (біля Арбатських воріт); полковницям Олімпіаді Насакіній, Ганні Прожеєвській і Катерині Давидовій; секунд-майору Петру Загряжському (мав також будинок на Молчановці); поручику Петру Кікіну; дружині генерала від інфантерії Єлизаветі Головіній. Окремо виділимо купців: Федір і Петро Староносови; Сергій Славний (біля Арбатських воріт); Микола Кубеєв (лавка на Смоленській площі); Ганна Шоріна, Олександра Корольова. Серед інших — почесні громадяни Микола Троїлін і Марія Комарова, дяк Євграф Остроумов, цеховий Гільдебрандт². На цьому боці вулиці знаходився також будинок «Комітета Імператорського Московського человеколюбивого общества» (при церкві Миколи Явленого).

Домовласниками на Арбатській вулиці були три князі — Петро Голіцин, Михайло Оболенський і Микола Меншиков. Так

¹ Майстри, які мали цех з пошиву одягу чи вуття, білизни або капелюхів, виробництву меблів чи карет і т.д.

² Петро Вістенгоф зауважував: «Этот-то класс цеховых, преимущественно отстал в Москве между русскими от иностранцев...»

само було в інших куточках Арбатської дільниці. Скажімо, дійсний статський радник, князь Сергій Сергійович Гагарін, мав землю в Трубниковському провулку, колезький регістратор князь Лев Миколайович Гагарін — будинок на вулиці Новинський вал, генерал-майор, князь Павло Гаврилович Гагарін та гвардії полковник, князь Олександр Черкаський — на Великій Нікітській, а князь Олексій Кропоткін — в Денсжному провулку. Княгиня Дар'я Волконська мешкала біля Пречистенських воріт, а княжна Софія Голіцина — в Гагарінському провулку і т.д. Графиня Аграфсна Єфімовська мала будинок на Великій Молчанівці, дійсний статський радник, граф Олексій Zubov — на Поварській, а граф Платон Zubov — у Гранатному провулку. Барон Михайло Бодє мешкав на Поварській, а баронеса Анна Корф — на Малій Нікітській вулиці і т.д. Всього в Арбатській дільниці міста нараховувалося понад двадцять дворянських прізвиш з почесним титулом барона, князя та графа, в тому числі, Мещерські, Щербатови, Урусови, Ухтомські, Мансирові, Бобринські...¹

На Арбатській вулиці 13 прізвиш належали до чиновної знаті та дрібніших рангів, а в усій Арбатській дільниці таких домовласників нараховувалося понад 180 (!). Вони представляли практично всі шаблі Табеля про ранги. Несподівано багато виявилось домовласників, які належали до військової знаті і менших чинів — 11 прізвиш на Арбатській вулиці і близько 160 (!) в Арбатській дільниці. Дивно, що така інформація в арбатознавчій літературі раніше не зустрічалася. В арбатському ареалі деякі будинки належали дрібним власникам «із дворян», зустрічалися «з дворян дівниці» і т.д.

Вісім купецьких прізвиш на Арбатській вулиці та численні купецькі домоволодіння в усіх кінцях Арбатської дільниці чітко окреслюють тенденцію, що набирала силу в Шевченкові часи². Брат і сестра Селіверстови мали будинки на Поварській і на Великій Молчановці. Купець Максим Козаков жив у Єрмолаєвському провулку, а купець Олександр Деген — на Остоженці, купець Гаврило Брюшков купив землю в Палашевському провулку, а Василь Карнаухов — у Зачат'євському провулку і т.д. Всього в Арбатській дільниці числилося близько 70 купецьких домоволодінь. Серед їх власників були Бакланови, Бокови, Головастікови, Козакови, Кожухови, Ламакіни, Лодкіни, Мамрови, Понизовкіни, Смуренкови, Тулупови і т.д.

¹ У Шевченкові часи дворянам належала керівна роль у міському самоуправлінні.

² В 70-х і особливо у 80-х роках до купецтва переходить перевага у міських справах. Після виборів 1877 р. купцями належало вже близько 80 % гласних міської думи.

Ще більше — близько 80 домокласників — з них чотири з Арбатської вулиці — були церковнослужителями (протоієреї, священики, диякони, дяки, паламарі). Це й зрозуміло, в той час в ареалі Старого Арбату діяло понад 30 храмів і 4 домових церкви. Серед церковнослужителів зустрічаємо прізвища Архангельських, Богородських, Богословських, Воздвиженських, Лаврових, Остроумових, Преображенських, Святославських, Троїцьких, Фівейських, Цветкових... Окремим рядком скажемо про проскурниць, їх в Арбатській дільниці нараховувалося 13 (Казанцева, Петровська, Протопопова, Сахарова, Федорова і т.д.).

Серед інших мешканців Арбатської вулиці зустрічаємо двох почесних громадян, а в Арбатській дільниці вони володіли більш як десятима будинками. Скажемо, почесний громадянин Микола Лузін мешкав у Великому Бронному провулку, а Семен Лепьошкін — на Смоленському ринку. З московських міщан на Арбатській вулиці виявлено лише два прізвища, втім, у всій Арбатській дільниці вони володіли майже 60-ма

будинками. Близько 10 будинків числилися за цеховими. Навіть селянин графа Шереметєва, домовласник з Арбатської вулиці, не був самотнім. В Єрмолаєвському провулку знаходився будинок Івана Соколова, а у Великому Козихинському провулку — Тимофія Головкина, обидва — колишні «селяни графа Шереметєва». Двома будинками володіли вчителі: домашня вчителька Лідія Марконет жила на Спиридонівській вулиці, а вчитель Михайло Терновський — у Малому Бронному провулку. В одній серед домовласників була дружина аудитора Марія Подчиньонкова, яка жила біля Арбатських воріт.

Серед людей мистецького світу домовласниками на той час були артистки: Єлизавета Гартман — в Благовіщенському провулку, Акуліна Медведєва — в Дурновському провулку, Анна Федорова — в Гранатному провулку і танцівщиця Катерина Лобанова — в Серсбріному провулку. В Старому Конюшенному провулку будинок був записаний на дружину відомого актора Василя Живокіні (працював у Малому театрі з 1824 по 1874 рр.) Мотрону Живокіні. Два будинки числилися за театральними службовцями — капельдинерами. Що ж до інших представників інтелігенції та художньої богеми, то вони не мали власних будинків.

Не виключено, що хтось із названих арбатців у свій час зіткнувся з Шевченком на московських вулицях чи в провулках...

«Мені подобається вуличне життя»

Шевченко, безперечно, мав можливість познайомитися з вуличним життям Москви¹. Коли місто ще спало, в «калашнях» уже акуратно накладали калачі й булки у великі довгі лотки. Лунали церковні дзвони, вулиці наповнювалися людьми. Хтось прямував у храм, ішли в своїх справах кухарі, чиновники поспішали на роботу, з'являлися візники, купці в торгових рядах відчиняли лавки і розкладали товар. Двірники, ліниво потягуючись, виходили з лопатами для прибирання снігу, водовози гуркотіли по мостових, жебраки влаштувалися біля церковних огорож, кучери вели коней у кузні, п'янички поспішали похмелитися в шинок. З дворів вибігали хлопчики з дорученнями від господарів; про них Петро Вістенгоф узагальнююче писав так: «Мальчик на посылке обыкновенно старается поместиться на запятках проезжающего экипажа... Вообще московский мальчик своеносен, лукав, задорен между товарищами и почти всегда имеет страсть к голубям...».

Вже зранку в дворах з'являлися всюдисущі московські лахмітники зі своїм незмінним викриком скрипучим голосом «Берём!» Петро Вістенгоф спостеріг: «Московские улицы оглашаются криком людей, которые не продают, но покупают все, что вам угодно, только бы оно было старое и дешёвое; часто вы встретите их на больших улицах и услышите: старые голенища продать, нет ли бутылок, штофов, всякого старья, трапья и старого заячьего меха продать?»

Опівдні московська мостова починала двигтяти від великих скіпажів, фастонів, прольоток, дрожок, колясок, карет (гуркіт стояв неймовірний, бо шини були тоді металевими) — багаті і заможні москвичі робили візити, молоді люди і панянки їхали в модні магазини на Кузнецький міст, а сенатори — в Сенат.

Були й такі гультяї, які прокидалися опівдні, а то й у дві години і, потративши чимало часу на туалет, виїжджали з дому: «Куда это часто они сами не знают, такие люди обыкновенно садятся в фазтон и, подумавши несколько минут, говорят кучеру: пошел из ворот направо, потом налево, пошел прямо, перегони вон эту карету, стой, стой!.. Тут господин выскакивает из фазтона, чтобы поговорить несколько минут со своею знакомой, идушею по тротуару в хорошенькой шляпке, надетой на затылке, и в кисейном

¹ 6 листопада 1857 року Шевченко записав у щоденнику: «С некоторого времени мне... нравятся уличная жизнь, хотя нижегородская публика ни даже в воскресный ясный (день) не показывается на улице, и Большая Покровка, здешний Невский проспект, постоянно изображает собою однообразный длинный карантин. А я всё-таки люблю побродить час-другой вдоль этого пустынного карантина».

платъе, под которым жестоко накрохмаленная юбка производит шум по улице; сказавши с этою знакомою несколько слов, господин опять прыгает в фэстон...»¹

Цікавий аналіз соціальної і професійної ролі московських екіпажів і московських «візідів» зустрічаємо у М. Богословського: «Крупные доктора, получавшие хорошие гонорары, ездили летом в каретах, а зимою в парных санях непременно с высокою спинкою. Между экипажем, в котором ездил доктор, и получаемым им гонораром существовала обоюдная связь. Выше был гонорар — лучше был и выезд, пара лошадей и карета, но, с другой стороны, и высота гонорара при первых или случайных визитах определялась по экипажу... Можно было встретить одиночные и парные „сани с верхом“ таким же, каким покрывались пролётки и коляски; в таких санях с верхом ездили архимандриты мужских и игуменьи женских монастырей и вообще „монастырские власти“».

О четвертій годині дня настунав обід, і місто завмирало на годину. Потім оживало знову, але ділове життя доволі швидко змінювалося на дозвільне. Безліч москвичів і гостей міста заповнювали, особливо влітку, московські сади і бульварні, та в будь-яку пору — трактири і кабаки.

На той час, коли Шевченко бував у Москві, ще тривав сезон балів, і з усіх кінців міста безкінечна низка карет тягнулася до під'їзду Дворянського зібрання або на Поварську, Арбат і Пречистенку, де московські багатії давали пишні бали.

Там теснота, волнение, жар.
Музыка грохот, свеч блистание,
Мельканье, вихорь быстрых пар
Красавиц лёгкие уборы
Людьми пестреющие хоры,
Невест обширный полукруг
Все чувства поражают вдруг.

До півночі життя міста завмирало, але через дві-три години починалися роз'їзди з балів і Дворянського зібрання...

Про бали читаємо у того ж Пушкіна, як про «світ пустий»:

... всех занимает
Такой бессвязный, полный вздор,
Во все в них так бледно, равнодушно;
Они клеветают даже скучно;
В бесплодной сухости речей,
Вопросов, сплетен и вестей
Не вспыхнет мысли в целы сутки...

Втім, гуляннями та балами жила далеко не вся Москва, в Замоскворіччі, населеному в основному міщанами й купецтвом, життя

¹ Вистенгоф П. Ф. Очерки московской жизни. С. 93.

проходило зовсім інакше — патріархально, спокійно, замкнено в сімейному побуті. В довгих провулках не було жвавого руху і рідко коли гриміла по мостовій карета, на яку майже завжди висовувалися з вікон...

До того ж із часом історичне захиріння дворянства суттєво зменшило безтурботне бальне життя в Москві. Той же Пушкін уже встиг зафіксувати: «Куда девалась эта шумная, праздная, беззаботная жизнь? Куда денались пиры, чудаки и проказники — все исчезло... Нынче в присмиревшей Москве огромные барские дома стоят печально между широким двором, заросшим травою, и садом, запущенным и одичалым. Под вызолоченным гербом торчит вывеска портного, который платит хозяину тридцать рублей в месяц за квартиру; великолепный бельэтаж нанят мадамой для пансиона — и то слава Богу! На всех воротах прибито объявление, что дом продается и отдается внаймы, и никто его не покупает и не нанимает. Улицы мертвы.

Обеднение Москвы доказывает обеднение русского дворянства».

Московські веселі й безтурботні компанії все більше перебиралися до демократичних, але впорядкованіших, ніж попередні кабаки, трактирів, які були невід'ємною ознакою московської вулиці. Це слово (від латинського *trasto* — «вгощаю») з'явилося в московському побуті наприкінці XVIII століття, самі трактири почали поширюватися з другої половини XIX століття (до цього, з 1533 р. існували кабаки)¹.

Зачіпаю цю тему тому, що Тарас Григорович залишив у своєму щоденнику згадку про відвідання 22 березня 1858 року відомого московського трактиру — Троїцького, де він обідав.

«Пісний обід у Троїцькому трактирі»

Обід був «пісним» з нагоди останнього дня Великого посту² — в Троїцькому трактирі. Про його розташування в коментарях до 5-го тому творів Шевченка говорить дещо мудрувато: «Троїцький

¹ Під час російсько-японської війни на початку XX століття більшість трактирів стали називатися ресторанами. Між іншим, серед старовинних московських кабаків був один під назвою «Хіва». Москвознавець Іван Кондратьєв вважав, що ця назва пішла від українського слова «хіба»: «Тут преимущественно пили хохла. Нынешняя улица Хива получила название от кабака». (У 1918 р. вулиця Хіва була перейменована на Добровольческу. Знаходиться в Таганському районі Москви).

² В спогадах Олександра Афанасьєва-Чужбинського є цікавий епізод, у якому розповідається, як сподобалися Шевченкові пісні обіди в Києві у його знайомих: борщ з сухими карасями, пшоняна каша, зварена на раковій юшці з кропом: «Після того кілька разів, за бажанням Шевченка, ми ходили обідати в пісні дні до старих...»

трактир містився на правому березі річки Неглинної (захованої тепер у підземну трубу), на шляху з Кремля в район міста, що звався Занеглинням і засе-лявся в основному ремісниками». Простіше буде сказати, що Троїцький трактир, який особливо славився в 40-х роках ХІХ століття, передусім, серед купецтва, знаходився на вулиці Ільїнці, якою Шевченко вже проходив 20 березня, навпроти Біржі. Зауважимо, що це далеченько від будинку Аксакова, від якого поет попрямував у трактир; щоб дістатися сюди, треба було вийти чи виїхати на Тверську й по ній простувати до Красної площі, або спуститися по Тверському й Нікітському бульварах у район Арбату, а далі — по Великій Нікітській чи Воздвиженці. Можливо, Щепкін їхав у Малий театр і підвіз Шевченка ближче до Красної площі, не виключено, що поет сам прогулявся по Москві, розставшись біля будинку Аксакова зі Щепкіним, але Шевченко нічого не писав про це в щоденнику.

Досить далека й несподівана Шевченкова прогулянка до Троїцького трактиру, щоб пообідати, здається навіть загадковою. Чому в Троїцькому? Тарас Шевченко міг пообідати значно ближче й швидше. На той час у Москві було не менш, як півсотні трактирів, півтори сотні ресторацій, понад 120 харчевень і стільки ж шинків, близько 10 кав'ярень, 270 пивних лавок. Три найзнаменитіші трактири — Гуріна, Єгорова та «Саратов» — знаходилися в самому центрі. Скажімо, трактир Єгорова в Охотному ряду славився на всю Москву млинцями, розтегаями й рибними стравами. Трактир Тестова — національною кухнею: холодним борщем з осетриною, солянкою, поросям із кашою, кулеб'якою. В народі жила приказка: «Хочешь проку да сговора, начни у Тестова, кончи у Єгорова». Але Шевченко прямує в Троїцький трактир, виходить, він хотів відвідати саме його. Може, він побував у Троїцькому ще в 40-х роках, коли слава трактиру була в zenіті? Тим більше, що трактир був відомим якраз пісними стравами, а в 1844 і 1845 рр. Шевченко перебував у Москві також у дні Великого посту. Може, він звернув увагу на Троїцький трактир під час прогулянки по Ільїнці 20 березня? Може, в цей приїзд у Москву Щепкін чи хто інший порадив постові скуштувати ці пісні страви в Троїцькому? Це схоже на правду. Ось, що писав про трактир Петро Вістенгоф: «Трактиры и ресторации рассыпаны во всех концах города, но лучшие из них сосредоточены близ присутственных мест,

В повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» є такі рядки: «Постный обед, а в особенности постный борщ, который едва ли едал и сам великий знаток и сочинитель борщей, гетман Скоропадский, так на меня подействовал, что я, проснувшись после этого постного обеда, часа два по крайней мере лежал, что называется, пластом».

Кремлёвского сала и на Ильинке, где находится знаменитый Троицкий трактир, посещаемый всеми сословиями города и имеющий всегда огромное число посетителей¹. Во время Великого поста люди высшего общества не стыдятся приезжать сюда обедать, потому что здесь вы найдёте лучшую рыбу, свежую икру и всё, что только можете вздумать роскошного для постного русского стола».

Для пісного столу можна було також замовити й простіші, але не менш смачні блюда — манну кашу з грибами, пиріжки з капустяних листків, зварені в маковому соку, горох, протертий через решето, всілякі каші та щі, борщ із грибами, картоплю варену, смажену, печену й у вигляді котлет під соусом, розмаїті вінегрети й киселі...

В рідкісному виданні «Юмористический очерк Москвы и Петербурга» було вміщено таку характеристику Троїцького трактиру: «Лежит в Китай-городе, на Ильинке, против Гостинного двора. Заключает в себе сорок два покоя и славится своими растегаями, чаем и портретами полового, когда-то прослужившего пятьдесят лет в этом заведении. Главное место торговых сделок. Пироги из налимьих печёнок и стерлядь по-русски. Требовать прейскурант во избежание забывчивости половых. Музыка считается здесь одним из семи смертных грехов... и поэтому органа нет».

Звернули увагу на те, що Троїцький трактир славився чаєм? Той же Вістенгоф писав: «Здесь также, за парами чаёв постоянно собираются московские купцы и решают часто свои торговые обороты на многие тысячи...» У книзі «Чай в Москве», що вийшла в Москві 1880 р., читаємо: «Войдёмте в знаменитый Троицкий... Ловкая прислуга, все чистые ярославцы, мигом снимет с нас шубы, учтиво укажет, где удобнее сесть, если мы среди множества гостей затруднимся с выбором места, расстелет салфетку на красной ярославской скатерти, покрывающей стол, и произнесёт обычное: «что прикажете?» Разумеется, чаю. Полюбуемся ловкостью, с какою половой несёт в одной руке поднос, уставленный посудой, а в другой два чайника...»

Мабуть, Шевченко застав у Троїцькому трактирі знаменитого полового. Впродовж багатьох років «полових» тут справді набирали лише з ярославців, і вони носили дорогі білі сорочки з голландського полотна. В московському жаргоні тих часів існувало навіть слово «белотелец», яке стосувалося саме ярославських по-

¹ У сучасній «Истории Москвы» також читаємо: «Наибольшее извлекательство было в Троицком трактире на Ильинке, де собирались купцы, приказные люди, прибули помішники, а часом і люди з вищого стану».

лових¹. Напевне й Шевченко випив у Троїцькому чаю. Стосовно того, що в цьому трактирі не було музики, то це також виділяло його серед інших подібних закладів, які, частіше за все, мали гучний музичний супровід. Скажімо, в згаданому «Юмористическом очерке...» про Новомосковський трактир біля Червоної площі зазначалося: «Для глухих этот трактир может принести некоторую пользу, так как оркестрион своим рёвом действует на какую угодно глухоту».

Троїцький трактир потрапив до новітнього лінгвоенциклопедичного словника «Язык старой Москвы» Володимира Єлістратова, в якому читаємо: «Один из самых знаменитых трактиров, наряду с Гурина и др. в Москве (на Ильинке). Упоминается многими авторами, например, А. Сухово-Кобылиным в „Свадьбе Кречинского“: „Я тоже, Михайло Васильевич, исполнив приказания, завернул в Троицкий...“». Нагадаю, що «Свадьба Кречинского» була поставлена в 1855 р., й Шевченко, на якого доречно було б послатися в подібному словникові, згадує Троїцький трактир практично в цей час.

В одному з сучасних московознавчих видань зустрів захоплену згадку про те, що в Троїцькому трактирі на Ільїнці в 1818 р. снідав пруський король Фрідріх Вільгельм III, а у 80-х рр. того ж століття — великий князь Микола Олександрович, майбутній російський імператор. Але хто вони в порівнянні з Шевченком...

«Я один міснв московську грязюку»

Ми можемо прогулятися з Шевченком по Москві, дотримуючись його маршруту, зафіксованого в щоденнику. Найкраще для цього взяти 20 березня 1858 року. Цього дня запис у щоденнику починається так: «Мой неразлучный спутник и чичероне² Михайло Семенович сегодня ставил себе банки, и я один от 10 до 4 часов месил московскую грязь³. Поутру велел я кучеру вымазать себе сапоги⁴ добрым дёгтем. Вооружился и по Тьерской отправился в Кремль».

¹ Російський письменник Петро Боборикін писав про свого героя Палтусова з «Китай-города»: «Он любил этих ярославцев, признавал за ними большой ум и такт, считал самую тонкою, приятною и оригинальною прислугой; а он живал и в Париже и в Лондоне».

² Провідник, екскурсовод (італ.). Це слово зустрічаємо в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали», яку Шевченко закінчив за місяць до того.

³ Шестигдинну пішу прогулянку Шевченка можна вважати унікальною, бо в Москві не заведено було так багато ходити на своїх, на батьківських.

⁴ Значить, що в той час у Москві чоботи були найпоширенішим взуттям, особливо у чоловіків. У щоденнику московознавця Івана Забеліна прочитав, що коли в 1855 р. його запросили до себе на ділову розмову велика княгиня Олена Павлівна, небагattia помічник архівархуса відразу кинувся в магазин: «Купил сапоги и перчатки».

Така підготовка не була марною, навпаки, вона свідчила, що Тарас Григорович здобув урок із вчорашньої прогулянки зі Щепкіним по московській грязюці. Того дня зранку в Москві було близько 3° тепла за шкалою Реомюра¹, а вдень потепліло до + 5,3°. Стояла тиха й похмура погода, а сніг танув, утворюючи під ногами брудну кашу...

До речі, весняне потепління шороку з особливою силою давалося взнаки в арбатському арсалі. Петро Кропоткін згадував: «Снег таял, и вниз по Пречистенке, вдоль тротуаров, бежали шумные потоки вод. Около бульвара (Пречистенского. — В. М.) потоки сливались с другой, более шумной речкой, несшей вниз по Сивцеву Вражку пустые бутылки, студенческие тетради и всякий мусор. Эти потоки образовывали у бульваров (Гоголевского и Пречистенского. — В. М.) большое озеро»...

Отже, вранці 20 березня Тарас Григорович наказав кучеру змазати добрим дьогтем чоботи. Не залишимо без уваги цікаву подробицю. Це означало, що Михайло Щепкін найняв на якийсь час, можливо, навіть у зв'язку з приїздом Шевченка, кучера з джогками, який заразом виконував і дрібні доручення.

Коли о 10-й годині ранку гість Щепкіна вийшов із Воронцовського провулка на Садово-Тріумфальну вулицю й повернув ліворуч до Тверської, термометр Реомюра показував + 3,2°. Було хмарно, відчутно дув південно-західний вітер. Близня до помешкання Щепкіна частина Садового кільця була названа так, дякуючи близькості Тріумфальної площі. В часи Шевченка вельможі на

Як свідчить запис у щоденнику 8 вересня 1857 року, казенні чоботи, на які Шевченко сподівався, підвели поета: «Я рассчитывал, что казенные смотровые сапоги послужат мне по крайней мере до Москвы, а они и до Симбирска не дотянули, изменили, проклятые, то бишь казенные». Виручив Шевченка його знайомий, астраханський чиновник Іван Явленський, який подарував чоботи: «Сапоги его пришлись мне по ноге, и я теперь шеголяю почти в новых сапогах, адобавок на высоких каблуках, что мне не совсем нравятся, но дареному коню в зубы не смотрят».

В щоденнику також є запис про те, що 15 вересня 1857 року по дорозі в Нижній Новгород Шевченковий знайомий Михайло Комаровський подарував йому «бархатные тёплые сапоги».

¹ Реомюр Рене Антуан (1683—1757) — французький природознавець, в 1730 р. запропонував свою температурну шкалу: 1° Реомюра дорівнював 5/4° звичної нам температурної шкали Цельсія (1742).

² Ці та наступні дані зафіксовані в документі «Температура и погода в городе» і є точними. До речі, починаючи з 19 березня й до від'їзду Шевченка, температура в Москві лише один раз — ввечері на Благовіщення опустилася нижче 0°, майже всі дні було тихо й хмарно.

Садово-Тріумфальний не селилися, навіть через чверть століття після нього тут мешкали в основному купці, міщани, чиновники й дрібні дворяни.

Він не міг не зупинитися біля грандіозних Тріумфальних воріт, зведених у післяпожежній Москві на честь перемоги над Наполеоном: будівництво було закінчено в 1834 р. Місце для них біля Тверської застави вибрано не випадково — Тверська вулиця й далі Петербурзьке шосе (тепер — Ленінградський проспект) були початком шляху з колишньої столиці Москви до столиці нової — Санкт-Петербурга. Навряд чи Шевченко захопився урочистою піднесеністю величного ряду скульптурного декору, зокрема півсотнею гербів російських губерній, які відбивали нашість Наполеона, та героїчністю образу Тріумфальної арки з колісницею Слави на самому верху — шестіркою коней з крилатою богинею і лавровим вінком. Але, тонкий знавець архітектури, мабуть, оцінив, що вона разом з площею, забудованою з обох боків спорудами однакової форми фасадів (за проектом головного архітектора по відбудові Москви після пожежі 1812 р. Осипа Бове) утворила красивий міський ансамбль.

Знову зупинився на Страсній (нині Пушкінській площі), щоб уважніше розглянути нещодавно реконструйований (1849–1855) Страсний монастир і його нову дзвіницю¹. Цю зупинку Тараса Григоровича можна уявити собі в режимі реального історичного часу: збереглася репродукція з літографії, зробленої в середині XIX століття за малюнком І. Шарлеманя. На просторій площі бачимо підводу з тюками сіна й багату карету, водовоза, прольотку і звичайну селянську підводу з якимись мішками та зовсім пусту. Привертають увагу нові стовпи для ліхтарів, у цей час вони були гасовими і підтверджують датування міської сценки другою половиною 50-х років XIX століття.

¹ Нічого не вигадую, сам Шевченко записав у щоденнику: «...По Тверской отправился в Кремль». На жаль, впродовж десятиліть на ці топонімічні й географічні знаки, залишені Шевченком, як правило, не звертали уваги. Більшість авторів опускали їх при переказі тексту Шевченкового щоденника. Так само в «Літопису життя і творчості Т.Г. Шевченка» (1961) повністю зникла дорожочинна постова інформація на кшталт: «Вышел я на Ильинку и потом на Покровку»; «Страстным бульваром вышел на Дмитровку»; «Прошли мы на Большую Дмитровку»; «Поехали к Красным воротам...» На разі саме ця інформація дає змогу витворити московські маршрути Кобзаря, уявити його в обстановці реальної московської вулиці.

² Тут і далі звертаю увагу на монастирі, собори, церкви, які зустрічалися на Шевченкових стежках у Москві, бо він сам якось писав, що, гуляючи по місту, розглядав «то церкви, то собори».

Понад два десятки москвичів, деякі з них у дозвільному стані, один навіть грається з собакою...

Страсний монастир входив тоді до Сретенської ділянки міста. В адміністративному документі тих часів читаємо: «Страстный, девичий, у Тверских ворот. В нём церкви: Алексея, Человека Божия; Архистратига Михаила; Страстной Божией Матери». Раніше в монастирі була церква Антонія і Феодосія Печерських. Антоній Печерський, монах, пострижений на Афоні в 983 р., поселився в печері Києво-Печерської лаври, викопаний Іларіоном, майбутнім митрополитом. Феодосій Печерський прийшов у Київ в 23 роки, вчився в Курську, став ігуменом, писав молитви, повчання, послання. Обидва причислені до лику святих.

До річчя, Шевченко бував і на Страсному бульварі, який приймав до монастиря і від нього отримав назву. На той час він був молодим бульваром, існував трохи більше тридцяти років. Навпроти Страсного монастиря на розі Тверської вулиці на місці колишнього Києво-Печерського подвір'я (XIV–XV століття) стояла церква Дмитрія Солунського, до якої в пушкінські часи полюбили приїжджати на службу найбагатші і найзнатніші москвичі. З'їзд знатних богомольців іноді бував таким великим, що карети стояли вздовж Тверської та Тверського бульвару. Ця церква славилася своїм хором, а в архітектурному плані цікава тим, що її шпиль поставлено на шатрах і дзвіниця мала незвичну чотиригранну форму шатра середини XVII століття. Знесена в 1933 р., на її місці тепер стоїть житловий будинок № 17 з відомим магазином «Армения» і Квартирою-музеєм скульптора Сергія Коньонкова.

«Через Тверську подався до Кремля»

Від Тверської розпочинався і Тверський бульвар, який було закладено наприкінці XVIII століття. Шевченко неодноразово бував тут, адже на Тверському жив Сергій Аксаков. Уже тоді на бульварі багато років ріс дуб, який живе й досі. Він може розповісти, як у пушкінські часи тут збиралася вишукана публіка, що зафіксовано в тодішньому «Дамском журнале»: «Прекрасный, благоухающий резедою и освежаемый фонтанами Тверской бульвар! Он привлекает многочисленную публику, которую во все лето увеселяла музыка, а под осень — иллюминация одного частного человека, а потом и другого. Обширная галерея («Арабская» кондитерская посреди бульвара) наполнялась дамами, приезжавшими туда с работою. Искательные мужчины

занимали їх живим шутливим розговором, смех почти не прерывался, бульвар был местом приятнейшего соединения каждый вечер».

З середини XIX століття Тверський став місцем збору московських студентів, які жили неподалік — «на Козисі». Відомий російський історик Василь Ключевський, який студентом сам жив у Козихинському провулку, писав своєму другу в 1862 р.: «Ты знаешь, что такое московский бульвар?.. Это, братец ты мой, длинная аллея, усаженная деревьями... вдоль широкой улицы, по середине, между двумя рядами домов... Такие бульвары огибают всю середину Москвы. Самый знаменитый из них... — Тверской». Втім, якраз у цьому ж році газети писали, що московський генерал-губернатор був неприємно вражений перевіркою стану бульварів, у першу чергу Тверського: «открыл большие беспорядки: деревьев не досчитывалось тысячами, барьер был поломан, газон измят, дорожки неудобны для ходьбы, на бульварах гуляли домашние животные окрестных владельцев, а зимой некоторые из последних сваливали на бульвары сорный снег с мостовых». Наслідки цього огляду дійшли до царя, і він призначив спеціального чиновника, якому було доручено завідувати московськими бульварами. Тверський привели в порядок.

Тверський став місцем сатиричного вірша Михайла Лермонтова «Бульвар», він неодноразово згадувався в романах Льва Толстого. В «Анне Карениной» письменник описував, як княжні Щербаські «в известные часы... с мадемуазель Линой подъезжали в коляске к Тверскому бульвару» і як вони в супроводі лакея прогулювалися по ньому. Федір Тютчев писав: «Тверской бульвар неизменно производит на меня своё действие». Не випадково Тютчев бував тут із Бодянським, а сам Осип Максимович полюблив уранці прогулюватися по Тверському бульвару.

Цей бульвар був настільки відмітним у Москві, що Пушкін у чорнових начерках «Путешествия Онегина» поставив його поряд із Кремлем:

Он слышит на больших обедах
Рассказы отставных бояр,
Он видит Кремль, Тверской бульвар...

Шевченко йшов по буличній мостовій¹ Тверської вулиці — однієї з найстаровинніших у Москві, назва походила від назви дороги на Тверь. «Тверь в Москву дверь», — стверджувало народне прислів'я. Споконвіку Тверська була парадною, ця почесна роль

¹ Вже в 1876 р. на Тверській розпочалися роботи по заміні буличного покриття на асфальтове.

остаточно затвердилася за вулицею в XVII столітті, коли всі іноземні посольства проїжджали на Красну площу, в Кремль лише по ній. З петровських часів по Тверській відбувалися урочисті в'їзди в Москву імператорів і імператриць. Наприкінці XVIII — початку XIX століть Тверська від Охотного ряду до Салового кіля сформувалася як аристократично-громадська вулиця з дорогою і пишною забудовою, багатьма церквами і магазинами... В цей час її по праву можна було називати вулицею архітектора Матвія Казакова; за його проектами на ній було зведено громадські будинки, садибні комплекси, розкішні особняки-палаці. Незмінно привертая увагу гостей міста будинок Хераскова недалеко від Триумфальних воріт, відомий як Англійський клуб; іноді ввечері сюди приїжджав Щепкін, він чи не єдиний «неблагородного походження» був допущений в члени цього елітарного дворянського клубу, число членів якого було обмежено півтисячею аристократичних прізвищ. Олександра Щепкіна (дружина Миколи Щепкіна) згадувала: «Свободные вечера М. С. любил проводить за картами дома или в английском клубе, которого он был членом в последние годы жизни. Выигрывать случалось ему реже, нежели проигрывать, но никогда не проигрывал он больших сумм. В клуб он ехал охотно и потому, что любил побеседовать с лицами, которых там встречал». В Англійському клубі була кімната, що називалася «говорильнею», з 1856 р. стала кімнатою-кав'ярнею. Тут велися різні «розумні» розмови, в тому числі про політику. Її часто відвідував Петро Чаадаєв.

Зліва по ходу Шевченка приваблював триповерховий будинок Козицької (тепер — гастроном «Єлісєєвський»), а також будинок Мусіна-Пушкіна та споруда Московського університетського пансіону, наріжна частина якого у вигляді ротонди фіксувала вигин вулиці. Шевченко вже проходив повз нього, коли відвідував Осипа Бодянського в Газетному провулку. Навпроти пансіону за огорожею парадного двору підіймався будинок Голіцина, збудований в 1760-ті роки. Вражав красою триповерховий будинок, який збудував у петровські часи князь М. П. Гагарін (між проїздом Художнього театру і Тверською площею) в італійському стилі, з балконами і колонами.

Шевченко притишив ходу біля величного будинку московського генерал-губернатора. Він стояв осібно й вивищувався над сусідніми будівлями, повернутий фасадом до величної площі, спроектованої тим же Казаковим. Кажуть, що площу задумувано як плац для щоденного розводу варті. Проте невдовзі її було забудовано багатими спорудами з лавками й готелями, і вона перетворилася на міську площу з відповідною назвою — Тверська. Тепер

у рідинній каші з розталого брудного снігу й сміття тут стояли п'ять-шість візників, а від тих, які хвацько проносилися по вулиці зусібіч розліталася грязюка. На Тверській площі привертав увагу будинок купця Варгіна з аптекою і банком.

Довго залишалися на Тверській і старі дерев'яні будиночки. Та й ширина вулиці в межах Садового кільця не перевищувала 20 метрів, тобто вона була вузькою за сучасний Арбат. Згадаймо пушкінські рядки з «Евгения Онегина»:

...Уже столпы заставы
Белеют; вот уж по Тверской
Возок несётся чрез ухабы,
Мелькают мимо будки, бабы,
Мальчишки, лавки, фонари,
Дворцы, сады, монастыри,
Бухарцы, сани, огороды,
Купцы, лачужки, мужики,
Бульвары, башни, казачи,
Аптеки, магазины моды,
Балконы, львы на воротах
И стаи галок на крестах¹.

Відомий поет, князь Петро Вяземський в свою чергу залишив саркастичну строфу про післяпожежну Тверську:

...Здесь чудо-барские палаты
С гербом, где венчан знатный род.
Вблизи на курьих ножках хаты
И с огурцами огород.

Контрасти вулиці впали у вічі Віссаріону Белінському, який писав у статті «Петербург и Москва»: «Въезжая в первый раз в Москву, наш петербуржец въедет в новый для него мир... Ему покажут Тверскую улицу, и он с изумлением увидит себя посреди кривой и узкой, по горе тянущейся улице, с небольшой площадкой с одной стороны улицы, на которой самый огромный и самый красивый дом считался бы в Петербурге весьма скромным со стороны огромности и изящества домом, со странным чувством увидел бы он..., что между двумя довольно большими каменными домами скромно и уютно поместился ветхий деревянный домишко...»

Таким «петербуржцем» у Москві був у середині 40-х років і сам Шевченко. Втім, Тверська дедалі більше набувала вигляду європейської вулиці, ставала центром світського й культурного життя. В розділі «Путешествие Онегина» Пушкін, описуючи приїзд сво-

¹ Гортаючи довідник «По Москве» 1917 р., я звернув увагу на те, що, цитуючи Пушкіна, автори «викинули» рядки з п'ятого по десятих.

го героя в Москву, найперше відправляє його на Тверську вулицю: «В Москве очнулся на Тверской».

Тарас Григорович ішов багатолюдною і гомінкою вулицею з кінця її, тобто вниз від Садового кільця, в очах рябіло від численних вивісок крамниць одягу, взуття, ювелірних виробів, а також — тютюнових лавок і розмаїтих ремісників, включаючи «мозольного майстра». Можливо, поет відзначив для себе, що рекламні вивіски на Тверській ошатніші й грамотніші, ніж на інших московських вулицях, де можна було запросто зустріти вивіску: «Авошённая лавка». Принаймні, у москвознавця М.Давидова зустрічаємо стосовно того часу, коли Шевченко прогулювався по Тверській: «Тверская, в особенности же Кузнецкий мост достигли значительного прогресса в отношении внешности расположенных на них магазинов, но большинство торговых заведений и лавок на других улицах сохранило прежние допотопные вывески с неграмотными, нередко смешными надписями и картинками, наивно изображавшими сущность торгового предприятия...» Наприклад, величезний позолочений чобіт¹ вивищувався над двохаршинним кренделем; жерстяний окіст красувався навпроти грубо намальованого телескопа; ключ вагою півпуда висів бік у бік із велетенським сідлом і т.д. і т.п.

Коли в 40-х роках Шевченко бував у Москві, він мав справу в основному з лавками, хоча й тоді з'являлися перші магазини на Тверській і Кузнецькому мосту. В глибоких і темних льохах і тісних закутках московських лавок можна було зустріти все: від мішного підсвічника до севрського фарфора, від хомута до снотової шуби. Казали, що якимось у лавці, що торгувала хутрами, поліція виявила мідну десятипудову гармату, вкрадену в Кремлі. Всім було відомо, що лавки скуповували крадене. В свідомості москвича магазин протиставлявся лавці як великий «європейський» заклад — дрібному, простонародному. Вже згаданий М.Давидов писав: «...Магазины, в особенности на Тверской и Кузнецком мосту, приняли более элегантный вид, витрины их стали пышнее и заманчивее, архаичные вывески, если не исчезли, то поуменились на больших улицах».

Перед Шевченком яскраво рясніли дорогі вітрини розкішних крамниць. Сіу, Ейнем, Трамбле, Жорж Борман і Бартельс пропонували покупцям кондитерські товари; Фаберже — ювелірні ви-

¹ Петро Вістенгоф писав: «Хотите ли сапоги, заказанные летом, получить к Рождеству, спешите к русскому сапожнику; не смотрите, что у него на вывеске исполинского размера сапог с надписью: награжден за отличие; он вас за то награждает большими мозолями и сделает, что ваши ноги действительно будут отличаться своим безобразием в обществе».

роби; Брабеш — господарські речі; Поль Буре — годинники; Вольф і Готс — книги. Дадіаро торгував картинами, Юлій-Генріх Ціммерман — нотами й музичними інструментами. Брати Попови вже півтора десятиліття займалися чайною справою, й з 1843 р. мали на Кузнєцькому мосту свій магазин... Вікна кондитерських магазинів були заповнені красивими, вишуканими картонками, художньо оформленими бонбоньєрками, а у вітринах «колоніальних товарів» приваблювали композиції з бляшаних банок чаю, какао і скляних банок кави з металевими кришками та прянощів. У центрі підіймалися конічні цукрові «голови» різного розміру, загорнуті в синій папір так, що стирчав лише білосніжний кінчик. Навкруги лежали пачки пиляного цукру-рафінаду в такому ж синьому папері. Вражали яскравим оформленням цукерки «від Ей-нема», що користувалися тоді величезною популярністю. У винних магазинах впадали у вічі різні за розміром, кольором і формою пляшки всіляких настоянок, наливки, горілок, коньяків, лікерів, вин, шампанського. Пляшки розміщувалися за особливими правилами: ті, що з міцними напоями, виставлялися стоячими, а винні — лежали. В центрі вітрини можна було побачити величезний бутель з етикеткою нового сорту горілки або наливки, а навколо неї — пляшки звичайних розмірів з тією ж етикеткою. Ставили також винні бочечки, повернуті до вулиці денцем, на якому був напис із рекламою фірми...

Шевченко на все це не звертав особливої уваги, бо, кажучи його словами, як «чоловік іностранный», розглядав собі то церкви, то собори. На Тверській вулиці стояли два монастирі: Мойсеєвський і Воскресенський та чотири церкви — вже згадана церква Дмитра Солунського, Іллі Пророка, Спаса Преображення, Василя Кесарійського. Цей грандіозний храм будувався з 1816 по 1830 рік, а трапезну й дзвіницю було прибудовано в 1845 р. Шевченко, мабуть, подивувався готелям з іноземними назвами — «Дрезден», «Париж» і «Рим» на Тверській, «Германия» в Козмодем'янському провулку, що примикає до Тверської, а ще рекламується готелі на Петрівці — «Лейпциг» і «Франция», «Лондон» в Охотному ряду. Он-де біля «Дрездена» шкетний швейшар стоїть прямо на вулиці, біля входу. Вже внизу розглянув будинок, вхід до якого в центрі фасаду було красиво виділено аркою першого поверху, по боках стояли рустовані колони¹. Далі на розі Тверської та Охотного ряду Шевченкову увагу привернули кондитерська Пе-

¹ Побудований в 1835 р., був доходним домом і торговим пассажем, його фасад змінювався в 1886—1889 і 1910—1913 рр. В 1936—1938 рр. після перебудови тут знаходився Театр В.Мейєрхольда, а з 1946 р. — Театр ім. М.Єрмоловой.

дотті (пряники від Педотті були в московській моді якраз у 50-х роках) і булочна Весселя. Кажуть, що вони були кращими в Москві, а кондитерських у місті нараховувалося більше сотні. Проте Тарас Григорович зупинятися не став, а перед очима вже відкрилася панорама на Кремль і Манеж.

Праворуч — масштабна, з величною колонадою будівля Московського університету, де працював Бодянський, а раніше — Михайло Максимович. Неподалік на Моховій красиво височіла церква Великомученика Георгія, що здавна була університетською — тут сповідували професорів і студентів. Навпроти — Александрінський сад, який створювався з 1819 по 1823 рік під керівництвом Осипа Бове на тому місці, де раніше протікала річка Неглінка, загнана перед тим у підземну трубу. Кажуть, що сад виник не від хорошого життя, з часом річка обміліла, зацвіла й стала заболочуватися. Сучасниця згадувала: «Около Кремля, где теперь Александровский сад, я застала большие рвы, в которых стояла зелёная вонючая вода, а туда сваливали всякую нечистоту...» З цим не стали миритися, і Бове розбив сад площею майже 10 гектарів, який відразу полюбили москвичі. Літератор і декабрист Сергій Глинка писав: «Стены и башни придают новые прелести сей картине. Перед лицом сих древних памятников появляется новый памятник вкуса и образованности... Тут как будто бы действием волшебства, тенистое и болотистое место превратилось в очаровательный предел, пленяющий взоры и оживляющий ум приятным развлечением».

На виході до саду з боку Мохової вулиці видно було ворота у вигляді парних кам'яних стовпів з чавунними рельєфними вставками. З боку Воскресенської площі також поставлено чавунні ворота на честь перемоги над Наполеоном. Під Арсенальною вежею Кремля було споруджено грот «Руїни», що символізував відродження Москви із попелу попелиш.

Привертав увагу грандіозний Манеж, стіни якого прикрашено величною колонадою на масивному цоколі. Казали, що в ньому вільно розміщувався й маневрував піхотний полк з 2 тис. солдатів. А ще вже чверть століття Манеж використовували для проведення виставок, концертів і народних гулянь.

Ліворуч перед Шевченком відкрилася інша вражаюча картина — понад столітній Охотний ряд з безліччю лавок, прилавків, торгових рядів, складів, лабазів, комор, льохів, харчевень, трактирів, з людським мурашником. Шевченків сучасник Петро Вістенгоф писав: «Туда стекаются хозяйки, дворецкие, повара и кухарки. Кто бежит и несёт ногу копченой ветчины, кто тащится, едва передвигаясь под тяжестью нагруженных кульков, из которых тор-

чит и нос испуганного петуха, и печальное рыло поросёнка...» Та вже знаємо, що Вістенгоф частенько прикрашав московську дійсність або ж унікав акцентування її неприємних сторін. А тодішній санітарний лікар, який хоч і звик до московського бруду й смороду, обурено зафіксував у протоколі: «Посреди двора сорная яма, заваленная грудой животных и растительных гниющих отбросов, и несколько деревянных срубов, служащих вместо помойных ям и предназначенных для выливания помой со всего Охотного ряда. В них густой массой, почти в уровень с поверхностью земли, стоят зловонные нечистоты. Без разрешения управы нечистоты проведены в городскую трубу и без фильтра стекают по ней в Москва-реку... Из сарая мясника Ивана Кузьмина Леонова сочится кровавая жидкость из сложенных в нем нескольких сот гнилых шкур... Солонина вся в червях. Когда отворили дверь, стаи крыс выскакивали из ящиков с мясной тухлятиной, грузно шлепались и исчезали в подполье...»

Моторошнувата картинка... Та вона була недоступною очам перехожого, який спустився з Тверської. У вічі впадало інше: над їстівним царством Охотного ряду вивишувалася церква Параскеви Пятниці — покровительки торгівлі і торговців, і м'ясники набожно хрестилися на неї. В московському народі говорили: «Охотный ряд, кишки говорят, язык песни поёт, брюхо радуется» або: «Без ряда Охотного не съешь куска плотного».

Тарас Григорович мало не повернув у бік Охотного ряду, проте схаменувся й поспішив до Кремля, де вчора зі Щепкіним не встиг подивитися на все, що хотів.

«Вийшов я на Ільїнку»

Про Кремль ми згадаємо в наступних розділах, а зараз пройдемося з Шевченком ще по одному його маршруту того березневого дня.

Після відвідин Кремля Шевченко вийшов через Красну площу на Ільїнську вулицю. Розногодилося, хмари розійшлися, відчутно потеплішало (о другій годині було близько 8°), і Тарас Григорович, знявши шапку, витер чоло й потилицю. Він уже трохи стомився, проте вирішив рухатися далі. Ніяк не міг обминути пам'ятник Козьмі Мініну і Дмитру Пожарському роботи українського скульптора Івана Мартоса, який виліпив національних героїв Росії зі своїх синів. Втім, риси їх обличчя нагадують античних героїв, хоча одяг Мініна схожий на селянський, очевидно, цим акцентувалася головна ідея — патріотизм російського народу.

До речі, це перший пам'ятник у всій Москві, поставлений ще в 1818 р¹. В Москві та й у Росії цьому пам'ятникові надавали величезного значення, що вилилося в написі на ньому: «Гражданину Минину и князю Пожарскому — благодарная Россия лета 1818». Недарма Микола Станке-вич зробив ще й постичну «Надпись к памятнику Пожарскому и Минину»:

Сыны Отечества, кем хищный враг погнан,
Вы русский трон спасли, — вам стала достойна!
Вам лучший памятник — признательность граждан,
Вам монумент — Руси святой существование!

Шевченко, напевне, не проймався цим великодержавним патріотизмом, але, може, на той момент згадав, як 20 вересня 1857 року, приїхавши в Нижній Новгород на пароплаві «Князь Пожарский», був здивований незугарним і дешевим пам'ятником-обеліском Мініну і Пожарському, спорудженим у Нижегородському Кремлі 1826 року. В щоденнику тоді записав: «Приношение благородного потомства гражданину Минину и кн. Пожарскому. Конечно, позорящее неблагодарное потомство приношение! Утешительно, что этот грошовый обелиск уже переломился». Втім, у Москві на той час уже сорок років стояв величний пам'ятник керівникам ополчення, яке 1612 року визволило Москву від польських загарбників. У Герцена Шевченко читав: «Царская власть негодна была даже на защиту государства, и в 1612 году Россия была спасена без царя». Іван Мартос у Шевченка побіжно згадується в одному з листів (квітень 1856 року), як учитель знайомого йому скульптора Івана Тимофєєва.

Ільінка — вулиця, що йде від Красної площі², відома з XVI століття, а назву отримала від Ільїнського монастиря XV століття. В 1626 р. монастир було закрито, а церква Іллі Пророка, що знаходилася на його території, стала приходською. Їїновили в 1854 р., тобто незадовго до приїзду Шевченка в Москву. В адміністративних документах того часу церква була записана так: «Пророка Ильи, что на Новгородском подворье на Ильинской улице». Це зліва по ходу Шевченка відразу за Ветошним провулком. Вулиця Ільінка славилася грандіозним Гостинним двором, який, до речі, приснився Тарасові Григоровичу ще на засланні 7 липня 1857 року. Взагалі Ільінка була суціль торговою, забудованою крамниця-

Про нього в XIX столітті писали: «Единственным и достойнейшим украшением самой площади служит великолепный памятник из бронзы Минину и Пожарскому».

² Нині Ільінку включено в заповідну територію ансамблю Московського Кремля.

ми, лавками, коморами, конторами; тут торгували оптом і в роздріб, сировиною й усілякими товарами російськими й привізними, європейськими й азійськими. Кажуть, що в катерининські часи біля лавок на Лїйніці в зимовий час бували наймодніші гуляння московської аристократії, і тодішні волоцюги призначали тут побачення. Місцеві купці навіть скаржилися царині, що франти й «амуршики» постійно «галантонять»¹ й заважають працювати.

В середині ХІХ століття модники «галантолили» на Кузнєцькому мосту та на Петрівці. На Лїйніці дедалі більше вкорінювалися банки, і вулиця нагадувала, що Москва стає діловим і фінансовим центром Росії. Привертала увагу масштабна будівля Нової біржі². Шевченко тільки раз ужив у своїх творах слово «біржа» та й то, пояснюючи, як зайти в Академію наук, «у ту, що коло біржі». Площа навпроти біржі на Лїйніці заповнена візниками — пасажир тут небідний.

Тарас Григорович зацікавлено зупинився біля водозбірника, сьогодні він уже бачив великий резервуар з водою біля Тверських воріт. Звідси відїжджали водовози і розходилися водоноси. «Тече вода і на гору багатому в хату». Москва налагоджує водопостачання... Ліворуч стояла церква Козьми і Даміана, а трохи далі навпроти Іпатїєвського провулка впадала у вічі висока блідо-блакитна церква — Микола «Великий Хрест» кінця ХVІІ століття з величезним хрестом з часточками мошей. («Николай Чудотворец, именуется „Большим Крестом“, на Ильинской улице»). Витонченість форм і повітряність прикрас утворювали урочисто-піднесену атмосферу навколо храму на тлі буденних і нецікавих споруд. В до революційному путівнику «По Москве» зазначалося, що в художньому оформленні Миколи «Великий Хрест» відчувався значний український вплив: «Блестящее убранство храма делает его одним из самых выдающихся художественных памятников Москвы, наглядно показывающим, в чём выразились и куда направились новые вкусы даже тех лиц, которые придерживались старины».

На Лїйніці здавна розташувалися кілька постійних дворів — Воскресенський, Іосифівський, Новотроїцький, Посольський. Прибулі в Москву намагалися поселитися ближче до Кремля й Красної площі. До Лїйнки примикають з правого боку Хрустальний, Рибний, Нікольський та Іпатїєвський провулки, що з'єднують її з Варваркою, а з лівого — Встошний, Богоявленський і Великий Черкаський провулки, що виходять на Нікольську вулицю.

¹ Залицяються. Від слова галантний — вишукано чемний, люб'язний.

² Перша офіційна біржа в Москві почала свою діяльність саме на Лїйніці в спеціальному будинку, збудованому 1839 року.

На Ільїнці я бував безліч разів, бо наприкінці 80-х — початку 90-х років минулого століття працював тут. Але тоді не пов'язував її з Шевченком. І тільки в березні 2006 року, через 148 літ після поета, пройшов його дорогою по Ільїнці. Вулиця зберегла давній обрис, який насамперед заляється Гостинним двором і Біржою, проте після Шевченка їх неодноразово перебудовували, а більшість споруд було взагалі зведено пізніше. Відкрив для себе, що Тарас Григорович не міг не бачити храм Богоявлення Господнього ліворуч по його ходу ближче до Нікольської вулиці, що зберігся донині. Власне, в часи Шевченка, на території Богоявленського чоловічого монастиря на Нікольській вулиці знаходилося кілька церков. В «Алфавитном указателе к плану Городской части» читаємо: «Богоявленский мужской монастырь. В нём церкви: Богоявления Господня; Георгия Победоносца; Казанской Божей Матери; Рождества Иоанна Предтечи. Спаса Нерукотворного образа на Никольской улице и в Богоявленском переулке».

Богоявленський собор перебудовувався в 1747 р. Після 1917 р. його було закрито, а з другої половини 1980-х років, уже на моїх очах, собор реставрували. Пам'ятаю, як у 1991 р. Російській православної церкві було повернуто нижній храм з престолом Казанської ікони Божої Матері, а в 1998 р. — верхній, з головним престолом Богоявлення. Тепер при соборі знаходиться Московська регентсько-співоча семінарія.

Коли 21 квітня 2006 року, в Страсну п'ятницю, я зайшов у собор, йшла служба, і церковний хор співав так пронизливо-скорботно, що мені подумалося: «Шевченкові сподобалося б».

Печально й світло зоріла на людей Богоматір, і згадався Тарас Григорович, який якось зазначив, що хотів би описати серце матері за життям Матері Спасителя.

Бо за сином
Святая мати всюди йшла,
Його слова, його діла —
Все чула, й бачила, і мліла,
І мовчки трепетно раділа,
На сина дивлячись...

Богоматір перша серед людей «зріла» самого Бога на землі, передбачила месію:

«Чи чуш ти, моя Маріє?
Месія прийде!» — «Вже прийшов,
І ми вже бачили месію!»

...Наприкінці Ільїнки, на будинку № 21 нині встановлено дошку з таким текстом: «С давних времён была торговой и деловой

улицей со зданиями гостинных дворов, подворий¹, торговых домов, банков и страховых контор».

Недалеко від цього місця через вузькі Ільїнські ворота повз поліцейську будку Шевченко вийшов за китайгородську стіну на площу Ільїнських воріт.

Китайський проїзд вів униз до живого центру, Театральної площі, Великого та Малеого театрів, де Шевченко також бував. Луб'янська площа замикалася біля Китай-города стародавньою стіною, через Володимирські та Проломні ворота постійно рухалися люди й екіпажі. На розі М'ясницької вулиці стояла червонувата церква Божої Матері Гребінєвської, відома дерев'яною з XV століття, а цегляну церкву зведено Іваном Грозним 1570 року. Посередині Луб'янської площі височів невеликий, витончений фонтан роботи відомого скульптора Віталі, поставлений у 1835 р.

З Великої Луб'янки недалеко до однієї з найелегантніших вулиць Москви — Кузнєцького мосту, що здавна знаходилася в полоні французьких крамниць і модних віянь із Франції. Війна з Наполеоном сильно підірвала французький вплив, але іноземна фізіономія Кузнєцького мосту швидко відновилася, тим більше, що в 1812 р. французькі лавки охороняла наполеонівська гвардія, і вони не згоріли. Тут, на Кузнєцькому, збиралася елітна московська публіка, прогулювалися франти і модниці, бездумно й нерідко безтямно витрачалися гроші. Павло Вістенгоф ще в 40-х роках XIX століття писав про модницю, яка «летит на лихаче-извозчике на Кузнєцкий мост, к мадам Шарпантье и берёт там самый дорогой и безвкусный костюм».

Про роль Кузнєцького моста в світському житті Москви дізнаємося в Олександра Грибоєдова:

А всё Кузнєцкий мост, и вечные французы,
Откуда моды к нам, и авторы, и муты:
Губители карманов и сердец!
Когда избавит нас Творец
От шляпок их! чепцов! и шпикел! и булавок!
И книжных и бисквитных лавок!

Шевченко напевне читав ці рядки, бо він захоплювався творчістю Грибоєдова і добре знав комедію «Горе от ума», неодноразово згадував її героїв у щоденнику й листі до Анастасії Толстої 9 січня 1857 року. Більше того, в передмові до нездійсненого видання «Кобзаря» (8 березня 1847 року) Шевченко використав якраз слова із «Горе от ума»:

¹ За нашими підрахунками, в Шевченкові часи в районі Ільїнки й Варварки розташовувалося понад 10 постійних дворів.

«Воскреснем ли когда от чужеватости мод?
Чтоб умный, добрый наш народ
Хотя по языку нас не считал за немцев.

А. Грибоедов».

Московський путівник 30-х років так описував Кузнєцький міст: «От самого начала сей улицы, направо и налево, сплошной ряд магазинов с различными товарами. Некогда была здесь слобода кузнецов. Они ковали железо и кровавым потом выковывали себе денную пищу; теперь иностранцы выковывают себе золото, мода и непостоянство вкуса суть руда обогащения их». Певно, такі слова імпонували б українському поетові, проте Кузнєцький він пробігав у духовних клопотах і не залишив згадки про нього. «Кузнєцький мост давно без кузниц», — так писав російський поет Петро Вяземський якраз у 1858 р., а модні магазини Шевченка не зацікавили...

Зупинивши на мить погляд на красивому будинку з ротондою, до якої примикали два симетричних корпуси, по ходу зліва, Тарас Григорович попрямував на Покровку, названу в XVII столітті за храмом Покрови, що стояв на її початку. На Покровці Тарас Григорович не міг не бачити й іншу знамениту церкву — Успіння Пресвятої Богородиці, побудовану наприкінці XVII століття. Василь Баженов ставив її в один ряд з храмом Василя Блаженного. За переказом Наполеон, вражений церквою, вигукнув: «О, російський Нотр-Дам!»; імператор наказав врятувати храм від пожежі. Михайло Достоевський надзвичайно високо цінував архітектуру цієї церкви. Академік Дмитро Лихачов якось зізнався, що саме церква Успіння на Покровці, побачена ним у молодості, визначила його шлях у науки, спонукала зайнятися дослідженням старовинної російської історії. Втім, храм Успіння на Покровці був, скоріше за все, витвором... українського Майстра. Ось що пише про це московознавець Лев Колодний: «Колокольня его возвышалась пятью шатрами! А всего над трапезной и храмом колосилось восемнадцать глав, созвездие куполов, излучающих сияние божественной красоты. Кто творец шедевра? Неизвестно. Подобные храмы строили на Украине, возможно, оттуда приехал, как едут сейчас не заработки, неизвестный гений, малороссиянин-украинец»¹ (Виділено мною. — В. М.). Додам лише, що український архітектор міг приїхати в Москву не «на заробітки», а разом із однією з офіційних делегацій від гетьмана Івана Мазепи, які зупинялися в Малоросійському постоялому дворі на Покровці.

¹ Колодний Л. Москва в улицах и лицах. Центр. — М.: Голос-Пресс, 2004. С. 478.

У щоденниковому запису Шевченка, в якому зазначено, що відразу після Ільїнки він пішов Покровкою, немає помилки. Покровка, подібно до всіх радіальних вулиць Москви, починалася в давнину як дорога. В міру зростання Москви довжелезний шлях ділився на окремі відрізки-вулиці, які москвичі для зручності називали своїми, народними іменами. Скажімо, вже з XVII століття початок вулиці Покровка — від Ільїнки до Покровських воріт — називався в народі Маросейкою, проте офіційно цю назву було прийнято лише наприкінці першої половини XIX століття.

Шевченко про це, напевне, не знав, але відразу після Ільїнки він ішов уже Маросейкою. Саме на ній у XVII—XVIII століттях знаходився Малоросійський постійний двір, де зупинялася свита офіційних представників гетьманів України та інші малоросійські гості Москви. Скорочена назва постійного двору — Маросейка' — дала ім'я вулиці (у 1954–1990 рр. — вулиця Богдана Хмельницького). Недалеко від постійного двору в кінці XVIII століття було зведено церкву Трійці, що в Хохловці. Взагалі в цьому районі склалася в середині XVII століття слобода вихідців із України — Хохловка, пам'ять про яку збереглася в сучасних назвах Хохловської площі та Хохловського провулка. Тут же в Колпачному провулку, що між Покровкою і Хохловським провулком, зупинявся гетьман Іван Мазепа. У москвознавця Михайла Пиляєва читаємо: «Мазепа два раза был в Москве. В первый раз 8-го февраля 1700 года он получил новоучреждённый орден св. Андрея Первозванного — он был вторым кавалером этого ордена, и во второй — в 1702 году для поздравления Петра с победой над шведами при Эрестфере».

Вдалося встановити, що в часи Шевченка «Новоукраїнський постійний двір» знаходився недалеко від Кремля у Миській ділянці Москви, в будинку комерційного радника Олександра Логіновича Торлецького у Великому Черкаському провулку, що виходить на Ільїнку, тобто 20 березня поет пройшов недалеко від нього. В «Указателе Москвы» 50-х років XIX століття зазначалося, що в цьому постійному дворі «зупиняються приїжджі з Малоросійської губернії».

Крім того, гості з України, передусім із Харкова, зупинялися в Нововоронезькому, Новомосковському, Тифліському та Харківському подвір'ях.

Цікаво, що в XVII столітті Маросейкою називався один із провулків, що виходив на Поварську вулицю (можливо, нинішній Мерзляківський провулок). До речі, назва Маросейка настільки старовинна, що на початку 60-х років XIX століття вона навіть виступала у Петра Вяземського символом старої Росії:

Русь в кючке, в красной душегрейке
Она как будто в сто лет
Живет себе на Маросейке,
А до Европы дела нет.

Ще про Москву та про її губернаторів

Периметр території Москви дорівнював тоді 40 верстам¹. Довжина її від південного заходу (з Воробйових гір) на північний схід (до Преображенської застави) складала 13 верст, а ширина від сходу до заходу — 8 $\frac{1}{2}$ версти. Клімат у Москві помірний. Середня річна температура за шкалою Реомюра + 3,58°, найхолодніша пора року випадала на січень — - 8°, найтепліша в червні — + 15, 4°. Панівні вітри — південно-західний і південний, часом дули північно-західний (як у холеру 1848 року) і північно-східний. Бурі в Москві бували дуже рідко, землетрус — один раз, 1 жовтня 1446 року.

Довжина річки Москви від витоків до гирла — 420 верст, із яких 400 приходилося на Московську губернію; ширина від 7 до 60 сажень²; глибина від піваршина до 6 сажень. Москва-ріка замерзала близько 1 листопада і розкривалася близько 1 квітня, таким чином для судноплавства була відкрита майже 200 днів на рік. У місті нараховувалося до 200 ставків, найбільші з них — Патріарший, Чисті пруди, Самотьока.

Москва поділялася в історичному плані на Кремль, Китай-місто, Біле місто, Земляне місто і передмістя (околиці); в адміністративному плані вона була розділена на 17 дільниць, які в свою чергу складалися з 90 кварталів і близько 600 поліцейських дільниць. В місті стояло понад 1200 поліцейських будок.

Приїзди Шевченка до Москви у 1844 і 1845, 1858 і 1859 рр. випали на час правління в місті трьох губернаторів. Олексій Григорович Щербатов (1777—1848) офіційно став воєнним генерал-губернатором у квітні 1844 року, невдовзі після першого приїзду Шевченка до міста. Проте ці обов'язки він виконував з червня 1843 року, коли тодішній губернатор Дмитро Голицин, який правив Москвою понад 20 років, поїхав на лікування за кордон. Щербатов залишився в історії як голова комісії, що опікувалася зведенням храму Христа Спасителя та ініціатором святкування в 1847 р. 700-річчя Москви (з того часу це робилося кожні півстоліття). Він також ініціював царський указ про заборону фабрикантам призначати в нічну зміну малолітніх робітників (мен-

¹ Верста — 1,0668 км.

² У Петра Вістенгофа знаходимо інші цифри (за шкалою Цельсія): «Клімат в Москві умеренный. Зимние морозы достигают до 30°, но продолжаются не долго; редкие жары редко превышают 28°, осень преимущественно бывает сухая и здоровая, весна — почти всегда непостоянная, но редко сопряжена с какими-нибудь поветриями и болезнями. Прозы в течение лета не свирепствуют, среднее число их в году 11. Почти всегда благотворенный воздух, исключая нескольких душливых дней во время лета, причиною весьма малой смертности в Москве...»

³ Сажень дорівнював 3 аршинам і 2,1336 м.

ше 12 років). За пропозицією Шербатова в 1846 р. була створена комісія по огляду берегових земель і будівництва на них фабрик.

З травня 1848 року і до квітня 1859 року московським війсьним генерал-губернатором був граф Арсеній Андрійович Закревський (1783—1865), колишній фінляндський генерал-губернатор, а згодом — міністр внутрішніх справ Росії. Його прізвище зустрічається у Шевченка. 30 червня 1857 року пост записав у щоденнику, що один із його знайомих у засланні «заврался однажды до того, что назвал себя племянником графа Закревского, московского генерал-губернатора...» Закревський здобув недобру пам'ять в ліберальних колах своїм деспотизмом і непримиренністю до нових віянь, отримавши навіть прізвисько «Чурбан-паша». Особливо підозріло Закревський ставився до слов'янофілів, вважаючи їх «таємним політичним товариством». За часів Закревського був складений поліцейський «Список підозрітих осіб у Москві», в ньому рахувалися чимало людей, з якими Шевченко познайомився в місті в березні 1858 року. На думку пильного губернатора, друг Шевченка Михайло Щепкін був готовий на все аж до перевороту. Закревський виступив проти будівництва фабрик, заводів і мануфактур, обмежував притік у Москву робітних людей і вимагав вислати з міста вихідців із села, мотивуючи все це необхідністю запобігання безпорядків. Москвичі говорили, що «при Закревському свята Москва стала великомученицею». Борис Чичерін згадував, що Закревський «явился в Москву настоящим типом николаевского генерала, олицетворением всей наглости грубой, невежественной и ничем не сдержанной власти. Он хотел, чтобы вся перед ним трепетала... В Москве водворились необузданный произвол, взяточничество и грязь». Про реакцію московської громадськості на відставку непопулярного Закревського свідчить курйозне повідомлення в одній із газет: «Нам пишут из Москвы, что в нынешнем году наступила весна очень рано, так что прежде Юрьева дня выгнали скотину в поле».

Осип Бодянский знав Закревського, навіть був у нього на прийомі, неодноразово згадував його в щоденнику, проте ніколи — в критичному контексті. Лише один раз, у 1856 р., Бодянский занотував історію про якогось чиновника, що поступив «чиновником особых поручений к Московскому генерал-губернатору Закревскому, но и у него везёт ему, как говорит, по излишней прямоте характера. Так или нет, только много наговорил он мне случаев, в конх прямота и правота его выказались, по без всяких для него хороших последствий, т.е. наград и т.п.»¹.

Бодянский О. М. *Дневник. 1852—1857*. М.: Жизнь и мысль, 2006. С. 224—225.

Після Закревського новим воєнним губернатором Москви став відомий меценат і колекціонер, покровитель Бодянського граф Сергій Григорович Строганов (1794–1882), який управляв містом у квітні-вересні 1859 року, саме в цей період — у травні та вересні — Шевченко востаннє двічі ненадовго приїздив у Москву. Строганов особливо цікавий тим, що довгі роки був незмінним головою Імператорського товариства історії і старожитностей російських при Московському університеті, де секретарем працював Осип Бодянський. З активною допомогою Строганова постійно субсидувалися видання Товариства, в тому числі щорічні «Чтения», в яких Бодянський опублікував багато безцінних документів з історії України. Через день після останнього від'їзду Шевченка з Москви (6 вересня 1859 року) Строганова відкликали в Петербург на посаду головного вихователя спадкоємця престолу.

В той час, коли наприкінці квітня 1861 року в Москві знаходилася труна з прахом Шевченка, воєнним губернатором міста був Павло Олексійович Тучков (1802–1864), за якого в 1862 р. було затверджено «Положення про громадське управління Москвою», що проголосило створення виборних управлінських структур — загальної і розпорядної думи.

В післяшевченковій Москві нараховувалося близько 16 тис. будинків, понад 200 вулиць, 650 провулків, 60 проїздів, 80 площ, а також 14 бульварів і 19 кладовищ.

«Найкультурніша частина Москви»

Важливо вияснити, в який культурний простір потрапляв Шевченко, приїжджаючи в Москву 40-х — 50-х років XIX століття. Правильно буде зосередитися на староарбатському ареалі, який у дореволюційному путівнику по Москві справедливо був названий «найкультурнішою частиною Москви». Тим паче, що саме тут частенько бував український поет, а Бодянський усе життя прожив у ньому.

Як ми вже знаємо, з другої половини XVIII століття Арбат з прилеглою територією «одворянюється», стає одним з аристократичних районів Москви. Тут «осідали» не лише природжені дворяни, а й ті, хто нещодавно, згідно з Табелем про ранги, здобув дворянство, тобто й люди інтелігентських професій — лікарі, професори Московського університету, відкритого в другій половині XVIII століття, юристи та ін. Віссаріон Белінський вказав на ще одне джерело поповнення міста освіченими людьми за рахунок вищої знаті: «По смерті Петра Великого Москва сделалась убежищем опальных дворян высшего разряда и местом отдохновения удалившихся

от дел вельмож. Вследствие этого она получила какой-то аристократический характер...» Всі ці люди облагороджували Арбат, робили його освіченішим, що мало велике значення для всієї Москви, бо, тоді, як визнавав Михайло Пилипів, «цілком освічених молодих людей в Москві було небагато, більша частина їх жила в Петербурзі або робила кар'єру в армії». Звичайно, за таких умов всяка концентрація людей з освітою та духовними запитами, тим паче на невеликій території, перетворювала її в окремий острівець культури, який займав дедалі більше місце в духовному житті всього міста.

В той же час в арбатському ареалі дедалі більше селилися прозаїки, поети, малярі, композитори, артисти, науковці, викладачі вузів, професори... Серед них був і Бодянський, який завжди намагався мешкати недалеко від університету. Всіх інтелектуалів притягувала культурна аура Арбату й можливість постійного спілкування з собі подібними. Таким чином, Арбат не тільки не втратив особливу духовну наповненість і привабливість дворянських часів, а навіть посилив її, ставши спадкоємцем кращих культурних дворянських традицій і залишившись справжньою оазою російської культури. Петербург дедалі більше сприймався як столиця чиновної і придворної Росії, а Москва — столицею російської культури. Пушкін зазначав: «...Просвещение любит город, где Шувалов основал университет по предначертанию Ломоносова. Московская словесность выше петербургской... Учёность, любовь к искусству и таланты неоспоримо на стороне Москвы...»

Особливо вирізнявся район Арбату після розподілу міста на квартали, коли стали помітні їх характерні особливості, в тому числі культурні. Саме тут дедалі помітніше переважала або панувала особлива атмосфера культурних прагнень і вільної думки. В Москві говорили, що за чинами треба направлятися в Петербург, за грошима — в Замоскворіччя, за знаннями й спогадами — на Арбат.

Відвідини Шевченком Москви збігаються в часі з інтенсивним формуванням російської інтелігенції в місті, передусім в арбатському ареалі. В цьому процесі особливу роль відіграло дворянство. Здається, найкоротше й найточніше написав якось арбатець Іван Бунін: «Ни одна страна в мире не дала такого дворянства». Сучасні дослідники також наголошують, що в ХІХ та й на початку ХХ століть «більша частина московської творчої (артистичної, художньої, наукової) інтелігенції жили в одному секторі міста... Йде мова про місце, що звалися в Москві „дворянським царством“ або „гніздом“»¹.

¹ Князе Г. С. Арбатская цивилизация и арбатский миф. В кн. Москва и московский текст русской культуры. Сборник статей. М.: РГГУ, 1998. С. 141, 142, 143 та ін.

В одному з солідних дореволюційних путівників по Москві читаємо: «Селянська реформа порушила безтурботне життя гаснучого панства, і дворянський район Москви піддався поступовій зміні: його стали захоплювати дедалі нові культурні верстви московського населення, що народжувалися. Адже вся сучасна російська культура в початковій своїй стадії — дворянська...¹ Тому інтелігенція наша, пов'язана з панством культури, стала селитися в тій же відносно культурній частині Москви. Панство, яке частково походженням, а ще більше спадкоємністю сходило зі сцени, поступалося насидженими місцями на Арбаті професорам і вчителям, судовій магістратурі та адвокатам, журналістам і лікарям. В їх руки переходили тепер старі панські особняки.

У цих рядках заторкнуто ключові обставини, за яких Арбат став культурним символом Москви та всієї Росії. Арбатознавець Айдер Куркчі на початку 80-х років минулого століття писав: «Спокойно и просто перетекала Россия в Арбат и обратно... С Арбатом видятся внутренняя непогрешимость чувства, такт, умение вести разговор, желание помнить выражение лица — всё то арбатское, без чего культура российских пространств XIX–XX веков была бы неполна. Неполна без арбатских особняков, без зелёного и снежного окружения садов, земли».

Особливості життєвого укладу, культурних і розумових можливостей людей інтелектуальних професій, які поселилися й жили на Арбаті, поступово створювали його унікальну атмосферу і неповторний духовний обрис. Сама аура цієї місцевості ніби вимагала залучення нових творчих ідей і сил. Історія російської культури, передусім останніх двох століть, виразно втілилася, відбилася саме в Арбаті. Вдивляючись в історичну тканину російської культури, ми бачимо безліч ниток, що пов'язують її з Арбатом. Справді, в Москві не знайти іншої місцевості, з якою було б поєднано стільки славетних імен літературної, художньої, театральної, музичної Росії. На Шевченковому віку в арбатському ареалі жили, творили чи бували Державін, Денис Давидов, Рилєєв, Вяземський, Пушкін, Лермонтов, Грибосдов, Загоскін, Салтиков-Шедрін, Гоголь, Герцен, Огарьов, Аксаков, Олександр Островський, Лев Толстой, Тургенєв, Писемський, Плещєєв, Полонський, Фет...

Для формування духовного феномену Арбату велике значення мало те, що він стверджувався суто російською вулицею, на якій

¹ Згадаймо, як в «Окаянных днях» Іван Бунін протестував проти перекреслення ролі дворянської культури в історії Росії: «А весь цвет русской литературы? А ее герои?»

не було, на відміну, скажімо, від Кузнєцького мосту, магазинів зарубіжних фірм і значного шливу іноземців. Це суттєво сприяло тому, що Арбат став справжнім розсадником російської мови й культури. Поет кінця XVII—XVIII століть А. Паліцин писав:

Московский никогда не умолкал Парнас,
Повсюду муз был слышен глас —
Живущим внутри иль круг сея градов царицы,
Языка чистого российского столицы,
И должно в нем служить всем прочим образам.

А поет Язиков (про нього Пушкін сказав: «Сей поэт удивляет нас огнем и силою языка») закликав:

Поэты наши! Для стихов!..
В Москве ищите русских слов!..

Арбатський район став у другій половині XIX століття вогнищем музичного життя Москви, особливо з того часу, коли в 1866 р. на Воздвиженці було відкрито Московську консерваторію на чолі з Миколою Рубінштейном. В арбатському ареалі на Нікітському бульварі, 6 знаходився відомий усій Москві «солов'їний дім», який належав директору московської казенної сцени, театральному преєкладачеві, режисеру Федору Кокошкіну. Володіння виходило на Арбатську площу до церкви Бориса і Гліба, і візнику досить було сказати: «На Арбат, до Кокошкіна, що біля Бориса і Гліба». В будинку Кокошкіна, який театралі називали ще «кокошкінською академією», проходили літературні вечори, читання п'єс, репетиції, в ньому жили артисти, яких господар підтримував і вчив. Скажімо, тут мешкав відомий музикант Варламов, якого в Петербурзі виокремив український композитор і диригент Дмитро Бортнянський, а в Москву забрав Михайло Загоскін. Кокошкін навчав у своєму будинку і за свій кошт Миколу Чиркіна, який потім став відомим артистом і співаком під благозвучним прізвиськом Лавров. Він був партнером Михайла Щепкіна, Надії Рєпніної, Павла Мочалова...

Першу в Москві драматичну трупу було створено в 1756 р. при Московському університеті. Через чверть століття на основі студентської трупи виник Московський драматичний театр, названий Петровським, який у 1806 став Імператорським театром. У 1807 р. біля Арбатських воріт, приблизно там, де тепер пам'ятник Миколі Гоголю, побудували перший казенний театр, який згорів у пожежі 1812 року. Це був дебют у Росії архітектора Карла Россі. Незвичайною красою цієї дерев'яної будівлі з колонами навколо захоплювалися сучасники. В театрі грала Катерина Семенова, мистецтво якої

високо цінував Олександр Пушкін. У зв'язку з будівництвом театру Арбатську площу було вирівняно й замощено.

Біля Арбатських воріт, на розі Знаменки й Великого Знаменського провулку ще й тепер можна побачити обриси палацу-театру, побудованого італійським архітектором Кампорезі на замовлення смоленського воєнного губернатора Степана Апраксіна, який, вийшовши у відставку, поселився в Москві. Цей театр славився на всю Москву. На його сцені виступали всі знаменитості, які приїжджали в Першопрестольну. Тут співали солісти італійської опери, а з 1814 по 1818 роки виступав Імператорський театр. «На театрі Апраксіна багато років грали імператорські актори, і оперу італійську виписано й поставлено було теж за сприяння Апраксіна» (Пиляев). У 1812 р. тут слухав оперу Россіні «Сорока-злодійка» Пушкін. Цей театр відвідував Герцен. У Апраксіна нараховувалося 17 музикантів, і стільки ж акторів і актрис. Театр існував до 1813 року, коли будинок перейшов у казну й був перебудований для сирітського інституту.

«Серед освічених москвичів»

За Шевченкових часів в Москві було два професійних театри — Великий театр (театр опери та балету) і Малий театр — драматичний. «Книга адресов жителей Москвы» К. Ністрема за 1858 рік дає можливість встановити, що в в дирекції Імператорських театрів на той час числилося п'ять режисерів — два балетних і по одному — драматичний, оперний і водевільний, а також чотири декоратори. На обліку знаходилися 30 акторів «1-го і 2-го розрядів» і 31 актриса «1-го і 2-го амплуа», серед них Сергій Васильєв, Василь Живокіні, Любов Косицька, Катерина Лаврова-Васильєва, Надія Медведєва, Пров Садовський, Іван Самарін, Сергій Шумський, Михайло Щепкін. Шевченко був другом Щепкіна, в 1858 р. поет познайомився в Москві з Шумським і Самарінін. Гру актриси Малиго театру Катерини Лаврової-Васильєвої, яка разом із своїм чоловіком, актором цього театру Сергієм Васильєвим на початку 1858 року гастролювала в Нижньому Новгороді, Шевченко відзначив у своєму щоденнику 6 жовтня 1857 року та в театральній рецензії, опублікованій у лютому 1858 року. Прова Садовського поет бачив на гастролях у Петербурзі в ролі Розплюєва в комедії О.В. Сухово-Кобиліна «Весілля Кречинського», про що записав у щоденнику 19 травня 1858 року.

Малий театр нарівні з Московським університетом сприяв тому, що з другої чверті ХІХ століття центр культурного життя дедалі

переміщувався з Петербурга в Москву. В Малому театрі були поставлені «Лихо з розуму» Олександра Грибоєдова, «Ревізор», «Одруження», «Гравці», сцени з «Мертвих душ» Миколи Гоголя, в яких розкрився вражаючий талант Михайла Щепкіна. В постановках за творами Шекспіра та Шіллера виявилось трагедійне обдарування Павла Мочалова. Ще за життя Шевченка, з 1853 року, основним драматургом театру став Олександр Островський, творчість якого пост високо цінував, вважаючи її зразком розумної благородної сатири, що сприяє духовному й громадянському становленню суспільства.

В часи шевченківських приїздів у Москву, передусім в 40-х роках, тут ще діяли деякі літературні гуртки і салони, особливо характерні для російської культури початку XIX століття. Відомий дослідник їх діяльності М.Аронсон ще в 20-х роках минулого століття писав, що «не можна заперечувати їх крупного еволюційного значення в певні літературні періоди, як не можна заперечувати і їх великої участі в творчості деяких російських письменників. Найважливіше в них, мабуть, — це їх центральне місце в історико-літературному процесі певних літературних епох». Гуртки та салони відіграли важливу громадську роль в часи вивчення стосунків між слов'янофілами і західниками. Практично всі московські знайомі Шевченка в свій час так чи інакше брали участь у діяльності тих чи інших гуртків і салонів. У 50-х роках і Бодянський був частим відвідувачем деяких московських салонів.

Шевченко, звичайно, відчував биття літературної думки в місті, звертав увагу на публікацію цікавих видань. Наприклад, під час його першого приїзду в Москву в лютому 1844 року газети активно повідомляли про вихід у світ нового видання творів Г. Державіна, завершення Повного зібрання творів О.Пушкіна в 11 томах і т. ін.

В ті часи в Москві ще не було загальнодоступних художніх галерей, і до мистецьких творів можна було долучитися хіба що в приватних колекціях¹ і магазинах антикварних художніх витворів із бронзи, фарфору, мармуру, а також скульптур і картин, або на виставках. Одну з таких виставок в Училищі малярства і скульптури Московського художнього товариства на М'ясницькій, 21 відвідав у квітні 1852 року Бодянський: «Здесь в особенности замечательны были картины офицера Федотова, отличавшиеся своей характерностью, предмет коих взят из жизни русской»². Йдеться

¹ Відомий історик і архівіст Олексій Малиновський в книзі «Историческое обозрение Москвы», завершеної в кінці 20-х років XIX століття, описував існуючі тоді приватні галереї князів Миколи Юсупова, Миколи Голиціна, Миколи Щербатова, Олексія Долгорукова та ін.

² Осип Максимович Бодянский в его дневнике 1849—1852 гг. // Русская старина, 1889. Т. 64. С. 140.

про відомого художника, академіка Петербурзької Академії мистецтв Пакія Федотова (1815—1852), який увів у російський побутовий жанр драматичну сюжетну колізію («Свіжий кавалер», 1846 р., «Сватання майора», 1848 р., «Анкор, і ще анкор!», 1851—1852 рр.).

Відомо, що Шевченко зустрічався з Федотовим у 40-х роках на заняттях в рисувальному класі та на іспитах в Академії мистецтв. Вони могли також зустрічатися у Карла Брюллова, Федора Толстого, Аполлона Мокрицького, Олександра Агіна, Олександра Козлова. Тарас Григорович високо цінував творчість Федотова, про що, зокрема, свідчить його позитивна згадка про картину «Сватовство майора» в щоденнику 26 червня 1857 року. Трагічна смерть Федотова в лікарні для душевнохворих відтворена в Шевченковій повісті «Художник». В «Шевченківському словнику» відзначається, що творчість Шевченка і Федотова характеризується певною спільністю соціальної тематики, естетичних уподобань, а також формальних ознак малярства.

Виокремлення полотен Федотова свідчить про тонкий художній і, коли хочете, соціальний смак Бодянського. Та ще більше вражає те, що професор описав у щоденнику картину художника Башилова, що привернула його увагу малоросійським сюжетом: «представляющая малороссийского бандуриста, кобзаря-слепца, играющего на бандуре под плетнем, по коем вьется тыква, сверху него смотрит вниз мальчик на игру, а по стороне стоит пастух в рубашке, с шапкой теплой на голове, одну ногу (левую, кажется) выдавши вперед, а руки закинувши назад, не выпуская кия из неё; от него видно на лужайке стало волов, почивающее в полдень; далее сельская церковь; перед бандуристом род хаты, в сенях коих виден простой малороссиянин, внимательно слушающий игру и пение, в серой свитке с голубой опушкой, в сапогах, белых штанах, в кармане коих опущена уже рука, чтобы вынуть оттуда шаг¹ бандуристу; на голове шапка; а за ним дочь его, в цветах на голове, рубашке желтой, плахте и запаске, монистах на шее, склонившись вперед и высматривая из-за плеча отцовского, на котором одна рука её. Очерк весьма верен и выразителен в этой картине».

Отже, Бодянський виокремив на виставці ще й полотно Михайла Сергійовича Башилова (1821—1870) — російського художника та ілюстратора. Разом з Яковом де Бальменом Башилов ілюстрував рукописний «Кобзар» Шевченка (1844): кожний із них виконав по 39 ілюстрацій — заставок, кінцівок і заголовних літер. Башилов, зокрема, ілюстрував «Перебендцю», «Катерину», «Тополю», «До Основ'яненка», «Івана Підкову», «Тарасову ніч». На

¹ Дві копійки.

першій сторінці книги Башилов намалював тушшю та пером портрет Шевченка. 21 квітня 1847 року, відповідаючи на запитання слідчого на допиті в III відділі, Шевченко написав: «Ілюстрував мої сочинення граф Яков де-Бальмен... и некто Башилов. С первым я виделся один раз, а второго совсем не знаю». Насправді, поет познайомився з Башиловим у 1843 р., ймовірно, в маєтку де Бальмена в с. Линовича на Полтавщині. В 1857 р. Башилов написав олією картину «Наймичка», а 1858-го створив полотно «Три покоління» за Шевченковою поемою «Наймичка». Твори видатного художника експонуються в Національному музеї Тараса Шевченка. Михайло Башилов створив також ілюстрації до творів М. Салтикова-Щедріна, а свої малюнки до «Війни і миру» він виконував під наглядом Льва Толстого.

У щоденнику Бодянського зустрічаємо також унікальну розповідь про рідкісну виставку в Москві (запис від 11 червня 1853 року):

«Осматривал выставку в доме Благородного собрания, на которой приобрел несколько перочинных ножи́ков. Нынешняя выставка показалась мне далеко беднее первой, бывшей лет 18—19 назад. Говорят, этому много содействовало распоряжение, по которому нужно было доставить удостоверение о предметах, назначенных на выставку, от уездного или губернского предводителя о том, что они действительно изделия посылающего. Разумеется, свидетельство этих господ основывается на показании становых и т.п. братии, которые даром ничего не делают. От того много хороших производителей отказалось прислать что-либо из своих мастерских, говоря, что у них и без того всегда выставка и что, по своей известности с хорошей стороны, не нуждаются в дальнейшей, которая ничего им не прибавит существенного, между тем как обойдется недешево. Так, например, не было ничего из экипажей Ильина и Мяктева и т.п. Впрочем, малахитовые вещи Демидовых, бывшие на Всемирной Лондонской выставке¹, всех восхищают собой».

Відомо, що з 1856 р. починає відлік історії перша в Росії національна галерея — Третьяковка, проте мається на увазі лише придбання Павлом Третьяковим першої картини й початок системного збирання полотен російських художників, а лише на початку 60-х років Третьяков уже поставив перед собою за мету створити музей національної російської школи малярства. До речі, в

¹ Йдеться про заводчиків і меценатів Павла і Анатолія Демидових, які володіли цінним збиранням творів декоративно-вжиткового мистецтва, малярства та скульптури. На Всесвітній Лондонській виставці 1851 року справді виставлялися прекрасні вироби з малахіту, виготовлені на фабриці Демидових у Петербурзі.

1871 р. в зібранні Третьякова з'явився замовлений ним і придбаний портрет Тараса Шевченка пензля Івана Крамського, який і нині експонується в Третьяковській галереї. Третьяков також купував деякі роботи Шевченка, які в 1929 р. були передані в Україну і тепер знаходяться в Національному музеї Т. Г. Шевченка. За життя поета про Третьякова мало хто знав. Якраз у березні 1858 року газета «Литературный отдел Московских новостей» зазначала: «...Любовь к искусству ещё не проникла во все слои общества, его высокое значение понятию ещё для весьма немногих, а истинная оценка художественных произведений едва только начинается, и пока в Москве нет ни Музея художественных произведений, ни мастерских, по крайней мере, десяти, пятнадцати живописцев и скульпторов, посещаемых публикою, пока нет ни одного художественного журнала и, наконец, художественных вечеров...».

Перший публічний музей, поєднаний з бібліотекою, — Рум'янцевський музей в Пашковому домі¹ — було започатковано в рік смерті Шевченка. В дореволюційному путівнику по Москві читаємо: «Музей этот создан был государственным канцлером графом Н.П. Румянцевым, сыном екатерининского героя, умершим в 1826 г. и оставившим свой музей без средств для дальнейшего развития. В 1861 г. решено было перевезти этот музей в Москву (3 Петербурга. — *В. М.*) и слить его с вновь образуемым здесь музеем». В 1862 р. при музеї було створено Московську публічну бібліотеку. В її основу було покладено близько 30 тис. книг графа Рум'янцева. Вона швидко розросталася, зокрема за рахунок пожертвувань, іноді цілими домашніми бібліотеками. Цар Микола I подарував Рум'янцевці 9 тис. примірників різних видань, сюди потрапили домашні бібліотеки філософа Петра Чаадаєва, історика Михайла Погодіна та ін. Особливо важливо було те, що в Рум'янцевку поступав обов'язковий примірник усіх видань, що друкувалися в Росії. Невдовзі в бібліотеці нараховувалося понад 1 мільйон томів. Іноземний відділ бібліотеки був особливо багатий книгами (починаючи з 1460 р.) до XVIII століття включно. Непогано була представлена перша половина XIX століття, гірше — друга його половина. Російський відділ бібліотеки, навпаки, мав значні прогалини до 60-х років XIX століття, зате з того часу в ньому були майже всі книги, видані в Росії.

У Бодянського є запис у щоденнику про те, що він відвідав Рум'янцевський музей ще в Петербурзі влітку 1852 року. Вчений

¹ Пам'ятник архітектури класицизму. Побудовано в 1784–1788 рр., приписується архітектору Василю Баженову. У 2007 р. після двадцятирічної перерви почав знову працювати у відновленому, реставрованому вигляді, як складова частина Російської державної бібліотеки («Ленінки»).

побував тоді й в Імператорській публічній бібліотеці, де познайомився з її директором графом Модестом Корфом. Граф зацікавив Бодяньського ще раніше тим, що збирався відкрити публічну бібліотеку в Москві. В щоденнику відзначив на початку червня 1850 року, що мав розмову з цього приводу з Олександром Поповим: «Я повторил давнишнюю свою мысль при сем, чтобы в такой библиотеке поместить, отдельно каждую, и библиотеки рукописей духовных ведомств в Москве, напр., синодальную (прежде патриаршую), типографскую, Чудова монастыря, Успенского собора, Архангельского собора и т.п., что, конечно, было бы превосходно и очень возможно. Одно только тут неловко: со временем эти библиотеки не пощадят и сольют в одно целое. У нас пока еще не понимают важности значения отдельных библиотек, в одном здании и т.п.». Як бачимо, Бодяньський був прихильником створення спеціалізованих, профільних бібліотек.

За участю Бодяньського в Москві склалася бібліотека Товариства історії і старожитностей російських, у місті працювали також бібліотеки Товариства любителів російської словесності, товариств антропології, російських лікарів, педагогічного та ін., бібліотеки гімназій, вищих навчальних закладів, особливо в Московському університеті, який був осередком освіти й культури в Москві та й у всій Росії. Університет відкрився в 1755 р., а наступного року газета «Московские ведомости» повідомляла, що «Московского Императорского университета библиотека, состоящая из знатного числа книг на всех почти европейских языках, в удовольствие любителей наук и охотников для чтения книг, отворена была сего июля 3 числа...».

В 1844 р., коли Шевченко вперше приїхав у Москву, в університеті діяли філософський, юридичний і медичний факультети, в ньому навчалося понад 800 студентів. Відомий російський правник, історик, філософ і публіцист Борис Чичерін, який у той час поступив в університет, згадував: «Он находился в самой цветущей поре своего существования... Это действительно была alma mater, о которой нельзя вспомнить без тёплой сердечной признательности». Інший студент університету П. Д. Шестаков, який добрим словом згадував і професора Бодяньського, писав: «Вообще мы, студенты 1840-х годов, обязаны нашей alma mater многим: мы выходили из университета со взглядом просветленным; нам был указан путь для самостоятельных научных занятий; мы питали в себе уважение к долгу; мы привыкли к труду; мы вынесли честные нравственные стремления, которые и были путеводною нитью нашей последующей жизни. Вечная благодарность университету, нас воспитавшему, и нашим благородным, незабвенным наставникам».

Значною мірою все це завдячувалося попечителєві Московського учбового округу та університету графу Сергію Строганову, який в 1835–1847 рр. немало зробив для розвитку університету. Той же Чичерін свідчив: «При ньому университет весь обновился свежими силами. Всё старое запоздалое, рутинное устранялось. Главное внимание просвещённого попечителя было устремлено на то, чтобы кафедры были замещены людьми со знанием и талантом»¹. До речі, це стосувалося й Бодянського. Навіть у сучасних виданнях підкреслюється, що час управління Строганова «заглибився в літописах університету золотою порою».

Майже непомітно пройшло попечительство Дмитра Павловича Голохвастова в 1847–1849 рр., а з 1849 по 1855 рр. попечителем навчального округу та університету був генерал-ад'ютант Володимир Іванович Назимов (1802–1874), далекий від навчального процесу та науки, про якого Бодянський відзивався критично: «Но, говоря правду, нельзя было и ожидать другого на ту пору от университета, управляющегося таким попечителем». Іншого разу Бодянський записав у щоденнику стосовно Назимова: «Что прикажете делать с такими головами? Жди толку и проку от них для университета!» Втім, за Назимова сталася в 1850 р. важлива подія, яку зафіксував у щоденнику Бодянський: «Марта 1-го. Переименование философского факультета в историко-филологический и физико-математический».

Незадовго до повернення Шевченка із заслання, в 1855 р. університет відзначив ювілей і пишався своїми здобутками. За час царювання Миколи I, тобто приблизно за три десятиліття він випустив 1670 студентів, підготував 114 докторів наук і 881 кандидатів наук, 58 магістрів, 1442 лікарів. Серед вчених, які захистили в університеті докторські дисертації, були Степан Шеви́рьов (1838), Сергій Соловйов (1848), Тимофій Грановський (1850), Іван Бабст (1853), Осип Бодянський (1855), а ступінь магістра здобули Дмитро Щепкін (1843), Михайло Катков (1846), Костянтин Аксаків (1847), Костянтин Леонтьєв (1850) та ін².

На той час в університеті навчалася вдвічі більше студентів, ніж у перший приїзд Шевченка в Москву, тобто понад 1600 чоловік, і третину з них складали вихідці з різночинських і демократичних прошарків суспільства. За настроями серед студентів уважно стежили, в університеті існувало «морально-політичне відділення», де, зокрема, читалося богослов'я.

¹ Чичерин Б. Н. Воспоминания, мемуары. — М.: АСТ; Мн.: Харвест, 2001. С. 36.

² С. П. Шевырёв. История Императорского Московского университета, написанная к столетию его юбилея. 1755–1855. М.: Изд. Московского университета, 1998. С. 574–575.

Втім, саме студенти були біля витоків популярності багатьох талантів, зокрема, Миколи Гоголя. Сергій Аксаков писав: «Московские студенты все пришли от него в восхищение и первые распространили в Москве громкую молву о новом великом таланте». Серед цих студентів були Герцен, Гончаров, Белінський, Бодянський, Лермонтов, Огарьов, Станкевич, Тургенєв.

З квітня 1856 року попечителем університету був Євграф Петрович Ковалевський¹ (1792–1867), про знайомство з яким 25 травня того року в щоденнику Бодянського читаємо: «Он подошел ко мне и, узнав о моей фамилии, протянул руку и сказал, что меня знает уже давно заочно и тут же назвал земляком. Я спросил его о губернии и получил ответ, что он собственно харьковский, но имеет поместье и в Полтавской».

Невдовзі після від'їзду Шевченка з Москви, в квітні 1858 року попечительство перейшло до О. Бахметьєва: «Говорят, это человек образованный, благородный, независимый по состоянию (что не безделица для Университета, разорявшегося Назимовым)»². Про Бодянського Бахметьєв «мав дуже хорошу думку».

В часи Шевченкових відвідин міста ректором університету був Аркадій Олексійович Альфонський (1796–1869), якого добре знав Осип Бодянський. Його ім'я зустрічається в щоденнику Бодянського. Скажімо, 29 листопада 1852 року записано: «А. А. А. (Аркадий Алексеевич Альфонский. — В. М.) рассказывает, что последовало Высочайшее повеление о том, чтобы отныне всякое столкновение власти с другими лицами было объясняемо в пользу первой».

Якщо врахувати, що протягом другої половини ХІХ століття в університеті змінилося понад десять ректорів, то Альфонський працював найдовше — в 1842–1848 і в 1850–1863 рр., тобто майже два десятиліття. Жив він у так званому «ректорському домі» біля університету на Моховій вулиці. За сумлінну роботу ректор нагороджувався орденами св. Анни, св. Станіслава і св. Володимира, з 1848 р. — почесний член Московського університету, з 1858 р. — таємний радник³. Аркадій Альфонський — випускник університету (1817) за фахом — хірург, з 1823 р. — екстраординарний професор, працював деканом відділення лікарняних і медичних наук (1833–1834), деканом медичного факультету (1836–1842), проректором. Одночасно в 1830–1850 рр. Альфонський займав посаду головного лікаря Московського виховного дому. У перший

¹ В 1858–1861 рр. Ковалевський був міністром народної освіти.

² Из дневника Бодянского // Русский архив, 1892. № 10. С. 439.

³ Цивільний чин 3-го класу. Особи, які його мали, займали вищі державні посади.

період його ректорства відбулося злиття Московської медико-хірургічної академії з медичним факультетом університету, що стимулювало викладання й вивчення медичних наук в університеті. Як хірург-практик Альфонський був відомий у Москві своїми успішними операціями.

В 1858 р., коли Шевченко найдовше жив у Москві, в імператорському університеті працювали його друг Осип Бодянський, знайомий Іван Бабст, а також декан історико-філологічного факультету, Сергій Соловйов¹ і молодий ад'юнкт — Микола Тихонравов, який разом із Бодянським у 1861 р. був на поминах над прахом Шевченка в арбатському храмі Тихона Амафунтського.

Серед освітніх закладів і товариств, які входили до складу Московського навчального округу наприкінці 50-років, слід назвати: Імператорське московське товариство дослідників природи; Імператорське товариство історії і старожитностей російських; Фізико-медичне товариство; Імператорське московське товариство сільського господарства; Імператорське московське товариство сільського господарства — практична школа шовківництва; Губернська 1-ша гімназія біля Пречистенських воріт; Московська 2-га гімназія (на Розгуляї), в якій працював учителем Осип Бодянський; Московська 3-я реальна гімназія (на Луб'янці); Московська 4-а гімназія (на вул. Моховій); Московська духовна семінарія (на Садовій біля Каретного ряду); Хліборобська школа (на Зубовському бульварі); Костянтинівський межовий інститут (на Старій Басманній вулиці); Практична комерційна академія (на Покронському бульварі); Ремісницький навчальний заклад (у Лефортовській дільниці); Поштамтське училище (на Луб'янці) та ін. Крім того, в Москві тоді діяли: Московське училище малярства і скульптури Московського художнього товариства на вул. М'ясницькій, в яке двічі приходив Шевченко до Аполлона Мокрицького; Дворцове архітектурне училище в Кремлі; Московські малювальні школи на М'ясницькій і Малій Дмитрівці; Московська театральна школа на Великій Дмитрівці. Готували кадри також військові навчальні заклади: 1-й Московський кадетський корпус; 2-й Московський кадетський корпус; Олександринський сирітський кадетський корпус; Олександрівський Брестський кадетський корпус та ін. Серед жіночих навчальних закладів назвемо: Училище ордена св. Катерини; Олександрівське училище; Московське Єлизаветинське училище; Миколаївський

¹ Соловйов Сергій Михайлович (1820—1879) — російський історик, автор двадцятидвохтомної «История России с древнейших времён» (1851—1879). Шевченко згадував Соловйова в листі до Михайла Лазаревського в грудні 1856 року та в щоденнику в серпні 1857 року, як автора, професора, знаного в літературі.

сирітський інститут виховного дому; Повивальний інститут і родильний госпіталь; Фельдшерська школа та ін.

Всі ці заклади працювали на освіту, науку й культуру Росії.

З того часу, коли на початку 1840-х років Шевченко вперше побував у місті й до останнього його приїзду сюди в 1859 р. в «Літопис міста Москви», складений напередодні Жовтневої революції, увійшли лише три крупні події: будівництво Великого Кремлівського палацу (1838–1849), відкриття першої залізниці з Петербурга в Москву (1851) і промова імператора Олександра II в московському дворянському зібранні про потребу відміни кріпосного права (1856).

Для нас — українців — важливою подією є кожний приїзд національного генія до Москви, де він щоразу зустрічався з Осипом Бодянським, і завдання даного дослідження полягає в тому, щоб якомога більше про це дізнатися й розповісти.

Розділ 2. «До бачення в Москві»

«Найдорощі мої таточко й матінко!»

Осип Максимович Бодянський був старшим за Тараса Григоровича Шевченка на п'ять років і чотири місяці. В історичних працях найчастіше зазначається, що він народився 3 листопада 1808 року, бо ж так скрізь писав і говорив про себе сам Бодянський. Коли в 1855 р. вийшов у світ «Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Московского университета»¹, то в статті про Бодянського, безперечно, з його подачі, було записано: «Род. 1808 г., ноября 3-го дня». Більше того, на самоті 17 липня 1857 року Бодянський записує в щоденнику цю ж дату: «3 ноября 1808 года».

Проте дослідник і видавець Ніл Попов через два роки після смерті Бодянського показав, що насправді 3 листопада його було охрещено, а точний день народження Бодянського, оскільки метричного свідчення не було, дослідили в 1831 р.: «Учинено было, на предписанных законом основаниях, исследование чрез расспрос восприемников и других лиц, знавших о времени рождения и крещения». Тоді й було встановлено, що Бодянський народився 31 жовтня 1808 року², цієї дати бажано й дотримуватися надалі, зокрема, святкуючи 200-річний ювілей нашого героя. Втім, і раніше 31 жовтня називав днем народження Бодянського один із перших його біографів Микола Василенко³, ця дата зустрічається в дореволюційних довідкових виданнях⁴ і сучасних працях, скажімо, в книзі Л. П. Лаптевої «Славяноведение в Московском университете в XIX — начале XX века» (1997) та в біографічній довідці Віктора Короткого

¹ Повна назва цього видання, до якого ще звертатимемося, така: «Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Московского университета, за истекшее столетие, со дня учреждения января 12-го 1755 года по день столетнего юбилея января 12-го 1855 года, составленный трудами профессоров и преподавателей, занимавших кафедры в 1854 году, и расположенный по алфавитному порядку» (Москва. В Университетской типографии. 1855).

² Попов Н. Осип Максимович Бодянский в 1831–1849 годах. // Русская старина, 1879. Т. XXVI. С. 461.

³ О. М. Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии. Н. П. Василенка. Оттиск из журнала «Киевская старина». — К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1904. С. 5.

⁴ Див. наприклад: Императорское Московское археологическое общество в первое пятидесятилетие его существования (1864–1914 гг.). Т. II. — М., 1915. С. 36.

про Бодянського в книзі «Листи» Михайла Максимовича (2004).

Батьківщиною Осипа Максимовича є містечко Варва Лохвицького повіту Полтавської губернії (тепер районний центр Чернігівської області)¹. Народився він у сім'ї небагатого українського священика Максима Гавриловича Бодянського. Мати Бодянського, можливо, походила з збіднілих дворян, бо за нею числилося декілька душ кріпосних селян.

Батька й матір Осип Максимович сердечно любив і все життя про них піклувався. Листи до них, починаючи з тринадцятирічного віку, він незмінно починав словами: «Дражайшие родители, батюшка и матушка!» або «Дражайшие родители!» В кінці писав: «С истинным моим почтением и сыновнею любовью емь ваш покорнейший и преданнейший сын и слуга Осип Бодянский». Або: «Остаюсь вашим покорнейшим и пламенно любящим сыном и слугою». Синівський пафос був абсолютно щирим і глибоким.

Батько зробив усе можливе, щоб Осип поступив у Полтавську духовну семінарію в місті Переяславі (нині Переяслав-Хмельницький) і навіть найняв йому квартиру, тоді як більшість вихованців семінарії жили в інтернаті. Життя на свободі сприяло формуванню незалежного характеру молодого семінариста, він завжди цінував певну внутрішню розкутість. Бодянський з перших семінарських кроків самостійно купував і читав книги та газети, вибирав одяг, виїжджав із Переяслава, навіть у Васильків і Київ.

Коли син просив у батьків гроші, що, зрозуміло, траплялося часто-густо, то ретельно перераховував витрати: купівля та переплетення підручників, інших книг; оплата за квартиру; «для отдачи денег в харчевую складку, да на бумагу, ибо только три листа чистой да 5 черной осталось...» і т. д. і т. п. Що таке «харчевая складка»? У вересні 1826 року Бодянський доповідав батькам, що шестеро семінаристів, у тому числі він із молодшим братом Федором, харчувалися вскладчину, й від двох братів до спільного столу вимагалось доставляти: «Ржаной муки 20 мер, пшеничной 10 мер, гречки 10 мер, пшена 5 мер, масла 20 фунтов, сала 1 пуд, соли

¹ У томі «Чернігівська область» (1972) з відомої 26-томної «Історії міст і сіл УРСР», виданої під керівництвом Петра Тронька, читаємо: «У Варві народився і провів своє дитинство О. М. Бодянський (1808–1877) — український та російський філолог, історик, письменник і перекладач, що в 1842–1868 рр. був професором кафедри історії й літератури слов'янських наріч Московського університету і з 1845 року секретарем Московського товариства історії та старожитностей російських. Значну увагу О.М. Бодянський приділяв вивченню української народної творчості».

1 пуд, олеи 6 кварт, свеч 6 фунтов, денег на 1-ю треть 4 рубля, на 2-ю 3 рубля и пуд мяса... Теперича доставлено от нас: ржаного 5 мер, пшеничного 4 $\frac{1}{2}$ меры, гречки 5 мер, пшена 2 $\frac{1}{2}$ меры, масла 7 фунтов, сала 20 фунтов, олеи 2 кварты, соли 20 фунтов, свечей 4 фунта, денег в харчевую складку 4 рубля». Тепер заглянемо в лист до батьків від 11 травня 1829 року й переконаємося, що за два з половиною роки в цьому плані нічого не змінилося: «Не знаю, получили ли вы мое письмо... В оном я просил вас доставить харчей, именно: 6 мер ржаного и 4 пшеничного, также 3 фунта свечей, 15 фунтов масла, 10 фунтов соли и 5 рублей в харчевую складку... Опять повторяю то же самое и прошу как можно больше поспешить присылкою оных, ибо в них настоят крайняя нужда»¹. Після закінчення семінарії прохання про надсилання харчів назавжди припинилися, зате на все життя залишилися з Боянським його скрупульозність, у тому числі в цифрах.

Гроші були потрібні й для лікування, вже тоді виявилися проблеми з очима² і турбували болі в ногах: «Но беда, что лекарства слишком дороги; банка стоит 3 р. 20 к., а таковых банок уже у меня от вакаций сошло 3... теперь уже почти истощился мой карман и далее никак не могу; а нужно, неотменно нужно, если желаю быть здоровым». Справді, він якось відразу зрозумів, що з ревматизмом у ногах потрібно боротися серйозно й наполегливо, надовго зосередившись на лікуванні. Внаслідок, здається, досяг результатів. У листі до Погодіна з Праги в 1838 р. писав: «Будучи еще в Малороссии, я провозился с этой немощью года три, но потом совершенно исцелился...»

Та ще ж були витрати, пов'язані з одягом, адже він завжди намагався виглядати достойно: «Благодарю вас за присылку денег на рубашки; их я думаю сшить хотя по крайней мере полдесятка»; «Также прошу вас, батюшка... прислать рублей 10 на пошитие сапогов, кои нужно... сготовить пар по крайней мере 3 и 4». Чи ж надовго вистачало три-чотири пари чобіт? Осип Максимович писав про них усередині 1829 р. ранньою весною 1830-го знову звертався до батьків: «Теперь к вам наша нижайшая просьба, именно: я вас прошу нижайше прислать мне деньги на пошитие сапогов, которые у меня совсем износились, к тому же имею нужду и в летнем сюртуке, — всего 12 р. Также и у Феди сапоги приносились, и он равно просит прислать ему на оные 5».

¹ Письма О. М. Боянского к отцу // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1893. Книга третья. С. 14, 33.

² Навесні 1829 року писав батькам: «Архирей заметил у меня один недостаток, именно правого глаза косость...»

Мабуть, гроші, отримані від батьків, розподілялися сином таким чином, щоб і духовні запити вдовольнити. В цьому контексті цікаво навести рядки з листа до батьків у грудні 1825 року: «Купил гусли за 3 р. с полтиною и уже заплатил перед святками. За купленные же мною гусли уже дают мне 6 р., но я их не намерен продавать, а думаю сам учиться». Згадуються також «скрипка, коя была с ковбасами» (1826) і гітари, які мали обидва брати (1828).

Та найбільше грошей вимагали книги, які Бодянський самозабутньо скуповував уже тоді, а, прочитавши, частину передавав додому. Наприкінці січня 1826 року повідомляв батьків: «Пересылаю я в дом книги числом 11: русских 5... латинских 4... греческая одна...». Через місяць, 5 березня 1826 року, Бодянський написав характерний виправдовувальний лист стосовно витрат на книги: «Последних чисел прошлого месяца приносит ко мне один мой соученик три книги: первая Виргилий на латинском языке; 2) Овидий тоже; 3) Цицерон на латинском же языке и просит у меня за оныя 3 р. Я, видя их и зная достоинство их, с радостию обещал их купить у него; почему тотчас же и дал ему в задаток, сколько у меня было, 1 р. денег, а остальные я вызычил из харчевой складки. Я их показывал многим из богословов, и все они удивлялись мне, что я столь дешево купил их. Все говорят, что каждая из них, по крайней мере, стоит 3 руб., прошу, любезный батюшка, прислать мне 2 р. денег для отдачи в харчевую складку...»

Йшов час, а Бодянський дедалі більше захоплювався книгами і все більше грошей витрачав на них. Ось лист, написаний на початку 1829 р., в якому син просив у батьків доволі значну на той час суму грошей: «Прошу вас нижайше... переслать хотя рублей 15 на книги именно: на покупку Истории философских систем, стоящей 7 руб.; Опыта науки изящного 5 р. и французской хрестоматии 3 р. Они совершенно необходимы»¹.

Багато часу Бодянський проводив у бібліотеці семінарії, про це є його пряме свідчення в листі до Погодіна з Праги в 1838 р.: «Я знал ее (Бібліотеку. — В. М.) очень хорошо, когда учился в ней (Семінарії. — В. М.) несколько лет тому назад». Допитливий, наполегливий і працездатний юнак особливо глибоко цікавився літературою та історією, а ще гнув спину над вивченням стародавніх мов. Окремий інтерес до малоросійської поезії й історії значною мірою було викликано збірником «Малороссийские песни» Михайла Максимовича, виданим у 1827 р.. У передмові до

¹ Письма О. М. Бодянского к отцу // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1893. Книга третья. С. 10, 17, 25, 32.

нього земляк, який був старшим за Осипа Бодяньського всього на чотири роки, але вже закінчив Московський університет, із пафосом закликав збирати та вивчати український фольклор. Цей заклик Максимовича впав на благодатний ґрунт і з часом проріс буйними сходами. Тим більше, що в університеті Бодяньський познайомився з самим Максимовичем, про що ми ще скажемо.

Як би там не було, в листах до батьків, написаних наприкінці навчання в семінарії, вже виразно виявлено ширий інтерес Осипа Бодяньського до Батьківщини, яку він називає «нашою Малоросією»: «Когда б хоть наша Малороссия осталась чуждою всяких переворотов и бедствий». В листах зустрічаємо вираз «наш хохландець», а також українські прислів'я та приказки. Коли всі були стурбовані холерою в Росії, в тому числі в Москві¹, Бодяньський заспокоював батьків: «В нашей Малороссии, слава Богу, совершенно благополучно». Або писав: «Я думаю, вы уже знаете о милости государя к Малороссии: казаки по-прежнему навсегда будут существовать...»². В даному разі Бодяньський мав на увазі указ Миколи I від 6 травня 1831 року про сформування з малоросійських козаків восьми кавалерійських полків. Осип Максимович навіть написав із цього приводу патріотично-войовничого вірша «Козацкая песня»:

Ой нуте, Бращыя! Гей Братыша!
Як могъ лусомъ за спысыша!
Седлайте коней вороныхъ,
Як змиив отъ лыхъ!
Швыдчий одгостройте шаблукы!
По пари пистолетивъ в руки!
Козацкы шапкы на бакыр:
Вже годн кажныъ быть мугырь!
Нам бороннымы Украинну,
Як мятир подобае смыну!
Скорей ходимо на ляхивъ,
Да станемъ быть з усехъ шляхивъ!
Ще не забулы мы Богдана,
Козацкаго своего гетьмана,
Як з вийсыкомъ вин ихъ тормошывъ,
Як ихъ, де ни пиймавъ, душывъ...
Дамося знять свою уроду:
Всехъ к чорту з мосту прямо в воду!..

¹ В 1830 р. епідемія холери, занесена в 1829-му з Бухари і Хіви в Оренбург, стала швидко поширюватися майже на всю європейську Росію, включаючи Москву, де забрала життя десятків тисяч людей. Всього загинуло від холери близько 100 тисяч чоловік.

² Письма О. М. Бодянского к отцу // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1893. Книга третья. С. 48, 50, 56.

Ці рядки далекі від художньої досконалості, зате вони прекрасно передають тодішню патріотичну запеклість та мало не кровожерний настрій семінариста, викликані польським повстанням 1831 р. Згадаймо, що на самому початку поеми «Сон» Шевченко натякав на Миколу І, який потопив у крові польське повстання, погрожував збройним втручанням країнам, які проводили не бажану йому політику:

Той неситим оком
За край світа зазирає,
Чи нема країн,
Щоб загартує і з собою
Візьмуть у домовину.

Що ж до мнимої царської «милості», то після скасування Катериною ІІ в 1764 р. української козацької держави — Гетьманщини — про неї не могло бути й мови (у Шевченка: «Нема Січі, пропав і той, хто всім верховодив»), але привертає увагу саме палке прагнення Бодянського до збереження козацтва «назавжди». В цьому контексті цікава також семінарська «Епітафія Богдану Хмельницькому» (1831):

Богдане! Батьку наш! ось де ти спати укладся!...
Спи, Тату!.. Бо своє ти вже опрацював...
Спаситель Биг! Нас, дітей своїх ти не згубив!
Да тільки жаль, що ти не довго панував!..¹

Микола Василенко ще сто років тому розмірковував: «Откуда мог явиться в семинаристе О. М. Бодянском этот интерес к своей родине Малороссии? Письма его к отцу не говорят нам об этом. Других сведений у нас также нет. Но мы вряд ли много погрешим против истины, если выскажем предположение, что интерес к Малороссии мог культивироваться в переяславской семинарии, которая в те годы, да и в позднейшие, сохраняла свой национальный малорусский отпечаток»¹. Абсолютно правильне припущення. Та синівські листи, наповнені любов'ю до батьків, одночасно передавали й любов до малої Батьківщини, закладену в самому генотипі Бодянського. За цих обставин серйозне зацікавлення кни-

Шевченко згадував Хмельницького, зокрема, в контексті його ролі в історії України в поемах «Гайдамаки», «Сліпий», «Великий льох», «Сон» («Гори мої високі!...»), «Заступила чорна хмара...», у віршах «Розрита могила», «За що ми любимо Богдана?...», «Ой чого ти почорніло...», «Як би-то ти Богдане п'яний...» та ін., у драмі «Назар Стодоля», повістях «Близнець» та «Прогулка с удовольствием и не без морали», в щоденнику. З діяльністю гетьмана пов'язані твори Шевченка-художника «Смерть Богдана Хмельницького», «Дари в Чигрині 1649 року», «Богдан Хмельницький перед кримським ханом» тощо.

¹ О. М. Бодянський и его заслуги для изучения Малороссии Василенко Н. П. С. 17–18.

гами значною мірою сприяло формуванню української самосвідомості. Втім, запам'ятаймо, що, згадавши про «нашу Малоросію», двадцятидвохрічний Осип Максимович одразу писав: «Но нам ли, сынам России, страшиться войн и жалеть принести в дар своему отечеству все, что ни имеем... Бог и Государь видит нас и не оставит без покровительства и помощи». Таким Осип Максимович Бодянський залишиться на все життя: патріотом України і одночасно «сином Росії», вірним імператору.

Цікаво, що вже на початку 1829 ріка Бодянський вперше написав батькам про те, що його не приваблює кар'єра священика, і він збирається поступати до Петербурзького педагогічного інституту: «На сие же прошу у вас, любезнейший батюшка, отеческого согласия и благословения». Втім, Осип Максимович не потрапив до числа кандидатів в педінститут і з часом радів з того: «Недавно я получил письмо из Петербурга от прежнего своего соученика, находящегося теперь в Педагогическом институте. Он называет меня трикратно счастливым тем, что мне не удалось быть в сем заведении. Ибо (пишет) строгость в оном непомерная; нельзя никаким образом никуда пойти без ведома директора (человека самого скупого и самого строгого), даже с родными вовсе запрещены свидания, исключая в неделю и то в присутствии старшего надзирателя, бывшего офицера, который с педагогиками поступает как с солдатами. Кушанье составляют: щи, соус и каша; обедают в три часа пополудни; во весь же день сидят за столиками и учатся; прогулки вовсе запрещены, только после обеда могут проходиться в зале. Слечь на столик, не стать и не поклониться, махать идя рукою — суть величайшие преступления; за сие запишут во всех институтских журналах и сделают строгий и жестокий выговор в виду директора и всех присутствующих... 6 лет такой жизни, Боже сохрани!.. Вот куда было я несчастный, сунулся! Теперь стократ благодарю Всевышнего о сохранении меня от сего заведения. Можно гораздо лучше жить без того, лишь бы здоровье и благословение Божие».

З цієї довгої цитати, принаймні, та користь, що добре видно, чого вже не любив майбутній студент. Осип Бодянський запалав бажанням поступити до Московського університету. В його паперах я навіть знайшов чорновик невідправленого листа до царя: «По окончании богословской в Переяславе семинарии я желаю поступить в Московский Вашего Императорского Величества Университет»¹.

¹ Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка (далі — ВР ІЛ), ф. 99, од. зб. 29, арк. 32.

Але Бодянський обійшовся й без царя. Закінчивши у вересні 1831 року духовну семінарію, він відправився підкоряти Москву. (Згадаймо, що за три місяці до цього козачок Тарас Шевченко з челяддю пана Енгельгардта прибув із Вільна до Петербурга).

Грошей у Бодянського було негусто. Кочубинський навіть розповідав зі слів Бодянського, що він нібито «с большими лишениями прибыл из полтавского захолустья в Москву». Насправді, на позичені батьком кошти Осип Максимович виїхав із дому не на поштових конях, які обійшлися б у 90 рублів («оно то выгодно на кармане, да телу много работы и беспокойства»), а найняв окремого візника (ціна 150–200 рублів). Успішно склавши іспити, Бодянський у жовтні 1831 року поступив на словесне відділення Московського університету.

У гуртку Миколи Станкевича

Павло Вістенгоф (близько 1815–1884)¹, який поступив до університету вільним слухачем в один із Осипом Бодянським рік — 1831-й і на той самий факультет (!), згадував:

«Я был принят в студенты по словесному факультету... Всех слушателей на первом курсе словесного факультета было около ста пятидесяти человек². Молодость скоро сближается. В продолжение нескольких недель мы сделались своими людьми, более или менее друг с другом сошлись, а некоторые даже и подружались, смотря по роду состояния, средствам к жизни, взглядам на вещи. Выделялись между нами и люди, горячо принявшие за науку: Станкевич, Стросов, Красов, Компанейщиков, Плетнев, Ефремов, Лермонтов. Оказались и такие, как и я сам, то есть мечтавшие как-нибудь три года промаячить в стенах университетских и затем, схватив степень действительного студента, броситься в омут жизни»³.

Вістенгоф не називав Бодянського серед помітних студентів, але молодий варвинець був у тісному колі тих, які відразу занурилися в науку. Відомий російський письменник Іван Гончаров згадував про дружню групу сучасних йому студентів університету: «К.Аксаков, Станкевич, Бодянский... Они, составляя одну груп-

¹ Молодший брат вже згаданого нами Петра Вістенгофа, офіцер, мемуарист.

² Тодішній перший курс був особливо багатолюдним, бо в зв'язку з холерою в Москві заняття в університеті були призупинені, і студенти, які поступили в 1830 р., також вважалися першокурсниками.

³ Вістенгоф П. Ф. Из моих воспоминаний. — М.: Издательский Дом ТОНЧУ, 2007. С. 188.

пу и занимаая один угол в обширной аудитории, собирались друг у друга, читали, менялись мыслями...»

Відомо, що в студентські роки Бодяньський примикав до гуртка Миколи Володимировича Станкевича (1813–1840). В експозиції Будинку-музею О. І. Герцена, що в Сивцевому Вражку, 27, є малюнок невідомого художника кінця 30-х років, на якому зображено його членів. Крім обрисів самого лідера й молодого Бодяньського, бачимо Костянтина Аксакова, Михайла Бакуніна, Віссаріона Белінського, Василя Боткіна, Олександра Кольцова, Михайла Каткова, та ін. При цьому Бодяньський з'явився в гуртку Станкевича з самого початку його створення наприкінці 1831 – початку 1832 років разом із Я. Неверовим, І. Ключниковим, С. Строевим, В. Красовим, а В. Белінський, В. Боткін, М. Бакунін, М. Катков приєдналися пізніше. Так само пізніше зблизився з гуртком Станкевича Т. Грановський.

Під згаданим малюнком у музеї читаємо слова Герцена: «Мы могли холодно уважать круг Станкевича, но сблизиться не могли, они чертили философские системы, занимались анализом себя... Мы мечтали о том, как начать в России новый союз по образцу декабристов, а и самую науку считали средством». Йшлося про те, що гурток Миколи Станкевича мало цікавився політичними та соціальними питаннями, а вибрав об'єктом вивчення філософію, літературу, естетику, тоді як гурток Олександра Герцена найбільше уваги приділяв якраз питанням соціального устрою Росії і вивчення філософії підпорядковував політиці.

Радянська дослідниця Л. Насонкіна зазначала: «Всі студенти — учасники гуртка Станкевича — вчилися на словесному відділенні (більшість з них закінчила університет кандидатами)¹. Станкевич, Строев, Красов вже друкували свої статті в журналах. Пробували свої сили на літературному поприщі Неверов і Ключников»². Очевидно, від неуваги до постаті Бодяньського, він не згадується, тоді як Осип Максимович уже в 1834 р. помітно виступив у пресі з рецензією на «Малороссийские повести» Григорія Основ'яненка, в якій висловив упевненість у великому майбутньому української мови і літератури. В 1835 р. вийшла збірка віршів «Наські українські казки», яку Бодяньський присвятив «...матері мойї рідненькій, неньці старенькій, коханій, любій Україні». Цей твір за своїм значенням перевершує будь-яку публікацію згаданих На-

¹ Йшлося про те, що кращі студенти, закінчуючи університет, захищали кандидатські дисертації і здобували вчену ступінь кандидата (не плутати з нинішнім статусом цих праць і знань). Всі інші отримували звання дійсного студента.

² Насонкина Л. И. Московский университет после восстания декабристов. — М.: Издательство Московского университета, 1972. С. 313.

сонкіною російських авторів, які вийшли з гуртка Станкевича. Зокрема, Віссаріон Белінський писав, що збірка відзначається «найчистішою малоросійською мовою» і назвав її виявом любові до своєї батьківщини.

Та значно важливішим є свідчення Пантелеймона Куліша, який на схилі літ у «Дописках» до поеми «Куліш у пеклі» вдячно згадував: «До нас, гімназійної дітвори в Новгородку Сіверському, не дійшов тоді ще ні Гулак-Артемовський, ні Квітка-Оснот'яненко. Втішались ми тільки перелицьованою „Енеїдою“ Котляревського. Тим казки Іська Материнки були про нас першим ступнем народного самопознання нашого і самоцвіту староруського. Я й досі знаю напам'ять не то самі казки прилуцького земляка Іська (Іосипа), та й переднє слово до казок...»

Суголосно з Кулішем писав Іван Франко, який, до того ж, висловив глибоку думку про причину відходу Бодянського від філософського гуртка Станкевича: «Студентом він належав до кружка Станкевича... Правда, коли радикальніші гегеліанці виділилися окремо (Грановський, Герцен та ін.), Бодянський не пристав до них... відтягнений від гегеліанських абстракцій більше реальним змістом своїх учених праць, а може й своїм гарячим українським патріотизмом, що проявляється у нього в ту пору»¹ (Виділено мною. — В. М.).

Справді, Бодянський, навіть у молодості не збирався, подібно до Герцена, наслідувати декабристів і розглядати науку як засіб революційного перетворення суспільства, проте він усім серцем прагнув використати наукову працю на користь рідного краю та його відродження. Для Бодянського наука була найжаданішою сферою людської діяльності з метою накопичення й систематизації нових знань, а повне занурення в книги він вважав найсолодшим життям (Пантелеймон Куліш їдко писав про «смачні йому та хіба тільки мишам книги»). Таким чином, була відсутня будь-яка ідейна основа зближення Бодянського з тим же Герценом. Їх університетські роки значною мірою збіглися (Герцен закінчив університет у 1833 р.), проте Бодянський самозабутньо «гриз граніт науки», а Герцен натомість об'єднав навколо себе волелюбців, які критично ставилися до миколаївського режиму. В 1834 р. Бодянський, закінчивши університет, пішов учителювати в 2-гу московську гімназію, а Герцена того року було заарештовано й відправлено на заслання (Вятка, Перм, Володимир на Клязьмі). В 1840 р., коли Бодянський знаходився за кордоном, Герцен повернувся в Москву, але наступного року його було вдруге заслано (тепер у Новгород). З 1842 р. Бодянський і Герцен зно-

¹ Франко І. Осип Бодянський. Твори в двадцяти томах. Т. XVII. С. 413.

ву перетнулися в Москві, та їх стосунки, як ми побачимо далі, не склалися. Ледве встиг Осип Максимович повернутися у вересні 1842 року з п'ятирічного закордонного відрядження і, звичайно, ще не встиг нічим насолити Олександрові Івановичу, як той уже писав критику й перекладачеві Василю Боткіну: «Только к Бодянскому я не пойду...»

Ігноруючи політичні питання, гурток Станкевича все-таки сформував у своїх членів серйозні світоглядні позиції. Костянтин Аксаков писав про це так: «Выработалось уже общее воззрение на Россию, на жизнь, на литературу, на мир — воззрение большею частью отрицательное. Искусственность российского классического патриотизма, претензии, наполнявшие нашу литературу, усиливавшаяся фабрикация стихов, неискренность печатного лиризма — все это породило справедливое желание простоты и искренности, породило сильное нападение на всякую фразу и эффект: и то, и другое высказывалось в кружке Станкевича, быть может, впервые, как мнение целого общества людей». Взагалі навіть такі різні люди, як Олександр Герцен і Михайло Погодін, одностайно визнавали, що спілкування талановитих юнаків між собою розвивало їх не менше, ніж професорські лекції.

Члени гуртка Станкевича не замикалися на філософських дискусіях, іноді вони влаштовували спільне читання нових художніх творів, зокрема Гоголя, співали хором, а то й пустували. Очевидці розповідали, що Станкевич майстерно передражнював університетських професорів. Якось він у себе вдома імітував професора Михайла Каченовського, а той несподівано пройшов по вулиці повз відчинене вікно. «Оце так, — стривожився Станкевич, — чи не бачив він?».— «Нічого, братець, — відповів Бодянський, — він подумав, що дзеркало стояло».

В університеті Бодянський серйозно вивчав мови. Швендяючи по Нікітській, він скуповував різні лексикони¹, а вдома зубрив їх від початку до кінця. До речі, у молодого Бодянського була феноменальна пам'ять². Костянтин Аксаков розповідав, як професор Микола Надеждин надумав несподівано запитати щось у студента з Малоросії, який сидів на задній лаві. Той піднявся й став жваво та методично відповідати, ніби з книги читати, до того ж, тримаючи очі долу. Студенти засміялися, а професор був упевнений, що Бодянський справді зчитує відповідь: «Заметив книжный слог ответа, Надеждин сказал, несмотря на свою де-

¹ Словники, тлумачні словники.

² Видатну пам'ять Бодянський зберіг до кінця життя. Він знав безліч прислів'їв, приказок, латинських сентенцій і любив пересипати ними свою мову, а також листи і публікації.

ликатність: „Извините, г. Бодянский, мне кажется, вы по книге читаете“. — „Нет,“ — отвечал Бодянский, — и свободно продолжал отвечать. Надеждин, смотря на его опускающиеся глаза и слыша постоянно ровный книжный язык, сказал: „Извините меня, г. Бодянский, пожалуйста к кафедре“. Бодянский замолчал, послышался стук и топот: это Бодянский приближался к кафедре, стал перед нею и с невозмутимым спокойствием продолжал свой ответ, точь-в-точь, как на задней лавке. „Сделайте милость, извините меня“, — сказал Надеждин. — Прекрасно, прекрасно“. Надеждин, який сам мав добру пам'ять і читав лекції без записок, був страшенно задоволений.

В 1833 р., коли Бодяньський ще був студентом, Надеждин, який видавав журнал «Телескоп» і газету «Молва», надрукував у ній чотири «Малороссийских вирши» Осипа Максимовича, в тому числі ті два семінарські опуси, що ми процитували раніше. Бодяньський підписався тоді псевдонімом Бода Варвинець, який легко розшифрувати: Бода — скорочення від прізвища; Варвинець — від назви рідного містечка Варва.

До речі, саме Надеждин у своєму «Телескопе» висловив офіційну позицію царської влади й російської літературної еліти про те, що українська мова — це лише наріччя, яке має збагачувати російську мову. Надеждин писав, що віднедавна з'явилися вдалі спроби літературного опрацювання малоросійського наріччя. Декому ці спроби видаються порожньою, непотрібною забавкою, але він думає навпаки: малоросійське наріччя може також прислужитись і збагаченню російської мови. Нехай українці знайомлять нас із ним у своїх постичних думках, у своїх добродушних казках. Ми повинні бути їм щиро вдячні.

В 1836 р. Надеждин надрукував у «Телескопе» перший лист «Философических писем» Петра Чаадаєва, за що журнал було закрито, а Надеждина вислано з Москви. Про це Бодяньському написав у Прагу Михайло Максимович, але стажист у листі до Погодіна відреагував якось відсторонено й, можливо, на догоду своєму вчителю: «...Получил я письмо от Максимовича из Киева, из коего узнал, что Надеждин уже не в университете... понемножку спускается!»

«Бодяньський серйозно займався історією»

Та повернемося до вільного слухача Павла Вістенгофа, який на відміну від Бодяньського, не мав особливого потягу до навчання, їх знайомство було нетісним, але розповідь Вістенгофа

про студентське життя та університетські звичаї нас не може не цікавити:

«В то время, о котором я говорю, все студенты разделялись на две категории: своскоштных и казеннокоштных¹.

Казеннокоштные студенты помещались в самом здании университета, в особо отведенных для них номерах, по несколько человек в каждом, и были на полном казенном содержании, начиная с пищи, одежды и кончая всеми необходимыми учебными пособиями. Взамен этого по окончании курса наук они обязаны были отслужить правительству известное число лет в местах, им назначенных, большею частью отдаленных. Студенты юридического факультета казенными быть не могли. Всем студентам была присвоена форменная одежда, наподобие военной: однобортный мундир с фаллами темно-зеленого сукна, с малиновым стоячим воротником и двумя золотыми петлицами, треугольная шляпа и гражданская шпага без темляка², сюртук двубортный, также с металлическими желтыми пуговицами, фуражка темно-зеленая с малиновым околышем. Посещать лекции обязательно было не иначе как в форменных сюртуках. Вне университета, также на балах и в театрах, дозволялось надевать штатское платье. Студенты вообще не любили форменной одежды и, относясь индифферентно к этой формальности, позволяли себе ходить по улицам Москвы в форменном студенческом сюртуке, с высоким штатским цилиндром на голове...

В старое доброе время любили повеселиться. Процветали всевозможные удовольствия: балы, собрания, маскарады, театры, ширки, званые обеды и радушный прием во всякое время в каждом доме. Многие из нас усердно посещали все эти одуряющие собрания и различные кружки общества, забывая и лекции, и премудрых профессоров наших. Наступило лето, а с ним вместе и роковые публичные экзамены, на которых следовало дать отчет в познаниях своих.

...Рассеянная светская жизнь в продолжение года не осталась бесследною. Многие из нас не были подготовлены для сдачи экзаменов. Нравственное и догматическое богословие, а также греческий и латинский языки подкосили нас... Послед-

¹ Перші вчилися за свій кошт, другі знаходилися на казенному утриманні. Бодянський належав до казеннокоштних студентів.

² Темляк — петля з ремня чи стрічки з китичкою на кінці, що носилася на рукояті шпаги, шаблі, шашки.

ствием цього було то, що нас залишили на першому курсі на другий рік: в цьому числі був і студент Лермонтов»¹.

Вістенгоф, як і Лермонтов, після цього залишив університет, за манкрування лекціями було відчислено й Бєлінського, а Бодянський продовжував успішно й наполегливо вчитися. В цей час у житті кріпака Тараса Шевченка намітився новий поворот, який він пізніше зафіксував так: «В 1832 году мне исполнилось восемнадцать лет и, так как надежды моего помещика на мою лакейскую расторопность не оправдались, то он, вняв моей просьбе, заключил со мной контракт на четыре года разных живописных дел цеховому мастеру, некоему Ширяеву, в Санкт-Петербурге». До речі, Тарас Григорович і мріяти не міг про навчання в університеті, бо в 1827 р. було категорично заборонено приймати в університет кріпосних, а через десять років цю заборону підтверджено.

Університетський курс тривав тоді три роки, а на медичному факультеті — чотири². Перший рік складався з так званих підготовчих лекцій, і першокурсники слухали їх окремо, не перетина-

¹ Вістенгоф П. Ф. Из моих воспоминаний. С. 188, 192–194, 196.

У спогадах Вістенгофа міститься цікава інформація й про університетську адміністрацію:

«Администрация тогдашнего университета имела некоторую свою особенность: попечитель округа, действительный тайный советник князь Сергей Михайлович Голицын (Попечитель Московского учебного округа и Московского университета, глава Московского цензурного комитета. Згадується в спогаднику Бодянського. — В. М.), богат, аристократ в полном смысле слова, был человек высокообразованный, гуманный, доброго сердца, характера мягкого. По высокому своему положению и громадным материальным средствам он имел возможность делать много добра, как для всего учебного персонала вообще, так и для студентов (казеннокоштных) в особенности. Имя его всеми студентами произносилось с благоговением и каким-то особенным, исключительным уважением. Занимая и другие важные должности в государстве, он не знал, как бы это следовало, да и не имел времени усвоить себе своей прямой обязанности, как попечителя округа, в отношении всего того, что происходило в учебной иерархии; поэтому он почти всецело передал власть свою двум помощникам своим, графу Панину и Голохвостову. Эти люди были совершенно противоположных князю качеств. Как один, так и другой, необузданные деспоты, видели в каждом студенте как бы своего личного врага, считая нас всех опасною толпою как для них самих, так и для целого общества. Они все добивались что-то сломить, искоренить, дать всем внушительную остротку...

Затем следовали: инспектора, субинспектора и целый легион университетских солдат и сторожей в синих сюртуках казенного сукна с малиновыми воротниками (университетская полиция — городовые).

Городская полиция над студентами, как своекоштными, так и казеннокоштными, не имела никакой власти, а также прав карать их. Провинившийся студент отсылался полицией к инспектору студентов или университетское правление. Смотри по роду его проступка, он судился или инспектором, или правлением университета...»

² З середини 30-х років — чотири роки, а на медичному факультеті — п'ять.

ючись зі студентами старших курсів. Другий і третій курси слухали лекції разом. В університеті тоді читали: професор Михайло Погодін (загальна і російська історія), який не користувався великою популярністю у студентів, але саме з ним Осип Бодянський швидко зблизився; професор І. Давидов (історія російської літератури), казали, що студенти його не любили; професор, критик і журналіст Микола Надєждін (естетика і археологія), про якого Іван Гончаров згадував: «Как профессор он был нам дорог своим вдохновенным горячим словом, которым вводил нас в таинственную даль древнего мира, передавал дух, быт, искусство и историю Греции и Рима»; професор Петро Тарновський (богослов'я), його лекції мали схоластичний характер, якось Тарновського згадав у щоденнику Бодянський; філолог Олексій Кубарєв (латинська мова), який через півтора десятиліття опинився у стані противників Осипа Максимовича, та ін.

Особливо виділявся серед професорів історик Михайло Трохимович Каченовський (1775–1842) — засновник і глава «скептичної школи»¹. Він був визнаним майстром критичного аналізу і нового погляду на історичні джерела, передусім, літописи, спираючись на знання, накопичені наукою. Лекції Каченовського з російської історії постійно збирали повну аудиторію. Костянтин Аксаков згадував: «В наше время любили и ценили и боялись притом, чуть ли не больше всех, — Каченовского. Молодость охотно верит, но и сомневается охотно, охотно любит новое, самобытное мнение, — и исторический скептицизм Каченовского нашел сильное сочувствие во всех нас».

Каченовського завжди оточували учні, серед яких був і Бодянський. За словами Костянтина Аксакова, «Бодянский был одним из самых дельных студентов, серьезно занимался историей...»². Талановитий, начитаний і жадібний до знань малорос відразу привернув увагу Каченовського. Микола Василенко в свій час зазначав, що критичний метод Каченовського вповні відповідав інтелектуальному складу Бодянського, який володів аналітичним розумом: «Він мало був схильний до синтезу, до узагальнень». Франко писав: «В університеті мав на нього вплив проф. Каченовський, що захопив його до нових тоді в Росії

¹ В сучасному «Новом энциклопедическом словаре» про Каченовського сказано: «Историк скептической школы, критик, сторонник классицизма, академик Петербургской Академии наук (1841), с 1837 (До 1842. — В. М.) ректор Московского университета, с 1805 по 1830-е гг. редактор „Вестника Европы“. Труды о летописях. „Русской правде“».

² Московский университет в воспоминаниях современников. — М.: Современник, 1989. С. 171, 192, 196.

студій славістики». Під керівництвом Каченовського студент Бодянський написав кандидатську дисертацію «О мнениях касательно происхождения Руси», яку захистив у 1834 р. Основні положення цієї праці, в якій заперечувалася версія походження Русі від варягів, були запозичені у Каченовського, але учень виявив неабиякі здібності у вивченні й критичному аналізові першоджерел і, зберігаючи вірність вчителю, навіть заперечував самому Михайлу Погодіну.

Початок 30-х рр. XIX століття, коли вчився Бодянський — не кращий час Московського університету. Микола Василенко зазначав: «Московский университет того времени был в переходном состоянии. Старые предания, когда университет был похож более на гимназию, мало-помалу отходили в вечность, уходили и старинные профессора, слабо интересовавшиеся наукой, читавшие по тетрадкам, почти никогда их не обновляя: новая славная эпоха в истории Московского университета еще не наступила». Костянтин Аксаков навіть писав: «Очень тускло и холодно освещало наши умы солнце истины». Проте той, хто справді прагнув, як Осип Бодянський, до істини, міг навчитися хоча б тому, як її шукати.

Цікаво, що Герцен в «Былое и думы» поставив перед собою питання щодо тогочасного університетського навчання: «Учились ли мы при всем этом чему-нибудь? Могли ли научиться? Полагаю, что „да“. Преподавание было скуднее, объем его меньше, чем в сороковых годах. Университет, впрочем не должен оканчивать научное воспитание; его дело — поставить человека а там те продолжать на своих ногах; его дело — возбудить вопросы, научить спрашивать. Именно это-то и делали такие профессора, как М. Г. Павлов, а с другой стороны, и такие, как Каченовский. Но больше лекций и профессоров развивала студентов аудитория юным столкновением, обменом мыслей, чтений... Московский университет свое дело делал; профессора, способствовавшие своими лекциями развитию Лермонтова, Белинского И. Тургенева, Кавелина, Пирогова, могут спокойно играть в бостон и еще спокойнее лежать под землей».

Від себе додаю, що заслуговують на нашу пам'ять і ті професори, які навчили мислити й працювати Бодянського. 30 червня 1834 року він успішно закінчив університет у вченій ступені кандидата, яку здобували тільки справді найкращі студенти. Ступінь кандидата давала тоді чин XII класу в Табелі про ранги, тобто громадянський чин губернського секретаря (відповідно — воєнний чин поручника).

«Шановний Михайло Олександрович Максимович»

Величезне значення в житті Бодянського відіграло знайомство в університеті з Михайлом Максимовичем, який дав йому притулок у своєму домі, опікував студента та з того часу з увагою стежив за творчістю земляка. У Максимовича відбулася перша зустріч з Миколою Гоголем; очевидно, йшлося про збирання фольклору. В грудні 1832 року в листі до Максимовича Гоголь посилав уклін землякові, який жив із ним, і бажав Бодянському успіхів «у трудах, таких цікавих для нас». На час знайомства Бодянського з Максимовичем той уже понад десять років вчився й працював в університеті, досяг значних успіхів, ставши професором.

Прочитавши чимало публікацій про Максимовича, в тому числі про українське походження, дитинство та юність в Україні, звернув особливу увагу на вже згаданий «Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Московского университета», укладений за участю Максимовича. Тим більше, що Бодянський, торкаючись біографії Максимовича в 1874 р., посилався саме на цю працю.

Так ось, з «Биографического словаря» дізнаємося, що Михайло Максимович народився 3 вересня 1804 року «в українському степу на схід від Золотоноші, в Згарському хуторі Тимківщині, в домі бабки своєї Анни Савівни Тимківської». Там мешкав Іван Назарович Тимківський, який виховав і „передав Москві“ п'ятьох своїх небожів, котрі всі були письменниками, а два з них — професорами. Їхня молодша сестра, Гликерія Федорівна, 1788 року народження, була матір'ю Максимовича. Сім'я проживала біля Переяслава, на хуторі Старосілля, де Максимович і перебував до трьохрічного віку. Пізніше вони перебралися в село Прохорове Золотоніського повіту. Потім, з п'ятирічного віку, Михайло знову ріс у Тимківщині. Звідси його віддали до Благовіщенського жіночого монастиря в Золотоноші¹. Там у черниці Варсонофії хлопчик пройшов грамотику і псалтир. Тим часом батько його переїхав у Чернігівську губернію, а старший дядько, Ілля Федорович

¹ Одного разу Бодянський зустрів помилку в якійсь публікації про Тимківських і опублікував у «Чтениях» свої поправки, в яких, зокрема, зазначалося: «Родина всех братьев Тимковских: Романа, Ивана, Ильи, Егора, Василия был и есть точно Золотоношский уезд... именно хутор (деревня) Згар упомянутого уезда, прозванный Згарской Тимковкой или Тимковщиной...» Бодянський також підкреслював щодо Максимовича: «...Как все дяди его, так и мать, сестра Тимковских, а равно и он сам, учились грамоте в женском Благовещенском монастыре Золотоноши...»

Тимківський, професор Харківського університету, оселився в Турнівці, неподалік Глухова. Він і взяв до себе Максимовича в 1811 р., навчав його основ наук і латини. Наприкінці 1812 року Максимовича віддали в Новгород-Сіверську гімназію, яку відкрив сам Тимківський на початку століття. Сім років у гімназії промайнули для Максимовича як сім місяців. Мальовниче розташування Новгород-Сіверського понад Десною, з його старовинним Спаським монастирем на кам'янистій горі, надавали душі поетичного настрою. Тут він захопився ботанікою і полюбляв блукати Троїцьким монастирським садом або околицею.

У вересні 1819 року Максимович приїхав у Москву, де вступив на славистичне відділення Московського університету. Тут він провчився два роки, а в серпні 1821 року перейшов на фізико-математичне відділення. Ще через два роки — 30 червня 1823 року — Максимович був удостоєний ступеня кандидата «за відмінні успіхи і зразкову поведінку». З того часу розпочалася служба Максимовича в університеті. Спочатку він був призначений в бібліотеку, а через рік йому доручено займатися впорядкуванням університетських гербаріїв у професора Гофмана. Окрім цього, літніми місяцями 1824 р. він вивчав флору Московської губернії. Коли восени Максимович повернувся в Москву, князь Одоевський розшукав його і запросив до кола літераторів, які збиралися в нього. Так почалося зближення Максимовича з літературним світом, а головне — з Гоголем.

У листопаді 1825 року Максимович став викладачем господарської ботаніки і садівництва в Землеробській школі, а в лютому наступного року почав викладати природничу історію в Університетському благородному пансіоні. 1827 р. Максимович захистив магістерську дисертацію «Про системи рослинного царства», в якій, за словами сучасника, виявив «філософський підхід до осмислення природи». Молодий учений стрімко ріс по викладацькій службі, через десять років він — ординарний професор кафедри ботаніки Московського університету.

Разом з тим, у Максимовича з'являються і поглиблюються нові наукові інтереси, в 1827 р. він вперше опублікував уже згадану фольклористичну працю «Малороссийские песни», заявивши себе провідним українським етнографом. Саме ця робота зблизила Максимовича з Гоголем, сприяла знайомству з Жуковським і Пушкіним, який написав: «Да мы Максимовича давно считаем нашим литератором; он покори́л нас малороссийскими песнями». Композитор Олександр Аляб'єв поклав на музику 25 пісень із цієї збірки.

У 1828 р. Максимович став магістром славистичного відділення Московського університету. Коли в 1830 р. він випустив у світ аль-

манах «Денница», в ньому друкувалися Олександр Пушкін, Антон Дельвіг, Олександр Хомяков, Євген Баратинський, Михайло Погодін, Микола Язиков, Дмитро Веневітінов, Іван Кіреєвський та ін., тобто відомі особи російської культури. Не випадково саме молодого ад'юнкта Московського університету Максимовича в січні 1830 року удостоїли честі сказати «тепле слово про участь Московського університету в просвіті Росії» на урочистостях з нагоди 75-річчя університету.

Максимович спілкувався з Сергієм Аксаковим, Олександром Герценом, Миколою Огарьовим, Миколою Станкевичем, а з іншого боку — з президентом Петербурзької Академії наук, а потім міністром народної освіти, графом Сергієм Уваровим... У 1834 р. побачили світ фольклорна збірка «Украинские народные песни» (вона знаходилася в особистій бібліотеці Шевченка з автографом автора) і студія «Голоса украинских песен».

Цей рік, у який Бодянський закінчив університет, став переломним для Максимовича: проживши п'ятнадцять літ у Москві і досягнувши тут значних висот, він повернувся в Україну, став першим ректором тільки-но заснованого Київського університету святого Володимира. В згаданому «Біографичном словаре» читаємо:

«Тоска по любимой матери, которой Максимович незадолго лишился, обратилась в томительную тоску по родине. Учреждение Университета... повлекло его туда неодолимою силою. Туда же с ним согласился было ехать и незабвенный земляк его, Гоголь, но ему не удалось этого.

Поспешая в Киев, мимоездом побывал у отца и на могиле матери, и 13-го июля увидел Киев, невиданный с младенчества. Того же дня попечитель Киевского округа Фон-Брадке возложил на него исправление должности ректора. Июля 15-го он был участником и свидетелем торжественного открытия Университета Св. Владимира. В сентябре начал он преподавание русской словесности; а октября 16-го, того же 1834 года, по положению Комитета Гг. Министров, высочайше утверждён ректором Университета Св. Владимира».

Втім, невдовзі хвороба примусила Максимовича просити про звільнення його від посади ректора, і 11 грудня 1835 року надійшло на це височайше повеління. У прощальному слові ректор сказав: «Яким би не був мій службовий шлях, але я звичайно ніколи вже не міг би сказати собі нічого кращого як те, що я був першим ректором Університету Св. Володимира»¹.

¹ У вересні 2004 року, до 200-річчя від дня народження Михайла Максимовича на старій будівлі Московського університету, що на Моховій проти Кремля, було відкрито меморіальну дошку: «Максимович Михаил Александрович (1804–1873). Выдающийся ученый, профессор Московского университета — первый ректор Киевского университета Святого Владимира».

З переїздом у Київ Максимович відійшов від звичної тематики і зайнявся гуманітарними дослідженнями — мовознавчими, етнографічними, історичними, археологічними. Наприкінці 1840 року 36-літній професор Максимович змушений був за станом здоров'я піти на пенсію й переселитися з Києва в своє помістя Михайлову гору, що біля села Прохорівка Золотоноського повіту Полтавської губернії. Михайлова гора фактично стала його науковою резиденцією до кінця життя. В 1843—1845 рр. вчений повертався в Київ, де читав лекції в університеті як позаштатний викладач. Якраз у цей період, в 1843 р. відбулося знайомство Шевченка з Максимовичем.

Український дослідник Віктор Короткий зробив цікаве порівняння життєвих доль цих двох великих українців: «Максимович пожертнував блискучою кар'єрою академічного ботаніка в аристократичній Москві заради омріяної «київської старовини». Те ж саме зробив Тарас Шевченко, обравши непевну долю поета, маючи до вибору і богемене життя модного столичного маляра. В обох випадках це був болючий вибір, але вибір усвідомлений. Характерно, що Максимович у своїй «другій» долі став фундатором українського наукового дискурсу, а Шевченко здійснив місію пророка української національної свідомості. Не дивно, що вони затоваришували».

Михайло Максимович зірко підмітив у Бодянському працюючого й самовідданого слов'янознавця. В першому відомому листі до Бодянського (26 березня 1838 року) він писав: «Вы, я думаю, теперь по уши закопались, как мышь в крупу, в славянщину... Завидую вам, жалеем ли обо мне? Впрочем, у всякого свое».

«Бодянський виявив бажання відправитися за кордон»

На випускника Московського університету 1834 р., вчителя 2-ї московської гімназії Осипа Бодянського звернув увагу новий попечитель Московського учбового округу граф Сергій Строганов. Це була своєрідна особистість. Насадок відомих заводчиків, багатий вельможа, людина консервативних поглядів, царський генерал-ад'ютант, Строганов у той же час високо шанував науку й освіту. Всю свою незвичайну енергію він спрямував на те, щоб зробити Московський учбовий округ зразковим. Правдивий і прямий за характером, Строганов не терпів інтриг, і порядні, знаючі люди знаходили в ньому підтримку. Разом з тим Строганов був крутим і самовладним, він твердо проводив лінію самодер-

жавства. Розповідали, що він нібито потрапив на урок, де Бодяньський щось читав латинською мовою і, вражений його невикоренимою українсько-семінарською вимовою, зауважив: «Как дурно вы читаете по латыни». Бодяньський, який змолodu за словом у кишеню не ліз, відповів: «А вы почему знаете, что я дурно читаю, быть может, римляне читали еще хуже меня!» Строганов, кажуть, був любителем сміливих і оригінальних відповідей і запам'ятав молодого вчителя.

До того ж і сам Бодяньський не давав себе забути навіть на скромній вчительській посаді. Ми вже згадували, що в 1834 р. з'явилася перша його помітна публікація у науковому виданні — «Ученых записках Московского университета»¹ — рецензія на «Малороссийские повести, рассказанные Грицьком Основьяненком», до якої він поставив спіграфом відоме прислів'я: «Своя хата лучше чужих палат». Відразу згадуються Шевченкові слова: «В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля». В цій публікації Бодяньський з величезною любов'ю писав про Україну: «Вы утонете в мире музыкальных звуков, напевов, национальной поэзии на языке благозвучном, мелодическом, которая очарует, заколдует вас, наполнит сладким забвением ваше сердце, пробудит в голове вашей светлые думы, быстро перенесет в заветное *прошедшее* с его живо говорящими образами, и напоследок остановит вас над *настоящим*, не менее занимательным, *интересным*, хоть и своими развалинами, остановит — и заставит призадуматься...» В цих рядках — увесь Бодяньський, який став другом Шевченка.

Вже тоді молодий учений висловив упевненість: «...Украина, эта колыбель Руси, со временем мало-по-малу сделается известнее ученому свету: ее язык и богатая народная поэзия займут надлежащее место в системе славянских народов». Так само Бодяньський не сумнівався, що українська мова створить свою художню літературу.

В 1835 р. в Росії почав діяти новий Статут російських університетів, який фактично ліквідував їх автономію. Начальником університету визнавався попечитель, який керував і учбовим округом. Університетська Рада практично втратила своє значення. Проте були в Статуті й прогресивні моменти, зокрема, в університетах уперше мала вивчатися історія та література слов'ян і створювалися відповідні кафедри.

Це зіграло вирішальну роль у життєвій долі Бодяньського. Річ у тому, що Московський університет єдиний мав подібну кафедру ще з 1811 р., але шістдесятирічний Михайло Каченовський не в

¹ Почали виходити в 1833 р., поклали початок цьому типу видань.

змогі був вдихнути в неї нове життя. На початку 1836 року попечитель Московського учбового округу, граф Сергій Строганов звернувся до видатного чеського і словацького слов'янознавця, філолога та історика Павела-Йосифа Шафарика з пропозицією очолити цю кафедру в університеті, але той відмовився: «В России есть уже теперь люди, и число их растет с каждым годом, которые с достоинством и пользою могут занять предложенное мне место».

З цього приводу відомий слов'янознавець, учень Бодянського Олександр Кочубинський писав: «Как показало ближайшее будущее, Шафарик был вполне прав, говоря, что возможно в Москве обойтись и без него. Внимательному графу Строганову удалось, и без особого труда, ориентироваться среди новых условий и остановиться на человеке, которого, есть основание думать, и имел в виду Шафарик, указывая на излишество себя для Москвы, и которому таким образом выпала на долю честь — положить прочные основания науки. Это был кандидат выпуска 1834 года, не первой молодости (род. в 1808 г.), член исторического студенческого кружка Станкевича, школьный товарищ Станкевича, Гончарова, С. Строева, К. Аксакова — Осип Максимович Бодянский»¹.

Чому Строганов зупинив свій вибір на Бодянському?

З'ясуємо. Передусім, українець із Варви вже заявив себе перспективним і самовідданим слов'янознавцем, який володів пером і дослідницьким даром. Саме йому, недовзі після відмови Шафарика, Михайло Каченовський пропонує написати магістерську дисертацію. У вересні 1836 року Бодянський в присутності Строганова успішно здає відповідний іспит. В протоколі було записано: «Бодянский заранее объявил, что славянские наречия и их литература составляли главный предмет его занятий». Вже тоді Строганов вирішив відправити Бодянського за кордон для навчання й вдосконалення в галузі слов'янознавства. Наприкінці грудня 1836 року, Шафарик, отримавши від Погодіна цю звістку, підтримав попечителя: «Благородное намерение графа отправить Бодянского в земли западных и южных славян, чтобы в путешествии он мог приготовить себя к славянской кафедре, не должно остаться без исполнения». Это

¹ Кочубинский А. Граф С. Г. Строганов. Из истории наших университетов 30-х годов // Вестник Европы. Журнал истории, политики, литературы. Июль, 1896. С. 185.

Ці рядки повністю спростовують давню помилку біографів Осипа Бодянського, деякі з яких і сьогодні стверджують, що нібито «Бодянський привернув увагу Строганова в 1837 р. після публікації в „Московском наблюдателе“ критичної статті на твір Ф. В. Булгаріна „Россия в историческом, статистическом и прочих отношениях“... Ця стаття мала сильний вплив на суспільство і сприяла знайомству автора зі Строгановим». Насправді попечитель Московського учбового округу Сергій Строганов уже був знайомий із учителем Осипом Бодянським і в 1837 р. лише завершував давню задумане відправлення його за кордон, як талановитого і прагматичного вченого.

єдинственный путь, который ведет к цели. Уже давно следовало обратиться к этому приему. Может быть, вскоре после этого последуют примеру Москвы Петербург, Харьков и Киев»¹ (Виділено мною. — В. М.).

Про дальший розвиток подій дізнаємося у Кочубинського:

«Решительное одобрение со стороны такого компетентного судьи не могло быть безразлично для гр. Строганова, и он действительно своей мысли не оставил без скорого исполнения, а своего Бодянского — на полу-пути.

Тема для магистерской диссертации², предложенная Каченовским, была как нельзя более по душе молодому этнографу, и самому поэту в народном стиле... и мы удивляться не будем, что сочинение было готово уже в начале 1837 года. Быстрота в труде — ранняя черта характера Бодянского.

В марте сочинение было одобрено в факультете, печатание его поручено Каченовскому, а в конце мая происходила и самая защита³: она прошла „весьма удовлетворительно“, как отмечено в протоколе, и опять при непременно присутствии графа Строганова».

В своїй магістерській дисертації молодий учений, зокрема, писав, що основний зміст народної поезії українців визначав драматизм, «вогняне життя, несподівано перерване на всьому ходу до землі обітованої». На думку вченого пісенність народу створює «найправдивіший образ його життя, його долі в дану епоху буття його». Бодянський наголошував, що «пісня — щоденник українця», його душа. З цього приводу він влучно використав у дисертації народне прислів'я: «Москаль — до читання, ляшок — до скакання, а наш брат козак — до співання». Важливо відзначити, що в своїх працях Бодянський, на відміну від інших учених, вважав українську мову не наріччям, а повноправною мовою. Він вживав термін «малоросійська мова», а поряд з цим, хоч і менше, — «українська мова».

В магістерській дисертації Бодянський вказав на несумісність ідеї народності зі схилинням перед іноземщиною. Він писав, що минула вже пора звабних ідей космополітизму, пора мавпування і

¹ Справді, пізніше для навчання за кордоном було направлено від Петербурзького університету Петра Прейса, а від Харківського — Ізмаїла Срезневського.

² О народной поэзии славянских племен. Рассуждения на степень магистра философского факультета первого отделения, кандидата Московского университета Иосифа Бодянского. М., 1837.

³ Бодянський захистив магістерську дисертацію 31 травня 1837 року, а вже 16 червня був затверджений магістром словесних наук. У червні його було також обрано дійсним членом Імператорського Московського товариства історії і старожитностей російських.

наполягав, що всякий народ хоче залишитися тим, ким він є, ким він може стати, хоче бути собою, жити своїм корінним життям, мислити своєю головою, відчувати своїм серцем, бажати своєю волею, діяти сам собою безпосередньо й, таким чином, жити всіма силами свого буття.

Бодянський обґрунтував також думку про залежність змісту й характеру народної поезії від участі її творців у громадському житті та історичних подій. Зокрема, він пояснював відсутність у народній поезії творів про князівські усобиці тим, що вони були байдужими для народу. Особливу роль народної поезії Бодянський вбачав у розвитку національної літератури та створенні літературної мови.

Що стосується російського народу, то Бодянський характеризував його, як такий, що в громадянській діяльності нікому не поступиться, але відзначав консерватизм росіян, вірнопідданство, вірність «вінчаним главам», царям. Він вказував на перевагу сімейних пісень у російському фольклорі та наголошував на ідеалістично-меланхолійній владі російського народу. В радянські часи Бодянський взагалі піддавався жорсткій критиці за «поляризацію російського та українського народів, їх пісень».

Недовзі після захисту дисертації Бодянський, за дорученням Строганова, підготував план своєї поїздки за кордон, і на початку липня 1837 року граф уже звернувся в Міністерство народної освіти: «Кандидат Московского университета Иосиф Бодянский, об утверждении которого в степени магистра я имел честь представить Вашему Высочеству 29 июня, с особенною любовью, знанием и успехом занимается историею и литературою славянских наречий и представил уже несколько сочинений по сему предмету.

По предложению моему, Бодянский изъявил согласие продолжать занятия свои, с тем, чтобы для большего усовершенствования в истории и литературе славянских наречий отправиться за границу и на месте изучать сии предметы. План сего путешествия изъяснен в прилагаемой записке.

Полагая с уверенностью, что Бодянский впоследствии с пользою может занимать в университете кафедру по означенному предмету в звании профессора, имею честь покорнейше просить ваше высочество об исходатайствовании Высочайшего соизволения на отправление его за границу на два года, на счет экономических сумм вверенного мне университета, с выдачею по 4 тыс. руб. в год. Эта сумма, по мнению моему, необходима, потому что Бодянский, как видно из плана, должен будет делать излишние издержки на переезды из одного места в другое для получения сведений, для которых отправляется» (Виділено мною. — В. М.).

Таким чином, граф Строганов особисто сприяв улаштуванню слов'янознавчої долі Бодянського і відіграв у його житті неабияку роль.

Так само можна сказати про Михайла Петровича Погодіна (1800–1875), професора Московського університету й учителя Бодянського. Він опікував Осипа Максимовича, підтримував його направлення за кордон. Погодін був не тільки іменитим професором російської історії, але й прекрасним знавцем і збирачем старовинних книг та рукописів. Це значною мірою й приваблювало Бодянського, тим більше, що в 1835 р. професор відвідав Прагу й познайомився з П. Й. Шафариком, Ф. Палацьким, іншими слов'янськими вченими. Для молодого Бодянського Погодін був кладзем ученості, хоча за характером українець із Варви не схиляв голови перед авторитетами, вперто відстоюючи свою точку зору¹. Через чотири десятиліття Бодянський згадував про Погодіна:

«С самых первых дней студенчества моего он уже наметил меня и с той поры никогда не упускал из виду. Подметив во мне стремление не к одной лишь русской старине, но и к славянской вообще, чего ни делал он, чтобы поддержать это стремление! При тогдашней скудности в средствах, с какой теплою готовностью отдал он мне все книги на разных славянских наречиях, привезенные им в нашу Белокаменную в первое свое путешествие за родной рубеж... Затем, с каким участием следил он за дальнейшими моими шагами на твердо избранном течении моем к предположенной цели, всеми мерами облегчая, ободряя, знакомя с могущими уладить путь-дорогу»².

Втім, і в другій половині 30-х років Осип Максимович високо цінував участь Погодіна та ще Шафарика в його науковій долі, зокрема, в організації закордонної поїздки. Скажімо, в 1838 р. він писав: «...Я знаю, что никто столько не желает мне успеха в моем странствовании, никто столько не был причиною его, никто так не занимается им, и, наконец, никто больше и лучше не в силах понять и оценить мои известия и пр. тому подобное о славянищине, как вы вдвоем».

¹ В одному з листів до Погодіна Бодянський навіть підлюдив під упертість свою теорію: «Вы говорили, что я виноват крутом, находя в этом малороссийское упрямство. Точно, малороссиянин вообще стоек и упрям, если Вы хотите, но упрям не без оснований, не на авось, напротив, по сознанию своей правоты, по убеждению — умственному и сердечному...»

² О. Бодянский. В память М. П. Погодина // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1877. Июль—сентябрь. Книга третья. С. 1–2.

Протекція Погодіна мала тим більше значення, що він був у добрих стосунках з міністром освіти графом Сергієм Уваровим, який і доповідав цареві про направлення Бодянського за кордон. В «Биографическом словаре профессоров и преподавателей Императорского Московского университета» читаємо протокольну-суху, але важливу інформацію: «По всеподданнейшему докладу господина управлявшего Министерством народного просвещения Государь Император изъявил высочайшее соизволение на отправление Бодянского за границу для усовершенствования в истории и литературе славянских наречий в известные чем-либо, в отношении к избранной им науке, места Австрии, Турции, Италии, Германии, Пруссии, а также и в Варшаву¹, на два года, с производством на содержание за границею и проезд туда и обратно по 4.000 рублей ассигнаций из экономических сумм университета, 1837 г., августа 31-го. Во исполнение сего Бодянский отправился за границу, 1837 г., октября 14-го».

Так що сам імператор Микола I остаточно вирішував питання про довгочасне наукове стажування Бодянського. Того настійно вимагав час. Адже середина 30-х років стала важливою віхою в історії Московського університету. Колега Бодянського, філолог і історик літератури, Федір Буслаєв пізніше писав, що тоді було відмежовано «стародавній період» університетської історії від нового: «По ту сторону этой грани старое здание университета, старые профессора с патриархальными нравами и обычаями и такая же старобытная администрация, доведенная к концу до самоуправства, а по эту сторону — новое здание университета, отмеченное и на его фронтоне 1835 годом, целая фаланга новых и молодых профессоров»².

Серед них один із перших — Осип Бодянський!

«Я почав писати в 1837 р.»

1837 рік запам'ятався всій Росії загибеллю Пушкіна. За вірш «Смерть поета» було заарештовано колишнього однокурсника Бодянського, улюбленого поета Шевченка Лермонтова. А для нас — українців — найголовніше, що цього року Шевченко розпочинає

¹ Реально Бодянський відвідав Чехію, Словачію, Сербію, Хорватію, Польщу, а також Угорщину, Австрію. Щодо інших країн, писав у жовтні 1839 року: «Предписывают, чтоб я оставил Славянщину, тотчас пустился к нехристям, в Италию, Германию и Пруссию, но, Спаситель мой, что я там забыл? ведь они не главное у меня, а побочное; для них довольно будет и трех конечных месяцев».

² Московский университет в воспоминаниях современников. С. 212.

поетичну творчість. На допиті в III відділі у справі Кирило-Мефодіївського товариства в квітні 1841 року він засвідчив: «Стихи я любил с детства и начал писать в 1837 г.». Цим роком орієнтовно датується балада «Причинна», що починається геніальними рядками, закарбованими в генотипі кожного українця:

Рече та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Долаю верби гле високі,
Горями хвистю підійма.
І блідий місяць на ту пору
Із хмар де-де виглядає,
Неначе човен в синім морі
То виринає, то потонає.
Ще треті пісні не співали,
Ніхто ніде не гомонів,
Сичі в гаю перекликались,
Та ясен раз у раз скрипів.

В автобіографії (1860) Шевченко зазначив, що перші свої вірші склав у Петербурзі в Літньому саду: «В этом саду... начал он (Шевченко писал про себе в третій особі. — В. М.), делать этюды в стихотворном искусстве; из многочисленных попыток он впоследствии напечатал только одну балладу „Причинна“». До перших поетичних спроб міг належати і вірш «Нудно мені, тяжко — що маю робити?...»

Я в сірій свитині, ви пані багаті,
Не смійтеся ж з мене, що я сирота!
Прибуде година, коли не загину —
Меж вами, панами, недоля моя, —
Полину, побачу свою Україну:
То ненька рідненька, то сестри стоять —
В степу при дорозі — високі могили...
Отам моя доля, там світ Божий мий!

Письменник і публіцист, редактор журналу «Современник» Іван Панаєв пізніше згадував: «Я в первый раз увидел Шевченку двадцать четыре года назад тому (в 1837 г.) на вечере у Гребенки. В это время дело шло о выкупе поэта. Об этом хлопотали Жуковский, и Михаил Юр. Вильгорский. Шевченке было 23 года: жизнь кипела в нем, мысль о близкой свободе и надежда на лучшее будущее оживляла его. Он написал уже несколько стихотворений... Малороссийские друзья его уже и тогда отзывались о нем с увлечением и говорили, что Шевченко обещает обнаружить генеральный поэтический талант...»

Того — 1837 р. — розпочалася робота щодо викупу Шевченка з кріпацтва. Російський і український маляр Аполлон Мокрицький,

який разом із Іваном Сошенком клопотався перед Карлом Брюлловим і Олексієм Венеціановим аби звільнити Шевченка від кріпосної залежності та влаштувати вчитися в Академію мистецтв, записав у шоденнику 18 березня 1837 року: «...Говорил Брюллову насчет Шевченка, старался подвинуть его на доброе дело, и, кажется, это будет единственное средство — через Брюллова избавить его от тяжелых, ненавистных цепей рабства. И шутка ли! Человек с талантом страдает в неволе по прихоти грубого человека». Той же Мокрицький зафіксував у шоденнику 31 березня 1837 року: «Показал его (Т. Г. Шевченка. — В. М.) стихотворение, которым Брюллов был чрезвычайно доволен, и, увидя из оного мысли и чувства молодого человека, решился излечь его из податного состояния...» (Виділено мною. — В. М.). Тобто, саме поетичний талант молодого Шевченка спонукав Брюллова взятися за справу його звільнення з кріпацтва. Через день — 2 квітня — Мокрицький занотував: «После обеда призвал меня Брюллов. У него был Жуковский, он желал знать подробности насчет Шевченка. Слава Богу, дело наше, кажется, примет хороший ход... Брюллов начал сегодня портрет Жуковского и препохоже».

Та поки-що двадцятитрьохрічний Шевченко був кріпаком і, якраз тоді, коли Бодянський уже став магістром, дворянський Енгельгардта звелів відшмагати Тараса Григоровича на конюшні серед двірні поміщика за «вольные речи». Тільки втручання Сошенка врятувало Шевченка від принизливої екзекуції.

«Це Євангеліє докладно описано п. Бодянським»

Про перебування й роботу Бодянського за кордоном, куди він відбув 14 жовтня через Переяслав і Київ, дізнаємося з довгих і докладних листів Осипа Максимовича до Михайла Погодіна, опублікованих ще в 1879 р.¹ Вже 3 листопада 1837 року Бодянський писав Погодіну з Києва, що по дорозі знайшов у Переяславській семінарській бібліотеці два стародавніх Євангелія: «Мой совет — приобрести по крайней мере, последнее Евангелие: это драгоценность». В наступному листі Бодянський розповідав: «Язык, на который это Евангелие выложено, есть язык Южнорусский: вот новая важность этого памятника! До сих пор мы не знаем, даже не гадали, что на Малороссийском языке было что-нибудь из Св.

¹ Письма к М. П. Погодину из славянских земель (1835—1861). Выпуск 1-й. Письма О. М. Бодянского — М.: В Университетской типографии (М. Катков) на Страстном бульваре, 1879.

Писания, исключая, разумеется проповеди и некоторых полемических сочинений... Здесь, в этом Евангелии язык Южнорусский чист, как звезды небесные». Йшлося про Пересопницьке Євангеліє — видатну пам'ятку давньоукраїнської мови, створену в 1556—1562 рр., розкішно орнаментоване й оздоблене кольоровими заставками, мініатюрами, кінцівками. В 1701 р. Євангеліє було передано до переяславського єпископського престолу гетьманом Іваном Мазепою і зберігалось в кафедральному соборі Вознесенського монастиря. Після того, як у монастирі розмістилася Переяславська духовна семінарія, Пересопницьке Євангеліє перейшло до її бібліотеки, де на нього натрапив Осип Бодянський.

Цікаво, що з двома Євангеліями, виявленими Бодянським, знайомився і Тарас Шевченко, коли перебував на посаді співробітника Київської археологічної комісії (з осені 1845 року до початку 1847-го). Зокрема, 28 листопада 1845 року комісія відряджала Шевченка до Полтавської губернії (фактично до Переяслава, а далі й до Чернігова). З цього приводу, Шевченко, побувавши в Переяславі, писав: «В скромной семинарской библиотеке хранится два Евангелия, писаны на пергамене изящными славянскими буквами, чернилом и киноварью — с прекрасными разноцветными рисунками по золоту. Первое писано в 7053 году с надписью в конце евангелиста Марка... Второе Евангелие, также на пергамене, изящнее и роскошнее первого, писано малороссийским наречием... Это Евангелие подробно описано г. Бодянским в «Журнале Министерства народного просвещения» № 5, 1836 года, м. май».

Насправді, звіт Осипа Бодяньського з інформацією про Євангелія був опублікований у 1838 р., і напевне Шевченко тримав журнал у руках. Вірогідно, що цей факт був відомий постові від самого Бодяньського. Судячи з усього, Шевченко не раз розмовляв про старовинні євангелія та пам'ятники архітектури, змальовані ним у Переяславі, зі своїми друзями. Принаймні, з Михайлом Максимовичем, який у жовтні 1847 року писав у листі до Михайла Юзефовича про переяславські церкви, особливо про Покровську, яку змалював Шевченко, та про два Євангелія, що збереглися в соборі і семінарській бібліотеці.

«Шафарик такий добрий до мене»

Наступний лист до Погодіна було написано вже з Праги 20 грудня 1837 року. Передусім, Бодяньський розповідав, як привітно прийняв його Шафарик, і як вони швидко заприятелювали: «Шафарик принял меня как старого знакомого; первые слова его были те, что

он извинялся в невозможности для него объясняться со мной по-русски, хотя, как вам известно, он весьма хорошо разумеет русский язык; но я начал с ним говорить по-чешски, и, таким образом, дело это было улажено нами. Тут же я доставил ему Ваши московские подарки... Два часа как не бывало прошли в расспросах и рассказах о Вас, Москве, Руси и моем странствовании. На другой день, рано утром, пришел ко мне Шафарик и с тех пор не проходит дня, в который бы мы не виделись. Чтобы быть поближе к нему, я, по его совету, до отыскания квартиры, пересел в гостиницу «Высокий дом», на Конском торгу, как раз против статуи св. Вацлава, на левой стороне, и после обеда пустились искать квартиры, которую скоро и нашли сверх всякого чаяния, потому что ничего нет в Праге так трудного, как наем квартиры... Это довольно близко к Шафарику... Шафарик так добр, так внимателен ко мне, что, право я внутренне краснею сам за себя, видя, как он хлопочет и заботится о малейшей мелочи, относящейся ко мне...»

Знайомство з Шафариком, яке переросло в дружні стосунки, значною мірою визначило глибину й результативність наукового відрядження Бодяньського. Шафарик став його незамінним порадиником і наставником. Адже ніхто не знав так упевнено й точно, що саме треба найперше робити молодому стажисту в невідомій країні, які книги відібрати й прочитати, в яких монастирях шукати старожитності, які місцеві пам'ятки відвідати і т.д. і т.п. Бодяньський інформував Погодіна на початку 1838 року:

«С открытием весны стану посещать Народный музей, в котором изучу древнечешскую палеографию и нумизматику, обозрю все пражские библиотеки: публичную, частных лиц и монастырей; и прочие здешние достопримечательности. В это короткое время я собрал довольно-таки важных — древних и новых — книг для славянины. Надеюсь, часом своим составлю себе отборную библиотеку по своей части. В этом совет и помощь Шафарика весьма много значат. Без него я не сделал бы того. Он для меня — целая Академия; ему я более всех обязан, и сомневаюсь, чтобы кто-нибудь мог мне так пригодиться, как он... Перевод его „Славянских древностей“ я продолжаю безостановочно¹ и через две недели пошлю Вам отделение о булгарах: он уже готов, но я хочу прочесть свой перевод самому сочинителю» (Виділено мною. — В. М.).

¹ Погодін запропонував Бодяньському перекласти з чеської фундаментальну працю Шафарика «Славянские древности». З першою книгою цієї капітальної праці Бодяньський упорався наприкінці 1836 року. Її вона вийшла в світ наступного року. Це був перший переклад Шафарикової праці іноземною мовою. Незважаючи на недосконалість перекладу, велику справу було зроблено, багато поколінь учених і студентів задачували саме Бодяньському. Дякуючи йому, російські видання Шафарика були найчисленнішими в світі.

До речі, наприкінці 1837 року Бодянський обіцяв Погодіну: «Я не ворочусь к Вам без того, чтобы не говорить на всех нынешних славянских языках: это необходимо для живого и плодоносного знания славянины; иначе все будет мертво...» В лютому 1838 року Бодянський хвалився у листі до Погодіна: «Я теперь до того успел в чешине, что отбросив всякое чванство и хвастовство, говорю по-чешски, как будто бы здесь родился: это я и сам чувствую, и отзывы других уверяют меня в том. Также хочу поступить и с другими славянскими языками: без того моя кафедра не будет кафедрю живого и плодоносного знания» (Виділено мною. — *В. М.*). Такий мудрий і далекоглядний підхід до майбутньої роботи на кафедрі значною мірою сприяв вивченню Бодянським цілого ряду слов'янських мов. У листі до Погодіна в травні 1840 року наголошував: «...Я теперь владею семью славянскими языками, на которых объясняюсь как на своем родном. Потому, что я всегда был того мнения, что для живого и плодоносного преподавания моего предмета непременно надо было усвоить себе совершенно или, по крайней мере, до точки возможности, все те живые славянские языки, о коих пришлось бы толковать со своими слушателями» (Виділено мною. — *В. М.*).

В листі до батьків після повернення в Москву Бодянський написав: «При личном свидании...услышите от меня отчетливый рассказ о тех 12 славянских живых языках и двух мертвых, об усвоении которых много писали наши журналы по случаю моего приезда...» Під мертвими Бодянський мав на увазі церковнослов'янську та древанську мови; чотири мови — українську, російську, білоруську та польську — він знав ще до від'їзду за кордон, а чеську, сербську, хорватську та інші слов'янські мови й діалекти він вивчив під час стажування. Втім, пам'ятаймо, що Кочубинський, який слухав лекції Бодянського й багато спілкувався з ним особисто, свідчив: «Знание языков у Бодянского было огромное, но при выговоре на всех языках, не исключая и русского крайне укоризненным». У нашого героя все життя залишався невикоренимий український акцент. (Нагадаю, що й великий Михайло Щепкін говорив російською з українською вимовою. Щепкінознавець А. Дерман писав: «Его украинский выговор... на московской сцене обратился в трудноискоренимый недостаток»). Врешті — решт знання багатьох слов'янських мов було важливою передумовою фундаментальності й масштабності діяльності Бодянського на чолі кафедри й стало еталоном для наступних поколінь слов'янознавців.

«Свобода! Свобода!!!»

У квітні 1838 року, коли Тараса Шевченка було викуплено з кріпацтва, Бодянський у своїх листах до Погодіна розповідав про відвідини Народного музею, де він виняв слов'янську нумізматику, про роботу в бібліотеках, спілкування з Шафариком і приятелями з Росії. Осип Максимович інформував свого старшого друга, що в квітні приїжджав у Прагу Тимофій Грановський: «Прожив тут з лишком две недели и уезжает сегодня в Вену, где думает заняться чешским (которому начал уже учиться здесь) и сербским языками и работать в публичной библиотеке. Спусти четыре дня явился в Праге и Стросов. Он показал мне реестры славянских и русских книг, найденных им в Парижской и Берлинской библиотеках...» Зустріч із університетським однокашником і колегою по гуртку Станкевича порадувала Бодянського. В листах у Москву згадувався Гоголь, зокрема, Бодянський писав: «Грановский говорит, что, будучи в Берлине, он слышал от кого-то, что Гоголь живет теперь в Риме, бросил лечиться от уверенности, что он непременно умрет в конце нынешнего года... Что за ужасная судьба преследует лучшие наши головы!»

Бодянський сподівався, що Погодін незабаром приїде в Прагу і просив його привезти «сочинения Гоголя, Марлинского и других, кого можно, из новейших наших лучших писателей, для Шафарика, он хотел бы познакомиться с ними», а також «Малороссийские повести» Григорія Основ'яненка.

Стажист старанно доповідав і графу Строганову: «Господину попечителю Императорского Московского университета и его учебного округа... В эти три с половиной месяца я исключительно занимался с господином Шафариком, первым современным славянским филологом и знатоком древней истории, теоретически-систематическим усовершенствованием себя в старом и новом чешском, словацком, верхне- и нижнелужицком языках, их истории литературы и истории народа».

Проте стрижневою темою листів Осипа Максимовича до Погодіна й Строганова були в той час скарги на те, що правління університету затримало переказ йому грошей. Погодіну писав: «Еще раз повторяю Вам свою нижайшую просьбу: ради всех святых вразумите правление университета. Если не хотят мне высылать денег, так зачем же послали меня сюда?... Теперь оно должно послать мне 2000 руб <...>».

Якраз у ці дні в Петербурзі цариця Олександра Федорівна сплатила 400 рублів за лотерейні квитки при розігруванні портрета Жуковського, роботи Брюллова, а майбутній цар Олександр II

заплатив 300 рублів «за лотерейний билет портрет Жуковского живописца Брюллова». Таким чином, гроші на викуп Шевченка було зібрано. 25 квітня 1838 року Мокрицький записав у щоденнику: «Часа в два пошел я к Брюллову <...> Скоро пришел Жуковский с Вильегорским. Пришел Шевченко, и Василий Андреевич вручил ему бумагу, заключающую в себе его свободу и обеспечение прав гражданства. Приятно было видеть эту сцену» (Виділено мною. — В. М.). Сошенко розповідав (у записі Михайла Чалого): «Я сидел в квартире и работал очень прилежно. Это было в последних числах апреля... В нашем морозном Петербурге запахло весною. Я открыл окно, которое было аккуратно вровень с тротуаром (В будинку Мосягіна на 4 лінії. — В. М.). Вдруг в комнату мою через окно вскакивает Тарас... чуть и меня не сшиб с ног, бросается ко мне на шею и кричит: «Свобода! Свобода!!!» Понявши, в чем дело, я уже со своей стороны стал душить его в объятиях и целовать. Сцена эта кончилась тем, что оба мы расплакались, как дети». 20 травня 1838 року Шевченкові було видано відпускну в 2-му департаменті Сенату, і в його житті відкрилися нові горизонти.

Бодянський в ці дні вперто, наполегливо й нудотно видобував належні йому гроші: «Правление университета кругом виновато... Для избежания подобных проказ с его стороны я просил графа (Строганова. — В. М.) и Совет университета высылать мой оклад в наше посольство при Венском дворе: это единственное средство заставить правление университета не мыслить лукаво <...> Решительно стыд и срам нашему университету <...>»

Втім, пам'ятатимемо, що, занурюючись у листах з фінансових проблем, Бодянський буднями не виринав із роботи. Він докладно вивчив стан і проблеми європейської славістики, з інтересом науковця спостерігав за процесами національного відродження австрійських і балканських слов'ян, активно штудіював рукописні джерела. Його працьовитість, здається, не знала меж. Ізмаїл Срезневський, який перетнувся з Осипом Бодянським у Польщі, згадував: «Везде, где мы останавливались, он находил себе работу и работал изо дня в день целый день, вставая рано и ложась поздно. Особенно занимался он выписками из рукописей <...> выписывал он целыми тетрадами»¹.

¹ На память о Бодянском, Григоровиче, Прейсе, первых преподавателей славянской филологии. И. И. Срезневского. — Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1878. С. 35.

• Жорстока хвороба звалила мене •

Ревматизм ніг, від якого Бодянський, здається, назавжди позбавився ще в семінарії, в Чехії майже відразу дався взнаки. Влітку 1838 року Бодянський писав Погодіну: «Вы не поверите, почтеннейший Михаил Петрович, до какой степени вреден чешский воздух для людей, которые когда-либо страдали ревматизмом, или имели к нему хоть малейшую склонность <...> Во все 7-летнее пребывание в Москве ни однажды не чувствовал даже малейшего припадка; но, лишь только занес ногу в Чехию, старый приятель тотчас навестил меня и до того привязался, что здешние чешские доктора насильно гнали меня, еще в конце мая, на воды, Шафарика тоже, потому что, хотя он страдает во все время своего жительства в Праге этой болезнью, но я в короткое время успел в нем поровняться. Прошу нас покорнейше не сказывать никому из московских об этом неприятном положении моего здоровья; иначе оно поведет, черт знает, к каким черным заключениям и сильно может повредить мне».

Втім, довго замовчувати серйозну хворобу не було ніякої можливості. Восени 1838 року, коли Бодянський був уже в Угорщині, стан його здоров'я погіршав, а в лютому наступного року він уже відверто просив графа Сергія Строганова про подовження терміну перебування за кордоном на півроку в зв'язку з хворобою. В цей час Бодянський скаржився Погодіну на сильні болі й розповідав про свої кардинальні методи самолікування: «Лютая, жестокая болезнь свалила меня совсем с ног <...> С отчаяния прибегнул к самому решительному богатырскому средству. Или полон двор, или же и корень вон! Думал я, и, перекрестясь по православному, начал кататься, как сыр в масле, в холодной воде, т.е., каждый день то и дело, что 7—11 часов утра потею до того, что пот проходит сквозь постель, потом тотчас бросаюсь в воду 8—10 градусов холодную, далее пью от 60 до 70 стаканов в день, вечером снова купаю целый час свои скудельные ноги, и в заключение, отправляясь спать, обвязываю их холодными обкладками».

Якийсь час навесні 1839-го Бодянському легало: «Ныне быстро подвигаюсь к здоровью и думаю недели через три пуститься в дорогу непременно, крепок и весел. Никакой на свете ревматизм не может устоять против такого богатырского противоядия, каково холодная вода, и кто вылечился ей, тот навсегда безопасен от прежней своей болезни». Проте самообман так само небезпечний як самолікування. Хвороба не полишала Бодянського. Стажист доповідав Сергію Строганову: «...чтобы, наконец, совер-

шенно избавиться от этого страдательного положения, я отправился прямо к самому изобретателю врачевания холодной водой знаменитому Присницу¹ в Грешенберг, в австрийской Силезии, близ города Фрейвальдау, куда и прибыл в начале июня. Здесь, по непомерно огромному количеству больных <...> и невозможности пользоваться его советами и руководством, как надлежит, я обратился к не менее известному самому Присницу врачу Вейсу во Фрейвальдау <...> •

Лікування затягувалося, й у вересні 1839 року Бодянський знову просив Строганова подовжити йому термін перебування: «Я еще раз осмеливаюсь утруждать Ваше Снятельство своей нижайшей и покорнейшей просьбой о прибавке к исходатайствованным уже Вами шести месяцам отсрочки моего путешествия, новых пяти <...>»². В червні 1840 року Бодянський у відчай писав Погодіну з австрійської Силезії: «Мой час быстро приближается; я это ясно вижу, и буди воля Господня!.. Улучшения ни на волос; по-видимому, болезнь моя достигла высшей степени своего развития и не делает ни шагу ни вперед, ни назад: ей там либо у меня, человека смиренного, скромного и, что особенно, терпеливого!.. страдания мои — безмерны, неописаны: что шаг, удар ножом насквозь!» В лютому 1841 року повідомляв: «Нельзя сказать, чтобы мне не было лучше; но это лучшее так незначительно <...> и, говоря словами Малорусса <...> сядь да плач або з мосту в воду».

Неодноразові подовження терміну перебування за кордоном дратували університетське начальство, але Бодянський вперто стояв на своєму: «Пожалуй, если им прискучилось дожидаться моего выздоровления, хотя Государь Император сам Высочайше соизволил на бессрочное мое пребывание за границей впредь до полного и совершенного восстановления потерянного мной здоровья во время путешествия в делах университета же, по мне, могут они, что им угодно вымышлять и представлять высшему начальству для уклонения меня от ожидающего места³, потому что я ни в каком случае не намерен возвратиться больным или не долечившись... Ворочу свое здоровье, на что имею полную надежду, подтверждаемую моим крепким сложением, образом жизни и даже летами, чем поторопившись приехать полуисцеленным. Поднимусь совершенно на ноги, и все мне поднимется; я крепко уверен, что после возьму свое,

¹ Вінцент Прізниці (1790—1851) — німецький лікар, засновник гідротерапії.

² Центральний історичний архів Москви, ф. 459, оп. 2, спр. 511, арк. 12, 13.

³ Йшлося про університетську кафедру історії і літератури слов'янських наріч.

где бы то ни было, на родине, на чужбине» (Виділено мною. — В. М.).

Бодянський таки справді «взяв своє» й усім життям повною мірою виправдав довгочасну затримку з лікуванням за кордоном.

«Без книг кафедра не може стояти»

У закордонному науковому відрядженні широко розкрилися страсті Осипа Максимовича за книгами. Саме так: страсті. Це церковне поняття точніше передає ставлення Бодянського до книги, ніж уживані звично слова: пристрасть, жага <...> Ледь приїхавши в Прагу, він писав Погодину: «<...> если можно, надумите Попечителя (Строганова. — В. М.), чтобы он поручил мне составить здесь отборную Славянскую библиотеку для нашего университета: теперь я имею для того самое выгодное время <...> Коли он хочет, могу тогда же приложить реестр тем книгам, которые я, вместе с Шафариком, находил нужным для библиотеки нашего университета по Славянской кафедре <...> » Враховуючи ґрунтовність підходу Бодянського до будь-якої нажливої для нього справи, розумітимемо, що це не була легковажна примха чи мимовільна забаганка, навпаки, вчений дивився далеко вперед: «Во время своего здесь пребывания я составил бы отборную библиотеку по Славянской кафедре: **без книг кафедра не может стоять**» (Виділено мною. — В. М.).

На жаль, Строганов, а, отже, й університет не відгукнулися на ці пропозиції Бодянського, проте він продовжував купувати книги на свої кошти. В результаті слов'янська бібліотека, зібрана вчешним, стала значним і безпрецедентним підсумком його перебування за кордоном в 1837—1842 рр. Описуючи своє зібрання в липні 1843 року, Бодянський розділив книги на десять рубрик, позначивши їх буквами російського алфавіту: а) книги, видані чеською мовою (627 примірників); б) іноземними мовами в галузі чеської історії, літератури, географії і т.п. (114); в) словацькою мовою (15); г) польською мовою (411); д) іноземними мовами про Польщу (32); е) сербсько-лужицьким та іншими лужицькими наріччями (31); ж) сербською мовою (360); з) хорватською мовою (119); и) словенською мовою (9); і) різними мовами в галузі слов'янознавства (187). Всього — 1905 назв.

Передаючи цей список у надійні руки, Бодянський писав:

«Его сиятельству графу Сергею Григорьевичу Строганову. Господину Попечителю Императорского Московского Университета.

Честь имею представить Вашему сиятельству список книг Славянской библиотеки, уступленной мною чрез посредство Вашего Сиятельства, Московскому университету. Одно лишь желание доставить университету вдруг средство повести изучение славяноведения с самого начала сколько возможно правильнее и успешнее — побудило собирателя ее уступить ее месту своего воспитания. Имея это в виду, он не позволил себе прибавить решительно ничего к этой цене, в которую библиотека его обошлась ему самому¹; Для составления ее едва ли кому представится в другой раз такой благоприятный случай, каким пользовался собиравший ее, путешествуя по славянским землям прежде других товарищей своих по занятиям <...> Так как библиотека его назначается уже по своему названию преимущественно и прежде всего для пособия преподающему и изучающим славяноведение в университете, то потому для нее отводится особенное место в общей библиотеке, где она помещается совершенно на отдельных полках или в ящиках, не смешиваясь с прочими книгами. Однако те из книг общей библиотеки, кои прямо относятся к славянству или писаны на одном из славянских наречий для удобнейшего употребления своего присоединяются к этой славянской библиотеке. Напоследок будет заведена особая книга, в которую вписываются сочинения, выдаваемые кому-либо из Славянской библиотеки. Всякий, взявший книгу из нее, обязывается представить назад непременно по прошествии месяца, как скоро только профессор славяноведения пожелает ее иметь для своих занятий². Всех книг, заключающихся в этом списке числом 1906. Кроме того ожидается еще один ящик, в коим находятся слишком за (Сто? — В. М.), хорватских и других сочинений³.

Подлинный подписал экстраординарный профессор Московского университета Иосиф Бодянский.

31-го июля 1843».

¹ Університет придбав бібліотеку Бодянського за 3142 рублі 85 копійок. Усю цю суму заплатив, на прохання Строганова, почесний смотритель Бронницького повітового училища, губернський секретар Шелатутін.

До речі, на виручені гроші Бодянський недовізі купив у свого знайомого, чеського філолога-славіста Вацлава Гінки нову колекцію книг.

² Бодянський мав на увазі себе. В цитованому листі він застеріг за собою право брати додому книги з переданої в університет бібліотеки, в тому числі тоді, коли він уже не буде професором університету.

³ Бодянському не вдалося передати в університет книги з цього ящика, бо він пропав у Відні (145 назв.), але замінів Осип Максимович віддав у бібліотеку 145 інших книг, а зверх того подарував університету ще 165 книг, у тому числі рідкісних.

Так було започатковано в стінах Московського університету Слов'янську учбову бібліотеку Бодянського. В середині 50-х рр. ХХ століття книги професора було виділено в особливе зберігання на правах особистої бібліотеки з самостійною інвентарною книгою, в яку вписано 2204 томи. На початку 70-х років ХХ століття ця бібліотека нараховувала вже 2349 томів. Пошук книг Осипа Бодянського й поповнення його бібліотеки продовжуються, в 2000 р. було складено й видано її Каталог¹. На думку укладача Каталогу Л. Арістової, «Бодянський у своїй роботі зі студентами більш як на півтора століття випередив ставлення вчених до книги як джерела <...>». Фахівці відзначають, що колекція книг Осипа Бодянського містить дуже цінний матеріал і для сучасних дослідників-славістів: «Зібрання дає широке різнобічне уявлення про книжкову продукцію будителів і не має собі рівних у наших бібліотеках»².

Відправляючись у жовтні 1837-го за кордон, Бодянський розраховував на два роки тамтешнього стажування, та насправді він повернувся в Росію через п'ять років — у вересні 1842 року. За цей час Шевченко пройшов шлях від перших своїх віршів до «Кобзаря» і творів, що зробили його першим українським поетом.

«3 кафедри — про слов'янщину»

Першу лекцію в університеті Бодянський прочитав 24 вересня 1842 року, тобто буквально через два тижні після повернення з наукового відрядження³. Така поспішність була викликана розпорядженням міністра народної освіти Сергія Уварова, який хотів послухати свіжі новини з слов'янського світу. Бодянський сам розповідав про це в листі до свого колеги Ізмаїла Срезневського 14 жовтня 1842 року: «Желание его слышать что-нибудь с кафедры о славянщине как можно скорее так было велико, что мне едва дали опомниться от дорожной трясовины и ровно спустя две недели по приезде всталили меня на амвон и заставили баять вкривь и вкось о том, как за морем Варяжским синица жила и какие чуда видала!.. Но, начавши раз, надо было продолжать, и ее аз четырежды в седмицу благовещу оглашенным словом о славя-

¹ Славянская учебная библиотека О. М. Бодянского. Каталог. Составитель Л. Ю. Аристова. М.: Издательство Московского университета, 2000.

² Пашева Н. М. Славянская библиотека О. М. Бодянского // Советское славноведение, 1982, № 1. С. 101.

³ Текст лекції зберігається у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка (Ф. 99, од. зб. 24).

нах. Признаюсь, не имея ничего под руками, кроме двух-трех книжонок, известных Вам, и не надеясь скоро свою книжницу получить, которая-де, где-то ныряет по морю, мне довольно жутко теперь¹. Нельзя всего было удержать в своей каторбе, как говорят наши любезные чехи, а нынче между тем, пришлось только ею одною пробавляться».

В історичній літературі згадана лекція Бодянського названа «О судьбе народов...» за першими словами тексту і, судячи за змістом, вона мала оглядовий, вступний характер і передувала викладанню курсу славістики².

Лекція Бодянського переконливо засвідчила широку ерудицію молодого славіста, неабияке знання ним праць західноєвропейських і слов'янських вчених, вільне володіння матеріалами з стародавньої і сучасної історії слов'янських і інших європейських народів, слов'янського та індоєвропейського мовознавства і т. ін. На думку фахівців, погляди Бодянського були типовими для романтичного напрямку в тогочасній філології, очолюваного Я. Гріммом. Їх поділяли слов'янознавці П. І. Шафарик, В. Ганка, В. Караджич, Ф. Буслаєв, І. Срезневський, С. Шеви́рьов та ін. В цьому контексті цікаво нагадати тезу Бодянського про те, що в історичному розвитку людства нарешті прийшло свято й на слов'янську вулицю: «<...> славянское племя теперь вступает в свой возраст возмужалости, пришло сменить своих предшественников,... наступила пора ему расти, им же молиться³ <...> Нет уголка в славянском мире, где бы славянская народность была неведома, не приводила в сотрясение, не электризовала собою <...>».

Особливий інтерес і нині викликають роздуми Бодянського про мову, в тому числі українську: «Но возможны ли какое-либо единение, общение, взаимность между различными членами

¹ Йшлося про те, що бібліотека, зібрана Бодянським у закордонному відрядженні, ще не була доставлена в Москву, і він побоювався можливої негативної реакції Уварова на лекцію.

² Див. М. Ю. Досталь. Первая лекция О. М. Бодянского в Московском университете (24 сентября 1842 г.). — В кн. Историкография и источниковедение стран Центральной и Юго-Восточной Европы. — М.: Наука, 1986. С. 275—303.

³ Бодянський посилався в лекції на деяких західноєвропейських і російських публіцистів, які на початку 40-х років XIX століття говорили про «старіння» Європи та занепад західноєвропейської цивілізації. С. Шеви́рьов узагалі бачив головне історичне призначення Росії не тільки в сприйнятті й далішому розвитку цієї цивілізації, але і в рятуванні Західної Європи від загрози революції. У Бодянського звучало інакше: «Новь в том, чтобы вполне соответствовать великому назначению своему быть посредниками между просвещенной Европой и темной Азией, усвоить по себе и потом передать этой последней её достояние и, следовательно, отблагодарить её за первичное образование, исшедшее от неё миру».

многоветвистого народа без единения, взаимности и языка — точки соприкосновения для всех и каждого, огнища, в коем все разбросанные лучи снова сходятся и зажигаются одним общим огнём, с равной быстротой пробегающим по жилам и воспламеняющим равной любовью к своему, родному. Язык есть самое искреннее нелицетворное отражение народа со всем его наличным имуществом, или, лучше, — это сам народ, олицетворяющийся в слове. Каков язык — таков и народ <...>» (Виділено мною. — В. М.). Оглядаючи зірким оком історію слов'янських народів, Осип Максимович акцентував увагу своїх слухачів на тому, що слов'яни роз'єднані долею, були готові жертвувати всім, але свою мову відстояли і не дозволяли з нею розлучатися інакше, як тільки разом із життям. Учений сформулював тезу про те, що всі народи, які в переломні періоди своєї історії справді прагнули до вищої духовної освіченості, «вышед из-под опекуинства, первым своим долгом почитали образованность, чистить и холить родной язык — условие дальнейших успехов в народном деле» (Виділено мною. — В. М.). Наче для нас сказано.

Чимало місця Бодянський відвів роздумам, які постично-лапідарно висловив пізніше Шевченко:

Не дуріте самі себе,
Учітесь, читайте,
І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь.

Можє, й поєтові розмови з Бодянським в 1844—1845 рр. якось сприяли тому, що 1845 р. з'явилися ці Шевченкові рядки. Послухаємо, що говорив Осип Максимович у своїй першій лекції:

«Да не вечно же сидеть за школьной лавкой, не всковать же в рабочем подмастерьи; надо когда-нибудь приняться и за свой ум-разум, смекать своей головой, хотеть своей волей, чувствовать своим сердцем и работать своими руками и по своему крайнему разумению, по собственным понятиям и началам, быть, в свою очередь, творцом и отцом! Ныне мы, взятые все вместе, уже не слепо бросаемся на чужеземное, пристально приглядываемся что, как и где взять. Не все, что не свое, хорошо; а если и хорошо, смотрим, все ли хорошо будет на чужой почве, можно ли его перенести туда безбедно для него самого и нас, вполне или же только часть, с ограничением, переименами, примется ли оно успешно и какие сулит плоды; к лицу ли будет нам занятое? Словом, мы теперь перестаем быть жадными и неразборчивыми учнями, принимающими, что ни дается, за чистые деньги и с челобитьем, так по крайности поклонами в полпояса <...>

Из этого отнюдь не следует, чтобы славяне не нуждались больше в помощи западных соседей, их опытности и знании, но, перестав быть школьниками... могут уже, опираясь на приобретенные сведения и надоумнение, как должно приниматься за дело и с ним обходиться, что нас ждет, как пойдём вправо, влево или прямой дорогой <...> »

Дослідники вже давно звернули увагу на те, що в своїй першій лекції Бодянський, надихавшись свіжого повітря на Заході, викладав свої погляди значно вільніше, ніж у наступні роки, коли він у своїх курсах не виходив за рамки академічної науки. Так-то воно так, але молодий лектор і тоді не забував, що в аудиторії знаходиться міністр народної освіти Сергій Уваров. Насамкінець Осип Максимович заявив про все, сказане ним у лекції щодо закордонних слов'ян: «Это плод ближайшего знакомства с ними нескольких лет, прожитых среди их, где, располагая средствами, доставленными мне мудрым и далековидящим правительством нашим в обилии, я имел случай книжные сведения свои проверить и расширить непосредственно вытекавшим из теснейшего общения с ними...» (Виділено мною. — В. М.).

Втім, учений говорив правду і про мудрий крок уряду, який послав його за кордон, і про чималі гроші, виділені на його наукове відрядження та лікування.

Бодянський очолює кафедру

28 жовтня 1842 року Бодянський склав список книг, які збирався надіслати своєму другу Шафарикові, і поряд з творами Пушкіна, Жуковського, Лермонтова, Квітки-Основ'яненка, Костомарова та інших включив і «Кобзар» та «Гайдамаки» Шевченка. Це перша згадка про поета в записках Осипа Максимовича Бодянського.

Сам Тарас Григорович у цей час якраз працював над поемою «Гамалія», згодом правленою ним із Бодянським. У ній він адруге після «Івана Підкови» звернувся до теми морських походів запорожців, особливо наголосивши на визвольній меті експедиції козаків:

Неняче птахи чорнії в гаї,
Козацтво сміливе літас.
Ніхто на світі не втече!
Огонь запеклих не пече.

29 жовтня 1842 року молодого вченого Осипа Бодянського було затверджено екстраординарним професором¹ Імператорського Московського університету по кафедрі історії і літератури слов'янських нарід. Запам'ятаймо цю назву, бо в літературі кафедра, очолена Бодянським, називалася по-різному: «слов'янська кафедра», «словесна кафедра», «кафедра слов'янознавства», «кафедра слов'янських нарід», «кафедра слов'янських літератур», «кафедра славістичних дисциплін», «кафедра слов'янської історії та літератури». В передмові до сучасного видання щоденника Бодянського (2006) йдеться про «кафедру слов'янської філології». Насправді, в університетському статуті 1835 року нова кафедра була найменована «кафедрою історії і літератури слов'янських нарід» (літератур). Саме так вона називалася в статтях про Бодянського, вмішених у прижиттєвих довідкових виданнях², у публікаціях Олександра Кочубинського³, в словнику письменників і вчених С. Венгерово, де біографічну статтю «Бодянский Осип Максимович, знаменитый славист» написав Микола Сумцов⁴ і, нарешті, в енциклопедичній статті про Бодянського в радянській «Енциклопедії історії України» нашого знаменитого сучасника Петра Тронька: «1842–68 — профессор кафедры истории и литературы слов'янских нарід Московского университета».

З приводу назви кафедри та її завдань Осип Бодянський писав Михайлу Погодіну ще в 1840 р. з-за кордону, полемізуючи з Михайлом Каченовським: «Славно он рассуждает: „По уставу нельзя читать славянских наречий, а только литературу.“ Это может говорить один лишь невежда в славянских делах и именно в свое оправдание. Ведь в уставе сказано: „кафедра истории и литературы славянских наречий“. Разве здесь не очевидна недостаточность или лучше бестолковость определения! Что это за история сла-

¹ За університетським Статутом 1804 р. розрізнялися ординарний і екстраординарний професори. На посаду екстраординарного професора могли балотуватися особи з ученим ступенем не нижче за магістра (Бодянський був ним з 1837 р.), які пропонувалися ректором з ад'юнктів (помічників ординарних професорів). Екстраординарний професор затверджувався міністром народної освіти, отримував надбавку до платні і право голосу на виборах в університетських зборах, міг читати додатковий курс лекцій, але виконував ті самі обов'язки, що й ад'юнкт.

² Справочный энциклопедический словарь. Т. 2. — С. Петербург, 1849. С. 386; Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Московского университета. С. 93.

³ Ал. Кочубинский. О. М. Бодянский в его дневнике // Исторический вестник. — СПб. Т. XXX. С. 511.

⁴ Венгеров С. А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней). Т. V. — С.-Петербург, 1897. С. 53.

Т. Шевченко. Автопортрет. 1845 р.

О. Бозянський. 1870-і роки

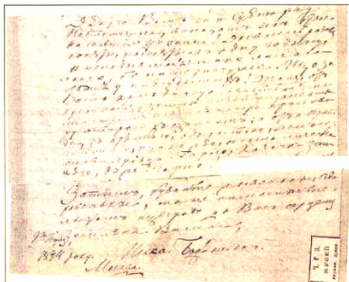
Осип Боланський—
студент Московського університету
(початок 30-х років XIX століття).
Малюнок невідомого художника

Московський університет (вул. Мохова),
в якому працював О. Боланський

Т. Шевченко. Сузня рада. 1844 р.

Фрагменти листа О. Бодяняського до Т. Шевченка від 9 липня 1844 р.
з оцінкою «Судинної риди»: «Дякую Вам за „Судинну риду“.. Гарно,
козаче-земляче, дуже гарно!»

Оршара № 1
Зимаря 3. 1850.

Поздоровлю тебе з цим новим
роком — Друже мій сдилай! та
з того дідусь ти сого ти
У Бога благослов — давай давай
Мені побачити, та незнаю чи
ї побачити чи видко, в мене
вже ні мала — Крові мого востоду.

Виследи тобі щиро і в мотоні, і в
ура на пачі твоїх мотоні. Омивай мене та
душа мотоні мої! виследи тобі!

Згадує мотоні щиро мого мотоні

Мотоні пада 3.
1854. року.

Т. Шевченко
Т.

Останній мотоні

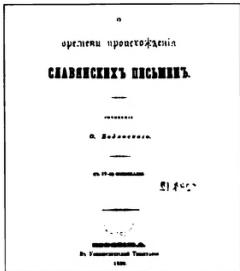
Богдановичу

В. Мотоні

Фрагменти листів Т. Шевченка
до О. Богдановича
від 3 січня 1850 р.
і 1 листопада 1854 р.

Нур ілюстрації подарунок від першого листа книжки
моя отця Вістхана, а отця Бодянского книжку
і дарують подарунок єго книжку в время про-
исхождения славянскихъ писменъ. Я при-
жати дравити славянскихъ Варифанъ. Сер-
дечно благодаритъ А. М. за єго благородный по-
дарокъ. Эта книжка удивительна какъ по-
исходна собратье много историческую
литературу.

Шевченковий запис у щоденнику
10 грудня 1857 р. про отримання
від О. Бодянского його книги «О времени
происхождения славянскихъ писменъ»

«Сердечно вдячний Осипу Максимовичу за його
безцінний подарунок. Ця книга надзвичайно
поповнила сучасну нашу історичну літературу» (Т.
Шевченко)

Т. Шевченко. Автопортрет.
1858 р.

О. Бодяньський

Газетний провулок, у якому жив
О. Бодяньський

Писарем був у О. М. Бодяньського, який вів мене до міста в горах між верховинами і долиною до медвежатини. Нині цей замок -
там свої мушкетери завжди по Князівській.

Шевченковий запис у щоденнику 18 березня 1858 р.
про підвідання в той день О. Бодяньського

Подружжя Бодянських

«Відбулося відродження моє з дівчиною Марфою Артем'ською»
(О. Бодянський)

«О Гоголь,
наш бессмертный
Гоголь!»
(Т. Шевченко)

«...Похвали ми
Гоголя — останню
я ледве не
найдорожчу красу
нашого Руського
світу»
(О. Бодянський)

Фрагмент листа Т. Шевченка до
О. Бодянського від 1 травня 1854 р.:
«...За мене помолися Богу на могилі
Гоголя за його праведную душу»

*...за мене помолися Богу на
могілі Гоголя за його праведну
душу...*

Т. Шевченко.
Портрет М. Шепкіна. 1858 р.

«Намалював портрет Михайла
Семеновича...» (Т. Шевченко)

«Біля воріт свого помешкання
зустрівся з М. С. Шепкіним...»
(О. Бодянський)

«...Сергій Тимофійович Аксаків.
Яка прекрасна, благородна стареча
зовнішність!» (Т. Шевченко)

«...Обід у С. Тим. Аксакова
по неділям, де неодмінною
стравою були завжди вареники
для трьох хослія: Гоголя,
М.О. Максимовича і мене...»
(О. Бодянський)

Н. Аксакова

В. Аксакова

К. Аксаков

І. Аксаков

«Все сімейство Аксакових із широю сердечністю ставиться до Малоросії...»
(І. Шевченко)

Т. Шевченко. Портрет
М. Максимовича. 1859 р.

П. Куліна

Копія написана була про це
ваше слово прози за 1847. рік. Ім'я
то не жинь тільки промислів. А. в.
в отому імя мнє не удерж, але він-
ком у висказав. Максимович то-
го що бачив виступ перед моїм со-
дом. Бодякскі томи. Туди же буде
подорожувати Кулини. Але вони в на-
шко не инакше скажуть правду, за
то єму неговори правди єстьм жинь
содержити в мнє добре отомощи.

18 березня 1858 р. Т. Шевченко вів
у шоденнику поряд із О. Бодяньким і
М. Щепкіним своїх друзів М. Максимовича
та П. Куліна

М. Погодин

С. Шеви́рьов

**«М. О. Максимович запросив і своїх товаришів
Погодіна і Шеви́рьова» (Т. Шевченко)**

**О. Хомяков. «Зустрівся і
познайомився з Хомяковим»
(Т. Шевченко)**

**М. Сушков. «Відвідав мене
М. В. Сушков, який завжди
виявляв співчуття до мене»
(О. Бодіньський)**

**Миколаївський залізничний вокзал у Москві на
Каланчовській площі (архітектор К. Тон). 27 квітня 1861 р.
на нього привезли поїздом домовину з прахом Т. Шевченка**

**Церква Тихона Амфунтського біля Арбатських
ворот, в якій з допомогою О. Бодяньського
розташували домовину з прахом Т. Шевченка**

**Керівництво Культурного центру України в Москві
покладає квіти до могили Осипа Бодяньського
в зв'язку з 130-річчям з дня його смерті (вересень 2007 р.)**

вянских наречий и литература славянских наречий? Как же можно читать историю славянских наречий (если это возможно!) отдельно, а литературу их опять отдельно? Не правда ли, что этим названием хотели сказать: „История и литература славянских народов“. Но литературу какого-нибудь языка или нескольких вместе читают без самого языка только там и для тех, где предполагается уже достаточное знание оного <... >»¹.

У 1842–1843 навчальному році Бодянський почав викладання в університеті з акцентом на мові, літературі, історії та етнографії чеського народу, поклавши в основу лекцій і практичних занять «Славянские древности» та інші праці П. И. Шафарика. Кожного наступного року він зосереджував увагу на якомусь іншому слов'янському народі, і це дозволяло студентам зануритися в тему, відчути й вивчити її з усіх боків. Сам професор писав про це Вацлаву Ганці в 1843 р.:

«Цель моя — каждый год преподавать один из главных славянских языков и несколько самооблюбявших к нему второстепенных, чтобы таким образом доставить слушателям своим нечто целое в своем роде, присоединяя к язычному изучению также историческое, т. е. описание народа и его письменности. Четыре-пять лет составляют полный курс славяноведения по упомянутому способу, который завершится сравнительной грамматикой всех славянских наречий. Эта последняя, мне кажется, только тогда может быть истинно на своем месте в кругу славяноведения и тогда только принесет верную пользу, когда они вперед познакомились хорошенько уже с многими наречиями и, следовательно, могут с успехом следить за сравнением и снесением подобного с подобным и т. д., проверить сейчас слова своего наставника, а не слепо верить его вещаниям и мучить свою память сухими и без того непонятными примерами и объяснениями. Сравнительная грамматика, по мне, всегда должна быть венцом изучения многих родственных наречий, итогом и плодом этого изучения и вместе с тем лучшей наградой оного. Это, так сказать, языкомудрие, философия слова человеческого» (Виділено мною. — В. М.).

З часом для студентів старших курсів Бодянський читав загальнопроблемні лекції з історії слов'янських літератур (польської, сербської і чеської), слов'янську археологію та керував підготовкою наукових праць. За свідченнями очевидців, саме в аудиторії у Бодянського вперше в навчальній практиці Московського університету з'явилася карта (слов'янська етнографічна).

Бодянський читав також курс, присвячений загальним питанням історії, географії, чисельності слов'янських народів,

¹ Письма к М. П. Погодину из славянских земель (1835–1861). С 111.

слов'янської писемності. Подібний курс, як вступ до слов'янської філології, вивчається й у наші часи. Професор Бодянський видав у своєму перекладі Шафарикове класичне «Описание славянства», яке на сім десятиліть, аж до початку ХХ століття, стало важливим посібником з усіх питань історії, географії, лінгвістики й статистики слов'янства¹.

Вся ця многотрудна професорська робота Бодянського не стосувалася української мови та літератури, бо в університеті вони не вивчалися. Проте сам Осип Максимович удосконалювався в рідній мові, в основному завдяки знайомству з поетичною творчістю Тараса Шевченка. Задовго до зустрічі з ним Бодянський захоплювався поезіями з «Чигиринського Кобзаря» і поемою «Гайдамаки», мав у себе власноручний список «Розритої могили», пропагував поеми «Тризна» і «Гамалія».

«Роботи, як завжди, сила силенна»

Професор умів і любив возитися зі студентами, які посправжньому захоплювалися «слов'янщиною», цікавився їх роботами, постачав книги з особистої бібліотеки, радив, які праці вивчати в університетській бібліотеці, подарованої ним, запалював своєю прагматичністю. Один із його студентів, П. Д. Шестаков, який вчився на початку 40-х років, згодом згадував: «В высшей степени трудолюбивый и любящий свою науку, профессор славянских наречий О. М. Бодянский знакомил нас с наречиями польским, чешским, сербским, болгарским, лужицким и др., давал нам переводы, особенно с польского на русский, заставлял делать филологические разборы письменно... Противник и ненавистник немцев, О. М. Бодянский не любил вторжения в русскую речь иностранных слов и сам старался их избегать. Благодаря его любви к славянам и их речи, мы довольно хорошо ознакомились с главнейшими славянскими наречиями. Нелюбовь О. М. Бодянского к иностранным словам подметил даже наш старый, видевший многие поколения студентов <...> швейцар Михайло. Он, бывало, показывая на большие калоши и неказистый шарф О. М. Бодянского, говорил: „вот мокроступы, а это вот хомут Осипа Максимовича“. Так, по словам Михайлы, говорил сам Бодянский: „Где мои мокроступы? Подай-ко, брат Михайло, мой хомут“. Не красен и не изящен был О. М. Бодянский и упрям как ма-

¹ «Славянское народописание», составленное П. И. Шафариком. Перевод с чешского И. Бодянского. Москва, в Университетской типографии, 1843.

лоросс, но он был благородного характера и сердце у него было прекрасное»¹ (Виділено мною. — В. М.).

Сумлінний і відповідальний Осип Максимович працював, особливо в перші місяці, не покладаючи рук, відмовляючи собі навіть у відпочинку і виходячи з дому тільки в університет. Він широко намагався виправдати довір'я начальства й відпрацювати гроші, що були витрачені на його закордонне відрядження. Батькам писав у лютому 1843 року, тобто через чотири місяці після повернення й зайняття кафедри: «Теперь же я преподаю студентам чешский язык, историю чешского народа и его словесности; молодежь охотится. Здоровье мое, слава Богу, хорошо; должностью занимаюсь почти целый день, оттого нигде не бываю. Начало всегда бывает трудно, вот и требует терпения и отчетливости. Начальство пока очень расположено ко мне; нужно поддерживать такое внимание трудами и действиями. Даст Бог, покажу, что я достоин всего сделанного им для меня». Через місяць — у березні — заклопотаний син повідомляв: «Работы по-прежнему бездна».

В травні 1843 року Бодянський приймав перші іспити у своїх студентів². Відомий чеський поет і публіцист К. Гавлічек-Боровський (1821–1856) якраз тоді побував на іспиті з чеської мови і залишив таке свідчення: «22 мая я был приглашен на экзамен по чешскому языку — в Москве. Сомневаюсь, что до сих пор хотя бы один экзамен по чешскому языку проходил в столь серьезной обстановке, и поэтому не могу не выразить гордости за это перед своими далекими земляками <...> Большая заслуга в этом принадлежит проф. Бодянскому, который, будучи большим любителем чешского языка, стремится привить эту любовь и всем своим слушателям как в университете, так и на дому» (Виділено мною. — В. М.). Велика увага професора до вивчення праць Шафарика викликала в університеті жарт: «Шафарика в Москві знають краще, ніж у Празі». В ньому була значна частка істини.

Один із відомих учнів Осипа Бодянського, вихідець з України Олександр Кочубинський залишив яскраві спогади про вчителя, що заслуговують на повне цитування:

«Кто из студентов верховного нашего университета, московского... не сохранил в своей памяти любезное воспоминание о профессоре Бодянском — проше об «Осипе Максимовиче», как он обыкновенно титуловался в сношениях товарищей между со-

¹ Шестаков П. Д. Московский университет в 1840-х годах. // Русская старина, сентябрь 1887. С. 657–658.

² З того часу Бодянський завжди дуже відповідально ставився до цієї важливої складової професорської роботи. В травні 1846 року писав батькам: «Теперь у меня очень много хлопот: испытания студентам целый май...»

бой при соблюдении его собственного малорусского произношения его имени <...>

В понедельник, среду и субботу, с ударом двенадцати часов подъезжал к крыльцу Нового университета извозчик, но не «ванька», и из дрожек, не без больших усилий, выкарабкивался грузный небольшой человек, а если дело было зимой, то с целой серией шуб и «спанчей» вокруг туловища и подпоясанный поверх всего простым ямским кушаком, с красными и зелеными полосками. Проходило несколько минут, пока старик-швейцар распоясывал и освобождал прибывшего от его тяжелых пелен, в которых он был словно младенец в колыбели. Это был Бодянский, прибывший на свои двухчасовые, без перерыва, славянские лекции то славянских наречий, то сравнительной грамматики их, то славянских древностей, шедшие в течение четверти века почти без перемены в одном и том же порядке: от языка к истории, и также в течение четверти века — обязательно для целого состава студентов словесного факультета, за исключением еще незрелых — первого курса. Освобожденный от своих многочисленных покровов (обязательное ношение которых для студентов, конечно, было непонятно и скорее всего рассматривалось как одно из профессорских чудачеств южанина, попавшего на север), Бодянский изредка заходил в профессорскую, а чаще всего прямо сворачивал из прихожей направо — кругом в коридор, сначала широкий, потом узкий, полутемный, с асфальтовыми полами, ведущий его в его святилище славянское — «Славянскую малую» (Аудиторию. — *В. М.*). Медленное, неповоротливое неправильное движение большого, широкого туловища на крупных ногах с особенными ступнями в виде колодок, с значительными покачиваниями налево и направо, громко раздавалось по асфальтовому полу, студенты заботливо сторонились <...>

Но вот профессор на кафедре, с некоторым усилием взобравшись на нее. Из-за высокой кафедры перед слушателями немногочисленными выдвинулась огромная голова на небольшой шее, заботливо повязанной черным шелковым платком больших размеров или широкой атласной полосой, с негустой растительностью на голове, по середине, с зачесанными на висках волосами вперед гребнем, с большими, но расходящимися, добрыми глазами, причем один был поврежден, с широким большим хохлатским носом, бритое лицо, но с щетинистыми, топырящимися в разные стороны большими усами. Перед слушателями был настоящий „запорожский казак“ на кафедре».

Документи свідчать, що Бодянський вже змолоду був шанованим і відомим професором. Але, скажімо, в сучасній «Історії

Москвы», де належне місце відведено історії Московського університету. Бодянський навіть не згадується. Можливо тому, що там акцент зроблено на публічних лекціях Тимофія Грановського, зокрема, прочитаних 1843 р., які мали, за словами Петра Чаадаєва, історичне значення, ними захоплювався й Олександр Герцен. Оточення Грановського «було на далекому віддаленні від Погодіна, Шевирьова, Давидова з їх консерватизмом, вузько-національними вподобаннями, відданістю офіційній ідеології»¹. Тоді як молодий професор Осип Бодянський був якраз у тісній дружбі з Михайлом Погодіним і Степаном Шевирьовим і в цілому приймав офіційну ідеологію. Втім, очевидно, відсутність прізвища Бодянського є непорозумінням і прорахунком авторів. Адже не лише в спеціальних працях і спогадах професорові Бодянському віддана належна шана, а й у сучасній «Большой российской энциклопедии» йому присвячено чималеньку статтю.

Перше перетинання — віртуальне

У другій частині (книзі) українського літературно-художнього збірника «Молодик»² за 1843 р. прізвища Тараса Шевченка й Осипа Бодянського вперше з'явилися разом. Григорій Квітка-Основ'яненко, який ще в грудні 1841 року просив Шевченка надіслати в альманах декілька своїх поезій, пророче писав: «Не будете жалкувати, у чесній компанії та між добрими людьми будете». Один із тих добрих людей, Осип Бодянський, який уже був шанованим професором, опублікував усього чотири рядки, написані ще в студентському 1832 році, під назвою «Кирилові Розуму»:

Постій, козаче, не біжи!
Ось глянь на хрест! читай, чия могила!
Остатнього се гетьмана Кирила!
Присядь же, брате, потужи!

Цей куплет передає шире молодече захоплення нашого героя останнім українським гетьманом (1750—1764) Кирилом Григоро-

¹ История Москвы с древнейших времён до наших дней. В трёх томах. Том второй. — М.: Мосгорархив, 1997. С. 145.

² Видавався в 1843—1844 рр. Іваном Бещьким за допомогою Г. Квітки-Основ'яненка, М. Костомарова та ін. Три книги видано в Харкові, в тому числі й друга, яку ми розглядаємо, й одну — в Петербурзі. Відомо, що другу книжку «Молодика» Шевченко одержав від російського критика Степана Онисимовича Бурячка (1800—1877) і в листі, написаному наприкінці березня 1844 року, просив у нього інші випуски альманаху: «Спасибі вам за ошею „Молодик“. Коли маєте ви ще остатні книжки цього „Молодика“, то дайте, будьте ласкаві, прочтенія ради».

вичем Розумовським, але коротко нагадаємо й про Шевченкове ставлення до гетьмана та й про те, що третій син «реєстрового казака Киевского Вышгорода Козельца полка» Григорія Розума, граф, генерал-фельдмаршал Кирило Розумовський мав наприкінці XVIII століття на Воздвиженці розкішний будинок — один із краших у Москві¹. Українець Кирило Розум, який народився на хуторі Лемеші Козелецького повіту Чернігівської губернії і в дитинстві нас хулобу, став першим російським президентом Імператорської Академії наук, що страшенно імпонувало Бодянському бо до Розумовського на чолі Академії були німці, яких Осип Максимович недолюбливав. Деякі дослідники вважають, що діяльність Розумовського певною мірою перегукується з політикою Мазепи, проте у графа не було самостійницького духу, надто любив він почесні й багатство, та зрештою й часи були вже інші.

Розумовського та його оточення навіки засудив Тарас Шевченко:

Як Кирило з старшинами
Пудром осипались
І в цариці, мов собаки,
Патинки² лизали.

Дійсно, Кирило Розумовський, як ніхто, розумів, що зберегти прихильність цариці можна було не стільки ревною службою, скільки хитромудрим їй догідництвом. Зокрема, відомо, що в 1754 р. гетьман подарував Єлизаветі фантастично красиву карету з дивовижним різьбленням, що виставлялася в Оружейній палаті Кремля. Хоч історики іронічно називали Розумовського «гетьманом у перуці», сам він до своєї посади ставився серйозно, принаймні просив у цариці зробити її спадкоємною в своєму роду. Це й стало значною мірою причиною немилості Катерини II до гетьмана і його сина Андрія, якого Розумовський і бачив своїм спадкоємцем. Втім, утративши гетьманство, Розумовський залишився в оточенні цариці. Зі своїх численних посад Розумовський особливо цінував посаду командира лейб-гвардії Ізмаїльського полку, що забезпечувала йому конкретну владу.

Михайло Грушевський писав про цього гетьмана:

«На Україні Розумовський нудився <...> в справі українські не дуже мішався, і Україною правила старшина по своїй волі, знося-

¹ Москвознавець Іван Кондратьєв писав: «При этом доме находится одна из стариннейших церквей во имя Знамения Пресвятой Богородицы. Построение её приписывалось брату патриарха Филарета боярину Ивану Никитичу Романову (около 1625 г.)».

² Черевки без каблуків у деяких східних народів.

чися безпосередньо з сенатом і російським правительством <...> те, що зроблене було нею за сей час, пережило потім і скасування гетьманства... В сім вага до сих часів останнього українського гетьмана, хоч який не цікавий був він сам своєю особою». Як відомо, Розумовський добився скасування митниці між Великоросією і Малоросією, і його епоху історики називають «золотою осінню Гетьманщини».

У 1800 р. Розумовський продав свій будинок на Арбаті графу Миколі Шереметєву за 450 тис. рублів і під кінець життя поселився в Батурині, де мав великий дерев'яний будинок. Відомо, що в Яготині він побудував церкву і перевіз туди з Києва свій будинок із дерев'яних брусів.

В Батурині колишній гетьман жив у розкоші, проте, кажуть, у душі залишався українцем і зізнавався, що, коли заграють на бандурі, він повинен скоріше зглати, хто він є, щоб не пуститися в танець. Помер Кирило Розумовський на 75 році життя й похований у Батурині.

До речі, від фельдмаршала графа Шереметєва походила близька знайома Тараса Шевченка Варвара Рєпніна, а Кирило Розумовський був її прадідом. Останній з відомого роду — Петро Розумовський — помер у 1835 р. в Одесі.

Тепер — про Шевченкові поезії, котрих опубліковано в «Молодику» три (не підряд, а в різних місцях альманаха). Спочатку вміщено вірш «Думка» («Тяжко-важко в світі жити...»), надісланий поетом для «Молодика» через Г. Квітку-Основ'яненка в грудні 1841 року. В основі сюжету — фольклорні мотиви сирітства та загибелі козака на чужині, в його образі Шевченко передав і власні настрої та переживання:

Тяжко-важко в світі жити
Сироті без роду.
Нема куди прихилиться —
Хоч з гори та в воду.

Вірш закінчується пророчими рядками, що збулися в постовій долі через два десятиліття:

Тяжко-важко умирати
У чужому краю...

Наступним у «Молодику» вперше надруковано вірш «Н.Маркевичу», написаний до дня народження Миколи Андрійовича Маркевича (1804—1860) — українського поета, етнографа, автора «Истории Малороссии» в п'яти томах (вийшла в Москві в

40-х роках)¹, з якою був знайомий Шевченко. В його щоденнику є запис про Андрія Маркевича: «сын Н. Марковича, автора „Истории Малороссии“». Тарас Григорович познайомився з Миколою Маркевичем у квітні 1840 року в Петербурзі. Вони зустрічалися й у 1843 р. в Україні, зокрема, ймовірно в маєтку Миколи Маркевича в селі Турівці Прилуцького повіту Полтавської губернії. «З батьком твоїм, друже мій, — писав Тарас Шевченко в квітні 1857 року Андрію Маркевичу, — ми були колись великі приятелі і стрічалися з ним не в одній Качановці <...>» Молодому Шевченкові подобалися національно-патріотичні настрої Миколи Маркевича, його діяльний інтерес до історії, етнографії й фольклору України.

Бандуристе, орле сизий²,
Добре тобі, брате,
Масш крила, маєш силу,
Є коли літати.
Тепер летиш в Україну,
Тебе виглядають.
Полетів би за тобою,
Та хто привітас?
Я й тут чужий, одинокий,
І на Україні
Я сирота, мій голубе,
Як і на чужині.
Чого ж серце б'ється, рветься?
Я там одинокий.
Одинокий... А Україна!
А степи широкі!
Там повіє буйнесениий,
Як брат заговорить,
Там в широкім полі воля,
Там синєє море
Вигравас, хвалить Бога,
Туту розганяє,
Там могили з буйним вітром
В степу розмовляють,
Розмовляють сумуючи,
Отак їх мова:
«Було колись — минулося,

¹ У «Споминах» Михайло Грушевський залишив своє враження від знайомства з «Историей Малороссии» Маркевича в гімназичні роки: «...Написана доволі гарно перша глава його мені подобалась, але історії гетьманів, зроблені по «Історії русів» дуже баламутно, залишили по собі тільки вражіння великої замішаности».

² Микола Маркевич був музикантом, аматором, грав на піаніно, випустив збірку «Народные украинские напевы, положенные на фортепиано» (1840). У його поетичній збірці є вірш «Бандурист».

Не вернеться znovu¹.
Полетів би, послухав би,
Заплакав би з ними.
Та ба, доля приборкала
Меж людьми чужими.

Нарешті, в другій книзі «Молодика» опубліковано Шевченкову баладу «Утоплена». Навряд чи вона була суголосна тодішньому оптимістичному настрою молодого професора Бодяньського, втім, як і пронизливо-тужливі мотиви сирітства й самотності двох попередніх поезій. Але Бодяньський уже добре знав масштаби й глибину творчості Шевченка й зустрів нові поезії з радістю. Ще раніше його підняли до небес поетові рядки з вірша «До Основ'яненка» з «Кобзаря» 1840 р.:

Наша дума, наша пісня
Не вире, не загине...
От де, люде, наша слава,
Слава України!

Йому, тридцятип'ятирічному варвинцю, здавалося, що й до нього звертався Шевченко:

Утні, батьку, щоб нехотя
На весь світ почули,
Що діялось в Україні,
За що погибала
За що слава козацькая
На всім світі стала!

На закінчення розповіді про поетичні публікації в «Молодику» ніяк не можна не сказати про те, що в ньому було вміщено маловідомий нині вірш Олександра Чужбинського² «Шевчен-

¹ Елегійні згадки про славне минуле України, що «не вернеться», є характерними для ранніх Шевченкових поезій, подібно до віршів із збірки Маркевича «Украинские мелодии» (1831). Скажімо, у Маркевича у вірші «Гетьманство»: «Запорожцы не скачут в обширных степях, и лишь память осталась бывалой свободы!» У Шевченка («До Основ'яненка»): «Не вернеться воля. Не вернутся запорожці, Не встануть гетьманы...» Шевченкові були близькі мотиви звеличення Маркевичем козацтва, його переможної боротьби в протиставленні до тодішнього стану підлеглості: «Что ж теперь, козак? Каждый помышляет нами...» («Чигирин»). У Шевченка: «Було колись — в Україні Ревілі гармати; Було колись — запорожці вміли панувати» («Іван Підкова»).

² Під псевдонімом «А. Чужбинський» друкувався український і російський письменник, етнограф Афанасьєв Олександр Степанович (1816–1875). Шевченко познайомився з ним 29 червня 1843 року в селі Мойсівці, у маєтку поміщиці Т. Волховської на Полтавщині. 2 липня 1857 року Шевченко записав у щоденнику: «Был у меня во время оно приятель в Малороссии, некто г. Афанасьев, или Чужбинский». Афанасьєв-Чужбинський захоплювався поетовою творчістю, і вірш «Шевченкові» написав ще 26 листопада 1841 року в Чугуєві. Залишив спогади про поета (Воспоминания о Т. Г. Шевченке // Русское слово, 1861. № 5).

кові», в якому вже тоді на повний голос сказано про геніальну поетову кобзу:

Гарно твоя кобза грає,
Любий мій земляче!
Вона голосно співає,
Голосно і плаче.
І сопілкою голосить,
Бурею лютує.
І чогось у Бога просить,
І чогось сумує.
Ні, не люде тебе вчили:
Мабуть, сама доля,
Степ та небо, та могили,
Та широка воля!
Мабуть, часто думка жвава
Труни розкривала,
І козацька давня слава,
Як сонечко, сяла;
І вставали з домовини
Закуті в кайдани
Вірні діти України:
Козаки й гетьмани.
І святі кістки біліли
Спалених в Варшаві;
І могили кровавили
Праліди безглаві.
Мабуть, ти учивсь співати
На руїнах Січі,
Де ще рідня наша мати
Зазирає в вічі;
Де та бідна мати просить
Кожну душу ширю.
Хто по світі кобзу носить,
Щоб співати миру
Про казачтво незабутнє,
Вірне, стародавнє,
Про життя козацьке смутне,
Смутне, але славне.
Знаю ж, брєтнику рідненький,
Як учивсь ти грати:
Ти послухав теї нечкани —
Та й став нам співати!

«На диспуті з'явився зухвалий і неделікатний Бодяньський»

Керування кафедрою, за словами сучасника, «пошло бойко и успешно, и опытный славист уже в первые годы преподавательской деятельности имел удовольствие, перепадаящее на долю немногих — видеть около себя формирующуюся фалангу учеников».

Справді, вже в перші роки професорства Бодянський стає рідноначальником школи слов'янознавців, яких він уміло націлював на розробку найактуальніших проблем. Одним із перших учнів Бодянського був Євген Петрович Новіков, історик і філолог, у майбутньому дипломат (закінчив університет у 1846 р.). Про гордість і радість за свого учня дізнаємося з листа професора Бодянського до декана Степана Шевирьова, написаного ввечері 23 травня 1846 року (до ранку, коли він зустрінеється з ним на факультеті, професорові, певно, не терпілося):

«Сейчас только покончил я одно рассуждение на золотую медаль по моему предмету и спешу препроводить его к вам, почтеннейший Степан Петрович. Мне бы очень хотелось, чтобы и вы порадовались вместе со мною такому преспеянию такого благого дела, обещающему впоследствии самые благодарные и утешительные плоды. Право, душа не нарадуется, читая такие исследования в такое короткое время существования нашего общего дела в нашем Университете, матери и виновницы его на Руси. Так и хотелось бы подписаться самому под этими, вовсе не студенческими, розысками. Во что бы то ни стало, а надо нам их не скрывать под спудом, и для блага самого предмета, и для блага общего дела, и для блага делателей, а лучше да знают истину и исповедуют ее, если только чужды сатанинской неключимости и упорства!.. Право, Степан Петрович, любо трудиться нам среди таких восприимчивых и сметливых слушателей, которые, сидя еще за лавкой, опережают во многом кафедральных. Давай Бог их побольше и больше!...» Бодянський справді не став тримати під спудом рукопис Євгена Новікова «Православие у чехов» (близький за духом до слов'янофільських ідей), а надрукував його в «Чтениях Общества истории и древностей российских» в 1848 р.

Проте Бодянський цілковито змінювався, коли вважав, що дослідження не відповідає науковим вимогам чи суперечить його поглядам. У таких ситуаціях Осип Максимович ставав непримиренним, непоступливим, упертим і колючим, а, траплялося, й несправедливим. Як не прикро, але найперше і найсильніше затаврував ці риси тоді ще молодого професора Олександр Герцен, який зі студентської лави не любив Осипа Бодянського. Неприязнь вихлюпнулася наприкінці 1844 року, коли Бодянський укупі з Шевирьовим нібито вперто не допускав до захисту дисертацію Тимофія Грановського. Це підтверджував і сам Грановський: «Дисертацію я не захищав до сих пор, потому что друзья мои, Давыдов¹ и Шевырев, при пособии Бодянского хотели возразить

¹ Давыдов Иван Иванович (1794–1863) — профессор математики, философии, истории и литературы Московского университета.

ее мне назад с позором. Я просто не взял и потребовал от них письменного изложения причины. Разумеется, они уступили». Таким чином, опір був, очевидно, несилим, і вже на початку 1845 року Грановський дисертацію захистив. Але, говорячи словами Герцена, «на диспуте явився Бодянский — дерзко, неделикатно, с оскорблениями и колкостями <...>».

Пам'ятаймо, що все це проходило в атмосфері розмежування між західниками і слов'янофілами, коли Герцен висловив своє «мнение о славянах, об этой пустоте болтовни, узком взгляде, стоячести и пр.». Як зізнавався сам Олександр Іванович, «славянофилы ненавидят меня и гонят со свету, Аксаков прервал все сношения, с другими я прервал...»¹ Бодянский був тоді в близьких стосунках з Шеви́рьовим, який, на думку Герцена, «ніс нісенітницю»; Бодянский абсолютно не сприймав західників і був близький до слов'янофілів, які, за висловом Олександра Івановича, «дійшли до комічного безумства».

Якщо коли-небудь Герцен сказав щось подібне в присутності Бодянского, і це зачепило його хоча б крилом, то Герцен міг отримати рішучу й блискавичну, неделикатну й болючу відсіч гоноровистого варвинця. Можливо, так і сталося, бо в листопаді 1844 року Герцен, виправдовуючись перед Грановським за нібито грубу розмову з Шеви́рьовим, написав таку вбивчу фразу: «Я не Бодянский и таким языком не говорю, ответ мой был колок, потому, что его обращение ко мне было дерзко, — но форма не свинная, не бодянская»² (Виділено мною. — В. М.). У читача буде можливість переконатися в тому, що характер московського українця не був ангельським, але ще менше заслуговує він обвинувачення в свинстві.

«Він дуже хотів познакомитися з тобою»

Ми наблизилися до того моменту, коли життєві долі Бодянского та Шевченка реально перетнулися, і вони зустрілися, відбулося, користуючись постовим словом, їх «бачення». Цьому передувало те, що Бодянский, перекававши в рік виходу в світ згаданої книги «Молодика» працю Шафарика «Славянское народописание», власноручно дописав до відомих українських письменників і Шевченка. Він мав на це моральне право, бо, як

¹ Герцен А. И. Собрание сочинений в тридцати томах. Том двадцать второй. Письма 1839–1847 годов. — М.: Издательство Академии наук СССР, 1961. С. 137, 206, 228, 230.

² Там само. С. 207.

ми вже знаємо, ще в жовтні 1842 року вперше повідомив Шафарика про творчість українського Кобзаря. Відомо також, що в 1844–1845 рр. Бодянський надіслав Шафарикові, чеському поетові В. Ганці та Празькому музеєві «Тризну», «Гамалію» та «Чигиринський Кобзар» і «Гайдамаків», а хорватському поетові С. Вразу — «Тризну» і «Гамалію». Таким чином, завдяки Бодянському, Тарас Шевченко з самого початку стає відомим у слов'янському науковому і літературному світі, на який з часом справлятиме потужний вплив. Цікаво, що на початку 40-х років XIX століття Шевченкова поезія поширювалася в Галичині через Прагу: «В Галичину твори Шевченка часом потрапляли через чеські літературні осередки. Зокрема, в 1845 р. Я. Головацький одержав через Прагу від Карла Зака нові видання Шевченкових творів — „Гамалію“, „Тризну“, а через деякий час (на початку 1846 року) дістав подібним способом „Чигиринський Кобзар“ і „Гайдамаки“¹. Все це фактично відбувалося також завдяки Бодянському, який відправляв названі твори в Прагу передусім Шафарикові. Крім того, Головацький одержував твори Шевченка, зокрема, «Гамалію», «Тризну», «Чигиринський кобзар» і «Гайдамаки», безпосередньо від Бодянського»².

Поет, який уже знав про вченого, прагнув з ним познайомитися. Про це свідчить, зокрема, лист Андрія Козачковського³ до Бодянського в квітні 1843 року: «Может, ты читал «Кобзаря» и «Гайдамаков» Шевченко. Хорош хлопец, искренняя душа. Он очень хотел познакомиться с тобою, когда ты приезжал в Петербург, но, наверное, не удалось...» (Виділено мною. — В. М.). Зустріч з Осипом Бодянським, який не тільки добре знав поетові твори, а й популяризував їх серед інших слов'янських народів, була важливою для Шевченка. Вона відбулася під час перших поетових відвідин Москви

¹ Пільгук І. І. Т. Г. Шевченко — основоположник нової української літератури. — К.: Держлітвидав, 1963. С. 238.

² Докладніше див.: Федір Савченко. Західна Україна в листуванні Головацького з Бодянським. 1843–1876. — К.: Держтрест «Київ-Друк», 1930.

³ Козачковський Андрій Осипович (1812–1889) — лікар. Закінчив Петербурзьку медико-хірургічну академію. Шевченко познайомився з ним восени 1841 року. З початку 1844 року працював міським лікарем у Переяславі, де Шевченко бував у серпні та з жовтня 1845 року до початку січня 1846-го, лікував поета. У вірші «А.О. Козачковському», створеному в 1847 році на засланні, поет писав:

А може, ще добро побачу?
А може лихо переплачу?
Води Дніпрової нап'юсь,
На тебе, друже, подивлюсь.
І може, в тихій твоїй хаті
Я буду знову розмовляти
З тобою, друже мій...

в лютому 1844 року, коли Шевченко повертався в Петербург після дев'ятимісячного перебування в Україні. Він побував в Україні та в місцях, пов'язаних із Запорізькою Січчю, Визвольною війною українського народу під проводом Богдана Хмельницького, що сприяло ще гострішому та глибшому відчуттю національного гноблення українського народу. Так розпочався новий період у творчості поета — «Три літа» — від назви альбому, в який Шевченко переписував свої поезії. Основний зміст «Трьох літ» складала антицаристська, антиколонізаторська політична лірика, поєднана з багатим емоційним спектром викриття кріпацтва.

Останній вірш перед приїздом у Москву («Розрита могила»)¹ був написаний у Березані 9 жовтня 1843 року і мав яскраво виражений антимосковський характер. У ньому Шевченко вперше вказує на історичну помилку Богдана Хмельницького — підписання ним у 1654 р. Переяславського акту приєднання України до Московської держави, що обернулося для українського народу втратою здобутків на шляху до створення власної держави, неволею (кріпацтвом), руїною.

«Панувала і я колись
На широкому світі,
Панувала... Ой Богдане!
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
На свою Україну,
Що, колишучи, співала
Про свою долю,
Що, співаючи, ридала,
Виглядала волю.
Ой Богдане, Богданочку,
Якби була знала,
У колысці б задушила
Під серцем приспала...»

Новий етап почався і в творчості Шевченка-художника — широкі звернення до натури: пейзажі, портрети, жанрові сцени. На батьківщині остаточно визрів задум «Живописной Украины», було виконано основну частину ескізів майбутніх офортих першого випуску. Враження про перебування на Україні були настільки сильні й незабутні, що Шевченко живився ними і в Москві, через яку він їхав до Петербурга поштовим трактом.

Читасмо про відвідини Москви в академічній «Біографії» Шевченка:

¹ Список цього вірша у Бодянського датовано: «1845 декабря 25». Розходжень з автографом у збірці «Три літа» він не має.

«До Москви Тарас Григорович прибув не пізніше 10 лютого і провів у ній більше тижня¹. Тут він близько познайомився з професором Московського університету О. Бодянським — істориком, славістом, фольклористом, українським письменником (псевдоніми: Запорожець, Ісько Материнка, О. Бода-Варвинець, І. Мастак). Цілком можливо, що поет обрав для повернення до Петербурга значно довший за білоруський московський тракт саме для того, щоб познайомитися із Бодянським. Він багато чув про нього і в Петербурзі, і на Україні, зокрема від П. Лукашевича². Можливо знав уже, що в російському перекладі праці чеського і словацького славіста П. И. Шафарика «Слов'янський народопис» (1843) Бодянський назвав ім'я автора «Кобзаря», якого не було в чеському оригіналі. Зустріч була дружньою й щирою»³.

¹ Петро Жур датує це перебування Шевченка в Москві з 12 до 20 лютого.

² Лукашевич Платон Якимович (бл. 1806—1887), поміщик, упорядник збірки «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни» (СПб., 1836). Шевченко познайомився з ним під час першої подорожі по Україні влітку 1843 року. Іван Дзюба відносить Лукашевича до «українських немовби слов'янофілів», яких Шевченко пізніше таврував за облудність його «народолюбства».

³ Т. Г. Шевченко. Біографія. — К.: Наукова думка, 1984. С. 109—110.

Розділ 3.

«Тоді, як ми з тобою в Москві бачились»

«Автор Т. Г. Шевченко, ще молода людина...»

Бодянський радий був познайомитися з Шевченком, якого вважав поводитирем усіх українських національних діячів. Осип Максимович не був замкнутим ученим, і ще Микола Василенко зазначав: «К нему обыкновенно заходили приезжавшие в Москву малороссы; он являлся тем научным авторитетом по изучению Малороссии, к которому обращались за советами лица, имевшие какие-нибудь научные или литературные интересы»¹ (Виділено мною. — В. М.). Втім, у випадку з Шевченком йшлося про зовсім інше. Бодянський прекрасно знав, з яким масштабним поетом має зустрітись й добре розумів, що в українській поезії з'явився небачений досі талант. Очевидно, що Бодянський був якимось чином інформований про приїзд Шевченка в Москву і готувався до нього. Переконливим свідченням цього стала знахідка мною невідомої раніше публікації в газеті «Прибавления к № 19му Московских ведомостей» за 12 лютого 1844 року («Московские ведомости», № 19, суббота, 12го февраля 1844 года). Крім того, ця публікація додає чимало нової інформації до нашої теми і, щоб зрозуміти суть, наведемо її повністю в тому вигляді, в якому її було вперше надруковано мною в газеті «Слово Просвіти» (2007, № 38. С. 8–9).

«В Санкт-Петербурге в книжном магазине И. Т. Лисенкова², под №№ 0 3 и 4 м, в доме Пажеского ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА Корнуса, продается книга, поступившая в печать новым изданием и в непродолжительном времени окончится печатанием³ на веленовой⁴ бумаге:

¹ О. М. Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии. Н. П. Василенко. С. 207.

² Лисенков (Лисенко) Иван Тимофеевич (1795–1881) — петербургский книгяр, издавец. Народився в Україні. Видавав твори Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, брав участь у літературних справах І. П. Котляревського. У лютому 1843 року Шевченко продав йому майже весь тираж (800 примірників) першого видання поеми «Гайдамаки» разом із правом на перевидання «Кобзаря» 1840 року, підписавши відповідне зобов'язання: «Я нижеподписавшийся, продал в вечное и потомственное владение мои собственные сочинения санктпетербургскому книгопродавцу Ивану Тимофеевичу Лисенкову, стихотворения на малороссийском языке: 1) „Кобзарь“ и 2) „Гайдамаки“, и сим объявляю, что, кроме книгопродавца Лисен-

ЧИГИРИНСКИЙ КОБЗАРЬ и ГАЙДАМАКИ

Две поэмы на Малороссийском языке, *Т. Г. Шевченко*. Новое издание, с картинкою, изображающею Кобзаря с надписью:

Перебендя старый, слепой —
Хто его не знае!
Вин усюди вештається,
Та на кобзи грає, —
Грає Кобзарь приспівує
Аж лихо сміється...

И с эпиграфом:

Пишов Кобзарь по улици —
С журбы як заграє!
Кругом хлопцы навпрысидки,
А вин вымовляє:
«Нехай буде оттакички!» и проч.
С.-Петербург 1844 года.

ЧИГИРИНСКИЙ КОБЗАРЬ — ПЕРЕБЕНДЯ¹, есть тоже, что древний Рапсод², Гомерист³, певец, исполненный вдохновенными песнями, а по выражению бывшего Украинского Философа Сквороды «*Старчик Божій*», который импровизирует и

кова, ни я сам, Шевченко, ни даже никто из моих наследников сего сочинения печатать права не имеет. Следующие за это деньги сполна получил <...>»

Іван Лисенков зброшував нерозпродані примірники «Гайдамаків» разом із «Чигиринським Кобзарем» і в 1844 р. випустив їх у світ під назвою «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки».

¹ Мабуть, саме це завершення друку книги мав на увазі Бодяньський, коли 13 липня 1844 року, писав Якову Головацькому, що готується до друку поема «Гайдамаки» Шевченка.

² У «Толковом словаре живого великорусского языка» Владимира Даля: «Веле-невая бумага (фр.) белая бумага лучшего качества, плотная и гладкая, с лоском».

³ У «Словарі української мови» Бориса Грінченка (1909) — «балагур», «капризник», «привередник» або «днвак», «химерник». У Володимира Даля «перебендивать» — «пригудничать», «привередничать». Один із листів до Г. Ф. Квітки — Основ'яненка (нині невідомий) сам Шевченко підписав: «Перебендя». У шевченківському вірші Перебендя — старий, химерний, народний співець, який «усюди вештається та на кобзі грає». Проте у другій частині твору образ Перебенді набуває романтичних рис самотнього, духовно вивішеного поета, якого не розуміють пересічні люди. Його серце «по волі з Богом розмовляє», а «думка край світа на хмарі гуля». Це — Кобзар, носій «Божого слова».

⁴ Рапсод — давньогрецький співець-декламатор, який виконував речитативом і без музичного супроводу епічні поеми (здебільшого Гомера) на святах і змаганнях.

⁵ Гомерист — виконавець творів Гомера — давньогрецького епічного поета, який з античних часів вважається автором «Іліади» та «Одісеї». Легенди малюють Гомера сліпим, мандруючим поетом.

По пидтыняю сиромаха
 И диню и ноче,
 Сяде соби засниває —
 «Ой не шуми луже!»
 Оттакій-то Перебендя,
 Старый та химерный:
 Засниває про ЧАЛОГО,
 На ГОРЛИЦЮ зверне!¹
 С дичатама, на выгони,
 ГРЫЦЯ та ВЕСНЯНКУ,
 А у шынку, с парубками
 СЕРБИНА, ШЫНКАРКУ,
 А потім — У ГАЮ;
 На базари про Лазаря;
 Або, щоб те знали,
 Тяжко важко засниває,
 Як Січ руйновали²... и проч.

Автор *Т. Г. Шевченко* еще молодой человек, природный сын Южной России, воспитан в С.-Петербурге в Академии Художеств и владеет дарованием прекрасного живописца. В детстве своем, наслушавшись в Малороссии об Кобзаре — импровизаторе, передал нам его думы в прекрасных, мелодических стихах. Его *думы* дышат самым нежным, меланхолическим чувством и воспоминаниями о старине. Его *Топалая*, изображает Украинскую красавицу гибкою и стройною, исполненную задумчивости³. Его *Катыри* —

¹ Мається на увазі історична пісня про страту гайдамаками в 1741 р. полковника Сави Чалого, який брав участь у гайдамацькому русі, а потім зрадив його.

² Мова йде про жартівливу пісню «Ой летіла горлиця через сад...» або про пісню «Ой дівчина-горлиця до козака горнеться...»

³ В цих поетичних рядках міститься інформація, яку треба «розшифрувати». «Гриць» — це народна пісня «Ой не ходи, Грицю, та й на печоринці...», що приписується Марусі Чурай. Вона часто згадується в поезіях Шевченка. «Веснянка» — весняна обрядова пісня. «Сербин» — відомо декілька народних пісень про сербина. Дві з них уміщені в збірнику Михайла Максимовича «Украинские народные песни» (1834): «Ой, сербине, сербине, покнишь сербовати...» і «Ой, сербине, сербиночку, сватай мене дівчиночку...». «Шинкарка» — відома в багатьох варіантах пісня про шинкарку, яку козаки (або чорноморці, запорожці, іноземці) підмовили побити з ними, а потім убили. «Про Лазаря...» — жалібна лірична пісня на свангельський сюжет про голодного старця Лазаря та багатія. «Як Січ руйновали» — маються на увазі історичні пісні про зруйнування Запорізької Січі.

⁴ У Шевченка:

Хто ж виходив, тонку, гнучку
 В степу погибати?

.....
 Отак тая чорнобрива
 Плакала, співала....
 І на діло серед поля
 Тополею стала.

Іван Франко в розвідці «Тополя Т.Шевченка» зазначав, що в цій баладі поет «злучив у одну дві особні мотиви казочні: про те, як дівчина при допомозі чарів викликає несприятливого милого, і про те, як дівчина перемінюється в тополя».

на посвящена В.А. Жуковському, відомому нашому поету, от которого Т. Г. Шевченко пользовался особенным вниманіем за свой талант¹. В этом стихотвореніи Автор изображает обманутую Малороссійскую девушку, в роде бедной Лизы в повести Карамзина.

Вот оглавленіе этой поэтической книги:

I. ЧИГИРИНСКІЙ КОВЗАРЬ.

1. Думы мои, думы мои² С виньеткою изображающею писателя в своем кабинете, погруженного в глубокое созерцаніе. 2. Перебендя. (Торбанист³). 3. Тополя. 4. Думка. 5. До Основьяненка. Известного бывшего Украинского писателя Г. Ф. Квитки. 6. Иван Пидкова. (Атаман). 7. Тарасова ночь. (Кровавая ночь). 8. Катырина.

II. ГАЙДАМАКИ,

Малороссійскіе бывшіе свободные казаки, делавшіе набегн⁴.

¹ Василь Жуковскій, як відомо, брав діяльну участь у звільненні Шевченка з кріпацтва. Саме його портрет написав Карл Брюллов і, дякуючи Жуковському, портрет було розіграно в лотерею, а на отримані гроші в квітні 1838 року поета викупили з кріпацтва.

² Нагадаю, що, зокрема, писав поет у вірші «Думи мої, думи мої...» (1840), до якого була привернута увага москвичів:

Думи мої, думи мої,
Квіти мої, діти!
Виростав вас, доглядав вас —
Де ж мені вас діти?...
В Україну ідіть, діти!
В нашу Україну,
Попідтинню, сиротами,
А я тут загину.
Там найдеться шире серце
І слово ласкаве,
Там найдете ширу правду,
А ще, може, й славу....

³ Торбаніст — музикант, який грав на торбані (український народний струнний шипковий інструмент, близький до бандури).

⁴ У «Коментарях» до Повного зібрання творів Тараса Шевченка в дванадцяти томах читаємо сучасне трактування: «Гайдамаки — учасники народно-визвольної боротьби на Правобережній Україні XVIII ст. проти феодальних та національно-релігійних утисків».

1. В. И. Григоровичу, посвященіе¹. В нем Автор воспоминает о минувших веках следующим образом, Малороссійскими стихами:

Все яде, все минает и краю не має,
Куды ж воно дилось? Видкиля взялось?
И дурень, и мудрый ничего не знае.
Живе... умирае... Одно заваяло,
А друе заваяло, навики заваяло...
А лмыти пожовале витры рознеслы.
А сонечко встане, як перше вставало,
И зори червони, як перше плыли,
Поплывуть и потим, и ты, библоный
По синему небу выйдешь погулять,
Выйдешь подывитця в жолобок², криньщю
И в море безкрайне, и будешь сїять,
Як над Вавилоном, над ёго садами³
И над тым, шо буде с нашими сынами;
Ты вичный без краю!.. и проч.

2. Интродукція. 3. Галайда. 4. Конфедераты. 5. Тытарь. (Староста церковный). 6. Свято в Чигрыни. Праздник в городе Чигыринне Кіевск. Губ. 7. Трети пивни. (Третьи петухи за полночь). 8. Червонный бенкет. (Кровавый пир). 9. Гупаливщина (Побоище), 10. Старосвитскій будынок⁴. Старинный замок Богдана. 11. Лебедин⁵. Девичій монастирь близ Чигырина. 12. Гонта в Умани. (Гонта предводитель Гайдамаков в городе Умани Кіевск. Губ.). 13. Эпilog. (Заключеніе). 14. Приписы. (Обьясненія). 15. Передмова. (Послесловіе).

Цена в обертке с двумя виньетками⁶, изображающими вид Днепра и поле давно минувших битв, полагается самая умеренная, на велевовой бумаге.

¹ У «Коментарях» до Повного зібрання творів Тараса Шевченка в дванадцяти томах читаємо сучасне трактування: «Гайдамаки — учасники народно-визвольної боротьби на Правобережній Україні XVIII ст. проти феодальних та національно-релігійних утисків».

² «Жолобок» — видовбаний дубовий пенз, знизу закритий дірчастим денцем, вставлявся в польове джерело, вода з якого збиралася у пні, а намул осідав під дном. Отже, — польова криничка.

³ Створені у Вавілоні — столиці Вавілонії царем Навуходоносором II (605–562 г. до н. е.) — сади на штучних пагорбах та арках були одним із «семи чудес світу».

⁴ Доопрацюючи поему після звільнення, Шевченко змінив назву цього розділу на «Бенкет у Лисянци».

⁵ В «Приписах» до поеми Шевченко пояснював: «Лебедин, дівочий монастир, меж Чигрином і Звенигородкою».

⁶ Щазво, що Яків де Бальмен, який ілюстрував рукописний «Кобзар» Шевченка (1844), у листі до Віктора Захревського 20 липня 1844 року писав: «Все головне творення Тараса с виньетками».

ПЯТЬ РУБЛЕЙ АССИГНАЦИЯМИ и с пересылкою во все города Россіи, по выходе же оной из печати, иногородным за эту цену не уступается, а должны будут прилагать за почтовую пересылку особо. И потому заблаговременно желающие получить, благоволят адресовать свои требованія по вышеозначенному адресу в книжный магазин ЛИСЕНКОВА, в С.-Петербург, из которого и получат по отпечатаніи с первою почтою».

Отже, перед нами чимала публікація про поетичний збірник Шевченка «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки», навіть ширше — про творчість Тараса Григоровича взагалі, як сказали б сьогодні, московська піар-акція на славу молодого українського генія. Хто міг це тоді зробити так упевнено й переконливо? Не сумніваюся, то був Осип Бодяньський, який досконало знав творчість Шевченка і всі національні нюанси з ним пов'язані. Виявлення цієї статті тим цінніше, що досі в бібліографії друкованих праць Бодяньського 1844 не було представлено жодною публікацією.

Привертає увагу, що Бодяньський дав масштабну й точну характеристику Шевченка, як «природного сина Південної Росії», який не тільки пише «прекрасні, мелодійні вірші», але й є обдарованим прекрасним малярем. Іншим разом, у листі до Шевченка в липні 1844 року Бодяньський писав, що він «й пером і палітрою однаково вертить». Лапідарні оцінки Бодяньським Шевченківських дум і творів «Тополя» та «Катерина» пронизані любов'ю і розумінням.

Розкриваючи зміст «Чигиринського Кобзаря» та назви розділів поеми «Гайдамаки», Бодяньський зробив потрібні пояснення для непосвяченого москвича, російського читача. Наприклад, автор відзначав, що Основ'яненко — відомий український письменник Григорій Квітка, що ватажок запорізьких козаків Іван Підкова був атаманом, а один із керівників Коліївщини Іван Гонта — «предводителем гайдамаків в місті Умані Київської губернії». В інших випадках автор пояснив, що «титар» — це церковний староста; «треті півні» — півні, які кукурікають уже «за північ»; Гупалівщина — це «побоїще»; а розділ «Червоний бенкет»¹ перекладено — «Кровавый пир». Стосовно розділу «Лебедин» Бодяньський пояснив, що мається на увазі не лише повітове містечко, а й конкретний «дівочий монастир поблизу Чигирина», в якому відбувається дія, і т.д. і т.п.

Не можна не відзначити добре продумане цитування шевченкових поезій, ретельно перекладених підрядково на російську мову. По-перше, Бодяньський досить повно навів рядки, що вражаю-

¹ Працюючи над текстом «Кобзаря» 1860 року, Шевченко змінив цю назву на «Галайда».

че передають поетичне бачення Перебенді, який, за оцінкою Івана Франка, живим вихоплений Шевченком із реального українського життя. По-друге, автор публікації познайомив москвичів із змістовним початком «Гайдамаків», у якому поет осмислював вічні філософські істини.

Таким чином, Бодянський уміло й зі знанням справи представив москвичам творчість Шевченка, і тридцятирічний український Кобзар постав перед освіченою московською публікою у всій красі розквітлого таланту, в ореолі національного поета і мислителя.

Безперечно, що публікація професора Московського університету в «Московских ведомостях»¹ стала доброю передумовою знайомства Шевченка з Бодянським у лютому 1844 року і вагомою запорукою їхньої дальшої багаторічної дружби. За точними словами академіка Івана Дзюби, «особливо багато важило для Шевченка спілкування з Осипом Бодянським, який не тільки міг забезпечити його потрібною літературою, а й сприяв, — будучи своєрідним містком між українськими і російськими дослідниками й симпатиками слов'янства та ідеологами зарубіжного слов'янства, — опосередкованим зв'язкам Шевченка з цим зарубіжним слов'янством»².

Знайомство і дружба з Бодянським дали змогу поетові співвідносити свою творчість з яскравою особистістю, в чому він постійно мав потребу. Шевченко якось записав у щоденнику, що варто «доладно прочитати» з кимось свої поезії за цілий рік. У той же час з інтелектуалом Бодянським поет проходив університети, буквально всотував нові знання, випробував свої проекти, ідеї і т. ін.

«Щасти ж Вам, Господи, на все добре»

Серед питань, які обговорювали під час зустрічей у Москві Шевченко та Бодянський, найперше називають поетів задум видати альбом офортиів «Живописная Украина», де значне місце

¹ Редактором-видавцем «Московских ведомостей» був тоді Євген Федорович Корш (1810–1897), з яким Тарас Шевченко познайомився в Москві в 1858 р. З 1862 р. протягом трьох десятиліть Євген Корш працював у бібліотечі Рум'янцевського музею в Москві. Михайло Грушевський, який вперше навідався до Рум'янцевки на початку 1892 року, застав його. Євген Корш був вятком Федора Корша — відомого російського філолога, перекладача, академіка Петербурзької Академії наук, автора праць і поезій про Шевченка, знайомого Михайла Грушевського. Вийшло так, що Корші з'єднали в історичному часі двох великий українців.

² Дзюба І. Тарас Шевченко. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. С. 365.

посідала історична тема. Шевченко писав Якову Кухаренку¹ з цього приводу 26 листопада 1844 року: «Був я уторік на Україні — був у Межигорського Спаса. І на Хортиці, і скрізь був, і все плакая, сплюндрували нашу Україну катової віри німота з москалями» <...> Заходився оце, всернувшись в Пітер, гравировать и издавать в картинах **остатки нашої України...**» (Виділено мною. — В. М.). Цю важливу роботу Шевченко збирався проводити на науковій основі, зокрема, залучивши історика Бодяньського. Відомий шевченкознавець Степан Смаль-Стоцький писав: «В лютім 1844 р. був, отже, Шевченко в Москві, очевидночки на те, щоб із своїм історичним порадником Бодяньським, який до історичних малюнків мав писати історичні розвідки, все докладно обговорити»².

Насправді, хронологічно це було не так. Адже на початку травня 1844 року Шевченко в листі до Бодяньського лише запитував, чи в Москві «я вам розказував, що я хочу рисовать нашу Україну», а Бодяньський в липні чітко відповідав: «Ні, Ви мені нічого об їх не розказували ніколи». Так що про «Живописную Украину» в Москві між ними не йшлося.

Інша річ, що Шевченко, напевне зрозумівши в Москві чималі творчі можливості історика Бодяньського, в листі від 6–8 травня 1844 року повідомляв його про задум «Живописной Украины» і запрошував до участі у коментуванні видання:

«Я її нарисую в трьох книгах, в першій будуть види, чи то по красі своїй, чи по історії прикметні, в другій теперішній людський бит, а в третій історію. Три естампи уже готові — «Печерська Київська криниця», «Судня в селі рада» і «Дари Богданові і українському народові». У тім місяці пришло в Москву з білетами на підписку. В год буде виходити 10-ть картин. На види і на людський бит текст буду сам писать або Куліша проситиму, а на історію потурбуйтесь, будьте ласкаві, ви писать три листочки в год. Тільки по-нашому — щоби тямили безглузді кацапи». Наприкінці червня того ж року Тарас Григорович знову звертався до Бодяньського: «...я рисую тепер Україну — і для історії прошу вашої помощи., текст исторический будете вы компоновать, бо треба, батче, по-нашому або так, як есть в літописях. А ви, як що-небудь начитаєте

¹ Кухаренко Яків Герасимович (1799–1862) — український письменник та етнограф. Шевченко познайомився з ним у 1840 р. в Петербурзі. На знак широкі дружби поет присвятив Кухаренку поему «Москалева криниця». У шоденнику поет занотував 1 липня 1857 року: «Я дорожу его мнением чувствующего, благородного человека и как мнением неподдельного, самобытного земляка моего».

² Шевченка вразило те, що на колишніх землях Запорозького Коша господарювали німецькі та єврейські колоністи, яким царська влада надала значні пільги всупереч інтересам місцевого населення.

³ Смаль-Стоцький С. Т. Шевченко. Інтерпретації. — Черкаси: Бrama, 2003. С. 68.

таке, що можна нарисовати, то зараз мені і розкажіть, а я й нарисую» (Виділено мною. — В. М.).

Бодянський активно підтримував Шевченка, в листі від 9 липня 1844 року професор писав: «...кращого не можна й придумати, як оце теє, що Ви робите. Помагай Вам, Боже, на щастя і на славу нашому козацтву! Та й хто ж найздольніший зробить сес нам, як не Ви, що й пером і палітрою однаково вертите? Щасти ж Вам, Господи, на все добрес!»

Проте Бодянський не був би Бодянським, якби не висловився відверто щодо можливої своєї участі в проєкті Шевченка:

«Робітників, здається, матимете досить; я теж не цураюсь зусім, тільки і не зусім віддаюся. Бо Ви самі здорові знаєте кільки праці у мене, неборака, на в'язях¹. Воно б то і не багачко, три листочки на рік, але їх треба вчитати, може, з тридцяти книжок або літописей, для чого тільки подавай часу. А його-то у мене найменше всього! Дак, як бачите, не відхиляюсь, і не піддаюся зусім; але буде так, як Біг святий дасть, а час укаже². Найлучче буде воно, як почну печатати українські літописи по налозі нашого Товариства Історії, або свій запас наських пісень. Тоді, коли що вчитаю гарного, прикметного з батьківщини, зараз напишу і після того перешлю Вам. Щоб же нарочне ритись де, далєбі, як кажуть, часу не маю! А тоді воно само йтиме у голову і з голови. Отак то, пане козаچه, буде тес робиться, коли Біг дасть!..»

¹ Ці слова свідчать про те, що в Москві Бодянський докладно розповів Шевченкові про свою викладацьку, дослідницьку та видавничу роботу.

Батькам він писав: «Живу весь погруджєн в свой предмет и работаю, как говорится, доположения риз».

² Для порівняння нагадаю реакцію Пантелеймона Куліша на задум Тараса Шевченка в листі від 31 грудня 1844 року: «Мне досадно, что Вы, не списавшись со мною, объявили моё имя в числе сотрудников, тогда как я понятия не имею о Вашем литературном предприятии». Коментатори «Листів до Т. Г. Шевченка», виданих у 1962 р., пояснюючи ці слова, писали, що «Куліш з антипатією і зверхністю поставився до задуму Шевченка видати „Живописную Украину“, намагався принизити його талант, знецінити значення його творчості». Пройшло три десятиліття, і в коментарях до видання «Листів до Тараса Шевченка» (1993) стверджувалося стосовно тих самих слів, що мотивом Кулішевого невдоволення були не неприязнь до Шевченка чи небажання підтримати видання (як це часто намагалися пояснити), а радше надзвичайна вимогливість, науковий педантизм, із яким Куліш ставився до всього, що писали про Україну.

Втім, читач може сам оцінити ставлення Куліша до заявленого Шевченком видання «Живописной Украины»: «Объявление Ваше пахнет так сильно спекуляциею, что я решил было, как только выйдет в свет Ваша „Украина“, написать рецензию и указать все ошибки, каких, без сомнения, будет бездна в тексте Вашей скороспелой книжки. Но время уменьшило мое негодование». В стані «меншого обурення» Куліш написав найбільш чітко та найобразливіше: «Вы, господа, принимаясь с ребячеством легкомыслием за Малороссию, без советов людей, серьёзно занятых этим предметом, вредите во мнении публики самому предмету и компрометируете нас».

Це було адресовано автору поеми «Гайдамаків», віршів «Розрита могила» і «Чигринне, Чигринне», комедії «Сон»...

Врешті-решт, задум Шевченка не був реалізований повністю. Впродовж 1844 р. художник зміг підготувати лише 6 естампів із задуманої ним серії: «У Києві», «Видубецький монастир», «Судня рада», «Старости», «Дари в Чигирині 1649 року», «Казна». Бодянський в липні дякував Шевченку за висланий йому офорт «Судня рада» і писав із властивими йому ширістю та відвертістю: «Нестебетна вона, от як буває на святій Україні! Дивлюсь разів по п'яти, по десяти в одну годину і не надивлюся: таке ласе і солодке, бо наше, не чужеє. Що за лица у підсудимих! Так от Вам і кривда, що совість тягне крючком у землю глядіти, але вмісті з тим і святая покора приговору старого з ціпком; а от і правда, з прямою, одкритою, ясною головою, що не жде, а сама лізе на слова судді. Гарно, козаче-земляче, дуже гарно! Одного тільки не второпаю, де оце все робиться: чи в хаті якій, чи в хліву, чи під стріхою, чи в шинку. Бог його святий знає, а я, далебі, ж не второпаю, да й тільки! Бачся що <...> але ятка не така, хоч там двоє і частуються собі горілочкою тихенько, але он там пара окон <...> далебі ж не второпаю <...>»

Затим, бувайте живенькі-здоровенькі та не поминайте лихом щирого до Вас серцем земляка Вашого Іська Бодянського».

Щоб познайомитися з літописом Величка?

Особливий інтерес викликає припущення шевченкознавця Ярослава Дзири, висловлене понад сорок років тому, про те, що «у другій половині лютого, повертаючись з України до Петербурга, Шевченко спеціально заїхав до Москви..., щоб тут, у Бодянського, познайомитися з рукописом літопису Величка¹ та іншими матеріалами з історії України, які були в його архіві»² (Виділено мною. — *В. М.*). На мій погляд, це серйозне і вмотивоване припущення, в контексті якого цікаво розглядати всі контакти поета і вченого, пояснювати з'яву поезії «Чигрине, Чигрине» саме в Москві і т.д.

¹ Величко Самійло Васильович (бл. 1670 — після 1728) — український історіограф і письменник. Йдеться про його «Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в., составил Самуил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720». Літопис охоплює події в Україні з 1648 по 1700 роки. За життя Шевченка три томи «Літопису» Самійла Величка були видані в Києві в 1848, 1851 і 1855 рр. Всі вони залишилися у власній бібліотеці поета. В архіві Т. Г. Шевченка зберігається II том «Літопису» Величка (1851) з автографом поета на титульній сторінці.

² Ярослав Дзира. Творчість Шевченка і літопис Величка//Вітчизна. 1962. № 5. С. 191—192. Наступного 1963 р. Дзира захистив кандидатську дисертацію на цю тему.

Пам'ятаймо, що «Літопис» Самійла Величка — найбільший твір української історичної літератури XVII–XVIII століть, який займає чільне місце в контексті козацької історіографії. Його автор мав, як на свій час, солідну освіту, знав кілька мов, використав чимало друкованої й рукописної літератури. Для Шевченка це мало велике значення, ще недавно в «Гайдамаках» він вибачався, що вимушений розповідати про «козацьку славу» навмання, «без книжної справи». Здавна велися, в тому числі в Шевченкові часи, суперечки навколо фундаментального твору Величка, вони торкалися й вірогідності певної частини викладених у ньому фактів. Але має рацію перекладач документального першоджерела українською мовою Валерій Шевчук: «Все це анітрохи не применшує значення цієї монументальної роботи й подвигу, який колись давно, більше 250 років тому, здійснив схований у сутінках минулого чоловік. Чоловік, у якого билося в грудях палке серце, що горіло любов'ю до рідної землі, і який по праву назвав себе „істинним“ сином своєї батьківщини»¹.

Шевченко був одним із перших серед тих, які зрозуміли значення «Літопису» Величка для науки й літератури, для культури і духовності українського народу. Звичайно, у Бодянського поет не встиг тоді вивчити великий рукопис, але певне прочитав Величкову передмову до літопису, в якій той розповідав про спустошену Правобережну Україну, яку бачив під час подорожі по ній на початку 1700-х років: «...видіх многіє гради, і замки безлюдніє, і пустіє вали, нігдись трудами людськими, аки гори и холми висипаніє, и тілко звірем дивним прибіжищем і водворенієм сушии <...> на шляху нам в поході войсковом лучилося видіх єдни малолюдніє, другіє весма пустіє, розвалєніє к землі прилпнувшіє, залісняліє, непотребнии бїлієм заросліє і тілко гніздящихє в собі змїєи і розних гадов і червей содержашіє <...> ріки, стави і єзера запустїліє мхом, тростїєм і непотребною лядиною заросліє <...>, видіх же к тому на розних там місцах, много костей человіческих, сухих і нагих тілко небо покров собі їмущих, і рекох во умі: кто сїя? Тих всїх єже рех; пустих і мертвих насмотрївшися поболїх сердцем і душею, яко красная і всякими благами прежде ізобиловавшая земля і отчизна Украиномалороссійская, во област пустинї богом оставлена і населєніє єя, славїніи продки наши безвїстни явишася» (Виділено мною. — В. М.).

Доводячи, що Шевченко в Москві читав ці Величкові рядки, Дзира звернув увагу на те, що поет створює схожу картину в поезії «Чигрині», написану в Москві 19 лютого 1844 року, на текстуаль-

¹ Самійло Величко. Літопис. Т. 1. — К.: Дніпро, 1991. С. 5.

ну близькість художніх образів, на той же настрій, що й у наведених вище місцях передмови Величка:

А я, юродивий, на твоїх руїнах
Марно сльози трачу; заснула Віраїна
Бур'яном укрилась, щилию запилала,
В калюжі, в болоті серце прогнило
І в дулю холодне гадюк напустила,
А дітям надію в степу оддала.

Відомо, що в лютому 1844 року Шевченко разом із Бодянським правив у Москві поему «Гамалія», хоча конкретних відомостей про зміст цих правок не залишилося. Можливо, йшлося про історичну канву поеми — морський похід запорожців до Туреччини з метою визволення бранців. Ці виправлення поет не встиг внести до видання поеми, і в травні того ж року писав Бодянському: «Гамалія» не поправлений, як ми з вами тойді поправляли, бо без мене надрукований полукачапом»¹. А Бодянський відповідав Шевченкові: «...бодай вже нашому москалю легенько гикнулось <...> Ну, та не вічно ж бути йому (Поєтові. — В. М.) під москалем; прийде, що він вивернеться і сизим соколоньком зів'ється...»

Навесні 1844 року Тарас Григорович подарував Осипу Максимовичу примірник «Гамалії» з дарчим написом: «Іосипові Бодянському от Т. Шевченка».

Знайомство Шевченка з Бодянським запало до пам'яті сучасників. Андрій Козачковський, наприклад, якраз у листі до Бодянського від 16 листопада 1844 року просив передати уклін Шевченкові та запрошував до себе в гості, якщо він «в Яготин заглянет».

«Привітай його, друже мій добрий!»

Давно висловлюється припущення, що у Бодянського Шевченко зустрівся з відомим чеським поетом К. Гавлічком-Боровським, який у 1843–1844 рр. жив і працював у Москві (зокрема, служив домашнім учителем у С. Шевирьова), часто відвідував Бодянського. Пізніше Гавлічек-Боровський, який дуже цікавився Україною, побував у Києві та Львові, з великою прихильністю пи-

¹ Рукопис поеми «Гамалія» подав до друку перекладач і журналіст Олександр Елькан, з яким Шевченко познайомився на початку 40-х років. Поет не раз згадував його в листах і «Щоденнику», а в повісті «Художник» схаактеризував Елькана: «Странное явление этот Элькан. Нет языка, на котором бы он не говорил. Нет общества, в котором бы он не встречался, начиная от нашей братии и оканчивая графами и князьями».

сав про Україну. Ще в 40-х рр. XIX століття він висловив пророчу думку про те, що не може бути спокою й порозуміння в Європі, поки не буде залагоджена кривда, завдана українцям.

У Бодяньського Шевченко міг познайомитися з Петром Григоровичем Редькіним (1808–1891), професором юридичного факультету Московського університету. Редькін — уродженець Полтавської губернії. В щоденнику Бодяньського є запис розповіді письменника Сергія Сушкова, який учився з Гоголем у Ніжинському ліцеї: «Соучениками его (Гоголя. — В. М.), кроме меня, были Кукольник и Редькин». Петро Редькін був гегельянцем, вчився в Берліні, студенти згадували, що він говорив з мало-російським акцентом, читав лекції з «енциклопедії законодавства» і «користувався в університеті великою популярністю». Російський публіцист і громадський діяч Борис Чичерін писав, що «Редькін міг дати поштовх філософському мисленню». Пізніше Петро Редькін переїхав до Петербурга, працював у міністерстві внутрішніх справ, 5 березня 1861 року написав Василю Тарновському (старшому): «Мы похоронили Шевченка <...>». З 1863 р. — професор, у 1873–1876 рр. — ректор Петербурзького університету.

Біограф Шевченка Павло Зайцев, який присвятив перебуванню Шевченка в Москві в лютому 1844 року ледь одну сторінку, все-таки висловив цікаве припущення: «Під час цього перебування в Москві Шевченко, мабуть, познайомився з представниками московського слов'янофільства: і Щепкін, і Бодяньський мали з ними знайомства, а горді своїм земляком, не могли (особливо Щепкін) не постаратися ввести його до кругу своїх московських знайомих. Із слов'янофілів міг тоді Шевченко пізнати Ів. Киреевського, а з західників — їх головного вождя Станкевича й ціле ближче його оточення. На жаль, про це все є лише посередні дані».

На початку 60-х років XX століття літературознавець Леонід Хінкулов також висловив подібну думку: «Якщо Шевченко бував у Станкевичів ще в 40-х рр., то це дуже розширює наше уявлення про коло його тодішніх московських знайомих». Микола Станкевич закликав поєднувати філософські пошуки з вивченням реального життя, з практичним досвідом і бачив свою місію в освіті російського народу. Втім, з ним Шевченко бачитися не міг, бо Микола Станкевич з 1837 р. жив за кордоном, а помер двадцяти-семирічним у 1840 р. Та й після його ранньої смерті, за свідченням Бориса Чичеріна, «в доме Станкевича собиралось всё, что было мыслящего и порядочного в тогдашнем литературном обществе, за исключением славянофилов, которые держались особняком <...>». Бодяньський напевне прагнув познайомити Шевченка з

людьми, які вийшли з гуртка Станкевича, але, скоріше за все, це міг зробити Шепкін, артист знав їх усіх близько.

Михайло Зозуля писав у 70-х роках минулого століття, що «з усіх питань, що цікавили Шевченка в галузі історії, політики і культури слов'янських народів, він знайшов прекрасного консультанта в особі Бодянського. Не дивно, що „слов'янська тема” його поезії до середини 40-х рр. заграла всіма поетичними барвами». Зозуля висловив аргументоване припущення, що Бодянський міг багато чого розповідати Шевченкові про Росію, передусім про політичне життя Москви першої половини 40-х рр. І, звичайно, про обстановку в Московському університеті, який тоді відігравав значну роль у суспільному й культурному житті країни.

«Тяжке враження від цієї книги...»

Здається, ніхто не заперечує нині, що в Москві Шевченко познайомився через Бодянського зі змістом книжки французького письменника, маркіза Астольфа де Кюстіна «La Russi en 1839» («Росія в 1839 році»), що вийшла в світ у Парижі 1843 р. Її користувалася великою популярністю в Росії. На доказ цього згадується щоденник Михайла Погодіна, з якого видно, що він читав де Кюстіна в 1844 р., інколи разом з Бодянським. В одному з записів сказано, що спільному знайомому Бодянський розповів усе прочитане разом із Погодіним. Цілком вірогідно, що зміст книжки де Кюстіна Бодянський переказав і Шевченкові, а це відбилося опосередковано на сатирично-шаржованому портреті Миколи I та імператриці в комедії «Сон» (1844).

Річ у тому, що саме в книзі де Кюстіна розповідалося про «надмірну худобу» російської імператриці та про те, що нервові конвульсії спотворювали риси її обличчя, «примушуючи іноді навіть трясти головою». Де Кюстін пояснював це наслідками потрясіння, викликаного виступом декабристів у день коронації її чоловіка на царювання: «Вона ніколи не могла поправитися від хвилювання, пережитого нею в день вступу на престол». Якщо бути точним, то йшлося про саме повстання декабристів, наступного дня після нього Олександра Федорівна записала в щоденнику: «Вчерашний день был самый ужасный из всех, когда-либо мною пережитых... Нельзя было скрывать от себя опасности с этого момента. О, Господи, уж одного того, что я должна была рисковать драгоценнейшей жизнью, было достаточно, чтобы сойти с ума... Боже, что за день! Каким памятником останется он на всю жизнь!» Відомо, що сама коронація довго відкладалася з причини

нервової хвороби імператриці, від якої вона страждала все життя.

Заради справедливості відзначимо, що де Кюстін писав: «Імператриця, коли бачиш її зблизка, зачаровує зовнішністю, і звук її голосу стільки ж м'який і ніжний, скільки голос її чоловіка суворий і владний <...> Імператриця з першого погляду викликає до себе стільки ж довіри, скільки Я поваги <...> Нещастя надає їй виняткової чарівності: вона більше, ніж імператриця, вона — жінка»¹.

Нічого подібного у сатиричній Шевченковій поемі з елементами гротеску й мотивами трагедійності немає; поет був нещадним і до царя, і до царині:

...Аж ось і сам,
Високий, сердитий,
Виступас; обок його
Цариня-небога,
Мов опеньок засушений,
Тонка, довгонога,
Та ще на лихо, сердешне
Хита головою.
Так оце-то та богиня!
Лишенько з тобою.

Нагадаю, що навіть у день смерті російської імператриці 20 жовтня 1860 року Шевченко відгукнувся жорстким віршем, який свідчив, що постова ненависть до неї нітрохи не згасла:

Хоча лежачого я не б'ють,
То і полежать не дають
Лежачому. Тебе ж, о суко!
І ми самі, і наші втуки,
І миром люди прокленуть!

Здається, про вплив книги де Кюстіна на сатиричний опис імператриці в історичній літературі розказувалося переконливо, проте не зверталася увага на те, що Бодянський читав її з Погодіним аж у грудні 1844 року, тоді як автограф поеми «Сон» датовано 8 липнем 1844 року. Таким чином, Осип Максимович міг розповісти Шевченкові про зміст книги тільки в лютому 1844 року, під час їх першої зустрічі. Певно, так і було. На мій погляд, спільне з Погодіним читання наприкінці 1844 року вже забороненої на той час у Росії книги мало не першопізнавальний, а критико-поглиблений характер, коли два професори обмінювалися на самоті своїми думками про викладені французьким маркізом вра-

¹ Кюстін М. Россия в 1839 году. — М.: «Захаров», 2007. С. 75–76, 90, 111.

ження та факти. Важко навіть уявити, щоб фанатичний книголюб Осип Бодяньський не познайомився з книгою Астольфа де Кюстіна ще в 1843 р., коли вона з'явилася в Росії, і про неї говорила вся московська еліта. Герцен пізніше згадував: «Я не знаю ні одного дома, порядочно содержимого, где бы не найти сочинения Кюстина о России». Сам Олександр Іванович, як і більшість московських інтелектуалів, познайомився з цією книгою в 1843 р. і вже тоді записав у щоденнику: «Тягостно влияние этой книги на русского, голова склоняется к груди, и руки опускаются; и тягостно от того, что чувствуешь страшную правду, и досадно, что чужой дотронулся до больного места...»¹. Повторюю, що Бодяньський, очевидно, не відстан від Герцена в прочитанні книги де Кюстіна «Росія в 1839 році», хоча гострокритичне сприйняття маркізом миколаївської Росії не було йому таким близьким, як Герценіві².

Ми не знаємо, наскільки докладно й глибоко передав Осип Максимович поетові зміст книги французького мандрівника, але якщо він зробив це справді докладно й глибоко, то ми недооцінювали вплив «Росії в 1839 році» на Шевченкову поему «Сон». Адже Шевченко був органічно суголосний з основним висновком маркіза: «Коли сонце гласності зійде, нарешті, над Росією, воно освітить стільки несправедливостей, стільки страхітливих жорстокостей, що весь світ здригнеться...» Навіть сьогодні допікають жорсткі слова маркіза:

«Треба жити в цій пустелі без спокою, в цій тюрмі без відпочинку, щоб відчутти всю свободу, надану народам в інших країнах Європи, який би там спосіб правління не був прийнятий... Кожен, хто близько познайомився з Росією, буде радий жити в будь-якій країні. Завжди корисно знати, що існує на світі держава, в якій немислиме щастя, бо за самою своєю природою людина не може бути щаслива без свободи»³.

Між іншим, пам'ятаймо, що саме де Кюстін писав у своїй книзі про винятково неприємне враження, справлене на нього уславленою статуєю Петра I в Петербурзі. Мовляв, чоловік на коні

¹ У маркіза де Кюстіна читаємо: «Тяжке впечатление, что не оставляет мене з тих пір, як я живу в Росії, посилюється від того, що все говорить про природні здібності пригніченого російського народу. Думка про те, чого б він досяг, якби був вільним, доводить мене до шаленства».

² Ще цитата з книги де Кюстіна: «В Росії страх замінює, точніше, паралізує думку <...> Щоб там не говорили короткозорі законодавці, страх ніколи не зможе стати душою організованого суспільства, бо він не створює порядок, а тільки прикриває хаос <...> Росія — казан із киплячою водою, казан міцно закритий, але поставлений на вогонь, що розгоряється все сильніше й сильніше. Я боюся вибуху. І не один я боюся».

³ Кюстин М. Россия в 1839 году. С. 308, 309.

не є ні античним, ні сучасним — скоріше за все, маємо справу з римлянином доби Людовіка XV. В сучасному російському коментарі до цих слів сказано, що «в своїй оцінці цього прекрасного мистецького твору <...> Кюстін опинився зовсім самотнім»¹. Певно, про Шевченка коментатори згадувати боялися, бо це ж у нього зконденсовано в убивчосаркастичних рядках:

А на коні сидить одляп,
У свиті — не свиті,
І без шапки. Якимсь листом
Голова повита.

І далі нишівно Шевченкове:

...Руку простягає
Мов світ увесь хоче
Загарбати...

Може й випадковим збігом є рядки про невські набережні: «Набережні Петербурга відносяться до числа найпрекрасніших споруд у Європі...» (де Кюстін); «А берег ушпиганий увесь каменем. Дивуюсь, мов несамовитий» (Шевченко). Та вперто впадає в очі подібність сприйняття Кюстіном і Шевченком немилосердного царського ставлення до будівничих Петербурга: «Земля вислизає з-під ніг, так що ж? Ми зробимо мостову з каменю і на ній зведемо наше пишне місто. Тисячі людей загинуть на цій роботі. Не біда! Зате ми будемо мати європейську столицю і славу великого міста».

Стократ сильніше й гнівливіше писав у поемі «Сон» Шевченко, який знав набагато більше від Кюстіна, зокрема, про загибель на будівництві Петербурга десятків тисяч українських козаків:

О царю поганій,
Царю проклятий, лукавий,
Аспиде неситий!
Що ти зробив з козаками?
Болота засипав
Благородними костями;
Поставив столицю
На їх трупах катованих!

Серед окремих миттевостей, спостережених де Кюстіном і озвучених Осипом Бодянським для Шевченка, могла бути розповідь про те, як тримався на людях цар Микола I: «Він завжди позує і тому ніколи не буває природним...» Де Кюстін стверджував, що цар носив корсет, аби «вистягнути шлунок і груди». У Шевченка сказано коротко і вбивчо про царя й шарицю: «Довгенько вдвох

¹ Кюстін М. Россия в 1839 году. С. 308, 309.

похожали, Мов сичі надуті». Привертає увагу маркізове захоплення царським фейерверком і ілюмінацією: «В цій льодовій країні <...> ілюмінації схожі на пожежі». У Шевченка: «Смеркалося... огонь огнем Кругом запалало...».

Про цей сюжет — окремо. Річ у тому, що маркіз де Кюстін споглядав ілюмінацію й фейерверк у Петергофі: «В петергофському парку можна проїхати мило, не побувавши двічі на одній і тій самій алеї; уявіть же собі цей парк у вогні!.. Мені передавали, що тисяча вісімсот чоловік запалюють за тридцять п'ять хвилин всі вогні парку... Треба мати багату уяву, щоб намалювати словами чарівну картину ілюмінації». Зрозуміло, що все це маркіз бачив у 1839 р. В один час із Шевченком! Ось що згадував поет у щоденнику 1 липня 1857 року: «...в 1839 году посетил я петергофский праздник... сопровождал я своего великого учителя Карла Павловича Брюллова».

Цікаво, що де Кюстін назвав усе, що бачив у царському оточенні, комедією: «Російський двір нагадує театр, в якому актори зайняті виключно генеральними репетиціями <...> Актори і директор безплідно проводять все своє життя, готуючи, виправляючи і вдосконалюючи безкінечну громадську комедію <...>». Жанр своєї поеми Шевченко визначив як «комедію» за взірцем «Божественной комедии» Данте, перша частина якої — «Пекло» вийшла в 1842 р. в російському перекладі.

Чутливий до нових історичних деталей і штрихів Шевченко дещо взяв у де Кюстіна. Та годі було б усерйоз думати, що французький аристократ був навчителем українського народного поета в осмисленні Росії. В свідомості небезталанного чужинця придворне оточення царя, «золотом облитті блюдолизи» отожднювались з поняттям «народ» і за цією, відірваною від народу жменькою людей де Кюстін часто-густо судив про справжню Росію та її народ. А Тарас Григорович знав ціну не тільки вископоставленим «пикатим, пузатим», але й дрібній «братії», в тому числі з українців:

П'явки! П'явки! Може, батько
Остатню корову
Жидам продав, поки вивчив
Московської мови.
Україно! Україно!
Оце твої діти,
Твої квіти молодії,
Чорнилом политі,
Московською блекотою
В німецьких теплицях
Заглушені!.. Плач, Україно!
Бездітна вдовице!

Таким чином, спілкування з одним із кращих знавців української старовини Бодянським, відвідини з ним конкретних історичних місць у Москві, як ми переконаємося, знайшло певне відображення в творчості Шевченка, зокрема в поезії «Чигрині, Чигрині». Безперечно, що навзаєм Шевченко не міг не вплинути на життя та викладацьку й наукову роботу професора Бодянського, проте ця тема ще потребує окремого дослідження. За неї варто взятися саме вітчизняним історикам, адже в Росії цей аспект дослідників цікавить менше або не цікавить зовсім.

«19 февраля 1844 Москва»

Так датував Тарас Григорович медитативно-філософську поезію «Чигрині, Чигрині», яку Дзюба назвав «своєрідною поетичною квінтесенцією пережитого і передуманого за дев'ять місяців перебування — не перебування, життя — в Україні...»¹ Вважається, що «вірш написано під враженнями од відвідин Шевченком Чигирини (гетьманської столиці 1648–1676 рр.)...»² Більше того, Степан Смаль-Стоцький у свій час категорично заявив, що «нічогосінько в поемі (Мається на увазі вірш „Чигрині, Чигрині“. — В. М.) не вказує на те, щоб концепція поеми мала який-небудь зв'язок із розмовами Шевченка з Бодянським... Він знав і без розмови з Бодянським, що Чигирин був столицею гетьманів України від Хмельницького аж до Дорошенка, що його гетьмани будували, що там вони панували, і що якби вони встали і подивилися тепер на нього, то заплакали б тяжко, бо «не пізнали б козацької слави убогих руїн („Свято в Чигирині“)»³.

Не виникає ніяких сумнівів, що Шевченко все це знав-таки без розмов з Бодянським, і концептуально поезія «Чигрині, Чигрині» не була навіяна виключно Бодянським, а визріла в поетові, мабуть, від вражень у самому Чигирині в липні-серпні 1843 року, тобто задовго до появи вірша. Проте ніяк не можна нехтувати тим, що «Чигрині, Чигрині» був написаний саме в Москві! Як же ми забули, що ще Олександр Кониський спостеріг: «Перебуваючи в Москві, Шевченко, певна річ, здійснював довгі бесіди з Бодянським і про свої твори, і про історію й сучасний побут України... І от під впливом якоїсь бесіди історичної він написав там один із

¹ Тарас Шевченко. Кобзар. — К.: Всеукраїнське товариство «Просвіта», 1993. С. 493.

² Смаль-Стоцький С. Т. Шевченко. Інтерпретації. С. 69.

ліпших віршів „Чигирин“¹. Чи пізніше хто-небудь писав настільки впевнено? Так! Ярослав Дзира на початку 60-х років минулого століття вмотивовано заявив: «У Москві поет прожив біля двох тижнів і під впливом рукопису Величка та свіжих вражень з подорожі по Україні 19 лютого написав поезію „Чигрине“». Та й пізніше відомі шевченкознавці так чи інакше тримали факт московської появи поезії в полі зору. Скажімо, Євген Кирилюк зауважував, що «в Москві Шевченко, очевидно, розповідав М. Шепкіну й О. Бодянському про свої враження» (від перебування в Україні, зокрема, в Чигирині). Іван Дзюба в наш час так висловився щодо появи поезії «Чигрине, Чигрине»: «Можливо, розмови із Шепкіним були одним із стимулів до її написання»².

Проте скоріше за все таким стимулом стали розмови саме з істориком Осипом Бодянським, який цікаво й захоплююче говорив про незабутні сторінки козацької слави... Він, саме він, познайомив Шевченка з якимись історичними подробицями, з документальними матеріалами, передусім «Літописом» Величка, що схвилювало поета. Саме Бодянський сприяв тому, що в свідомості Шевченка переплавилися перші враження від Москви — багатої та процвітаючої — з біллю за бідне, занедбане повітове містечко Чигирин, який був гідний іншої, високої долі... Бо Чигирин пам'ятав, як був за Богдана Хмельницького спочатку сотенним містом, а потім — гетьманською резиденцією, фактично столицею України.... З Бодянським згадали і Миколу Маркевича, який якраз у Москві видав у 1831 р. поетичну збірку «Украинские мелодии». В ній містився вже згаданий нами вірш «Чигирин», з яким Шевченків «Чигрине, Чигрине» перегукується мотивами туги за славною минувиною і патріотичними настроями.

Жива, реальна Москва і професор Московського університету Бодянський дали Шевченкові творчий імпульс, підштовхнули асоціативне, поетичне мислення, сколихнули спогади поета про відвідини місць потоптаної гетьманської слави:

Чигрине, Чигрине,
Мій друже сдиний,
Проспав єси степи, ліси
І всю Україну.
.....
Помолвившись, і я б заснув...
Так дури прокляті
Рвуться душу запалити,
Серце розірвати.

¹ Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. — К.: Дніпро, 1991. С. 145–146.

² Дзюба І. Тарас Шевченко. С. 253.

Господи, який надлюдський біль за Україну! Яка свята любов до неї!

У вірші «Чигрине, Чигрине» зустрічаємо рядки, які, на мій погляд, є найголовнішим доказом зв'язку, в тому числі концептуального, цієї поезії з Бодянським і Москвою:

За що ж боролись ми з ляхами?
За що ж ми різались з ордами?
За що скородили списами
Московські ребра??...

Які історичні події сплавлені в цих поетичних рядках? В широкому контексті йдеться про триваючу протягом століть боротьбу українського народу з агресивними сусідами — поляками, кримськими татарами, московськими військами — за свободу і відродження державності. Зокрема, експансіоністська політика Московщини, спрямована на поглинання України після Переяславської угоди, насторожувала вже Богдана Хмельницького. Його дратувало те, що Москва уклала з поляками перемир'я. Грушевський писав: «Се зараз поправило польські діла і дуже було неприємне Хмельницькому: він нарікав, що Москва видає Україну полякам, не додержує своїх обов'язків перед українцями. Особливо його гнітило, що переговори Москви з поляками ідуть потайки від нього, без участі послів козацьких, хто зна в яким напрямі — може, на шкоду України». Укладений 1656 р. союз зі Швецією і Семигородом та розпочата на початку 1657 року війна з Польщею, що було проти волі Москви, свідчило про нові орієнтації Хмельницького у зовнішній політиці. Його наступники, Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Павло Тетеря, Петро Дорошенко, довели цей конфлікт з Москвою до збройних протистоянь. Одна з наймасштабніших битв між українським військом гетьмана Івана Виговського і московським військом під командуванням князя О. Трубецького відбулася в червні 1659 року під Конотопом, де Виговський завдав серйозної поразки сотисячній окупаційній армії князя Трубецького, змусивши його втекти «восвояси». А ще під час народного повстання на Лівобережжі 1668 р. за участю Івана Сірка проти утисків московських восвод, останніх було вигнано майже з усіх українських міст. Проти московського поневолення боролися гетьмани Іван Мазепа та Пилип Орлик. Крім того, козацькі війська брали участь у польсько-московських війнах в складі польських військ у 1579–1581 рр., а також у період «московської смути» на початку XVII століття,

нарешті, 1618 р. під час війни польського королевича Владислава проти російського царя Михайла Романова¹.

Проте, враховуючи час і місце написання вірша «Чигрине, Чигрине», можна припустити, що безпосереднім поштовхом до написання Шевченком згаданих рядків стала розмова з Бодянським про похід Петра Сагайдачного на Москву в 1618 р., точніше, про те, як 20-тисячне козацьке військо зібралося біля Арбатських воріт.

Як це було? Цілком імовірно, що, приїхавши в Москву, Шевченко міг попросити Бодянського показати йому конкретне місце

¹ Не випадково за радянських часів саме вірш «Чигрине, Чигрине» безжально зрадагували, «аби не образити Москву» (М. Жулинський, І. Дзюба). Зокрема, у «Кобзарі», виданому в Харкові в 1930 р., було зроблено підміну — замість «московські ребра» з'явилося... «татарські ребра», а заодно й слово «ляхами» замінили на «панами». Підправлені «татарські ребра», на превеликий жаль, «поселилися» в наступних масових і навіть багатотомних збірниках творів Тараса Шевченка.

Втім, заради справедливості згадаємо призабуту «Повну збірку творів» Кобзаря, впорядковану редакцією історично-літературного видавництва при Українській Академії наук і видану у київському видавництві «Сяйво» в 1927 р. Щоправда, тоді майже весь наклад (50 тис. примірників) було знищено, оскільки художника цього видання Петра Носка (1885–1976) було звинувачено сталінською владою у шпигунстві (реабілітований у 1999 р.). Так от, у згаданому виданні вірш «Чигрине, Чигрине» (під назвою «Чигирин») був опублікований без купюр і фальсифікацій, у тому числі це стосується й небезпечного вже на ті часи сюжету про «московські ребра». В публікації було зазначено, що вірш написаний у Москві, а також була збережена посвята поезії М. С. Щепкіну. Проте в цікавій передмові до збірки Ф. Якубовського відвідання Шевченком Москви ніяк не згадувалося, хоча, скажімо, розповідалося про його життя в Нижньому Новгороді. Скоріше за все, чітке й повне розуміння важливості московського перебування поета було відсутнє.

Відзначимо також, що відомі шевченкознавці не приєдналися до фальсифікації «Чигрине, Чигрине». Принаймні, в період хрущовської «відлиги» Євген Кирилюк так описав поетичні рядки, які є в центрі нашої уваги: «Шевченко хоче зрозуміти, за що боролися його предки з польською шляхтою, з татарсько-турецькими ордами, з царизмом. Народ ніби нічого не домігся. Сучасне становище поневоленої царизмом України дуже важке. Серце поета плаче, вимагає правди на землі». Кирилюк зазначав, що «Чигрине, Чигрине» в Росії друкувався з цензурними купюрами, поширювався в списках, а надруковано його значно пізніше за кордоном.

Характерно, що в «Кобзарі», виданому в Києві 1983 р. сотисячним тиражем, до «московських ребер» була зроблена примітка такого змісту: «Йдеться про участь українських козаків і селян в антифеодальних селянсько-козацьких повстаннях під проводом І. Болотникова, С. Разіна, К. Булавина, Є. Пугачова, коли вони спільно з російськими повстанцями боролися проти кріпосницького гноблення, винищували поміщиків».

Це ж треба було придумати таке точкове «трактування» Шевченкових рядків!

козаського штурму московських мурів. Та й сам історик Бодянський не міг не привести Шевченка туди, де гарцювали козаки Сагайдачного. Якщо вже Бодянський переказував іншим історичні сюжети з книги француза де Кюстіна, то не розповісти своєму другові Шевченку про неймовірний похід українського гетьмана Сагайдачного на Москву він аж ніяк не міг. Пам'ятаймо, що Бодянський обіцяв постові повідомляти про все, гідне уваги, «з історії батьківщини».

Тим більше, що Бодянський, у якого бував Шевченко, жив тоді зовсім недалеко від Арбатських воріт!

У січні 1847 року в листі до Бодянського, написаному рукою Пантелеймона Куліша (з припискою Шевченка), було вказано таку адресу: «Його високоблагородію Осипу Максимовичу Бодянському против арбатского съезжего дома¹, в доме Дзюма, Дзюма або соs podobного...» Такого домовласника розшукати не вдалося, але, судячи з усього, Куліш призабув прізвище, що й не приховував, і назвав його навздогад. В «Адресном календаре жителей Москвы на 1846 год» читаємо: «Бодянский Иосиф Максимов., сост. в 8 кл., Экстраординарный Профессор, Арб. ч. прих. Старого Вознесения д. Дица». Тобто, Бодянський Осип Максимович, цивільний чиновник 8-го класу, екстраординарний професор Московського університету мешкав в Арбатській дільниці, в будинку Дица в приході церкви Старого (Великого) Вознесіння, яка виходила й тепер виходить на Велику й Малу Нікітські вулиці.

З «Алфавитного указателя к плану Арбатской части» дізнаємося, що будинок московської міщанки Диц Олени Федорівни (можливо, тоді, коли в ньому був Шевченко, будинок належав її чоловікові) знаходився в Столовому провулку, що міститься поруч з Великою Нікітською вулицею — перший від неї повздовжний провулок у бік Арбату (тепер — будинок № 10). Це підтверджується й тим, що навпроти справді була розташована колишня Арбатська поліцейська дільниця, частина якої на розі з Малим Ржевським провулком збереглася до цього часу².

¹ В енциклопедії Брокгауза і Ефрона читаємо: «...съезжим домом или просто съезжей называлась полицейская расправа в каждой части города, с пожарными служителями при ней».

² Очевидно, Бодянському подобався цей арбатський район біля церкви Старого Вознесіння, бо пізніше він перебрався до іншого будинку, але зовсім недалеко. В листі Куліша до Бодянського від 1 вересня 1847 року рукою Віктора Білозерського дописана нова адреса: «На Малой Никитской против Старого Вознесения в доме Кузнецова». Таку саму адресу читаємо на листі Івана Забеліна до Бодянського в січні 1848 року: «На Малой Никитской, против церкви Вознесения в доме г. Кузнецова». З 1849 р. Бодянський мешкав у будинку Н. Мешеринової на Великій Нікітській вулиці.

У згаданій адресі був ще й такий натяк на адресу Бодянського: «Узнати в лавке „Москвитянина“ или на обёртке „Чтений“». На другій сторінці обкладинки „Чтений“ знаходимо підтвердження встановленої адреси: «На Большой Никитской, против Арбатского Частного дома, в доме Диша». В даному разі Велику Нікітську названо як більшу й відомішу вулицю в порівнянні зі Столовим провулком.

Від будинку, де жив Бодянський, усього півкілометра до храмів Бориса і Гліба та святого Тихона, до Арбатських воріт. Повторю: неможливо повірити, щоб історик Бодянський не привів до цих церков Шевченка, не показав, де колись стояли Арбатські ворота, не розповів про їх штурм козаками Сагайдачного...¹

«Для історії прошу вашої допомоги»

Екстраординарний професор кафедри історії і літератури слов'янських наріч Московського університету Осип Максимович Бодянський був невеликого зросту, сутулуватий, з чималою головою на товстій і короткій шиї, праве око його косило, мало хто знав, що на нього професор осліп, а ходою своєю він нагадував, як цвенькали злі язики, «звіра-бегмота». Він ішов звично-повільно, шкутильгаючи, важко ступаючи з ноги на ногу. Навіть люди, які його любили, зізнавалися: «Бодянський був некрасивий, а ходою своєю, мабуть, нагадував згаданого звіра. Але ця некрасива оболонка вмшала в собі високий дух, який носія свого піднімав над повсякденним рівнем». Особливо наочно це почувалося зараз, коли Бодянський з величезною наснагою і, можна сказати, з особливою старанністю показував своєму дорогому гостю Москву. Він був щасливий тією винятковою радістю, яку виявив йому Тарас Шевченко, що прибув недавно в Москву і жадав усе бачити, чути і знати, особливо про земляків їхніх спільних, які прославилися в Першопрестольній, та й узагалі про все українське в Москві.

¹ Мені, московському й арбатському мешканцеві, легко зрозуміти, чому Бодянський привів Шевченка на Арбат, де стояли козаки Сагайдачного. Всім нашим гостям я показую площу Арбатські Ворота, і творчих людей, як, скажімо, Юрія Богущого, Любов Голоту, Василя Шкляра, Володимира Яворівського, Миколу Жулинського, Павла Мовчана, Романа Лубківського, Леся Танюка, Богдана Ступку, Івана Чижка, це завжди цікавить і вражає. Гадаю, Тарас Григорович теж був вражений, схвилюваний...

Бодянський, переповнений історичною інформацією, радий був поділитися нею з українським поетом, якого вважав першим і неперевершеним, воістину народним поетом Малоросії. Він був для Бодянського живим втіленням його творчих мрій і наукових сентенцій із магістерської дисертації про народну поезію слов'ян:

«Поэзия необходимо должна иметь на себе печать того народа, кому принадлежит, печать яркую, неизгладимую <...> Такая поэзия будет в высочайшей степени изящною, оригинальною, своенародною, поэзией жизни; ей будут сочувствовать, её поймут и оценят не отдельные любители, не одни только записные знатоки изящного, но целая нация, целый народ, все человечество».

Вітер віс — повіває
По полю гуляє.
На могилі кобзар сидить
Та на кобі грає.
Крутом його степ, як море
Широке, синіє:
За могилою могила,
А там — тільки мріє.
Сивий ус, стару чуприну
Вітер розвіває;
То приляже та послуха,
Як кобзар співає...

Бодянський, як ніхто, дуже добре розумів, що поруч з ним ішов справжній український Кобзар, але не старий, сивий, химерний, а молодий, вродливий, сильний і безмежно талановитий. Він обожнював його вірші. У свою чергу Шевченка хвилювали й захоплювали історії, які щедро розповідав Осип Максимович. От і зараз, тільки вийшли вони зі Столового провулка на Велику Нікітську, Бодянський зупинився і показав на церкву Старого Вознесіння. Тут рівно тринадцять років тому, саме в лютому, вінчався Пушкін з Наталею Гончаровою, яка між іншим, походила зі старого козацького роду гетьмана Петра Дорошенка. Потім молодята поїхали на Арбатську вулицю, у будинок пані Хитрово, де Пушкін зняв квартиру, неподалік звідси... Бодянський знав про це добре, в тому 1831 р. він і поступив у жовтні в університет, але допитливий студент-словесник, який сам намагався «віршувати», цікавився Пушкіним, чутки про життя якого циркулювали в Москві.

Більше того, через рік він бачив Пушкіна! Це сталося восени 1832 року в університеті на лекції його вчителя, професора Ми-

хайла Каченовського в присутності міністра освіти Сергія Уварова. Пушкін тоді вступив у суперечку з професором про автентичність «Слова о полку Ігоревім»¹, а Каченовський вказав постої на Бодянського, який у студентські роки якраз і заперечував оригінальність «Слова». Хвалити Бога, що його тодішні міркування щодо цього не було опубліковано...

Пройшли далі, і Бодянський, повертаючи на Нікітський бульвар, звернув увагу Шевченка на церкву Феодора Студита, у якій хрестили Олександра Суворова, полководець сам неодноразово молився тут. Будинок його батька знаходився поруч, на Великій Нікітській. Шевченкові і це було цікаво, два роки тому він ілюстрував книгу Миколи Полевого про генералісимуса Суворова, що мав під своїм керівництвом козацьку флотилію і кілька полків козаків-чорноморців. З ними він брав Очаків, Ізмаїл, Акерман, а ще під командуванням Суворова українські козаки воювали на території Австрії, Італії і Швейцарії.

Розмовляючи, спустилися вниз по Нікітському бульвару до Арбатських воріт, і тут Осип Максимович нагадав раптом Тарасові Григоровичу історичну п'єсу «Никита Гайдай», у якій його герой так яскраво і сильно висловив почуття любові до України:

Украина милая моя!
Моя Украина родная!
Её широкие поля,
Её высокие курганы,
Святая прадедов земля!
Люблю тебя, моя Украина...

Шевченка вразило, насамперед, те, що Бодянський знав його п'єсу, яку публіковано, здається, один раз, здивувався також, що історик процитував слова Мар'яни, «как Сагайдачный с козаками Москву и Польшу воевал»...

А може все було по-іншому? Може, багатознаючий Бодянський згадав уголос шевченківські думи, що недавно перечитував?

Нехай душі козацькі
В Україні витають —
Там широко, там весело
Од краю до краю...
Як та воля, що минулась,
Дніпр широкий — море,

¹ Колега Бодянського по студентській лаві, письменник Іван Гончаров згадував: «Я не припоминаю подробностей их состязания, — помню только, что Пушкин горячо отстаивал подлинность древнерусского эпоса, а Каченовский вонзал в него свой беспощадный аналитический нож».

Степ і степ, ревуть пороги,
І могили — гори.
Там родилась, гарцювала
Козацькая воля; там шляхтою, татарами
Засівали поле...

У будь-якому разі між ними відбулася, не могла не відбутися, розмова про штурм гетьманом Сагайдачним Москви з боку Арбатських воріт.

«Як Сагайдачний з козаками Москву воював»

Восени 1618 року польський королєвич Владислав (у майбутньому король Владислав IV Ваза) увійшов до Москви, щоб посісти царський трон, проте невдовзі сам опинився в російській облозі. Єдиною реальною силою, здатною надати швидку допомогу Владиславу, були козаки. На прохання польського короля Сигізмунда III Петро Конашевич — Сагайдачний, який був підданим польської корони, з 20-тисячним козацьким військом вирушив на допомогу Владиславу.

На той час за гетьманом реєстрового козацького війська (в 1614—1616 і 1620—1622 рр.) Сагайдачним міцно закріпилася слава сильного й талановитого полководця¹, який активно воював проти Османської імперії та Московської держави. Він уславився морськими походами 1609, 1613—1614, 1620 рр. проти турків і взяттям важливої турецької фортеці Кафи, а також Варни, Очакова, Перекопа, Синопа, Трапезунда.

У нарисі «Сказание о гетмане Петре Сагайдачном» Михайла Максимовича читаємо: «...Сагайдачний со своими запорожцами беспрестанно воевал татар и турок на море и суше и своими неотразимыми победами грозно прославил свое имя». В «Истории Русов» зазначалося: «Поляки, уважая храбрость и заслуги Сагайдачного, не смели при нём явно производить в Малороссии своих наглостей, да и сама любимая их уния несколько приутихла и принытала... По смерти Сагайдачного возобновили они прежнее

¹ Михайло Прушевський писав: «...се чоловік великого духу, що сам шукав небезпек, легковажив життя, в битві був перший, коли приходилося відступати — останній; був проворний, діяльний, в таборі сторожкий, мало спав і не пиїв — як то звичайно у козаків; на нарадах був обережний і в усіх розмовах маломовний; супроти козацького своєвільства був дуже суворий і карав смертю за провини».

гонение в народе и политику на расстройство войск малороссийских».

У контексті цієї оцінки Шевченко писав у поемі «Гайдамаки»:

А ви Україну ховайте:
Не дайте матері, не дайте
В руках у ката пропадать.
Од Конашевича і досі
Пожар не гасне, люди мруть
Конають в тюрмах, голі, босі...
Діти нехрещені ростуть,
Козацькі діти...

В колективній праці «Історія українського війська», що побачила світ у Львові в середині 30-х рр. минулого століття, зазначалося, що «десятилітнє гетьманство Сагайдачного — це час, коли козаччина остаточно стала українським національним військом». Молодий російський цар Михайло Федорович Романов мав усі підстави для тривоги, коли писав у своїй грамоті до Донського війська в липні 1618 року: «Недрут наш и разоритель всего нашего великого Российского царствия польский Жигмонт король умыслил наше Московское государство воевать и разорять... И запорожских черкас (Козаків. — В. М.) полковника Саадашново (Сагайдачного. — В. М.) он же, король, со многими людьми прислал в наши польские города...» В іншому документі йшлося про те, що на Москву йде «всепакубный враг» Сагайдачний. Як писав Михайло Максимович «Сагайдачний, йдучи війною до Москви, не міг же бути фельдмаршалом миру...»

Очевидно, Сагайдачний мав надію, що участь у поході на Москву дозволить йому дещо пом'якшити польські власті, які «напосідали на козаччину», домогтися поступок козакам, можливо навіть, відстояти певну незалежність козацького війська від польського короля і т. ін. Коротше кажучи, Сагайдачний мав якусь надію на те, що негаразди з Польщею, «за московською війною підуть у непам'ять». Інша річ, що польський уряд відповів українському гетьману «чорною невдячністю» (Грушевський).

Серед причин козацького походу на Москву відомий український історик Костянтин Гуслистий також називав вороже ставлення «частини українського козацтва до уряду Михайла Федоровича, дипломати якого в цей час підтримували відносини з Туреччиною і Кримом, спонукаючи їхні орди нападати на Річ Посполиту, що загрожувало українським землям». Певно, були й

інші причини походу Петра Сагайдачного на Москву, і прийшов час їх об'єктивно проаналізувати. Проте це не входить в наше завдання.

За словами Михайла Грушевського, Сагайдачний «здобував кріпости й городи і нагнав великого страху, так що за чудо вважали, як котрому місту удалося від його відсидітись». У вересні Сагайдачний, якого не зміг зупинити посланий царем князь Григорій Волконський, перейшов Оку, визволив із «тушинського полону» польського королевича Владислава і, з'єднавшись з ним, впритул підійшов до стін Білого міста, тобто до Кремля. Дмитро Яворницький¹ писав: «Воєводи, вислані з Москви, щоб перешкодити об'єднанню королевича з гетьманом, повернулися назад ні з чим, бо за словами літописця, їх охопив великий жах». В «Історії українського війська» розповідається, що під самою Москвою відбулася сутичка запорожців із царською гвардією, в якій у бій ходив і сам Сагайдачний. Він збив своєю булавою з коня московського воєводу Бутурліна. Ударні військові сили козаків були зосереджені біля Арбатських воріт, і вночі 1 жовтня вони пішли на штурм². В «Історії України» Михайло Грушевський писав:

«Зійшовся (Сагайдачний. — *В. М.*) з королевичем, що страшенно утішився з цілим військом сею козацькою помічю, і зараз же вчинив разом з польським військом нічний напад на Москву. Але в Москві знали наперед, що буде напад і встигли приготуватися, так що здобути Москви не вдалося». Лише цим обмежився Грушевський у поясненні невдалого штурму. Правда, в «Історії України-Руси» він окремо додав, що «приступ не удался» також «через деякі нежданні розпорядження польських начальників». І тільки в зносі до цього твердження Грушевський наводив ще й цитату з праці відомого українського історика Михайла Максимовича про Петра Сагайдачного, де зазначалося, що гетьман у

¹ Яворницький Дмитро Іванович (1855–1940) — український історик, археолог, етнограф, фольклорист і письменник, академік АН УРСР. Досліджував історію запорізького козацтва. З осені 1896 року приват-доцент Московського університету, де викладав археологію та історію українського («малоросійського») козацтва. Підтримував дружні зв'язки з видатними діячами української та російської культур, зокрема з І. Рєпіним, М. Лисенком, Б. Грінченком, М. Старицьким, Л. Українкою, М. Кошубинським, П. Саксаганським, В. Ключевським, Л. Толстим, В. Стасовим. Похований в Дніпропетровську біля історичного музею, який тепер носить його ім'я.

² Запорожці не брали участі в штурмі, бо стояли в зазісі. В «Історії українського війська» читаємо: «Запорожці <...> мали завдання пізніше заатакувати відкриті брами петардами й ловити вулиці». В цьому виданні, на жаль, лише констатовано, що Сагайдачному «не поталанило» і до прикрасі мало сказано про його московський похід.

вирішальну мить завагався здобувати православну Москву для поляків-іновірців.

Прочитасмо цю думку Максимовича у нього самого: «К полуночи Сагайдачный со всем своим войском был уже у Арбатских ворот, и уже выломаны были петардою ворота Острожные. Но при первой стычке с москвитянами гетьман прекратил осаду... Отчего же? Оттого, я думаю, что осада Москвы была ему не по мысли... Его казацкое сердце могло смутиться от той мысли, что он начал крушить единоверную ему русскую столицу, для того, чтоб отдать ее в руки иноверца... И, может быть, такое раздумье пришло к нему в тот самый час, когда Москва звоном колоколов своих позвала православный народ к заутрене на праздник Покрова, и руки осаждавших ее козаків невольню піднялись на крестное знаменье <...> Впрочем, это мое личное мнение...»

Грушевський коротко, й здається, трохи скептично прокоментував Максимовича: «Сю сентиментальність старого історика їдко висміяв потім Куліш». Можливо, ця «сентиментальність» не стала головною причиною невдалого штурму Москви, проте, на мій погляд, було б нерозумно нею нехтувати. Душі українських козаків не були настільки зашкорузлими, щоб не відгукнутися на дзвін православних храмів та ще й перед святою для козаків Покровою. Вже відомий мандрівник і письменник Павло Алеппський, який в середині XVII століття двічі побував в Україні, пильно спостеріг, що на «землі козаків» панує православна віра, на молитвах вони стоять од початку до кінця служби незворушно, немов камінні, безупинно доземно кланяються й усі гуртом, ніби з єдиних уст, співають молитви, і найдивовижніше, що в усьому цьому беруть участь і маленькі діти. В «Історії Русів» сказано, що козаки понад усе ставили батьківську, тобто православну віру.

Згадаймо, що писав Микола Гоголь у «Тарасі Бульбі» про прийом до Запорозької Січі: «Прибулий з'являвся тільки до кошового, який звичайно казав: «Здоров будь! Що, в Христа віруєш?» — «Вірую!» — відповідав прибулець. — «І в Тройцю святу віруєш?» — «Вірую!» — «І до церкви ходиш?» — «Ходжу». — «Ану перехрестись!» Прибулець хрестився... На цьому кінчалася вся церемонія». Тарас Бульба, до речі, «вважав себе законним оборонцем православ'я».

Коли запорожці готувалися до великого наступального походу, то залучали до нього й українських козаків. Тоді посланці від запорізької старшини вирушали на базари та ярмарки, де серед натовпу вилазили на вози й кричали: «Хто хоче за християнську віру бути посадженим на палю, хто хоче бути четвертованим, колесованим, хто готовий зазнати всіляких мук за святий хрест, хто не

боїться смерті — приставай до нас! Не треба боятися смерті: від неї не вбережешся. Таке козацьке життя!» Зі свого боку козаки були немилосердними на війні до своїх ворогів. Дмитро Яворницький писав про це так: «І зі своєї точки зору, і з точки зору свого часу вони мали рацію: на ворога Христової православної віри вони дивилися, як на найбруднішу тварину — «Жид, лях та собака — віра однака». Тому й були безжальними до них <...> Отже, в цьому розумінні запорізькі козаки були лише старанними дітьми свого віку»¹. В цій цитаті заакцентовано знову-таки лише значення православної віри для козаків у смертельному бою з ворогами. Не забудьмо, що сам гетьман Сагайдачний, не випадково називався «в літописах великим захисником православ'я» (Михайло Максимович).

Тож не було нічого дивного в тому, що козаки під Арбатськими ворітьми звично перехрестилися, почувши церковний дзвін на Покрову. В цьому якраз і сублімована драма конкретної історичної ситуації, що склалася восени 1618 року на Старому Арбаті. Адже відомо, що «постановило козацтво віру святу обороняти» (Микола Костомаров). За словами Костомарова, «багато лицарів таке робили, що не написано і в книгах світу, а записано на небі, бо за них були перед Богом молитви тих, яких вони визволяли з неволі». Ще коротше говорили в народі: «Де козак, там і слава».

Цікаво, що Михайло Грушевський якось звернув увагу на те, що Іван Котляревський — «основоположник української літератури <...> присвячує свою відому строфу — елегійне зітхання — минулій Гетьманщині».

Так вічної пам'яті бувало
У нас в Гетьманщині колись,
Так просто військо шикovalo,
Не знавши: стій, не шевелись!
Так славної полки козацької
Лубенської, Гадяцької, Полтавської
В шалках було, як мак, цвітуть!
Як гринуть, сотнями ударять,
Перед себе списи наставлять,
То мов мітлою все метуть.

Тарас Шевченко гірко дорікав тим нащадкам, які не зберегли козацької слави:

Гетьмани, гетьмани, якби-то ви встали.
Встали, подивились на той Чигирин,
Що ви бужували, де ви панували!
Заплакали б тяжко, то ви б не пізнали
Козацької слави убогих руби.

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. У трьох томах. Том перший. — Львів: Видавництво «Світ», 1990. С. 270.

Грушевський у своїй «Всесвітній історії» чудово написав про те, що «козаччина, зіставшись в опозиції польському шляхетському режимові і опираючися на селянські маси в їх боротьбі против польського права, не покинула релігійного прапора» (Виділено мною. — В. М.).

Заборонену в радянський час і печальну мелодію славного козацтва пронизливо передав Василь Симоненко у поезії «Українська мелодія», вперше надрукованій аж на зламі 90-х рр. минулого століття:

Довго тужить сумна бандура
Про дла у старій синині,
І якусь невідому зажуру
Навіває та пісня мені.

Не мелодія — збурена рана,
Не слова, а безжалні голки,
Тільки бачу не сині лимани,
І не горді козацькі полки.

А ввижається — там, біля шляху,
На потоптаній кіньми траві
Жирний ворон, мов чорна папаха,
На козацькій сидить голові.

А нав-крут по-ру-ба-ні
До-си-на-ють сні,
І да-ле-ко бу-бо-ни
Кли-чуть до вій-ни.

Такий вірш вартий наукової монографії, й українські вчені мають його пропагувати.

У наш час величальне слово про козаків сказав Борис Олійник: «Для українського народу, як самодостатньої космічної величини, однією із <...> святинь-оберегів стало козацтво. Хоч би як їх хто оцінював, але в основі своїй вони найточніше віддзеркалюють характерні риси саме українського народу, його віру і світоглядні та морально-етичні принципи».

Поки я збирав і публікував інформацію про маловідому в Москві сторінку історії, написану гетьманом Сагайдачним, вийшла в світ капітальна праця з історії українського козацтва, в передмові до якої директор Інституту історії України НАН України Валерій Смолій зазначав: «Козацтво й Україна, козацтво й український народ <...> Ці поняття здавна перебували в одному асоціативному ряду. І це аж ніяк не випадково. Адже через історію козацтва, по суті, переломлювалася ціла епоха в минулому України та її народу <...> Козацтво віді-

грало визначну роль у справі збереження українського етносу»¹.

Хочу ці добрі й високі слова про українське козацтво навести саме тут, поки козаки Петра Сагайдачного знаходяться у незвичному для них місці — біля Арбатських воріт, в абсолютно незвичній для них ситуації — перед штурмом православної Москви. Козакам немає в чому каютися перед москвичами. Може воля Божа була на те, щоб вони не здобули тоді столиці Московської держави. Все обмежалося тим, що можна висловити поетичними рядками юного Михайла Грушевського: «Руйнували козаченьки московські мури...» Взяли б українські козаки Москву, невідомо, як пішла б далі історія. Втім, вона не терпить умовного способу.

У згаданій праці «Історія українського козацтва» сформульовано важливий висновок: «...Сагайдачний дійшов до Москви і врятував Владислава від майже неминучої поразки. Фактично і Москва, територію якої зайняли козаки, опинилася в їхніх руках, але гетьман відмовився штурмувати Кремль і прийняв рішення про відхід. Існує думка, що Сагайдачний не прагнув знищення Московії через релігійні причини, як потенційного православного союзника. Однак, з погляду міжнародних військово-політичних відносин, головним було те, що похід Сагайдачного продемонстрував реальну силу козацтва як вирішального чинника в польсько-московському суперництві». На думку авторів книги, похід Петра Сагайдачного на Москву в 1618 р. поставив «останню крапку в тривалому конфлікті часів Смути».

На мій погляд, непростий епізод українсько-російських стосунків і політично-полководницької біографії Сагайдачного вимагає серйозного дослідження та об'єктивної оцінки. Тим паче, що спеціально й ґрунтовно, всебічно й докладно цього не зробили в свій час ні Михайло Грушевський, ні Дмитро Яворницький. Цікаві спроби сучасних істориків поки що, здається, не втілилися в оригінальному дослідженні.

Свого часу Михайло Грушевський писав, що після козацького штурму «правительство московське по сім стало далеко податливійше на польські жадання в переговорах і польські соймові комісари, що були при Володиславі, сповняючи бажання сойму, щоб сю війну закінчено якнайскорше, скористали з сеї податливості московської сторони і прийшли до згоди з Москвою. Се було дуже неприємне Володиславу, і Сагайдачний теж стояв за дальшу війну з Москвою, але нічого було робити: війну скінчено».

¹ Історія українського козацтва. Нариси в двох томах. Том перший. — К.: Видавничий дім «Кисно-Могилянська академія», 2006. С. 5.

Втім, Сагайдачний, якому не поталанило раптово взяти Москву, не збирався тримати своє військо в тривалій облозі біля добре укріпленого міста. Гетьман відійшов від Москви. Заглянемо до «Історії запорізьких козаків» Дмитра Яворницького: «А гетьман Сагайдачний рушив від Москви на Калугу і дорогою захопив острог у Серпухові, потім у самій Калусі. Тим часом польські депутати, які вже неодноразово починали мирні переговори з росіянами, зійшлися з ними в селі Деуліні біля Троїце-Сергієвого монастиря і знову почали переговори... Сагайдачний повернувся з московського походу управителем тієї частини України, яка визнавала себе козацькою. З того часу різниця між запорізькими й городоними козаками позначилась інше різкіше, а водночас й історія тих і інших почала різкіше відхилятися у різні боки».

На закінчення цього сюжету скажу, що Петро Сагайдачний не був принциповим противником зближення України з Росією, чому є чимало підтверджень. Наведу лише одне. Посли доброї волі від гетьмана Сагайдачного на чолі з отаманом і досвідченим козацьким дипломатом Петром Одинцем побували в Москві вже на початку 1620 року.

Важливо зазначити, що сприятливе для Москви закінчення сутички з українським гетьманом Петром Сагайдачним оцінювалося настільки високо, що з цього приводу в арбатській церкві Миколи Явленого сам цар Михайло Романов велів спорудити вітвар Покрова Пресвятої Богородиці.

Весь цей сюжет про Петра Сагайдачного я вперше опублікував у одній з книг, що вийшла в московському видавництві ще тоді, коли в сучасних арбатознавчих московських виданнях не зустрів жодної згадки про штурм гетьманом Кремля. Проте невдовзі вийшов у Москві авторський путівник по місту відомого москвознавця Льва Колодного, в якому з цікавістю прочитав, зокрема, про історичні події, що відбувалися біля стін храму Миколи Явленого на Арбаті. Раптом наткнувся на такі рядки:

«Біля його стін князь Дмитро Пожарський розбив польське військо гетьмана Яна Ходкевича. На цьому місці москвичі через кілька років розгромили (?) козаке військо гетьмана Петра Сагайдачного, на цей раз українського, чийм іменем націоналісти (?) назвали великий корабель, мріючи вигнати (?) росіян з берегів Чорного моря»¹.

Блискуче й печальне підтвердження сентенції про те, що історія для декого є політика, перекинута в минуле! Але ж історію не можна кроїти, як каптан, у залежності від вигинів сучасної

¹ Колодный Л. Москва в улицах и лицах. Центр. — М.: Голос-Пресс, 2004. С. 117.

політики, від політичних емоцій, симпатій і антипатій. Історію треба знати. Переконаймося, нарешті, в тому, що українська присутність у Москві продовж її історії має бути висвітлена на рівні наукових знань об'єктивно і неупереджено.

Тарас Шевченко до кінця життя носив у собі пам'ять про гетьмана Сагайдачного та його подвиги. В спогадах Бориса Суханова-Подколзіна, який хлопчиком (1858–1860) брав уроки малювання у Шевченка, є цікавий момент, де він згадує про розповіді вчителя: «Багато доводилося мені чути оповідань про стару Малоросію, про січ Запорозьку, війни, гетьманів <...> Дорошенка й Сагайдачний знову заходжувалися нещадно бити „ляхів“ та інших супостатів <...>».

«Пішли в Московію від мене письма»

Професор Осип Бодянський був живою енциклопедією знань з історії України, він тримав у пам'яті чимало українських сюжетів московської, зокрема, арбатської історії. Не гадатимемо, про що міг розповісти вчений поетові, просто наведемо деякі факти з історії. Скажімо, в арбатських слободах українські майстри здавна знаходили справу для своїх юлєтих рук. Відомо, що за Івана Грозного вся місцевість Арбатської, Поварської, Нікітської вулиць, Пречистенка, Сивцев Вражек були відібрані під опричнину. Тут мешкали слободами люди з царської обслуги, і в топоніміці відображено їх заняття. На Поварській вулиці жили кухарі й інша обслуга царської кухні. До неї прилягали ряд провулків, назви яких говорять самі за себе: Скатертний, Столовий, Ножовий, Хлібний... Ще були Плотницька й Кам'яна слободи, між Арбатською вулицею й Сивцевим Вражком знаходилася Іконна слобода, в якій жили й працювали царські іконописці, в тому числі з Києва.

Тоді Арбат абсолютно не сяяв культурою, як, скажімо, передмісний Поділ у Києві, де з початку XVII століття вже існувала Києво-Могилянська академія — alma mater вищої освіти в Україні. Кількість студентів у ній весь час зростала, значну їх частину складали сини міщан, козаків, селян. Академія стала важливим чинником становлення національної самобутності української культури. Взагалі до середини XVII століття, тобто до Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, російська культура відчутно відставала від української. Це зумовлено ще з часів хрещення киян у 988 році та в найближчі роки — населення в Придніпров'ї, на Волині. Як визнають московські вчені, навіть через століття й більше «християнство нелегко входило в восточ-

но-славянские глубинки — а вятическая Мусковь представляла собой тогда именно такую глубинку <...> В начале XII века вятичи убили миссионера Кукшу — монаха Киево-Печерского монастыря — за его проповеди Слова Божия». Син великого київського князя Володимира Мономаха, засновник Москви Юрій Долгорукий, який народився і похований в Києві, не раз бував у цьому місті і на власні очі бачив величезний розрив у духовній культурі. З Долгоруким пов'язують зародження тенденції «майбутнього рівняння Москви на Київ»: «И уж так получается, что эту тенденцию заложил изначально Юрий Долгорукий с его известной упорной, фанатичной устремленностью в Киев»¹.

Після падіння Константинополя в середині XV століття Москва два століття фактично залишалася без культурно-освітнього орієнту та ідейної опіки. Історик Іван Забелін писав: «Ум боялся явиться. Умная женщина становилась ведьмой, умный мужик — ведуном, колдуном, вещим. Патриархальное начало допускало ум только в старике. Ум был контрабандою, а знание прямо вело в ад. Еретик было страшное слово, оно означало всякого вольно-мыслящего, самостоятельно мыслящего».

Справді в московських вищих колах побожність традиційно поєднувалася з ворожнечою до освіти. Відомий український і російський історик Володимир Іконников зазначав: «Само духовенство было несведуще в книжном учении и тем подрывало доверие к себе». Побутувало навіть прислів'я: «Кто по латыни научился, тот с правого пути сошел». Допускалася лише православна освіта, світську науку заперечувала. До того ж, як зазначив Грушевський, «в московських кругах скося дивилися і на українських духовних і на їх школи та письменство. Київську академію московські влади в 1660-х роках хотіли зовсім закрити <...>». Проте обходитися без українських духовних мужів у Москві не могли.

Український письменник Іван Шишов, який досліджував цю проблему, писав: «У травні 1649 року цар Олексій Михайлович листовно просив київського митрополита Сильвестра Косова, який став наступником Петра Могили і рішуче був проти возз'єднання України з Росією, відрядити до Москви для перекладу Біблії випускників Києво-Могилянської академії Арсенія Сатановського і Дмитра Птицького. Замість Птицького, який згодом-таки прибув до Москви, приїхав з Києва Єпіфаній Славинецький. Кількість оригінальних і перекладних творів одного лише Славинецького в Москві доходить до ста п'ятидесяти. Досить цінним є його «Лати-

¹ Москва 850 лет. Том I. — М.: Московские учебники, 1996. С. 40.

но-слов'янський словар», якого вони з Сатановським уклали ще в Києві, а переглянули й видали вже в Москві. Ґрунтовним є і «Греко-слов'яно-латинський лексикон», де зафіксовано до семи тисяч слів. «Фітологічний словник», упорядкований двома нашими сподвижниками, пояснює церковну термінологію та її вживання. Славинський відредагував ще «Буквар» (1657) й написав ряд педагогічних праць. До того ж, 1653 р. в Чудовому монастирі він заснував першу в Москві греко-латинську школу і був її ректором. Як бачимо, наука до Москви прийшла з України»¹.

Справді, з середини XVII століття почалося перенесення в Москву, так би мовити, київської вченості. Михайло Грушевський підкреслював те важливе значення, яке «українська наука XVII в. мала для розвою письменства й культури московської». Якимсь я знайшов визнання цього історичного факту в монографії Я. Д. Дмитерка «Общественно-политические и философские взгляды Т. Г. Шевченко», що вийшла у видавництві Московського університету ще за сталінських часів (1951): «Видатні вчені України славилися далеко за межами своєї країни... Українські вчені внесли суттєвий вклад у розвиток загальноруської культури. М. В. Ломоносов, наприклад, вивчав грамоту за знаменитою ґраматикою Мелетія Смотрицького». Власне, в Росії аж до XVIII століття користувалися ґраматиками українських просвітителів Лаврентія Зазанія та Мелетія Смотрицького (Ломоносов називав ґраматику Смотрицького «вратами премудрости»). Надзвичайно важливе значення мало те, що в Москву прибули вчені мужі з Києво-Могилянської академії. Скажімо, в 1664 р. в Москву переїхав випускник Києво-Могилянської академії відомий громадський і церковний діяч, письменник, просвітитель Симеон Полоцький. Через три роки він став учителем царевича Олексія, а після його смерті — царевича Федора та царівни Софії. Полоцький заснував у Кремлі світську друкарню і, по суті, став засновником поетичного та драматичного жанрів у російській літературі. У 1674—1690 рр. Патріархом Московським і всія Русі був Іоаким, вихованець Києво-Могилянської академії². Сподвижник Петра І Феофан Прокопович був українським письменником, церковним і культурним діячем.

¹ Шишов І. Самозахист на чужині (з московської україніки) // Українська діаспора, 1992. № 1. С. 46.

² Між іншим, у сучасному російському енциклопедичному словнику відсутні відомості про те, що Полоцький та Іоаким вийшли з Києво-Могилянської академії. Мало хто знає також, що ще в XIV столітті київський митрополит Кипрія́н у 1389 р. став митрополитом московським і виправляв тут церковні обряди, залишивши для нащадків три послання з інформацією про церковний побут XIV — XV століть. Його прах покоїться в одній із ніш Успенського собору Кремля.

В Московській Слов'яно-Греко-Латинській академії¹, яку очолював київський учений Стефан Яворський, а потім Іван Козлович з Переяслава, та інших російських «вузах» того часу працювали київські професори Феофілакт Лопатинський, Платон Малиновський, Стефан Прибилович, Феофіл Кролик, Гедеон Вишневський, Інокентій Кульчицький, Гаврило Бужинський, Іван Томілович, Іван Козлович, Павло Конюсевич, Георгій Щербацький, Софроній Мегалевич, Порфирій Крайський, Володимир Каліграф (друг Григорія Сковороди) та ін.

Вихованець Києво-Могилянської академії Г. Козицький був перекладачем і видавцем, філософ Я. Блоницький досліджував граматику, С. Тодорський уславився як філолог-орієнталіст, І. Хмельницький займався природознавством.

Відомо, як славився в Москві український церковний спів, особливо після приїзду в місто Є. Славинецького, А. Сатановського. В 1652 р. до Москви прибули дев'ятеро співаків з України й залишилися тут назавжди. Через п'ять років до них приєднався київський співак Олександр Василів, пізніше — піп Іван Курбатів, а ще згодом — Федір Тернопільський. Поволі українські співи набули розголосу по всій Великоросії. Придворний, патріарший та архієрейський хори набиралися переважно з українців.

Вже згаданий Павло Алеппський писав, що його особливо вразив спів маленьких хлопчиків, що линув із самого серця, у гармонії зі старшими. Спів козаків утішав душу й відганяв печаль, бо він приємний, іде від усього серця й неначе з єдиних уст. Козаки дуже любили співати за нотами ніжні й солодкі мелодії.

Між іншим, історик Бодянський цікавився такими фактами. В його щоденнику прочитав: «Будучи у М. А. Максимовича, узнал от него, что он где-то видел в Малороссии (кажется, в Киеве) требование из Петербурга, в царствование Анны Иоанновны, о высылке из киевской академии в придворные певчие студентов с голосами и умеющих играть изрядно на скрипиче <...>»²

З кінця XVI століття в Москві працював український друкар і палітурник О. Радишевський, який, зокрема, видав Євангеліє в 1606 р. і «Устав» у 1610 р. Та головне, що книги київського друку на початку XVII століття досить широко розповсюджувалися в Москві та Московській державі. Наприкінці 1627 року в Росії було видано указ про те, щоб «впредь никто никаких книг литовской печати не покупали», втім, ця нетерпимість на практиці про-

¹ Перший вищий навчальний заклад у Москві, організований в 1687 р., тобто через сім десятиліть після Києво-Могилянської академії.

² Осип Максимович Бодянский в его дневнике 1849—1850 гг. // Русская старина, 1888. Т. 60. С. 413—414.

довжувалась недовго. Київські книги не лише вільно поширювалися в Москві, але навіть тут передруковувалися.

Після Переяславської угоди ця тенденція значно посилилася. «Особенно быстро и в большом количестве стали распространяться киевские книги в Москве при патриархе Иоасафе II, когда цензура некоторых из привозимых в Москву книг киевской печати была поручена Симеону Полоцкому, который, конечно, не очень строго относился к сочинениям своих друзей»¹. Навесні 1672 року в Москву приїхали київські міщани Яким Супрунов та Іван Васильєв і служитель печерського монастиря Матвій Федоров, які привели значну кількість книг з Києво-Печерської лаври, судячи з усього, торгівля цими книгами була небезуспішна. «Несколько месяцев спустя архимандрит Киево-Печерской лавры Иннокентий Гизель... послал в Москву двух мастеров печатного двора Киево-Печерской лавры, батыршика Алексея Мушича и Тимофея Кушву с другими книгами печерского издания... Приехав в Москву, Мушич и Кушва наняли лавку и открыли в ней продажу книг. Достоин внимания самый факт открытия в 1672 году в Москве киевлянами, хотя и временной, но всё таки специально книжной лавки. Дело в том, что до самого конца третьей четверти XVII в. в Москве не было книжного ряда... книги продавались в овощном ряду вместе с другими товарами... Не была ли «книжная лавка» наших киевлян первою попыткою поставить самостоятельно частную книжную торговлю в Москве?»². Книги, привезені киянами в Москву, були невідомими в Росії: «такой книги московской печати не бывало».

Неабияке значення мало те, про що писав колега Бодяньського, професор московського університету Федір Буслаєв: «Как литература московская во второй половине XVII века была под сильнейшим влиянием южно-русской, из которой она вносила в северо-восточную Русь западные идеи, так и живопись московская той эпохи, без сомнения, многими успехами обязана мастерам южно-русским, произведениям которых были украшены как рукописи, так и старопечатные книги».

До речі, 1674 р. в Києві було вперше надруковано «Синописис», складений одним із місцевих православних ієрархів, імовірно

¹ Эйнгори В. Книги Киевской и Львовской печати в Москве в третью четверть XVII в. — М.: Типография Т-ва И.Д. Сытина, 1894. С. 4.

² Там само. С. 7. Іван Забєлін писав, що лише всередині XVIII століття торгівля книгами в Москві в основному зосередилася в двох спеціальних лавках, одна з них знаходилася в старовинному будинку на місці сучасного Історичного музею, друга лавка Санкт-Петербурзької Академії наук — неподалік на Нікольській вулиці.

ректором Києво-Могилянської академії, а з 1656 р. — архимандритом Києво-Печерської лаври Інокентієм Гізелем (1600—1683). В цій книзі говорилося про єдність історії Великої, Малої і Білої Русі, про єдину державну традицію Київської Русі й навіть про єдиний «руський» або «православно-російський народ». Аж до початку ХІХ століття «Синопис» використовувався в Росії як офіційний підручник історії, книгою «для народу» залишався ще довше. «Синопис» фактично започаткував російський історичний наратив. Скажімо, Василь Татищев називав його одним із основоположних джерел своїх поглядів. Михайло Грушевський віддав багато сил і часу розвінчанню «звичайної схеми „руської“ історії», яку популяризував «Синопис».

Промосковський «Синопис» всіляко підтримувався властями, проте на час його виходу в світ припадають і гоніння на київські книги в Москві. Зокрема, в 1675 р. було постановлено, щоб із Кисва «преосвященный архиепископ книг н и к а к и х в царственный град Москву на п р о д а ж у не присылал». У 1720, 1727, 1728 рр. були видані укази, за якими московський Синод зажадав, щоб на Україні книжки видавалися не інакше, як за суворим порівнянням із російськими текстами. Київський митрополит Рафаїл Заборовський дістав указівку вилучити з усіх українських церков українські видання і замінити їх на московські.

Настали часи, коли в книжковій справі, як і взагалі в національній культурі, малоросам, говорячи словами Грушевського, «прийшлося почути над собою московську зверхність, а з тим і видання і школи українські взято під московську цензуру, дуже підозріливу і неприязну».

Оскільки київська друкарня продовжувала випускати свої книги, незважаючи на московську заборону, у 1766 і 1772 рр. велено було припинити українські видання і слово в слово передруковувати московські. Між іншим, архимандрит печерський Зосима в 1769 р. просив у Синоду дозволу друкувати бодай букварі не московські, але йому було відмовлено.

Досліджуючи всі ці питання, професор Іван Огієнко дійшов висновку, що «українці принесли з собою всю свою велику культуру, і вплив їхній одбився на Москві на всьому житті»¹.

Іван Шишов зазначає: «Виходило, що російська урядова й церковна верхівка охоче відчиняла свої двері нашим культурно-освітнім діячам та при цьому ревниво ставилася до українського

¹ Докладніше див. І. Огієнко. Вплив української культури на московську. В кн.: Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). Українська культура. — К.: Наша культура і наука, 2002. С. 116—173.

впливу на московський спосіб життя. Та хоч би яким відчайдушним був той спротив, а вплив української культури виявився досить потужним. Своєю діяльністю в Москві українські вчені зробили справжній переворот у світогляді росіян, примиривши їх із західною наукою та суто українським православ'ям»¹.

Наївно було б шукати повсюдну підтримку цього висновку в московських виданнях, але в сучасній російській літературі визнається: «Вообще культура, известная нам сегодня под названием русской, была в XVIII и первой половине XIX в. плодом совместного творчества элит русской и украинской <...>»². Так само на Заході є історики, які поділяють цю точку зору. Скажімо, дослідниця Ліа Грінфелд (США) стосовно XVIII століття зазначає, що «не менше 50 процентів російських націоналістів першого призову були українцями».

Український народ відзначався високим рівнем культури і писемності. Павло Алеппський свідчив, що «по всій землі русів, тобто козаків» майже всі українські сім'ї, не лише чоловіки, а й дружини та дочки вміли читати. Через сотню років, за переписами 1740 і 1748 рр., в семи полках Гетьманщини, Полтавської і Чернігівської губерній на 1094 сіл припадало 866 шкіл з викладанням українською мовою. Проте невдовзі наслідки національного гніту далися взнаки. За даними 1768 року на території трьох пізніших повітів Чернігівщини одна школа припадала вже на 746 душ населення, на цій же території ще через сто років — на 6750 душ, а загалом по губернії — на 17143 душі населення³. Перепис 1804 року показав, що українці — один із наймалописьменніших народів Росії. В середині XIX століття Шевченко гірко писав про «народ отой убитий». Наприкінці цього століття на сто душ українського населення припадало лише 13 письменних.

Великий і самодостатній народ з багатющою культурою і мовою Московщина перетворювала на малий російський, а в радянські часи нарекла «молодшим братом»...

Пішли в Московію від мене письма,
Мої міста значиміші у датах,
Мій край — колиська слова і зерна...
Але чому ж я звався «меншим братом»?

Вадим Крищенко.

¹ Шишов І. Самозахист на чужині (з московської україніки) // Українська діаспора, 1992. № 1. С. 48.

² Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — СПб.: Алетейя, 2000. С. 32.

³ Попович М. Нарис історії культури України. — К.: АртЕк, 2001. С. 247.

«Поводир усіх нас»

Після знайомства в Москві Шевченко і Бодянський відчували пошану й приязнь один до одного. «Чи ви на мене розсердились, чи недобра вас знає, уже другий місяць як жду од вас звістки хоч якої-небудь... Бувайте здорові, пишіть швидше, бо лаятиму», — це Шевченко в листі до Бодянського 29 червня 1844 року. Той відповідав 9 липня: «Не сердився та, здається, і не сердитимусь на такого широкого козака, як пан Шевченко». Затим Бодянський докладно й з гумором пояснював причину свого мовчання: «А що я й досі мовчав на Ваше письмо, котре достав ще аж в половині мая, то, бачите, на те були деякі причини, між котрими найбільша і найгірша — збори на Україну. От, думав собі, не сьогодні-завтра, можна буде полинити на свою землю. Уже і свитка у мішку, і чобіт лишня пара на вірьовочці, і кобеняк¹ витрушений, бриль вивітрений, а кийок з новим набалдашником. Тільки й діло стало, щоб то сісти та дмухнути; ан ба! Не можна, да не можна, хоч собі трісни, як кажуть то, а все завісні. Ну, коли не можна, то ми й не турбуємся. Зістанемся до другого літечка, а між тим, пока воно надійде (бо, бачите, ще сьогодні не сховалось), напишемо дещо тому завзятому Петембурцю, як його дразнять, Кобзарю, чи поводарю усіх нас. От вже й година відложена після обіда у неділю шонайближчу. Аж ось вам як з неба впало, Ваше друге письмо². От тобі й на, думаю собі, і хлоста³ з Петембурга! Читаю — ні, нема, а тільки збираються ще дати. Швидчіше ж за каламар та одписуйся, поки сонце не закотилось, а березова каша не зварилась <...>».

З цього випливає, що між Бодянським і Шевченком усталилися теплі й дружні стосунки. Про це знали їх друзі й знайомі. Цікаво, що чиновник департаменту залізниць Михайло Литвинов, який познайомився з Шевченком недовзі після Бодянського, 8 березня 1844 року писав Осипу Максимовичу: «О Шевченке говорить нечего — ты его знаешь, кто любит своё — тот любит и его. Чише хохла быть не может» (Виділено мною. — В. М.). З часу знайомства Шевченко міг покластися на Бодянського у виконанні свого прохання. Характерно, що коли в 1845 р. Андрій Козачковський запитав у Шевченка про рукопис його поеми «Слепая», якого у Тараса Григоровича вже не було, то поет порадив «написати О. М. Бодянському, щоб той попросив її у Шепкіна і

¹ Суконний довгий і широкий чоловічий верхній одяг з відлогою.

² Шевченко написав Бодянському 6–8 травня і 29 червня 1844 року.

³ Хлуста — биття різками. Дати хлусту — відшмагати, побити.

надіслав мені». Через сорок років автограф поеми було знайдено в паперах Миколи Костомарова, проте нам важливо заакцентувати на тому, що Шевченкові найперше згадалися найближчі московські друзі — Бодянський і Щепкін. І він абсолютно не сумнівався, що Бодянський допоможе.

Або ще приклад. Під час зустрічей у Москві Шевченко домовився з Бодянським про сприяння продажу в Москві своїх поем «Тризна» та «Гамалія», виданих у Петербурзі в 1844 р. Бодянський порадив тоді звернутися з цього приводу в контору журналу «Москвитянин»¹, і на початку травня 1844 року Шевченко писав йому: «Третій тиждень лежать ці книжки у мене, і я всякий день думаю писати до вас, потурбуйтеся, будьте ласкаві, оддати їх у ту контору, що ви говорили, бо я її не знаю адреси, а в вас тоді не спитав. Оддайте «Тризну» по копії, а «Гамалію» по півкопії сребром, проценти такі, які він положить».

Вже на початку липня Бодянський інформував поета: «Книжки я всі, що Ви їх мені послали, дістав справно і зараз одніс першої цілу дюжину, а другої дві у контору москаля, і казав продавати їх хрещеному миру по тій ціні, що Ви написали мені. Коли випродаються, зараз дам і вдруге стільки ж, а там, коли знову дасть Біг теж, і втретє, аж до остатньої».

Проте з продажем поетових книг явно не ладилося. 25 жовтня 1844 року Бодянський писав Шевченку: «Послав би я Вам що-небудь за Ваші книжки, але ж коли б то вони продалися. А тож сьогодні був у того книжника, котрому їх віддав на продаж, а він каже, що ніхто нічогосінько не питає по цім товару. Тільки би то і продано, що штук сім-вісім усього гуртом. Не спитав котрих: чи тих, що по копії сребром, чи що менше. А коли й по копії, то не дуже багачько того дива. Напишіть мені, чи нічого то, щоб тільки їх вислати, чи, може, підождати до вашого приїзду сюди, як Ви то кажете. Тоді вже візьмете самі їх кільки їх не буде, чи то з приплодом, чи без приплodu» (Виділено мною. — *В. М.*). Очевидно, що Шевченко обіцяв Бодянському приїхати в Москву й знову зустрітися з ним. Про це незаперечно свідчить й кінцівка цитованого вище листа Бодянського: «До бачення зо мною, як то кажете, у Москві» (Виділено мною. — *В. М.*).

¹ Виходив 1841–1856 рр. у Москві. Редактор — видавець Михайло Погодін.

² Копя — одиниця лічби грошей, 50 копійок.

«В престольний град Москву»

Підсумовуючи перебування Шевченка в Москві в лютому 1844 року, можна впевнено сказати, що поет провів час з явною користю для себе. Правда, відома коротка постова репліка в листі до Якова Кухаренка (листопад 1844 року), що ніби-то не підтверджує такий висновок: «Чом ми не зустрілися в Москві ту зиму? Я там проживав той самий тиждень, що й ти. Цур йому, аж нудно згадувать». Та, здається мені, Тарас Григорович просто хотів у той момент по-дружньому наголосити, що в місті йому було нудно саме без Якова Кухаренка.

У листі до того ж Кухаренка, написаному в квітні 1854 року з Новопетровського укріплення, Тарас Шевченко залишив чимало цікавого і до кінця нерозшифрованого про його перебування в Москві:

«Я оце сидючи лічу літа та долічуюсь до того року, як ми з тобою вперше побачились. Угадай, чи багато я налічив їх, тих нікчемних марних літ? Трохи чи не буде чотирнадцять, коли не брешу, а як матимеш час, то сам здоров перелічи. Остатній лист твій получив я року Божого 1846-го в Миргороді. І того ж Божого року, написавши тобі лист¹ і гарненько власними руками у тім же богоспасасмім граді Миргороді оддавши на пошту, поїхав собі гарненько в престольний град Москву...» (Виділено мною. — В. М.).

Шевченко в Москві у 1846 р.? Ні, не було його тоді в місті. Щоправда, деякі шевченкознавці, наприклад, Леонід Хінкулов або автори книги «Шевченко в Москві» висловили припущення, що мова могла йти про весну 1847 року, але воно не підкріплювалося серйозними аргументами і не було підтримане більшістю вчених, зокрема, Петром Журом у «Трудах і днях Кобзаря». До того ж, сам Шевченко у щоденнику двічі чітко вказує рік, у який він востаннє перед засланням був у місті. 4 липня 1857 року поет записав, що бачив Щепкіна «в последний раз в 1845 году». Це більшої уваги заслуговує чітка констатація, зроблена Шевченком у Москві в березні 1858 року, коли він вів щоденник особливо скрупульозно: «Я не видал Кремля с 1845 года» (Виділено мною. — В. М.). Тож прислухаємося нарешті до самого Шевченка. Директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України Микола Жулинський відносить події, описані Шевченком у процитованому листі, до весни 1845 року:

«Шевченко наприкінці березня — на початку квітня 1845 року, прямуючи в Україну, „з тиждень чи й більш блукав“ по тій Москві,

¹ Обидва ці листи невідомі.

розглядав „як чоловік іностранный“ „то церкви, то собори“ і випадково зустрів чорноморського козака. Спинив він його і почав розпитувати:

„А що-то там поробляє наш кошовий Кухаренко? — Який, каже, Кухаренко? — Та Яцько, кажу! — Еге! каже, його на Зелених святках поховати. — От тобі й на! — подумав собі, — чи давно чоловік мені радив, щоб я бив лихом об землю, як той швець мокрою халявою об лаву. А його вже й поховали! — Попрощавшись з чорноморцем, зайшов у якусь стару-престару церкву, одправив по твоїй душі панахиду <...> Так згадує Тарас Шевченко у листі з Новопетровського укріплення в квітні 1854 року до наказного отамана Чорноморського війська Якова Герасимовича Кухаренка. Навряд чи вдасться відшукати цю „стару-престару церкву“, в якій Шевченко замовив панахиду по своєму вірному другові, з яким познайомився далекого 1840 року в Петербурзі і який, на щастя, виявився живим <...>”¹

Церкву, про яку писав Шевченко, точно вказати справді немає змоги. Проте можна назвати «старі-престарі» церкви, що збереглися до наших часів, які поет безперечно бачив. Принаймні, буваючи в Бодянського, Шевченко ніяк не міг оминати вже згадану церкву Старого Вознесіння та недалеко від неї церкву Федора Студита біля Нікітських воріт. У ній, можливо, не випадково, 26 лютого 1911 року відбулася панахида, приурочена до 50-річчя з дня смерті Шевченка.

У згаданому листі до Кухаренка Тарас Григорович взагалі пише про минулі події крупними мазками, не дотримуючи точного датування. Скажімо, виходить, що часом свого арешту він називає не 1847 рік, як це було насправді, а 1846 рік. Втім, нагадаю, що в «Автобіографії», написаній в 1860 р., Шевченко неточно назвав і рік свого звільнення: «В 1858 году 22 августа <...> освободили его из Новопетровского укрепления». Тоді як засланець залишив Новопетровське укріплення 2 серпня 1857 року, тобто на рік раніше. Або Шевченко заявляє в листі до Кухаренка: «Засадилі мене в Петропавловську хурдигу...» Насправді поет був ув'язнений в казематі III відділу, а не у Петропавлівській фортеці, між іншим, ця вигадка (першоквітнева?)² стала джерелом численних помилок у

¹ Жулинський М. Україна у Москві на Арбаті // Київ. 2005. № 3. С. 8.

² Ще Сергій Єфремов, який був редактором академічного Повного зібрання творів Тараса Шевченка, стверджував, що «оповідання про походження в Москві, записане під датою 1 квітня, цілковита фантазія». За ним і деякі інші дослідники вважали значну частину листа Шевченка до Кухаренка, написаного 1, 10 та 16 квітня, першоквітневим жартом. Це не так. Скажімо, не можна погодитися з Петром Журом, що Тарас Григорович описав зустріч з «чорноморцем», який повідомив

біографічних працях про Шевченка. Або Тарас Григорович писав: «Через півроку вивели мене на світ Божий...» Насправді — через неповних два місяці...

Ще однією загадкою чи дивиною Шевченкового листа, на яку, здається, не звертали досі увагу, є переказ поетом слів Кухаренка: «...чи давно чоловік мені радив, щоб я бив лихом об землю, як той швець мокрою халявою об лаву». Річ у тому, що це дослівний (!) повтор жартівливої поради Кухаренка в листі до Шевченка, написаного 25 травня 1845 року: «Бий лихом об землю, як швець мокрою халявою об лаву». Лише на основі цього факту можна було б стверджувати, що Шевченко був у Москві 1846 р., бо ж у 1845-му він від'їхав із міста вже на самому початку квітня. Коли б не безліч отаких неточностей у Шевченковому листі. Щодо буквального повтору фрази Кухаренка, то той міг кілька разів говорити поетові наведені слова, а Шевченко, маючи добру пам'ять на народні приказки, запам'ятав їх надовго.

Цікаво, що Шевченко цілком у дусі довгого й місцями химерного листа пояснив невірну інформацію про смерть Кухаренка сатанинськими витівками: «Ну так і єсть, що то мені в Москві зострівся не хто другий, як сам Іродів син сатана. Та й справді, яка таки недобра мати понесе чорноморця в Москву? Чого він там не бачив? Адже чорноморці з коша прямують на столицю через Курськ, через Орел та на Смоленськ, а не на Москву. Аж тепер тільки догадався, що я хоч і в школі вчився, а сам бачу, що дурень. Та ще хто і одурив? Сатана, ледачий син, бодай йому і в пеклі добра не було!»

Очевидно, стосовно Москви таки йдеться про 1845 рік, коли Шевченко побував у Миргороді, а ще до того їхав з Петербурга в Україну через Москву. Про цей приїзд Шевченка скупіше пише Петро Жур: «28 березня. Прибув до Москви. Тут зустрівся з М. С. Шепкіним та О. М. Бодянським... 2 квітня. Виїхав з Москви на Україну разом зі своїм попутником О. А. Лук'яновичем'...» Про шлях в Україну Шевченко розповідав у російськомовній повісті «Капитанша»: «В 1845-м <...> в кінці марта місяця выехал я из Москвы по Тульскому, тогда только что открытому шоссе²

його про смерть Кухаренка, «в тоні першоквітнєвого жарту». З такими речами, як смерть приятеля і пахатида по його душі, поет не став би жартувати.

До речі, 1 квітня 1858 року Тарас Григорович записав у щоденнику: «Обманывают и обманываются. Хорошо, если бы это случилось только первого апреля. Откуда взял своё начало этот нелепый обычай?»

¹ Лук'янович Олександр Андрійович, поміщик Миргородського повіту Полтавської губернії, майор у відставці.

² Йшлося про шосейну дорогу від Москви до Орла, будівництво якої завершилося в січні 1845 року (здавна через Серпуховську заставу вів тракт в українські міста — через Тулу, Орел у Харків і Полтаву).

<...> Выезжая из Москвы, нагрузил порядочную корзину всяким солёным и копчёным добром...»¹ Тарас Григорович зробив того разу по-господарськи й раціонально, не рахуючись з Постом². Він не понадіявся на сумнівне харчування й дорожнечу на поштових станціях, а закупив чимало добротних продуктів, які, до речі, тоді коштували недорого. За кілька рублів можна було на базарі, в магазині чи закусочній придбати прекрасну шинку, копчену осетрину і ковбасу, смажену птицю. Та ще у поета були немалі гроші з собою: «Из Москвы я взял с собою ровно сто рублей серебром; с такою сумою как не доехать из Москвы до Киева?» Проте вже в Подольську³ мандрівник викинув закуплені продукти, бо кілька разів вони випадали в брудну снігову кашу, і жалкував з приводу того, що Тула «колбасной ланкой не может похвалиться».

«Зайшов у театр»

У Шевченковому листі до Кухаренка коротко згадується про те, що він «зайшов у театр...» Як відомо, Шевченко з молодих років був завзятим театралом, чого не скажеш про Бодяньського, хоча в семінарські роки він охоче брав участь у комедійних спектаклях. Одного разу — в середині 60-х років — байдужість до театру та відсутність друзів у театральному середовищі (Михайло Щепкін на той час уже помер) завадили Бодяньському виконати

¹ Шевченко любив копченості й добре знав, що саме треба брати з собою в далеку дорогу. На початку 1857 року, знаходячись у засланні, він мав можливість власноручно закоптити шинку — «заготовил для трудного пути сей необходимый копченый продукт». Шевченко куштував «собственное произведение» довгий час, принаймні, 12 липня був абсолютно задоволений: «Ветчина оказалась превосходною, свежесю, несмотря на то, что приготовлена еще в январе месяце... Попробовавши дорожнего продукта и найдя оный более нежели удовлетворительным, я самодовольно успокоился...» Більше того, 14 вересня в щоденнику зустрічемо запис, зроблений на пароплаві після Казані: «Возвращаясь на пароход, купил я у смазливой перекупки соленого отварного леща. И придя на пароход, задал себе настоящий плебейский пир. Кроме леща и новопетровской ветчины, заключил я свой пир головкой чеснока с чёрным хлебом...» (Виділено мною. — В. М.). У серпні 1857 року, прибувши в Астрахань, Шевченко в Піст упродовж дня шукав ковбасну лавку й був дуже незадоволений: «Прочитал всех цветов больше и малые вывески... но ни одна из них не сказала о продаже копчёных колбас».

² Михайло Чалій, уперше зустрівшись з Шевченком у Києві на Приорсі в Івана Сошенка, залам'ятав: «Друзі саме снідали, заважаючи на піст, досить убого: на столі стояла довгошия пляшка з горілкою, а в руках у обох приятелів було по половині солоного платаного судака, яким вони ласували без допомоги ножа, одриваючи шматки риби то руками, то зубами». Проте ввечері того ж дня Чалій побачив поета через вікно у ресторані готелю, де він у загальній ідальній уявляв ростбіф: «Видимо, платаний судак викликав у нього чудовий апетит».

³ Шлях із Москви на Полтавщину, куди 1845 року їдав Шевченко, пролягав через станції: Подольськ, Тула, Орел, Кромі, Дмитровськ, Есмань, Лухів.

прохання галицького поета і вченого Якова Головацького, який писав Осипу Максимовичу: «...посылаю Вам тоже в рукописи нашу оригинальную мелодраму „Погоряне Карпатские“, сочинение Ив. Гушилевича¹ с музыкою творения Мих. Вербицкого², которую вверили мне оба сочинители с прошением, чтобы эта мелодрама могла быть представлена на московском театре <...> Извините стократно, что я отягощаю Вас этим делом. Но у меня нет никаких знакомых в Москве и по благосклонности Вашей ко мне и по сочувствию Вашему к моим землякам, надеюсь, что не схотете отказать моей просьбе и пособите нашим бедным сочинителям».

Бодянський справді добросовісно виконував у Москві численні прохання й доручення своїх земляків, особливо коли вони стосувалися добре знайомої йому видавничої справи чи книжкового світу, але в даному випадку він повернув Головацькому рукопис і ноти через свого колишнього студента галичанина Петра Зарицького: «...призванный г. профессором Бодянским, получил я сочинение любимого отца Гушалевича и ноты Вербицкого; г. Бодянский, искренний друг наш, сказал прямо, как всегда, что не имеет знакомого в театре и не ловко ему хлопотать было об этом деле <...>».

У повісті «Художник» Шевченко згадував своє кріпацьке минуле: «Бывало, промыслишь, как-нибудь эту бедную полтину и несешь её в райок³, не выбирая спектакля. И за полтину, бывало, так чистосердечно нахохочусь и горько наплачусь, что иному и во всю жизнь свою не придётся так плакать и смеяться». В Петербурзі Шевченко відвідував Великий театр, зокрема на початку 1843 року висловлював своє захоплення виставою «Руслан и Людмила» й виконанням С. С. Гулаком-Артемовським ролі Руслана. Повертаючись із заслання, в Нижньому Новгороді поет записав у щоденнику 13 жовтня 1857 року: «Каковы-то теперь спектакли в Питере, на Большом театре? Хоть бы одним глазом взглянуть, одним ухом послушать». На сцені Александринського театру в сезоні 1841–1842 рр. Шевченко дивився п'єсу Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Шельменко-денщик», а восени 1844 року — вистави за участю Михайла Щепкіна. Бував Шевченко і в Михайловському театрі.

¹ Гушалевич Іван Миколайович (1823–1903) — священик, поет, належав до «москвофілів» — суспільно-політичної течії в Західній Україні в другій половині XIX століття.

² Вербицький, отець Михайло (1815–1870) — український композитор, громадський діяч, автор музики до національного гімну «Ще не вмерла України».

³ Верхній ярус театрального залу, в Москві ще називався «райською ложєю», галерією.

Відомими є спогади штабс-капітана, командира роти Єгора Косарева, у якого Шевченко служив у Новопетровській фортеці, записані Миколою Новицьким, про те, як наприкінці 1851 року в заслання Тарас Григорович взяв участь в аматорській постановці комедії Олександра Островського «Свои люди — сочтемся!», зігравши роль Ризположенського. «Поскілки, треба вам сказати, — генеральної репетиції у нас не було, а на репетиціях Шевченко ніколи по-справжньому не грав, то ми, зрозуміло, й не знали, який вийде з нього Ризположенський. Але коли на першій виставі він з'явився на сцені у відповідному костюмі й загримований та почав грати, так не тільки глядачів, а навіть нас, акторів, вразив своєю грою! Ну, вірите, немов він одмінився! Ну нічого в ньому не лишилося Тарасівського: чистий тобі п'яничка-крючкотвор тих часів — і виглядом, і голосом, і замашками!»

Комедію Островського «Свои люди — сочтёмся!» було опубліковано в журналі «Москвитянин» (1850, № 6), про що двічі знаходимо згадку в шоденнику Бодянського в червні того ж року. В цьому журналі прочитав її в Новопетровському укріпленні Шевченко.

Ще цікаво нагадати сюжет із тих же спогадів, як у антракті однієї з вистав «на сцені з'являється Тарас, одягнений малоросом, і молодий прапорщик Б., одягнений малоросіянкою, та як ушква-рять українського тропака, так просто віддай все і мало! Від криків «біс» та аллодисментів мало казарма не розвалилася, їй-богу! Надивував нас тоді Тарас усім мистецтвом танку!»

Мало хто згадує тепер, що влітку 1857 року, мріючи про волю, Тарас Григорович писав найперше: «Увижу милые моему сердцу лица, увижу мою прекрасную Академию, Эрмитаж, ещё мною не виденный¹, услышу волшебницу оперу» (Виділено мною. — В. М.).

Перебуваючи в Нижньому Новгороді, Шевченко зізнався в шоденнику 4 лютого 1858 року: «Другой день нет спектаклей, бедных нижегородских спектаклей. И будто чего-то необходимого недостаёт». Вражаючі спогади про те, як сприймав Шевченко геніальну гру на театрі після заслання, залишив російський скульптор Михайло Мікешин, який разом з поетом дивився в Маріїнському театрі американського актора Олдріджа в ролі короля Ліра:

«Театр мовчав, приголомшений враженням. Не пам'ятаючи себе від жалю, що стиснув серце й горло, не знаю, як опинився я на сцені, за лаштунками і відчинив двері до кімнати трагіка.

¹ Ермітаж відкрито для публіки у 1852 р., коли Шевченко був у заслання.

Картина, яку я побачив, вразила мене: в широкому кріслі, розкинувшись від втоми, напівлежав «король Лір», а на ньому, буквально на ньому, знаходився Тарас Григорович; сльози градом котилися з його очей, уривчасті, палкі слова лайки і ласки здавленим голосним шепотінням вимовляв він, викриваючи поцілунками розмальоване олійною фарбою обличчя, руки й плечі великого актора <...>¹

Так у який же театр у Москві «зайшов» Тарас Григорович? На той час, як ми вже знаємо, в місті було лише два професійні, імператорські театри — Великий і Малий, які знаходилися на Петровській (нині Театральній площі). Сучасник писав: «На Большом дают оперы, балеты и трагедии; на Малом — комедии, водевили и небольшие оперы, на нём также играют французские актеры». На час приїзду Шевченка в Москву Щепкін уже понад 20 років працював у Малому театрі, і можна припустити, що Тарас Григорович відвідав саме його. Тим більше, що просто так «зайти» в театр без протекції було дуже нелегко, принаймні, недешево. Власне, квитки перед спектаклем можна було придбати лише у театральних баришників, але задорого. Пам'ятаймо, що державну монополію на театральну справу було відмінено майже через 40 років — у 1882-му — і тільки після цього в Москві почали офіційно виникати приватні театри в спеціальних театральних приміщеннях і ставитися клубні спектаклі. А за часів Шевченка, крім імператорських театрів, існували домашні театри в приватних особняках багатих дворян або деінде вже ставилися аматорські спектаклі в приватних будинках, у тому числі купецьких, що, до речі, заохочував тодішній московський губернатор Закревський. Але все це більше характерно для другої половини XIX століття. Відомо, що саме в домашньому аматорському спектаклі вперше вийшов на сцену Костянтин Станіславський.

Вірогідність потрапити в камерну атмосферу домашньої театральної вистави, на мій погляд, у Шевченка була значно нижчою, ніж із допомогою Щепкіна відвідати Малий театр. Щоправда, обидва припущення повністю зішукуються від згадки про те, що на Великий піст, а Шевченко перебував у Москві якраз у цей час,

¹ У одного з сучасних авторів читаємо: «...сцена, яку влаштував за лаштунками Маріїнського театру — розгляючи на Олдріджеві — Шевченко, викликала, не могла не викликати, відчуття незручності і в свідка цієї сцени, не кажучи вже про самого Олдріджа, і, звичайно ж, у нас із вами, читачів цих спогадів». Печальна сміховина Шевченкового злісного шанувальника. Він один знає, як мав себе правильно поводити Тарас Григорович у конкретній ситуації, яке саме конкретне почуття викликала його поведінка у великого негринянського артиста і, звичайно, він один знає, що саме мусимо відчувати всі ми — читачі спогадів... Згадується постоє: «І немає злому на всій землі безконечній веселого дому».

спектаклі не йшли. У 1844 р. театри в Москві були закриті з 7 лютого по 2 квітня, а в 1845 р. останній спектакль у Великому театрі пройшов 27 лютого. Як свідчив журнал «Театральная летопись», на ньому було 1335 глядачів, біля театру стояли 110 карет і 45 інших екіпажів. З цього дня театри не працювали до 22 квітня. За свідченням сучасника, «с первой недели поста артисты <...> наслаждаются сладостным бездействием».

Це справді так, але правда і в тому, що на той час у театрах проходили концерти, передусім, вокальні й інструментальні, за участю інших виконавців, у тому числі гастролерів, про що неодноразово повідомляла газета «Московские ведомости». Наприклад, 10 лютого газета рекламувала виступ «г-на Омана (Найман)», називаючи його «одним из первых скрипачей Европы»: «Концерт его назначен в понедельник 14 февраля, в Большом театре».

У будь-якому разі Щепкін, очевидно, показав Шевченкові театр, у якому працював. Тим більше, що будинок Малого театру, зведений у 1821 р. (архітектори О. Бове і А. Елькінський), нещодавно, в 1838–1840-х рр. перебудував Костянтин Тон: були закладені арки цокольного поверху, фасад отримав другий ризоліт з портиком і став симетричним. А до того ж на початку 1840-х років площа біля Великого й Малого театрів була впорядкована, набула правильних прямокутних обрисів. Центром її став плац-парад для огляду військ.

Великий театр згадується в щоденнику Бодянського, але тільки в зв'язку з пожежею в ньому 1853 р.

«3 тиждень чи й більше блукав я по Москві»

В згаданому листі до Кухаренка знаходимо цікаві подробиці про постоове перебування в місті: «...приїхав я у тую Москву та й гуляю собі по улицах, звичайне, як чоловік іностранный, розглядаю собі то церкви, то собори <...> 3 тиждень чи й більш блукав я <...> по тій Москві <...>»¹. В даному разі Шевченко наголошує на своїх самостійних «блуканнях» по Москві, проте, напевне, місто йому показували, особливо на перших порах, Бодянський і Щепкін.

Щодо Бодянського, то в його щоденнику є кілька записів, які підтверджують можливість участі професора в московських прогулянках Шевченка. Скажімо, навесні 1850 року Бодянський роз-

¹ У березні-квітні 1845 року Шевченко був у Москві тиждень.

повідав про приїзд у Москву із Петербурга Миколи Мухіна, який був призначений генеральним консулом в Андріанополі: «Я показав ему Кремль (сказавши и на Ивана Великого) и вокруг Кремля (Китай-город и т.д.)». Для професора, хворого ногами, це був подвиг, адже висота дзвіниці — понад 80 м, і для підйому треба було подолати 409 сходинок! Але незмірно більше Бодянський міг зробити в Москві для Шевченка! Тим більше, що він тоді був значно молодшим!

Бодянський був одним із краших знавців Москви, він був обізнаний з відповідною літературою. Це до нього звертався на початку 1848 року Пантелеймон Куліш: «Да ще поіменуйте такі книжки, по котрим би я взнав так добре Москву, як Київ».

Знайомство з Москвою в супроводі Бодянського значною мірою збагачувало поетові враження, наповнювало бачене живими подробицями минулого, розширювало знання про Першопрестольну.

Передусім, поет побував у Кремлі, який називав «старим красенем» і вважав, що «Кремль оригінально прекрасний». В цих оцінках нема нічого незвичайного, Кремлем захоплювалися майже всі гості Москви. В ті часи багато з них шукали в кремлівських соборах духовного притулку й захисту, тут відчувалася жива серцевина російської держави. Відомий церковний діяч, святитель Іларіон (Троїцький) писав: «Називають Москву серцем Росії. Але де в Москві б'ється руське серце? На біржі? В торгових рядах? На Кузнєцькому мосту? Воно б'ється, звичайно, в Кремлі. Але де в Кремлі? В Оружейному суді? Чи в солдатських казармах? Ні, в Успенському соборі».

Проте напевне можна сказати, що Шевченко не шукав для себе духовної опори в Успенському соборі, його зацікавленість Кремлем не мала релігійного забарвлення. Він абсолютно буденно зауважив, що «тільки вже не лічив ворон на Івані великому»¹. Естетика і художника радували вишукані й доцільні архітектурні форми; Тарас Григорович із цікавістю пройшовся по Іванівській площі, на якій колись голосно читали царські укази. Звідси й пішов вислів: «Кричати на всю Іванівську». Шевченко уважно розглядав мовчазний Цар-дзвін, який тоді стояв упритул до

¹ Між іншим, дуже точне спостереження Шевченка. Пантелеймон Куліш якось писав: «Сам Пушкін заприкметив у преславній своїй поемі, що Москву відзначають, між іншими прикметами,

...льви на воротах

И стан галок на крестах».

Впродовж віків ворони обсідали кремлівські храми. Уже в цьому столітті близько 5 тис. ворон буквально ковзали по золотих банях. Але нині ворон у Кремлі майже не залишилося: їх розігнали навченими яструбами, яких тримають там кілька сот, і спеціальною відлякуючою музикою.

дзвіниці Івана Великого¹, та мирну Цар-гармату. Тоді була можливість піднятися на самий верх її й оглянути Москву з висоти пташиного польоту. Він, очевидно, заходив у Благовіщенський, Успенський, Архангельський собори... .

Свого часу молодший сучасник Бодяньського двадцятирічний Михайло Лермонтов писав: «Кто никогда не был на вершине Ивана Великого, кому никогда не случалось окинуть одним взглядом всю нашу древнюю столицу с конца в конец, кто ни разу не любовался этою величественной, почти необозримой панорамой, тот не имеет понятия о Москве...»

Може, Тарас Григорович піднімався на дзвіницю з Бодяньським? Справді, на фотографії тих часів із краєвидом, що відкривається з неї, добре видно, що звідси тільки й можна «лічити ворон»...

У церковні свята саме за сигналом Івана Великого починали дзвонити в усіх московських церквах. Цей дзвін, на відміну від інших, давав могутній, але глухуватий гул. Один із поетів ХІХ століття писав про нього: «Гудит, гудит Иван Великий, как бы из глубины веков идущий звон!» Сучасник Шевченка, російський поет Олександр Полежаєв, вірші якого були у власній бібліотеці Тараса Григоровича, захоплено писав:

Опять она, опять Москва!
Редает зыбкий шар тумана,
И засияла голова
И крест Великого Ивана!
.....
Итак, хвала тебе, хвала,
Живи, цвети Иван Кремлёвский,
И, утешая слух московский,
Гуди во все колокола!..

Та Шевченко не тремтів перед дзвоном Івана Великого...

Свідченням того, що поет напрочуд добре запам'ятав Москву, є декілька записів у його щоденнику². Скажімо 13 вересня 1857 року свій спогад про Москву поет починає давно почутою приказкою:

¹ В «Алфавитном указателе к плану Городской части» часів Шевченка в переліку церков дзвіниця Івана Великого числилася окремо, а ще був такий запис: «Колокол Большой (при Колокольне Ивана Великого)».

² З 1917 р. маківка Івана Великого недоступна для відвідувачів. У травні 2007 року дзвіниця була відкрита після реставрації, обіцяють, що в ній працюватиме музей. На самий верх відвідувачів так і не пустять, оглядовий майданчик відкривають на висоті 50 метрів, але звідти видно тільки Соборну площу.

³ В книзі виділяю шрифтом усі щоденникові записи Шевченка, навколо яких і розгортається розповідь.

Якось Ф. Якубовський у передмові до видання поезій Шевченка в Києві 1927 р. закидав йому «деякі риси ледячости, безсистемности в роботі», зокрема: «Під

•Казань — городок —
Москвы уголок...

Сегодня поутру увидел я издали Казань¹, и давно слышанная поговорка сама собою вспомнилась и невольно проговорилась... Как издали, так и вблизи, так и внутри Казань чрезвычайно живо напоминает собою уголок Москвы: начиная с церковей, колоколов до саяк и калачей, — везде, на каждом шагу, видишь влияние белокаменной Москвы. Даже башня Сумбеки, несомненный памятник времён татарских, показалась мне единоутробною сестрою Сухаревой башни». У двух фраз, точніше, навіть, у кількох словах, які стосувалися Казані, Шевченко мимохідь передав характерні риси Москви. В першу чергу її «белокаменность» і «першопрестольність», що пізнавалися, передусім, через храми й церковний дзвін.

Згадаймо, як про це писав Пушкін:

Перед ними
Уж белокаменной Москвы,
Как жар, крестами золотыми
Горят старинные главы.

Як бачимо, образ «белокаменной Москвы» у Пушкіна й Шевченка буквально збігаються. Та й Бодянський ще в кінці 30-х років саме так називав Москву. Золото сотен церковних бань, яке вражало весь світ, стало головною образною характеристикою старовинної Москви — «Москва Златоглавая». Легкою рукою генія Шевченко доторкався до образно-символічного обличчя Москви.

Маркіз де Кюстін, який відвідав Москву в 1839 р., захоплено писав: «Огромное множество церковных глав, острых, как иглы, шпилей и причудливых башенок горело на солнце <...> Чтобы ясно представить себе все своеобразие открывающейся передо мной

час писання щоденника сам поет висловлював побоювання, чи пощастить йому хоч що справу робити послідовно і систематично». Смішно, коли пересічність засуджує генія, проте в даному разі хочу лише наголосити, що в Москві Шевченко вів щоденник («журнал», як він його називав) систематично, дисципліновано, пунктуально й старанно.

Принагідно нагадаю, що з часу прибуття в Орську фортецю Шевченко вів щоденник, але 27 лютого 1848 року спалив його. В листі до Варвари Рєпніної зізнався: «Сегодня развернул тетрадь и думал сообщить вам хоть одну страничку, — и что же! так однообразно-грустно, что я сам испугался — сжёг мой дневник на догорающей свече. Я дурно сделал, мне после жаль было моего дневника, как матери своего дитяти, хотя и урод». Сергій Єфремов писав: «Ми<...> можемо тільки пожалкувати, що, по-перше, не зберігся той щоденник з Орської кріпости, якого мало бути списано аж декілька місяців і, по-друге, що нової спроби поет не зробив давніш, як тільки 1857 р.»

¹ Шевченко плив на пароплаві з Астрахані в Нижній Новгород.

картини, надо напомним, что православные церкви обязательно заканчиваются несколькими главами <...> Каждая глава увенчана крестом самой тонкой филигранной работы, а кресты, то позолоченные, то посеребренные, соединены <...> цепями друг с другом. Постарайтесь вообразить себе эту картину, которую нельзя передать даже красками, а не то что нашим бедным языком! Игра света, отраженного этим воздушным городом, — настоящая фантазмагория среди бела дня, — она делает Москву единственным городом, не имеющим себе подобного в Европе».

З іншого боку, Тарас Григорович згадав про найпершу та найпоширенішу їжу москвичів — хліб, який уживався багатими і бідними, старими і молодими, духовнимим і світськими, щодня при кожній трапезі. А сайки (пшеничні хлібці найкрутішого замісу) та калачі цінилися особливо й продавалися на кожному кроці. Свого часу в Москві, передусім, у Хлібній слободі на Арбаті пекли хліб і улавлені калачі з 25 сортів житнього і 30 сортів пшеничного борошна. Калачі — пшеничні хлібці, випечені у формі замка з дужкою — відігравали в тодішньому побуті й харчовому раціоні важливу роль. Їх подавали на розкішних банкетах, посилали від царя патріархам та іншим духовним особам, а також ув'язненим, жебракам, пораненим стрільцям. Про московські калачі в народі складали прислів'я: «В Москве калачи на огонь горячи», «Куда лезешь с суконным рылом в калашный ряд» і т.д.

Тепер — про Сухарєву вежу, згадану Шевченком у зв'язку з вежею Сююмбекі в Казані. Можна лише дивуватися асоціативній точності й естетичній довершеності Шевченкового порівняння двох веж. Обидві вони родом із кінця XVII століття й зовнішнім обрисом справді схожі. Шевченко точно відчув і те, що вежа Сююмбекі така ж знакова споруда для Казані, як і Сухарєва вежа для Москви. Поряд із дзвіницею Івана Великого в Кремлі вона була символом міста. Москвознавець Іван Кондратьєв писав у книзі «Седая старина Москвы»: «Кому из русских, даже не бывших в Москве, неизвестно название Сухаревой башни? Надо при этом заметить, что во внутренних, особенно же отдалённых, губерниях России Сухарева башня вместе с Иваном Великим пользуются какою-то особенною славой <...> Поэтому-то почти всякий приезжающий в Москву считает непрямым долгом <...> хоть проехать возле Сухаревой башни». Вона знаходилася недалеко від помешкання Щепкіна, проте сюди Шевченка міг привести і Бодянський.

Вежу було побудовано по лінії оборонного Земляного валу. Раніше тут була стрілецька слобода, в якій полк Лаврентія Сухарєва охороняв міські ворота. В народі вежу відразу полюбили,

про неї говорили: «Іван Великий жениться, Сухареву башню замуж берёт». Поет Є. Мількесв писав у вірші «Сухарева башня»:

И эту башню — великану
Столицы — древнему Ивану
Молва невестой нарекла...

У нижній частині вежі були ворота і вартівні, над ними — палати, оточені відкритою галереєю. Наприкінці XVII — початку XVIII століть над палатами було надбудовано ще один поверх і 4-х ярусна вежа, в 3-му ярусі якої знаходився великий годинник. Михайло Лермонтов писав: «...на крутой горе, усыпанной низкими домиками, среди конх изредка лишь проглядывает широкая белая стена какого-нибудь боярского дома, возвышается четвероугольная, сияя, фантастическая громада — Сухарева башня. Она гордо взирает на окрестности <...>». Висота вежі досягала 60 метрів, і довгий час вона була найбільшою світською спорудою в Росії.

З початку XIX століття біля Сухаревки виникла всім відома однійменна барахолка, за часів Шевченка Сухарева вежа стала ключовою ланкою водопостачання цілого району міста. В «Алфавитном указателе к Плану Мещанской части» зазначалося: «Сухаревская башня и в ней главный резервуар Мытищинский водоприимный¹, на Мал. Сухаревской площади».

Сухареву вежу зображували багато художників, зокрема, такою, як її бачив Шевченко, вона збереглася на літографії Ф. Бенуа кінця 1840-х рр.² У 1845 р., тобто тоді, коли Шевченко побував у місті, московський поет Михайло Дмитрієв присвятив Сухаревій вежі такі рядки:

Что за чудная, право, — эта зеленая башня!
Высокая и тонкая; а под ней, как подножье, огромный
Дом в три жилья, и примкнулось к нему, на откосе, под крышей,
Длинное сбоку крыльцо, как у птицы крыло на отлете!
Кажется, им вот сейчас и взмахнет! — Да нет! тяжелька!..

Шевченко запам'ятав яскраву архітектурну споруду і багатий кам'яний декор у стилі московського барокко з готичною ве-

¹ Джерельна вода з Митиш текла по чавунних трубах через 1-у Мещанську вулицю на Сухаревку. Резервуар у 2-му ярусі вежі був розрахований на 7 тис. відер.

Астольф де Кюстин зазначав: «Перший поверх становить величезну цистерну, що постачає водою майже всю Москву. Вигляд цього, висячого на великій висоті озера, по якому можна кататися на човні, — таке воно велике, викликає незавичайне враження».

² Серед інших картин нагадаємо відоме полотно Олексія Саврасова «Сухарева вежа» (1872). До речі, Саврасов працював у Московському училищі майстерства і скульптури, коли в березні 1858 року там побував Тарас Шевченко, відвідавши свого знайомого, викладача училища Аполлона Мокрицького.

жею, що приваблювала око червоним кольором із білокам'яними деталями.

Можливо, Тарас Григорович поштовхався на відомому Сухарєвському ринку, який існував ще з кінця XVIII століття. Саме тут П'єр Безухов із роману Льва Толстого «Война и мир» в 1812 р. купив собі пістолет. Володимир Гіляровський писав: «Вор-одиночка тащил сюда под полой «стыренные» веши, скупшики возили их возами... Лозунг Сухаревки «На грош пятаков!» Так було і за Шевченка. Менше відомо, що Сухарєвка славилася своїми букіністами і серед них особливою повагою користувався професор Осип Бодянський, який часто штовхався тут серед книжкових рядів, а також Іван Забєлін і Микола Тихонравов, які причетні до московських сторінок біографії Шевченка.

«Упоравши в Москві, що мені там треба було...»

У листі до Кухаренка поет писав: «От я, упоравши в Москві, що мені там треба було, вернувся знову в Київ...» З чим упорався в Москві молодий автор «Кобзаря»? В його «Біографії» (1984) про це повідомляється небагато: «На Україну Шевченко виїхав через Москву, де зустрівся зі своїми друзями М. Щепкіним та О. Бодянським. Про зустріч з актором свідчить запис у щоденнику, куди поет занотував свій сон: „...увидел я в Москве Михайла Семёновича Щепкина, таким же свежим и бодрым, как я видел его в последний раз в 1845 году“».

Мабуть, Осип Максимович розповів поетові, що нещодавно, 6 лютого, його було обрано секретарем Товариства історії і старожитностей російських при Московському університеті, бо ж цю подію важко було обійти і їх бесідах про гірку історію України. Бодянський і батькам писав якраз наприкінці березня 1845 року: «Работы, по-прежнему, — бездна. В скорости выйдет на свет несколько моих произведений...» Коли вже зайшла мова про «Чтения», то Бодянський міг розповісти поетові про свою мрію видати знамениту «Историю Русов», що він і зробив уже наступного року¹. Зберігся лист Осипа Бодянського до Олександра Попова

¹ Книгу «История Русов или Малой России» було створено наприкінці XVIII століття, в ній розповідається про історію України з давніх часів до 1769 року й особливо докладно про XVII століття. В творі проводиться ідея про право кожного народу на самостійний державно-політичний розвиток. Наталія Полонська-Василенко писала: «Автор, оперуючи справжніми фактами, а більше — вигаданими, проводить свою концепцію України: її високу культуру з X століття, прагнення

від 26 січня 1846 року, в якому вчений писав: «...я вирішив давно предложить Московскому Историческому Обществу напечатать Историю Русов, соч. преосвященного Кониского, которую так нетерпеливо ждут Малороссияне и которой однакоже, к сожалению, никто не хочет подарить им» (Виділено мною. — В. М.).

На той час автором «Истории Русов» вважався Георгій Кониський (1717—1795), український письменник, церковний і культурний діяч. Через більш як сорок років нетерпимий Пантелеймон Куліш у своїй поемі «Куліш у пеклі» поселив Осипа Максимовича в пекло за те, що він оприлюднив у публікації «Истории Русов» це звичне тоді для всіх знавців, у тому числі для Куліша, прізвище. Щоправда, він сам і «визволив» із того пекла «праведного інока науки»:

«Ты Самовидцем рятувася,
Ним і друзяку рятував:
А то б він вкупі з тим купався,
Кого Кониським ясував...»
Зрадів Куліш: «Се той Бодяньський,
Що нам вопрос козакопанський
Був Лжекониським замутив!»

Куліш до кінця життя вважав, що Бодяньський «спіткнувся на „Літописі Кониського“», а «єдиним правдомовним літописом» був представлений ним і опублікований у «Чтениях» тим же Бодяньським «Літопис Самовидця». Як відомо, Куліш був невдоволений, що автор «Истории Русов» підняв «козацтво вгору так, ніби родивсь після Костомари й Шевченка»¹. Саме в цьому контексті він уже після смерті славіста писав образливо, що Бодяньський «підневолив свій трудящий, та не вельми крилатий розум брехливому (і, мушу сказати, високоталановитому) <...> лже-Кониському <...>». Мушу засвідчити, що справді «трудящий розум» Осипа Максимовича був не менше крилатим, ніж у Куліша. Тим більше, Пантелеймон Олександрович однозначно вважав усе-таки, що московський професор був «подвижником науки» і «ревна прихильність [до правди] була в Бодяньського <...>».

незалежності, конституціоналізм, відразу до абсолютизму, ненависть до гнобителів...» Дмитро Дорошенко наголошував, що жодна книга не мала свого часу такого впливу на розвиток української національної думки, як «Кобзар» Шевченка та «Історія Русів». У наш час перекладена Іваном Драчем.

Про цей твір див.: Шевченко Ф. П. «История Русов или Малой России» (до 129-річчя з часу видання твору) // Український історичний журнал. 1966, № 7. С. 146—149.

¹ Шевченко познайомився з «Историей Русов» у списку ще наприкінці 30-х років і з неї неодноразово брав теми, сюжети й образи для своїх історичних творів, зокрема «Тарасова ніч», «Іржавець», «Великий льох» та ін.

Помилка у визначенні автора твору, яку Бодянський поділяв з усіма тодішніми професіоналами, є прикрою частковістю, що не впливала на загальну цінність опублікованого документа. Тож Кулішеві можна відповісти словами Бодянського, сказаними з іншого приводу: «Доводы его, конечно, могут показаться невнимательному стоящими внимания, но, по-моему, все до одного основываются на частных случаях, а частное, как известно, никогда не идет за общим. Вообще, видно желание верить и других заставить верить в частное как общее <...>».

Насправді, публікацією «Истории Русов» Осип Бодянський сприяв формуванню національної самосвідомості українського народу. За словами Івана Драча, «История Русов» — «це первісна частина ракети, яка запустила нас з вами в космічний безмір історії народів і держав».

Цілком можливо, що Бодянський познайомив Тараса Григоровича з дисертацією свого учня, сина болгарського емігранта Спиридона Палаузова¹ «Иоанн Гус и его последователи» (у серпні вийшла окремим виданням)². Особа Яна Гуса зацікавила Шевченка, й на Україні він написав поему «Єретик». Очевидно, саме від Бодянського ще в 1844 р., а потім і в 1845-му, поет одержав відомості про національно-визвольний рух чехів і словаків, про чеських і слов'янських будителів, про наукову діяльність П. И. Шафарика, і ці розмови й матеріали спричинилися до задуму та створення поеми «Єретик», що спочатку мала назву «Іоан Гус», з наступною посвятою Шафаріку (1845). Важливе значення мало те, що Шевченко, дякуючи перекладам Бодянського, був ознайомлений з працями Шафарика «Славянские древности» и «Славянское на-

¹ У грудні 1849 року Бодянський цікаво розповів у своєму щоденнику, як Палаузов, повернувшись із-за кордону доктором комерційних наук, здобував у Росії звання кандидата в галузі слов'янознавства: «...держал испытание на кандидата, которое звание и получил не без труда. Это показывает, что такое ученые степени за границей и разнища между их и нашими; там они даются исключительно за деньги, а здесь почти исключительно берутся грудью». («Русская старина», 1888. Т. 60. С. 401.).

Бодянський і в майбутньому підтримував контакти з Палаузовим. Скажімо, в щоденнику від 17 травня 1858 року занотував, що Палаузов надіслав йому чергові документи для публікації. Проте Бодянський був суворим редактором і вимогливим видавцем, зокрема, він повернув Палаузову дві надіслані тим історичні грамоти: «Так как то и другое прислано было им ко мне для помещения в „Чтениях“, но не вполне, то я и воротил ему назад, не желая в таком изуродованном виде предлагать старые памятники» («Русский архив», 1892. № 10. С. 445–446).

² Праця Палаузова була надрукована в 1845 р. в № 10 «Отечественных записок». У свій час Олександр Білецький зазначив, що «зіставлення текстів статті і поеми показує, що Шевченко якнайбільше простудіював статтю Палаузова» (О. І. Білецький. Письменник і епоха. — К. Державне видавництво художньої літератури, 1963. С. 136).

родописание». Крім того, Шевченко використав не лише згадану працю учня Бодянського Спиридона Палаузова, а й статтю «Гуситы, Гус» в «Энциклопедическом лексиконе» А. Плюшара. Олександр Афанасьєв-Чужбинський свідчив: «Шевченко розповідав мені, що прочитав усі джерела про гуситів та епоху, що їм передувала, які тільки можна було дістати <...>». Поет цікавився цією темою й через багато років опісля написання «Єретика». Зокрема, 5 квітня 1858 року повідомляв Михайлу Максимовичу: «Читаю тепер «Гуса» Аннікова, добра штука». Йшлося про працю «Гус и Лютер», неточно названого Є. П. Новікова (учня Бодянського), увагу поета до якої привернув Куліш наприкінці 1857 року. Шевченко знайомився з дослідженням, очевидно, за комплектом «Русской беседы», де воно друкувалося протягом 1857–1858 рр.

Куліш залишив цікаві спогади про те, як самокритично ставився Шевченко до вивчення ним самим джерел про Гуса: «Розмовляв Шевченко широко про свою поему „Іван Гус“, почитуючи гарною дикцією своєю деякі місця, й жалкував, що, писавши, не спромігся проштудіювати гаразд усіх обставин часу й самої особи чеського пророка німецької реформації». Той же Куліш писав Бодянському 23 травня 1846 року, що Шевченко «написав поему „Іованн Гус“ і багато віршів, які малоросіяни вже знають напам'ять». Втім, Іван Дзюба слушно зауважив, що справді ґрунтовні дослідження про Яна Гуса з'явилися в Чехії і Німеччині (та в російських перекладах) пізніше, вже в другій половині ХІХ століття, але глибокий критичний підхід до прочитаного й почутого та тонка інтуїція забезпечили Шевченкові такий об'єктивний підхід до теми, який витримав випробування часом навіть з погляду відповідності фактичному перебігові подій¹.

Про те, що Шевченко був обізнаний з «Славянским родописанием» Шафарика у перекладі Бодянського, свідчить запис останнього на аркуші зі списком осіб, яким було надіслано цю книжку: «146. Т. Шевченко (1 екземпляр)». Цей запис було зроблено 14 лютого 1844 року, коли Шевченко перебував якраз у Москві, тому скоріше за все, Бодянський вручив книжку поетові особисто. Або ж, у крайньому випадку, переслав поштою пізніше. З «Єретика» Шевченка випливає, що він знайомився з уміщеною в книзі таблицею «Обозрение народов славянского поколения», де Шафарик подав відомості про одинадцять сучасних йому слов'янських народів:

І слав'ян сім'ю велику
Во тьмі і неволі
Перелічив до одного...

¹ Дзюба І. Від «Івана Гуса» («Єретика») до Кирило-Мефодіївського братства// Українська мова та література, 4 січня 2005 р. С.15.

Можна також з певністю твердити, що поет читав перекладені Бодянським «Славянские древности» Шафарика. В передмові до цієї праці Бодянський писав, що в ній слов'яни вперше виявилися в одній видимій сім'ї дітьми однієї матері. Можливо, Шевченко був знайомий із статтею Бодянського, написаною за Шафариком, про малоросійське нареччя у порівнянні з великоруським і білоруським.

Велика роль московських зустрічей поета з Бодянським і розповідей останнього про видатного діяча чеського й словацького відродження добре видна в посвяті «Єретика» Шафарикові та висока Шевченкова оцінка його діяльності:

Слава тобі, любомудре,
Чеху-слав'янине!
Що не дав ти потонути
В німецькій пучині
Нашій правді.

.....
Слава тобі, Шафарику,
Вовіки і віки!
Що звів esi в одно море
Слав'янській ріці!

В біографії Шевченка, написаній за радянських часів одеськими вченими, сказано лапідарно і рішуче: «Немає сумніву в тому, що саме московський період викликав згодом до життя як поему «Єретик», так і посвяту цього твору Шафарикові»¹ (Виділено мною. — В. М.).

Шевченко приязно згадав Шафарика у передмові до нездійсненого видання «Кобзаря» (1847). Він наголосив, що Шафарик і В.С. Караджич, на відміну від українських панів, що зреклися рідної мови, як справжні патріоти, «не постриглись у німці (їм би зручніше було), а остались слов'янами, ширими синами матерей своїх, і славу добрую стяжали». Після заслання Шевченко передав Шафарикові цю посвяту-послання з неповним текстом поеми. Василь Білозерський писав, що, за розповідями свідків, Шафарик «плакав влячними сльозами».

Розмови з Бодянським та знайомство з деякими працями, рекомендованими ним, відлунюють у фразі зі згаданої передмови до «Кобзаря»: «Чую, а іноді й читаю: ляхи друкують, чехи, серби, болгаре, черногори, москалі — всі друкують <...>».

Вплив історичних праць на поему «Єретик» можна простежити, зосередивши увагу на поетичних узагальненнях:

Тарас Григорович Шевченко. Біографія. — К.: Видавництво Київського університету, 1960. С. 107.

Отак німота запалила
Велику хату. І сім'ю.
Сім'ю слов'ян роз'єднїла
І тихо, тихо упустила
Усобиш лютую змію.
Полилися ріки крові,
Пожар загасили.
А німчики пожарище
Й сирот розділили.
Виростали у кайданах
Слав'янські діти....

У цих рядках поеми, напевне, відбилися погляди, закумуляовані в працях Шафарика та Бодяньського, що розкривали взаємини між слов'янами та німцями в середні віки. Про утиски слов'янських народів з боку німців, які намагалися асимілювати слов'ян, Шевченко міг, зокрема, читати в книзі Бодяньського «О народной поэзии славянских племен» (1837), у якій розкрито племінну єдність слов'ян, показано мужню боротьбу чехів із німцями аж до XV століття. Можливо, Шевченко був знайомий зі статтею чеського та словацького громадського діяча і поета Яна Коллара про літературні взаємини між слов'янськими племенами і наріччями, що було її опубліковано 1840 р. в журналі «Отечественные записки». В цій статті Коллар стверджував: «Тридцять два імператора, починаючи від Карла Великого до Генріха IV, незліченна кількість королів і князів з 800 до 1190 років працювали над переродженням слов'ян, поки, нарешті, не позбавили їх народності».

Відомо, що Бодяньський негативно ставився до всього німецького, вважав німців споконвічними ворогами і «губителями» слов'ян. Якось у щоденнику записав, що міністр народної освіти був розумною людиною, але «довольно мирволивший иностранцам, особенно немцам». Коли йому не подобалися чийсь вчинки, то говорив: «Німецька штука». Що стосується Шевченка, то Іван Дзюба справедливо вказує на зникнення з часом негативного окреслення німецькості у Шевченка, зокрема в повістях він з великою повагою і навіть захопленням говорив про своїх знайомих німців. Так що закидати поетові ксенофобію, як це інколи робилося (навіть у Драгоманова чулися такі нотки), немає серйозних підстав. Тим паче накидати йому слов'янофільство російського гатунку.

Шевченкове звернення до мертвих, і живих, і ненарождених земляків в Україні і не в Україні (1845), в якому поет переконував їх не навчатися правді в чужому краю, не схилятися по-рабському перед усім, що «скаже німець» ніяким чином не було зумовлено впливом російського слов'янофільства. Великий українець наставляв своїх земляків, як стати нацією, нагадував, чії вони си-

ни, яких батьків, ким і за що закуті, закликав прочитати знову козацьку славу. Це поетове «послання» зберігає свою невмирущу силу до наших днів.

«На Трубі, або на Козисі»

У згаданій нами статті Миколи Жулинського в журналі «Київ», де він торкається Шевченкового листа до Кухаренка в квітні 1854 року, зустрічаємо знакові слова: «Судячи з цього листа до Якова Кухаренка, Шевченко добре знав Москву, бо згадує і Новинський монастир, і Трубу (нині Трубна площа), і Козиху — район провулків Великого й Малеого Козихинських...»

Справді, Тарас Григорович виявив неабияку обізнаність з Москвою, говорячи жартома про те, що в місті можна «почванитися перед московками» під Новинським або на *Трубе*, або на *Козихе*. Та, правда, в Москві всюди єсть де пощеголять....» (Виділено мною. — В. М.). Дуже цікава й насичена фраза, що раніше не піддавалася, так би мовити, москвознавчому аналізу. Більше того, в повному вигляді вона практично не цитувалася, частіше автори переказували Шевченкові рядки, позначаючи ті місця, де побував поет. Але за цими топонімічними знаками криється цікава інформація, відома Шевченкові. З'ясуємо!

Передусім, відзначимо, що згадані відомості про Москву Шевченко зміг отримати впродовж якихось двох тижнів перебування в Москві в лютому 1844 року та наприкінці березня — початку квітня 1845 року. Деякі дослідники навіть писали, що це неможливо зробити за такий короткий час. Але в березні 1858 року хворий і змучений в засланні поет за ті ж самі два тижні встиг побачити в Москві ще більше. Так що молодий і здоровий тридцятирічний Шевченко, жалібний до всього нового, ввібрав у себе дуже багато з тодішнього московського життя. Тим паче, що його супутниками були, напевне, Бодянський і Щепкін, які добре знали місто. Від церкви Великого Вознесіння, біля якої мешкав Бодянський, рукою подати до Козихи і Новинського бульвару. Що ж до Труби (Трубної площі), то вона зовсім недалеко від Великого Спаського провулку, де знаходився будинок Щепкіна.

Сучасні москвознавці пишуть, що назва Труба пов'язана з трубою — водогін у стіні Білого міста (1587), довжиною близько 5 метрів, через який протікала річка Неглинна. Проте нещодавно

¹ З цієї поетової фрази слово «московка» в розумінні «жителя Москви» увійшло до «Словника мови Шевченка».

вийшли в світ неопубліковані раніше праці москвознавця Забеліна, в яких я знайшов таке твердження: «Трубою издавна назывался устроенный ещё в земляном валу деревянный проход для потока реки Неглинной». Тобто, назва ця набагато старіша. В 1817 р. річку помістили в підземний колектор, який також називали трубою, після чого утворилася площа, що отримала назву Трубної (тепер — між Цветним і Рождественським бульварами та Неглинною вулицею). Тодішня неофіційна назва цієї площі в народі — Труба, про що, виявляється, знав Шевченко. Між Цветним бульваром і Трубною вулицею (до ХХ століття «Драчихою») в старому кам'яному триповерховому будинку знаходився трактир «Крим», що виходив на Трубну площу. Володимир Гіляровський писав у нарисі «На Трубе»: «...перед ним всегда стояли тройки, лихачи и парные „голубчики“¹ по зимам, а в дождливое время часть Трубной площади представляла собой непроездное болото, вода заливала Неглинный проезд <...>». В «Криму» збиралися грабіжники, злодії та шулери, відбувалися дикі оргії, цілодобово йшли картярські змагання². Водночас, якраз за часів Шевченка на Трубну площу перевели з Охотного ряду торговців птахами та дрібними тваринами, а з Театральної площі — квітами та саджанцями. Сім'я студента Чехова жила на Трубній вулиці, через чотири десятиліття після Шевченка. Цей район став місцем дії кількох оповідань молодого А. Чехова, зокрема, «В Москве на Трубной площади»³:

«Небольшая площадь близ Рождественского монастыря, которую называют Трубной, или просто Трубой, по воскресеньям на ней бывает торг. Копышата, как раки в решете, сотни тулупов, бекеш, меховых картузов, цилиндров. Слышно разноголосое пение птиц, напоминающее весну... На возах не сено, не капуста, не бобы, а щеглы, чижи, красавки, жаворонки, чёрные и серые дрозды, синицы, снегири... Труба, этот небольшой кусочек Москвы, где животных любят так нежно и где их так мучат, живёт своей маленькой жизнью...»

Цікаво, що перший пам'ятник Шевченкові в Москві (не зберігся) було встановлено восени 1918 року на Трубній площі на початку Рождественського бульвару. Поет сидів у простому селянському одязі, в чоботях, спершись на коліна руками і схиливши голову в глибокій задумі.

¹ Різновидність візників. «Лихачі» возили, як правило, вигідних клієнтів. «Голубчики», вірогідно, пішло від типового окрику на коней: «голубчики!»

² Пізніше на цьому місці знаходився трактир «Ад», у якому розроблявся план першого замаху на царя Олександра II (квітень 1866 року).

³ Вперше оповідання було опубліковано в 1883 р. під назвою «В Москве на Трубе», що повністю збігається з назвою, вжитою Шевченком.

Ще один момент хотілося б особливо наголосити. Поняття «Труба» ввійшло в сучасний лінгвоенциклопедичний словник Володимира Єлістратова: «Труба. Трубная площадь и Трубный рынок в Москве (А. Чехов, В. Гиляровский, И. Шмелёв и др.)»¹. Як бачимо, перше підтвердження у відомих авторів Єлістратов бере, починаючи з Чехова. Та ми вже знаємо, що Шевченко спеціально вжив термін «Труба» за кілька десятиліть до нього, тоді, коли, скажімо, Івана Шмелёва ще й на світі не було. Виходить, що сучасним російським ученим слід уважніше ставитися до московознавчих термінів українського поета. В тому числі й до вживання Шевченком поняття «Козиха», яке, до речі, взагалі непояснено відсутнє у Єлістратова. Слово «Козиха» ввійшло до «Словника мови Шевченка», як «назва місцевості», але, на жаль, цього не удостоїлося слово «Труба», яке Шевченко також вжив у розумінні назви місцевості Москви. В словнику вказано, що «Козиха» вживається у Шевченка один раз, а насправді — двічі.

На самому кінці XVIII століття Козихою стала називатися місцевість у районі сучасних Великої Бронної вулиці та Єрмолаєвського провулка, де в XIV столітті знаходилося урочище Козине болото², а в XVI–XVII столітті — Патріарша слобода з тією ж назвою. З Козиноного болота витікав струмок Чорторий. До нашого часу зберігся єдиний свідок колись численних тут озер і ставків — Патріарший став. Своя походження він веде від ставків, улаштованих в 1683–1684 рр. патріархом Іоакимом на Козиному болоті, в Патріаршій слободі. Історик Москви XIX століття С. М. Любешський писав: «...на месте нынешней Козихи, близ Патриаршего пруда, был К о з и й д о р. С этих коз собирали шерсть к царскому двору; этим местом владели и патриархи; к Козьему двору были приписаны большие слободы». Вже в ті часи Козине болото межувало з ареалом Арбату. Всередині XIX століття Великий і Малий Козихинські провулки, які існують і тепер, разом з усією Козихою входили до Арбатської дільниці міста. Саме тоді болото окультурили, про що московський поліцеймейстер доповідав: «Вместо болота, существовавшего на месте, называемом Патриаршие пруды, теперь виден чистый пруд, обсаженный деревьями и обведенный дорожками». Якраз у рік приїзду Шевченка в Москву, в 1858-му поет Петро Вяземський писав у вірші «Очерки Москвы»:

¹ Єлістратов В. С. Язык старой Москвы. Лингвоэнциклопедический словарь. С. 615.

² Цікаво, що в 1846 р. Шевченко поселився в Києві на так званому Козиному болоті коло Хрещатика. Судячи з усього, ця назва була йому на той час уже знайома по московській Козисі.

В тебе и новый мир и древний,
В тебе пасут свои стада
Патриархальные деревни
У Патриаршего пруда.

Справді, за Шевченкових часів домашні тварини в тутешніх провулках розгулювали вільно.

На той час, коли Шевченко бував у Москві, Козиха стала місцем проживання студентства, в основному бідного, бо в її провулках здавалися дешеві кімнати. Кажуть, що на Козисі не було жодної квартири, в якій не проживали б студенти. Для них цей район був по-своєму престижним, як писав один журналіст, молоді люди вважали, що «селитися поза студентським табором порядному студенту соромно». Можна сказати, що Козиха виражала саму ідею веселого й незалежного студентства, про неї навіть було складено пісню, що стала своєрідним студентським гімном:

Есть в столице Москве
Один шумный квартал —
Он Козихою там прозывается!
От зари до зари,
Лишь зажгут фонари,
Вереницей студенты шатаются.

Московський старожил М. Богословський згадував: «Масса студенчества, в особенности приезжего в столицу из провинции, ютилась по комнатам, нанимаемым у промышленливых сдачею таких комнат квартирных хозяек¹ в местности Патриаршего пруда, Большой и Малой Бронной, Большого и Малого Козихинских переулков между Спиридоновкой и Тверской. Местность эта носила тогда название Латинского квартала в подражание парижскому кварталу, где сосредоточены высшие учебные заведения... По вечерам и до поздней ночи эти улицы оглашались весёлыми студенческими песнями загулявшего юношества, возвращавшегося из пивных и приспособленных к студенческим потребностям небольших ресторанчиков...» Між іншим, Шевченко ще раз згадує Козиху в щоденниковому запису від 12 липня 1857 року в зв'язку з тим, що служиві люди привозили в Новопетровське укріплення «модные нежные романсы, ~~завезенные~~ ими в салонах на Козихе...»

¹ Наприкінці 1848 року Бодяньський писав Кулішу: «Та воно ж і не дорожче губернії жити у нас. Можна за 400 рублів на бумажки мати 2–3 кімнати хороші і просторні, і недалеко од середини города». Йшлося, очевидно, про річну суму за квартиру. За деякими даними, дешеві, але доволі просторі студентські кімнати коштували 7–12 карбованців на місяць, за 25 карбованців можна було зняти квартиру з 3–4 кімнат з кухнею в центрі міста.

Таким чином, молодий Шевченко побував у студентському кварталі, можливо з професором Бодянським, який жив поруч, і добре розумів, що «пошеголять» тут можна «в достатній одежі» по-молодіжному, в неофіційній обстановці.

Ми не знаємо напевно, де мешкав Шевченко під час його приїздів до Москви в 1844 і 1845 рр., але не виключено, що він міг зупинитися в особняку Рєпніних¹ в районі Козихи на Спиридоновській вулиці (тепер — вулиця Спиридонівка, між Малою Нікітською і Садово-Кудрінською вулицями). Назву отримала від церкви Спиридона, єпископа Тримифунтського, на Козиному болоті, відомої з 1627 р. (розібрана в 1930 р.). Тоді Спиридоновська вулиця входила до Арбатської дільниці Москви й була «панською» вулицею. До речі, вона знаходиться поруч із провулком, у якому жив Бодянський.

Чи ж могли Рєпніни зробити такий жест? Як відомо, в Яготині, де в 1843 р. Шевченко познайомився з ними, поет був оточений широю і дружньою увагою. Варвара Рєпніна писала тоді своєму духовникові Шарлю Ейнару, що в сім'ї всі його любили. Микола Григорович Рєпнін-Волконський (1778—1845), був сином князя Григорія Волконського, мати ж його — донька фельдмаршала князя Миколи Васильовича Рєпніна. Пік його блискучої військової кар'єри припав на війни з Наполеоном; він став прототипом Льву Толстому для образу Андрія Болконського. У 1813—1814 рр. управляв Саксонією з титулом віце-короля, з 1816 по 1834 року був військовим генерал-губернатором Малоросії. Відомий як людина ліберальних поглядів і покровительствував театру. Він залишився задоволений Шевченковими копіями з його портрета роботи швейцарського художника Й. Горнунга, і запросив Тараса Григоровича погостювати.

Перебуваючи в Яготині, Шевченко написав поему «Тризна», присвятивши її дочці Рєпніна:

«На память 9-го ноября 1843 года княжне Варваре Николаевне Рєпниной

Посвящение

Душе с прекрасным назначеньем
Должно любить, терпеть, страдать;
И дар Господний, вдохновенье,
Должно слезами поливать.

¹ На той час родина Рєпніних, з якою Шевченко недавно познайомився, жила в Яготині, але в особняку залишалася прислуга.

Для нас понятно это слово!..
Для нас я радостно сложил
Свои житейские оковы,
Священнодействовал я снова
И слезы в звуки перелил.
Ваш добрый ангел осенил
Меня бессмертными крылами
И тихостройными речами
Мечты о рае пробудил.

Саме про цю поетичну присвяту Рєпніна писала: «...я прочитала; чиста і солодка радість сповнила моє серце. І якби мені спало на думку виявити свої почуття, я кинулась би йому на шию. Та я сказала собі: треба подумати, щоб виграти час, я вдруге перечитала вірші, потім підхопилась з місця; він (Шевченко. — В. М.) в цей час ходив по кімнаті, — я сказала йому: «Дайте мені свій лоб», — і поцілувала його чистим поцілунком... Наступного дня я розповіла мамі все, крім поцілунка»¹. (До речі, мати Рєпніної допомагала доньці в клопотах про призначення Шевченка вчителем малювання в Київському університеті).

Про свої враження від читання Шевченком поеми «Слепая» в жовтні 1843 року в маєтку Рєпніних Варвара Миколаївна розповідала в таких словах: «О, якби я могла передати вам усе, що пережила я під час цього читання! Які почуття, які думки, яка краса, яка чарівність і який біль! Моє обличчя все було мокре від сліз, і це було щастям, бо я змушена була б кричати, якби моє хвилювання не знайшло собі цього виходу; я почувала нестерпний біль в грудях».

Варвара Рєпніна широ захоплювалася поетом, у розмові з матір'ю заявила, «що Шевченко для мене не чужий, що я люблю його і цілком вірю йому». Вона писала Ейнару, що ім'я Шевченка «належить до мого зоряного неба», називала його «геніальним поетом» і в листі зробила першу спробу коротко намалювати його біографію. Всі ці одкровення зроблені наприкінці січня 1844 року, тобто невдовзі після від'їзду Шевченка з Яготина 10 січня² і незадовго до його прибуття в Москву. 2 лютого 1844 року Рєпніна захоплена й патетично зверталася в листі до самого Шевченка: «Сестра моя, умирая, произнесла

¹ Спогади про Шевченка. — К.: Державне видавництво художньої літератури, 1958. С. 128.

² Варвара Рєпніна писала: «Нарешті, настав день і час його від'їзду. Я з слізьми кинулась йому на шию, перехрестила йому лоб, і він вибіг з кімнати».

трижды слова: «Выше, выше, выше!» О, возьмите себе девизом эти таинственные слова; я вам их приношу в дар как избранному брату души моей. Выше душою, выше гением, выше сердцем. Вот цели, которые вы должны достичь... Пойте, пойте, выше, выше, выше!» Майже водночас з приїздом Шевченка в Москву Варвара Рєпніна почала писати роман про нього. В цьому творі є характеристика поета, введеного під іменем Березовського: «Он был из малого числа избранных, которые, будучи багато одарёны провидением, не имеют нужды принадлежать ни к какому сословию общества и бывают приняты всеми с особенным вниманием... Он стихами своими побеждал всех <...> Он одарён был больше чем талантом, ему дан был гений».

Закохана в поета і його вірші, Варвара Рєпніна могла спонукати батьків, щоб вони запропонували Шевченкові зупинитися в особняку Рєпніних, але стверджувати це напевне не станемо.

Значно вірогідніше, що поет зупинився у Щепкіна¹ чи Бодянського. Цілком можливо, що саме в останнього, бо в перший приїзд у Москву Тарас Григорович був орієнтований якраз на знайомство з Осипом Максимовичем, а той, як ми вже знаємо, також готувався до цієї зустрічі. Бодянський, очевидно, запропонував Шевченкові своє помешкання. Досить нагадати, що Пантелеймон Куліш, який особисто познайомився з Бодянським наприкінці 1846 року, збираючись до Москви, писав у вересні того року: «Прошу меня уведомить, какая гостиница ближе других к Вашей квартире?» Проте врешті-решт сталося так, що Куліш, приїжджаючи в Москву, завжди зупинявся у Бодянського.

Де б не жив Тарас Григорович, він устиг познайомитися з Москвою, і це миттєвими спалахами відобразилося в його листах, у чому ми й переконуємося.

¹ Михайло Щепкін жив тоді в Сретенській дільниці міста у Великому Спаському провулку, названому по церкві Спаса Преображення на Писках (відома з 1621 р., знесена в 1934 р.). Сам Щепкін у ті роки так називав свою адресу: «Большой Спасский переулок, во дворе церкви Спаса на Песках» (Церква Спаса на Писках знаходилася у Великому Спасопісковському провулку в дворі будинку № 12, недалеко від нинішнього № 16, де жив Щепкін. Будинок не зберігся. Тепер — це Великий Каретний провулок).

Досить глянути на карту Москви, щоб зрозуміти, що, буваючи у Щепкіна, Тарас Григорович уже тоді познайомився з Садовим кільцем, принаймні, на відрізку Садово-Каретної, Садово-Самотєчної, Садово-Суваревської вулиць, з районом Суваревки і Трубної площі, Цветного бульвару, який виник у 1830 р.

• Почваніться перед московками під Новинським •

Великодні святкування в Москві так і називалися «Підновинськими гуляннями». Вони проходили в районі нинішнього Новинського бульвару між Кудрінською площею і Проточним провулком, а то й досягали Смоленської площі.

Наскільки важливими були для міста Підновинські гуляння в часи перших приїздів Шевченка до Москви, свідчить «Иъяснение плана Москвы», видане на початку 40-х років XIX століття. В ньому читаємо: «Бульвары. Новинское гулянье. Никитский. Тверской...» (Виділено мною. — В. М.). Тобто, задовго до виникнення сучасної назви Новинського бульвару в свідомості москвичів він офіційно жив, як місце святкового гуляння. В 1838 р. сучасник писав: «Нигде в целом свете вы не увидите такого любопытного, разнообразного, оригинального зрелища, какое представляет в дни Святой недели гулянье под Новинским. Оно по счастливо избранному месту, по общности своей картины и по характеру своему чисто русскому, народному достойно особенного внимания всех, кто хочет видеть Русь в часы разгульного ее веселья <...>». Пам'ять про народне гуляння збереглася надовго. В путівнику «По Москве», виданому в 1917 р., говорилося: «До сих пор еще живо в народной речи выражение „под Новинское...“ На месте бывшего гулянья насадили бульвар, сохранивший название Новинский».

Насправді, майбутній бульвар називався тоді вулицею Новинський вал і разом з Кудрінською і Смоленською площами входив до Арбатської дільниці міста. Смоленська площа і Проточний провулок і тепер входять до району Арбат. Таким чином, територія Підновинських гулянь, як і Козихи, знаходилася на Старому Арбаті.

Підновинські гуляння були започатковані ще за Катерини II. У книзі відомого москвознавця XIX століття Михайла Пилиєва «Старая Москва» було вміщено репродукцію гравюри француза Делабарта «Народное гулянье под Новинском», що датована 1797 роком, тобто наступним роком після смерті російської імператриці. На просторій площі зображено святково вдягнених людей різних соціальних прошарків, у тому числі в розкішних екіпажах. Йде жвава торгівля, зокрема, ласошами, пряниками, м'ятною жамкою, пастилою, що, кажуть, була сорока сортів. Торгівля горілкою традиційно позначена шатрами з ялинкою нагорі, відвідувачі Підновинських гулянь смакують також збитнем (гарячий напій із підпаленого меду з пряношами); граються діти, бігають собаки, працюють балагани, молодь зібралася біля каруселей

і гойдаток, жінки демонструють наряди <...> Гуляння відбувалися на Святу неділю, а з 30-х років і на масницю (масляну, масляницю)¹ аж до 1862 року, коли їх, у зв'язку з улаштуванням Новинського бульвару, було частково переведено на Красну площу², частково на Дівоче поле³.

Чомусь нікому раніше не спало на думку поцікавитися, коли ж була Паска в 1844 і 1845 рр., як Шевченко відвідував Москву. Бо ж так одночасно відповімо на питання, чи мав змогу поет бувати на Підновинських гуляннях. Виявляється, що у 1844 р. Паска випала на 26 березня, а 1845 р. — на 15 квітня. В першому випадку, як нам уже відомо, Шевченко був у Москві з 10 або 12 до 20 лютого, а в другому — з кінця березня до 2 квітня. В обидва приїзди Шевченко, таким чином, не потрапив на пасхальні Підновинські гуляння, але перебував у Москві якраз у той час, коли їх уже чекали й про них велися розмови. Більше того, в лютому 1844 року Шевченко приїхав у Москву буквально через кілька днів після закінчення масничих гулянь і ще міг застати нерозібраним святкове містечко на Новинському валу, почути розповіді про Підновинські гуляння. Уявімо собі, яку інформацію про них міг отримати Шевченко.

В книзі С. М. Любецького «Старина Москвы и русского народа в историческом отношении с бытовою жизнью русских» (1872) читаємо: «...самое главное, шумное и людное гулянье с давних времён было под Новинским; прежде это гулянье было там не так вычурно обставлено, как в наше время: лишь с 1820 г. средину улицы обнесли перилами и начали строить там фигурные балаганы с цветными флагами и пёстрыми стенами <...> Урочище Новинское названо так потому, что близ него, в переулке, недалеко от Смоленского рынка, около Москва-реки, в старину находился монастырь, называемый Н а в и н с к и м, по имени храма во имя Иисуса Навина <...>»⁴ Втім, Любецький наводив і іншу версію: «Нынешнее Новинское, будто бы было подгородною деревнею и

¹ С. М. Любецький писав: «Масленичное гулянье на Москве-реке продолжалось до тридцатых годов <...> наконец, перевели это гулянье под Новинское». Масниця впродовж багатьох сторіч зберігала характер народного гуляння, що супроводжувалося іграми, катаннями, їздою на конях. У зв'язку з цим у повісті «Музыкант» Шевченко називав її «бешеной масляницей».

² Слово «красный» в російській мові здавна означає «красний», «прекрасний», тому не потребує перекладу в зв'язку з червоним кольором.

³ І. О. Бслоусов зазначає: «Перед тем, как народные гулянья стали устраиваться на Девичьем поле, они происходили в Подновинском — в то время там еще не было Новинского бульвара, а была площадь».

⁴ Монастир знаходився на місці між сучасним Великим Дев'ятинським провулком і Новим Арбатом.

называлось Н о в и н а м и; все приселки, близкие к городу, жалусмые за усердную службу царями, назывались Новью, Новинками и Новинами». До цього прозаїчнішого пояснення приєднуються сучасні москвознавці.

Збереглося чимало свідчень очевидців підновинських гулянь у різні часи. Скажімо, один із них розповідав, що вся площа була заповнена натовпом, люди прогулювалися, вгощалися, ласували, сміялися, кричали... Бідняки, які не мали можливості заплатити за вхід у балагани, тіснилися перед їх балконами — там постійно грали оркестри і час від часу виходили паяци. Кожний балаган мав свою вивіску: «Первый фокусник на канате во всей империи»; «Ученье обезьян»; «Большой новый римский восковой кабинет»... На іншому кінці гуляння, в районі нинішньої Кудрінської площі, численна публіка обліглювала паровоз «Меркурій», що з'явився на Підновинському гулянні за десять років до появи в Москві першої залізниці. Паровоз возив по рейках коляски з публікою в супроводі полкової музики. Машиніст раз у раз смикав за гудок і погукував на пасажирів... Цей живий і популярний спектакль з «Меркурієм», за словами очевидця, «служить может явственным свидетельством приближения российского к Европе, открывая перед путешественниками и прелестными путешественницами нашими редкостные возможности передвижения быстрого и гигиенического». Підновинське гуляння відвідували й представники вищого світу. Приїжджали вони в екіпажах, години дві ходили по балаганах, а потім каталися навколо гуляння, вихваляючись своїми виїздами. Погода не завжди давала змогу жінкам досхочу хвастатися нарядами, тому франтихи-купчихи їздили з загорнутими за спину полами шуб, щоб одночасно показати і сукню — їх для тепла зодягали кілька, одну на одну — і підкладку шуби.

Кажуть, що Олександр Грибоедов спостерігав за Підновинськими гуляннями з вікна свого будинку, що знаходився на розі Новинського валу і Дев'ятинського провулка (тепер — Новинський бульвар, 17). Підновинські гуляння відвідував Олександр Пушкін і Карл Брюллов, Микола Гоголь і Михайло Щепкін, сім'я Аксакових. Федора Достоевського, який народився в Москві, приводив на них його двоюрідний дід, професор Московського університету В. Котельницький.

Євген Баратинський у поемі «Цыганка» залишив яскравий опис народних свят:

Неделя Светлая была
И под Новинское звала
Граждан московских.
Все бежало,

Все торопились: стар и млад,
Жильцы лачут, жильцы пазат,
Живою, смешанной толпою,
Туда, где, словно сам собою,
На краткий срок, в единый миг,
Блестя пёстрыми дворцами,
Шумя плетными флюгерами,
Средь града новый град возник:
Столица легкая безделья
И бесчиновного веселья,
Досута русского кумир!
Там целый день разгульный пир!

Познайомимся і з прозовими спогадами очевидця, який розповідав про підновинські гуляння 40-х років XIX століття, коли в Москві бував Шевченко:

«Это гулянье живо выражает собою высокое торжество Великой недели, в продолжение которой все возрасты, все сословия, без различия чинов, все разряды кроткого, добродушного народа веселятся вместе с богатыми и вельможами, не мешая один другому. Утром, кругом гулянья, возят в каретах маленьких детей; между каретами пролетают стрелой молодые московские шеголи в дрожжах, так сказать, показываясь в это время перед публикою, а около двух часов утра съезжается лучшее общество и ходит пешком по прекрасной широкой тропинке, огороженной перилами, отделяющими ее с одной стороны от экипажей, а с другой от балаганов, на которых шумят, смешат народ замысловатые паяцы и фокусники; около них толпятся тысячи людей, смеются над их шутками, удивляются их хитрости, зевают, глазят и скалят зубы по-праздничному.

Тут вы видите и непромокаемых и негоряемых; там один принимает яды, а в другого стреляют из 10 ружей, и он невредим, в одном балагане штукарь¹ показывает дьявольское наваждение на веревке, а в другом дают театральное представление собаки и зайцы <...>

Между тем наступает 4-й час; лучшее общество уезжает обедать, а в самое это время начинается вечернее гулянье. Цепи экипажей везутся под Новинское; сперва купцы, немного позже дворянство, и уже экипажное гулянье продолжается до заката солнца². Молодые люди, как птички на жердочках, сидят на перилах,

¹ Від слова «штука» — витівка, хитра видумка; штукарь — майстер на всякі штуки.

² У Баратинського читавмо:

Волшебный праздник довершая,
Меж тем, с весёлым торжеством,
Карет блестящих цепь тройная
Катится медленно крутом.

бурлять, критикують, лорнируют хорошеньких москвитянок...»¹ (Виділено мною. — В. М.).

Та це ж те, про що писав Шевченко — «почванитися перед московками»!

До речі, влучне спостереження молодого Шевченка було дуже точним ще й тому, що в Москві навіть під час Посту, коли поет і був у місті, по неділях проходили своєрідні «паради наречених», коли два-три десятки екіпажів і карет із купецькими доньками «на виданні» каталися на бульварах і набережних, а на тротуарах «чванились» юнаки, вибираючи собі наречену. Очевидець писав: «Этот выбор невест показался мне очень похожим на выбор молодых канареек в Охотном ряду; выбирай из сотни любую покрупнее или помельче, пожелтее или позеленее; а которая из них петь будет — Бог один весть».

«Бачив сьогодні уві сні Москву»

Москва Шевченкові запам'яталася, він часто згадував про неї. В листопаді 1852 року поет писав Андріану Головачову², який відвідав його в Новопетровському укріпленні: «проведенный вечер с вами мне снился несколько ночей сряду, и живо представлялась мне давно забытая картина человеческой жизни. Благодарю вас. От души благодарю вас за эту великую радость! Слушая вас в этот достопамятный вечер, я переселялся в Москву и Питер, видел и театры, и мою академию, и всё, что благододит человека...»

Бачене й пережите відклалося в підсвідомості, бо ж місто приходило йому в снах. У щоденнику записав 4 липня 1857 року: «С недавнего времени мне начали представляться во сне давно виденные мною милые сердцу предметы и лица. Это, вероятно, оттого, что я об них теперь постоянно думаю». Знаменно, що серед снів, описаних Шевченком, була вже згадана вище зустріч у Москві з Михайлом Щепкіним. Наведемо цей текст повністю: «Затворив двери и окна беседки, я снова уснул <...> Увидел я в Москве Михаила Семёновича Щепкина³, таким же свежим и бод-

¹ П. Вистенгоф. Очерки московской жизни. С. 81–82.

² Головачов Андріан Пилипович (1820–1889) — російський учений-зоолог. Шевченко познайомився з ним у 1852 р., коли Головачов з науковою метою приїздив на півострів Мангизлаг.

³ Розкривши щоденник Осипа Бодяньського 6 липня 1857 року, ми побачимо, що в цей день він записав про прихід до нього в гості Михайла Щепкіна з його племінником Митрофаном Щепкіним. Про їх візит ми розповімо далі, а зараз тільки зауважимо, що найперші поєтові друзі в Москві якраз у той час були разом...

рым, как видел я его в последний раз в 1845 году. Я ему заметил, почему он не продолжает свои «Записки артиста», начало которых напечатано в первой книжке «Современника»¹ за 1847 год. На что он мне сказал, что жизнь его протекла так тихо, счастливо, что не о чем писать. Я хотел ему на это возразить что-то, но мы очутились в Новопетровском укреплении...»

Як відомо, «Записки актёра Шепкина» були розпочаті за настійною порадою Пушкіна, а Шевченко, прекрасно розуміючи важливість спогадів артиста, турбувався про їх продовження. Немає сумніву, що в сон це бажання перейшло з реальних роздумів поета, втім, як і реальне прагнення поговорити зі Шепкіним «про театр, про літературу». Проте лише уві сні Шепкін міг опинитися з Шевченком у Новопетровському укріпленні. Радянський біограф Шепкіна А. Дерман в 30-х рр. минулого століття зазначав: «...Шевченко и Шепкин „как будто“ одинакового социального происхождения, в действительности же — совершенно разного, и это различие как раз и обусловило резкое несходство их отношения к современной им действительности. Крепостное право повернулось к Шепкину своей ласкающе-развращающей стороной, к Шевченко — ожесточающей и закаляющей. Шепкина владельцы приручали, „смягчали“, приближали к себе, прививали терпение, смирение, Шевченко — драли, гоняли, ссылали, мучили, но этим самым вырастили в нём яростную, боевую, непримиримую ненависть к рабству и к рабскому политическому строю России. Один был воплощённый компромисс, другой — воплощенная борьба»².

З останнім важко не погодитися, проте пам'ятаймо, що Шепкін, як «втілення компромісу» і Шевченко, як «втілення боротьби» з'явилися далеко не лише від того, як сильні світу «приручали» чи «драли» двох геніїв, а ці визначальні характеристики були зумовлені вже їх історичним генотипом, визначені Богом. На мій погляд, не можна також повністю прийняти думку Дермана про те, що між артистом і поетом не було навіть натяку на суспільно-політичну єдність хоча б настрою. Така найтонша настроєва єдність між геніями таки була.

От я й думаю: може, поет якось відчував не лише контрастність, але й внутрішню близькість своєї і Шепкіна долі?

Приверну увагу читача до багатозначного запису Шевченка в щоденнику від 7 липня 1857 року: «Видел сегодня во сне Москву,

¹ Спогади «Записки актёра Шепкина» друкувалися за життя артиста в різних газетах і журналах уривками, зокрема, й у журналі «Современник». Окремою книжкою були видані в 1864 р. вже після смерті Шепкіна.

² Записки актёра Шепкина. С. 305–306.

не зустрічав нікого знайомого і храму Спаса не видав. Був на Красній площі і Василя Блаженного не видав. Искал в Гостином дворі ивановського полотна для рубашки і не знайшов¹. Так і заснув». Сон є сон, але в ньому певною мірою відображено знайомство Шевченка з Москвою.

Торкнемося хоча б коротко кожної з визначних московських пам'яток, які згадав поет. Ніхто раніше не висловився, чи бачив Шевченко будівництво храму Христа Спасителя в перші свої приїзди до Москви, але цей запис у щоденнику свідчить, що скоріше так, аніж ні. Бо перший камінь в основу майбутнього храму було закладено 10 вересня 1839 року, і в 1844 та 1845 рр. Шевченко, який прогулювався в центрі міста, бував у Кремлі, не міг не звернути увагу на зведення його цегляних стін. Поки що цієї констатації досить, бо далі ми ще докладно познайомимося з оцінкою Шевченком цього храму, висловленою в березні 1858 року.

Красна площа, здається, не вимагає широких додаткових пояснень, але нагадаю, що вона утворилася наприкінці XV століття після пожежі 1493 р., коли всередині Кремля згоріли дерев'яні лавки, і московський торг вихлюпнувся за кремлівські стіни. Нову торгову площу довго називали «Пожаром», потім вона йменувалася Троїцькою за церквою, що стояла на місці храму Василя Блаженного, а ще — Торговою. З другої половини XVI століття, тобто з часу спорудження Лобного місця (крутого кам'яного помосту з парапетом) у 1534 р., стала сприйматися як центральна в Москві. З Лобного місця в XVI—XVII століттях оголошувалися царські укази й розпорядження, а також аж до XVIII століття поруч з ним на спеціальних помостах відбувалися страти. З XVI століття площа стає місцем урочистих церемоній, і дедалі частіше в її назві, в тому числі в царських указах, зустрічається слово «Красная», тобто «красива». Назва ця міцно закріпилася з другої половини XVII століття.

На Красну площу ми ще заглянемо з Тарасом Шевченком у березні 1858 року, а зараз зазначимо, що згаданий постом Покровський собор (храм Василя Блаженного) було збудовано на ній в 1555—1560 рр. на честь підкорення Казанського ханства. З того часу й донині він є однією із найяскравіших пам'яток Москви, своєрідною візитною карткою Красної площі. Перед очима Шевченка мальовничо здіймалися вгору 8 стовпоподібних храмів, які групувалися навколо 9-го центрального шатрового стовпа. Всі вони об'єднані спільною основою та внутрішніми переходами й

¹ Центр оптової торгівлі з XVI століття займав квартал неподалік від Кремля на Варварі між Хрустальним і Рибним провулками.

вражали розмаїттям архітектурних форм, багатством і мальовничістю декоративних елементів, які надавали їй досі надають споруді казкової нарядності.

Одноліток Шевченка Михайло Лермонтов писав про церкву Василя Блаженного: «Она, как древний Вавилонский столп, состоит из нескольких уступов, кои оканчиваются огромной, зубчатой, радужного цвета главой, чрезвычайно похожей (если простят мне сравнение) на хрустальную гранёную пробку старинного графина. Крутом неё рассеяно по всем уступам ярусов множество второклассных глав, совершенно не похожих одна на другую; они рассыпаны по всему зданию без симметрии, без порядка, как отрасли старого дерева, пресмыкающиеся по обнажённым корням его». Це порівняння храму з деревом міцно ввійшло в історичну пам'ять.

Старовинні путівники по Москві радили любоватися собором увечері: «В поздний час сумерек, в последние мгновения кончающегося дня, когда упрощаются все очертания, можно угадать, откуда родилась, чем могла быть навеяна идея подобной постройки: Василий Блаженный вырисовывается гигантской группой деревьев. Вокруг старой ели сгрудились естественною пирамидальною группою другие деревья поменьше». Німецький мандрівник Блазіус за часів перших приїздів Шевченка до Москви, вражений виглядом собору, також порівняв його з «колосальною рослиною». Шевченко запам'ятав цей красивий і знаковий для Москви храм.

Не міг поет, буваючи на Красній площі, не зачепити хоча б краєм ока Казанський собор, побудований в 1636 р. на місці дерев'яного храму на честь Казанської ікони Божої Матері — головної святині ополчення Кузьми Мініна й Дмитра Пожарського. Храм був пам'ятником перемоги в 1612 р. над польськими інтервентами. Його обновлювали в 1760, 1805, 1825, 1865 рр. У 1930 р. було закрито, а в рік свого трьохсотріччя — знесено¹.

Що стосується побаченого Шевченком уві сні Гостинного двору, то його вперше побудовано неподалік Кремля — між Варваркою та Лялінкою — на місці давнього торжища в 1546 р. за указом Івана Грозного: «Всякими товарами торговать в рядах, в которых коими указано и где кому даны места. А которые всяких чинов торговые люди, ныне торгуют на Красной площади и на перекрёстках и в иных не указанных местах, поставя шалаши и скамьи, и

¹ Добре пам'ятаю, що за радянських часів на місці Казанського собору знаходився міський туалет. Я був очевидцем його відбудови в 1989–1993 рр. Більше того, на початку 90-х років, будучи директором Центрального музею В. І. Леніна, передав настоятелю храму Аркадію Стяньку кілька сот квадратних метрів службових приміщень, що примикали з боку музею. Вони й тепер використовуються храмом.

рундуки, с тех мест великий государь указал сломать и впредь на тех местах никому ни с какими товарами не торговать, чтобы на Красной площади и на перекрёстках и стеснения не было».

Якийсь час на Гостиному дворі продавали лише оптом, а вроздріб в іншому місці — в Торгових рядах, але згодом саме на Гостиному дворі розгорнулася жвава торгівля, яку тільки можна уявити: і оптом, і вроздріб. Як казали в народі: «Роззудись, плечо, размахнись, рука!»; «Углядишь каравай — шире рот разевай!» Москвознавець XIX століття Михайло Пилявс писав: «В Старой Москве в Екатерининские времена¹ покупки модных вещей совершались, по большей части, в Гостинном дворе, а не в магазинах на Кузнецком мосту, как теперь».

В московській пожежі 1812 року Гостиний двір повністю згорів, але його відбудували швидко — за два роки. В 1838–1840 рр. на місті Старих рибних рядів по Рибному провулку було закладено триповерховий будинок нового Гостиного двору. В ньому був окремий Полотняний ряд, а також Суконні Мала і Велика лінії, які, можливо, відвідував український поет. Полотняна сорочка, яку він згадав, записуючи свій сон, відзначалася хорошою якістю. У Володимира Даля читаємо: «Полотняные рубахи — не холщовые, тонкие, или пеньковые, льняные, не бумажные». Івановське полотно здавна славилось в Росії, і Шевченко, виявляється, знав про це.

Москва і відомі постові московські пам'ятки приснилися йому в той час, коли він чекав вістки про довгожданну волю і постали уві сні в незвичному, сказати б, неможливому вигляді. Москва без храму Христа Спасителя, що вже давно будувався. Красна площа без храму Василя Блаженного — така «безалаберщина» справді може статися лише у сні. Гостиний двір — без івановського полотна: Шевченко добре знав, що так теж не буває...

«За що скородили списками московські ребра?»

Саме в Москві і не без духовного впливу Бодянського Шевченко зв'язав у тугий поетичний вузол українську боротьбу проти пол'яків, кримських татар і московських військ:

За що ж боролись ми з ляхами?
За що ж ми різались з ордами?
За що скородили списками
Московські ребра?? Засівали,

¹ Катерина II була імператрицею в 1762–1796 рр.

І рудою поливали...
І шаблями скордили.
Що ж на нині уродилось?!!

Уродила рута... рута...
Волі нашої отрута'.

Постові рядки дивовижно перегукуються з поезією «Розрита могила» (1843). Торкаючись у ній дуже болючої теми втрати під російським царем вольностей і здобутків, завойованих українським народом у боротьбі з польською шляхтою, Шевченко сублімував своє обурення в яскравому спалаху поетичних рядків про висихаючий Дніпро та російського розкопувача святих для українців могил:

Дніпро, брат мій, висихас,
Мене покидає,
І могили мої млі
Москаль розривас...

У «Чигрині, Чигрині» теж виникає образ Дніпра, що висихає від історичних втрат України, теж згадуються могили, як самотні свідки колишньої козацької слави: «Розсипаються могили, Високі могили — Твоя слава...» Ця тема Шевченкові боліла, пізніше у «Великому льосі» Шевченко напише, що «москалі в Україні»

Тепер уже заходились
Древности шукати
У могилах... бо нічого
Уже в хаті взяти;
Все збрали любісінько.

Шевченко взагалі болісно сприймав розкопування археологами стародавніх могил¹. На засланні він прочитав у журналі «Русский вестник» (1856, № 1) про свіжі розкопки великого кургану й записав 12 серпня 1857 року в щоденнику: «Я люблю археологію.

¹ Якраз ці рядки були відкреслені чиновниками III відділу позначкою «нотабене».

² Іван Дзюба слушно зауважує, що у Шевченка, як часто і в народній поезії, «могила» — це високий курган, насипаний над похованням воїна чи героя, а зрештою, — й просто курган. Не знаючи цього, російський перекладач не розуміє, чому поет заповідав поховати його на могилі, а не в могилі й спотворює Шевченковий текст: «Посреди степи широкой Выройте могилу».

«Могила в Шевченковій поезії (як і в народній словесності), — пише Дзюба, — це символ зобов'язливої історичної, родової пам'яті (переважно трагічної, але й героїчної), це втечище душі, яка хоче говорити з вічністю, з Богом».

Шевченко протестував проти розкопок курганів з позиції народної моралі: за нею, розривати могили — великий гріх.

Я уважаю людей, посвятивших себя этой таинственной матери истории. Я вполне сознаю пользу этих раскапываний. Но лучше бы не раскапывали нашей славной Савор-Могили¹. Странная и даже глупая привязанность к безмолвным, ничего не говорящим курганам...» Втім, улітку 1846 року за завданням Київської археографічної комісії Шевченко сам брав участь у розкопинах кургану Переп'ять на Васильківщині. В березні 1858 року він познайомився в Москві з істориком і археологом Іваном Забеліним, який пізніше розкопував скіфські та грецькі могили у Причорномор'ї, а також Чортомлицьку.

Отже, сама поетова присутність у Москві, яка тримала Україну під п'ятою, надала «Чигрину, Чигрину» рідкісної пронизливості й особливої скорботи за національною справою:

Чигрине, Чигрине,
Все на світі гине,
І святая твоя слава,
Як пилина, лине
За вітрами холодними,
В хмарі пропадає...

Знаменно, що саме вірш «Чигрине, Чигрине» Шевченко переписав до альбому «Три літа» першим, як смисловий заспів до всього циклу. Первісний автограф не відомий. Вірш поширювався в списках і найранішим з них був, очевидно, список Бодяньського, який не має розбіжностей з автографом у збірці «Три літа». Напевно, Бодяньський переписав його в Москві відразу, список закінчується так:

«Спи, гетьмане, поки встане
Правда на сім світі!
1844 г., фебр. 19
Москва».

Іван Дзюба пише про «Чигрине, Чигрине»: «Вісімдесят шість рядків у цій поезії. А вона — як багатоактна драма чи, швидше, трагедія — зі зміною дії, наростанням напруження, кульмінацією, з ефектом катарсису. У світовій поезії політична лірика представлена багатьма блискучими зразками. У жанрі цьому вибрано свій канон: інтелектуально і емоційно наснажена поетична декларація, глибокий розвиток дорогої авторові ідеї, нерідко з проро-

¹ Насправді, в публікації йшлося не про Савур-могілу, певно, відому поетові з думи про втечу трьох братів з неволі, а про іншу — Лугову.

чим пафосом. Усе це є і в Шевченка. Проте є в нього й інше, в чому й полягає неповторність його політичної лірики. А саме: «діалектичний» характер рефлексії, яка не тримається наперед на-мислених меж, увесь час долає саму себе, поривається вусібіч і через свою внутрішню лірику приходить до максимальної об'ємності і відкритості (тобто принципової незакінченності — як запит до майбутнього)¹.

У Дзюби читаємо про те, що в «Чигрині, Чигрині» Шевченко вперше з такою могутньою силою і пророчою звагою ставить на кін історії своє Слово правди.

Може, викую я з його
До старого плута
Новий леміш і чересло.
І в тяжкі упруги...
Може зорю переліг той,
А на перелозі...
Я посію мої сльози,
Мої ширі сльози.
Може, зійдуть і виростуть
Ножі обоюдні,
Розпанахають погане,
Гинле серце, трудне...
І вицідять сукровату,
І наляють живої
Козацької тії крові,
Чистої, святої!!!

Дзюба наполягає, що Шевченкові плачі та сльози — це не сентиментальний ритуал і не знаки безсилля чи благання співчуття, — це міра вистражданості, це спонука до акту боротьби, акту національного воскресіння.

Після такої вищої градації пристрасті — суто шевченківський катарсис: звертання до вічної людяності та до дівочого серця в його ширості — як до найістиннішої віддяки:

Може... може... а меж тими
Меж ножами рута
І барвінок розів'ється —
І слово забуте,
Мос слово тихо-сумне,
Богобоязливе,
Згадається — і дівоче
Серце боязливе
Стрепенється, як рибонька,
І мене згадає...
Слово мос, сльози мої,
Раю ти мій, раю!

¹ Дзюба І. Тарас Шевченко. С. 249.

Раювання в ширості й правді і було власне Шевченковим вибором, а гнів, пристрась боротьби, «ножі» — це те, до чого неаблаганно штовхало життя, чого вимагала Доля: не своя (тільки), а людей, народу України, і що, отже, ставало і його, Шевченковим, єством. Ось на цьому широкому й трагедійно осяяному душевному просторі між двома полюсами — лагідної ніжності й скорботного гніву — і творилася Шевченкова поезія, а звідси й усе нестримне вирування її самовладних голосів¹.

Очевидно, своїми болючими враженнями й роздумами поет поділився з московськими друзями, передусім з Михайлом Щепкіним. Немає сумніву, що той прочитав «Чигрине, Чигрине». В такому контексті важливо нагадати, що цей вірш друкувався раніше з посвятою великому російському акторові, — певно, на підставі одного з утрачених рукописних записів, але у відомих нам автографах такої посвяти нема.

«Заворожи мені, волхве...»

Автори Шевченкової «Біографії» 1984 року стверджували, що «з М. Щепкіним Шевченко познайомився десь у червні 1843 р. під час гастролей актора в Києві». Сучасний російський дослідник Віталій Івашнев теж заявляє, що «знайомство відбулося в 1843 році»². Цю версію, висловлену ще наприкінці XIX століття учнем Осипа Бодяньського Миколою Стороженком, підтримують і автори «Коментарів» до 2-го тому Повного зібрання творів Шевченка в дванадцяти томах³. Але в «Коментарях» до 5-го тому цього ж видання читаємо, що поет зустрівся з артистом, очевидно, в 1844 р. в Москві, коли Шевченко повертався з України до Петербурга.

Нагадаю, як розповідала про знайомство артиста з поетом російська письменниця, правнучка Щепкіна Тетяна Щепкіна-Куперник:

«Любимыми друзьями Щепкина были его земляки: сперва Гоголь, а потом Шевченко. Дружба его с Шевченко стоит того, чтобы отдельно рассказать о ней. К началу сороковых годов Щепкин переживал тяжелое время в смысле творческом. Он уже успел отпраздновать пышный пир на празднике искусства, сыграв «Горе от ума» и «Ревизора». Как говорится, «отведав сладкого, не захо-

¹ Дзюба І. Тарас Шевченко. С. 251–252.

² Віталій Івашнев. Щепкин. — М.: Молодая гвардія, 2002. С. 197.

³ Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. Поезія. 1847–1861. Т.2. С. 694.

чень горького», и тот ужасающий репертуар, который держался тогда в драматическом театре, удручал его <...>

Не лучше обстояло и со стихами. Щепкин любил стихи и читал их великолепно. В русской поэзии тогда уже был Пушкин, который озарил ее невиданным блеском, преобразил русское стихосложение, обогатил русский язык. Но вслед за ним появилось множество стихотворцев, принявших его урок чисто механически. Большинство из них теперь забыто всеми, кроме литературоведов <...> И вдруг Щепкин, в доме которого следили за всеми литературными новинками, получил маленькую, скромную на вид книжку: «Кобзарь» Т. Шевченко на украинском языке. Свежесть чувств, простота, музыкальность напева живо напомнила Щепкину песни милой ему Украины. Вместе с тем он почувствовал, что Шевченко не подражает народным песням, — наоборот, его стихи должны стать народными песнями. Стихи сразу очаровали Щепкина, и он один из первых угадал в Шевченко будущего великого поэта. Он стал пропагандировать в литературных и профессорских кругах Москвы (в которых был всегда желанным гостем) стихи молодого поэта и читал их постоянно. Особенно хорошо, говорят, читал он «Думы мои, думы мои, лихо мени з вами» — одно из первых стихотворений Шевченко¹.

Когда Щепкин узнал, что Шевченко, подобно ему, из крепостного звания и только каких-нибудь два-три года назад его выкупили на волю², он всецело понял ту боль и тоску, что слышались в песнях поэта, и горячо захотел с ним познакомиться. В первый же приезд Шевченко в Москву земляки, с которыми Щепкин никогда не терял связи, привели поэта к Щепкину, и начало их знакомства было и началом дружбы <...> Они пользовались каждой возможностью встречи: ехал ли Шевченко через Москву на Украину, приезжал ли Щепкин на гастроли в Киев. У Шевченко скоро не стало секретов от своего «великого старого друга». Он рассказал ему всю свою жизнь... К этому периоду их дружбы относится стихотворение Шевченко «Пустка», посвященное Щепкину <...>³.

¹ Вірш написаний, очевидно, пізніше за інші твори поета, що ввійшли до «Кобзаря» 1840 р., він є програмним вступом до першої поетичної збірки Шевченка. Педагог і перекладач, знайомий Щепкіна М. Соколов згадував: «Под конец обеда М. С. (Щепкин. — В. М.) прочёл стихи Шевченки, который издал тогда «Думы» на малороссийском языке».

² Шевченко був викуплений з кріпацтва в 1838 р., тобто мінімум за п'ять років до знайомства з Щепкіним.

³ Щепкина-Куперник Т. Л. Избранное. — М.: Советский писатель, 1954. С. 32–33.

Йдеться про вірш «Заворожи мене, волхве...», написаний у 1844 р., як відгук на зустрічі поета з артистом у Петербурзі, де Щепкін гастролював восени того року:

Заворожи мене, волхве,
Друже сивоусий,
Ти вже серце запечатав
А я ще боюся.
Боюся ще погорілу
Пустку руйнувати,
Боюся ще, мій голубе,
Серце поховати.

До речі, один із найраніших списків цього вірша належить Бодянському і зберігається в Одеській науковій бібліотеці. Рукописний список цього вірша під назвою «Пустка» Михайло Щепкін подарував Якові Кухаренкові під час перебування останнього в серпні 1856 року в Москві. 18 грудня 1856 року Кухаренко повідомив Шевченка: «В Москві Щепкін прочитав мені напам'ять «Пустку», я зараз одгадав: се, кажу, Тарас писав. Щепкін здивувався, що я вгадав. Хіба диво пізнати мову Тарасову, знаючи Тараса добре? Щепкін, по просьбі, списав і передав мені твою, брате, „Пустку“».

Ймовірно, саме Щепкін назвав твір Шевченка «Пусткою», зважаючи на те, що в ньому є образ хати-пустки. Здивований Шевченко запитував Кухаренка в листі від 22 квітня 1857 року: «Яку він там тобі «Пустку» читав? Я, поганий з мене батько, забув свою рідну дитину».

Стань же братом, хоч одурн,
Скажи, що робити:
Чи молитись, чи журитись,
Чи тім'я розбити??!

У щоденнику педагога та публіциста М. В. Соколова є згадка про те, що він слухав ці рядки у Щепкіна ще в липні 1856 року: «Под конец обеда М. С. Щепкин прочёл стихи Шевченки... Эти стихи, с горячим чувством, тронувшим меня до глубины души, прочтенные Михаилом Семёновичем, — „Пустка“». Знайомий Шевченка Василь Погожев на початку лютого 1858 року повідомляв поета із Володимира, що проїздом у Москві зустрівся з артистом: «...Достопочтенный и заслуженный старец-артист порадовал меня и всю мою семью добрым вниманием его, лестным знакомством и чрезвычайно приятным чтением одной новой басни и твоей «Пустки». Кажется, так называл старик, с теплою вечно юной души и несостаревшегося сердца его, с особенным умилением прочёл эту «Пустку». Он прослезился, и мы все прослезились».

Цікаво, що й у той час поет не знав, про який його твір ідеться. 10 лютого він записав у щоденнику: «В. Н. Погожев пишет из Владимира, что он на днях виделся в Москве с М. С. Щепкиным и что он ему читал наизусть какую-то мою «Пустку». Совершенно не помню этой вещи. А слышу об ней уже не в первый раз». Наприкінці 1858 року Михайло Максимович у листі до Шевченка також називав цей вірш «Пусткою». Відомий російський фольклорист Олександр Афанасьєв¹, який у своїх працях використовував український фольклор, згадував: «С каким задушевным чувством читал он (Щепкін. — В. М.) его «Пустку»! Это прекрасное стихотворение... он любил повторять в своих беседах до самого последнего времени».

Справді, є свідчення про те, що Щепкін особливо часто й натхненно читав «Пустку» після поетової смерті в 1861 р. Газети повідомляли, як артист 30 вересня виступав на літературному вечорі в Московському університеті, на якому, скоріше за все, був і Бодянський: «Стихотворение Шевченко «Пустка» <...> было прочитано им не только с воодушевлением, но даже с жаром, особенно последние стихи, в которых поэт надеется, что солнце правды, может быть, хоть сквозь сон посветит».

Може ще раз помолюся,
З дітками заплачу.
Може, ще раз сонце правди
Хоч крізь сон побачу...

Анатолій Коні, який зустрічав Щепкіна наприкінці 1861 року, згадував: «...заливаясь слезами, говорил он по-малороссийски при мне не раз любимое стихотворение «Пустка» <...> и продикутовал его мне»².

¹ Афанасьев Александр Николаевич (1826–1871) — історик, фольклорист, літературознавець. В 1849–1862 рр. працював у Московському Головному архіві Міністерства закордонних справ. У цей період займався виданням пам'яток усної народної творчості. З 1855 по 1863 рік вийшло вісім випусків «Народных русских сказок», які здобули широке визнання. В 1865–1869 рр. побачила світ три томна праця Афанасьєва «Поэтические воззрения славян на природу». Разом із сином Щепкіна Миколою Михайловичем видавав журнал «Библиографические записки», який надовго визначив тип подібних періодичних видань. Газета «Литературный отдел Московских новостей» писала 25 березня 1858 року: «Начало издания „Библиографических записок“ — явление чрезвычайно радостное для любителей русской литературы <...> Перед нами не только сборник библиографических известий, но собрание любопытных материалов, запас чтения, занимательного даже и не для библиографов-специалистов».

Шевченко познайомився з Афанасьєвим у Москві 12 березня 1858 року.

В опису книг, що залишилися після смерті поета, знаходимо книгу Афанасьєва «Что было на сердце» (1855) з написом автора, а також книгу «Русские легенды», видану Афанасьєвим у 1859 р.

² Навіть у книзі «Жизнь и произведения Тараса Шевченка» (1882) Михайло Чалий називав цей вірш «Пусткою».

В цих неминучих сльозах артиста при читанні Шевченкового вірша втілилися не стільки сентиментальність і емоційність літнього Майстра, скільки шира й глибока любов до генія та друга.

Проте не лише «Пустка» супроводжувала часті згадки Щепкіним свого друга Шевченка в московських інтелектуальних сферах. Той же Коні писав, що Щепкін читав й інші вірші українського поета. Є свідчення про те, що Михайло Семенович передавав соціальну напругу поезії Шевченка та антицаристський характер його поглядів. Уже згаданий Афанасьєв записав у 1856 р.: «М. С. Щепкин рассказывал о Шевченке: он написал стихотворение «Пустка», где сравнивает себя с опустелою хатою; старик знает его наизусть и читал мне стихотворение, в самом деле трогательное и прекрасное. Шевченко написал как-то стихотворение, в котором воспевал силу и могущество России и закончил этим саркастическим заключением: «Якого люду в ней нема? Француз, и нимич, и татарин... и на всех языках все молчат. Бо благоденствуют».

Добре відомо, як «оспівував» імперську силу Росії Шевченко в поемі «Кавказ» (1845):

У нас же й світа, як на те —
Одна Сибір неісходима,
А тюрм! А люду!.. Що я лічить!
Од молодованина до фіна
На всіх языках все мовчить,
Бо благоденствує!

Нагадаю, що задум цієї поеми виник у Шевченка в кінці серпня — на початку вересня 1845 року, коли поетові стало відомо про загибель його знайомого Я. П. де Бальмена у Даргинському поході в липні того року. Відомо, що «Кавказ» у списку мав Бодянський, тепер цей документ зберігається у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Наприкінці «Кавказу» Шевченко написав пронизливі рядки про трагічні стосунки Москви, царя й України:

І тебе загнати, мій друже єдиний,
Мій Якове добрий! Не за Україну,
А за її ката довелось пролити
Кров добру, не чорну. Довелось запить
З московської чаші московську отруту!

Ось які Шевченкові рядки читав Щепкін у Москві друзям! Ось із чим був у Москві незримо присутній великий Шевченко!

Михайло Щепкін став уособленням живого зв'язку між видатними представниками російської культури і великим українцем Шевченком. Це добре розуміли ще в ті часи, скажімо, театральний критик Олександр Урусов зазначав:

«Все, что было лучшего в мыслящей России, не миновало общества и знакомства М. С. Щепкина. Пушкин питал к нему дружеское расположение. Рукою великого поэта написаны первые строки „Записок актёра Щепкина“¹, которые он тогда же начал по настойчивым убеждениям Пушкина. С Лермонтовым Михаил Семёнович сблизился во время недолгого пребывания его в Москве перед смертью. Дружба Щепкина и Гоголя известна всем, кто читал письма последнего. Белинский, Кудрявцев, Грановский были в доме Щепкина своими людьми, за тем же столом сидели Герцен, Огарёв и Бакунин. Горячее чувство связывало покойного с Шевченко».

Щодо Бодянського й Щепкіна, то в нашій пам'яті вчень і артист об'єднані їх дружбою з Шевченком, для якого вони були найближчими москвичами.

¹ Пушкин написал від імені Щепкіна: «Я родился в Курской губернии Обоянского уезда в селе Красном, что на речке Пенке».

Розділ 4.

«Книги, призначені для подарунку Ш. Т. Г.»

«Пришліть „Чтения“, які видає Бодянський»

Після зустрічі в Москві навесні 1845 року Шевченко й Бодянський знову побачилися в березні 1858-го, тобто через 13 років. Але дружба їхня не переривалася, і ми простежимо духовні зв'язки між Тарасом Григоровичем і Осипом Максимовичем у цей період.

Цікаво, що їх спільний знайомий Андрій Козачковський у листі до Бодянського від 20 вересня 1845 року розповідав про гостювання в нього Шевченка і писав: «Ми обидва дуже жалкували, що ти хотів з'їхатися з ним у мене та й одурив єси. Кланяється ж він тобі низенько...»¹. З цього видно, що Шевченко й Бодянський пам'ятали один про одного, прагнули зустрітися.

10 січня 1847 року Шевченко з Кулішем підготували рекомендаційного листа до Бодянського чиновнику канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора Миколі Гулаку, який збирався в Петербург через Москву. Власне лист був написаний Кулішем: «Сей панич суть предобрий і предорогий наш земляк; дак будьте ласкаві — приміте його так, як і мене самого². П. Куліш, рука власна».

Поетові належить приписка: «Істинно» та підпис «Т. Шевченко». Цей лист є свідченням того, що Шевченко і Куліш не сумнівалися в підтримці Бодянського, в якого часто бували гості з України. Над його текстом Осип Максимович зробив помітку: «Получил 16. І. 47 четверг». Значить, Гулак побував у Бодянського і, звичайно, розповів йому, що знав, про Шевченка, зокрема, як вони разом їхали з Києва до Борзни.

Взагалі, «роковий», за словами Шевченка, 1847 рік почався для них обох по-доброму й обнадійливо. 24 січня поет був «старшим боярином» на весіллі Куліша з Олександрєю Білозерською, а Бодянський з гумором писав 30 січня Максимовичу: «Оттак-то наші

¹ Савченко Ф. Відомості про Т. Г. Шевченка в неопублікованій кореспонденції Бодянського // Україна. 1930. Книга 40. С. 134.

² Куліш уперше побував у Бодянського за місяць до того — 9 грудня. Тоді вони познайомилися й зранку цілу годину розмовляли: «бесконечный разговор о Малороссии, о летописях, об истории и проч.». Ввечері знову зустрілися: «опять мы много и с наслаждением говорили о Малороссии, и всё по-малороссийски».

Так почалася дружба Бодянського й Куліша, яку розкрив Євген Нахлік у двотомній науковій біографії «Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель» (К.: Український письменник, 2007).

сажать мак: лучше жениться, яко же глаголет Павел, нежели разжигатися. А ми з вами козакуємо на чию-то голову! Бодай вже нас <...>» 13 лютого міністр народної освіти Сергій Уваров затвердив Осипа Бодянського ординарним професором Московського університету, а через тиждень — 21 лютого той же Уваров повідомив попечителя Київського учбового округу про призначення Тараса Шевченка на посаду вчителя малювання в Київському університеті. Цей документ з'явився завдяки клопотанню Варвари Рєпніної і надійшов до Києва 2 березня, але поета тоді в місті не було, і він довідався про нову посаду тільки в день свого арешту — 5 квітня 1847 року. В листі до Варвари Рєпніної з Орської фортеці 24 жовтня 1847 року Шевченко писав: «По ходатайству вашему, добрая моя Варвара Николаевна, я был определён в Киевский университет, и в тот самый день, когда пришло определение, меня арестовали и отвезли в Петербург <...> и я был уже не учитель Киевского университета, а рядовой солдат Оренбургского линейного гарнизона!» Так і повернулася круто й невідворотно постова доля...

Чутки про арест Шевченка дійшли до Бодянського вже в квітні 1847 року. Принаймні, в листі до філолога, славіста та історика Ізмаїла Срезневського від 29 квітня Бодянський стривожено запитував про Шевченка¹. Поет уперше згадав Бодянського в щойно цитованому листі до Варвари Рєпніної від 24 жовтня: він просив її вислати, «если можно „Чтения Московского археологического общества“, издаваемые *Бодянским*». Тарас Григорович неточно вказав назву видання, але він напевне знав, що його очолює Бодянський. Це було перше прохання засланця про висилку йому літератури (разом з книгою Миколи Гоголя «Выбранные места из переписки с друзьями», що багато значить). В лютому наступного, 1848 року, Шевченко повторив його: «А книги, о которых я просил вас, пришлите <...>» Судячи з усього, першу інформацію про вихід у світ «Чтений в Императорском обществе истории и древностей российских» Шевченко отримав від самого Бодянського, який з лютого 1845 року був секретарем Товариства історії і старожитностей російських при Московському університеті, а з початку 1846 року — і редактором «Чтений».

Він будував Товариство впевненою, жорсткою рукою, скажімо, вважав, що меценатів, особливо купців, які намагалися використати Товариство для покращення свого іміджу, можна

¹ Полотай А. Шевченко і Бодянський (за матеріалами архіву Бодянського) // Радянське літературознавство, 1965. № 8. С. 41.

приймати лише у випадку значних фінансових пожертвувачів: «Дорого? Не набиваемся никому: вольному воля, кто сможет, тот несёт. Не будет охотников? Им же хуже! Общество не ими держалось и держится <...> Надобно однажды навсегда им показать, что это не рынок. Хотят? Столько то без торгу. Не хотят? Тула им и дорога! Что прока Обществу, спрошу, от тех из них, что попали в него разными путями? Сидят да чванятся дипломами соревнователей и благотворителей, а соревнования и благотворения ни на полушку»¹.

Бодянський опікувався «Чтениями» (з десятирічною перервою з 1848 по 1857 роки) до своєї смерті, і в цьому та наступних розділах ми розповімо про його плідну діяльність. Уже протягом перших років роботи (до жовтня 1848 року) Бодянський видав 23 книги «Чтений». В них було опубліковано його власні дослідження і підготовлено ним до видання пам'ятки слов'янської, передусім української, писемності з його ж передмовами і примітками, переклади творів слов'янських учених і т.д.

У перший період роботи в «Чтениях» (1845–1848) серед вітчизняних матеріалів Бодянський відвів головне місце публікації праць і документів з історії рідної України. Зокрема, він опублікував Кулішеву збірку «Украинские народные предания» (1847), зібрав статті українського архівіста, історика, етнографа Дениса Зубрицького (1777–1862) з історії Західної України, переклав їх з польської мови і видав у 1845 р. під назвою: «Критико-историческая повесть временных лет Червонной или Галицкой Руси». Та значно важливішою була публікація в 1846 р. «Истории Русов», про яку ми вже говорили. Серед інших важливих джерел з історії України XVI–XVIII століть, введених Осипом Бодянським у науковий обіг, назвемо «Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого»², «Историю, или повествование о донских казаках» та «Летописное повествование о Малой России и её народе и о казаках вообще...» Олександра Ригельмана, «Летопись монастыря Густынского», «Краткое описание о казацком малороссийском народе» П. Симоновского, «Историю о казаках запорожских, как оные из древних лет зачались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне на-

¹ Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1883. № 166. С. 86.

² Навесні 1846 року Бодянський звернувся до Куліша з проханням подати до публікації «Летопись Самовидца» і після отримання його надрукував того ж року в першій та другій книжках «Чтений». Пантелеймон Куліш писав Бодянському 7 листопада 1846 року: «Над Летописью Самовидца Вы потрудились славно! Благодарю Вас от лица всей чувствующей себя Малороссии».

ходятся», «Повесть о том, что случилось на Украине со времени покорения ее Литвой до смерти Богдана Хмельницкого», «Краткое историческое описание о Малой России до 1765 г.» та ін.

Таким чином, завдяки Бодянському відкрився новий період у видавничій діяльності Товариства історії і старожитностей російських, дуже важливий для історії російської і української науки. «Чтения», редаговані Бодянським, стали першим російським періодичним органом, який систематично публікував пам'ятники слов'янської, передусім, малоросійської писемності. Пам'ятати-мемо, що Бодянський робив це свідомо, цілеспрямовано, керуючись патріотичними почуттями, любов'ю до України.

Є чимало свідчень, що в Україні ця робота цінувалася. Зокрема, вже в квітні 1847 року Бодянського обрали дійсним членом Одеського товариства історії і старожитностей російських. Пантелеймон Куліш у квітні 1848 року писав Бодянському: «Спасибі Вам, добродію, за „Чтения“. Істинне сокровище оце Ви нам даруєте»¹. В червні того ж року: «Спаси Вас, Боже, за Вашу працю: що за дорогу ви мостите нею історикам і поетам!» А наприкінці 1848-го зізнався: «Я бы желал иметь все отдельные оттиски материалов для малороссийской истории, печатанных в „Чтениях“ <...> Эти материалы должны быть для нашего брата настольными книгами» (Виділено мною. — В. М.).

Недовзі після смерті Бодянського в журналі «Русская старина» (1879, т. XXV) було зазначено, що вчений видав «немало пам'яток з історії Малоросії». В «Критико-биографическом словаре русских писателей и ученых» С. Венгерова, що вийшов у 1897 р., читаємо: «Бодянский, как „ширий украинец“, дал большое место и малорусским материалам, историческим и этнографическим». Журнал «Киевская старина» (1903, № 12) зазначав: «И. М. Бодянскому принадлежит несомненная громадная заслуга перед малороссийской исторической наукой в том, что он так широко открыл страницы „Чтений“ систематическому изданию малорусских материалов и дал возможность исследователям пользоваться важнейшими историческими источниками, которые до тех пор лежали под спудом».

¹ В передмові до цього видання (1847) Бодянський писав про автора «Истории о козаках...»: «...сведения обличают человека, хорошо сжившегося с теми, кого описывает, в высокой степени достоверно, подробно и беспристрастно <...> В таком сжатом объеме вместить столько драгоценных исторических, этно- и топографических и статистических сведений о славных Запорожцах, мог только человек, коротко знавший их <...>»

² Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. Том. 1. 1841–1850. — К.: Критика, 2005. С. 217.

Значне місце, яке Бодянський відводив українській історії та фольклору, вчений пояснював їх недостатньою дослідженістю: «Південна і Західна Русь — ось поле, яке в нас пусте, хоч такої неосяжної важливості для нас. Для першої пращою майже в кожній книжці свого журналу <...> Я сам її син».

Історичні джерела, опубліковані Бодянським, поряд з виданнями Київської тимчасової комісії для розгляду давніх актів використовувалися вже в ХІХ столітті істориками Миколою Костомаровим, Сергієм Соловйовим, Михайлом Максимовичем. Публікації Бодянського склали серйозну джерельну базу для дальших історичних досліджень.

«Чтения» склали безцінну бібліотеку, що дозволила досліджувати вітчизняну історію та писемність, тим паче, що в той час ще не було спеціальних періодичних видань. Діяльність Бодянського в Імператорському товаристві на посаді секретаря і редактора «Чтений» мала велике значення для розвитку всього слов'янознавства, дякуючи йому, молода наука мала солідний орган, який був потрібен для її становлення та росту. Видання стало дуже популярним не тільки в наукових колах Росії, а й за рубежом. П. И. Шафарик писав Бодянському: «Посилайте мені Ваші «Чтения» невідкладно — це дуже важливо. Адже це — багата скарбниця для слов'янства». З оцінок російської критики варто відзначити відзив Олександра Пипіна: «Це видання — велика заслуга Бодянського. Воно відоме в нашому і слов'янському світі і представляє багаті історичні відомості; Бодянський умів здавна вказувати на нові та рідкісні матеріали, поява яких давала нові факти і нові напрямки дослідженням, або знайомити російську вчену публіку з історичними працями інших слов'янських літератур».

У квітні 1850 року Бодянський у листі до Олександра Попова писав про своє кредо редактора: «...вы первый, сколько мне известно, обратили своё внимание на то, чего мне так хотелось при издании, чту лежало в основе их („Чтений“ — В. М.), куда всё устремлено было, сказал: „В этом издании отразился взгляд на историю Русскую“. Да, этого-то мне преимущественно хотелось, повторяю, чтобы перестали прежде всего варяжничать, потом решать все вопросы Русской жизни по одним лишь памятникам Русским, или же бредить иконописменным напрокат <...> В два года корни были пущены и даже начинали было показываться ростки...»¹

¹ Письма І. М. Бодянского к А. Н. Попову // Русский архив, 1904. Книга первая. С. 447.

Ці паростки було помічено вже тоді передовими людьми Росії, зокрема Миколою Гоголем. В щоденнику Бодянського є дуже цікавий запис про його візит до Гоголя 12 травня 1850 року, який має для нас значний інтерес. Передамо важливу його частину дослівно:

«...Речь коснулась литературы русской, а тут и того обстоятельства, которое препятствует в Москве иметь свой журнал...

— Хорошо бы вам взяться за журнал; вы и опытный в этом деле, да и имеете богатый запас от „Чтений“ — книжек на 11–12 вперед <...> Для большего успеха отечественного нужно, чтобы в журнале было как можно больше своего, особенно материалов для истории, древностей и т.п., как это в ваших „Чтениях“. Еще больше. Это были бы те же „Чтения“ только с прибавкой одного отдела именно „Изящная словесность“, который можно было бы поставить спереди или сзади...»¹ (Виділено мною. — В. М.).

Дуже добре видно, як високо ставив Гоголь «Чтения», редаговані Бодянським, і видавничий досвід історика.

Про «флетчерівську історію»

Втім, у 1848 р. Бодянський був змушений залишити Товариство історії і старожитностей російських. Це сталося після публікації в першій книзі «Чтений» за 1848 рік записок англійського письменника і дипломата, посла в Росії у 1588–1589 рр. Джілда Флетчера «О государстве Русском», в яких містилася критика порядків у Росії XVI століття (часів Івана IV Грозного і його сина Федора Івановича) та відомості про народні заворушення в країні. Вихід твору в світ² збігся з перебуванням у Москві міністра народної освіти Сергія Уварова. Між ним і головою Товариства, попечителем Московського університету графом Сергієм Строгановим існувала давня ворожнеча, і цим зуміли скористатися недоброзичливці Строганова та Бодянського³. Чутки звинува-

¹ Осип Максимович Бодянский в его дневнике 1849–1850 гг. // Русская старина, 1888. Т. 60. С. 408.

² Якщо бути точним, то весь наклад «Чтений» з цим твором було конфісковано, до читача потрапили лише окремі примірники.

³ Цікаво, що суперечності між Уваровим і Строгановим зумовлювалися, зокрема, різними підходами до процесу над Кирило-Мефодіївським братством. У зв'язку з ним Уваров надіслав усім університетам циркуляр із вимогою встановити контроль за студентами та викладачами, щоб не допустити поширення слов'янофільських ідей. Строганов не виконав наказ у тій формі, яку вимагав Уваров, характеризуючи її як «странный и необычный у нас способ касаться двусмысленны-

чували в інтризі Михайла Погодіна та Степана Шевирьова, за підказкою яких Уваров доповів про неблагополучну публікацію Миколі І. Що стосується самого Бодянського, то він і не сумнівався в цьому. Скажімо, в листі до Михайла Максимовича від 1 січня 1849 року зазначав: «Не духовные стихи (Киреевского. — В. М.), не статья о Малороссии в 1-й книжке 4-го года¹, а тем менее форма журнала погубила наши „Чтения“, а погубили их наши общие друзья и приятели, которые навели на них даже министра, а тот, пользуясь случаем побороться с председателем (Строгановым. — В. М.), всё нам попортил сгоряча». В іншому місці прямо писав, що закриття «Чтений» пов'язане з інтригами «Погодина, Шевырева <...> с клеветы». Або ще через майже десять років занотував: «Секретарь И. Д. Беляев², выбранный после меня и плясавший <...> по <...> дудке <...> Погодина, Шевырѣва <...> с братьею». Про підступи Погодіна та Шевирьова Бодянський

ми и неопределёнными выражениями до столь важного и шекотливого вопроса». В цей двобій втрутився шеф жандармів князь Олексій Орлов, який надіслав Строганову листа з вимогою підкоритися Уварову. До листа було додано копію доповіді Орлова царю Миколі І про діяльність Кирило-Мефодіївського братства з пропозиціями щодо покарання винних. У результаті Строганов у листопаді 1847 року подав у відставку з посади попечителя Московського університету. Вже після цього в зв'язку з «флетчерівською історією» Уваров завдав Строганову ще одного удару, як голові Товариства історії та старожитностей російських. «Эта история была делом мести» — так оцінив дії Уварова Петро Бартенсв.

¹ Йдеться про першу книжку «Чтений» в 1848 р., в якій опубліковано матеріали засідання Товариства, що відбулося 12 червня 1848 року. Саме в ній було вміщено згаданий твір Флетчера. В цій книжці «Чтений» були надруковані також матеріали з історії України: «Замечания, до Малой России принадлежащие» (підготовлена Бодянським публікація рукопису XVIII ст., що його надав Дмитро Бантши-Каменський), листи до гетьмана Скоропадського (подав Михайло Судієнко), деякі історичні джерела з колекції Миколи Маркевича.

² Беляєв Іван Дмитрович (1810–1873) — історик, професор Московського університету. В щоденнику Івана Забеліна є запис від 26 жовтня 1845 року, коли секретарем Товариства ще був Бодянський, про засідання в Товаристві: «...засідання відкрилось чтением протокола прошлого заседания. После. член И. Д. Беляев начал читать свою статью о Несторе как летописателе. Статья длинная, состоящая в перефразировании слога Нестора. Прошел час в чтении. Строев (Историк, археограф. — В. М.) спросил: «К чему клонится сия статья? Пока она состоит в перефразировании Нестора, будут ли ваши выводы, результаты из этого перефразирования?» — Они читались, мои выводы. — Зачем же нам читать то, что мы все знаем, что утомительно, скучно слушать? Все стали возражать против этого. Первые — Бодянский, И. Давыдов, Шевырев..., Беляев продолжал, наконец, надоел всем, и Давыдов остановил его до следующего заседания». Коли в 1865 р. Беляєв захищав докторську дисертацію «Крестьяне на Руси», Сергій Соловйов, який тоді був деканом Історико-філологічного факультету, хартюма говоря, що він «вихреслить зі свого формуляра слова „доктор“, якщо Беляєв зробить доктором». У того ж Забеліна в 1878 р. в щоденнику занотовано про публікацію одного з документів: «Беляев (т.е. И. Д.) делал поспешно, есть неисправности, ошибки, неряшливо».

повідомляв і Шафарика, Куліша¹ та ін. Сучасник тих подій Олександр Нікітенко² записав у щоденнику, що «погром» у Товаристві значною мірою став наслідком недружніх стосунків між Сергієм Уваровим і Сергієм Строгановим:

«Граф Уваров сбросил графа Строганова с места попечителя в Московском университете. Строганов отомстил ему в марте, представив государю записку о либерализме (коммунизме и социализме), господствующем в цензуре и во всем министерстве народного просвещения, так что граф Уваров сам едва удержался на месте. В сентябре он ездил в Москву. Тамошнее «Общество истории и древностей», состоящее под председательством Строганова, занималось в это время печатанием в русском переводе записок Флетчера... Шевырев, некогда ухаживавший за Строгановым, теперь представил министру, как неблагоприятно в данную минуту печатать Флетчера и как дурно делает Строганов, допуская это. И как то всегда бывает на святой Руси, он подкреплял свое представление заверениями в собственной преданности и усердии к Богу и к царю <...>

Но дело не в этом: иже мерою мерите, возмерится и вам. Строганов, по выражению Гоголя, «нагадил» Уварову. Уваров — Строганову. Это в порядке вещей на святой Руси, где такие явления между государственными людьми только доказывают обычную и глубокую безнравственность, к которой все привыкли. Но за что

¹ На відміну від прізвища Погодіна, повідомленого самим Бодянським у 1848 р., Куліш аж через чотири десятиліття висунав інтриганом у «флетчерівській історії» ще й професора, автора багатотомної «Історії Росії» Сергія Соловйова. В поезії «Куліш у пеклі» він приписав Бодянському такі слова щодо Соловйова:

«Він сам брехун! Я добре знаю
Сіпаку, — тут Ісько озвався, —
Під мене, по своїм у звичаю,
За Флетчера він підкопавсь...
Подвижник, бачите, науки:
Йому не попадайся у руки.
Ато в застінок поведе!
Там з тебе видавить олію
За всяку вчену різнощю:
Бо в дурнів перед він веде».

Нічого подібного стосовно Соловйова в документах Бодянського немає. Він ставився до університетського колеги досить стримано, проте подібних звинувачень проти нього не висував.

² Олександр Васильович Нікітенко (1804—1877) — вихідець із українців. Народився у Воронежській губернії: «...большое село, или слобода, Алексеевка, населенная малороссиянами, которых русская политика сделала крепостными». Сам був із кріпосних. Закінчив Петербурзький університет, журналіст, історик літератури, цензор, чиновник Міністерства народної освіти, професор Петербурзького університету, дійсний член Академії наук.

погибла книга Флетчера — книга, полезна для нашей истории? За что пострадал секретарь «Общества» Бодянский, которого велели удалить в Казань? За что парализовано «Общество», оказавшее немало услуг науке?

А в нашем кругу, то есть в ученом и учебном, вот как люди поставлены: если ты человек без дарования и делаешь худо свое дело — тебя выгонят за неспособность; если ты человек с дарованием и делаешь свое дело хорошо, тебя выгонят за то, что ты человек способный, следовательно, опасный. Как же тут быть? Быть немножко глупым и немножко не глупым? В средние века жгли за идеи и мнения, но по крайней мере каждый знал, что можно и чего нельзя. У нас же бессмыслица, какой мир не видал. Вот нам и русская образованность»¹ (Виділено мною. — В. М.).

В результаті «флетчерівської історії» цар розпорядився, щоб у майбутньому всі видання Товариства підлягали загальній цензурі. Це було сильним ударом, адже саме безцензурність «Чтений» давала змогу Бодянському власноруч вибирати й, користуючись добрими стосунками з Строгановим, публікувати документи, почуватися досить вільним у суспільстві жорсткого контролю за книговиданням. Куліш, дізнавшись про це, вражено писав 16 вересня 1846 року: «Я не знал, что Общество ваше пользуется благотельным правом собственной цензуры». Втративши це право й отримавши відчутного ляпаса від самого царя, Строганов відмовився від звання голови Товариства історії і старожитностей російських, а Бодянский — від секретаря Товариства.

Жваву реакцію Бодянського на цю подію віддзеркалено в Кулішовому листі до нього від 24 листопада 1848 року: «Истинно, так всё есть на свете, как Вы говорите! Плетью обуха не перешибешь, а с покорностью судьбе и терпеливостью достигнешь благ, дарованных и здесь добрым душам. Полежим на прилавке, как Вы прекрасно выразились, и посмотрим на чужие пляски».

От так Бодянский! Він умів тримати удар і зберігати при цьому властиві йому гідність і гумор.

Між іншим, одним із перших морально підтримав Бодянського саме Куліш, який у цитованому листі підбадьорював його: «Итак — не унывайте, мой шановный друже; ещё когда всё переделается, то и мука буде, а з той муки спечемо хлеб святой да й сами наситимось, и добрых людей перепитаємо. Враги же наши, а не кто больше, як той циган Погодин, посрамятся, — ось побачите, коли не посрамятся!». В тому ж листопаді 1848 року Куліш писав:

¹ Александр Васильевич Никитенко. Дневник. В 3-х томах. Т. 1. — М.: Захаров, 2005. С. 510—511.

«Известие о постигшем Вас несчастии сперва сильно меня поразило; мне показалось, что вместе с Вами пала история, пала народная словесность, пали, погибли навсегда драгоценные остатки нашей старины. Но, к счастью моему, какой-то тайный голос твердит мне беспрестанно, что истинное и прекрасное на свете живуще до высокой степени, и невозможно ничем убить его. Пускай торжествуют Погодины и им подобные, не подкопать им алтаря, при котором Вы служили, как подкопали они Вас. Кто знает? Может быть, претерпеваемые Вами теперь гонения приобретут для науки многих бескорыстных тружеников, а Ваше имя покроют новою славою, которую Вы давно заслужили... Да поможет Вам в этом Бог, присущий в сердцах благородных людей, Вам сочувствующих! а их, без сомнения, много. Мужайтесь, и да крепится сердце Ваше».

В цьому листі Куліш навіть пропонував Бодянському підтримку грошима: «Знаю по опыту, что в обстоятельствах, подобных Вашим, занять денег — всего труднее. Не хотите ли взять у меня две тысячи ассигнациями без процентов на неопределенное время?... Если бы Вам понадобилось ещё две тысячи, то могу служить Вам с удовольствием <...>»¹

Михайло Максимович також журився наприкінці 1848 року: «Жалею сердечно о ваших „Чтениях“, что для них пробил уже так скоро последний час <...> Но вы успели уже ими составить себе навсегда памятник и много доброго запаса обнародовали для ученого люда <...> Честь вам и слава за то!»

Про незгоди між Уваровим і Строгановим у Москві добре знали. Борис Чичерін писав про Строганова, що «с Уваровым он был не в ладах <...> но сам он занимал такое высокое положение и в обществе, и при дворе, что мог считаться почти самостоятельным правителем вверенного ему округа». Як би там не було, Строганов врешті-решт був недосяжний для Уварова. Інша річ Бодянський, з яким цілком можна було розправитися, відчутно зачепивши і Строганова, який йому протегував. До того ж власті добре знали, хто визначав зміст «Чтений». Це важливо пам'ятати, бо репресії стосовно Бодянського навряд чи можна пояснити лише інтригами проти нього особисто. Можна не сумніватися, що власті прагнули відсторонити від «Чтений» ученого, який практично одноосібно контролював друкований орган і почувався доволі розкуто й вільно. Це логічно для властей підцензурної миколаївської Росії, тим більше після викриття Кирило-Мефодіївського товариства і в революційний для Європи 1848 рік.

¹ Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. Том I. 1841–1850. С. 241, 242, 243.

Взагалі кінець 40-х — початок 50-х років став важким періодом у житті прогресивних московських інтелектуалів. Революція 1848 року в країнах Західної Європи неминуче викликала нові гоніння на незалежну думку в Росії. Викладання і видавнича робота в Московському університеті були взяті під особливо жорсткий контроль. Філософію й державне право іноземних держав було виключено з учбових програм. Кількість студентів скорочувалася, підвищувалася плата за навчання. Ходили навіть чутки про закриття університетів...

Вже згаданий Олександр Нікітенко писав стосовно Петербурзького університету: «Министр приказал деканам наблюдать за преподаванием профессором в университете, особенно наук политических и юридических. Последним велено представить программы своих предметов, составив их так, чтобы „все ненужное или лишнее“ было из них выпущено, но „не вредя достоинству и полноте науки“. В университете страх и упадок духа...»

Розправа з Бодянським органічно вписувалася в цей похмурий контекст, і вона мала не тільки особистий, але й суспільний характер. Цікаво, що в українських радянських дослідженнях ще в 20-х роках минулого століття зазначалося: «Флетчерова історія була тільки каменем, що його кинув один із сановних комбатантів у свого супротивника. Внаслідок цієї боротьби найбільше постраждав Бодянський, позбавлений кафедри і заробітку <...>»¹.

Міністр народної освіти Сергій Уваров розпорядився «перемістити» Бодянського з Московського університету в Казанський університет. Більше того, на його місце призначили відомого славіста Віктора Григоровича² з Казані. Проте Бодянський відмовився від Казані, подав у відставку, й вона була прийнята. Люди, які знали Бодянського, стверджували: «Как характер, Бодянский был человек очень независимый, — качество слишком редкое в нашем учено-литературном мире <...> Эпизод с переводом в Казань свидетельствует об этой независимости, в которой сказывалась и черта малорусского упрямства». Доволі влучна оцінка!

До речі, Бодянський мотивував невіїзд із Москви своєю хворобою. В листопаді 1848 року він звернувся з листом до міністра народної освіти Сергія Уварова, в якому зазначав, що «за станом здоров'я для нього єдиним нешкідливим місцем перебування може бути лише Москва». В цьому твердженні йому серйозно допоміг відповідною медичною довідкою професор Аркадій Аль-

¹ Данилів В. О. М. Бодянський і його листування з М. О. Максимовичем // Україна, 1927. № 6. С. 93.

² Григорович Віктор Іванович (1815–1876), філолог і історик, професор Казанського і Новоросійського університетів.

фонський. В грудні 1848 року Бодянський, посилаючись на неї, повідомив університетську раду, що з причини слабкого здоров'я він не може «безпечно і без найзгубніших для себе наслідків залишити клімат московський». Крім того, досвідчений професор у згаданому листі до Сергія Уварова витончено послався на те, що за підпискою, яку дав перед від'їздом у закордонне відрядження «він зобов'язувався прослужити не менше 12-ти років саме при Московському університеті». Міністр цей хитромудрий довід до уваги не взяв, але, враховуючи стан здоров'я Бодянського, надав йому можливість «просити про звільнення зовсім від служби». Що той і зробив.

Писав про це так: «...принужден был оставить кафедру в Московском университете, не согласившись отправиться в далёкую и вредную для моего хилого здоровья Казань. Теперь живу в Белокаменной частным лицом, а преемник мой не соглашается расстаться со своей Казанью, в которой ему так хорошо¹; и потому вот Москва ныне без профессора славянских наречий».

Здається, все з'ясовано, та раптом у спогадах колишнього студента Московського університету П. Д. Шестакова зустрів я розповідь про те, як він, будучи вже вчителем Тверської гімназії, зайшов до Бодянського додому якраз тоді, коли «флетчерівська історія» була в розпалі, і професор сказав йому:

— Вони перевели мене в Казань. Не поїду я туди, нізачо не поїду. Я сказав попечителю, що краще залишуся в Москві приходським вчителем, а в Казань не поїду, ніяк і не можу поїхати, бо це дуже засмутить мою стареньку матінку. Вона живе собі в своїй Малоросії спокійно, знаючи, що син Осип служить у Москві, професором чи вчителем, їй однаково. Раптом вона дізнається, що мене переведено до Казані і відразу подумає, що її Осип напевне щось недобре накоїв — вона намучиться... Ні, нікуди з Москви не поїду, не доведу матінку до сліз...

На мою думку, це один із сильних аргументів на користь того, чому Бодянський залишився в Москві.

Втративши професорську зарплату, Бодянський потрапив у скруту й, за словами Куліша, «мусив би він цілісінький рік жити, положивши зуби на полицю». Між іншим, тільки у Куліша зустрів я цікаву розповідь про те, як вдалося вченому викрутитися з безгрошів'я: «Но знайшлись такі добрі і грошовиті люде (нехай святиться пам'ять їх!), що саме під цю лиху годину припала їм охота

¹ Бодянський спрощував складну ситуацію, в яку потрапив і Григорович. Утім, справді казанський професор приїхав у Москву аж наприкінці серпня 1849 року і поспішив із візитом до Бодянського, але той його не прийняв.

до слов'янщини, котру Бодянський знав широко і глибоко; дак вони поти слухали в нього дома університетські лекції, аж поки йому вернено насущний хліб». Іншими словами, друзі та знайомі підтримали славіста, не принижуючи його подачками, а давши можливість заробити гроші.

Про розрив з Погодіним свідчить, між іншим, і лист останнього до Бодянського в липні 1849 року: «Прошу Вас, почтенный Осип Максимович, доставить мне с сим подателем мои книги, рукописи и прочее, у Вас находящееся. Если Вам что впредь из того будет нужно, для изданий начатых, вы можете получить от меня всегда, ибо библиотека открыта для всех без различия <...> Ваш покорный слуга Погодин». Цей ввічливо-сухий стиль зберігся на довгі роки, впродовж яких Погодін і Шевириов з якихось причин писали Бодянському.

В «Биографическом словаре профессоров и преподавателей Императорского Московского университета» зафіксовано: «С Высочайшего Государя Императора соизволения уволен от службы при Казанском университете <...> 1849 г., января 2-го¹; в отставке был, без награждения чином, с 1849 г., января 2-го дня по 22 декабря того же года».

Отже, в кінці 1849 року Бодянський повернувся до університету. Як це трапилось? У щоденнику Бодянського знаходимо відповідь. Виявляється, в жовтні 1848 року, тобто відразу після звільнення Бодянського в зв'язку з «флетчерівською історією», відбулася бесіда графа Строганова з імператором. Вона настільки цікава, що гідна повного відтворення в запису Бодянського зі слів Строганова: «Бывши у государя, — говорит граф С. Г. Строганов, — после обеда я отошел с ним к камину, где, закулив сигарки, он спросил меня: „Что там ты печатаешь такое?“ — „Государь, — отвечал я, — я печатал такое, что всегда готов напечатать. Флетчерово сочинение относится к царствованию Ивана Грозного и сына его Федора Ивановича; все худое, замеченное иностранцем о Руси того времени, не относится к нынешней, ничем на неё непохожей. Уваров, по личной ко мне вражде решил наделать из этого шума и представить Вашему Величеству как нечто зловерное. А я, между тем, напечатал его в журнале ученого Общества, бывшего под моим председательством, и имеющего весьма тесный круг читателей, преимущественно ученых... одних архиереев изявило желание получить его 33... — „Но и архиереям не всё можно позволять читать“. — „Так, государь, но если ученым мы будем

¹ Такий самий запис внесено до «Формулярного списку» про службу Бодянського в Московському університеті.

не дозволять знать худую сторону нашу, тогда и в доброй мир усомниться¹. — „Хорошо, хорошо, — подхватил тогда государь, — мы всё это уладим скоро, и пострадавший от Уварова возаратится непременно на своё место, когда тот не будет более министром, а это, говорю тебе, скоро наступит“. И точно, ровно через год (20 октября 1849 г.) Уваров не был уже более министром» (Виділено мною. — В. М.).

А ще через два місяці Микола I дотримав свого слова щодо університетського місця Бодянського: «Высочайшим приказом по гражданскому ведомству определён по прежнему исправляющим должность ординарного профессора Московского университета, 1849 г., декабря 22-го».

Втім, Осип Максимович дізнався про своє повернення до університету ще 18 грудня...

«Нарешті, блиснуло сонце...»

У неділю 18 грудня незмінний слуга Бодянського Андрій («человек мой», як говорив Осип Максимович) приніс йому записку прямо в ліжко десь о 8-й ранку. Правитель канцелярії попечителя Московського університету Олександр Іванович Філімонов писав, що помічник попечителя князь Григорій Олексійович Щербатов просить Бодянського завітати до нього в годину пополудні «для переговоров по имеющемуся до него делу».

«Нарешті, блиснуло сонце і в наше віконце», — подумав про себе охочий до приказок Осип Максимович. В призначений час він був у Щербатова, який у відсутності попечителя виконував його обов'язки. Чиновник із певною врочистістю показав Бодянському документ із Міністерства народної освіти про повернення професора в Московський університет на ту саму кафедру:

— Я поспішив вас повідомити найперший. Адже ви, певна річ, ще не чули про це ні від кого?

— Ні, не чув, але здогадувався.

Повернувшись додому, Бодянський з апетитом пообідав і вийшов на прогулянку, шемно відчуючи себе знову професором університету. Ходив довго, поки не втомився, а, прийшовши на-

¹ Ось, що писав у 1867 р. про цю історію сам Бодянський:

«Мы все ещё боимся, и по истечении целых столетий, преклонить ухо своё к невыгодным отзывам о нас иностранцев, — все ещё думаем, что они, говоря о России за 300 лет, говорят о теперешней России, о нас и наших порядках... Или так уже и суждено нам никогда не взглянуть прямо в глаза никакой правде о нас, высказанной нашими врагами без обиняков и покровов?..»

решті додому, викупався та походжав по кімнаті, поки волосся просохне. Тоді й потягло його до пера, присів до столу й записав про зустріч із Щербатовим: «После сего разговор сам собою коснулся моих отношений к бывшему министру просвещения (графу Уварову) и его подручников в деле Флетчера. Я рассказал ему всю историю одного». Ледве поставив крапку, як Андрій подав нову записку — від редактора «Московских ведомостей» Івана Олексійовича Дмитрієва. Той писав: «Сейчас я получил „Русский инвалид“ от 15 декабря № 270, где напечатан высочайший приказ по гражданскому ведомству от 4 декабря, в коем сказано: „определяется из отставных надворный советник Бодянский — исправляющим должность ординарного профессора Императорского Московского университета. Поздравляю, вы опять нашего ведомства и места“».

Осип Максимович ледь усміхнувся, знову взяв перо й, вірний своїй скрупульозності, зауважив письмово: «Здесь ошибка. Ещё в прошлом году я получил, по представлению министерства, чин коллежского советника¹». Власне його формально було підвищено в чині 12 березня цього року, коли вже не працював в університеті, але «со старшинством с 1848 г., октября 29-го». Виходило, що міністр Уваров посприяв у новому чині для професора недовзі перед тим, як вигнав його із Московського університету. Одна рука не знає, що робить інша? Та ні, правду кажучи, міністр завжди ставився до нього непогано: всі службові й наукові просування Бодянського, починаючи зі здобуття ступеня кандидата в 1834 р., сталися за Уварова. Він таки захоплювався Уваровим, особливо після повернення з-за кордону в університет. Якраз тоді писав Ізмаїлу Срезневському: «Какая же разница Уваров 1837 и Уваров 1842 года! Вот что значит умный человек, понимающий свой век и желания народов! От него мы можем многого надеяться и много получить для своего славянства; решительно влюблен по уши в него, а известно, что любовь рада творить хотения сердца <...>».

Все проходить, швидко пройшла й любов до Уварова. Та все ж якраз він і правив у міністерстві більш як півтора десятка літ, упорядовив яких незграбний семінарист виріс у поважного професора. Хай не міністр штовхав його в спину, але ж і не гальмував до минулого року.

Тим більше, що Погодін, який довгі роки покровительствував Бодянському, був у добрих стосунках з Уваровим. Чому був? І тепер вони товаришують, разом і витіснили його з університету. По-

¹ Надвірний радник — в цивільній службі чин 7 класу, а колежський радник — чиновник 6-го класу.

годин постарався для цього найбільше! Це саме він, як кажуть-то, наколотив гороху з капустою. Та пострижай лишень, тепер уже йому гарну дулю піднесу під самісінький ніс. Далєбі, що так!

Піймав облизня й Шевирьов! У Бодянського з ним були справді теплі та довірливі стосунки. Чого варті листи, якими вони обмінялися незадовго до «флетчерівської історії»! Тоді Бодянський відчув якісь несприятливі підводні течії навколо кафедри історії і літератури слов'янських наріч та навколо нього самого, здалося навіть, що кафедру у нього хочуть забрати. Сергій Уваров дуже наполегливо прагнув послухати, що професор Бодянський викладає студентам, а ще вимагав конспект університетського курсу. Саме декан факультету Шевирьов попередив його про це. 26 серпня 1848 року Бодянський звертався до Шевирьова: «Скажите откровенно, без всяких обиняков и пошады меня, без всяких прелюдий... Коли министру нужна кафедра для чего-нибудь, для собственного-ли покоя, из предосторожности по шатости времени, или для чего бы то ни было — я больше не сижу на ней; но проходит подобные мытарства, и притом занимая столько лет ее <...> я не в состоянии, я не могу принудить себя. Лучше без хлопот и затянуть: „Я в пустыню удаляюсь!“». <...> Нет, почтеннейший и добрейший Степан Петрович, после этого вам и прочим сотоваришам моим расти, а мне малитсяя».

Через два тижні міністр приїхав у Москву, і Бодянський знову звертався до декана: «Как вы думаете, следует ли мне самому явиться к министру, прежде нежели он станет посещать нас и извиниться перед ним в том, что по сию пору не мог доставить ему своего конспекта, или же передать это посредничеству попечителя?... Пожалуйста надоумьте меня, как лучше сделать: вы хороши с министром, знаете его коротко, а я ничего этого не имею. Я во-все не прочь, как видите, от удовлетворения его: но что же делать, что обширность кафедры не позволяет никак съезжиться? При том пожалуй съезжишься, а он подумает с намерением. Впрочем, если я уже упустил надлежащее время — так тому и быть».

Шевирьов невідкладно відповів: «Вы хорошо сделаете, если явитесь к министру, который, вероятно, и сам заговорит с вами о конспекте...» Через дві доби — 14 вересня — Шевирьов попередив Осипа Максимовича про те, що наступного дня міністр народної освіти Сергій Уваров буде в нього на лекції і радив професорові: «Могу дать один совет, если его примет: постарайтесь представить нечто цельное, стройное и сжатое»¹. Бодянський відповів у той же день: «От всей души благодарю вас за весть о намерении

¹ ВР ІЛ, ф. 99, од. зб. 94, арк. 11.

министра побывать у меня на лекции. Хотя и ждал я его каждый раз, тем не менее от вас первых узнаю определенно о том. Постараюсь, как советуете, высказаться. Одно только не знаю, в котором часу будет он? У меня завтра две лекции, в 12 часу по истории чешской словесности и в 1-м часу по языку чешскому, последняя мало представляет простора к цельности, сжатости и стройности. Впрочем, авось найдется что-нибудь годное. Еще: читать ли по тетради или же напротив?»

Він абсолютно довіряв деканові й переймався навіть такими дрібницями, а Шевирьов з Уваровим уже готували його вигнання з університету... Хіба це можна забути й пробачити?

Втім, очевидно, що граф Уваров дуже хотів насолити графу Строганову. А коли пани б'ються — у холопів чуби тріщать... Та ще, напевне, боявся міністр освіти опинитися в «неприятельному положенні» серед європейських подій того року... Біг святий йому суддя¹.

Що ж думати про гонителя Уварова, коли треба поспішати до спасителя Строганова... Бодянський відправився до нього о 7-й вечора, і про цей візит записав у щоденнику того ж дня: «Я благодарил его от души за неоставление меня во все время моей отставки и содействие его в теперешней перемене». Проте варто було Строганову запропонувати Бодянському вже наступного дня взяти участь у науковому диспуті Тимофія Грановського, як той категорично заперечив:

«Во-первых, не имею права являться среди своей братии (т. е. как профессор), пока не получу официального уведомления о своём определении от ректора университета; во-вторых, явившись, я обратил бы тем общее внимание на себя и мог бы заставить подумать людей неблагомыслящих то, чего мне и в голову никогда не приходило, именно: о нетерпении моём как можно скорее надеть на себя профессорский фрак <...>»

Розпрошавшись із Строгановим, Осип Максимович по дорозі завернув у Хлібний провулок до Сергія Павловича Шипова — генерала від інфантерії, сенатора, учасника Вітчизняної війни 1812 року, члена всіляких громадських, освітніх і культурних організацій. Вони дружили вже декілька років, і Бодянський був особливо вдячний шістдесятирічному генералові за шире й тепле співчуття, яке він виявляв до нього в нелегкі місяці чиновної не-

¹ Дізнавшись 4 вересня 1855 року про смерть Уварова, Бодянський записав у щоденнику: «Упокой, Господи, умершего! Не тем будет помнят, он был весьма умный человек, единственный министр, но по сердцу незавидный <...> Жаль было видеть его, почти всеми своими клеветами, оставленного в Москве, в последние годы его пребывания в ней по жестокой болезни <...>»

милості: «Он и супруга его, графиня Комаровская Анна Евграфовна, чрезвычайно обрадовались, и поздравлениям не было конца. Оба они принимали во мне самое живое участие».

Так закінчився цей шасливий і хвилюючий для Бодянського день. Але й у наступні дні друзі вітали професора, який переможно повернувся в свою alma mater. Акуратний Осип Максимович ледве встигав записувати в щоденник...

«Щоб вас обняти й поздоровити з перемогою...»

«19 декабря. В три часа пополудни пришёл Михаил Александрович Максимович с поздравлением <...> „Я узнал эту приятную новость <...> и полетел к вам“».

«20 декабря. Рано, лишь только разнесли будочки 276 № „Московских Полицейских ведомостей“, в котором был напечатан приказ о моём определении в университет, родители Новикова (Евг. Петров.)¹, моего ученика и недавнего магистра <...> прислали человека с поздравлениями, а вскоре и сын их явился с тем же, но не застал меня дома. Вечером повторил своё посещение <...>

Перед обедом посетил Н. В. Сушков² всегда, в продолжение последнего особенно года, принимавший в моём положении самое горячее участие».

А тепер, читачу, увага! Запис у щоденнику Бодянського від 21 грудня 1849 року:

«Часа в три пополудни навестил меня Николай Васильевич Гоголь, пришедший с поздравлением о победе над супостаты:

— Максимович (М. А.) был у меня сейчас, сказал Гоголь и сообщил мне новость о вас, и я немедленно же очутился у вас, чтобы вас обнять и поздравить с победою. Конечно, можно и без университета жить, но без средств к жизни что за жизнь? Вам же, для ваших прекрасных предприятий, более другого нужны средства».

Вже 7 січня 1850 року Бодянського тепло вітав із Тули Пантелеймон Куліш:

«Нужно ли уверять Вас, что я от всей души разделил Вашу радость? Я, впрочем, долго на себя досадовал, отчего я не радуюсь возвращению Вашему на кафедру так, как радуюсь счастливому какому-нибудь событию в собственном уголке, но теперь вижу,

¹ Про Євгена Новикова, книгу якого «Гус и Лютер» читав Шевченко, йшлося в другому розділі.

² Сушков Микола Васильович (1796–1871) — письменник і драматург, друг Бодянського.

что радость эта растянута в тонкую проволоку, которая тонкою, но непрерывною нитью будет тягнуться через множество лет. Всякой раз, как о Вас вспомню, я чувствую эту проволоку в душе своей и счастлив столько, сколько может быть счастлив человек, который от радости не скачет, а от беды не плачет. Таков я, по крайней мере с некоторого времени таков. Ну, спасы ж вас Боже й поможи!»

Не станемо поширювати коло людей, які широко раділи поверненню Бодянського в Московський університет аби не відвертати уваги від основної лінії нашої розповіді. В цій ситуації мабуть-таки досить імен видатних українців — Гоголя, Куліша, Максимовича, які високо ставили діяльність Бодянського і морально підтримували його, та його ближчих московських друзів — Шипова і Сушкова.

Наступного після відновлення в Московському університеті року Бодянського декілька разів заохочували на високому рівні. В згаданому «Биографическом словаре...» читаємо: «Государь Император, 1850 г., июня 16-го, удостоил благосклонного принятия поднесенный <...> экземпляр сочинения «Славянских древностей», соч. Шафарика, переведённого г. Бодянским с чешского и напечатанного в Москве 1848 года. Его Императорское Высочество Государь Наследник Цесаревич, тоже приняв эту книгу благосклонно, поручил благодарить от Имени Его Высочества». Крім того, новий міністр народної освіти в серпні 1850 року оголосив Бодянському, в числі інших, подяку за відмінний порядок в учбовій частині Московського університету. А ще 1 жовтня 1850 року Бодянського було обрано членом Товариства історії і старожитностей південнослов'янських¹. Всі ці відзнаки були зафіксовані у «Формулярному списку» професора Московського університету².

Втім, шасливе завершення історії з університетом не вплинуло на повернення Бодянського в «Чтения» чи відновлення його членства в Імператорському товаристві історії і старожитностей російських, куди він повернувся лише наприкінці 1857 року, коли Шевченко був уже в Нижньому Новгороді...

Роботу Товариства та його друкованого органу без нього і Строганова Бодянський з самого початку оцінював негативно, вважаючи, що Москва швидко віддала Петербургу пальму першості публікації історичних документів. У квітні 1850 року писав Олександр Попову: «Да, Питер снова осиливает Москву по материалам историческим. Поделом ей, коли не умела или не хотела

¹ 17 червня 1852 року Бодянський мимохідь зазначив у шоденнику: «Общество истории и древностей югославских в Загребце <...> год тому назад прислало мне диплом на почётного члена».

² ВР ЛІ, ф. 99, од. зб. 396, арк. 1–9.

удержать завоеванного места! Пускай её себе занимается перебором всякого мелкого хламу, любитесь им, прикрывая: „Се Русь святая, се житие ся!“ <...> Общество Русской истории досталось Варяго-Русам <...> В его „Временнике“¹ только и продолжения от „Чтений“, что формат, обёртки, да иногда насильное присвоение чужого...»².

Як свідчили очевидці, Бодянський важко пережив «флетчерівську історію», замкнувся в собі, порвав із людьми, які виступили проти нього чи ухилилися в складній ситуації. Довгий час він перестав навіть з'являтися на дружніх вечорах і професорських диспутах, «боюсь встречи с людьми, с которыми не хотелось бы мне встречаться даже и в раю, и в аду...» (Виділено мною. — В. М.).

З іншого боку, Бодянський надовго зберіг вдячну пам'ять про Петра Чаадаєва, який підтримав його під час «флетчерівської історії», і через майже вісім років, аж у квітні 1856 року записав у щоденнику: «Когда огласилась история моя с министром просвещения, он один из первых посетил меня, бывши до того вовсе не знаком со мною, и после охотно встречался всюду, особенно у Шинова, даже узнавая нарочно наперед дни, в которые я бывал у последнего».

Неприємності, пов'язані з історією публікації злочасного твору Флетчера Бодянський також запам'ятав на все життя. Через двадцять років він писав щодо матеріалів, які поступали в «Чтения»: «Разумеется, буде бы что встретилось очень цензурное, я в праве исключить оное, чтобы не услали меня в отдаленные места, трудно обитаемые». Хоча таку загрозу і не сприймав буквально, але в його словах затаїлася гірка пам'ять про «заслання» в Казань у 1848 р.

Впродовж багатьох років Осип Бодянський пилюнував, щоб твір Флетчера не потрапив до будь-кого і ніколи й нікому не давав примірники, що в нього збереглися. Навіть Кулішеві, як той сам свідчив, він «не дал примірника вже надрукованого Флетчера, а дозволив тільки переписати». Коли він уперше все-таки випустив книгу англіяця з своїх рук, то докладно занотував у щоденнику 14 лютого 1854 року, як у помічника попечителя Київського учбового округу Михайла Володимировича Юзефовича просив захистити його брата Федора від нападок директора Полтавської гімназії, і той пообіцяв: «Пользуясь таким отношением своим ко мне, он выманил у меня один экземпляр Флетчера, которого до сих пор никто еще не в силах был выпросить» (Виділено мною. — В. М.).

¹ Після закриття «Чтений» органом Товариства став «Временник».

² Письма І. М. Бодянского к А. Н. Попову // Русский архив, 1904. Книга первая. С. 446–447.

В наступні роки траплялося, що Бодянський змушений був передавати книгу Флетчера на вимогу начальства, і тоді він скрупульозно записував, скажімо, будучи управляючим друкарнею Московського університету: «По приказанию господина исправляющего должность попечителя Московского учебного округа Н. В. Исакова взят отсюда один экземпляр Флетчера и сего числа отправлен мною в канцелярию его <...> под печатью 20го мая 1859 года. Управляющий типографией О. Бодянський»¹.

«А мене на адресі не упоминай...»

Якщо для Бодянського кінець 1849 року був переможним і щасливим, то зовсім інакше почувався в той час Шевченко. Лист до Андрія Лизогуба від 29 грудня поет починав так: «На самий Святвечір сижу собі один-однісінький у хатині та журюся, згадуючи свою Україну і тебе, мій друже єдиний. Думаю: от Бог дає і свято своє велике на радість добрим людям, а мені нема з ким слова промовить». Шевченко сподівався через Лизогуба продавати свої малюнки, бо мав потребу в грошах. Втім, за два тижні до того начальник III відділу Олексій Орлов повідомив командира Окремого Оренбурзького корпусу Володимира Обручова, що його запит про можливість дозволити Шевченкові займатися малюванням відхилено царем². Митець до кінця заслання мучився: «Писать запрещено за возмутительные стихи на малороссийском языке. А рисовать — и сам верховный судия не знает, за что запрещено».

Про тодішній душевний стан поета свідчить його перший лист до Бодянського, написаний в Оренбурзі 3 січня 1850 року:

«Поздоровляю тебе з цим Новим роком, друже мій єдиний! Нехай з тобою діється те, чого ти у Бога благаєш, — давно, давно ми не бачились, та не знаю, чи й побачимось швидко, а може, вже й ніколи — крий Мати Господня! А думаю, що так, бо мене дуже далеко запрова-тор[ил]а моя погана доля та добрії люди! Я оце вже третій рік як пропадаю в неволі — в цім Богом забутім краї! Тяжко мені, друже! Дуже тяжко! Та що маю робить? Перейшов я пішки двічі всю киргизьку степ аж до Аральського моря³ — плавав по йому два літа, Господи, яке погане! Аж бридко згадувать! Не те що розказувать добрим людям.

¹ ВР ІІ, ф. 99, од. зб. 7, арк. 35 зв.

² Відомо, що саме Микола І у 1847 р. наклав резолюцію на пропозиції Орлова відправити Шевченка рядовим в Окремий Оренбурзький корпус: «Под строжайший надзор и с запрещением писать и рисовать».

³ В складі Аральської описової експедиції Шевченко пройшов з 11 травня по 19 червня 1847 року від Орської фортеці до Раїмського укріплення, звідси — до Оренбурга (з 9 по 31 жовтня 1849 року).

Ось бач, як зо мною діялось. Поїхав я тойді в Київ із Петербурга, тойді, як ми з тобою в Москві бачились¹, і думав уже в Києві оженимся² та й жити на світі, як добрі люди живуть, — уже було й подружжя найшлося. Та Господь не благословив нас доброї долі! — не дав мені докончить віку короткого на нашій любій Україні. Тяжко! Аж слюзи капають, як згадаю, так тяжко! Мене з Києва загнали аж сюди, і за що? За вірші! І закартали писати їх, а що найгірше... рисувати! І тепер бачиш, як я отут пропадаю, живу в казармах меж солдатами — ні з ким слово промовить, і нема чого прочитати — нудьга! Нудьга така, що вона мене незабаром вжене в домовину! Не знаю, чи карався ще хто на сім світі так, як я тепер караюсь? І не знаю за що. Оцей, що привезе тобі лист мій, наш земляк — Левицький³, привітай його, друже мій добрий! Добра, щира душа! Він мені в великій став пригоді на чужині! — дай йому мою «Тризну» і «Гамалію», коли вона ще жива, а мені, коли буде твоя ласка, пришли Кониського⁴, добреє зробиш діло, нехай я хоч читатиму про нашу безталанну Україну, бо я вже її ніколи не побачу! Так щось серце віщує! Пришли і напиши, коли буде ласка, по адресу: в Оренбург Карлу Івановичу Герну⁵ — в генеральний штаб, — а мене на адресі не упоминай, цур йому, він знатиме по штемпелю. Оставайся здоров, друже мій єдиний! Нехай тобі Бог посилає, чото ти в його просиш. Згадує інколи безталанного Т. Шевченка».

Це один із найпронизливіших листів Шевченка, написаних у засланні. Довіра до Бодянського дала змогу засланцеві виплакати свою зболену душу, викричати затамований біль за несправедливість долі, що так тяжко покарала його.

¹ Йшлося про зустріч із Бодянським у Москві в 1845 р.

² Шевченко мав намір одружитися з дочкою священика села Кирилівка Г. І. Кошиця — Феодосією Кошиць, але батько дівчини не дав згоди на шлюб. У повісті «Близнець» Шевченко змалював автобіографічний епізод знайомства з молодого дівчиною в Київській лаврі.

³ Левицький Сергій Петрович (1822–1855) — родом з України, навчався в Київському університеті, чиновник Оренбурзької прикордонної комісії. З ним Шевченко познайомився в Оренбурзі 9 червня 1847 року, часто зустрічався в кінці 1849 — на початку 1850 років.

⁴ Йшлося про «Історію Русов или Малой России. Сочинение Георгия Конисского, архиепископа белорусского», видану в 1846 р. Бодянським.

⁵ Шевченко познайомився з Карлом Івановичем Герном (1816–?) 21 травня 1848 року в укріпленні Карабутак під час переходу з Орської фортеці до Раїмського укріплення. У повісті «Близнець» Шевченко описав цю зустріч: «Мы остановились на речке Карабутаке, вблизи воздвигавшегося в то время форта... Меня, в числе других, пригласил строитель форта разделить его походный обед в кибитке, и здесь-то я познакомился с ним, с единственным человеком во всем безлюдном Оренбургском крае». Не випадково, прибувши в Оренбург, поет просить писати йому на ім'я К. І. Герна. З січня 1850 р. до арешту 23 квітня того ж року він жив у флігелі будинку К. І. Герна

В унісон із настроєм листа Шевченко надіслав другові вірша:
«А щоб не оставалося гуляшого паперу, то на тобі вірш з десятиків своєї роботи:

Як маю я журитися,
Докучати людям.
Піду собі світ-за-очі —
Що буде, те й буде.
Найду долю, одружуся,
Не найду — втоплюся,
А не продам себе людям,
В найми не наймуся.
Пішов собі світ-за-очі —
Доля не спіткалась...
А воленьку добрі люди
І не торговали,
А без торгу закинули
В далеку неволю!
Щоб не було свobodного
На нашому полю!»

В той же час, на самому початку 1850 року, Тарас Григорович вдав і до Василя Жуковського: «Сжальтесь надо мною! Исходатайствуйте (вы многое можете!) позволение мне только рисовать — больше ничего и надеяться не могу и не прошу больше ничего. Сжальтесь надо мною!» Нічого подібного поет не просив у Бодянського, бо знав, що той не зможе допомогти, проте він сподівався, що професор не відмовить з літературою, передусім із новими літописними публікаціями.

Тож слід відразу чітко уявити собі характер допомоги, яку надавав поетові в той час Бодянський. Скажімо, в «Коментарях» до 6-го тому Повного зібрання творів Шевченка читаємо: «Коли Шевченко був на засланні, О. Бодянський надсилав йому книжки, клопотався про полегшення його долі». Якщо розглядати саме надсилення Бодянським книг у глушину, як полегшення поетової долі, що цілком можливо, то ця фраза не викликає сумніву. Та пам'ятаймо, що ніяк інакше Бодянський не «клопотався» про Шевченка, навіть не надсилав йому грошей. Тим більше він аж ніяк не міг полегшити умови життя поета на засланні, добитися йому дозволу писати і малювати чи достроково звільнитися.

Сергій Левицький виконав доручення Шевченка й передав його листа Бодянському, та ще й розповів про цей візит у листі до поета від 6 березня 1850 року: «Доїхавши до Москви,... пішов до Бодянського, насилу достукався, да вжеж зато як сказав, що я від Вас і ще маю писульку, то із його зробилось щось таке, як буцім він чує об браті, або об кім-небудь дуже близьким його широкому серцю; довго балакали про Оренбург, як жить там усім, і як жить

Вам, бідкували і горювали вмісті да після, поговоривши як родичі, розійшлись...» Дуже цінний і важливий штрих, який дає уявлення про дружнє ставлення Бодяньського до Шевченка¹. Проте будемо пам'ятати, що відповідь Осипа Максимовича на цей лист Шевченка не відома, та й навряд чи вона була взагалі, принаймні літопис, який просив поет («Историю Русов»), він тоді не отримав. Нагадаю, до речі, що на початку 1850 року, коли Левицький привіз листа від поета, Бодяньський якраз повернувся в університет після річного відлучення від рідної кафедри в зв'язку з відомою нам «флетчерівською історією». У благополучний її кінець зробив свій внесок і воєнний генерал-губернатор Москви Арсеній Закревський. 29 січня Бодяньський прийшов з візитом до Закревського, який, до речі, виступав навіть проти натяку на будь-яку прогресивність поглядів, і між ними відбулася така розмова:

«— Что угодно вам?

— Обязанный столько милостивому участию в судьбе моей, ваше сиятельство, я не хотел бы взойти снова на кафедру, как явившись вашему сиятельству и принеся бесконечно глубокую признательность.

— Покорно благодарю. Вы знаете, что я взял вас на свою ответственность. Будьте особенно осторожны в словах. Что делать? Таков век. Нельзя же нам желать всего того, что там!.. Не правда ли?

— Избави Бог! — ответил я».

Напучення воєнного генерал-губернатора про «особливу обережність у словах», яку шанобливо вислухав норовистий професор, тільки підсилює в нашому сприйнятті невимовну гіркоту Шевченкової скарги в листі до Бодяньського: «Мене з Києва загнали аж сюди, і за що? За вірші! і заказали писати їх <...>» Хто ж не знає, що головною причиною заслання поета в солдати з суворою заборороною писати й малювати, стало його поетичне слово, передусім, поема «Сон», в якій нещадно висміяно царя й царицю. Не забудьмо, що сатиричні штрихи до їх портретів Шевченко почерпнув із розповіді Бодяньського про книгу маркіза де Кюстіна. Містика та й годі...

¹ Після цього Левицький відвідав і Петра Редькіна: «Той, спасибі йому, привітав добрим словом і тож розпрошував, як живе ти, да тільки мені кажеться, що се вже не то, що Бодяньський, видно, що воно, чи боїться чого, чи вже, мабуть, так набрався того кепського духу петербурзького і дивиться як би собі гарно, а не до других». Ці відвідини Левицьким Редькіна і дають підставу думати, що той був знайомий з Шевченком, але скоріше за все, мимохідь. До того ж, Редькін, який працював тоді секретарем міністра внутрішніх справ Л. О. Перовського, мабуть, остерігався виявити глибший інтерес до заслання Шевченка, дбаючи, як зійро підмітив Левицький, про свою кар'єру.

«Не забувай безталанного Т. Шевченка»

Свідченням того, що Тарас Григорович тримав у пам'яті Бодянського, є рядки в листі їх спільному знайомому Андрію Козачковському в Україну 16 липня 1852 року: «Ежели пишешь когда О. М. Бодянскому, то кланяйся за мене». Проте другу спробу зав'язати листування з Бодянським поет зробив тільки майже через три роки. Це був лист із Новопетровського укріплення від 15 листопада 1852 року, який наведемо повністю:

«Вітаю тебе, мій добрий, мій єдиний друже!

Лучше всего молчать бы, ежели нечего сказать доброго, но увы! Человеку необходимо исповедывать свое горе, а мое горе великое! И кому, как не тебе, его я исповедую? Шестой год уже, как я обезволен, и шестой год как не пишу никому ни слова! Та, правду сказать, и писать некому. В добре та счастья, бывало, на собаку кинешь, и влучишь друга або великого приятеля. Недаром Мерзляков сказал: «Все друзья, все приятели до черного лишь дня»¹. А покойный Данте говорит, что в нашей жизни нет горшего горя, как в несчастии вспоминать о прошлом счастье! Правду сказал покойный флорентинец, я это на себе теперь каждый день испытываю. Хоть тоже, правду сказать, в моей прошлой жизни не много было радостей, по крайней мере, все-таки было что-то похоже немного на свободу, а одна тень свободы человека возвышает. Прежде, бывало, хоть посмотришь на радости людей, а теперь и чужого счастья не видишь. Кругом горе, пустыня, а в пустыне казармы, а в казармах солдаты, а солдатам какая радость к лицу? В такой-то сфере, друже мой, а теперь прозябаю. И долго ли еще продлится это тяжкое испытание? Не жаль бы было, если б терпел да знал, за что. А то, ей-богу, не знаю; например, мне запрещено рисовать, а я во всю жизнь мою одной черты не провел предусмотрительной, а не давать заниматься человеку тем искусством, для которого он всю жизнь свою посвятил, это ужаснейшая кара! Кроме душевных мучений, которые я теперь терплю, я не имею, наконец, кроме солдатской порции, ничего лишнего, не имею, наконец, бедного рубля денег, чтобы хоть святыцы выписать, не говорю уже о журнале, вот какое горе одолело! Просить стыдно, а красть грех, что тут делать? Я думал, думал да и выдумал вот что: поиздержись немного узника ради и пришли мне летопись Ко-нисского или Величка, великое скажу тебе спасибо.

¹ Відомими є принаймні півтора десятки листів Шевченка із заслання, написаних кільком адресатам ще до листа Бодянському. В даному випадку поет, очевидно, хотів підкреслити своє одиноцтво та відриваність від цивілізованого світу.

² Мерзляков Олексій Федорович (1778–1830) — російський поет, перекладач, професор Московського університету. Шевченко цитував рядки популярної пісні на слова Мерзлякова «Среди долины ровныя» (Романсы А. Мерзлякова. М., 1830. С.2)

³ Шевченко вільно переказував рядки з п'ятої пісні «Пекла» Данте Аліґ'єри.

Со времени моего изгнания я ни одной буквы не прочитал о нашей бедной Малороссии, а что знал о ее минувшем прежде, то и малое быстро забываю, и твой подарок будет для меня истинною радостью. Послал бы я тебе денег на эту книгу, так же, ей-богу нет. Во всем укреплении только один лекарь выписывает кой-что литературное, а прочие как будто и грамоты не знают; так у него, у лекаря, когда выпросишь что-нибудь, так только и читаешь, а то хоть сядь и плач.

Нынешнюю осень посетил наше укрепление некто г. Головачев, кандидат Московского университета, товарищ известного Корелина¹ и член общества московского естествоиспытателей. Я с ним провел один только вечер, т.е. несколько часов, самых прекрасных часов, каких я уже давно не знал. Мы с ним говорили, говорили, и, Боже мой, о чем мы с ним не переговорили! Он сообщил мне все, что есть нового и хорошего в литературе, на сцене и почитатель твой, говорил о тебе с восторгом. В 9 часов вечера мы с ним расстались (по пробитии зари мне, кроме казарм, нигде быть нельзя). Я не мог с ним написать тебе и несколько слов, просил его тебе низенько поклониться, та й годі. В тот самый день, как я встретился с Г[оловачевым], т.е. 1-го октября, получил я письмо от твоего товарища, а от моего доброго приятеля Андрея Козачковского, из г. Переяслава, благодарю его, он один меня не забывает в напасти².

Когда получишь мое послание, то раздери его надвое и одну половину отдай А[ндрею] Филипповичу Головачеву, ты его, вероятно, нередко видишь³.

Прощай, мій друже, Богу милый! Желаю тебе радости в благоугодных трудах твоих, не пишу тебе много потому, что и это немного так печально, что, может быть, ты и читать не захочешь. Оставайся здоров, не забывай бесталанного Т. Шевченка⁴.

¹ Карелін Григорій Силівич (1801–1872) — російський географ і мандрівник, дослідник Оренбурзького краю. З 1849 р. жив у Гур'єві. Напевно, Шевченко знав про Кареліна з розповідей Головачова. Про особисте знайомство Шевченка з Карелінін відомостей немає.

² Цей лист не відомий.

³ В листі до Головачова, пересланому разом із листом до Бодянського, поет, зокрема писав:

«Андріан Филиппович!

Вы, вероятно и сами не подозреваете, что во время вашего посещения Новопетровского укрепления вы сотворили меня счастливым, по крайней мере на несколько дней; а несколько дней счастья в нашей жизни — это многое значит! Проведенный вечер с вами мне снился несколько ночей сряду, и живо представлялась мне давно забытая картина человеческой жизни. Благодарю вас!

От души благодарю за эту великую радость! Слушая вас в тот достопамятный вечер, я переселялся в Москву и Питер, видел и театры, и мою Академию, и все, что благоденствует человека. Благодарю вас!»

Характерно, що поет жодним словом не згадав про свого попереднього листа і прохання в ньому висловлене, та, здається мені, цитування Шевченком сентенції професора Московського університету Олексія Мерзлякова в листі до професора цього університету Осипа Бодянського було не випадковим і доречним. Так само — згадка про те, що нібито Козачковський один не залишав поета в напасті, на той час скоріше декларувала доброту їх спільного знайомого, ніж відповідала дійсності. Водночас, Тарас Григорович ще раз підтвердив, що зараховував Бодянського до людей, яким він може відкрити свою згорьовану душу. Прохання про «Историю Русов» та «Літопис» Величка було сформульовано поетом із абсолютною відвертістю людини, яка не мала жодної копійки, і сподівалася на дружній подарунок, що стане для неї справжньою радістю.

«Спасибі тобі, друже мій милостивий, за летописи...»

На цей раз Осип Максимович передав поетові «Историю Русов», інші літописи та праці, опубліковані в редактованих ним «Чтениях в Императорском обществе истории и древностей российских». Але не відразу. Бодянський, очевидно, не наважився надсилати їх поштою, навіть без зазначення прізвища засланця, як радив Шевченко. Пройшло більш як півроку, поки трапилася okazія. Влітку 1853 року Головачов знову збирався в Шевченкові краї, і Бодянський через нього передав поетові деякі публікації, про що в своєму щоденнику 11 червня 1853 року записав: «Вечером Андриан Ф. Головачёв, уезжавший на Урал в первых числах мая поспешно и потому не могший, по обещанию, побывать у меня ещё раз, прислал своего младшего брата, которому и вручены были некоторые книги, назначенные для подарка Ш. Т. Г.¹ Это — несколько оттисков из

¹ Друкуючи фрагменти з щоденника Бодянського через десять років після його смерті, Олександр Кочубинський зауважив, що в ньому деякі «небезпечні» прізвища замовчано, або їх аббревіатури навмисно переставлено. Скажімо, спочатку Бодянський написав «Ш. Т. Г.», а потім закреслив і поправив: «Ш. Г. Т.».

Стосовно Шевченка та Куліша («П. А. К.») це справді підтверджується, проте в щоденнику Бодянського в аббревіатурах записано чимало прізвищ, які приховувати не було ніякого сенсу, скажімо, ректора та професорів університету, інших знайомих.

„Чтений в Обществе истории и древностей российских“¹ да сочинения М. Н.² Авось он проведёт за ними приятно время в своём уединении и вспомнит старину, сам стареясь с каждым днём более и более не столько от лет, сколько от обстановки своей» (Виділено мною. — В. М.).

Бодяньський глибоко співчував засланцеві і так звавши, чим його порадувати в атмосфері поетової неволі.

Шевченко носив у душі вдячність Бодяньському, про що, зокрема, свідчить приписка до листа його близькому приятелю Козачковському в листі від 14 квітня 1854 року: «Пиши до Бодяньського О. М. і кланяйся йому од мене».

Через два тижні — 1 травня 1854 року — Тарас Григорович сам написав Осипу Максимовичу:

«Христос воскрес!»

Привітай, друже мій єдиний, оцього уральського козачину, я познакомився не дуже давно, він мені тоді здавався добрим чоловіком і щирим уральським козаком, може, тепер зіпсувався у вашій білокаменній³. Ось що! він у тебе попросить для мене «Слово о полку Ігоря» Максимовича або Шишкова, дай йому ради святої нашої поезії один екземпляр, коли маєш⁴. Бачиш, у мене давно вже думка заворушилась перевести його, те слово, на наш милий, на наш любий український язык. Достань, будь ласкав, та передай цьому козачині. Спасибі тобі, друже мій милостивий, за летописи, получив я їх от Головачова, всі до одної, і тепер собі здоров прочитую потрохи. Писав ще я в Київ Іванишову, щоб прислав мені летопись Величка, так от уже другий рік жду не дождусь⁵,

¹ В описі особистої бібліотеки Шевченка є такі книги, надіслані Бодяньським: Летописное повествование о Малой России Ригельмана. — М., 1847; Летопись Самовидца. — М., 1846; Симоновский П. Описание о казачком малороссийском народе и о военных его делах. — М., 1847; Миллер Г. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах. — М., 1846; История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Конисского, архиепископа белорусского. — М., 1846.

² Олександр Кочубинський, публікуючи цей фрагмент щоденника у 1887 р., висловив припущення, що мова йде про українського історика і етнографа Миколу Маркевича.

³ Йшлося про Савичева Микиту Федоровича (1820–1885) — офіцера Уральського козачого війська, з яким Шевченко познайомився в травні 1852 року в Новопетровському укріпленні. Стаття Савичева «Кратковременное знакомство с Тарасом Григорьевичем Шевченко» (Казачий вестник, 1884, 24, 27 травня) є шініним мемуарним джерелом для вивчення поетового життя в засланні.

⁴ Йшлося про переклад О. С. Шишкова у виданні: Собрание образцовых русских сочинений и переводов в прозе (СПб., 1824. Ч. 6) та переклад М. О. Максимовича, виданий у Києві в 1837 р. Переклади не були надіслані.

⁵ Іванишев Микола Дмитрович (1811–1874) — український правознавець, професор Київського університету, один із засновників Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, за його редакцією друкувався «Літопис» Величка. Прохання Шевченка професор Іванишев так і не виконав.

та мабуть Іванишов (без сорому казка) забув, як мене й зовуть, а коли так воно робиться на сім світі, то не забувай хоч ти мене, мій єдиний друже!

Чи нема в тебе якого-небудь завалящого ледащички екземпляра тієї летописи Величка, якщо маєш, то оддай сьому козачині, а він мені перешле її, а я о твоїм здоров'ї Богу помалюся.

Чи не побачишся коли-небудь з Головачовим, поцілуй його за мене і скажи йому, що я й досі жду-жду Щербину. Бо бачиш: як ми з ним бачилися позаторік у цім поганім укріпленні, то він читав мені деякі вірші Щербини і обіцявся вислати мені із Москви один екземпляр, та й досі нема!.

Оставайся здоровий. Як матимеш гулящий час, то піди в Симонов монастир і за мене помалися Богу на могилі Гоголя за його праведную душу¹. Не забувай

Т. Шевченка».

На звороті:

«О. М. Бодянському».

¹ Йшлося про обіцянку Андріяна Головачова, дану в жовтні 1852 року, надіслати Шевченкові збірку поезій російського поета (українця за походженням) Миколи Федоровича Щербини (1821–1869). Його твори Шевченко знав ще до заслання. Я продовжував цікавитися творчістю Щербини. Зокрема, 15 листопада 1852 року в листі до Головачова із Новопетровського укріплення, згадуючи їх зустріч у жовтні 1852 року, Шевченко писав: «Вы прочитали тогда небольшое стихотворение Щербини — „Купанье“. До сих пор не могу забыть того сладкого чудного впечатления, какое произвело на меня это прекрасное произведение. Прошу вас, будьте так добры, поклонитесь от меня Щербине как истинному поэту, в наше время явлению редкому». Микола Щербина разом із родиною Толстих сприяв визволенню Шевченка із заслання. Недавзі після приїзду поета в Петербург, 5 квітня 1858 року Анастасія Толстая послала Щербині записку: «Не приедете ли к нам завтра обедать — только один Шевченко будет у нас. Что я говорю — не приедете ли — непременно приходите и познакомьтесь с Тарасом Григорьевичем. Он вам во многом понравится, и он желает видеть Вас» (Виділено мною. — В. М.). Наступного дня поети зустрілися у Толстих і познайомилися. Шевченко записав у щоденнику: «...лично познакомился с поэтом Щербиною». 12 квітня Щербина виступив на обіді на честь Шевченка у Анастасії Толстої з вітальною промовою.

² Симонов монастир — чоловічий монастир у південно-східній частині міста на лівому березі Москви-ріки. В ньому було поховано в 1859 р. Сергія Аксакова, а Миколу Гоголя поховано в Даниловому монастирі, що знаходиться на правому березі ріки. В 1931 р. його прах було перепоховано на Новодевичому кладовищі. Гоголезнавець Ігорь Золотуський говорить, що при цьому труну пограбували. Могила Гоголя увінчується офіційним бюстом від неіснуючого нині Радянського уряду на відміну від хреста, який стояв над прахом письменника в Даниловому монастирі. Хочеться вірити, що цю прикрість колись буде виправлено.

«Взяв у нього літопис Величка...»

Серед старих прохань — про «Літопис» Величка. Взагалі з ним склалася драматична історія. Насправді цей літопис Тарас Григорович отримав аж у Москві в березні 1858 року. Тоді записав у щоденнику після зустрічі з Микитою Савичевим: «Взяв у него літопись Велички, которую он получил от О. М. Бодянского два года тому назад для пересылки и держал у себя, сам не знает, с каким намерением». Щоб уявити собі потамовану гіркоту цих Шевченкових слів, нагадаю довгу передісторію з цим твором. Як ми вже зазначали, з рукописом твору Шевченко напевне познайомився в Москві через Осипа Бодяньського. Принаймні, з листа Бодяньського до Шевченка від 25 жовтня 1844 року видно, що Тарас Григорович запитував у історика про «Літопис» Величка, бо той відповів: «А щодо літописі, то її я вже не маю теперечки у себе. Навісний хазяїн взяв її ік собі, побачивши, що з нею не можна нашого брата так одурити, як би йому хотілося. Не знаю, що і як з нею започне, знаю тільки, що за дурницю ніхто нікому не стане робити, а тим більше у Московщині». Йшлося про те, що Михайло Погодін просив Бодяньського надрукувати «Літопис» Величка з умовою, що він, як власник цього твору, одержить 200 примірників. Але умови Погодіна не було прийнято Товариством історії і старожитностей російських, і він забрав «Літопис» у Бодяньського, про що той інформував Шевченка.

Після цього Погодін передав безцінний твір у Київську археографічну комісію, де тоді був її членом Шевченко. В Києві «Літопис» Величка готував до друку Микола Костомаров, у якого неодноразово бував поет. Ярослав Дзиря зазначав, що «ідеї літопису та майстерність Величка, як художника, безперечно, полонили душу поета, геній якого в цей час розцвів на повну силу. Добре відомо, з яким захопленням Шевченко читав 1843—1847 рр. все, що так чи інакше стосувалося нашої історії, а літопис Величка на той час був найбільшою працею з історії України, до того ж давньою, написаною на початку XVIII ст.».

Саме тому на засланні Шевченко наполегливо намагався дістати Величків «Літопис». На той час, коли він вдруге звернувся в травні 1854 року до Бодяньського з проханням, вийшло в світ уже два томи «Літопису» Величка, і Бодяньський цього разу відразу взявся за справу. Річ у тому, що в даному випадку він не міг вислати видання так просто, як твори, опубліковані в редактованих ним «Чтениях». 30 червня 1854 року Бодяньський, не дивлячись на дещо напружені стосунки з редактором та видавцем журналу «Москвитянин» Михайлом Погодіним, написав йому листа,

навіть схитрувавши, щоб отримати книгу: «Автор „Кобзаря“ и „Гайдамак“ теперь в Новопетровском укреплении на полуострове Мангышлаке Каспийского моря, лицом к Туркестану, обращается к вам через меня с покорнейшей просьбой, не пожалеете ли вы ему Величка летопись о Малороссии. Будет вам угодно это сделать, то через 2—3 дня я пришлю за экземпляром её в вашу контору и поспешу отправить по принадлежности с одним уральским офицером, который едет в Гурьев-городок, а оттуда — на Мангышлак». Вже 3 липня Погодін повідомляв Бодянського: «Москвитянин» посилає летопись Величка обитателю Мангышлака с условием, чтобы он присылал известия в журнал».

Отримавши «Літопис» Величка від Погодіна, Бодянський передав його Микиті Савичеву, сподіваючись на швидку доставку твору Шевченкові. Та Савичев не поспішав... А Шевченко, не знаючи про те, що літопис припадає пилюкою в Москві вдома у Савичева, в листі до Пантелеймона Куліша в Санкт-Петербург 5 грудня 1857 року робить чергову спробу дістати його: «Чи не трапиться в тебе „Літопись“ Величка? Як поїдеш, то візьми з собою, а як не поїдеш, то передай Варенцову»¹. Той факт, що в Москві Шевченко спеціально зайшов до Савичева за «Літописом» Величка, ще раз переконливо свідчить: поет дуже хотів мати у себе це видання. Як Шевченко дізнався, що «Літопис» знаходиться у Савичева? На мій погляд, про твір Величка зайшла мова у Бодянського 18 березня, і той сам був здивований, що його давня передача досі не знайшла поета. Неважко підрахувати, що з того часу, коли «уральський козачина» отримав «Літопис» Величка і до того дня, коли Шевченко сам забрав у байдужого, легковажного Савичева книгу, пройшло не два роки, як писав поет, а майже чотири... Справді, «без сором казка». Якщо додати той час, який пройшов після звернення Шевченка до Іванишева, то виходить, що поет чекав літопис Величка... понад п'ять років. «Так воно робиться на сім світі...»

«Спасибі тобі ще раз за літописи»

Наступного листа до Бодянського Тарас Григорович написав у листопаді 1854 року:

«Посилаю тобі, друже мій єдиний, с г. Семеновим поличчя оцього

¹ В цьому листі Шевченко просив Куліша прийти до нього в Нижній Новгород, а також підстрахував можливу передачу «Літопису» Величка через свого знайомого Віктора Варенцова, який наприкінці року був у Петербурзі.

нікчемного гетьманця¹. Дивлячися на його, згадуй і мене інколи. Я боявся нарисовать себе москалем, щоб ти часом не перелякався, глянувши на поличчя мос в московській шинелі або, Боже крий, ще і в мундирі! А гетьманець, думаю, не перелякає тебе, а може, ще й порадує твою запорозьку душу. Прийми ж його та привітай цього нікчемного гетьманця, друже мій єдиний! Послав би тобі що-небудь... краще, так у мене тепер, сі-богу, нема нічого, а про мою погану долю розпитай у з. Семенова, він тобі розкаже про мене, про такого, як мене добре бачив.

Писав я до тебе недавно через одного мого великого приятеля, уральського козака, та і досі не знаю, чи получив ти од його ту цидулу, чи ні².

Найшлося б тобі ще дещо про себе написати, та ніколи. Спасибі тобі ще раз за літописи, я їх уже напам'ять читаю. Оживає моя мила душа, читаючи їх! Спасибі тобі!

Згадуй інколи искренного твоего

Т. Шевченка.
Листопада 3³.

1854 року.*.
На звороті:

«Осипу Максимовичу
Бодянському
в Москве».

В цьому листі привертає увагу те, як тепло пише Шевченко про «запорозьку душу» Бодянського, виокремлює його українськість. Ще раз нагадаю слова Кочубинського про те, що «запорозька натура проступала в Бодянському». Тарас Григорович, як бачимо, це тонко відчув і зафіксував.

Судячи з усього, переданий автопортрет був написаний Шевченком спеціально для Бодянського: поет зобразив себе не в «московській шинелі» чи «мундирі», а в одязі, що мав нагадати московському професорові любий йому гетьманський тип українця. В цьому контексті особливо щиро й зворушливо звучить

¹ Йшлося про невідомий автопортрет Шевченка в цивільному одязі, який поет передав Бодянському через природознавця, учасника експедиції на Мангیش-лак у 1854 р. Семєнова Миколу Миколайовича.

² Шевченко мав на увазі лист від 1 травня 1854 року, переданий Бодянському через Савичева.

³ У 6-му томі Повного зібрання творів Шевченка цього листа поста передано з 3 на 1 листопада в зв'язку з тим, що Семенов 4 листопада вже залишив Астрахань, куди з Новопетровського укріплення добиратися не менше трьох днів.

повторна подяка за прислані Бодянським літописи: «я їх уже напам'ять читаю». Тільки справжнє проникнення в «погану долю» великого українця дозволяє зрозуміти, чому саме з ними на заслання «оживала душа» Кобзаря.

На мою думку, поетові зізнання в листі до Бодянського слід сприймати буквально. Він таки напам'ять знав літописи, прислані професором із Москви. Більше того, саме завдяки повному зануренню в історичні праці Шевченко в заслання справді оживлював душу, зберігав і примножував інтелектуальний потенціал, накопичував знання з історії України.

«Присягу вчинив Осип Бодянський»

Більше Шевченко листів Бодянському не писав¹. Осип Максимович, як і раніше, відповідати не став. Професор Імператорського Московського університету не ризикував улюбленою роботою на кафедрі. Він добре знав: якщо стане відомо про його листування з Шевченком, у тому числі царю, то «флетчерівська історія» буде здаватися дитячою забавою. Коли всередині 60-х років колишній студент Осипа Максимовича галичанин Петро Зарицький побував у професора, той попросив його передати Якову Головацькому, з яким листувався і збірку народних пісень якого видавав у «Чтениях», чим зумовлювалося його тимчасове мовчання: «Г. Бодянский велел, засилаючи почтение своё вашему благородию, известити, что все присылки Ваши одержал благополучно и не отвечал единственно по причине замешательства, происходящих в Галичине, чтобы Вам не сделать какой неприятности и себе яко профессора не скомпрометовать...» (Виділено мною. — В. М.).

Боязнь скомпрометувати себе як професора Московського університету тяжіла над Осипом Бодянським з часу «флетчерівської історії». Втім, і без того він був абсолютно законослухняним університетським професором, який у той час, коли Шевченко томився у Новопетровському укріпленні, а Герцен у Лондоні почав видавати альманах «Полярная звезда», одержав від царя орден Святої Анни 2-го ступеня та інші знаки монаршої милості. В архівному «Формулярном списке о службе исполняющего должность ординарного профессора Императорского Московского университета Осипа Максимовича Бодянского» збереглося

¹ Всі листи Шевченка до Бодянського були надруковані Андрієм Титовим: Тарас Григорьевич Шевченко в письмах его к О. М. Бодянскому // Русская старина, 1883. Сентябрь. С. 639–644.

офіційне «Клятвенное обещание», з яким вельми цікаво познайомитися:

«Я, нижеименованный, обещаюсь и клянусь Всемогущим Богом, пред Святым Его Евангелием, в том, что хочу и должен ЕГО ИМПЕРАТОРСКОМУ ВЕЛИЧЕСТВУ, своему истинному и природному ВСЕМИЛОСТИВЕЙШЕМУ ВЕЛИКОМУ ГОСУДАРЮ ИМПЕРАТОРУ НИКОЛАЮ ПАВЛОВИЧУ, САМОДЕРЖЦУ ВСЕРОССИЙСКОМУ и ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА Всероссийского Престола Наследнику, ЕГО ИМПЕРАТОРСКОМУ ВЫСОЧЕСТВУ, ЦЕСАРЕВИЧУ, ВЕЛИКОМУ КНЯЗЮ АЛЕКСАНДРУ НИКОЛАЕВИЧУ верно и нелицемерно служить, и во всём повиноваться, не щадя живота своего, до последней капли крови и все в высокому ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА Самодержавству, сил и власти принадлежавшие права и преимущества, узаконенные и впредь узаконяемые, по крайнему разумению, сил и важности предостерегать и оборонять, и при том по крайней мере стараться сноспешествовать всё, что в ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА верной службе и пользе Государственной во всяких случаях касаться может. О ущербе же ЕГО ВЕЛИЧЕСТВА интереса, вред и убытки, как скоро о том уведаю, не токмо благовременно объявлять, но и всякими мерами отвращать и не допускать тшаться и всякую вверенную тайность крепко хранить буду, и поверенный и положенный на меня Чин <...> надлежащим образом по совести своей исправлять, и для своей корысти, свойства, дружбы и вражды, противно должности своей и присяги, не поступать, и, таким образом себя вести и поступать, как верному ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА подданому бласпристойно есть и надлежит; и как и пред Богом и судом ЕГО страшным, в том всегда ответ дать могу, как суще мне Господь Бог душевно и телесно да поможет. В заключение же сей моей клятвы целую слова и Крест Спасителя моего. Аминь».

Погодьмося, читачу, документ серйозний. Клятвена обіцянка за своїм змістом не змінювалася з XVIII століття (вставлялося тільки ім'я нового імператора), і покоління чиновників давали її усно з одночасним підписуванням друкованого тексту. Відбувалося це не де-небудь, а в храмі, з цілуванням хреста, при свідках. До присяги приводив священнослужитель, який потім скріплював її текст храмовою печаткою. В Центральному історичному архіві Москви зберігається клятвена обіцянка, підписана Бодянським у 1846 р., коли йому присвоїли чин надвірного радника. На ній від руки записано: «По сему клятвенному обещанию присягу учинил экстраординарный профессор Московского университета на-

дворный советник Осип Максимович сын Бодянских 2-го декабря 1846 г. К присяге привёл протоиерей Пётр Терновский. Свидетелем был ректор А. Альфонский»¹.

Сама присяга повністю відповідала тодішній національній ідеї «православ'я, самодержавства і народності». Православний, віруючий, законотворчий царевий підданий і патріот Росії Осип Максимович Бодянський усе життя був вірний клятвеній обіцянці. Тож не станемо шукати в ньому того, що суперечило самій його людській і громадянській сутності. Адже цього не робив і Шевченко. В щоденнику Бодянського є запис від 20 лютого 1856 року про прийняття присяги новому імператору Олександрові II: «В два часа пополудни (воскресенье) получено приглашение из университета явиться в университетскую церковь в половине 4-го, в мундирах. Пришедши, совершено было молебствие с многолетием новому Государю, Александру Николаевичу II, вместе с наследником его Государем Цесаревичем и великим князем Николаем Александровичем, в 10 минут 5-го, а затем тотчас присяга и подписи»² (Виділено мною. — В. М.).

Пам'ятаймо, що Бодянський не був ідейним борцем проти ца-

¹ Центральний історичний архів Москви, ф. 418, оп. 15, спр. 50, арк. 11, 13.

² Бодянський зафіксував у щоденнику 20 і 21 лютого прикру історію, що стала в день присяги зі дзвоном Івана Великого і сколошкала всю Москву: «... В Кремле, на Ивановской колокольне, во время звону по случаю присяги и потом к вечерне, вылетел Царь-колокол в окно со всего размаху и убил множество народа. Что за несчастье в такую пору! Дай Бог, чтобы без всякого предзнаменования!.. Колокол, упавший с Ивана Великого, называется Реут, в 2500 пудов. Несчастье случилось тотчас после присяги, в то самое время, когда митрополит сел в карету и ему захлопнули дверь». 24 лютого він знову звертається до цієї події: «Бывши в Соборной Успенской палате, ходил смотреть из Гостунской церкви (Идется про церковь Миколи Чудотворца Гостунского на Ивановской площади в Кремле. — В. М.) на упавший колокол. Он пробил три потолка каменных и два деревянных. Колокол этот — воскресный, Реут, в 2400 пудов; упал в то время, когда уже кончилась присяга дворянства, а началась понижше, часов в 5...» Про цю неприємну для всіх москвичів подію записала в щоденнику і знайома Бодянського Віра Аксакова: «Падение колокола в Москве произвело сильное смущение в народе <...> В самое время присяги новому государю упал колокол в 2000 пуд с Ивана Великого, продавил три этажа и остановился на земле <...> Как должно смутить это известие нового государя и всех в Петербурге!» Не виключено, що хто-небудь, скажімо, той же Бодянський або Щепкін розповів Шевченкові про цей епізод.

Сучасні джерела свідчать, що дзвін важив 1200 пудів, але Бодянський правильно зафіксував його назву — Реут (у просторіччі — Ревун). Його відлив у 1622 р. майстер Андрій Чохов, який створив і Цар-пушку. Падіння дзвону визнали поганою прикметою.

ря та самодержавства, навіть у щоденнику він жодного разу не сказав критичного слова про Миколу I та його майже тридцятирічне правління. Тоді як, скажімо, його сучасник Борис Чичерін писав: «В Николае I воплотилось старое русское самодержавие во всей чистоте и во всей своей неприглядной крайности <...> Он был деспот и по натуре, и по привычке, деспот в полном смысле слова. Он не терпел никакой независимости и ненавидел всякое превосходство».

Нищівна характеристика Герценом Миколи I була відома Шевченкові. В «Полярной звезде на 1856 год» в уривку з «Былого и дум» зазначалося: «Всё это принадлежит к ряду безумных мер, которые исчезнут с последним дыханием этого тормоза, попавшего на русское колесо...» 2 вересня 1857 року Шевченко записав у щоденнику в герценівському контексті: «Неужели со смертью этого огромного нашего Тормоза, как выразился Искандер, поэты воскресли, обновились?»

В історичній літературі не помічено, щоб Осип Максимович коли-небудь цікавився Герценом. Але мені трапився в архіві лист до Бодянського від його учня, історика літератури Миколи Ілліча Стороженка (1836—1906), в якому читаємо буквально так: «Многоуважаемый Осип Максимович. Только вчера удалось мне вырвать I том Герцена, который Вам и посылаю»¹.

В Герцені, як і в Грановському, професора Бодянського приваблювала не революційність поглядів, а, передусім, освіченість, ерудованість, совість і порядність. Між іншим, Осип Максимович залишив у щоденнику найцікавішу з відомих розповідь про смерть і похорони Тимофія Грановського², історика, професора Московського університету: «Ничья смерть так сильно не поражала университета с незапамятного времени, как смерть его: все без исключения были под гнетом ее; с утра до поздней ночи двери жилища его не затворялись, как от университетских, так и вообще московского общества. Только на 3-й день вынесли его в университетскую церковь: торжественность была полная; но и того полнее была она на следующий день, когда хоронили его. После обедни... и панихиды профессора историко-филологического факультета при помощи некоторых из других, а также и самого попечителя вынесли гроб его из церкви до сенных дверей и сдали студентам, которые и понесли гроб его на своих руках через весь город на Пятницкое кладбище за Крестовской заставой, расстая-

¹ ВР ЛІ, ф. 99, од. зб. 104, арк. 66.

² Наприклад, про цю подію залишив цінні спогади публіцист, етнограф, історик І. Призов та ін.

нием верст 6. Путь был усыпан цветами и лавровыми листьями. С 10-ти утра до 3-х пополудни продолжалась вся эта торжественность <...> Давно уже столица наша не видела подобных похорон, давно никого она так славно, так единодушно не чтит. Как можно сравнить похороны его с похоронами человека, далеко и дольше его действовавшего на одном и том же поприще, поприще просвещения, и притом большей частью во главе; разумею похороны бывшего министра народного просвещения графа Уварова, случившиеся ровно месяцем раньше. Там все было должностное, так сказать, заказное¹; здесь — наоборот: добровольное непринужденное чествование. Честь и благодарность Москве, умевшей понять, оценить и отделить истинные заслуги от мнимых, или, по крайности, взять во внимание и свесить средства и дарования двух деятелей; неулекшейся громкостью роли первого, смогшей почувствовать, как много требовалось истинного дарования и умения от покойника, чтобы возбудить к себе такое повсеместное и единодушное сочувствие на том тесном поприще, каково поприще профессора» (Виділено мною. — В. М.).

Честь і вдячність Осипу Бодянському, який зумів так точно зважити таланти двох сучасних йому відомих діячів, відділити їх істинні заслуги від мнимих, оцінити їх вклад у російську освіту й культуру не за посадою, а за реальною духовною роботою.

Добре відомо, що після смерті Миколи І в лютому 1855 року в атмосфері Росії були розлиті сподівання на кращі часи. Той же Чичерін згадував з цього приводу: «Вдруг пришла из Петербурга громовая вестъ: император Николай скончался!.. Впечатление было потрясающее. Казалось, что рухнул колосс, который всё давил и никому не давал вздохнуть <...> Почувствовалось внезапное облегчение, как будто гора свалилась с плеч, и дышать стало свободнее».

¹ Цікаво, що, розповідаючи в щоденнику про похорони Сергія Уварова, Бодянський акцентував сюжети, так би мовити, недуховного характеру. Скажімо, він згадував, що тіло покійника було вдало забальзамоване професором анатомії Іваном Соколовим: «...это обратило внимание каждого, и когда министр спросил, во что обошлось оно, тот отвечал: „Не более 50 рублей серебром“. — „Как? Вы шутите!“ — „Совсем нет, Ваше превосходительство. Ни больше, ни меньше“. — „Подите ж тут, толкуйте нашим петербургским эскулапам, которые за скверное бальзамирование покойного Государя содрали 10 тысяч червонцев. Вот вам добросовестность немцев. Просто разбойники. Уморили да и обокрали».

Бодянський також звернув увагу на те, що митрополит не дозволив на похоронах надати слово Погодіну, Шевирьову, Гривовському та ін., які готувалися виступити: «...таким образом, человек, столько любивший в свою жизнь речи и сам шеголявший ими, остался без речей». Сам Осип Максимович на похоронах не був, бо, «не встиг пошити собі новий мундир».

Що стосується Бодянського, то він сприйняв смерть царя похристиянськи і злорадності собі не дозволив. Його записи в день отримання приголомшливої звістки, тобто 20 лютого 1855 року, вражають своєю буденною правдивістю: «...остановил меня земляк мой А. Д. Романовский, помощник инспектора студентов, который, между прочим, шепнул на ухо мне: „Царь умер“. — „От чего?“ — „Говорят, от воспаления“. — „Когда?“ — „Вчера в 2 часа пополудни“ (после оказалось, что в 20 минут 1-го пополудни)». Того дня Бодянський попросив декана факультету, щоб пришвидшили диспут за його участю та мимохідь запитав у нього: «„Правда ли, что умер?“ — „Совершенная правда“. Выходя, хватились было часов, которых не оказалось. Полагая, что их кто-либо стащил у меня во время толкотни, воротился домой, где и нашёл их. Таким образом, выход мой был неудачен, и я остался уже дома на весь день». Наступного дня Бодянський відзначив у щоденнику: «Сейчас человек мой говорит, что всюду-де по Москве разослали полицию, не будет ли кто чего особенно болтать». Дав йому мудру пораду: «А ты и всякий другой, держите язык себе на привязи, чтобы не попасть без вины впросак!»

Коли на початку вересня 1855 року новий імператор Олександр II з сім'єю приїхав у Москву, Бодянський не пішов 3 вересня на церемонію представлення йому всіх московських властей з абсолютно буденної причини: «...я, не успев сшить себе нового мундира (казакина) и не желая платить портному втридорога за работу на скорую руку, не пошёл, удовольствовавшись тем, что видел Его и Государыню¹ со всеми прибывшими на выход 2-го, из дворца в собор» (йшлося про традиційне відвідання царем Успенського собору, Кремлівського палацу і т.п.). Але й тут знавєць кремлівських пам'яток Осип Максимович зробив по-своєму: «...сперва пошёл было в народ, но, по причине страшной давки, отправился на колокольню <...> где у окна все было прекрасно видно, словно на ладони».

В щоденнику Бодянського зустрічаємо записи, що відображають його помірно-ліберальні погляди в зв'язку з деякими надіями на нового царя. Передусім, це підтримка відомої промови Олександра II 30 березня 1856 року, зверненої до предводителів дворянства Московської губернії, про потребу відміни кріпосного права: «Дай-то, Боже, чтобы хоть на этот раз и в добрый час!». В січні 1858 року в листі до брата Федора професор виразно вис-

¹ Бодянський розчулено записував у щоденнику розповіді про часті відвідини жіночого Воскресенського монастиря в Петербурзі «царствующей Государыней, которая преусердно молится, особляю на веношной. Когда поют „Слава о вышних Богу“ и пр., она падает на колена и не встает до самого окончания».

довив своє задоволення в зв'язку з назріваючим у скорому часі скасуванням кріпацтва. Так само захоплено Бодянський підтримував і значно дрібніші нововведення царя, зокрема, на початку 1856 року радів утвердженню імператором Олександром II пропозиції про призначення в Училище правознавства та Олександрівський лицей вихователів із цивільних персон: «Честь и слава Государю, освобождающему гражданские места от военного мандаринства! Эта мера его принята всеми с восторгом. Не наговорятся о ней». 15 серпня 1857 року, розмірковуючи з приводу виходу в світ книги історика, барона Модеста Корфа «Восшествие на престол Николая II», Бодянський захоплювався тим, що в ній цензура нічого не викреслювала стосовно царської сім'ї, очевидно, що така публікація стала можливою лише з дозволу нового імператора: «В добрый час с таким началом гласности! По мне, это ведёт к чему-нибудь особенному». Бодянський акцентував увагу на вміщеному в книзі Корфа листі імператора Олександра I (в бутність його наступником престолу) до державного канцлера В. П. Кочубея від 10 травня 1796 року, в якому йшлося про неможливість одній людині управляти державою:

«Не хочет ли Александр II ввести у нас областное общественное управление? Давай Бог! По мне, ничего лучше нельзя этого средства для искоренения тех зол, которые и теперь, как за 60 лет, царят у нас, особливо, если к тому гласность во всём, что может и должно быть гласно...»¹

Ну як? Московський українець Осип Бодянський, як ідейний провісник горбачовської гласності?

«Встане Україна і розвіє тьму неволі»

Після розповіді про ширу присягу цареві хочу нагадати абсолютно протилежні вчинки Бодянського, а саме: в роки поетового заслання московський професор Осип Бодянський переписав з якогось джерела початок невиданої тоді ще Шевченкової містерії «Великий льох» (рядки 1–174), тобто розділ «Три душі». Згадаймо, які саме рядки переписував потай законослухняний і вкрай обережний Осип Максимович. Три пташки — три людські душі розповідали про те, за що їх «в Рай не пускають».

Перша:

...Дивлюсь — гетьман з старшиною.
Я води набрала
Та вповні шлях і перейшла;

¹ Бодянський О. М. Дневник. 1852–1857. С. 157–160, 168–169, 203, 251–253.

А того Я не знала,
Що він їхав в Переяслав
Москві присягати!

Друга душа:

А мене, мої сестрички,
За те не впустили,
Що цареві московському
Коня напоїла
В Батурні, як він їхав
В Москву із Полтави.
Я була ще недалітком,
Як Батурин славний
Москва вночі запалила,
Чечеля убила,
І малого, і старого
В Сейму потопила...

Третя душа каралася за те, що маленькою всміхнулася Катерині II:

Чи я знала, ще сповита,
Що тая цариця —
Лютий ворог України,
Голодна вовчиця!..

Професор університету, який присягнув цареві й служив йому, затамувавши подих, переписував антицаристські, осердні поетичні рядки великого українця Тараса Шевченка про митарство душ, покараних Богом за мимовільні, несвідомі, але страшні гріхи перед Україною. Три болісні душі, які уособлювали в Шевченковій містерії високу національну свідомість і духовність трьох зламних періодів української історії — за Богдана Хмельницького, Івана Мазепи та царювання Катерини II — злилися з професорською душею й назавжди поселилися в ній. Уже чую пуританські голоси тих, які мені рішуче заперечують, упевнено звинувачуючи Бодянського в тому, що насправді він і не збирався нести хрест, який узяв на свої плечі наш національний геній. Але у кожного — свій хрест. І не судить, то й не судимі будете.

На моє переконання, ніким досі не акцентоване переписування рядків із Шевченкового «Великого льоху», було тихим і високим духовним подвигом підданого Російської імперії, українця Осипа Максимовича Бодянського, бо наодинці з Тарасом Григоровичем Шевченком він грішною душею своєю все-таки приєднався до поетової незламної віри в те, що

Встане Україна.
І розаїє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!..

Пам'ятатимемо, що рукою Бодянського були також переписані невидані в ті часи поеми «Кавказ», послання «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм...», вірші «Гоголю», «Холодний яр», «Як умру, то поховайте...» та інші поетові твори.

Поет імперії і поет волі

Немає ніякої потреби розкривати в цій книзі Шевченкове ставлення до царизму і царів — це вже давно зроблено в спеціальних дослідженнях. Нагадаю тільки, що саме поняття «цар» невіддільне у поета з безбожністю та злом:

Безбожний царю! Творче зла!
Правди гонителю жестокий!
Чого накоїв на землі?

Та й Шевченковий вирок царям також відомий:
Бодай кати їх постинали
Отих царів, катів людських.

Власне прірва у ставленні до російських царів, яка розділяла Шевченка й Бодянського, ще масштабніше й виразніше пролягла між Шевченком і Пушкіним. Згадаймо пушкінські рядки, що славили Петра I.

Но правдой он привлёк сердца,
Но нравы укротил наукой...

.....
То академик, то герой,
То мореплаватель, то плотник,
Он всеобъемлющей душой
На троне вечный был работник.

Загальновідомою є взаємна неприязнь Пушкіна та імператора Олександра I, але вже давно з'ясовано, що вся так звана «свободолюбна лірика» Пушкіна вповні або майже вповні вписується в систему ліберальних поглядів імператора.

Непрості стосунки Пушкіна з Миколою I також не мали соціального, антицаристського характеру, Пушкін лише закликав наслідувати Петра I: «Во всё́м будь прашуру подобен...» Поет залишив свідчення особистого ставлення до царя: «Долго на него сердиться не умею; хоть он и не прав» (1834); «Лично я сердечно привязан к государю...» (1836). Тому природними були пушкінські слова про відданість цареві, сказані на смертному одрі: «...мне жаль умереть; был бы весь его».

Шевченкові ненависними були і сучасний йому Микола I, і

Петро І, котрого він називав «лютим кятю», який «розпинав нашу Україну». В оцінці Петра І, як зазначав Сергій Єфремов, «Шевченко пішов наперекір офіційній історії і тій російській літературній традиції, якої найблискупішим заступником був Пушкін („Полтава“, „Медный всадник“, „Кто он?“ та ін.)». Всім відомо, як нищівно зобразив поет Миколу І у поемі «Сон», за що й був ним покараний.

Пантелеймон Куліш, який чи не перший широко співставив Пушкіна й Шевченка, мав щодо цього свою точку зору, заявивши, що Кобзар давав нешадні оцінки царям, «начитавшись псевдоісторичної літератури». Послухаймо роздуми Куліша, вперше опубліковані через два десятиліття після Шевченкової смерті:

«В 1847 году правителям империи казалось мелочью запрятать в российскую преисподню мужицкого сына, который писал стихи на не понятном им языке. Теперь же этот мужицкий сын стоит рядом с господским сыном, рядом с Пушкиным. И если все честное, благородное и высокое в России идет за Пушкиным, то на Украине все истинно человеческое идет под знаменем Шевченко. А ведь эти поэты совсем по-разному оценивали историческую роль пионеров и гигантов русского духа, спасителей империи, давших ей европейское положение... Петра Великого и Екатерину Вторую <...>

Оба поэты были наделены от природы огромным талантом, кто из них был более одарен, Шевченко или Пушкин? Кто из них мог глубже познать историческую правду, господский или крестьянский сын? У кого из них было достаточно познаний, чтобы говорить о таких вещах: у того, кто имел возможность развивать свой природный талант всем образом жизни, культурой, наукой, или у того, кто всего этого был лишен? Естественно, преимущество было у Пушкина, а не у Шевченко.

Если бы судьи Тараса знали свое место и не вмешивались в то, что было выше их разума <...> Шевченко дорогой познания пришел бы к общей с Пушкиным мысли (ведь правда одна, нет двух правд), и то русское единство, которого добивались не только великие Петр и Екатерина, но даже и такие «олухи царя небесного», как Дубельт и Орлов, единство это — спасение нашего будущего — укрепилося бы, благодаря обоим поэтам, более, чем то мог сделать каждый из них в отдельности».

Багато хто й сьогодні підписався б під цими словами, але коли б сталося так, як писав у цьому випадку Куліш, то Україна втратила б Шевченка, який подарував їй «святої правди голос новий».

В цьому контексті дуже цікаве спостереження зустрічаємо в Івана Дзюби вже щодо поеми «Сон»: «Шевченків „Сон“ є, крім

усього іншого, також і свідомою полемікою з пушкінським „Медным всадником“: в інтерпретації Петра І (і історичного, і в бронзовому ідолі та в картинах імператорської столиці)»¹. У Оксани Забужко читаємо: «...якщо у Пушкіна Мідний Вершник — споріднений необорністю з природними стихіями „мошный властелин судьбы..“, то у Шевченка він <...> — образ відверто пародійний, гротесково дегероїзований до сливе жалюгідного. І так в усьому.., де Пушкін шанобливо схиляється від лику великодержавної Медузи, там Шевченко просто-напросто — глузує: по-гоголівському й по-українському»².

Взагалі, коли Шевченка порівнюють з Пушкіним, то, ухиляючись від класового підходу, варто нагадати слова українського письменника минулого століття з Австралії Дмитра Нитченка (Чуба): «Його порівнюють з Пушкіним, але ж Пушкін не вийшов з найбідніших шарів народу, не був революціонером, не став оборонцем свого народу і не відбив його стремління у такій мірі, як Шевченко».

Так само треба пам'ятати, що Шевченко був оборонцем усіх пригноблених царизмом народів, зокрема кавказьких, які й нині благоговіють перед його іменем. Олесь Гончар якось узагальнив: «Якби Шевченко нічого більше не написав, крім своєї геніальної поеми „Кавказ“, він і тоді зажив би довічної шани потомків». А Пушкін оспівував безжалісну війну Росії проти горців. Один із кавказьких авторів Г. Карачайли писав 1929 р. в статті, присвяченій 180-й річниці з дня народження Пушкіна: «В то время, как Шевченко, „мужичкий поэт“, с болью и обидой подчёркивал шемящую душу картину национального гнёта, при которой на всей необъятной территории России

От молдованина до финна
На всех языках все молчит... —

в это время — Пушкин не замечал национального гнёта, безмерно великой трагедии племён, истребление которых поэт благословил, ибо нигде нет ни полунамёка, говорящего о порицании этой бойни.

Ета роль Пушкіна, его патріотизм в отношении России Николая Палкіна, хоть он и ненавидел, может быть, всех царей... всю сознательную жизнь отравляла прелесть пушкинской поэзии».

¹ Дзюба І. Тарас Шевченко. С. 284.

² Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. — К.: Абрис, 1997. С. 60–61.

Найглибше з'ясував це, на мій погляд, Іван Дзюба. Він абсолютно зважено вказує на те, що російському генію високою мірою було властиве «державницьке» самопочуття і мислення, проте ускладнене демократичним і гуманістичним моральним ідеалом, широким діапазоном «вселюдської» сприйнятливості, відкритості й порозумілості: «В громадянському вимірі Пушкін залишається людиною імперії з усіма емоціями національного самолюбства, але і з великодушною приязню до світу...»

Пушкін, який ставив свою честь вище за царську прихильність, усе ж ідеологічно схилявся до компромісу з владою, і його політичним ідеалом був освічений абсолютизм. Він однозначно й абсолютно відкинув амплуа придворного поета, але прагнув зайняти місце Карамзіна як придворного історіографа Романових, йому був притаманний показний аристократизм, йому хотілося бути визнаним вищим світом і не хотілося конфронтації з владою. А у Шевченка немає навіть натяку на щось подібне. Його ненависть до царизму була повною, безкомпромісною, абсолютною.

Досить сказати, що поетичні інвективи «Великого ляху» й сьогодні обпікають безмірністю бід, заподіяних Україні російським царем, і непростимістю будь-якої причетності до них, будь-якої, хоч і мимовільної, солідарності. Іван Дзюба зазначає, що «в такий спосіб Шевченко висловив міру свого стражденного переживання історичної кривди, завданої Україні, — кривди, яка не лишилася в минулому, а вросла в майбутнє України»¹.

Поет не сприймав історичну несправедливість царизму у вселюдському масштабі:

Нашо здалися вам царі?
Нашо здалися вам псарі?
Ви ж таки люди, не собаки!

Звідси й погляд на історію своєї Батьківщини у Пушкіна і Шевченка відрізнявся буквально на генному рівні. Наприкінці життя Пушкін написав у невідправленому листі до Чаадаєва високі й прекрасні слова: «...клянусь честью, что ни за что на свете я не хотел бы переменить отечество или иметь другую историю, кроме истории наших предков, такой, какой нам Бог её дал...» Ніхто краще за Кобзаря не прославив українську минувшину. А свою безмежну любов до Вітчизни, до України Шевченко висловив ще глибше й проникливіше:

Я так її, я так люблю
Мою Україну небогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю!

¹ Дзюба І. Тарас Шевченко. С. 298.

Відомий літературознавець Юрій Барабаш з приводу цих рядків поета писав: «Не знаю — принаймні не пригадую — в поезії, і то не лишень українській, рядків, де б синівську любов до матері-землі було виражено з такою силою, так просто і так <...> страшно, адже подумаймо лишень: ці слова виголошені людиною глибоко релігійною...»

«Прочитайте тую славу...»

Глибоке Шевченкове зацікавлення історією певною мірою задовольнилося під час його перебування в Москві 1858 року, про це знаходимо нотатки в поетовому щоденнику. Найперший такий запис 13 березня:

«Навести мене Маркович, сын Н. Марковича, автора „Истории Малороссии“, и М.А. Максимович с брошюрой „Исследование о Петре Конашевиче Сагайдачном“¹. Сердечно благодарен за визит и за брошюру».

Громадський діяч, юрист, музикант Андрій Миколайович Маркевич (1830–1907), який відвідав Шевченка, цікавий вже тим, що

¹ Праця Михайла Максимовича про гетьмана Петра Сагайдачного не могла не привернути Шевченкову увагу: «брошурою» поет назвав окрему відбитку статті Максимовича «Сказание о гетмане Петре Сагайдачном», опублікованої в 1850 р. в альманасі «Киевлянин». Вона знаходилася у власній бібліотечі Шевченка. Варто було відкрити статтю, як в очі впадали слова: «В ту пору и Сагайдачному довелося обняжить меч на единоверную Москву. За это историк Бантыш-Каменский налагает на славного гетмана «укоризны потомства». Но историку не должно забывать, что Киевская Русь принадлежала тогда Польской короне, и Запорожское войско звалось «войском его королевской милости», что Сагайдачный шёл на Москву не для себя, а в помощь своему королевичу, всё ещё именовавшемуся царем Московским... Осада Москвы поручена была королевичем гетману Сагайдачному... Судьба её была в опасности, ибо войско в ней было малочисленно».

Шевченко не залишив у щоденнику свідчення про те, що він переглянув статтю Максимовича чи прочитав рядки про підготовку Сагайдачним штурму Москви з боку Арбятських воріт. Не згадує він і про те, що що тому було заторкнуто під час зустрічі з Бодянським 18 березня, коли йшлося «про слов'ян узагалі і про земляків особливо». Але це може стяти й опосередкованим підтвердженням того, що тема московського штурму була Шевченкові давно знайомою, в тому числі він зтикався з нею в часи перших приїздів у Москву в 1844–1845 рр.

Зустрічі з ученим-енциклопедистом Максимовичем, який відіграв важливу роль у формуванні української самосвідомості, мали для Шевченка життєво значення, збагачували його бачення української історії. Сергій Ефремов писав, що, відшукуючи та «обслідуючи коріння українства в глибокій минушкні, Максимович тим самим національне відродження українського народу позбавив елементу випадковості й надавав йому значення глибокого органічного процесу, що йшов своїм законним шляхом...» Максимович започаткував вивчення козацької державності — гетьманщини, під його впливом Шевченків молодший сучасник Володимир Антонович продовжив дослідження феномену козацтва й дав цілісну картину його історичного шляху.

був, як ми знаємо, сином Миколи Маркевича, автора п'ятитомної «Истории Малороссии». Не випадково в листі до Михайла Лазаревського в квітні 1857 року, згадуючи про Андрія Маркевича, Шевченко додає: «Се буде син того самого Николая Марковича, що написав „Малороссийскую историю“. З батьком його ми були колись великії приятелі. А сина його, сего самого Андрія, то я, здається, що й не бачив». Справді, їх знайомство почалося заочно з листа Андрія Маркевича до Шевченка 25 жовтня 1856 року. Він підтримував поета в засланні, зокрема грошима. Писав листи, вислав книги, в тому числі «Записки о жизни Н. В. Гоголя».

До речі, знайомство з цією працею Пантелеймона Куліша нагадувало Шевченкові про Бодянського, який неодноразово в ній згадується. Вчений занотував у щоденнику, що в серпні 1856 року князь Петро Вяземський зачепив цю тему: «...свёл речь на Гоголя, сказав, что в недавно изданном сочинении о нём („Записки о жизни“ и т.д., Кулиша) он часто встречал моё имя. Я отвечал ему, что, точно, моё имя в них попадаетеся, хотя и не совсем часто».

Шевченко називав Андрія Маркевича приятелем у листі до Якова Кухаренка 22 квітня 1857 року. Маркевич цікавився Шевченком і пізніше. Відразу після від'їзду поета з Москви Віра Аксакова написала Марії Карташевській до Петербурга: «Анд[рей] Ник[олаевич] Маркевич] вообразил, что Шевченко здесь, а он между тем у вас»¹.

І ось тут скажу про невідоме читачеві. В архіві знайшов я лист Миколи Стороженка до Бодянського, з якого випливає, що визначний український історик, археолог і етнограф Володимир Боніфатійович Антонович (1834–1908) прагнув зустрітися й зустрівся з Осипом Бодянським. Стороженко писав 26 грудня 1871 року з Петербурга:

«Письмо это, многоуважаемый Осип Максимович, вручит Вам мой хороший знакомый Владимир Бонифатьевич Антонович, заочно известный Вам своими трудами по истории Малороссии. Он возвращается из Археологического съезда обратно в Киев и несколько дней пробудет в Москве. Узнавши от него, что он *очень* желает с Вами познакомиться, я предложил ему моё посредничество и даю это письмо...»² (Виділено мною. — В. М.).

¹ Маркевич служив у Петербурзі в сенаті, з 1888 р. — сенатор. В цьому році йому з нащадками дозволено йменуватися Марковичем (як і називав його Шевченко), тим самим відновлювалося старовинне, не «ополячене» написання цього прізвища. З 1898 р. Маркевич очолював Товариство ім. Т. Г. Шевченка в Петербурзі, добився дозволу на видання «Кобзаря» (1907) за редакцією Василя Доманицького. За клопотанням сенатора Маркевича в 1906 році були визволені з-під арешту в поліційних архівах альбоми художника Шевченка.

² ВР ІЛ, ф. 99, од. зб. 104, арк. 69.

Скрупульозний Осип Максимович написав на цьому листі: «Получил 31го декабря 1871 г., в пятницу». Таким чином, Антонович привіз листа в Москву й зустрівся з Бодянським в останній день того року.

Московський друг Шевченка, Куліша, Максимовича професор Бодянський став живим зв'язком між ними й Антоновичем¹, а далі — його учнем Грушевським, який синтезував, розвинув і поглибив погляди Максимовича й Антоновича, показавши, що з XVI століття козацтво, прославлене генієм Шевченка, стало суб'єктом історії і виступало виразником національних інтересів народу, носієм ідеї державності. Максимович помер, коли Грушевському було всього сім років, і Михайло Сергійович у пору своєї наукової зрілості якось назвав його «старим істориком». А мені згадалося, що Максимович у своїх листах підписувався «старим українцем», і в цій самооцінці присутня висока правда людини, яка поруч із Шевченком стояла біля витоків української ідеї. Присмню, що на початку XXI століття в Києві вийшла в світ книга вибраних українознавчих творів Михайла Максимовича та книга епістолярію, в якій життя вченого читається через його листи².

Нагадаю, що в Москві кілька разів Шевченко заїжджав до книгарні сина Михайла Щепкіна — Миколи. В цей період йому дарували книги й відбитки статей Іван Бабст, Олександр Станкевич і Микола Кетчер. Шевченко познайомився з відомими російськими видавцями, редакторами, знавцями книжкової справи.

Всі ці московські зустрічі з авторами наукових досліджень, історичних праць вписуються в інтенсивний, нагасаючий інтерес Тараса Шевченка до історії України. Своєрідний заповіт великого поета про написання книги з історії України, брак якої Шевченко постійно відчував, виконав Михайло Грушевський, котрий з магістерської лави запам'ятав слова свого вчителя Володимира Антоновича про те, що «українська історія має ще занадто великі прогалини, аби могла бути представлена науково як цілість». Зрозуміло, що за часів Шевченка не могло бути й мови про таку наукову фундаментальну, синтетичну працю з історії українського народу, як «Історія України-Руси». Навіть наприкінці Шевченківського століття Михайло Грушевський писав у «Передмові до першого видання» своєї капітальної праці: «Досі ми не маємо

¹ Володимир Антонович став професором Київського університету через рік після смерті Бодянського — в 1878-му, а членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук в 1901 р.

² Максимович М. У пошуках омріяної України. К.: Либідь, 2003; Максимович М. Листи. — К.: Либідь, 2004.

науково зробленої історії українсько-руського народу, що обіймала б весь час його історичного існування».

Найперше повною мірою відчув це саме Шевченко. Скажімо, працюючи над «Гайдамаками», він зауважував, що «надрукованого і критикованого нічого не читав, бо, здається, і нема нічого». Однак, поет знав «Історію Русів», «Энциклопедический лексикон» А. Плюшара, історичні праці Миколи Маркевича, Дмитра Бантиша-Каменського, використав коментарі до роману Міхала Чайковського «Вернигора» (польською мовою), можливо, статтю Михайла Максимовича «Сказание о Колявщинине» (в рукопису). У передмові до нездійсненого видання «Кобзаря» (1847) Шевченко зазначав, що в слов'янських країнах друкують книги, а в Україні «ані телень, неначе всім заціпило»¹. Поет дорікав українським авторам: «Чого се ви так, братія моя? Може, злякались нашествія іноплеменних журналістів? Не бійтеся, собака лас, а вітер несе».

Михайло Грушевський зазначав, що в українській історіографії не бракувало талановитих, енергійних дослідників, прив'язаних до минувшини свого народу чи до певних моментів історії України². Вони «інтенсивно працювали над її історією й дуже багато зробили для зрозуміння певних сторін чи періодів її історичного життя». В цьому контексті Грушевський, зокрема, називав прізвища Шевченкових знайомих, українських істориків Миколи Костомарова та Олександра Лазаревського. Проте в цих дослідженнях «зіставалися прогалини, через які й сміливіші дослідники не відважилися перекинути мостів, а через се й зрозуміння історичного розвитку не могло бути».

«Ця книга поповнила сучасну історичну літературу»

Не секрет, що важливою передумовою інтересу Шевченка до Бодяньського була широка ерудиція вченого в історичній галузі.

¹ Звичайно, ці поетові слова не слід розуміти буквально. В 30–40-х роках ХІХ століття вже були окремі видання українською мовою: твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Костомарова, Є. Пребінки, А. Метлинського, І. Срезневського. Видявались альманихи «Ластівка», «Сніп», «Молодик», збірки українського фольклору. Друкувалися балади і переклади Л. Боровиковського, поезії М. Петренка, О. Корсуня, С. Писаревського, Я. Щоголева, П. Кореницького та й О. Бодяньського. Шевченко, напевно, мав на увазі, що цих публікацій було надто мало в порівнянні з потребами культурного розвитку народу.

² В умовах розвинутого соціалізму Василь Стус писав: «Що таке українська історія — без істориків, коли нема ні козицьких літописів, ні історії Руси, ні Костомарова, Маркевича, Бантиш-Каменського, Антоновича, Грушевського». В цей ряд можна було б поставити і Бодяньського, який багато зробив публікацією документів з української історії.

Шевченко знав, а то й інтуїтивно відчував зростання наукового потенціалу Бодянського, який щоденно працював з історичними документами. Через десять років після їхнього знайомства, наприкінці 1854 року, Імператорська Петербурзька Академія наук обрала його своїм членом-кореспондентом. Цей історичний факт досі не привертав належної уваги, тому нагадаю, що серед близьких поетових знайомих Бодянський був єдиним, кого удостоїли високого наукового звання ще за життя Шевченка. Максимович став членом-кореспондентом у 1871 р.

Документальне повідомлення про цю серйозну для науковця подію не було опубліковано, і я радий його оприлюднити:

«Милостивый государь Иосиф Максимович!

Императорская Академия наук в бывшем 29го декабря прошлого года торжественном собрании своём, единогласно избрала Вас в число своих членов-корреспондентов по части русского языка и словесности.

Уведомляя Вас о сем и принося искреннее поздравление моё к таковому лестному вниманию Академии, вместе с тем имею удовольствие уведомить Вас, милостивый государь, что диплом на это звание Ваше будет доставлен Вам в возможно скором времени.

Примите уверение в отличном моём к Вам почтении и преданности»¹.

Документ підписав секретар Імператорської академії і прийшов він якраз напередодні 100-річного ювілею Московського університету, святкування якого проходило 12–15 січня 1855 року. Цього ж року вийшла в світ книга Бодянського «О времени происхождения славянских писъмен», і в квітні вчений захистив по цій темі докторську дисертацію.

В грудні 1857 року, коли Шевченко знаходився в Нижньому Новгороді, Бодянський передав поетові свою книгу. Записав у себе скрупульозно: «„О времени происхождения славянских писъмен“, — Т. Г. Шевченку, в Нижнем (через Варенцова)». Шевченко в свою чергу відзначив у щоденнику 10 грудня: «Из Москвы Варенцов² привёз мне поклон от Щепкина, а от Бодянского поклон и дорогой подарок, его книгу „О времени происхождения славянских писъмен“ с образчиками древнего славянского шрифта. Сердечно благодарен Осипу Максимовичу за его бесценный подарок. Эта книга удивительно как пополняет современную нашу историческую литературу».

¹ ВР ІЛ, ф. 99, од. зб. 20, арк. 128.

² Варенцов Віктор Гаврилович (1825–1867) — російський педагог і фольклорист, приятель М. І. Костомарова. В листопаді-грудні 1857 року їздив до Петербурга і Москви, де виконав деякі доручення Шевченка.

Висока й щедра оцінка праці Бодянського, тим більше, що йшлося про публікацію окремим виданням його докторської дисертації, подібної фундаментальної праці у вченого більше не було. Нагадаю, що ця книга Бодянського знаходилася у власній бібліотеці Шевченка.

Між іншим, український поет дуже тонко відчув те, що говорили відомі славісти про цю книгу, а саме: «Заглавие её далеко не выражает всего богатства содержания: это огромный сборник всякого рода историко-литературных и палеографических заметок и исследований по различным вопросам...» Більше того, Шевченко сприйняв монографію Бодянського як явище «історичної літератури». Хоча Бодянського було обрано членом-кореспондентом Академії наук в галузі «російської мови й словесності», найперше він був істориком. Ще молодим, у праці «О народной поэзии славян» Бодянський сформулював своє кредо: «Истинный историк обязан представить нам в своём описании народ таким, каким он был на самом деле, показывая постепенно как в известном веке выражал свои мысли и чувствования, как те и другие в нём развивались, каков его общий характер, в чём он сходствует и в чём отличен от своих соседей, одноплеменников и иных народов. Такому историку песни могут служить важнейшим и надежнейшим руководством и пособием: в них народ сам себя изображает со всем тем, что ни относится к нему».

Осип Максимович Бодянський був істориком, який прагнув через народне слово, через народну пісню відтворювати історію слов'ян. Справді, вчений показав себе глибоким і допитливим дослідником, що ґрунтовно розглядав свою тему в контексті історичного розвитку. Чого вартий тільки початок цієї праці: «В жизни народов, как и человека, бывают события, воспоминание коих всякий раз погружает мыслящие умы в невольные думы. Особенно это надо заметить о годовщине их, когда они, так сказать, сами спрашиваются. Тут, иногда, приходится раздуматься и самой даже неповоротливой, самой рассеяной голове».

Хай би ці слова послужили гідній підготовці до 200-річного Шевченкового ювілею.

«Історію України знаю, як свої п'ять пальців»

В свій час, працюючи над «Гайдамаками», поет зустрів немало труднощів, бо розрізнені публікації не відповідали уявленням поета про справді масштабну працю з історії України, зокрема, Коліївщини, і він заявляв, що веде свою поетичну розповідь «без

книжної справи». Зате важливим джерелом народної оцінки цих подій були для Шевченка перекази, в тому числі й розповіді рідного діда Івана Швеця: «Спасибі, дідусю, що ти заховав в голові столітній ту славу козачу: я її онукам тепер розказав...» Високу постову повагу до народної пам'яті про славне минуле добре видно з передмови до другого видання «Кобзаря» (1847): «...Прочитайте ви думи, пісні, послушайте, як вони співають, як вони говорять меж собою, шапок не скидаючи, або на дружному бенкеті як вони згадують старовину і як вони плачуть, неначе справді в турецькій неволі або у польського магнатства кайдани волочать...»

У Шевченкових «Гайдамаках» сказано, що до постової хатини прийшли пишними рядами отамани, сотники з панами і гетьмани — всі в золоті: «Прийшли, сіли коло мене, і про Україну розмовляють, розказують...»

Вибачайте, люди добрі,
Що козацьку славу
Так навімання розказую,
Без книжної справи.

.....
Та хоч крізь сон подивлюся
На ту Україну,
Де ходили гайдамаки
З святими ножами...

Через півтора десятиліття після написання «Гайдамаків», незадовго до приїзду в Москву Шевченко вже інакше оцінював стан історичних досліджень — «книжкової справи» в Україні, зафіксувавши в своєму щоденнику: «Историческая литература сильно думулась вперед в продолжение последнего десятилетия. Она осветила подробности, законченные дымом фимиана, усердно каждаго перед порфирородными идолами» (Виділено мною. — В. М.).

Це важливе аналітичне спостереження було зроблено в засланні, воно впливало конкретно з прочитання поетом-засланцем монографії Миколи Костомарова «Богдан Хмельницький». 22 вересня 1857 року Шевченко записав у «Щоденнику»: «После обеда, как и до обеда, лежал и читал «Богдана Хмельницкого» Костомарова¹. Прекрасная книга, вполне изображающая этого гениального бунтовщика. Поучительная, назидательная книга!»

Проте пам'ятаймо, що задовго до цього поетом осмислено наукові праці та літописи, надіслані Бодянським, а навесні 1857 ро-

¹ Праця М. І. Костомарова «Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России» друкувалася в 1857 р. в «Отечественных записках» (№ 1–8). Окремим виданням вийшла в 1859 р.

ку він познайомився з книгою Пантелеймона Куліша «Записки о Южной Руси»¹, якою широко захоплювався. 22 квітня Тарас Григорович писав у листі до Якова Кухаренка: «Такої доброї книги на нашому язикy ще не було друковано. Тут живо вилитий і кобзар, і гетьман, і запорожець, і гайдамака, і вся старожитна наша Україна як на долоні показана. Куліш тут нічого не додав, а тільки записав те, що чув од сліпих кобзарів, а тим самим і книга його вийшла добра, шира і розумна». Того ж дня в уже згаданому листі до Андрія Маркевича зізнався: «...такої книги, як «Записки о Южной Руси» я ще зроду не читав. Та й не було ще такого добра в руській літературі. Спасибі йому, він мене неначе на крилах переніс в нашу Україну і посадив меж старими сліпими товаришами-кобзарями». І ще в той же день в листі до свого друга Михайла Лазаревського: «Як побачиш Куліша, поцілуй його за книги, що він мені подарував, а особливо за «Записки о Южной Руси». Такої розумної книги, такого чистого нашого слова я ще не читав».

Неважко переконатися, що захоплісно-емоційна, навіть екзальтована оцінка Шевченком книги зумовлена, передусім, тугою заслання за Батьківщиною та широким використанням Кулішемлюбих поетовому серцю історичних переказів, народних дум і пісень², які й допомогли Шевченкові «на крилах перенестись в Україну».

Наша дума, наша пісня
Не вмере, не загине...
От де, люде, наша слава,
Слава України!
Без золота, без каменю
Без хитрої мови,
А голосна та правдива,
Як Господа слово.

Тарас Григорович цікавився й доступними йому працями російських істориків, скажімо, колеги Бодянського по університету Сергія Соловйова. З листа до Михайла Лазаревського від 8 грудня 1856 року видно, що Шевченко читав працю Соловйова «Очерк истории Малороссии до подчинения её царю Алексею Михайловичу», опубліковану в «Отечественных записках» в

¹ Йдеться про перший том «Записок о Южной Руси» — двотомного видання етнографічно-фольклорних матеріалів, упорядкованих П. О. Кулішем, що вийшов у 1856 р.

² У додатку до згаданої книги Костомарова, який називався «Народные песни об эпохе Богдана Хмельницкого», автор вміщував кілька таких творів із «Записок о Южной Руси» Куліша, зокрема думу «Угнетение Украины и восстание» (1648) та «Украина после Белоцерковского мира» (1652).

1848–1849 рр. Зокрема, «по словам профессора Соловьёва» поет писав у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали», що батько Богдана Хмельницького народився в Лисянці, хоча вірогідного документа про це немає.

Отже, в неволі Шевченко чимало прочитав із історії України, а ще більше хотів знати і прочитати. Певно, що його критичне сприйняття офіційного імперського погляду на історію України загострилося. Маємо тому яскраве підтвердження. У статті журналіста Георгія Дем'янова «Т. Г. Шевченко в Нижнем Новгороде (1857–1858)», опублікованій в 1893 р. за спогадами очевидця, є дуже цікавий сюжет про знайомство поета з відомим письменником-нижньогородцем Павлом Мельниковим (Печерським). Той почав розповідати в колі слухачів про історію свого краю, що й Шевченко слухав уважно. Проте невдовзі сталося таке...

«...З історії Росії він перейшов до історії України. Не зустрічаючи жодних заперечень, Мельников продовжував говорити сам. Нарешті, помітивши Шевченків пильний погляд, він раптом спинився, неначе обірвав, і запитливо подивився на нього.

— Що ж ти, Павле Івановичу, далі не брешеш? — спитав Шевченко Мельникова. — Ти вже н...в в три короба, с...н й четвертого. — Потім поет спокійно й методично пояснив промовцеві, що він мовчав доти, доки той не торкнувся історії України, яку він, Шевченко, знає, як свої п'ять пальців¹.

В одного з авторів прочитав стосовно цих Шевченкових слів, що він ніби-то не уявляє собі ситуації, за якої, перебуваючи в цьому поважному товаристві, «відомий письменник, випускник елітного столичного вузу — Імператорської Академії мистецтв, дозволив би собі поводитись таким чином». А я не уявляю собі ситуації, за якої сучасний претендент на шевченкознавця так однозначно байдуже ставиться до поетового болю за славу й нещасну історію України, болю, всосаного з молоком матері, на генному рівні, як імперський аристократизм тих російських інтелектуалів, з котрими Шевченко рішуче розходився в історичних поглядах.

Тяжко, тяжко мені стало,
Так, мов я читаю
Історію України.

Поетове сприйняття минувшини оголеними нервами було чужим для освічених росіян, у тому числі Мельникову-Печерсько-

¹ Нагадаю тут узагальнюючу думку Оксани Забужко про те, що «чого як чого, а браку фахової ґрунтовності в підході до історичних подій Шевченкові заздала не доводиться».

му, а Шевченко таки не міг допустити, що хтось «історію нашу нам розкаже». З цитованих спогадів Дем'янова добре видно, що російський письменник, на думку Шевченка, **брехав, і в вірю Кобзареві, а не нинішнім його хульцям**. Адже вони, навчаючи генія вишуканому поведженню, досі не здатні почути постове «дружнєє посланіє», звернуте й до них — «ненарожденних» українців:

Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли',
Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
Тоїдлі себе: що ми?..
Чні снни? яких батьків?
Ким? за що закуті?..

На ці питання, життєво важливі для ствердження національної самосвідомості українців, відповів Михайло Грушевський. У цьому найперше вбачаю генетичний зв'язок між двома великими українцями. Здійснюючи поетичне осмислення рідної історії без оперття на фундаментальну історію України, Шевченко ніби прочитав появу вичерпної наукової праці Грушевського та її величезне значення для самопізнання й самоідентифікації українського народу.

Шевченко — це код нації, в його поезії закодовано генетичні основи української духовності, а Грушевський обґрунтував право українців на самостійне державне існування, вслід за Шевченком духовно консолідував український народ, виконував історичну місію нациєтворця. Вони навчили українців, кажучи поетичними рядками Василя Стуса, «не рюмсати на поріддя, коли твій гайдамацький рід ріжуть лінвами на обіддя кілька сот божевільних літ».

У контексті нашої теми важливо наголосити, що Тарас Шевченко пильно стежив за розвитком сучасних йому наукових досліджень з історії України, осмислював нові знання, робив аналітичні висновки. Сучасні дослідники звертають увагу на те, що Шевченкові погляди на історію України корелюються з його баченням історії інших країн, демонструючи рідкісну цілісність світогляду в його історіософській складовій¹. Вражає сформульована ним методологічно важлива вимога про роль історичної науки в розвіюванні фіміамів, якими оточені порфірородні кумири.

¹ Надрукований знак, який у церковнослов'янському письмі означає скорочення.

¹ Яременко В. І. Світова історія у творчій спадщині Тараса Шевченка: спроба історіософського прочитання // Український історичний журнал, 2007. № 5. С. 185.

Шевченко залишив нащадкам й іншу основоположну тезу про поетичний та науковий труд, яку варто добре пам'ятати й нинішнім його орудникам:

«Щоб знать людей, то треба самому стать чоловіком, а не марнотрателем чернила і паперу. Отойді пишіть і друкуйте, і труд ваш буде трудом честним».

Пам'ятатимемо, що Шевченкове осмислення історії України, переплавлене в поетичні твори, мало незмірно більший вплив на читачів, аніж будь-які наукові праці. З цього приводу цікаво звернутися до спогадів Миколи Білозерського, в яких він розповідав про перше поєднане прочитання своїм знайомим і друзям послання «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм...» на літературному вечорі у Василя Тарновського: «Василий Васильевич Тарновский-отец (ум. 1865) рассказывал мне, что у него в сороковых годах в Киеве бывали литературные вечера, которые посещали Н. И. Костомаров, В. М. Белозерский и другие друзья и знакомые Тарновского, и в числе их и Шевченко. Однажды пришел он и прочитал только что написанное им известное „Послание до земляков“. Общее содержание этого произведения, и в особенности те места, где говорится о казацких гетманах, которых Шевченко первый понял и выставил в их истинном виде, произвело на всех присутствующих потрясающее впечатление: с этого момента преклонение ясновельможным и представление их героями-рыцарями рушилось <...> Слово Шевченка низвело их с пьедесталов и поставило на надлежащие места» (Виділено мною. — В. М.).

«Вчитель зобов'язаний підтримувати учня»

В 50-х роках Осип Бодянський продовжував добросовісно працювати зі своїми учнями, направляти їх на розробку самостійних праць, які визначалися з урахуванням актуальної тематики слов'янознавства. Скажімо, відомий учень професора Аполлон Майков (1826–1902) у 1857 р. захистив магістерську дисертацію з проблем сербської мови, що з тим двічі (в 1858 і 1876 рр.) видавалася в Белграді. Бодянський допомагав йому з працевлаштуванням в університеті, навіть з успіхом захищав його вірші перед цензором і начальником Головного управління у справах преси Михайлом Похвисневим.

Серед відомих учнів Осипа Бодянського назовемо Олександра Гільфердінга (1831–1872), якому вчитель допомагав у підготовці магістерської дисертації та її захисті. В щоденнику Бодянського від 31 жовтня 1853 року знаходимо докладний запис цього диспуту, як

называли тоді захист дисертацій; наведемо його повністю, щоб у загальних рисах зрозуміти ставлення професора до своїх учнів:

«Было прение в университете на степень магистра славянской словесности А. Ф. Гильфердинга. Как обещал, так и сделал: пропустил его на испытании и состязании, хотя и то и другое были очень слабы, и только в память прекрасных студенческих занятий его сжалился над ним после долгого колебания, давши, однако, слово — никогда не делать подобного послабления никому <...> Не пропустить же значило бы, статься может, навсегда убить в нем охоту к занятиям славянщиной, к которой так мало у нас еще охотников, даже между учащимися. Впрочем, слабость его в испытании выставлена была ему на вид после окончания, в присутствии декана и одного профессора (Ф. И. Буслаева), присутствовавшего на экзамене, причем я сказал ему, почему решаюсь его пропустить. Защищал же он исследование свое: „Об отношении славянского языка к родственным“ и точно так, как я его научил за два дня перед тем, сказав, чтобы он для избежания посрамления рубил бы направо и налево и таким образом новостью и нечаянностью оборотов озадачил бы, не шадя, в случаях нужды, и самого меня; одно лишь не забывать при том: не допускать до того, чтобы я разгорячился. Все это исполнено было им в точности. Защищение было блестяще, так что многие из профессоров остались им и мною недовольными; но зато дело выиграно, и публика разъехалась совершенно уверенною в превосходстве защищавшегося перед всеми его возражателями, что и составило главную цель мою после того, как я решился уже его пропустить. Хуже было бы, если бы я его смял на диспуте, как того требовали мои недовольные товарищи. Тогда кто же бы мог назвать меня благородным? Пропустить до диссертации и потом совсем уничтожить: разве может быть сомнение в превосходстве учителя над только что вышедшим учеником? Разве не мог учитель достичь своего, не бесчестя его пред всеми? Но пропустив, обязан поддержать и совершить все»¹.

Проте в тому випадку, коли претендент був одверто слабеньким, Осип Максимович стояв непохитно. У травні 1855 року студент Бестужев із юридичного факультету намагався стати кандидатом на історико-філологічному факультеті у Бодянського, але був завалений професором. Чергова спроба Бестужева у вересні того ж року знову закінчилася повною невдачею: «Нельзя было помочь горю, как ни просил он и другие товарищи, тем более, что испытывавшийся желал после держать экзамен на магистра рус-

¹ Бодянский О. М. Дневник. 1852—1857. С. 96—98.

ской истории. „Хорош будет магистр русской истории, который ничего не вестъ в славянском мире“, — сказал я всем». Але покровитель Бестужева з університетських викладачів не втратив надії й підійшов до Бодянського з новим проханням <...> біля труни Тимофія Грановського: «...Нашёлся человек, что, отведши меня в другую комнату, стал упрашивать меня пропустить Бестужева хоть из-за памяти к покойному, который сам собирался просить меня о том; но я отказался это сделать, сказав, что на добро всегда готов, будет ли то на пиру, или у гроба, что в этом случае не вижу ничего доброго: „Мы уроним факультет и самый университет, допуская подобные проделки“».

Це та риса вченого, яка дозволяла друзям називати Бодянського «праведником науки» (Куліш).

Щодо Гільфердінга, то він не підвів свого вчителя: присвятив все своє коротке життя «слов'янщині» і як вчений, і як дипломат, і як громадський діяч. У 1856–1859 рр. він був російським консулом у Боснії, де зібрав багато слов'янських письмових пам'яток, про що докладно розповів Бодянському після повернення в Москву. З 1862 р. Гільфердінг очолював Слов'янський комітет у Петербурзі.

Серед учнів Осипа Бодянського були й вихідці з України, скажімо, славіст, філолог і етнограф Олександр Котляревський (1837–1881), який народився в Кременчуці Полтавської губернії, закінчив Полтавську гімназію, а в 1857 р. — Московський університет, підозрювався в антиурядовій діяльності, провів півроку в ув'язненні в Петропавлівській фортеці. З 1875 р. отляревський — ординарний професор кафедри слов'янської філології Київського університету. Один із засновників і голова Історичного товариства Нестора літописця. Автор праці «О погребальных обычаях языческих славян» (1868). Котляревський назавжди зберіг вдячну пам'ять про свого вчителя, про що писав у некролозі після смерті Бодянського. Йому ж, як «першому своєму вчителю слов'янознавства» Котляревський присвятив одну з наукових праць. За оцінкою Котляревського, Бодянський був твердого і стійкого характеру, людиною переконань, яка не поступалась ні п'яддю землі без бою і не входила в жодні зговори з сумлінням.

Ще одним відомим учнем Осипа Бодянського був уже неодноразово згаданий Олександр Кочубинський (1845–1907), який довгий час пропрацював у Новоросійському університеті в Одесі, де став наступником відомого славіста В. І. Григоровича на кафедрі слов'янської філології. За поглядами Кочубинський був близький до офіційного слов'янофільства, захистив дисертацію «К вопросу об отношениях славянских наречий». 1887 року Кочу-

бинський вмістив у грудневому номері журналу «Исторический вестник» статтю «Бодянский в его дневнике», а також опублікував два його вірші. Судячи з цієї статті, у Кочубинського була значна частина щоденника Бодянського з 1852 по 1857 роки, що потрапила до нього після смерті Олександра Котляревського. Кочубинський зазначав: «В этом дневнике отмечалось не состояние погоды или своего желудка..., а почти исключительно то, что имело общественный интерес...»

У професора Бодянського вчився вихідець з Болгарії, відомий історик і етнограф Марин Дринов (1838–1906), який закінчив Московський університет у 1865 р. З 1873 р. ринів працював на кафедрі слов'янської філології історико-філологічного факультету Харківського університету. 1876 року завершив докторську дисертацію «Південні слов'яни і Візантія в X столітті», наступного року на деякий час поїхав до Болгарії, де обіймав посаду міністра народної освіти та духовних справ. Після повернення 1879 року до Харкова продовжував наукову і педагогічну роботу в університеті. 1890–1897 рр. очолював Харківське історико-філологічне товариство. В 1898 р. Дринова обрано членом-кореспондентом Петербурзької академії наук, він був членом майже всіх існуючих тоді у слов'янських країнах академій наук і наукових товариств. Засновник Болгарської академії наук та історичної науки в Болгарії, школи болгаристів. На історичному факультеті Харківського університету існує меморіальна аудиторія імені М. Дринова¹.

Бодянський почувався як риба у воді на наукових диспутах, які часто проходили в університеті. Він був активним полемістом не лише на своїй кафедрі, а й на інших кафедрах і факультетах університету. Кілька таких диспутів Осип Максимович описав у щоденнику, і ми можемо переконатися, як по-бійцівськи він дискутував, демонструючи глибоке знання проблем, у тому числі далеких від слов'янської філології. Скажімо, 5 червня 1856 року Бодянський брав участь у кандидатському диспуті на юридичному факультеті на тему «Третейський суд з руського права» і підтримав кандидата в полеміці з професором-правознавцем Микитою Криловим: «Из должностных возражателей <...> Н. И. Крылов впрах разрутал его <...> В пылу спора возражатель утверждал, что третейского суда никогда не было на Руси до самого Уложения, в которое вошел он из Литовского статута, а в него попал от немцев, из их законов, через Польшу. Когда он кончил, я вступился за

¹ Докладніше див.: Жебокрицький В. А. Листування М. С. Дринова з О. М. Бодянським // Питання історії та культури слов'ян. Частина I. — К.: Видавництво Київського університету, 1963.

ищушего степени и сказал в опровержение, что установление это наше самородное, а не пришедшее откуда бы то ни было. Доказательством тому служит его существование почти у всех славянских народов. Тут я привел из сочинения Палацкого свидетельство в пользу того <...> Противник ничего не мог возразить против этого, и потому magistrans, защищенный в главнейшем, был призван достойным искомой степени. По окончании прения множество подошли ко мне с благодарностью за доброе дело, а ректор не находил слов от удовольствия»¹.

В 50-х роках Бодяньський активно листувався зі своїми друзями та колегами за кордоном, отримував від них свіжу інформацію про наукове, літературне і культурне життя західних і південних слов'ян. У ті часи така інформація в Москві мала велике значення і, дякуючи Бодяньському, ставала надбанням учено-літературної спільноти. Це стосувалося й специфічних наукових проблем. Наприклад, у травні 1856 року попечитель Московського учбового округу Євграф Ковалевський запитав у Бодяньського, «нет ли ещё чего нового о глаголице, составляющей теперь предмет постоянных толков между учёными». Той відповів одразу, ніби спеціально готувався: «Я сказал, что имею письмо от Шафарика², полученное только на днях, в котором извещает меня о скором издании открытых находок, прибавив, что эти последние, по ближайшем рассмотрении Ганкой, оказываются почти 2-мя веками моложе; потому любопытно знать, что на это скажет Шафарик. Равным образом, и грамотка глагольская, найденная недавно с годом 1013-м, оказывается тоже позднейшей, именно 1313 года (как извещает меня из Вены М.Ф. Раевский в письме от 8-го, полученном 25 мая³, справлявшийся о том у самого Кукулевича в Загребѣ)».

Навіть один цей приклад свідчить, що Бодяньський знаходився в гущі слов'янознавчих наукових інтересів і проблем.

«Прошу звільнити мене від посади професора»

Розповім про випадок із викладацької діяльності Бодяньського, який стався незадовго до його зустрічі з Шевченком і в історичній літературі раніше не згадувався. Річ у тому, що 27 січня 1858 року

¹ Бодянский О. М. Дневник. 1852—1857. С. 221—223.

² Йшлося про лист П. И. Шафарика до Бодяньського від 18 травня 1856 року. Опубліковано в кн.: Письма П.И. Шафарика к О. М. Бодяньскому (1838—1857). — М., 1895. С. 217—218.

³ Лист М. Ф. Раевского до Бодяньського від 8 травня 1856 року див. у кн.: Протоирей Михаил Раевский в своих письмах к О. М. Бодяньскому. — М., 1884. С. 15—16.

Бодянський написав супліку («прошення») про... звільнення його з посади професора:

«Его Превосходительству господину попечителю Московского учебного округа и его университета, тайному советнику и кавалеру Евграфу Петровичу Ковалевскому

ординарного профессора Московского университета Осипа Бодянского

Прошение

Пришедши 27 января сего года на лекцию, 1-2й часы в понедельник, и не найдши ни одного студента в аудитории, я заключаю, что чтения мои не удовлетворяют больше студентов, и потому, как такой, я не могу уже отныне являться в университет, и прошу покорнейше, Ваше Превосходительство, представить Вашему начальству о моём увольнении от должности профессора.

Москва января 27го дня 1858 года
Императорского Московского университета ординарный профессор Осип Бодянский»¹.

Справді, в 1850-і роки на лекціях Осипа Максимовича студентів було менше, ніж у 40-х, але він завжди мав аудиторію². У щоденнику Бодянського є запис від 5 жовтня 1855 року: «...у меня, вопреки обычаю, мало было студентов, едва 15, но странность эта объяснится скоро кем-нибудь из слушателей: должна же быть тому причина и причина недолжная» (Виділено мною. — В. М.). Як бачимо, професор почувався впевнено, а причина відсутності студентів у той раз була справді неабияка — смерть Тимофія Грановського.

Є багато свідчень того, що Бодянський був прекрасним професором, і його студенти знали предмети, які він читав. Якось він розповідав про екзамен із сербської мови навесні 1850 року: «Испытание 4-го года студентов (выпускных) по моему предмету. В середине пришёл попечитель университета генерал-адъютант Назимов в сопровождении ректора, инспектора и т.п. Ответами студентов остался очень доволен...»³ (Виділено мною. — В. М.). У 1855 р. — 5 вересня — лекцію Бодянського несподівано відвідав

¹ ВР ІЛ, ф. 99, од. зб. 114, арк. 70.

² Пам'яттюємо, що в 1849 р. Микола І наказав, щоб чисельність студентів у кожному університеті не перевищувала 300 чоловік (за винятком медиків і казеннокоштных студентів). У цьому зв'язку в 1850 р. в університеті нараховувалося лише 820 студентів і половина з них вчилася на медичному факультеті.

³ Русская старина, 1888. Т. 60. С. 413.

міністр народної освіти Авраам Норов: «Кончив, я сошёл с кафедры, и ко мне тотчас же подошёл министр и, сказав, что давно желал познакомиться с моим преподаванием, прибавил, что лекция моя была мастерски изложена мною...»¹ (Виділено мною. — В. М.).

Один із студентів Бодянського, який відвідував його лекції в 1855—1856 рр. свідчив у журналі «Русская старина» (1879, т. XXV): «Число слушателей было у него не велико, но почтенный профессор пользовался полным сочувствием своей небольшой аудитории» (Виділено мною. — В. М.). Інший студент Осипа Максимовича, князь М. Голіцин, який закінчив університет якраз наприкінці 50-х років, прочитавши ці рядки, написав у журнал: «В биографическом очерке об О. М. Бодянском („Русская старина, т. XXV“) не упомянуто о прекрасных отношениях, существовавших между ним, как профессором, и студентами. Под жесткой, суровой наружностью в нём билось доброе-предоброе сердце. Это был человек глубокой прямоты души, непоколебимой твёрдости и полный той безграничной честности, которая, кажется, была достоянием только прежнего времени. Кто из нас, студентов, не сближался с ним, тот, всё-таки не мог не уважать его...»² (Виділено мною. — В. М.).

В такому дусі говорив про Бодянського і студент із Галичини Петро Зарицький, що, «студентом бувши, стояв близько до Бодянського, а пізніше перебував навчителем класичних мов у Твері, Смоленську і Москві, Прилуках і Острозі на Волині, а помер в Михайловичах коло Львова в домі свого братанича в р. 1906»³.

Таким чином, очевидно, що Бодянський не мав об'єктивних підстав для такого відчайдушного кроку, як прохання про звільнення з університету. Можливо, навіть одиничний випадок повної відсутності студентів вразив, а, точніше, образив Осипа Максимовича, і він написав те прохання в емоційному пориві, подумавши, певно, про себе, що досить йому буде роботи і в «Чтениях», редактором яких він шойно знову став. А потім, охолонувши, Бодянський вирішив прохання не подавати, бо ж в архіві збереглися обидва примірники документа — чорновик і чистовик. Втім, у будь-якому випадку подібні заяви професора тоді, напевне, не задовольнили б, адже він був необхідний університетові, з успіхом працював у ньому ще цілих десять років, і студенти любили Бодянського, а звільнення його в 1868 р. було пов'язане з професорськими підступами. Тож епізод у січні 1858 року цікавий,

¹ Бодянский О. М. Дневник. 1852—1857. С. 171, 181.

² Русская старина, 1879. Том XXVI. С. 161

³ Савченко Ф. Західня Україна в листуванні Головацького з Бодянським. 1843—1876. С. 36.

скоріше за все, тим, що ще раз яскраво висвітлює непростий, примхливий і гордий характер Осипа Максимовича.

Можна додати до цього й історію про те, як у 1857 р. Бодянський збирався в п'ятимісячну поїздку за кордон за рахунок університету, але потім рішуче відмовився: «...кто и почему так обидно поступил со мной касательно поездки моей за границу, т.е. вместо значительного пособия от университета и сохранения профессорского оклада только первое, в 500 руб. серебром на все время поездки <...> Обиженный таким распоряжением, я отказался письменно». Бажаючи зм'якшити ситуацію, ректор університету Аркадій Альфонський пообіцяв наступного року відправити Бодянського за кордон із подвійною грошовою допомогою. Як відреагував Осип Максимович? «Я отвечал пословицей: „Дорого яичко к Великому дню“, прибавив, что после такого внимания ко мне моего ближайшего и высшего начальства я не могу согласиться на отпуск ни с удешевленным содержанием. То же самое вскоре повторил я и попечителю...» (Виділено мною. — В. М.).

«І Хомяков, Русі ревнитель...»

Робить честь Бодянському те, що він ніколи не був активним пропагандистом політики царського уряду, втім, він цілком підтримував царські маніфести «Про припинення політичних стосунків з Англією і Францією» та «Про війну з Англією і Францією», прийняті 9 лютого і 11 квітня 1854 року. В його щоденнику читаємо:

«Стало быть, наконец мы торжественно объявляем войну не просто за православных, кто бы они ни были, но за православную братию, т.е. славян под игом турецким и сербов. Слава Богу! Лучшее поздно, чем никогда. Вера и соплеменность — два самые сильные рычаги на земле, взятые каждое отдельно; а вместе, должно думать, — самые победоносные орудия, неодолимые никем и никогда. В первый раз еще являются они вместе на поле бранном, и я уверен вполне, что успех наш несомнителен, что Турция падет и братии единовверные и единоплеменные освободятся. Как сильно сочувствие к этой войне в русском народе!»

Антипатії до Турції, що гнобила слов'янські народи, викликали у Бодянського несподіваний і фантастичний поворот думки. В щоденниковому запису від 6 квітня 1850 року він зазначив, що висловив графу Строганову «мое мнение о необходимости сделаться султану христианином и отказаться от турецкой народности»¹.

¹ Осип Максимович Бодянский в его дневнике 1849—1850 гг. // Русская старина, 1888. Т. 60. С. 404.

Для розуміння ставлення Бодянського до Кримської війни значний інтерес мають записи в щоденнику, де він оцінює нелегальний вірш російського поета і публіциста Олексія Степановича Хомякова (1804—1860) «Тебя призвал на брань святую...» («Россию»), написаний у червні 1854 року, під час Кримської війни (як легальний пресі опублікований тільки в 1860 р. після смерті Хомякова). Цей вірш ходив у рукописних списках і відразу зробився надзвичайно популярним завдяки критиці миколаївської Росії.

В судах черна неправдой черной
И игом рабства клеймена,
Бесчестной лести, лжи тлетворной
И лени мёртвой и позорной
И всякой мерзости полна!

Петро Бартенєв писав: «Это стихотворение, разошедшееся в списках, пробудило негодование не только петербургских властей, в особенности наследника престола, но и многих москвичей <...> В марте 1856 г. новый государь (Олександр II — В. М.) приказал ему (Хомякову) обрить бороду и никому не читать своих произведений».

С душой коленопреклоненной,
С главою, лежавшею в пыли,
Молись молитвою смиренной
И раны совести растленной
Елеем плача исцели.

Особливої уваги заслуговує віртуальне перетинання Шевченка та Бодянського на оцінці цього твору. Шевченко переписав «сумний цей вірш» у свій щоденник 4 вересня 1857 року під назвою «Кающаяся Россия», а 16 квітня 1858 року «прекрасний вірш Хомякова» вже вдруге записав у щоденник поета Григорій Галаган.

Зовсім інакше сприйняв цей твір Осип Бодянський, який познайомився з ним ще в 1854 р. 19 червня професор записав у щоденнику:

«Слышу, что А. С. Хомяков за свои стихи по случаю войны с Турцией, написанные и обращенные к России, получил не только замечание от правительства через генерал-губернатора, но даже взята, говорят, подписка или же просто честное слово ничего не распространять из своих стихотворений прежде, нежели одобрят их петербургская цензура, в которую он должен их представить <...> Правда, они чрезвычайно звучны, проникнуты неподдельным жаром любви к родному, но тем не менее большинству не могли прийти по нутру, потому что заключают в себе упреки, хотя и справедливые, но совершенно неуместные, безаремные, в ту пору, когда всё и все устремились к делу и деланию великому, может

быть, единственному в летописях мира. Тут не до исчисления галостей, которых и у нас, как у всех смертных, довольно, и не до забот об истреблении их» (Виділено мною. — В. М.).

Бодянський іронічно зауважив, що вірш слов'янофіла Хомякова припав до душі всім так званим московським західникам, які підносили його до небес, і наодинці з собою записав: «Если, не смотря на недостойнство своё, мы всё-таки избраны..., если нас

За братьев Бог зовет
Бороться крепкой бранью¹.

то, разумеется, либо недостатки наши не так еще велики, как они кажутся обличителю, либо же, если и так, Богу угодно клин клином выколотить»².

Отже, Бодянський вважав, що Хомяков у свому критичному пафосі зайшов надто далеко і дорікав йому за несвоечасність емоційної критики пороків миколаївського царювання. Він називав Хомякова «вискочкою» і нищівно зауважив: «Ясно, что ему хотелось чем-нибудь в такую высокую минуту отличиться от других в своём стихотворении, чтобы могло обратить на себя всеобщее внимание. Прodelка не удалась; кроме весьма немногих, связанных с певцом узами приязни и родства, стихи его были встречены всеми, в обеих столицах, без малейшего сочувствия, с явным и громким неодобрением...»

Бодянський з явним задоволенням цитував у щоденнику поетичну відповідь Хомякову та йому подібним графині Євдокії Ростопчиної:

И грех и стыд вам, лжепоэты,
Клеветники Руси Святой...

Особливо переконливо й яскраво російський патріотизм Осипа Максимовича виявився в його реакції на болючий для країни Паризький мирний договір 1856 року. Прочитавши в «Московских ведомостях» Маніфест про закінчення миру, Бодянський з гіркою записав у щоденнику 22 березня: «Как ни хитрились скрасить, но под конец должны были сказать, что война прекращается и мы дали согласие на установление некоторых особых предостережений против столкновения наших вооруженных судов с турецкими в Чёрном море, желая отвлечь даже в будущем самую мысль о каких-либо с нашей стороны видах честолюбия и завоеваний, а также и на проведение новой граничной черты в южной, ближайшей к

¹ Рядки з вірша Хомякова «России».

² Бодянский О. М. Дневник. 1852–1857. С. 134–135.

Дунаю, части Бессарабии. На такие условия подобру-поздорову непобежденные не соглашаются. Срам и горе нам!»

Більш глибока й розгорнута оцінка підсумків Кримської війни міститься в записові від 27 квітня. Проаналізувавши зафіксовані в договорі російські втрати на Чорному морі, Дубаї та Балтиці, Бодянський підбиває підсумок:

«Стало, одни мы уступаем в этом договоре для Англии и Порту и, стало, мы побеждены и несем наказание за свою слабость. Со времени Столбовского и Деулинского договоров¹ не было более бесчестного договора, как нынешний. В первый раз попятилась Россия назад. Во всех прочих случаях если не приобретала, то по крайней мере ничего не теряла из приобретаемого прежде. Теперь — начало потерям. Грустно идти назад, особливо, когда не видишь к тому необходимости. Но такова уже воля Божия за нашу гордость и самонадеянность во всем. 30 лет мы спали и проспали все, и в то время, когда в самозабвении считали себя распорядителями мира, плевали на все и знать не хотели, увидели в одно прекрасное утро Альмское солнце, которое осветило всю мишуру нашего величия. Как обыкновенно водится, гордость и надутость сменились малодушием и унижением, приведшим нас к таким блистательным итогам. Бог судья виновникам их!»².

В цих різких словах законослухняного професора неважко відчутти пережите ним почуття приниження національної гордості, що переконливо виявляє його російську ідентичність, та глухе незадоволення урядом, який, на його думку, передчасно визнав поразку.

Чи був Бодянський слов'янофілом?

Взагалі Бодянський багато в чому поділяв офіційну точку зору на тогочасні проблеми слов'янських народів. Він об'єктивно змикався з московськими слов'янофілами, засуджуючи національно-визвольну боротьбу польського народу. Втім, це ніяк не пов'язано з впливом слов'янофілів, адже ще в духовній семінарії, навіть не підозрюючи про їх існування, Бодянський запально писав батькам (3 травня 1831 року): «Подляков же сильно наши ко-

¹ Бодянський навіть у щоденнику виявляє вільне знання історії Росії. За Столбовським мирним договором, підписаним у лютому 1617 року між Росією і Швецією, Росія залишила декілька міст біля Фінського заливу і втратила вихід до Балтійського моря. За Деулінським перемир'ям між Росією і Польшею 1 грудня 1618 року, до Польщі відійшли стародавні руські землі та Смоленськ.

² Бодянский О. М. Дневник. 1852–1857. С. 196, 214–215.

лотають; скоро, скоро падєт с шумом Варшава и на веки!" Самое имя *поляк* — истребится и поделом». Бодянський вважав, що поляки повинні жити «тільки з Росією і в Росії», бо інакше їм загрожує втрата самобутності та мови. Втім, у цьому він був не самотнім, досить згадати позицію Пушкіна і Тютчева. Вчений був близьким до слов'янофілів і в оцінках історії зарубіжних слов'ян, переносючи на цю проблематику їх філософські установки².

Бодянський вважав, що звільнення слов'янських народів від турецького та австрійського панування можливе тільки при могутній підтримці Росії. Ці думки він висловлював в листах до Михайла Погодіна, в своїх віршах на політичні теми. В одному з них, написаному ще в 1839 р. в Празі, є такий куплет:

Пора, пора и вам, славяне,
О воле вольной речъ начать;
Вам путь укажут россияне,
И где, и как сѣ сыскать.

Що й казати, цей слов'янський ідеал Осипа Максимовича був сутоложним із поглядами слов'янофілів. Що й говорити, Бодянський був ближчим до них, ніж до західників.

І все ж ніяк не можна погодитися з однозначним віднесенням Бодянського до слов'янофілів, як зроблено, скажімо, в «Універсальному словнику-енциклопедії» (2006). Це було б кроком назад у науковій оцінці справжньої позиції вченого³. Нагадаю, що вже в некролозі, опублікованому в жовтневому номері журналу «Вестник Европы» за 1877 рік, чітко зазначалося, що Бодянський, як і відомий слов'янознавець Віктор Григорович, не були слов'янофілами:

«Они слишком хорошо знали действительное положение славянских народов и их стремлений, чтобы принимать исключительную и притязательную славянофильскую теорию. Точно также, понимая, какие побуждения служат источником возникновения местных народных литератур, они никогда не относились к ним с тем высокомерием, как некоторые новейшие отпрыски славянофильства <...> И, конечно, названные ученые были гораздо ближе славянофилов к истинному пониманию славянского вопроса»⁴.

¹ Йшлося про польське національно-визвольне повстання 1830–1831 рр., придушене царськими військами.

² Лаптева Л. П. Славяноведение в Московском университете в XIX — начале XX века. — М., 1997. С. 78–79.

³ Радянський дослідник М. Кондрашов писав у книзі «Осип Максимович Бодянский» (1956): «В історичній літературі іноді зустрічається твердження, що Бодянський належав до табору московських слов'янофілів. Тоді як уся його діяльність і аналіз його праць показують, що він не поділяв слов'янофільських поглядів».

⁴ Бодянский О. М. Некролог // Вестник Европы, 1877. Октябрь. С. 904.

Олександр Кочубинський, який добре знав Бодянського, наголошував, що той не брав участі у виданнях слов'янофілів і заперечував глибинну належність Бодянського до них, зауважуючи, що він був ворогом метафізичного туману і не зараховував себе ні до правовірних, ні до дисидентів, він не цурався ні тих, ні інших, але всюди зберігав свободу своєї думки, самостійного судження. Олександр Дей, який написав ґрунтовну передмову до видання «Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодянських», вважав, що ця характеристика Бодянського «ближча до істини». На його думку, Бодянський «своїми поглядами наближався до тих діячів, яких І. Франко називав „слов'янофілами в душі Коллара й Шевченка“». Тобто йшлося про свідомих українців, які сповідували ідею рівноправного співжиття всіх слов'янських народів у вільному союзі.

Кочубинський назвав Бодянського (і Тютчева) «славянофильствующими неславянофилами». Кочубинський пояснював це так: «Переводя труды Шафарика, делясь от своего богатого знания с учениками в их работах...», Бодянский бесспорно оказывал добрую службу на первом месте московским друзьям славян — славянофилам: большинство их, при философском образовании, имели посредственное знание действительного славянства. Вместе с тем, Бодянский стал добровольным комиссионером славянских книг в Москве».

Отож, відомий слов'янознавець не був ідейним слов'янофілом класичного гатунку, в його працях відсутня притаманна слов'янофілам ідеалізація стосунків Росії та зарубіжних слов'янських народів і міфологізація російської історії. На відміну від слов'янофілів, українець Бодянський вважав «колискою православ'я» не Великоросію, а «Білу, Червону і Малу Русь», він був далекий від слов'янофільського обожнювання «великоросів» і відведення всім іншим слов'янам Росії роль великоруських «відгалужень». Бодянський не сприймав містицизму Хомякова, він добре розумів, що слов'янофіли й нафантазований ними народ живуть в різних вимірах і просторах, Осип Максимович не співав захоплених гімнів російській общині.

Учений-славіст не брав участі в ідейній боротьбі слов'янофілів і західників. В листі до Олександра Попова в січні 1846 року Бодянський іронічно-відсторонено написав: «У нас теперь страшная поднялась война зипунов с фраками в „Моск. Ведомостях“ (с нового года), которая впрочем переносится в „Москвитянин“». Ратующие: Шевырёв, Аксаков, Мельгунов и пр. и пр. Какая хитрость!»¹. В цьо-

¹ Письма І. М. Бодянского к А. Н. Попову // Русский архив, 1904. Книга первая. С. 445.

му переліку відсутній Олексій Хомяков, але Бодянський добре знав, що він якраз і був одним із лідерів слов'янофілів, себто, прихильників патріархальних «сіряків».

Через вісім років, у березні 1854-го, відгукуючись патріотичним віршуванням з приводу початку Кримської війни, Бодянський вельми невисоко ставив «російських віршомазів» як з боку фраків, так і сіряків, у складній для країни ситуації, прирівнюючи їх можливості до нелюбого йому «німецького нашого патріотизму»:

А петербургскій-то дендизм,
Непостижимый, беспримерный,
За ним московский славянизм,
Собой таинственный, безмерный!

Цікавий штрих знаходимо в щоденнику Бодянського 22 березня 1856 року. Розповідаючи про свого знайомого, літератора, чиновника Міністерства внутрішніх справ Філіпа Вігеля, Бодянський, між іншим, записав: «Будучи патриотом по-своему, он искал сближения с так называемыми славянофилами, и, не встретив в них того, что воображал себе найти, сильно негодовал на них». Безглуздо було б ототожнювати погляди на слов'янофілство Бодянського і Вігеля, але в цитованих словах є щось і від самого професора.

Стосовно конкретно Хомякова, то Бодянський вважав його тодішню позицію непослідовною й нещирою: «Німецька штука».

Шевченко познайомився з Олексієм Хомяковим 25 березня 1858 року, коли напередодні від'їзду з Москви заїхав увечері до Олександра Кошелева на Поварську вулицю. Поет не розповів у щоденнику про розмову з Хомяковим, але це зовсім не значить, що він його проігнорував, а скоріше за все Тарас Григорович захопився тоді декабристом Сергієм Волконським.

Іван Аксаков писав, що Хомяков у своїх творах висловив «ціле слов'янське віросповідання». За словами Сергія Єфремова, Хомяков «був одним з найвиразніших теоретиків слов'янофілства, що положив підвалини під його теорію». На думку Петра Струве, «Хомяков, самый универсально образованный русский человек и самый всеобъемлющий ум, какой произвела Россия XIX века». Сергій Аксаков, підкреслюючи різнобічні таланти Хомякова, говорив, що з нього можна викроїти десять чоловік. Олександр Герцен так характеризував Хомякова: «Ильей Муромцем, разившим всех, со стороны православия и славянизма, был Алексей Степанович Хомяков... Ум сильный, подвижный, богатый средствами и неразборчивый на них, богатый памятью и быстрым соображением, он горячо и неумоимо проспорил всю жизнь <...> Необыкновенно даровитый человек, обладавший страшной эрудицией...»

Знаючи про прірву між Шевченком і Хомяковим, я хотів би все-таки акцентувати увагу не на ній, а на тому, що поет у Москві мав змогу зустрітися з ідеологічним лідером слов'янофільства, своїми очима побачити талановиту людину, якій з часом дасть різко негативну оцінку. Нерозумно й антиісторично применшувати масштаб Олексія Хомякова та інших російських інтелектуалів, з якими знайомився в Москві Шевченко, на тій підставі, що він з ними розходився в поглядах, іноді діаметрально. Навпаки, пишатимемося з того, як вивищується над ними великий українець.

«Кричать о братстві, а гризутся, мов скажені собаки»

Російське слов'янофільство, яке в 40–50-х роках ХІХ століття склало вагому течію суспільно-політичної та філософської думки, виникло в Москві і було суспільним явищем московського, точніше, арбатського гатунку, бо формувалося й відгранювалося в арбатських особняках Хомякова¹, Кошелева, Аксакова. Для слов'янофілів Москва була символом протистояння Петербургу з його орієнтацією на захід і чиновною бюрократією. Вони були тісно пов'язані з московським дворянством, і самі його представляли. Слов'янофіли вбачали самотність Росії в ізоляції від впливу «безбожного» і «революційного» заходу та всеохопності православ'я, а за політичними поглядами були прихильниками абсолютної монархії і жорсткого централізму. Вони виявляли симпатії до слов'янських народів, сприяли розвитку слов'янознавства в Росії, проте не визнавали національних прав неросійського населення імперії, в першу чергу українців, заперечували саме існування українського народу, були противниками визволення Польщі. Закликаючи всі слов'янські народи до єднання, спільної культурної діяльності, поширення й поглиблення взаємопізнання, вони нерідко обертали ідею братерства слов'ян на ідею фактичного підданства слов'янських народів російському цареві, який насправді виступав поневолювачем українців, білорусів і поляків у межах імперії. В інтелектуальному полі слов'янофілів формувався суспільний і бюрократичний образ великої російської нації, що включає в себе всіх східних слов'ян імперії. Навіть слов'янофіл Ю. Самарін, який виступав за

¹ Олексій Хомяков знімав квартиру на Арбаті (тепер № 23), де збиралися його однодумці, а затім його особняк на арбатському Собачому майданчику став справжнім оглоthem слов'янофільства в 1840-х роках. Після революції в ньому деякий час навіть розміщувався «Музей 1840-х років».

збереження самобутності українського народу, в 1850 р. записав у своєму щоденнику: «Но в то же время пусть он помнит, что историческая роль его — в пределах России, а не вне её, в общем составе государства Московского».

Сучасний дослідник Олексій Міллер відзначає, що в першій половині XIX століття малоросійська специфіка викликала живий інтерес у Петербурзі й Москві, як яскравий, романтичний варіант російськості. Це стосувалося й літературних опусів українською мовою:

«Литературные опыты на „малорусском наречии“, отражавшие специфику местной жизни, вызывали благожелательный интерес в Петербурге и Москве как часть русской литературы, но попытка трактовать это „малорусское наречие“ как отдельный от русского, самостоятельный украинский язык была для сторонников концепции большой русской нации неприемлема. Украинский национализм отрицал малорусскую идентичность, которая могла мирно уживаться с общерусской, и создавал свой образ идеального Отечества, стоявший в конфликте и с польским, и с русским. Украинская идея „отбирала“ у русской не просто часть национальной территории, но „Киев — мать городов русских“, место обретения православной веры и государственности, а также лишала идеологической основы в конфликте с польским движением. Не случайно наиболее влиятельный русский националистический журналист М. Н. Катков рисовал украинофилов вольными или невольными агентами „польской интриги“. Вызов со стороны других национализмов воспринимался правительством и русским общественным мнением как вызов „извне“, в то время как угроза украинского национализма для сторонников общерусской нации была диверсией изнутри „национального тела“»¹.

Шевченко ще в 1847 р. викрив облудність слов'янофільських гасел про створення єдиної слов'янської культури й літератури: «Кричать о братстве, а гризутся, мов скажені собаки. Кричать о единий славянской литературы, а не хотят і заглянуть, що робиться у славян!»

Іван Дзюба звертає увагу на те, що від 30–40-х рр. XIX століття царизм прагне активно використовувати слов'янський рух у своїх зовнішньополітичних інтересах, зокрема, виступаючи в ролі захисника і протектора православ'я та граючи на царєфільстві частини слов'янського люду. В той же час уряд Миколи I мусив дотримувати певної обережності з огляду на реакцію європейських дер-

¹ Міллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — СПб.: Алетейя, 2000. С. 39.

жав та на можливі небажані впливи слов'янського руху на внутрішньополітичну ситуацію: ідеї слов'янського відродження могли загрожувати ідеї «общего отечества» великоросів з їхніми племінними варіаціями, якими оголошувано малоросів і білоросів.

Натомість «позаурядове» (напівофіційне і неофіційне) російське слов'янофільство — потужний напрям поміщицько-ліберальної ідеології імперської закваски діяло одверто і агресивно. До того ж, російське слов'янофільство, як суспільний настрій і «офіційний націоналізм» царизму були тісно пов'язаними, проте самостійними явищами, що могли змикатися, але й конфліктувати. Не випадково ще Марієта Шагінян у своїй книзі про Шевченка слушно зауважувала, що слов'янофіли були всередині країни «своєрідною опозицією». Очевидно, поет добре розумів обмежений характер їх «опозиційності», але брав до уваги, що слов'янофіли виступали проти петровського «петербурзького періоду російської історії», негативно ставилися до суспільного ладу в Росії, прагнули до піднесення народної освіти, усунення цензурних утисків, впровадження гласного суду та ін. Поетові не було байдуже, що уряд дивився на слов'янофілів з підозрою і вважав «прихованими бунтівниками». До речі, Михайло Погодін і Олексій Хомяков, як і брати Аксакови, входили до поліцейського «Списку підозрілих осіб у Москві». Шевченко був знайомий з кращою третинною лідерів опозиційної до влади московської інтелігенції. За словами Шагінян, його певною мірою «підкупали ті переслідування, яких зазнавали на собі слов'янофіли за свої виступи».

Проте вже Герцен вважав слов'янофільську теорію самобутнього розвитку Росії новим елем, що помазує царя, а самих слов'янофілів називав «добровільними помічниками жандармів». Різко відзивався про них і Чернишевський. Навіть Борис Чичерін, який розірвав стосунки з Герценом і буквально ненавидів Чернишевського, говорячи про слов'янофіла Хомякова, вимушений був визнати, що «соперничая с Герценом в блеске и находчивости, Хомяков уступал ему в добросовестности».

Поділяючи в 40-х рр. загальне захоплення слов'янолюбців Колларом і Шафариком, шануючи їх і пізніше, Шевченко розвивався в бік поєднання національного визволення з соціальним. Тому свої надії він дедалі більше пов'язував не так із слов'янством взагалі, як із внутрішнім вибухом у самій Російській імперії, з самим українським народом. У всьому цьому — докорінна особливість позиції Шевченка в слов'янській та українській справі, що відрізняла його від західних слов'янських будителів, і від російських слов'янофілів, а також і від українофілів та навіть кирило-мефодіївських братчиків.

Іван Дзюба пише, що «і генезис, і зміст „слов'янського почуття“ та слов'янської ідеї в Шевченка істотно відрізняються від слов'янофільських». До слов'янства він звертався від уявлено-го свого народу, у слов'янстві шукав спільника по долі й роботі відродження, покріплення у вірі й надії. В ХІХ столітті чимало дослідників говорило про слов'янофільство Шевченка, але ті, хто справді зрозумів глибинну сутність його поезії та світогляду, рішуче відрізняли його «слов'янофільство» від слов'янофільства Хомякова і Ко. Зокрема, Іван Франко вважав, що й через півстоліття «свідомі українці не перестають бути слов'янофілами в душі Коллара й Шевченка». Слов'янофільство Шевченка — це ідея рівноправного співжиття всіх слов'янських народів у вільному союзі¹.

Дзюба звертає увагу на те, що Шевченко і Хомяков часто-густо оперували одними й тими ж фактами і питаннями російського суспільства та життя народів Російської імперії (у ряді випадків навіть одночасно), але давали відмінні оцінки й розуміння цих фактів і питань, виявляючи неоднаковість громадянських позицій, ідеологій, творчих мотивів. Фактично, вони часто мимоволі «полемізували» між собою, навіть коли один про одного не знали або не пам'ятали, — і в цьому відбилася глибина їхнього об'єктивного, позаособового протистояння як представників і співтворців дедалі розбіжних світоглядів, а також і як послідовних речників антагоністичних суспільно-політичних таборів.

У цьому контексті зустріч Шевченка з Хомяковим у Москві набуває знакового характеру й її не слід забувати.

Як дісталоя Хомякову від Шевченка

Цікаво, що Бодянський, який, як ми вже переконалися, любив усякі прислів'я та приказки, якимось записав у щоденнику стосовно Хомякова: «На веку не на боку, достанется и хомяку». Дісталоя Хомякову якраз від Шевченка у вірші «Умре муж велій в власяниці» (1860), який був сатиричним відгуком на смерть митрополита петербурзького і новгородського Григорія (Постникова Георгія Петровича), відомого своїми випадками проти освіти, науки, преси і т.д. У вірші, що пародіє «надгробний плач», дісталоя також і видавцеві реакційно-монархічного журналу «Домашняя

¹ Див. Іван Дзюба. Тарас Шевченко. С. 406.

беседа» Віктору Асоченському¹, і журналу російських слов'янофілів «Русская беседа»...

Умре муж велій в власяниці.
Не плаче, сироти, вдовниці,
А ти, Асоченський, восплач
Воутріє на тяжкий глас.
І Хомяков, Русі ревнитель,
Москви, отечества любитель,
О юпкоборцєві² восплач.
Івся, о Русская беседа,
Во глас єдиний ісповєдуй
Свої гріхи.
І плач! і плач!

Іван Дзюба і Микола Жулинський наголошують:

«У короткій сатири-епіграмі Шевченко лаконічно і точно, з дивовижною проникливістю визначив деякі головні реакційні риси слов'янофільства взагалі і Хомякова зокрема: орієнтація на патріархальну, зрештою, міфічну Русь; протиставлення «православної» Москви як, мовляв, осередка «руської думки» зіпсутому Петербургові як джерелу революційних ідей; квасний, перебранний над усяку міру патріотизм; така ж надмірна ревність о православ'ї (саме тоді Хомяков вимагав «неизбежного исполненія обряда» в навчальних закладах); підміна суспільно-політичної критики абстрактним морально-релігійним каяттям...»³.

Як зазначають сучасні дослідники, «Шевченко швидко збагнув реакційність слов'янофільської ідеології та політичної практики змикання з клерикальним обскурантизмом, яке й висміяно у вірші „Умре муж велій в власяниці...“, де Хомякова прирівняно до мракобісів на зразок Асоченського та митрополита Григорія»⁴.

Шевченко рішуче розійшовся також із тією частиною українського ліберального панства, яка тяглася до слов'янофільства хомяковсько-самаринського штабу — Платоном Лукашевичем, Григорієм Галаганом та ін.

Про ставлення поета до різновиду українського, власне вже малоросійського слов'янофільства, в рамках якого вчене і

¹ Колишній професор Київської духовної академії Віктор Асоченський згадував, що тоді, коли він уперше розлювів Шевченкові про журнал, поет «кожним рухом підкреслював, що він мене ледве терпить».

² «Юпкоборцем» назвав митрополита Гершен у фейлетоні, де було висміяно протест Григорія проти малюнка жіночого плаття з візерунками у вигляді хрестиків.

³ Дзюба І., Жулинський М. На вічному шляху до Шевченка. Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. Том 1. — К.: Наукова думка, 2001. С. 38–39.

⁴ Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. Поезія 1847–1861. Том 2. — К.: Наукова думка, 2003. С. 741–742.

«вільнодумне» панство дарувало свою любов далеким слов'янським братам, залишаючи власному народові лише щедрі риторику, переконливо пишуть у передмові до Повного зібрання творів Тараса Шевченка Іван Дзюба і Микола Жулинський. Найбільше обурювало поета те, що ці доморощені слов'янофіли умудрилися поєднати свій благородний патріотизм та «широку освіченість» із зневажанням рідної, української мови:

І Коллара читаєте
З усієї сили,
І Шафарика, і Ганка,
І в слов'янофіли
Так і претесь... І всі мови
Слов'янського люду —
Всі знаєте. А своєї
Дастьбі... Колись будем
І по-своєму глаголять...

Шевченко рано й прозріливо помітив у слов'янофільстві тенденцію невизнання за українським народом права бути окремою і рівноправною з іншими національною одиницею, розчинення його в «общерусскости», узурпуючи на користь останньої його історію, культуру, землю:

Кажуть, бачиш, що все-то те
Таки й було наше,
Що вони тільки наймали
Татарам на пашу
Та полякам...

Це — саркастичний перифраз версії офіційної та взагалі імперсько-патріотичної історіографії, для якої Україна була всього лиш «окраиной» царської Росії, тимчасово відступленою татарам і полякам. Багатовікове самобутнє історичне і культурне життя України, її боротьба за свободу замовчувалися, власті вдавалися, зокрема, до хитрого маніпулювання етнонімами «Україна» та «Малоросія». І «державники», і слов'янофіли не приймали слів «українець» і «Україна» як самоназви представника народу та назви країни, бо заперечували і той народ, і ту країну.

Йшлося, зрозуміло, не про невинні лінгвістичні вправи, лексичні відмінні — це було принципове питання, надто для Шевченка. Він поклав усе життя, щоб слово «Україна» поновлювалося і остаточно утверджувалося як самоназва народу й землі (в той час як різномасні українофоби дружно висміювали цю самоназву або спотворювали її значення). Шевченко рішуче не сприймав того, що за слов'янофільською термінологією стояла ухильність до нешироти усієї їхньої позиції відносно України: великодушно по-

хваляючи «южное племя русского народа», вони фактично відмовляли йому в праві на власний національно-політичний і культурний розвиток (і навіть на власне ім'я!). Все це особливо виявилось наприкінці 50-х років після відвідин поетом Москви, і стало однією з головних причин остаточного розриву Шевченка із слов'янофілами¹.

Шевченко став уособленням українського духу, самої України саме тому, що він не влився, як Гоголь, в стихію російської літератури, не став опрацьовувати в Росії, як Болянський і Максимович, українську історію, міфи, перекази, казки, легенди, таким чином будячи інтерес до України. Шевченко не прийняв світоглядного «дуалізму», не допускав роздвоєння на «імперську» і «малоросійську» форми творчого самовираження. Він не сумнівався, подібно до Гоголя, яка в нього душа — хохлячка чи російська. Шевченко став живою й невимрушою запорукою неможливості національного знеособлення, до якого штовхала імперська мовно-культурна атмосфера. Поет не сумнівався щодо того, якою мовою і для якого народу він має творити:

«Він — мов той біблійний Пророк — посланий на землю Богом

Свою любов благовістить!
Святу правду повістить!

Тривожить Шевченка інше — сам шлях його Слова до народу України. Шлях передусім духовний, бо призначення Слова — трансцендентне й інтегральне, спрямоване в майбутнє, отже, наділене місією націєтворення через розгортання духовної історії України. Тільки в національному слові, тільки в духовних межах національного світу Шевченко прагнув самоздійснитися, реалізувати своє високе призначення: духовно консолідувати українство².

Проте Шевченкове «в своїй хаті своя й правда, і сила, і воля» не є слов'янофільською формулою, тим більше запереченням загальнолюдського суспільного ідеалу і світової цивілізації. Навпаки, Кобзар виходив із загальнолюдських цінностей і жив кращими ідеалами світової спільноти, він говорив про рівноправну причетність кожного народу до світу людства.

Уособлюючи національну ідею, Шевченко далекий від войовничого ксенофобства, національної пихатості:

...І чужому навчається,
Й свого не цурається...

¹ Дзюба І., Жулинський М. На вічному шляху до Шевченка. Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. Том 1. С. 38–39.

² Там само. С. 15.

«Відбулося вінчання моє с дівцею Марфою Артем'євою»

17 липня 1857 року Шевченко записав у щоденнику, що на горизонті несподівано з'явився пароплав, і ця неабияка подія сполошила все населення Новопетровського укріплення:

«В укріпленні засуетились, увидя это неожиданное явление, а в особенности капитан Косарев с своим почетным караулом и с ординарцами. Но кого несет пароход? Никому положительно не известно, но все, даже самые умеренные фантазеры, догадывались, что ежेलи не великого князя Константина Николаевича, то непременно адмирала Васильева, губернатора астраханского... Прискакал казак с пристани и донес коменданту, что на пароходе, кроме его командира лейтенанта Поскочина, никого не имеется. Гора мышь родила.

Комендант послал тарантас за командиром парохода и велел его просить к себе на огород. А я, чтобы мой поход в укріплення не втуне совершился, зашел в казармы и побрился».

Після такого «потрясіння» Тарас Григорович бачив уві сні Куліша, Костомарова і Гулака-Артемівського. Якщо судити по щоденнику, Бодянський постові не снився ніколи. Шевченко навіть і подумати не міг, що в той день у його друга сталася надзвичайна подія, про яку він докладно занотував у щоденнику:

«17 / VII. Середа. Совершенно венчание мое в церкви Успения на Овражке, в Газетном переулке, в Москве, с девицей Марфой Никитичной Артемьевой, 36-ти лет, первоначально вольноотпущенной, за 21 год тому назад (в мае 1836 года) Марьей Дембинской, помещицей Бахмутского уезда, Екатеринославской губернии, а 3 июля текущего года приписанной в купчихи 3-й гильдии города Подольска. Брак совершал священник означенной церкви магистр Василий Михайлович Сперанский, с 40 минут 9-го по 27 минут 10-го утром. Жениху было 47 лет (с 3 ноября 1808 года)¹. Это потому все так, что она была первая и самая горячая моя любовь, испытанная целыми годами привязанность ее ко мне; ей я обязан был дважды спасением жизни в самое опасное время болезни моей, в 1843 и 1853 годах, в январе и июне и июле (с 19 июня по половину июля)². Подобные жертвы и заслути чем же мож-

¹ Насправді, Бодянському йшов 49-й рік.

² Бодянський стежив за своїм здоров'ям, регулярно відправлявся на прогулянки, щоденно шоранку приймав водні процедури, записував і знав різні рецепти народної медицини, зокрема, з використанням лікувальних трав. Цей інтерес до медицини простежувався, принаймні, з духовної семінарії. В червні 1831 року, дізнавшись про хворобу матері, семінарист наставляв батька й молодшого брата:

но наградить, как не жертвой же? А впрочем, и душою и видом она стоит того. В свое время была красивейшей левушкой, сколько я знаю; да и теперь, 36-ти лет, сохранила еще бульшую половину своих телесных прелестей; о душевных уже не говорю, потому что без них женщина — не женщина, и никогда бы не заставила бы меня на подобное пожертвование. Да благословит Бог нас надолго и долго, во славу Своего имени! Дождик шел с утра, часов в 7, и днем около половины 5-го, довольно сильный. Народ говорит, что добрая примета. Дай-то Бог!»¹

В історичній літературі ця сторінка життя Бодяньського ніяк не розкривалася, і ми зробимо це хоча б у загальних рисах, адже, тим самим, додамо нові штрихи до портрета нашого героя.

«Старайтесь доставлять ей как можно поболее спокойствия: ничто столь не вредит больному, как шум; не раздражайте её ничем, гнев и для здорового человека очень вреден, а тем более страждущим». Значного досвіду допитливий Осип Максимович набув у роки перебування за кордоном, де йому довелося довгий час хворіти. Скажімо, в лютому 1843 року він писав батькові, який хворів золотухою: «Золотуха-то была причиною моей почти 2-х летней болезни за границею. Она кажется у нас наследственная... Я расскажу вам о ней и о средствах, коими и от неё избавился, во всей подробности». Через два роки в листі до батька читаємо: «...Вы в последнем своём письме жаловались на некоторую немочь, и я послал вам против неё несколько наставлений, сообщённых мне моими товарищами-профессорами, лучшими в Москве врачами».

Пам'ятаймо, що ці «товариші-профессори» працювали в університеті поруч із Бодяньським і постійно насичували жадібного до нових знань Осипа Максимовича. В його паперах збереглося чимало лікарських «наставлень», зокрема, зустрівся мені й зовсім екзотичний рецепт із використанням 30 павуків, залитих «параванським маслом хорошего качества» (у Словнику В. Даля: «Параванское, маслянное, оливковое, но лучшего разбора...»). Серед лікарняних порад одного разу записано: «Диета строгая, молочная...»

Тож Осип Максимович виявляв незаблизкі знання в галузі медицини. Якось у вересні 1855 року міністр народної освіти Авраам Норов запросив його на обід, де Бодяньський зустрівся з відомим у Москві доктором медицини, професором, видавцем «Московской медицинской газеты» Федором Іноземцевим, який лікував міністра. Варто було Іноземцеву нагадати про те, що Бодяньський у свій час пройшов курс водолікування в Префенберзі (австрійська Сілезія) у відомих лікарів Прізніца і Вейса, коли під час закордонного відрядження Бодяньський захворів, як Осип Максимович... заперечив усі приписи Іноземцева, зроблені для Норова. Втім, прочитавши про це в його щоденнику: «...Я заметил ему (Іноземцеву. — В. М.), что последние не только не употребляют льда при этом (как он советовала министру), но, напротив приказывают очищать воду от него зимой <...> Да и то сказать, что повязки должно делать по-префенбергски, т.е. класть на ночь, отнюдь же не днем; природа ночью очень помогает искусству: можно лучше прикрыться, а днём, при всём желании и осторожности, невозможно избежать простуды».

Уявляєте собі ситуацію, коли славіст за фактом у присутності російського міністра освіти повчає знаменитого медика, як не треба лікувати того міністра? Скажимо, що думає, любитель приказок Бодяньський прорік: «Впрочем, учёного учить — только портить».

¹ Бодянский О. М. Дневник. 1852—1857. С. 242—243.

Передусім, впадає в вічі, що Бодянський розглядав вінчання з Артем'євою, як жертву з свого боку. Хай жінка вона вродлива, приваблива тілом і, головне, красива душею, все таки — пожертва. Була Марфа першим і гарячим коханням Осипа Максимовича, та сплило багато часу, страшно подумати — понад двадцять років! Отож молоде, палке кохання переплавилось в зрілу чоловічу вдячність і прив'язаність до вірної і відданої жінки, яка незмінно була поруч і, принаймні, двічі врятувала його під час тяжкої хвороби. Бодянському таки не хотілося будь-як оформлювати їхні стосунки, адже вони й без цього непогано жили довгі роки, але він розумів Марфу Микитівну, яка прагнула «законного шлюбу», і широсердно погодився на вінчання. У відповідності з існуючими на той час вимогами Бодянський отримав дозвіл на одруження, про що в архіві відклалися справа¹. Осип Максимович вірив у Бога, і знав, що робить правильно, по-християнськи: «Да благословит Бог нас надолго и долго, во славу Своего имени!»

В архіві зберігся документ про вінчання Бодянського: «В метрической книге Никитского сорока, Успенской, что на Вражке церкви за 1857 год во второй части о бракосочетавшихся под № 11-м значится так: июля семнадцатого дня, живущий в доме госпожи Игнатьевой, Императорского Московского университета ординарный профессор, статский советник Иосиф Максимович Бодянский, православного вероисповедания, сочетался первым браком Московской губернии города Подольска с купчихой 3-й гильдии девицею Марфой Никитичной Артемьевой, православного же вероисповедания»².

Крім того, з приводу цього вінчання, найшов я в архіві ще два невідомі документи. Перший — лист Подольської міської думи від 17 червня 1857 року до пристава Тверської дільниці м. Москви:

«...Подольская городская дума покорнейше просит оную часть <...> объявить с подпискою проживающей оной части 3-го квартала в доме Игнатьева, вновь причисленной из Московского мещанского общества в Подольское по 3-й гильдии купечества на 1857 год, девице Марфе Никитичне Артемьевой, чтобы она прибыла в думу для предъявления купеческого свидетельства с предъявлением в городской доход денег серебром шесть рублей...»

З цього документа випливає, що Марфа Артем'єва жила з Бодянським у Газетному провулку, а формальності, пов'язані з її недавньою припискою в подольської купчихи, про яку згадував і Бо-

¹ Центральний історичний архів Москви, ф. 459, оп. 2, спр. 2171.

² Центральний історичний архів Москви, ф. 418, оп. 26, спр. 75, арк. 1.

дянський, ми, на жаль, тут досліджувати не маємо можливості. Другий документ — пояснення самої Марфи Артем'євої, яка вже підписалася як Марфа Бодянська, в Тверську дільницю Московської управи:

«...имею честь объяснить, что сего июля 17-го дня вступила в законный брак со статским советником и кавалером Осипом Максимовичем Бодянским и потому не имею более надобности в предъявлении всего вышеозначенного в отношении Подольской градской думы. Москва 1857 года июля 24-го дня. Статская советница Марфа Никитична Бодянская»¹.

Втім, ще цікавішою була знахідка листів Марфи Микитівни до Осипа Максимовича, написаних задовго до вінчання, на початку 40-х років. З цих листів випливає, що вони познайомилися ще до від'їзду Бодянського за кордон у 1837 р., тобто дівчині було не більше 17 років. Красуня чекала молодого вченого всі п'ять років його наукового відрядження та поневірянь із хворобою ніг, але він не балував її листами. Незадовго до повернення Марфа Микитівна писала Бодянському: «Милый друг Осип Максимович <...> Кажется пять лет я вас не вижу, посылала вам три письма, но ни на одно не получила ответа. Подумала, что вас нет на свете. Этак добрые люди не делают, стыдно, от Бога грех меня забыть...»

Марфа Микитівна майстерно грала на душевних струнах Осипа Максимовича, повідомляючи, що через його мовчання надовго захворіла: «Я три месяца была больна, может быть ты совсем бы меня не видел вовсе через ваше молчание» (звернення на «ви» і «ти» весь час замінюють одне одного). Намагалася встановити прийнятну для неї причину недостойної поведінки коханого: «Верно вы набрались много нерусского духу...» Та не забувала сформулювати найголовніші прохання: «Ради Бога, не забывай меня, пиши так, как сперва писал <...> Друг мой, Осип Максимович, не забудь, ради Бога, прислать мне денег, ты знаешь, что в Москве без денег жить плохо». Лист закінчувався так: «Остаюсь любящая, верная, по гроб, тебе. Марфа»².

Марфа Микитівна була вражена до глибини душі, коли, повернувшись у Росію і 9 вересня 1842 року з'явившись в університеті, Бодянський нітрохи не поспішав до неї. Тоді дівчина кинулася до нареченого додому. Але той... навіть не захотів вийти до неї:

«...Я изобрела случай сама быть у вас в доме и просила человека, чтобы вас вызвать, но вы не хотели выйти, я думала, что вас обрадую своим приходом, вместо того я вас испугала так, что вы

¹ ВР ІЛ, ф. 99, од. зб. 20, арк. 96.

² ВР ІЛ, ф. 99, од. зб. 82, арк. 97.

не могли вийти, і я нашла случай вызвати вас через дівушку, котра вас почти что насильно вытащила <...> А когда вы вышли ко мне, то ни слова, и не обратили никакого на меня внимания, только что велели дать адрес моеї квартиры...»

Марфа Микитівна сподівалася, що коханий прибуде до неї в той же день та — дарма, і вона відправила йому відчайдушного листа, якого Бодянський отримав 5 жовтня 1842 року:

«...Значит, что вы меня так оставили, я за собой вины никакой не знаю, и вы без причины стали забывать, за что же? Так это за то, что я вас ждала пять лет как друга <...> И как мне быть, это вам непростительно, вспомните, когда вы поехали, какие вы мне слова [говорили] <...> Что говорено, то надо исполнять <...> Скажите, куда мне деваться теперь, когда маменька вас ждала пять лет и достигла до тех пор, что она поехала в свою сторону и нага, и боса <...> Что же ты смех сделал над моеї родительницей <...> Вспомни, что ты дал порукою Божью Матерь, что меня не сделаешь несчастною, но теперь я вижу, что я несчастная и всё счастье я через вас потеряла...»

Невідомо, з якої причини, чи з декількох причин Осип Максимович ховався тоді від своєї судженої, але ж хто не знає, що в житті ще й не таке трапляється, та й спокутував він свої гріхи перед Марфою Микитівною повною мірою. Вражає як емоційно, наступально, настирливо боролася вона за своє щастя, як совістила Бодянського, навіть залякувала: «...Впрочем я это дело не оставлю втуне, а теперь подожду, когда ты сам ко мне, сам будешь и визмешь все свои залоги, и пусть я несчастна, зачем же дочь наша будет несчастна и будет век страдать безвинно...»¹ Тут Марфа Микитівна викинула останній козир, але вона блефувала, бо більше віртуальна «несчасна донька» ніколи не з'являлася, а вони ж прожили разом усе життя...

Осип Максимович гаразд розумівся на жіночій психології, навіть якось узагальнив у щоденнику: «Да, правду сказать, чувство женщины всегда воспримчивее нашего и очень часто потому откликается раньше, будет ли вызвано на доброе или на злое дело». Тодішні сприйнятливі почуття Марфи Микитівни, в тому числі власницькі, Бодянський цілком відчув на собі...

«Сестриці низенько кланяємося»

Втім, як би там не було, невдовзі вони зішлись й жили разом. Мати Марфи Микитівни, яка мешкала в Харкові, здоється, не могла натішитися:

¹ ВР ЛІ, ф. 99, од. зб. 82, арк. 103 зв.

«Милые и добрые сердцу моему дети Осип Максимович и Марфа Никитична.

Достоинпочтейнейшее письмо Ваше с деньгами я имела удовольствие получить еще пред праздником Рождества Христова и благодарю Вас от души, что Вы, дети, меня не оставляете¹. Дай Бог, чтобы Вы были здоровы и благополучны, целую Вас заочно пламенно и посылаю Вам мои материнские мир и благословение. Поздравляю Вас с наступившим Новым годом <...> 12 января 1849. Харьков. Авдотья Артемьева».

Проте Осип Максимович і Марфа Микитівна тоді ще жили не вінчані. Більше того, Бодянський не всім говорив, що Марфа його дружина, так би мовити, в громадянському шлюбі. Принаймні, вивчаючи листи Куліша до Бодянського, я звернув увагу, що, починаючи з листопада 1848 року, в них йдеться про якусь «сестрицю» Бодянського. Друзі розглядали можливий приїзд Осипа Максимовича до Куліша в Тулу, і Куліш писав 17 листопада: «...привозите с собой и Вашу сестрицу. Я знаю, что она очень бы сошлась с простым нравом моей жинки. Ми б їм кімнату зовсім отдали, а самі істинними козаками лягли б упокот у світлиці». А вже через тиждень Куліш сам просив Бодянського дати притулок його дружині Олександрі Михайлівні, коли вона проїжджатиме через Москву в Петербург: «...прошу дать ей пристанище на несколько часов у Вашей сестрицы <...> будьласко, так распорядитесь, чтоб и в Ваше отсутствие ей отворили у Вас двери странноприимства». Бодянський якнайтепліше прийняв Олександру Михайлівну з сином у середині грудня 1848-го, а на початку січня наступного року Куліш, дякуючи йому, писав: «А люблю свою сестрицу поцелуй, добродію за мене у рученьку, що вона мою господиню наським українським звичаєм у себе приголубила». В березні 1849 року, коли дружина Куліша знову через госпуду Бодянського, повернулася з Петербурга в Тулу, Куліш писав йому: «Рад я, що ви собі обоє з своєю сестрицею живете веселенько; аж дух мій радувався, слухаючи, як моя стара слезбизувала міні про Вашу госпуду і про ваше миле життя-пробування <...> Поклонись, батьку, низенько од моєї жінки Марфі Никитичні. На диво вподобала її моя пані! не нахвалиться, що за предобра та премила людина!»

Так от воно що! Бодянський видавав перед Кулішами за «сестрицю» Марфу Микитівну! Та змушена була підтримувати цю ви-

¹ Про матеріальну допомогу просив у Бодянських і син Євдокії Артем'євої, брат Марфи Сергій Артем'єв: «Осмеливаюсь всепокорнейше просить о помощи при нашем бедственном положении».

гадку. Якось Кулешиха була свідком того, як приятелька Марфи Микитівни показувала їй нову моду: «...Да та приймала не всяку і відказувала: «Вы — мадам, вам и подобает ано. Кагда б я была мадам, и я бы так аделась; но ведь я — мамзель...»

Йшов час, а Куліш не вгамувався й знову писав про те саме: «Александра Михайловна шлёт Вам и Вашей сестрице усерднейшие поклоны. Она говорит, что нигде ей не было так затишно, как у Вас». 26 червня 1849 року Куліш просив у листі: «Прилагаемую при сем брошку прошу передать Вашей сестрице на память от Александры Михайловны, которая желает хоть вполонину так часто приходит ей на мысль, как она приходит на мысль Александре Михайловне. Нельзя ли сделать из этой вещицы по будням повседневного употребления, например, для закалывания платка и т.п.? Таково желание Александры Михайловны».

В наступних листах Куліша до Бодянського читаємо знову: «Жинка моя Вам и Вашей сестрице низенько кланяется...» (1 вересня 1849 року); «Жинка при сем удобном случае Вам кланяется низенько, а Вашу сестрицу от души обнимает» (1 жовтня 1849 року); «Жинка моя Вам и Вашей сестрице низенько кланяется» (28 січня 1850 року); «Подружке мое Вам и Вашей сестрице усердно кланяется» (15 лютого 1850 року); «Жинка моя низенько Вам и Вашей сестрице кланяется» (16 грудня 1850 року)¹ і т.д. Отже, міф про «сестрицю» Бодянського жив у сім'ї Кулішів довго, поки Марфа Микитівна не обвінчалася з Осипом Максимовичем².

Певно, що професор довгий час не говорив тим, кому, принаймні, можна було не говорити, ким насправді була для нього жінка, яка жила поруч. Може тому, що Марфа Микитівна була малограмотною й абсолютно чужою тому колу людей, з якими Бодянський дихав одним повітрям, в якому почував себе, як риба у воді. Якщо вірити Кулішеві, то Марфа Микитівна нічого толком не знала навіть про «флетчерівську історію»: «...не догадувалась, що над її широковченою дитиною так поглумились учені вороги, подвижники науки: бо запорожесь Ісько Материнка цілий рік виходив ніби в університет та й копавсь у мишачому добрі на товкучках; а грошей подавав їй щомісяця стільки, скільки вона ізвикла тратити на себе і на все господарство»...

Що й говорити, Бодянський не міг представити її Шевченкові так ефектно, як це зробив Максимович зі своєю Марією. Між

¹ Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. Том 1. 1841–1850. С. 242, 243, 256, 283–284, 295.

² Між іншим, зауважу, що стосунки Бодянського з Кулішем зіпсувалися та перервалися в 60-х роках. Докладніше про це див.: Євген Нахлік. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель. Т. 1. С. 223–224.

іншим, увечері 18 березня 1858 року вдома у Бодянського Шевченко бачив Марфу Микитівну, але не згадав про неї в щоденнику. Це й зрозуміло, вона не могла конкурувати з витонченою Марією Максимович...

Про прірву в освіченості й духовності, що завжди лежала між ними, про амбітність професорської дружини й непоступливий характер ученого, можна судити з лапідарного діалогу, збереженого історією:

Марфа Микитівна: «Осип Максимович мене совестно за тебе, що я числюсь генеральшею¹, а хожу очень просто».

Осип Максимович: «Ну ладно, мене ще за книги деньги надо платить».

Щодо книжної науки, то Куліш писав про Марфу Микитівну: «Не бачив я навіть, щоб вона що-небудь читала». Та ще розповідав потрясаючи історію про те, як Осип Максимович, побоюючися гніву дружини за трату грошей на чергове придбання книг, використовував із цією метою Куліша. Вони разом накупували книг «на товкучих ринках» і везли додому сміливо: «Свою провину Запорожець Ісько звертає на гостя, а гість йому помагає тихцем розмістити контрабанду по шафах». Куліша вражала «лякливість Іська перед господинею», бо ж він добре знав його міцність, мужність і хоробрий дух у боротьбі зі своїми противниками за «Чтения» та власну гідність: «Боявся він прогнівити не то ділом і словом, та й самим помишленієм свою господиню Марфу Нікітішну, ширу московку, душу предобру, прерозумну, та разом з тим і престрогу... Була ж вона пані, мало того, що над самим Бодянським, великим ученим, знаменитим славістом і археографом, та й над його значними в науці гостями...»

Досить глянути на фотографію подружжя Бодянських, уміщену в книзі вперше за останнє сторіччя, щоб переконатися, наскільки різними в духовному плані й за характерами були осо-

¹ З 1853 р. Бодянський був статським радником, що відповідало військовому чину бригадира (між полковником і генералом), а з 1865 р. — дійсним статським радником (у військових — генерал-майор). Насправді Марфа Микитівна за словами Куліша «тратила на себе немало: комоди її трішати від шовкового шуплаття. Пані Кулешиха спитала раз її „Марфо Нікітішно! Про що ви нашиваете собі стілько шовковини?“ — „А вот нашто, — відказала московка. — Как помру, так чтоб знали племянники, што у них тетка была“».

Характерно, що навіть наприкінці 60-х років, коли Бодянський знаходився в матеріальній скруті, він не відмовляв дружині в купівлі нових нарядів: «Конец года показал кое-какую возможность, так как от того содержания (Тобто, від пенсії. — В. М.) выдѣлилось 50 руб. 70 коп. на тряпки жене...»

бини цієї шлюбної пари. Їх сімейні стосунки не були безхмарними, проте малограмотність Марфи Микитівни врешті-решт не стала перешкодою для інтелектуала, який уособлював усю славистичну науку Росії. Листи Марфи Микитівни, що цитувалися вище, написані під її диктовку чужими людьми. Зате, завершуючи один із листів, поряд із словом «любяшая» молода жінка власноруч вписала ще одне — «верная» і поставила свій кострубатий підпис. У вірності й відданості Марфи Микитівни Осип Максимович міг не сумніватися, а це — сімейний скарб, дорожчий за грамотність: «испытана целыми годами привязанность её ко мне». Спостережливий Куліш свідчив: «Вона любила його, як мати й сестра; вона тільки про нього й жила, дарма, що нічогоісінько не розуміла в науці». Саме це й спонукало Бодяньського увінчати церковним вінчанням більш як двадцятирічну епопею їхніх почуттів і спільного життя.

«Гетьманське моє майно...»

Якщо вже торкнулися теми сімейного життя Бодяньського, згадаймо про його найближчих родичів, які були відомі й Шевченкові — молодшого брата Федора та кузена Павла. Можна не мати сумніву, що в розмові з поетом 18 березня 1858 року в Москві щодо збірки українських народних пісень (про неї розповімо в наступному розділі) Осип Бодяньський сказав йому, що готує працю разом із Федором Бодяньським.

Бодяньський Федір Максимович народився на чотири роки пізніше, в 1812-му. Разом із Осипом Максимовичем навчався в духовній семінарії, яку закінчив у 1834 р. Того ж року за порадою і підтримкою старшого брата поступив у Київський університет, де слухав лекції Михайла Максимовича, який шойно став ректором університету. Ці лекції та особисті контакти з Максимовичем, встановлені дякуючи знову-таки братові, збудили й підтримували інтерес його до народної творчості.

В березні 1838 року Михайло Максимович повідомляв Осипа Бодяньського про його брата, який закінчував університет:

«Теперь начал речь с вами, скажу следующее о ближайшем к вам, о брате вашем: он кончил экзамены и получил свидетельство и степень учителя. Попечитель мне обещал поместить его, включенного уже в кандидаты, но сказал, что этого никак нельзя прежде окончания курса, т.е. прежде лета, ибо тогда только последует переборка и проч. в округе. Брат ваш жил на Подоле, ожидал по письму своему лошадей от отца и на праздники поехал в Василь-

ков. По его желанию, согласно с вашим, я дал ему до сих пор только 20 рублей. На первом экзамене он было совсем сбился, кажется, от конфузии, но мы не зачли этого и экзамен потом кончился успешно. Узнав его ближе и зная ваши участливые намерения, скажу вам, как и предполагал, что не столица его удел, и что звание уездного учителя есть настоящая для него карьера, и с нашей стороны помощь для него должна быть больше материальная, т.е. денежная: *sic!*»

Отримавши звання «вчителя російської мови в повітовому училищі», Федір Бодянський працював за фахом, у тому числі в Лохвицькому і Лубенському училищах. Осип Максимович усе життя підтримував свого брата, який залишився його повпредом в українській землі, в основному це стосувалося служби Федора Максимовича. Відомо, що, ледве познайомившись із Кулішем, який наприкінці 1846 року відправився в Україну, Бодянський просив його поклопотатися про брата перед Михайлом Юзефовичем (1802–1898) — помічником попечителя Київського навчального округу. Куліш повідомляв 9 січня 1847 року: «Пан Юзефович ісказав, що за тим не можна теперечки перевести Вашого брата на друге місце, що там учитель має свій двір і оселю; дак жаль зруйновати чоловіка; а скоро лучиться, зараз переведе».

З часом Федора Бодянського таки було переведено старшим учителем у повітове училище в Прилуки, але брат у Москві не заспокоївся і 16 березня 1851 року написав листа Юзефовичу з проханням зробити Федора Максимовича штатним наглядачем цього закладу. Наступного року той виконав прохання московського професора.

Подальші турботи Бодянського про Федора Максимовича яскраво й докладно відображено в його щоденнику 14 лютого 1854 року, коли Юзефович був у Москві й уперше зайшов до професора додому:

«Вскоре разговор завязался о моем брате, Федоре Максимовиче, которого директор Полтавской гимназии Глушановский (бывший прежде синдиком в Киевском университете) представил попечителю как неспособного к отправлению занимаемой им должности штатного смотрителя уездного училища в Прилуке и потому предложившего обратиться по-прежнему к учительству. Я сказал ему, что я послал к нему письмо за неделю до Святка об этом деле, прося заступиться за брата, которого он, по моему желанию, и определил к смотрительству, на что он отвечал, что письмо разъехалось с ним, но, возвратившись, постарается исполнить просимое, буде возможно, заметив, что дж-

ректор в особенности жалуется на частые отлучки Фёдора в свое имение, да и я сам таки однажды в проезд своей не застал его в училище.

— Конечно, это нехорошо он делает, — отвечал я ему, — но и директор не совсем прав: почему он, зная, что брат мой единственный по Вашему желанию на этом месте, не донес об его неисправности частно прежде всего Вам? Тогда бы это имело совсем другой оборот, а теперь Глушановский является решительно его гонителем.

— Да, — сказал он, — я не защищаю директора, но нужно, чтобы и брат ваш был поосторожнее: был бы помятче, сидел бы чаще и рассчитывал на наши отношения.

— Согласен, — подхватил я, — но и тому надо быть почеловечнее и не вызываться на неприятности, потому что я настаиваю на том, чтобы он остался на своем месте, в чем, без сомнения, Вы не откажете мне содействовать, а я уже распорядился посланиями к попечителю и, если нужно, еще напушу на него несколько.

— Охотно, только лучше будет развести их, например, одного, младшего, переместить в Чернигов.

— Так, но тогда прощай гетманское мое имущество, которое одно только и приковывает брата на этом месте, чтобы иметь иногда возможность присматривать за ним; в противном случае, я давно бы уже перевел его в Москву и доставил далеко повыгоднее службу.

— Хорошо, но для полного успеха не худо, если бы кто из близких к попечителю нашему еще написал об этом, и я бы по возвращении присовокупил от себя, что-де проступок Вашего брата не такого рода, чтобы его так марать, но довольно *прохворостить да лустыть*, например, вызвать, дать головнойюку, чтобы не забывался, и оставить по-прежнему.

— Положим, но где же средства у штатного смотрителя на проезд в Киев. С 600 рублями ассигнациями разве можно разъезжать так?

— Ну, уж это обделает нам Г-н, который за него очень хлопочет.

— Так и быть, только по старине быть, — сказал я в заключение этого разговора с ним*¹ (Виділено мною. — В. М.).

З цього діалогу, що зберіг аромат того часу, добре видно, як упевнено й наполегливо відстоював Осип Максимович молодшого брата. Він просив за нього, але в наступальній манері, що не передбачала відмови; він визнавав за Федором службові гріхи, проте вони не враховувалися Бодянським у вирішенні питання, яке

* Бодянский О. М. Дневник. 1852–1857. С. 112–114.

мало бути тільки на його користь; він ніби погоджувався з Юзефовичем, але заперечив або поправив усі його думки; він явно тиснув на помічника попечителя Київського учбового округу тим, що вже відправив відповідні «послання» самому попечителю й був готовий «ще напустити на нього декілька».

Так само неважко переконатися, що Бодяньський не хотів залишати без нагляду хоч який «маєток» і таке-сяке «гетьманське майно». В архівному формулярному списку чиновника Федора Бодяньського виясняємо, про що власне йшлося: «У матери его родовое имение: 6 душ мужского пола, земли: пахотной, сенокосной, лесной и усадельной примерно до 95 десятин; благоприобретённой земли пахотной и болотистой до 10-ти десятин. Дом деревянный и недвижимое имение находятся в местечке Варве Лохвицкого уезда»¹.

Коли батько Бодяньського залишився без роботи, а мати хворіла, син оголосив 31 березня 1846 року: «Пока станет меня, дни ваши, любезнейший батюшка не увидят нищеты и горя. Беру всё на себя, как заботу о вашем насущном, так равно и уплату ежегодно подушного на крестьян матушки».

Після смерті матері в 1853 р. Осип Максимович написав молодшому братові лист-довіреність:

«После смерти родной матери нашей дворянки Бодянской осталось недвижимое населенное имение — деревня, состоящее Полтавской губернии Лохвицкого уезда <...> Означенное имение по праву наследства должно перейти к нам братьям, а меж нас я, по чину своему, получаю предоставленное законом право владеть населёнными недвижимыми именьями. Законом же установлен ввод во владение наследственным имуществом, к которому я по обстоятельствам до сих пор не приступал ещё и теперь, по службе моей в Императорском Московском университете сам лично этого сделать не могу. Поэтому я прошу Вас, любезный брат, представить в надлежащие присутственные места необходимые документы с просьбой о вводе меня во владение деревней... Во всём, что касаться будет до утверждения меня в наследственных правах деревни действовать так, как бы я сам действовал...»²

Отже, Осип Бодяньський вступив у володіння маєтком і шістьма кріпосними душами. З того часу, знаходячись у Москві, він не втрачав контроль за ситуацією в маєтку, безпосередній нагляд за яким здійснював Федір Бодяньський. Принаймні, в архіві збереглися документи, що свідчать, як глибоко вникав професор

¹ ВР ІЛ, ф. 99, од. зб. 123, арк. 33.

² ВР ІЛ, ф. 99, од. зб. 13, арк. 47 зв.

у сільськогосподарські справи¹. Молодший брат представляв у Москву зошити зі своєрідними планами робіт на цілий рік, один із них називався: «Памятная тетрадь по экономии Осипа и Федора Бодянских на 1864 год». В зошиті були розписані конкретні роботи «в лето 1864 г.», прізвиська людей, які їх виконували, вартість робіт і т.ін.

У листах до брата Бодянський обговорював важливі питання управління маєтком, закликав економити кошти, зважувати рішення. Характерний приклад. Якось Федір Максимович повідомив, що їх селяни просять виділити їм садibu, і Осип Максимович відповів, що, можливо, приїде сам додому: «Тогда потолкуем об отведении усадьбы крестьянам... Надо всё это устроить, чтобы ни нам, ни им не было обидно». Втім Осип Максимович рідко від'їжджав із Москви, не пускали професорські турботи, робота в «Чтениях», а то й нестача грошей: «Боюсь только одного, то есть карманных препятствий, которые одни меня так долго держат на цепи и не пускают никуда из Москвы, а тем пуще в нынешнее дорогое-предорогое время»².

Правду кажучи, Бодянський і не збирався скільки-небудь надовго покидати Москву, але він був людиною, яка завжди пам'ятала про «чорний день», та й відчуття того, що в Україні є притулок, місце, де можна перебути якийсь час чи взагалі сховатися, гріло в Москві його «запорозьку душу»³. В атестаті заслуженого професора Московського університету, складеному в 1868 р., зазначалося: «Имеет имя». В іншому подібному документі тих часів написано докладніше: «Имеет: Полтавской губернии Лохвицкого уезда землю, населённую временно-обязанными крестьянами, доставшимися по наследству от матери»⁴. Тож і Федір Максимович вікував вік удома значною мірою з ініціативи старшого брата. Бо ж інакше Бодянський таки б «перевів його в Москву». Якось у листі до Пантелеймона Куліша він писав: «...коли вже переселяться, то переселяться у столицю, Земляче... У столиці ніхто ще ніколи не загинув: рано-пізно, а все-таки можна куди-

¹ Якось у травні 1850 року Бодянський розмірковував про родючість малоросійських земель. Його співбесідник Сергій Шипов зауважив, що найперше господар землі має встановити, що вигідно вирощувати, затім організувати виробництво. Бодянський зяготував: «Но малороссийские помещики почти все ни о чём этом не заботятся».

² ВР ЛГ, ф. 99, од. зб. 62, арк. 265 зв.

³ В листі до брата в березні 1858 року писав: «Авось даст Бог мне возможность грядущим летом вырваться мне из Москвы на родину, в июле или же июле, хоть неделек на две».

⁴ Центральний історичний архів Москви, ф. 418, оп. 35, од. зб. 139, арк. 3; оп. 37, од. зб. 827, арк. 9.

небудь попасти, хоча в підсусіди; воно ж тутечки і є з ким душу одвести, — чи то у мові, чи то за книжкою якою, за що не треба і грошенят своїх платити; аби б тільки була хіть до читання, нанесуть стільки добрі люди, що ходором голова заходить од їх ласки».

Та ці сентенції не стосувалися молодшого брата, який впродовж 20 років, аж до смерті своєї в 1873-му, наглядав за «нерухомим майном». А після цього Осип Максимович передав у Варву довірєність на управління маєтком його дружині Любові Бодянській. Крім того, він виплатив усі Федорові борги¹.

Іван Франко якось писав, що Пантелеймон Куліш у поемі «Куліш у пеклі» «говорить про Бодянського з заїлою, безтямною ненавистю, виводячи його як захланного грошолоба з мішком грошей на шиї. Ну, здається, чим-чим, а грошолобством годі докоряти Бодянському...»². В опублікованій поемі зустрічаємо чимало несправедливого навіть стосовно Тараса Шевченка, проте Бодянського Куліш грошолобом не називав, а слова про те, що один із пекельників «грішми набивав карман», його не стосувалися. Більше того, в «дописках» до своєї химерної поеми Куліш величав Осипа Бодянського «безплатним трудолюбцем», маючи на увазі, що за секретарство в «Чтениях» той не отримував «ніякої плати»: «Безсребреник був Ісько Материнка, не стяжатель...»³. Втім, у Франкових словах приваблює те, з якою рішучістю захистив Іван Якович Осипа Максимовича.

Звичайно, професор університету Бодянський в кращі часи був забезпеченою людиною й жив небідно, хоча й був украй невибагливим. Як згадував Куліш, вранці Бодянський «самітнє гуляння заїдав шматочком булки, часом і проскурою, розмоченою в теплій водиці, без сахару». Втім, він міг дозволити собі тратити чималі гроші на Марфу Микитівну й, головне, на книги: «тільки тративсь на книги, да й ті скуповував більш по товкучих ринках» (Куліш). Осип Максимович допомагав братові, а ще більше — матері й родичам Артем'євої. Він не був марнотратцем, скрупульозно записував витрати й у кожній життєвій ситуації знав, якою сумою володів і скільки грошей здатен викласти.

В цьому контексті цікаво познайомитися з шоденниковими записами, в яких Бодянський розповідав про збирання грошей між університетськими колегами на різні заходи, бо це дозволяє досить точно визначити, як сам Осип Максимович, так би мовити, позиціонував свої фінансові можливості в близькому середовищі.

¹ ВР ІЛ, ф. 99, од. зб. 121, арк. 147.

² Франко І. Твори в двадцяти томах. Т. XVII. — К.: Державне видавництво художньої літератури, 1955. С. 417.

³ Куліш П. Твори в двох томах. Т. 2. С. 683, 684.

Скажімо, 5 лютого 1855 року Бодянський докладно записав, як були зібрані гроші серед професорів і викладачів на обід в честь попечителя університету Назимова. Картина була такою: по 100 рублів внесли ректор університету Альфонський і доктор медицини, видавець «Московской медицинской газеты» Іноземцев; по 50 рублів — 3 чоловіка, в тому числі Шевирьов; по 40 — один; по 30 — 1; по 25 — 6 чоловік; по 15 — 9 чоловік; по 10 рублів — 35 чоловік; по 5 — 3 чоловіка. «Я попав в предпоследний разряд», — зафіксував Осип Максимович і заакцентував на тому, що в промові на обіді Погодін «особенно хорошо выразился о бедном состоянии учёного сословия в университете нашем...» Наступний опис подібного характеру зроблено 23 листопада 1855 року, коли професура збирала гроші на пам'ятник Грановському. Суми були значно менші: Назимов — 25 рублів; Альфонський — 10. «Мне пришлось почти вслед за этой знатью и я подмахнул 5...» Очевидно, що Бодянський не відносив себе до «знаті» в матеріальному плані, не випадково, коли влітку 1857 року йому запропонували поїхати в Європу лише з університетським «пособием» у 2500 рублів, але без окладу професора, він образився настільки, що відмовився.

Відомо, що тоді ж, улітку 1857-го, Шевченко, збираючись із заслання в Петербург, грошей мав «дуже небагато», і Бодянський у порівнянні з ним здається багатієм. Але професор не числиться серед людей, які допомагали постові матеріально. Втім, і Михайло Щепкін... Та не будемо судити Шевченкових друзів, як не судив їх Тарас Григорович.

«Двоюрідний брат мій Павло Іллєч Бодянський...»

У щоденнику Бодянського зустрічаються також згадки про його кузена, скажімо, 1 грудня 1855 року: «Вечером нежданно и негаданно приехал двоюродный брат мой Павел Ильич Бодянский из Полтавы, где служит в разных местах¹ с честью, успехом и от-

¹ Павло Бодянський (1809—1869) працював редактором газети «Полтавские губернские новости», входив до Полтавського губерньського статистичного комітету. Автор красномовної «Памятной книжки Полтавской губернии», складеної з його газетних статей про події місцевої історії. Був особою відомою за межами Полтави, про що, скажімо, свідчить запис Осипа Бодянського в щоденнику 10 травня 1850 року: «...сошелся с И. В. Калнистом, московским гражданским губернатором. Он тот час со мною стал говорить, заведши речь о двоюродном моём брате Павле Ильиче в Полтаве». Між іншим, Бодянський ще у 1845 р. надрукував у «Полтавских губернских ведомостях» статтю про малоросійське наріччя.

личием и дослужился до коллежского советника и имеет Анну на шее. С 1846 года не видался я с ним и как тогда не узнал его, когда он приехал ко мне в Варву в самый день отъезда моего, так и теперь. Несколько минут смотрел на него и едва-едва вспомнил». Через півроку кузен знову зупинявся у Бодянського по дорозі в Петербург, де мав зустрітися зі своїм столичним куратором, членом Державної ради, начальником Головного штабу Военно-начальных закладів, генерал-ад'ютантом Яковом Ростовцевим.

Про Ростовцева Бодянський знав, як про представника так званої «руської» партії в Петербурзі, до якої входив цесаревич, а тепер уже цар Олександр Миколайович, великий князь Костянтин Миколайович, а також у минулому шеф жандармів і начальник III відділу, а з 1856 р. голова Державної ради і Комітету міністрів Олексій Орлов та ін. У квітні 1856 року Бодянський навіть занотував у щоденнику: «Пишут из Петербурга..., что у министра народного просвещения была недавно стычка с Ростовцевым по Совету военно-учебных заведений, кончившаяся не в пользу Норова. Государь объявил, что не примет его с докладом до тех пор, пока он не помирится с Ростовцевым»¹. В травні 1858 року Бодянський коротко записав, що новий міністр народної освіти Євграф Ковалевський «принужден скакать», в тому числі під дудку Ростовцева. Пишу про це тільки тому, що від зустрічі з кузеном у щоденнику не залишилося навіть згадки про справи полтавські чи, може, варвинські, зате докладно описано, зі слів Павла Бодянського, як на початку минулого 1856 року той чув у Петербурзі, що цар дав великі повноваження графу Олексію Орлову, який очолював російську делегацію на мирному конгресі в Парижі в лютому 1856 року.

Про самого Павла Бодянського господар зафіксував тільки, що він працював інспектором у відомстві Ростовцева: «Через три года намеревается выйти из него, кончив службу, на полную пенсию (в 1400 руб. серебром)»².

До речі, в одному зі своїх останніх листів (до Федота Ткаченка³ від 4 січня 1861 року), Шевченко писав:

«Посилаю тобі 10 моїх „Букварів“ на показ, а с конторы транспортов ты получиши їх 1000 і, не розв'язувавши тюка, передай Йо-

¹ Конфлікт було улагоджено за участю царя.

² Павло Бодянський вийшов у відставку в 1859 р.

³ Ткаченко Федот Леонітович (1819–бл. 1885) — деякий час вчився в Академії мистецтв із Шевченком, а в 1841–1842 рр. жив з ним на одній квартирі. Після закінчення Академії мистецтв у травні 1842 року працював учителем малювання в Полтавській гімназії.

⁴ Йшлося про посібник для навчання грамоти в недільних школах, складений Шевченком українською мовою восени 1860 року. Збереглися лише чорнові фрагменти рукопису.

го, хто там у нас старший над воскресними школами? то йому і передай. А він нехай як знає спродасть, а грошики положить в касу воскресної школи. От що!

...Дай один „Букварь“ редактору „Губернских ведомостей“ (тобто — Павлу Бодяньському!) і попроси його, щоб він напечатав, що такий-то і такий „Букварь“ продається по три копійки в пользу воскресних шкіл» (Виділено мною. — В. М.).

Отже, Шевченко знав про Павла Бодяньського, а, можливо, був і знайомий з ним особисто. Принаймні, про знайомство в Прилуках із його батьком — протоієреєм Іллею Бодяньським¹ — Тарас Григорович згадував у «Музыканте». Ця повість, нагадаю, починається так: «Если вы, благосклонный читатель, любитель отечественной старины, то, проезжая город Прилуки, Полтавской губернии, советую вам остановиться на сутки в этом городе, а если это случится не осенью и не зимой, то можно остаться и на двое суток. И, во-первых, познакомьтесь с отцом протоиереем Илиею Бодянским, а во-вторых, посетите с ним же, отцом Илиею, полуразрушенный монастырь Густыню²...» Між іншим, Ілля Бодяньський мав у себе перекладену Осипом Бодяньським книгу Шафарика «Славянские древности»³ й учені давно висловлюють припущення, що Шевченко міг там читати цей твір.

«Щоб до Москви допхаться...»

У той час, коли професор Бодяньський повинчався в Москві з Марфою Артем'євою, в Новопетровському укріпленні засланець

¹ Протоієрей — перший у ряду священників при церкві, був звичайно настоятелем церкви. Ім'я протоієрея Іллі Бодяньського зустрічається в листах Осипа Максимовича до батьків. Скажімо, в лютому 1848 року Бодяньський вирішив через нього надсилати додому «Московские ведомости», а через два роки повідомляв: «Дядя Илья Гаврилович просил или лучше намекал в своём письме ко мне не отягощать его пересылкой их к вам». Бодяньський просив передавати вітання «дядиньке Илье Гавриловичу».

² В листі до батьків 30 травня 1845 року Бодяньський розповідав про зустріч у Москві з високопреосвященним Гедеоном, який був родом із Переяслава: «Много и долго говорили мы с душевным удовольствием и взаимной откровенностью как вообще о Малороссии, так в особенности о Переяславе, Лубнах, Прилуках и нововозванном им Густыньском монастыре близ нашей Борщаговки, гдѣ рола Бодяньских. Последнее обстоятельство очень порадовало его, потому что он весьма уважает дядю Илью Гавриловича, которого просьбу об увольнении два раза не принял и только на усиленные настояния согласился извинить от заседаний в Духовном правлении» (Виділено мною. — В. М.).

³ Наприкінці 1837 року Бодяньський писав Погодіну з Праги: «Вышла ли 3-я книга 1-й части наших Славян. Древностей? Если вышла <...> прошу Вас покорнейше переслать по одному экземпляру 2 и 3-й книги этих Древностей, по почте, в <...> Прилуки: Его Высокоблагословенію Ильи Гавриловичу Бодянскому (моему родному дяде)....»

Шевченко вже чекав офіційного розпорядження про своє звільнення. 21 липня він записав у щоденнику: «...Выходя из укрепленья, встретил зрителя полугоспиталя Бажанова¹, и он первый поздравил меня с свободой. 21 июля 1857 года в 11 часов утра». Можливо, в ту мить згадалися йому московські друзі Михайло Шепкін і Осип Бодянський, бо Москва займала чільне місце в планах повернення Шевченка із заслання.

Вперше ця тема в загальному вигляді виникла в листі до Броніслава Залеського від 10—15 лютого 1857 року, з якого видно, що Шевченко в уяві малював дорогу через Москву («Потом пауза до Москвы. Потом Москва, оставшиися друзья и школьные товарищи»), далі — через Вільно в Петербург. У наступному варіанті вимріяна дорога кардинально міняється, проте Москва залишається в плані повернення із заслання. В листі до Михайла Лазаревського з Новопетровського укріплення, написаному в два прийоми 22 квітня і 8 травня 1857 року. Шевченко писав: «Грошей у мене тепер дуже небагато, але якби дав Бог тую волю, то можна було б позичити трохи, щоб до Москви або Чорноморії допхаться, а там уже я не загину». Таким чином, Москва, де Шевченко міг сподіватися на допомогу Шепкіна й Бодянського, стоїть тут нарівні з українською землею — Чорноморією («як дасть Господь милосердний, приїду сам на Січ...»), де засланець збирався спертися, передусім, на Якова Кухаренка. Тому ж Лазаревському писав 20 травня: «...не знаю ще, як я і поїду. Чи на Оренбург, чи Волгою до Нижнього і на Москву, чи на Чорноморію?» (Виділено мною. — *В. М.*). Проте, отримавши на початку червня листа від Михайла Лазаревського, в якому той поздоровив Шевченка із звільненням, Тарас Григорович, говорячи його словами, «перелицював свою дорогу в столицю». Першим свідченням цього є запис у щоденнику 13 червня, де чітко йдеться про дорогу по Волзі до Нижнього Новгороду: «Потом в Москву, а из Москвы, помолившись Богу <...> через 22 часа и в Питер. Не правда ли, яркая фантазия?» Втім, якраз ця «фантазія» і накреслила Шевченкову дорогу із заслання. Та поки така дорога стала реальністю, Москва ще не раз згадувалася в листах і щоденнику поета. 30 червня Шевченко записав: «...весь мой капитал состоит из 100 рублей серебра, на который я, кроме дорожных издержек, намерен еще сделать в Москве необходимое платье...» (Виділено мною. — *В. М.*).

Наступного дня Шевченко відповів на згаданого вже листа Лазаревського: «Чорноморію оставив до другого разу, а вдарив просто

¹ Бажанов Микола Єфремович — підпоручник, Шевченко познайомився з ним і його дружиною в укріпленні, намалював їм її парний портрет.

через Астрахань Волгою до Нижнього, а потім через Москву і до тебе, мій друже милий, мій єдиний». Нарешті 10 серпня 1857 року поет написав Залеському вже з Астрахані: «15 августа понесёт меня пароход из Астрахани до Нижнего Новгорода, а оттуда diligens в Москву, а из Москвы паровоз в Петербург. Весело, друже мой единый, невыразимо весело, когда наши волшебные воздушные замки начинают быть осязательными» (Виділено мною. — В. М.).

Неважко переконатися, що Москва, яка вже почала приходити поетові в снах, розглядалася ним як важливий, обов'язковий пункт по дорозі до Петербурга. Проте, річ тут не лише в її географічному розташуванні, Шевченко сприймає Москву, сказати б, як надійне місто, в якому йому допоможуть друзі. Зустріч з друзями, передусім із Михайлом Щепкіним і Осипом Бодянським, важила для засланця надзвичайно багато, зокрема в психологічному плані Шевченкові життєво потрібно було відчутися справжнє людське тепло. До того ж Москва притягувала поета як інтелектуальний і культурний центр, де він міг відразу відчутися творчий пульс давно втраченого ним світу.

Дуже важливо пам'ятати про внутрішній, духовний стан Шевченка наприкінці заслання, який він сам схарактеризував у щоденнику 20 червня 1857 року: «Мне кажется, что я точно тот же, что был и десять лет тому назад. Ни одна черта в моём внутреннем образе не изменилась. Хорошо ли это? Хорошо. По крайней мере, мне так кажется. И я от глубины души благодарю моего Всемогущего Создателя, что он не допустил ужасному опыту коснуться своими железными когтями моих убеждений, моих младенчески светлых верований». 28 липня Шевченко знову повертається до цієї болючої духовної теми: «...поблагодарил Всемогущего Человеколюбца, даровавшего мне силу души и тела пройти этот мрачный, тернистый путь, не уязвив себя и не унизив человеческое достоинство».

Шевченка мучило те, що впродовж десяти років його намагалися «перетворити в ніщо», в «бездушну машину», щоденно тяжко принижували людську гідність. Але він ставився до своїх мучителів по-християнськи: «Я в глубине души прошая моих гонителей и только молю Всемогущего Бога избавить скорее от этих получеловеков». Водночас, Шевченко виокремлював людей, чистих душею, й тягнувся до них. В останньому записі щоденника, зробленому в Новопетровському укріпленні, 29 липня поет занотував хвилюючу оцінку свого земляка з-під Лисянки, солдата Андрія Обеременка: «...я полюбил его за то, что он в продолжение двадцатилетней солдатской пошлой, гнусной жизни не опомнил и не унизил своего национального и человеческого достоинства. Он остался верным во всех отношениях своей прекрасной национальнос-

ти» (Виділено мною. — В. М.). Ці слова про національну й людську гідність представників прекрасної національності звучать нині як заповіт Кобзаря кожному з українців.

Сподіваючись на швидке звільнення, Шевченко запитував себе: «Дожду ли я тех блаженных дней, когда из памяти моей испарится это нравственное безобразие?» Поет розумів, наскільки глибоко врізалося в його пам'ять гірке й болюче неподобство заслання, але він інтуїтивно відчував, що на волі перші, справді блаженні, щасливі дні подарують йому друзі й знаомі, передусім у Москві. Шевченко не помилився.

**«Тричі разом спасибі за те,
що ти хочеш сам приїхати в Нижній»**

20 вересня 1857 року Шевченко прибув пароходом у Нижній Новгород, маючи намір відразу ж їхати далі через Москву до Петербурга. На нещастя, поетові оголосили, що його відпущено з Новопетровського укріплення без дотримання «потрібних» формальностей і насправді йому заборонено жити в Петербурзі та Москві. Ось як про це говорилося в невідомому досі офіційному документі Санкт-Петербурзького військового генерал-губернатора московському військовому генерал-губернатору:

«По Высочайшему повелению, объявленному Военным министром Оренбургскому и Самарскому генерал-губернатору от 1го Мая сего года, рядовой Оренбургского линейного № 1 батальона Шевченко (бывший художник Императорской Академии художеств, отданный в службу за политическое преступление), во внимание к ходатайству Президента Академии художеств ее Императорского высочества великой княгини Марии Николаевны уволен от службы с учреждением за ним надзора там, где он будет жить, и с воспрещением выезда в обе столицы.

По неосновательному распоряжению коменданта НовоПетровского укрепленья, где состоял на службе Шевченко, до увольнения его в отставку, выдан сему рядовому билет, в котором не обозначено воспрещения жительства в столицах, вследствие чего Шевченко и отправился в С.-Петербург¹.

¹ Комендант Новопетровського укріплення майор Іраклій Усков дістав за це від командира Окремого Оренбурзького корпусу генерал-ад'ютанта Олександра Катеніна суворе зауваження: «...Выдав рядовому Шевченке билет на свободный проезд в С.-Петербург без достаточных к тому оснований и вопреки распоряжения ближайшего начальства сего рядового <...> поступили весьма опрометчиво, и только в уважение долговременной, усердной и полезной службы вашей я ограничиваюсь на сей раз объявлением вам за это строгого замечания...»

По сему генерал-аъютант Катенин просит меня, если Шевченко находится в настоящее время в С.-Петербурге, сделать распоряжение к объявлению ему изложенной высочайшей воли и вытребовать от него сведение, где он пожелает иметь жительство, для сообщения подлежащему гражданскому начальству об учреждении за ним надзора.

Сделав распоряжение по вверенному мне управлению к удовлетворению изъясненного требования, я долгом считаю сообщить об оном Вашему сиятельству, на случай прибытия рядового Шевченко в Москву или Московскую губернию»¹ (Виділено мною. — В. М.).

Тільки за допомогою друзів і знайомих, Шевченкові вдалося залишитися в Нижньому Новгороді і чекати дальшого вирішення своєї долі.

Поет писав Щепкіну: «Тепер я в Нижнім Новгороді, на волі, — на такій волі, як собака на прив'язі...» В цих скрутних обставинах Шевченко, шукаючи дружнього плеча і щирої підтримки, найперше звернувся за допомогою саме до Щепкіна. На побутовому рівні прийнято вважати, що поет просив Щепкіна приїхати до Нижнього Новгорода, щоб зустрітися. Справді, просив, але тут є нюанси, про які варто сказати.

Історія цієї зустрічі коротко така. Ще в серпні 1857 року Шевченко писав Якову Кухаренкові з Астрахані: «І я тепер із Астрахані попростую на пароході аж до Нижнього Новгорода, а там через Москву в столицю. Але чи швидко я туди прибуду, святий знає. Я в Москві побачуся з старим Щепкіним (якщо він жив)...» (Виділено мною. — В. М.). Так що Тарас Григорович мріяв про зустріч з артистом у Москві задовго до того, як встановив з ним зв'язок через пошту. Лише 12 листопада 1857 року Шевченко звернувся безпосередньо до Щепкіна в листі:

«Друже мій давній, друже мій єдиний!.. Якби-то нам побачиться, якби-то нам хоть часиночку подивиться один на одного, хоть годиночку поговорить з тобою, друже мій єдиний! Я ожив би, напоїв би своє серце твоїми тихими речами, неначе живущою водою <...> Так щоб подивиться мені на тебе, великий мій друже, я сидячи отут, от що видумав: чи не найдеться коло Москви якогось-небудь села, дачі або хутора з добрим чоловіком? Якщо єсть у тебе такий чолові'яга з теплою хатою, то напиши мені, батьку, брате мій рідний! А я і приїду хоч на один день. Хоч на одну годиночку. Зробімо так, мій славний друже!» (Виділено мною. — В. М.). У щоденнику Шевченко занотував: «...написал письмо М. С. Щепкину. Прошу свидания с ним где-нибудь на хуторе в

¹ Центральний історичний архів Москви, ф. 16, оп. 47, спр. 130, арк. 4—5 зв.

окрестностях Москвы. Как бы я рад был [увидеть] этого славного артиста-ветерана».

Отже, Шевченко виступив ініціатором зустрічі, проте він, мабуть, не наважився просити Щепкіна про приїзд у Нижній Новгород, а збирався приїхати до нього сам. Щепкін відповів одразу, на жаль, цей лист його невідомий. Зате зберігся лист від 27 листопада, в якому він пише таке:

«...Ежели тебе очень хочется увидеть мою старую фигуру, то можно приехать: у сына под Москвой у 40 верстах есть дача, Никольское, не доезжая Москвы за две станции, Богородского уезда, с Купавловской станции, версты три от дороги по Владимирскому тракту, — то ежели не раздумал, то все-таки прежде извести аккуратно, когда выедешь, потому что нужно приготовить комнату для жилья, то есть дня за два до приезда нужно протопить <...> Ежели все это будет очень затруднительно, **то не приехать ли мне в Нижний?** И это не для того только, чтобы повидаться, а поговорить бы многое нужно, может быть, моя старая голова навела и твою на добрую мысль; а для того, чтобы только повидаться, нам делать такие расходы жирно» (Виділено мною. — В. М.).

Таким чином, ідею приїзду до Нижнього Новгорода подав саме Щепкін. І схвилований Шевченко записує в щоденнику 1 грудня: «Получил письмо от М. С. Щепкина, в котором он предлагает мне свидание в селе Никольское (имение его сына) или же, если я не имею лишних денег на поездку <...> **то он обещает сам приехать ко мне в Нижний.** Как бы он возвеселил и меня, и своих нижегородских поклонников. Напишу ему, пускай едет сюда и пускай на здешней бедной сцене потряхнёт стариной» (Виділено мною. — В. М.).

Але довгий час артист турбувався про те, щоб устигнути приготувати вихолоджену дачу в підмосковному Никольському до приїзду Шевченка. 5 лютого 1858 року Василь Погожев повідомляв Шевченка: «Михайло Семенович спрашивает, когда ты именно можешь к нему приехать в Подмосковную? А потому и прошу тебя, любезнейший друг Тарас Григорьевич, известить меня письмом..., а я сообщу Щепкину, — дабы к тому времени приготовили, т.е. [надо] отопить дом». Але сам Щепкін у листі від 6 лютого просив Шевченка: «Пожалуйста, извести пораньше о своем приезде, а то в Никольском нужно будет приготовить». Здається, дрібна подробиця, а як багато вона говорить про ширу дружбу й доброту Щепкіна!

Що ж до Шевченка, то він загорівся тепер ідеєю зібрати у Щепкіна своїх друзів. Звертається з листом до Михайла Лазаревського: «Пише мені старий Щепкін і просить, щоб я приїхав до

нього на праздники в гості. В саму Москву мені їхати не можна; то він просить мене до свого сина на хутір, десь недалеко коло Москви... А що якби і ти, взявши Куліша та й Семена (С. С. Гулака-Артемовського — *В. М.*) з собою, та й ви приїхали на той благодатний хутір. А дуже добре б було».

Коли з'явилася можливість приїзду Щепкіна в Нижній Новгород, Шевченко 4 грудня 1857 року просить уже Куліша безпосередньо: «Старий Щепкін на тім тиждні хоче до мене приїхати в гості; а що, якби і ти, молодий, забіг за ним в Москву та вкупочці і прилетіли б до мене. Дуже б, дуже б добре ви зробили, други мои искреннии!.. Я жду тебе, а ти стань мені за рідного брата: поцілуй свою любу жіночку за мене і за себе, та й гайда на залізний шлях».

Про це щире прохання Шевченко повідомив і Щепкіна: «Я сьогодні ж пишу і Кулішеві: може і він заїде за тобою, та разом і приїдете, мої гості дорогії». Втім, відразу приписав: «Куліша не треба ждати: може, він і не поїде, а мені б з ним дуже-дуже треба було б побачитися. Напиши, будь-ласка, і ти йому, він тебе, батька нашого лучче послухає. Посоромиться не послухати». Про ці листи Шевченка занотовано й у його щоденнику 4 грудня: «Написал Щепкину и Кулишу. Прошу их, друзей моих великих, отложить всякое житейское или служебное попечение и приехать ко мне недели на две, а ещё совесть не зазрит, то и больше. Как бы я счастлив был, если б сбылось моё желание. Авось-либо и сбудется».

З великим другом Щепкіним збулося, з Кулішем — ні. Той не збирався до Шевченка і відповів йому в середині грудня: «Не подобає мені, друже мій Тарасе, їздити на розмову з тобою, бо про тебе побиваються, як би тебе залучить до столиці; як же піjde слава, що вже й тепер до тебе збираються земляки, як жиди до рабина, то гляди — й попустиється твоє діло в великих панів! Я ж, собі на лихо, чоловік у громаді замітний, то зараз же й дізнаються, що поїхав за сім миль киселю їсти <...> Так не жди мене й не пеняй на мене. Мені сей їзд не зашкодив би, а тобі певно зашкодить». За словами біографа Шевченка Олександра Кониського, «на огонь щиросердних, радісних сподіванок поета Куліш линув цебром холодної води».

Втім, Шевченко примирливо записав у щоденнику: «Получил письмо от П. Кулиша. Он отказывается от свидания со мною здесь, не по недостатку времени и желания, но во избежание толков, которые могут замедлить моё возвращение в столицу. Я с ним почти согласен».

Не приїхали в Нижній Новгород Михайло Лазаревський і Микола Костомаров. 5 листопада 1857 року Шевченко занотував: «Ученый чудака пишет, что напрасно прождал меня две недели в

Петербурге и не хотел сделать ста верст кругу, чтобы посетить меня в Нижнем». Михайло Максимович перед виїздом Щепкіна в Нижній Новгород написав Шевченкові: «Полетів би і я отце із ним до Нижнього — да ба! Нужда не пуска з Москви <...> живи, небоже, роби, небоже, то Я бог поможе!»

Слава Богу, що на відміну від Куліша, Щепкін не мав сумніву в тому, що Шевченка треба негайно підтримати, не займався хитроумством. І поет був йому за це безмежно вдячний: «Спасибі тобі, Богу милий мій друже, за твої сердечнії, ласкавії письма. Спасибі тобі за приглашение в село *Никольское*, а тричі разом спасибі тобі за те, що ти хочеш сам приїхати в Нижній. О, як би ти добре зробив, якби приїхав!»

...За день до приїзду Щепкіна Тарас Григорович захоплено писав академіку Петербурзької Академії мистецтв Миколі Осипову: «...Я же жду к себе из Москвы дорогого гостя на праздник <...> И кого бы вы думали я так трепетно дожидаю? 70-летнего знаменитого старца и сердечного друга моего, Михаила Семеновича Щепкина. Не правда ли, дорогой гость у меня будет? Да еще какой дорогой, единственный!»

«Який я шасливий цією нелицеїрною дружною!»

І сімдесятирічний Щепкін приїхав до свого друга! Далека поїздка кінями в мороз і хуртовину була для старого подвигом. Він єдиний із Шевченкових друзів відвідав його в Нижньому Новгороді. За чотири роки до цього Щепкін так само підтримав у Лондоні Олександра Герцена, який про це писав: «Я испугался от радости <...> Русские в это время всего меньше ездили за границу и все больше боялись меня <...> И первый русский, ехавший в Лондон, не побоявшийся протянуть мне руку, был Михаил Семёнович».

Дружина Щепкіна Олена Дмитрівна повідомляла їхнього сина Олександра 18 грудня 1857 року: «Отец едет в Нижний к Шевченку на свой счёт, утешить его, ибо сказал, что в столицу не позволено въезжать» А 23 грудня додавала в черговому листі: «Отец уехал в Нижний к Шевченку-стихотворцу, которого вернули из ссылки и не велят в столицу въезжать». В цих рядках, призначених для сина, особливо добре видно безкорисливість, щирість і доброту вчинку, який Щепкін присвятив своєму другові.

Майже тиждень Щепкін був у Нижньому Новгороді, для Шевченка це були шасливі дні, наповнені бесідами і грою геніального

артиста в ролях Городничого, Любима Торцова, Матроса, Михайла Чупруна¹ в п'єсах М. В. Гоголя, О. М. Островського, Т.-М.-Ф. Соважа й Ж.-Ж.-Г. Делур'є, І. П. Котляревського: «Я все ще не могу прийти в нормальное состояние от волшебного, очаровательного видения. У меня все еще стоит перед глазами городничий, Матрос, Михайло Чупрун и Любим Торцов. Но ярче и лучезарнее великого артиста стоит великий человек, кротко улыбающийся друг мой единый, мой искренний, мой незабвенный Михайло Семёнович Щепкин».

Коли 29 грудня, о 12 годині ночі Щепкін від'їхав до Москви, Шевченко записав у щоденнику:

«Шесть дней, шесть дней полной, радостно-торжественной жизни! И чем я заплачу тебе, мой старый, мой единый друже? Чем я заплачу тебе за это счастье? За эти радостные сладкие слёзы? Любовью! Но я люблю тебя давно, да и кто, зная тебя, не любит? Чем же? Кроме молитвы о тебе, самой искренней молитвы, я ничего не имею».

Крім молитви великий поет мав ще геніальне Слово, і в ньому навіки залишив в історії свою ширу любов до великого артиста.

Дні, проведені Шевченком із Щепкіним у Нижньому Новгороді, були найбільшим духовним потрясінням учорашнього засланиця в перші місяці на волі: «Я теперь не в силах ни о чем больше писать, ни думать». 4 січня 1858 року поет зізнався Щепкіну: «Друже мій єдиний! Я ще й досі не вгамувався од того великого свята, що ти мені завдав на самоті. Якщо не полегша трохи згодом, то я не знаю, що мені й робить з моєю дурною головою, думаю, та я сам тепер не знаю, що думаю». Тарас Григорович рветься знову побачити свого друга й вирішує приїхати до нього в Никольське на Масницю (1858 року випадала на тиждень з 27 січня по 2 лютого). Але Щепкін у листі від 15 січня сповістив, що в цей час не зможе виїхати з Москви в Никольське й запросив його в село на перший тиждень посту (3–9 лютого).

Втім, у цьому листі Щепкін уже пропонує Шевченкові приїхати до нього в Москву: «Что же касается до твоего приезда к масляной в Никольское, то ежели ты уже получил разрешение на приезд в Питер, то в таком случае ты можешь приехать прямо ко мне в Москву, и даже ежели и не получил..., ты можешь приехать в Москву прямо ко мне, якобы для своих нужд». Отак і було сформульовано за-

¹ Про що роль Щепкіна очевидець писав: «В «Москале-чаривнике» М. С. Щепкин беспрекословно не Щепкин, а малороссийский казак Чупрун в полном типе этого лица, с его говором, поговорками, ужимками, ухватками, движениями, осанкою и бытом. Знаешь, наверное, что на сцене Щепкин — и невольно сомневался, не Чупрун ли это в самом деле?»

прошення Шевченка в московську оселю Щепкіна. В середині лютого Щепкін підтвердив це своє запрошення.

В цей час Шевченко налаштований на Никольське, а в його уяві знову виникає поворот на Україну. 16 лютого поет пише Якову Кухаренку так: «Приїздив до мене на святки колядувать старий Щепкін, спасибі йому. Думаю оце поїхать до його під Москву в село Никольське, та може там і до літа останусь, а літом, якщо не пустять у Пітер¹, то чкурну в Харків, а з Харкова, як Бог поможе, то і на Чорноморію». Здійснити цей намір Шевченкові не судилося, а в цих його рядках, між іншим, ще раз викладена зовсім інша лінія його життя після заслання. Наступного дня в листі до Іраклія Ускова поет знову писав: «На будущей неделе думаю оставить навсегда Нижний Новгород, прожить до весны под Москвой у Щепкина, а весной, если не разрешат жить в столицах, поеду в Харьков, в Киев, в Одессу и за границу. Бог с ними и с столицами». Гай-гай, у житті повернуло все інакше!

У всякому разі Шевченко не мав сумніву, що й, приїхавши в Никольське, він побуває у Щепкіна в Москві. В тому ж листі до Ускова обіцяв: «Пришлю вам из Москвы какую-нибудь хорошую книгу». Та й адресу давав: «А письмо ваше адресуйте на имя Михайла Семёновича Щепкина в Москву, в контору императорских театров». 21 лютого Шевченко занотував у щоденнику: «Писал Лазаревскому, чтобы он свои письма ко мне адресовал на имя М. С. Щепкина в Москву». 22 лютого в листі до Лазаревського пише: «Адрес мій: В Москву. Михайлу Семёновичу Щепкину. С передачею. В конторе императорских театров».

Шевченко спочатку повідомив артиста, що збирається виїхати в Никольське 25 лютого. Він, як ми вже знаємо, планував не повертатися в Нижній Новгород. Але якраз у цей день, на своє 44-річчя, Шевченко одержав лист Михайла Лазаревського зі звісткою про дозвіл проживати в Петербурзі під наглядом поліції. Таким чином, він отримав офіційну можливість заїхати до Щепкіна безпосередньо в Москву. До речі, Шевченка й у заслання везли в червні 1847 року також через Москву (а потім через

¹ Шевченко ще не знав, що питання про його приїзд у Петербург уже було вирішено. 13 лютого 1858 року начальник III відділу В. А. Долгоруков писав міністру внутрішніх справ С. С. Ланському: «Ныне по всеподданнейшему докладу моего ходатайства оё и[мператорско]го высочества президента Академии художеств [осуду]р и[мператор] изволил всемилостивейше разрешить отставному рядовому Шевченко прохотять в С.-Петербурге и для усовершенствования в живописи посещать классы упомянутой Академии с тем, однако, чтобы он подвергнут был здесь строгому полицейскому надзору и чтобы начальство Академии имело должное наблюдение, дабы он не обращал по зло своего таланта и живописи».

Симбірськ, Самару, Бузулук), про що не часто згадують. І повертався він у Петербург через Білокам'яну.

В інформації воєнного губернатора Нижньогородської губернії Муравйова на ім'я московського воєнного генерал-губернатора Закревського, знайдений мною в Центральному історичному архіві Москви, перебування Шевченка в Нижньому Новгороді узагальнено в двох фразах: «...В сентябре 1857 года Шевченко прибыл в Нижний Новгород и оставался здесь под надзором полиции до марта месяца <...> В марте месяце /9 числа/ Шевченко выехал из Нижнего Новгорода в С.-Петербург, но, по частным сведениям известно, доехав до Москвы, остановился в оной, по случаю постигшей его болезни»¹.

Якщо бути точнішим місцевого начальника, то Шевченко виїхав із Нижнього Новгорода 8 березня, а в Москву прибув через день — 10 березня — об 11 годині вечора.

¹ Центральний історичний архів Москви, ф. 16, оп. 47, спр. 130, арк. 15.

Розділ 5 «Ввечорі був у Бодянського»

«Поселився у Щепкіна в будинку Щепотьєвої»

Отже, — про найдовше перебування Шевченка в Москві — з 10 по 26 березня 1858 року, скрупульозно відображене в його щоденнику. Поскільки ці два тижні докладно висвітлені в попередній моїй книзі¹, торкнемося їх побіжно, зосередивши увагу на тому дні, коли Тарас Григорович зустрічався з Осипом Максимовичем — 18 березня.

Щоправда, не скорочуватиму сюжету про поселення Шевченка у Щепкіна в будинку Щепотьєвої, до якого не раз навідувався і Бодянський, бо в літературі щодо цього будинку десятиліттями було багато нев'ясненого.

Почнемо з першого московського запису Шевченка в щоденнику: «В 11 часов вечера приехал я в Москву. Взял № за рубль серебра в сутки в каком-то великолепном отеле. И едва мог добыться чаю, потому что уже было поздно. О Москва! О караван-сарай! Под громкою фирмою — отель. Да еще и со швейцаром».

Та й справді, це ж таки Москва, а не Астрахань, де на початку серпня минулого року він зупинявся. Не знайшов тоді жодного трактиру, де можна було б як-небудь пообідати. Зайшов у якийсь готель, попросив щось поїсти. Забруднений і верткий половий відповів, що все, що накажете, є, крім чаю. А насправді виявилось, що нічого крім чаю, немає, навіть юшки. Це в Астрахані, місті, яке половину величезного російського царства годує осетриною! «Ай да Астрахань! Ай да портовый город!» Згадалося про це, коли добивався в московському готелі довгожданого чаю.

В якому готелі зупинився поет? Відповісти на це питання з абсолютною точністю неможливо. Москвознавці пишуть, що «з семи московських готелів у пушкінські часи шість знаходилися на Тверській». На час Шевченкового приїзду ситуація змінилася, але не набагато. За моїми підрахунками, в Москві тоді було більш, як півтора десятка готелів, принаймні, тих, яких було офіційно зане-

¹ Мельниченко В. Тарас Шевченко: «Моє перебування в Москві». М.: ОЛМА Медиа Групп, 2007. С. 181–444.

² Караван-сарай — на шлюхах і в місцях Близького Сходу, Середньої Азії, Закавказзя — заїзд для караванів в'ючних тварин, які перевозять вантажі та людей. Очевидно, Шевченко іронізував з приводу метушливої помпезності й поверхової показушності московського готеля та його реальної некомфортності.

сено до міського реєстру¹. Кращими вважалися готелі Варгіна, Шевалдишева і «Дрезден» на Тверській вулиці, «Лондон» в Охотному ряду, «Франция» на Петровці, Шевальє — у власному будинку в Газетному провулку². Серед інших, менше відомих — готель Філімона Горячева у власному будинку на вулиці Спиридоновській в Арбатській дільниці, в якому, до речі, не було номерів для приїжджих, «Ярославль» Марем'яни Федорової на вулиці Сретенці в будинку Петрової, «Москва» на Трубному бульварі, готель П'єра Бардена в М'ясницькій дільниці. Але більшість готелів, як і раніше, знаходилася в Тверській дільниці, передусім на Тверській вулиці, в Охотному ряду і на Кузнецькому мосту. Скоріше за все, Шевченко навмисне зупинився в цьому районі, ближче до будинків, у яких жили його друзі Бодянський і Щепкін. Тому наступного дня він швидко знайшов помешкання Щепкіна. Пост взяв недорогий номер, як правило, ціни складали від 1,5 до 5 рублів на добу³. Втім, у готелі Варгіна були розкішні номери вартістю 30 рублів на добу, в яких не було проблем не лише з чаєм, а виконувалися всі капризи пожитців. Петро Вістенгоф згадував і про номери за 50 рублів. А Тарас Шевченко зупинився в недорогому готелі, можливо, це був готель московського купця Печкіна «с №№ для приезжающих и общим столом, в доме г-жи Козьминой, на Тверской ул.», що недалеко від Неглинної.

В готелі Шевченкові страшенно не сподобалося, і він залишив його зранку: «В 7 часов утра оставил я караван-сарай со швейцаром и пустился отыскивать своего друга *М.С. Щепкина*. Нашел его у старого Пимена в доме Щепотьевой и у него поселился...» 12 березня Тарас Григорович ще раз упевнено зафіксував свою адресу в листі

¹ Історик і архівіст Олексій Маліновський у книзі «Историческое обозрение Москвы», завершений у пушкінські часи, писав, що в Москві було 40 готелів. Але в це число він включав і постоялі двори, подвір'я. Скажімо, в Китай-городі, де взагалі не було готелів, він прирівняв до них 15 подвір'їв.

Всього в середині 50-х років у Москві нараховувалося понад півсотні подвір'їв, які мали 1300 номерів і близько 500 постоялих дворів.

² Цей готель, що знаходився недалеко від будинку, де жив Осип Бодянський, очевидно, бачив Шевченко. В ньому на той час збиралися московські білетомани. Сучасник свідчить: «В ресторане собирались вечером люди более или менее состоятельные и там передавались билетные новости, впечатления, надежды».

Москвознавець Петро Вістенгоф писав, що цей готель відвідувався «исключительно людьми высшего тона, здесь обыкновенно обедают московские львы, столичные франты и русские парижане <...> у Шевалье вы не услышите ни одного русского слова...»

³ За 5 рублів сріблом можна було зробити річну підписку на редаговані Бодянським «Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете», а це складало чотири часописи загальним обсягом понад 100 друкованих аркушів. 4 рублі 50 копійок коштувала річна підписка на дуже цікаву «Московскую медицинскую газету».

до Михайла Лазаревського: «Сіжу я у Михайла Семеновича Шепкіна, близ Садовой улицы в приходе старого Пимена, в доме Щепотьево́й».

«Біля старого Пимена, в будинку Щепотьево́й» — Шевченко не вказував навіть назви провулка, але не майте сумніву, що в цьому випадку адреса була точною і зрозумілою. Церква преподобного Пимена, що знаходилася неподалік, була відома всій Москві. Отже, в середині XIX століття ніяких проблем з пошуком будинку Щепотьево́й не було. Зате вони виникли через сто років, коли дослідники намірилися точно встановити, де конкретно знаходився будинок Щепотьево́й. Почалося з того, що вони полінувалися по-справжньому пошукати домовласницю з досить рідкісним для Москви прізвищем. Авторитетний московський біограф Шепкіна Борис Земенков наприкінці 50-х років XX століття заявив, що в жодному довіднику тих часів йому не вдалося виявити прізвища домовласниці Щепотьево́й. Через тридцять років автори книги «Шевченко в Москві» І. Карабутенко, О. Марусич і М. Новохатський повторили це твердження і висловили припущення, що Шевченко жив, очевидно, в будинку Щепотьева, але, не відаючи про господаря, знав лише його дружину¹.

Між іншим, тоді ще ніхто не знав, що навіть московська поліція доповідала начальству саме про «будинок Щепотьева». У знайденому мною в Центральному історичному архіві Москви «Репорті» московського обер-поліцмейстера князя Кропоткіна воєнному генерал-губернаторові Закревському йшлося про те, що «отставной рядовой Тарас Шевченко прибыл из Нижегородской губернии проездом в С.-Петербург и остановился Сретенской части I квартала в доме Щепотьева»². Втім, це були легковажні заяви, зумовлені, з одного боку, поверховим підходом тодішньої московської поліції, з іншого, неглибоким вивченням питання радянськими істориками. Досить розгорнути «Книгу адресов жителей Москвы» за 1858 рік там, де містяться адреси артистів, і прочитати: «Щепкин Михайло Семенович, Сретенская часть, на Малой Дмитровке, в Вороти́нском переулке, дом Щепотьево́й»³. Ця адреса стояла на листах, які отримував великий артист. Скажімо, в

¹ Власне, київські автори і в цьому некритично продублювали своїх московських попередників. Театрознавець В. Маслих у статті «По щепкинским местам» в журналі «Театр» (№ 8) ще в 1963 р. стверджував: «Щепкін поселився у Вороти́нському провулку в будинку Щепотьева <...> Тут прожив кілька днів Т. Г. Шевченко» (Виділено мною. — В. М.).

² Центральный историче́ский архив Моско́вы, ф. 16, оп. 47, спр. 130, арк. 11.

³ Книга адресов жителей Моско́вы составлена по официальным сведениям и документам К. Нистремом. 1858. Книга чиновников служавших. — Моско́ва. В типографии т.т. Волкова и комп. 1858. С. 184.

паперах тодішнього московського генерал-губернатора графа Арсенія Закревського, є конверт з адресою артиста: «Сретенской части на Малой Дмитровке Воротниковском переулке в д. Щепотьевой». Сам Щепкін, знаходячись на гастролях у Ярославлі в квітні 1858 року, тобто відразу після від'їзду з Москви Шевченка, писав дружині Олені Дмитрівні Щепкіній: «В Москву в приход Старого Пимена в дом госпожи Щепотьевой»¹.

Тож поставимо крапку в надуманій версії з відсутністю домовласниці Щепотьєвої та назавжди припинимо невиправдану ревізію напрочуд точного щоденникового запису Шевченка. Насправді, як він і зафіксував, будинок числився не за Щепотьєвим², а саме за Щепотьєвою. Інша річ, що пошуки домовласниці Щепотьєвої з Воротниковського провулку були непростими. Власне прізвище Щепотьєвої мені вдалося виявити відразу, вже в документах післяпожежної Москви. Зокрема, у 1818 р. в Ніколо-Кузнецькому провулку П'ятницької дільниці міста числилася вдова поручика Ганна Олексіївна Щепотьєва, яка володіла спаленим будинком («обгорелой землѣй»). Ще більшу увагу привернула губернська секретарша Щепотьєва Пелагея Петрівна, яка в тому ж році жила на Пресненській вулиці в Пресненській дільниці міста. Проте найвірогідніше «героїнею» нашого сюжету мала стати знайдена в маловідомому «Алфавитном указателе к плану Хамовнической части» титулярна радниця³ Щепотьєва Олександра Петрівна, домоволодіння якої числилося в Полусуктовському провулку (тепер Сеченовський), що між Остоженкою і Пречистенкою. Чи не була вона молодшою сестрою згаданої Пелагеї Щепотьєвої? Оскільки іншої домовласниці з цим прізвищем виявити в адресних книгах більше не вдалося, випливав висновок, що титулярна радниця Олександра Щепотьєва жила в приарбатському ареалі, а будинок у Воротниковському провулку⁴ здавала Михайлу Щепкіну. Цей будинок давно знесено, але навколо нього не за-

¹ Конверт з цією адресою зберігається в архіві Державного центрального музею ім. О.О. Бахрушина (ф. 312, од. зб. 74361).

² Згадані автори називали трьох Щепотьєвих, а ще кілька потрапили в історичних документах на очі мені; в некрополі Донського монастиря я навіть знайшов могилу титулярного радника і кавалера Михайла Щепотьєва (1790–1848). Проте в контексті сказаного до чоловіків Щепотьєвих інтерес зникає.

³ Титулярний радник — у Росії цивільний чин 9-го класу. З 1845 р. давав особисте дворянство.

⁴ Воротниковський провулок знаходиться в північній частині центру Москви. Назва виникла в XVII столітті, з XV століття тут знаходилася Воротниковська слобода, в якій мешкали воротники — вартові при воротах Кремля, Китай-города і Білого города. Звідси і назва провулка. Так вважались нині. Проте забулася цікава точка зору москвознавець XIX століття Івана Кондратьєва, який писав: «Поимено сторожей у городских ворот воротниками назывались особые мастера

тухають пристрасті. Річ у тім, що в двох кроках від помешкання Щепкіна знаходився будинок, у якому в травні 1836 року під час останнього приїзду до Москви жив у свого друга Павла Нашокіна поет Олександр Пушкін¹. Це був двоповерховий цегляний особняк із дерев'яним мезоніном, збудований в 1817–1820 рр. У 1838 р. замість мезоніна надбудували третій поверх. Будинок № 12 зберігся і називається тепер «Будинок Нашокіна», на ньому встановлено меморіальну дошку, присвячену Пушкіну. Тут часто бував Гоголь, і Нашокін став прообразом одного з героїв другого тому «Мёртвых душ» — Хлобуєва.

Так от, у 60–80-х роках минулого століття в історичній і москвознавчій літературі усталилася думка, що саме будинок № 12 ви-наймав Щепкін і саме тут у березні 1858 року жив Шевченко². Вже згаданий Борис Земенков ще в 1966 р. писав у книзі «М. С. Щепкин в Москве»: «Щепкін переселився в будинок № 12 у Воронниковському провулку... За кілька років перед тим у цьому будинку жив близький друг Пушкіна — Павло Воїнович Нашокін...» Цю версію активно підтримував доцент Московського університету Михайло Зозуля, який у 1974 р. писав: «Будинок, у якому Щепкін приймав тоді Шевченка, був до певної міри знаменитим. Цей будинок знав Пушкіна й Шевченка, Щепкіна і Гоголя, Грановського і Тургенєва, багатьох учених, артистів і музикантів». У «Шевченківському словнику» (1977) до статті Зозулі «Москва» було навіть вміщено фотографію номера дванадцятого: «Будинок, де в квартирі М. С. Щепкіна жив Т. Г. Шевченко. 1858». Так само ще й нині в «Коментарях» до шостого тому Повного зібрання творів Шевченка стверджується: «Сучасна адреса тодішньої квартири М. С. Щепкіна — Воронниковський провулок, 12». Відомий москвознавець Сергій Романюк у книзі «Из истории московских переулков» (1988) також наполягає, що саме в цьому будинку мешкав актор М. С. Щепкін: «Будинок № 12 в той час <...> належав А. І. Іва-

при пушечном деле. Поэтому, принимая во внимание, что вблизи этой местности проживали военные мастера в Бронной, в Палашах и в Пушкарях, более вероятно здесь название военных воротников (воротить, поворачивать), а не привратников, которые жили поблизости своих ворот». У цьому випадку йшлося не про Воронниковську слободу взагалі, а саме про Воронниковський провулок.

¹ У шоденнику Боянського записано 25 жовтня 1850 року: «Наиболее Пушкин любил Нашокина, который давал ему всегда в заем денег».

² В «Літописі життя і творчості Т. Г. Шевченка», складеному Миколою Ткаченком в 1961 р., містилася така інформація: «Березня 11. З цього дня до виїзду з Москви жив у М. С. Щепкіна (тепер Велика Каретна вулиця, № 16)...» Це була груба помилка, бо з будинку у Великому Каретному провулку Щепкін виїхав за десять років до приїзду Шевченка в Москву. Дивно, адже в 1944 р. Ткаченко писав інакше: «Поет тоді жив на Старо-Пименському провулку, коло теперішньої площі Пушкіна».

новій... В 1847–1858 рр. будинок знімав актор М.С. Щепкін. Тут же в 1858 р. зупинився Т. Г. Шевченко».

Першими висловили сумнів з цього приводу автори книги «Шевченко в Москві» І. Карабутенко, О. Марусич і М. Новохатський. Вони справедливо вказали на те, що Шевченко не міг не відзначити в своєму щоденнику про перебування Пушкіна в будинку, де й він зупинився, проте великий український поет навіть не згадує про великого російського поета. Правда, ці сумніви не могли переконливо й остаточно заперечити твердження прихильників зручної та привабливої версії, що в одному будинку жили в різний час і Пушкін, і Щепкін, і Шевченко. Принаймні, ця версія панує в Москві до цього часу. Проте вона не відповідає дійсності. Довести це неважко. Відомо, що будинок № 12 належав губернській секретарші Аграфні Івановій, про що є чіткий запис в «Алфавитном указателе к плану Сретенской части»: «Ивановой Аграфны Ив. Губерн. Секретарши, в Воротническом пер.». Але ж ми знаємо, що будинком, у якому жив Щепкін і зупинився Шевченко, володіла зовсім інша домовласниця, а саме Щепотьєва. Проте твердих і певних доказів, що знайдені мною домовласниці Ганна, Пелагея чи Олександра Щепотьєви були саме тими, які мали, крім означених у документах, ще й володіння в Воротниковському провулку, не було. Більше того, чуття історика підказувало, що саме цю Щепотьєву ще не знайшов.

І тоді довелося зануритися в архівні документи. В Центральному архіві науково-технічної документації м. Москви знайшовся «Указатель к плану города Москвы, печатанному Московскою городскою распорядительною Думою в 1868 году», а в ньому — безцінна для мене «Ведомость городских и владельческих имуществ по планам 1849–1854 годов и по окладным книгам 1867 года». В цій «Відомості» в Сретенській частині я знайшов володіння № 411 «Щепотьевой, поручиши, жены канцеляриста». Тієї самої, про яку писав Шевченко!

На місці даного володіння знаходиться нині будинок № 8, а поруч (на розі Воротниковського й Старопименовського провулків) зберігся будинок № 6 XVIII–XIX століть, повз якого неодмінно проходив Тарас Григорович.

Тепер — про «старого Пимена». Церкву було названо на честь преподобного Пимена, відомою є з 1493 р., тобто з часу, коли вперше з'явилася письмова згадка про Арбат. У середині XVII століття слободу Воротники було перенесено в Сушове, де воротники також побудували в 1672 р. церкву Преподобного Пимена, що стала називатися храмом Пимена Нового. Більш ранню церкву в народі називали «старим Пименом». Історичні джерела

свідчать, що в другій половині XVII століття вона була дерев'яною. Цегляну церкву споруджено в 1681–1682 рр. Тоді ж було зведено шатрову дзвіницю, що стояла окремо і вирізнялася рідкісною витонченістю. В 1689 р. після пожежі храм поновлено. В XIX столітті за два заходи на місці старої церкви збудовано нову. В 1825 р. звели трапезну з боковим вівтарем преподобного Пимена. Головну церкву перебудовано впродовж понад десятиліття, починаючи з 1848 року, й освячено 20 вересня 1859 року. Таким чином, у той час, коли Шевченко бачив «старого Пимена», церкву якраз добудовували¹. «Пимен Чудотворець, що в Старих Воротниках, у Пименовському провулку» за часів Шевченка був однією з тринадцяти приходських церков Сретенської дільниці Москви. Проте наприкінці XIX – на початку XX століть він уже входив до Арбатської дільниці, про що є свідчення в переліку церков у «Путеводителе и справочнике по Москве, Москва белокаменная»: «Св. Пимена Преподобного <...> Что в Старых Воротниках — Арбатская часть, 2 участок, угол Воротниковского и Пименовского переулков»² (тепер — № 5). На «Плане Арбатской части», складеному в 1901 р., видно, що територія між малою Дмитрівкою і Тверською вулицями, в тому числі з Воротниковським провулком, повністю відійшла до Арбатської дільниці. Це говорить, до речі, про те, як недалеко від Арбату жив Щепкін, а, отже, і Шевченко.

Прочитаємо про храм у дореволюційному путівнику по Москві:

«Свернём в тихий, осенённый большими деревьями Пименовский переулок. Сквозь их ветви виднеется в глубине старинная шатровая колокольня церкви св. Пимена с двойной висячей аркой. Её шатер уцелел от XVII в. и в очертаниях хранит некоторую расплывчатость. Сам храм с его куполом и колоннами, перестроенный в 1825 году, переносит нас совсем в иную эпоху — эпоху классицизма. Очертания храма немного тяжелы. Весь он как будто придавлен к земле. Несоответствие стилей колокольни и храма резко бросается в глаза. Церковь называется св. Пимена, что в Воротниках».

У перший день перебування в Москві, поет, який сподівався відразу подивитися місто й зустрітися з друзями, але, за-

¹ Після цього храм обновили в 1893–1899 рр. Закрито у 1923 р., знесено в 1932 р. Пам'ять збережено нині в назві Старопименовського провулка.

² На рубежі XIX і XX століть біля церкви старого Пимена жив відомий російський історик Дмитро Іловайський (1832–1920). З цього приводу на початку 30-х років минулого століття написала спогади «У Старого Пимена» дружина Івана Буніна Віра Муромцева і родичка Іловайського Марина Цвєтєва («Дом у Старого Пимена»).

хворівши, вимушений був сидіти вдома¹, роздратовано записав у щоденнику: «Сиди да смотри в окно на старого безобразного Пимена». Мабуть, пильний погляд художника відразу відзначив важкуватість обрисів храму та все ж його судження несправедливе — Святий Пимен привертав увагу і мав симпатичний вигляд, у чому можна переконатися, подивившись на фотографію в книзі. Храм опоестизував художник Іван Павлов на гравюрі «Старопименовський провулок», де його зображено в контексті ближніх будинків.

Утім, ясно, що не про храм ішлося, а просто Тарасу Григоровичу набридло сидіти вдома, в чому він сам зізнався через три дні: «Надоело смотреть в окно на старого Пимена». Схожий запис у Шевченковому щоденнику зустрічаємо 22 вересня 1857 року, коли поет через непогоду вимушений був сидіти в квартирі в Нижньому Новгороді: «На улицу выйти нет возможности. Из-за стены Кремля показывает собор свои безобразные толкачи с реповидными верхушками, и ничего больше не видно из моей квартиры. Скучно».

Пам'ятаймо, що Тарас Григорович не збирався залишатися в Москві надовго, він поспішав до Петербурга². Своєму другові Михайлу Лазаревському³ обіцяв 25 лютого, тобто в той день, коли від нього отримав звістку про дозвіл проживати в Петербурзі: «...через тиждень або два я сам... поцілую і тебе, і Семена (С. С. Гулака-Артемовського. — В. М.), і всіх добрих людей, суших в Петербурге». У листі до Анастасії Толстої від 5 березня 1858 року перед від'їздом із Нижнього Новгорода в Москву Шевченко писав: «В Москве остануся несколько часов, для того только, чтобы поцеловать моего искреннего друга, знаменитого старца М. С. Щепкина...».

Проте сталося те, що сталося.

¹ Коли 12 березня ввечері прийшли гості, Шевченко на прохання Щепкіна спустився вниз з перев'язаною головою, але довго бути з ними не міг: «Подали ужин, гости сели за стол, а я удался в свою келью».

² Вимушений тоді чекати, Шевченко дратувався, бо не любив цього, тим більше, що йшлося про повернення із заслання. В щоденнику записував: «Ожидание, как всякое ожидание несносно». Або: «Лучше решительный удар обука, нежели тупая деревянная пила ожидания».

³ Лазаревський Михайло Матвійович (1818–1867), підстарший з шести братів Лазаревських, близький друг Шевченка. Закінчив Ніжинський ліцей князя Безбородька. Служив у Чернігівській цивільній палаті, в 1841 р. переїхав до Тобольська, а звідти в 1846 році — до Оренбурга. З 1850 року — радник Петербурзького губернського управління. Шевченко познайомився з Лазаревським у липні-серпні 1847 року в Орській фортеці, зустрічався з ним в Оренбурзі в 1849 р., де Шевченко намалював портрет братів Лазаревських — Михайла і Федора.

«От клята хвороба!»

Приїзд до Москви був затьмарений хворобою, початок якої Шевченко зафіксував у щоденнику 10 березня: «В три часа пополуни 8 марта оставил Нижний на санях, а во Владимир приехал 9-го ночью на телеге. Кроме этого весьма обыкновенного явления в настоящее время года, ничего особенного не случилось, кроме лёгкого воспаления в левом глазе и зуда на лбу. Во Владимире я взял розовой воды и думал всё покончить этим ароматическим медикаментом. А вышло не так, как я думал».

Вже 11 березня, коли Шевченко переселився до Щепкіна, стан його здоров'я значно погіршився: «... глаз мой распух и покраснел, а на лбу образовалось несколько груш прыщей». Отже, в дорозі Тарас Григорович, очевидно, застудився, до того ж загострилася цинга, якою він тяжко хворів на засланні.

До лікаря Шевченко звернувся відразу, як тільки поселився у Щепкіна: «Облобызав моего великого друга, отправился я к доктору Ван-Путерену, моему нижегородскому знакомому». Як свідчить «Российский медицинский список на 1858 год», Дмитро Іванович Ван-Путерен був у Нижньому Новгороді молодшим лікарем приказа громадської опіки і лікарем міського дворянського інституту. Шевченко нещодавно — 20 січня — проводжав його з Нижнього Новгорода в Москву і Петербург. Лікар уважно оглянув поета: «Он прописал мне английскую соль, зелёный пластырь, диету и по крайней мере неделю не выходит на улицу. Вот тебе и столица!» Наступного дня, 12 березня, Дмитро Ван-Путерен відвідав Шевченка вдома. Це був освічений і досвідчений лікар, автор ряду наукових праць, зокрема про інфекційні захворювання. Шевченко відразу записує в щоденнику: «Посетил меня доктор Ван-Путерен, прибавил еще два лекарства для внутреннего и наружного употребления. И посулил мне по крайней мере неделю заточения и поста. Веселенькая перспектива!» Того ж дня пише Михайлу Лазаревському в Петербург: «Я в Москві, нездужаю. Око розпухло і почервоніло, трохи з лоба не вилазить. Доктор посадив мене на діету і не велів виходити на улицу. От тобі і столиця!.. Доктор говорить, що я неділю або й дві остануся в Москві».

13 березня Ван-Путерен повернувся до Нижнього Новгорода, натомість рекомендував Шевченку свого приятеля, лікаря-німця, який у той день до хворого не прийшов. І Тарас Григорович звернувся за допомогою до Щепкіна: «пригласить медика, какого он лучше знает, потому что болезнь моя не шутя меня беспокоит. Михайлю Семенович пригласил доктора Миня. Завтра я его дожжду».

Наступного дня Шевченко зафіксував у щоденнику: «После обеда явились ко мне два доктора, хорошо еще, что не вдруг. Приятель Ван-Путерена прописал какую-то микстуру в темной банке, а Мин — пильнавскую воду и диету. Я решился следовать совету последнего.

Дмитрий Егорович Мин — ученый, переводчик Данта и еще более ученый и опытный медик. Поэт и медик. Какая прекрасная дисгармония.

У старого друга моего Михайла Семеновича везде и во всем поэзия, у него и домашний медик поэт».

Дмитро Мін (1818–1885) справді був не тільки поетом і перекладачем, але й блискучим медиком. Вихідець із сім'ї інженера, Мін здобув вищу освіту спочатку в Московській практичній академії комерційних наук, а згодом у Московському відділенні Петербурзької медико-хірургічної академії, яку закінчив у 1839 р. з золотою медаллю. Затим 16 років працював ординатором в Єкатерининській лікарні, виявив глибокий інтерес до патологоанатомії, яка тоді тільки оформлювалась в самостійну медичну дисципліну. У 1848 р. захистив дисертацію з питань патологічної анатомії. Через 10 років Міна обрали ад'юнкт-професором кафедри державного лікарознавства і доручили вести курс гігієни та епізотології. Він вважався кращим гігієністом у місті. Власті нерідко зверталися до Міна за допомогою в проведенні гігієнічних заходів, зокрема санітарного обстеження підприємств і шкіл, а в термінових випадках, як, наприклад, при спалахах холери в Москві, доручали йому керувати здійсненням надзвичайних протиепідемічних заходів. З часом Міна призначили завідуючим першої в Москві кафедри судової медицини й обрали університетським суддею. Довгий час Мін працював в університеті, зокрема виконував обов'язки секретаря медичного факультету, згодом — проректора університету.

Якраз у 1858 р. Дмитро Мін став дійсним членом Товариства аматорів російської словесності й двічі виступав на публічних зборах з читанням своїх перекладів Данте й Шіллера. Він перекладав також Шекспіра, Байрона, Петрарку. Про громадську вагомість постаті Міна в тодішньому літературному світі свідчить те, що його прізвище стояло серед прізвищ відомих російських літераторів і діячів культури, які восени 1858 року протестували проти антисемітської статті в журналі «Иллюстрация». Цього протеста підписав і Шевченко.

Так що спілкування з Міном було приємним для Шевченка. До того ж лікар, очевидно, правильно поставив діагноз, і лікування, призначене ним, швидко давало позитивні результати. 15 березня

Шевченко записав у шоденнику: «Мне, слава Богу, лучше, скоро, может быть, они (Лікарі. — В. М.) для меня будут совсем не нужны. Как бы это хорошо было».

16 березня Дмитро Мін знову побував у Шевченка, проте, крім дісти і пільнавської води, нічого не додав до лікування: «Дня через три обещает выпустить на улицу. Ах, как бы было хорошо!»

Нарешті, 17 березня Тарас Григорович зафіксував у шоденнику: «Сегодня опять посетили меня оба медика и, слава Богу, кроме диеты и сидения в комнате, ничего не прописали». Наступного дня, 18 березня, Шевченко виїхав у місто, і в цей же день він зустрівся з Бодянським. Та про все, що відбулося в цей день, розповімо по порядку...

18 березня: «Скінчив проїджування своїх віршів»

Шевченко записав у шоденнику:

«Кончил переписывание или процеживание своей поэзии за 1847 год. Жаль, что не с кем толково прочитать. Михайло Семёнович в этом деле мне не судья. Он слишком увлекается. Максимович — тот просто благоговееет перед моим стихом, Бодянский тоже. Нужно будет подождать Кулиша. Он хотя и жестко, но иногда скажет правду; зато ему не говори правды, если хочешь сохранить с ним добрые отношения».

Тарас Григорович добре знав, що Бодянський, Максимович і Щепкін захоплено і беззастережно сприймають його поезію. Хотілося почути критичне слово Пантелеймона Куліша, з яким познайомився ще в 1843 р. та разом брав участь у Кирило-Мефодіївському братстві. Куліш уже з появи «Кобзаря» і «Гайдамаків» почав висловлювати Шевченкові поради щодо виправлення в тексті творів «Катерина», «Іван Підкова», «До Основ'яненка». В листі до поета від 25 липня 1846 року він писав з приводу «Кобзаря» і «Гайдамаків»:

«... Я от души восхищался ими и многие места заучил наизусть; но в то же время заметил осязательнее, нежели прежде, и их недостатки. Одни из этих недостатков происходят от Вашей беспечности, небрежности, лени или чего-нибудь-подобного; другие от того, что Вы слишком много полагались на врождённые Ваши силы и мало старались согласить их с искусством, которое само по себе ничтожно, но в соединении с таким талантом, каким Бог одарил Вас, могло бы творить чудеса еще поразительнее тех, какие оно творило в соединении с талантом Пушкина. Ваши создания при-

надлежат не одним Вам и не одному Вашему времени; они принадлежат всей Украине и будут говорить за неё вечно».

В цій амальгамі повчальної дидактичності і глибокого розуміння геніальності та історичної місії Шевченка — весь Пантелеймон Куліш. Поет добре знав його непростий характер, але цінував гострий і прискіпливий розум. Шевченко частенько відхиляв віршознавчі поради Куліша та й про його перо, траплялося, висловлювався не краще. Скажімо, на початку 1858 року, коли Куліш послав Шевченкові твори Марко Вовчок¹. За свідченням Феофана Лебединцева², Шевченко не відразу відгукнувся про цю книжку, бо йому не сподобалася Кулішева передмова: «Тарас Григорьевич рассказывал мне, в какое недоумение привели его присланные ему П. А. Кулишом в Нижний Новгород известные «Оповідання Марка Вовчка», снабженные его предисловием. «Сиджу я, бачите, в Нижньому та виглядаю того розрешенія (схать в Москву), як стара баба літа. Коли це присилає Пантелिमон оті оповідання і так уже їх захвалює та просить щоб я їх прочитав і сказав своє слово. Я, звичайно, починаю спершу з передмови. І двох страничок не перечитав, згорнув та й кинув за лаву. «Птьфу, кажу, хіба не видно Кулішевої роботи». Лежали вони там кілька неділь. Коли знов пише до мене Куліш, нагадує та просить, щоб скоріше перечитав або хоть так звернув. Тоді я розкрив посередині і читаю: «Е, кажу собі, це вже не Кулішева мова», і, перечитавши до остатку, благословив обома руками».

Ще приклад. Поему «Неофіти», написану в Нижньому Новгороді наприкінці 1857 року, Шевченко надіслав 4 січня 1858 року Кулішеві, зазначивши: «Тепер посилаю тобі <...> свої «Неофіти». Ще недобре викончені. Перепиши їх гарненько й пошли <...> старому Щепкіну». Куліш, побоюючись будь-яких ремінісценцій з Миколою І і маючи ілюзії щодо нового царя Олександра ІІ, навчав Шевченка: «Твої «Неофіти», брате Тарасе, гарна штука, та не для друку. Не годиться нагадувати доброму синові про ледачого батька (Тобто Олександрові ІІ про Миколу І. — *В. М.*), ждучи від сина якого б ні було добра. Він же в нас тепер первий чоловік: якби не він, то й дихнуть не дали б. А воля кріпаків — то ж його діло. Найближчі тепер до нього люди по душі — ми, писателі, а не пузатії чини.

Він любить нас, він йме нам віри, і віра не посрамить його. Та не тільки друкувати сю вещь рано, да позволь мені, брате, не поси-

¹ Вілінська Марія Олександрівна, по чоловікові — Маркович (1833–1907) — українська письменниця.

² Лебединцев Феофан Гаврилович (1828–1888) — український історик, перший видавець і редактор журналу «Киевская старина». Шевченко познайомився з Лебединцевим у 1859 р. в Києві.

лять і Шепкіну, бо він з нею всюди носитиметься, і піде про тебе така чутка, що притьмом не слід пускати тебе у столицю».

Шевченко, який і не збирався відразу публікувати «Неофітів», наполягав на передачі поеми Шепкіну, і Куліш змушений був погодитися, проте зазначив: «Перешлемо й тобі екземпляр, щоб ти бачив, що воно таке — добра редакція. Так і всяке твоє писання треба процідити на решето, щоб не осталось шкаралюші або що; а розхриставшись, далєбі, не годиться виходити між люди». Нашадкам залишилися ці напучувальні слова, а Шевченків автограф, як стало недавно відомо, знаходиться в приватній колекції.

В контексті цієї книги наведено факти, котрі ніякою мірою не стосуються звичного для радянського літературознавства протиставлення Куліша Шевченкові як «родоначальника українського буржуазного націоналізму», з одного боку, і «революційного демократа» — з іншого. Насправді Куліш чудово розумів і цінував геній Шевченка, намагався сприяти йому в публікаціях, а його поради поет нерідко визнавав слушними.

Інша річ, пам'ятаймо слова Сергія Єфремова про те, що Куліш дивився на Шевченка з висоти свого рафінованого аристократизму: «Куліш завжди пробував його „опікати“, неприємний менторський тон часто вчувається в тих напучуваннях, з якими він звертається до свого без міри талановитішого товариша»¹. В наш час Іван Дзюба так само пише про те, що Куліш у пошуках адекватної відповіді на складну історичну реальність не відзначався послідовністю, його погляди драматично змінювалися (хоч було в нього й стале: насамперед, «хутірний» аристократизм), а на схилі свого віку він припускався несправедливих суджень про колишнього побратима, наскільки слово «побратим» може пасувати до цього «гоноровитого інтелектуала»². Як слушно відзначив Юрій Барабаш, у Куліша «схиляння перед Шевченковим генієм, шире бажання допомогти, прислужитися розумною порадою химерно перепліталися з переконаністю у своїй культурній зверхності, з лідерськими амбіціями та зі складним психічним комплексом... утримаюсь від слова «заздрість», скажу про творчу змагальність, — усе це може і повинно бути предметом уважного дослідження»³.

Втім, у наше завдання це не входить, маємо лише наголосити, що в Москві поет, як видно з щоденника, хотів почути саме

¹ Повне зібрання творів Тараса Шевченка. Том четвертий. Державне видавництво України, 1927. С. 281.

² Дзюба І. Тарас Шевченко. С. 187.

³ Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України. Історією національного парадигми. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2004. С. 173.

Кулішеву оцінку переписаних ним з «Малої книжки» в «Більшу книжку» поезій¹ за 1847 рік.

Редагування й переробку віршів, написаних у роки заслання і зібраних у «Малій книжці», Шевченко почав ще до приїзду в Москву. 21 лютого записав у щоденнику: «Начал переписывать свою поэзию для печати, писанную с 1847 года по 1858 год. Не знаю, много ли выберется из этой половины доброго зерна».

21 лютого Шевченко переписав з незначними виправленнями з «Малої книжки» на першу сторінку «Більшої книжки» вірш «Думи мої, думи мої...»

Думи мої, думи мої,
Ви мої єдині,
Не кидайте хоч ви мене
При лихій годині.

4 березня поет зафіксував початок переписування поеми «Вільма», а 6 березня відзначив: «Переписал и слегка поправил „Лилею“ и „Русалку“. Как-то примут земляки мои мою невольническую музу?»

14 березня, вже в Москві, незважаючи на недугу, Шевченко переписав у «Більшу книжку» вірш «Іржавець» з багатьма виправленнями, деякими переробками. Більше того, він докорінно змінив текст (рядки 60–64), який у «Малій книжці» містив пропуски, позначені крапками. Йшлося про люті кари, які завдавала Україні петровська Росія «по шведчині»:

...Отак її воеводи
Петрові собаки
Рвали, гризли... І здалека
Запорожці чули,
Як дзвонили у Пухові
З гармати ревули.
Як погнали на болото
Город будувати.

До «Більшої книжки» Шевченко переписав також вірш «Полякам» («Ще як були ми козаками»). Поставив дату: «14 марта».

Отак-то, дяше, друже-брате!
Неситі ксьондзи, магнати
Нас поріझли розвели,

¹ Про ці два автографи Шевченкових поезій, що маємо в так званих «Малій» та «Більшій» книжечках, як їх охрестив Василь Доманицький, Сергій Єфремов зазначав: «Мала — писана в неволі, на засланні — на мініатюрному форматі ліпиль рядок на рядок і літеру на літеру; дрібніше написано — менше паперу, менше паперу — легше сховати <...> Велика — писана вже на повороті і в Петербурзі — не знає цих утискливих умов поневільного існування і на обсяг не зважає».

А ми б і досі так жили.
Подай же руку козакові
І серце чистеє подай!
І знову іменем Христовим
Ми оновим наш тихий рай.

Після цього Шевченко створив нову редакцію поеми «Чернець», знявши присвяту «П. Кулішу». 15 березня поет переписав вірші «Ой стрічечка до стрічечки...», «Один у другого питаєм...» та «Самому чудно. А де ж дітись?...», а 16 березня — вірш «А. О. Козачковському»:

А іноді так буває,
Що й сльози не стане;
І блавав би я о смерті...
Так ти, і Україна,
І Дніпро крутоберегий
І надія, брате,
Не дає мені Бога
О смерті благати.

Неважко уявити, якими болісними були ці рядки для поета в Москві, з якої він мав поїхати не в сонячну Україну, а в холодний Петербург...

Щемливими були й рядки вірша «Понад полем іде...» з циклу «В казематі», названого пізніше «Косар» (датований 19—30 травня 1847 року), який Шевченко переписав із виправленнями 18 березня:

Понад полем іде,
Не покоси кладе,
Не покоси кладе — гори.
Стогне земля, стогне море,
Стогне та гуде!

Косаря уночі
Зострічають снігі.
Тне косар, не спочиває
Й ні на кого не вважає,
Хоч і не проси.

Не благай, не проси,
Не клепає коси.
Чи то пригород, чи город,
Мов бритвою, старий голить.
Усе, що ласи.

Мужика, й шинкаря,
Й сироту-кобзаря.
Приспівує старий, косить,
Кладе горами покоси,
Не мина й царя.

І мене не мине,
На чужині зотне,
За решоткою задавить,
Хреста ніхто не поставить
І не пом'яне.

Цікаво, що переписуючи вірш, поет поміняв його місцем у циклі «В казематі» з поезією «Чи ми ще зійдемося знову?»: передостаннім записано вірш «Понад полем іде...», а останнім — «Чи ми ще зійдемося знову?». Тепер перед «Косарем» стояв вірш «В неволі тяжко, хоча й волі...», що закінчувався так:

Холоне серце, як згадаю
Що не в Україні поховують,
Що не в Україні буду жити,
Людей і Господа любить.

А весь цикл «В казематі» тепер закінчувався рядками:

Свою Україну любіть,
Любіть її... Во время люте,
В остатню тяжкую минуту
За неї Господа моліть.

Такий порядок розміщення віршів Шевченко визначив, знаходячись у помешканні Щепкіна в Москві.

Отже, 18 березня Шевченко завершив переписування й проілюстрування своєї поезії за 1847 рік. На другій сторінці «Більшої книжки» поет написав друкованим шрифтом: «Поезія Тараса Шевченка 1847 р.».

Після цього, о першій годині дня Тарас Григорович разом із Щепкіним поїхав до Максимовичів...

18 березня: «О першій годині поїхали до Максимовича»

«В первом часу поехали мы с Михайлом Семёновичем в город. Заехали к Максимовичу. Застали его в хлопотах около «Русской беседы». Хозяйки его не застали дома. Она была в церкви. Говееет. Вскоре явилась она, и мрачная обитель учёного просветлела. Какое милое, прекрасное создание. Но что в ней очаровательнее всего, это чистый, нетронутый тип моей землячки¹. Она проиграла для нас на

¹ Поетова захопленість Марією Максимович стала відомою в московському товаристві. Зокрема, Віра Аксакова писала вже 26 березня: «Говорят, Максимовичка особенно мила между холодов, и Шевченко от неё в восхищении».

фортеп'яно несколько наших песен. Так чисто, безманерно, как ни одна великая артистка играть не умеет. И где он, старый антикварий, выкопал такое свежее, чистое добро¹. И грустно, и завидно. Я написал ей на память свой «Весенний вечер»², а она подарила мне для ношения на шею киевский образок. Навязный и прекрасный подарок».

Ключові слова у цьому запису: «И грустно, и завидно». В сім 54-річного Максимовича, який був на десять років старший за поета, але мав молоду, вродливу, чисту й душевну дружину, згорьований і змарнілий в заслання Шевченко з усією гіркотою відчуження, які справжні земні радощі обійшли його стороною.

Згадаймо, що незадовго до того, наприкінці 1857 — початку 1858 років у Нижньому Новгороді Шевченко неодноразово проводив час у «храмі Пріапа» мадам Гільде³ і якось записав у щоденнику, що й тут його знайшла нудьга. В той же час поет випадково побачив двадцятирічну Лідію Голіцину — «чернобровое милое задумчивое создание». 18 листопада 1857 року після невдалого, на його погляд, сеансу з написанням портрету Софії Варенцової Шевченко знову зустрів юну Голіцину: «Впечатление неудачного сеанса как ветром свеяло. Полюбовавшись на это кроткое создание, я во весь день был счастлив. Какое животворно чудное влияние красоты на душу человека».

В Нижньому Новгороді Шевченко пережив драму невдалого сватання до юної актриси Катерини Піунової (Тетяси), про що не без іронії писав у листі до Щепкіна наприкінці 1858 року: «Скажи мені, будь ласкав, що б з мене тепер було, якби був я оженився на моїй любій Тетясі? Пропавши чоловік, та й більш нічого».

Насправді, пропавши чоловіком Шевченко відчував себе без коханої жінки поруч. Він усе життя страждав від самоти, яку могла заповнити лише вірна дружина. Згадаймо Шевченкові поетичні рядки: «Одну сльозу з очей харих — І... пан над панамі!..» Епізод із Піуною свідчив не стільки про чергове розчарування поета в коханні, скільки підтверджував його жагуче людське бажання кохати та бути коханим і мати власну сім'ю. Ось чому глибокий, пронизливий сум і тепла, щемлива заздрість огорнули його після знайомства з сім'єю Максимовичів, з «привабливою для

¹ Марія Максимович (дівоче прізвище — Товбич) була на три десятки років молодша за чоловіка, дочка небагатого поміщика Золотоніського повіту Київської губернії, дівчина-безприданниця, 1853 року стала дружиною відомого вченого.

² Так назвав Шевченко вірш «Садок вишневий коло хати...» (1847). Перебавши з чоловіком у 1859 р. з Москви в Україну, на хутір Михайлову гору, Марія Максимович завезла туди й автограф поета, дальша доля якого невідома.

³ Скажімо, 1 листопада 1857 року занотував у щоденнику: «...Пошёл к madame Гильде, где и положил якорь на ночь»; 26 листопада зафіксував: «...Отправился я в очаровательное семейство мадам Гильде и там переночевал».

Шевченка парою» (Іван Драч). Мабуть, не випадково він переписав на пам'ять дружині Максимовича саме вірш «Садок вишневий коло хати...», який є постичним гімном сім'ї та коханню:

Сім'я вечерея коло хати,
Вечіря зіронука встає.
Дочка вечерять подас,
А мати хоче научати,
Так соловейко не дає.

Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх,
Сама заснула коло їх.
Затихло все, тільки дівчата
Та соловейко не затих.

Тепле та захоплене ставлення до «широї землячки» відчувається й у щоденниковому записі від 21 березня:

«Вечер провёл у своей милой землячки М. В. Максимович. И несмотря на Страстную пятницу, она, милая, весь вечер пела для меня наши родные душевные песни. И пела так сердечно, прекрасно, что я вообразил себя на берегах широкого Днепра. Восхитительные песни! Очаровательная певица!»

Знову ж таки, скільки в цих словах притишеної туги за домашнім вогнищем і жіночим теплом. А ще більше — за рідною Батьківщиною, за Україною, за Дніпром...

Дніпро берег рие-рис,
Яворів корінь мис.
Стоїть старий, похилився,
Мов козак той зажурився.
Що без долі, без родини
Та без вірної дружини,
І дружини, і надії
В самотині посивіє!

¹ У спогадах доньки коменданта Новопетровського укріплення Є. Літвінової є такі слова про Шевченка: «Він з якоюсь пристрасстю любив свою Україну й не міг спокійно слухати її пісень, її мови. Усе обличчя йому зміналося, серце билось, як пташка в клітці, він готовий був зараз же, як брата, обняти й притиснути українця до своїх грудей».

Друг поета Андрій Козачковський стверджував, що в українській пісні «віддихалася вся Україна з її патріархальним побутом, сповненням простоти і героїзму характером, з її почуттями, з її славною і разом сумною історією, з її чарівною природою». В цьому зв'язку Козачковський розповідав, що в Шевченкові бачили живе уособлення народної пісні. Якось на дружньому вечорі 19 серпня 1845 року молоде товариство з участю поета гучно бенкетувало, співало пісні: «Шевченко був у справжньому натхненні, напроти нього, на протилежному кінці столу, стояв, не спускаючи очей з поета, з келихом у руці пан поважного віку, з походження — німець, віросповіданням — протестант. „Оце — батько! Ія-богу, хлопці, батько! Будь заоров, батьку!“ — високо піднімаючи келих, проголосив німець, потім ми всі називали його „батьком“».

У спогадах Григорія Честахівського є цікава розповідь про те, як він в Петербурзі привів до Шевченка кріпосну дівчину з України, яка позувала художнику для картини «Дві дівчини». Тарас Григорович радів з того, що вона нагадала йому про Україну: «Як пташка з божого раю, нашебетала мені в серце теплим, легким духом, пахучими нивами, запашистим квітом вишневих садочків й трави зеленої, як побачив чистісіньку свою людину, почув рідну мову. Ох, Боже мій, коли б скоріш літо, помандрую на Вкраїну, дуже закортіло».

Милостивий, Ти до мене добрий:
Плачуном нехай не поросте
Та дорога, за якою — обрій,
Україна, дівчинка і степ...

Любов Галута.

Де жив Михайло Максимович, який приїхав з України в Москву? «Адрес-календарь жителей Москвы» за 1857 рік дає відповідь, що в Дев'ятинському провулку¹ М'ясницької ділянки, в будинку Гофмана, недалеко від церкви Успіння Пресвятої Богородиці на Покровській вулиці. Перевіряємо інформацію за «Алфавитным указателем к плану Мясницкой части». Справді, будинок надвірного радника Льва Гофмана знаходився в Дев'ятинському провулку, що виходив на Покровську вулицю. Прямуючи до Максимовича, Шевченко і Щепкін проїжджали по Маросейці — вулиці, назва якої пов'язана з Україною.

Мабуть, що церква, яку згадує Шевченко в щоденнику і відвідувала під час його приїзду 18 березня Марія Максимович, і була церквою Успіння Пресвятої Богородиці. Цю церкву на Покровці, яку не міг не бачити Шевченко, було побудовано наприкінці XVII століття. Василь Баженов ставив її в один ряд з храмом Василя Блаженного. За переказом, Наполеон, вражений церквою, вигукнув: «О, російський Нотр-Дам!»; імператор наказав врятувати храм від пожежі. Михайло Достоевський надзвичайно високо цінував архітектуру цієї церкви. Академік Дмитро Лихачов якось зізнався, що саме церква Успіння на Покровці, побачена ним у молодості, визначила його шлях у науці, спонукала зайнятися дослідженням старовинної російської історії. Втім, храм Успіння на Покровці був, скоріше за все, витвором... українського Майстра. Ось що пише про це москвознавець Лев Колодний: «Колокольня его возвышалась пятью шатрами! А всего над трапезной и храмом колосилось восемнадцать глав, созвездие куполов, излучающих сияние божественной красоты. Кто творец

¹ Тепер — Дев'яткін провулок у Басманному районі Москви.

шедевра? Невірно. Подібні храми строили на Україні, можливо, оттуда приїхав, як едуть зараз на заробітки, невідомий геній, малоросіянин-українець¹ (Виділено мною. — В. М.). Додам лише, що український архітектор міг приїхати в Москву не «на заробітки», а разом із однією з офіційних делегацій від гетьмана Івана Мазепи, які зупинялися в Малоросійському постоялому дворі на Покровці.

Під час березневих зустрічей з Максимовичем Шевченко залишив йому ще один автограф вірша «Весенний вечер» («Садок вишневий коло хати...») та поезій «Пустка» («Заворожи мені, волхве...») і «Муза». Скоріше за все, Максимович сам попросив про це, оскільки він виявляв намір надрукувати кілька поезій Шевченка в журналі «Русская беседа» (до цього журналу було подано тоді повість Шевченка «Прогулка с удовольствием и не без морали»).

Максимович побував у домі Щепкіна 26 березня, але не застав уже Шевченка, той вранці рушив на вокзал. Тоді він відправив у Петербург (через Григорія Галагана) листа: «Приїздив до тебе, по слову твому в дев'ять і привозив тобі «Гуся»², і твого, і нашого, да тебе, лебедика, вже не застав. Бувай же здоровенький, на все добре — і пощасти тобі Боже!.. Посилаю тобі з паном Галаганом твого «Гуся» і мою тобі застольну віршу³ і отношеніє в контору «Русской Беседы» <...> чтобы тебе доставили «Беседу» нашу за два прежние годы и за сей 1858 год. Не забувай же земляка своего щирого М. Максимовича».

Шевченко не забував, листувався з Максимовичем і продовжував захоплюватися його дружиною: «Коли б така у мене була жінка — повинчався б да й умер». Саме Марію Василівну поет просив ще в Москві допомогти йому одружитися. 22 листопада 1858 року нагадував їй у листі: «Вельми і вельми шанобная і любая моя пані Мар'є Васильєвно!.. А ви, мабуть, уже і забули мою просьбу? То я ж вам нагадаю. Я вас просив, щоб ви мене оженили. Оженіть, будьте ласкаві! а то як ви не ожените, то й сам Бог не оженить, так і пропаду бурла-

¹ Колодний Л. Москва в улицах и лищах. Центр. М.: Голос-Пресс, 2004. С. 478.

² Є дані, що на одній з капітелей церкви був напис: «Лета 7204 года (1695. — В. М.) октября 25 дня. Дело рук человеческих. Делал именем Петрушка Потапов». У його честь названо один із прилягаючих провулків — Потаповський.

³ У Центральному державному архіві кінофотодокументів Росії зберігся документальний фільм, в якому зафіксовано варварське знесення церкви в 1936 р. На її місці тоді була влаштована пивна.

⁴ Мається на увазі так званий бартеневський (неповний) список Шевченкового «Єретики».

⁵ Про вірш під заголовком «25 марта 1858», написаний Михайлом Олександровичем на честь Шевченка і прочитаний цього числа на обіді у Максимовича, розповімо далі.

кою на чужині». В цих рядках якась особливо гірка жартівливість, а ще більше — приреченої пророчості, бо ж так і сталося...

Михайло Максимович, який у грудні 1858 року знаходився у Москві в розлуці з дружиною, писав, втішаючи Шевченка й співчуваючи йому: «От на такі-то часи, може, й лучче жити собі єдиному, хоча на все життя наше і недобре бути чоловікові єдиному, по слову Господню. А що якби й справді Бог поміг нам одружити тебе, бурлаку, на Михайловій Горі!.. То-то б удрали весілля — таке, що аж сині гори Дніпровії здвигнулись би на radoшах...»¹.

Марія Василівна сама відповіла Шевченкові наприкінці того ж 1858 року: «Ви думали, що я і забула, чого Ви мене просили, а я зовсім і не забула, думаю, якби мені Бог поміг Вам найти гарну квіточку для нашого любимого і гарного українця...» 25 березня наступного року, тобто рівно через рік після знайомства в Москві, Шевченко писав Марії Максимович: «Спасибі вам, мос серденько, що ви мене згадуєте і не забуваєте моєї просьби. Як Бог допоможе мені до мая місяця кончить мої діла з цензурою, то насиплю повну кишеню грошей та й чкурну через Москву прямо на Михайлову гору <...> Як Бог та ви допоможете, то, може, й одружуся. Якби-то так сталося, дуже добре було б. Аж страх обісіло вже мені бурлакувати...» А 10 травня знову звертався до Марії Максимович з тією ж сумною жартівливістю: «...Посилаю вам свій портрет, тільки, будьте ласкаві, не показуйте портрет дівчатам, а то вони злякаються, подумают, що я гайдамацький батько, та ні одна й заміж не піде за такого паливоду. А тим часом одній найкращій скажіть тихенько, щоб рушника дбала та щоб на своєму огороді гарбузів не сажала».

Що й говорити, Шевченко справді мріяв «убезпечити себе від тієї самоти, яка стала йому чи не найбільшою карою в житті» (Іван Дзюба).

25 травня 1859 року поет вніхав з Петербурга і через Москву приїхав в Україну. В село Прохорівка він прибув 13 червня й прожив там понад тиждень, намалювавши портрети Марії та Михайла Максимовичів.

«Бувайте здоровенькі, мій земляче!»

Побіжно виникає питання про те, в яких стосунках із Максимовичем був Бодянський після переїзду Михайла Олександровича в Україну. Між ними зав'язалося листування, що тривало понад

¹ Максимович М. Листи. — К.: Либідь, 2004. С. 303.

30 років¹, іноді з немалими перервами. Дослідник цієї теми Володимир Данилів зазначав: «Так, зовсім немає листів за роки: 1836, 1839–1845, 1850–1854, 1864, 1866, 1868–1869, і таким чином виключається 17 років»². Значною мірою листування стосувалося діяльності Бодяньського в «Чтениях» та участі в цьому виданні Максимовича. До речі, Михайло Олександрович високо оцінив уже перші два роки публікаторських зусиль Бодяньського: «Приветствую вас с новым 1847 годом и душевно желаю, чтобы он дал вам новые силы на продолжение полезных трудов ваших, чтобы он принёс отечественному бытописанию столько же „Чтений“ Общества нашего, сколько издано их в 1846 году. Это поистине заслуга и благое дело. Особенно мы, украинцы, благодарны за издание Конисского и „Летописи Самовидца“... наконец!» В червні 1847 року Максимович писав Бодяньському: «...чтобы показать готовность мою постоянную служить „Чтениям“ вашим, я пошлю вам на сей или на следующей почте две статьи...»

Максимович щиро радів з того, що в 1857 р. закінчилося відлучення Бодяньського від «Чтений»: «Возвратится, Бог даст, прежняя пора „Чтений“, о которых я вспоминал всегда сердечно, как вы видели по моим статьям. Это восстановление будет утешительным явлением, торжеством правды над кривдою и в области науки».

Йшли роки, Максимович співпрацював у «Чтениях» і незмінно підтримував Бодяньського добрим словом. Скажімо, на початку 1860 року писав: «Честь вам за „Чтения“, что вы подняли эту гору с богатствами и атлантовски её несёте на раменах своих. Я для неё вам готовлю фуру, но как она не срочная, то и не винюсь, что еще не отправлена, а придёт наверное к месту назначения». Через рік, у лютому 1861 року, Максимович знову щиро захоплювався: «...Любо глядеть на целую историческую сотню книжок; казалось бы, завоевать её хоть каких читателей... Да минует, однако же жребий вторичного закрытия ваши „Чтения“». 14 травня 1862 року Максимович писав Бодяньському: «Первую книгу „Чтений“ получил и почти все прочел <...> Помогай вам Бог продолжать». 1 травня 1865 року з Києва: «Душевно благодарю вас за „Чтения“ <...> Пришлю вам отсюда непременно хотя малый вклад в „Чтения“, давно пора...» 30 грудня 1871 року повідомляв: «Порывался я не раз писать отсюда и написать что-либо для „Чте-

¹ Листи Михайла Максимовича були опубліковані в першій книзі за 1887 рік «Чтений в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете», а через сто з лишнім років — у книзі: Михайло Максимович. Листи, що вийшла у видавництві «Либідь» (2004).

² Данилів В. О. М. Бодяньський і його листування з М. О. Максимовичем. // Україна, 1927, № 6. С. 87.

ний", столь много содержательных и для меня занимательных...»

Цікаво, що Максимович активно підтримував Бодянського в його роботі над збіркою українських народних пісень. 26 березня 1848 року писав: «Я слышал, что и вы тоже собираетесь издать всего южно-русского народа песни <...> Славно, помогай Бог!.. Известите меня, скоро ли вы приступите к изданию и с какого отдела писем начнёте? Вам, как слависту, хорошо бы начать обрядными песнями, колядками и проч., проясняя при этом своим комментарием мифологическую и другую сторону славянорусскую». Через майже десять років по-дружньому картав Бодянського за те, що так довго не видавав збірку.

В 1855 р. вийшла книга Бодянського «О времени происхождения славянских письмен», і Максимович дав їй найвищу оцінку: «Детище ваше — богатырское; честь и слава за него вам на все века, на все краины славянские! Жертву тучную возложили вы на алтарь славяноведения <...> От души и сердца приветствую вас с окончанием вашего, поистине сказать, почтенного и достойного труда! А с тем вместе не скрою грусти, невольно пробуждающейся при подобном огромном, добросовестном труде, грусти за жизненную силу, ценою которой добываем мы такие труды — а для кого, для чего? будут говорить шелкоперы, уж конечно, не для них, а для избранных служителей и поклонников истины, для утоления собственной любви к ней и жажды по ней, с которыми и родимся».

В листах до старшого друга й земляка Максимовича Бодянський особливо яскраво постає українським патріотом. Як відомо, саме йому Максимович послав рукопис перекладу «Слова о полку Игореве», маючи на увазі спочатку видавати його в Москві. Бодянський відповів: «Мне он нравится, хотя больше никому из русских не может понравиться: надо быть нашим братом, малорусом, чтобы оценить Вас и всё, подобное Вашему труду. Но из этого не следует, чтобы мы, хохлы, не должны своим заниматься. Кто же им будет заниматься, если не мы? Неужели надо ждать и для нас французов и немцев?» (Виділено мною. — В. М.). Саме Бодянський спонукав Максимовича на полеміку з Михайлом Погодіним на сторінках слов'янофільського журналу «Русская беседа» з приводу того, хто має більше прав на спадщину Київської Русі — великороси чи малороси. Максимович підкреслював малоросійський характер культури Київської Русі, водночас виклавши своє бачення «великої» руської спільності: «Великороссийское наречие состоит в ближайшем сродстве с белорусским, и составляют они одну речь, или язык севернорусский, который вместе с южнорусским языком или речью (состоящею в двух главных наречиях —

малороссийском и червонорусском), образует одну великую речь восточнославянскую, или русскую».

Між іншим, Максимович довгий час вивчав «Слово», написав про неї твір кілька праць, показавши як пам'ятку власне української мови. Він довів із фактами в руках, що українська мова виникла ще в часи Київської Русі, раніше за російську. Всупереч Погодіну, який вважав українську мову зіпсованим російським «наріччям», Максимович на прикладах із «Слова» та з українського фольклору яскраво показав цілковиту самостійність української мови. В 1863 р. Максимович надрукував в журналі «День» «Нові листи до Погодіна про старобутність малоросійського наріччя», що завдали остаточної поразки погодинській теорії про старшість «великоруської» мови над «малоруською».

Коли в 1857–1858 рр. Максимович жив у Москві, в тому числі під час перебування в місті Шевченка, він підтримував дружні й ділові стосунки з Бодянським. Прикладом може бути записка від 18 січня 1858 року:

«Посылаю вам, дражайший Осип Максимович, „Божью Милость“ и отрывок из „Записок“ Петра Могилы. Первую можно, если угодно, хоть зараз в друкарню, а вторая только для сведения вам, до личного нашего собеседования.

Заметки для 1-й книги „Чтений“ я напишу на следующей неделе. Не будете ли сегодня обедать у Кошелевых: побачились бы там! До свидания.

Ваш М. Максимович».

Як ми побачимо далі, через два місяці саме Максимович повідомив запискою Бодянського про те, що Шевченко приїхав у Москву і зупинився у Щепкіна. Після повернення в Україну Максимович навіть залишив свої московські меблі у земляка на збереження. Вони зустрічалися й пізніше, скажімо, в Києві 1869 року, коли Бодянський приїжджав в Україну, а 1872 р. Максимович заїхав до Бодянського в Москву по дорозі з Петербурга в Україну. Навіть наступного року Михайло Олександрович тепло згадував про це: «В последнее пребывание мое в Москве я так сблизился с вами и видел столько вашего дружеского участия ко мне немощному, что с благодарностию и с удовольствием о том вспоминаю...»

Бодянські та Максимовичі дружили сім'ями, і Максимович у своїх листах повідомляв про народження у них з Марією Василівною сина і, як справжній джентльмен, незмінно передавав вітання дружині Бодянського. Марфа Микитівна з'явилася в листах Максимовича вже після того, як Бодянський повінчався з нею, вперше — в 1859 р.: «Кланяюсь супруге вашей...» Надалі такі

вітання стали постійними. Скажімо, 10 січня 1861 року, наприклад, писав: «Целую ручку супруги вашей и обнимаю вас от широкого сердца. Маруся моя с своим любим да гарным хлопчиком свидетельствует вам обоим усерднейший поклон и привет». Через півтора місяці знову: «Жинка моя и хлопец мой, которому вчера минул год первый, здравствует и вместе со мною кланяются вам обоим и желают вам всякого благополучия». Ще через рік: «Да пошлёт вам господь новые силы на ваши крепкие и благие труды! От всего сердца обнимаю вас. Кланяюсь жинке вашей». 31 березня 1865 року: «Кланяюсь супруге вашей, а вас обнимаю и здоровья желаю». Так само 13 травня 1867 року: «Подружью вашему мой усердный поклон». 23 жовтня 1870 року: «Супруге вашей мой усердный поклон». Наприкінці того ж року: «Мысленно обнимаю вас, — низенько кланяюсь подружью вашему,— вам преданный М. Максимович». У рік своєї смерті, в листі від 11 лютого 1873 року Максимович залишався зворушливо турботливим: «Как здоровье ваше и супруги вашей? Кланяюсь вам обоим от себя и от моей Марии Васильевны».

Якось Максимович написав Бодянському: «Пишите ко мне ради Бога хоть потрошку; вы каждый раз письмом своим освежаете дремоту мою умственную и мою стареющую голову...» В іншому листі відверто зізнався: «Извещайте меня о себе и Москве хоть изредка: вы один уже из немногих, к кому обращаюсь п о т о в а р и щ е с к и в ожидании широкого слова».

Очевидно, що Бодянський мав душевні якості й чесноти, які привернули на все життя серце Максимовича...

До речі, Осип Максимович постійно підтримував Максимовича в Михайловій Горі, зокрема, вислав йому нові книжки «Чтений», через нього Максимович відправляв свої праці в слов'янські країни. Саме Бодянський опікувався пересиланням Максимовичу грошей за перевидання його «Книги Наума про великий Божий світ»¹ і гонорарів за журнальні статті, що допомагали тому триматися в умовах безгрошів'я і постійних побутових проблем. 23 лютого 1861 року Максимович писав Бодянському: «Письмо ваше, любезнейший землячеську, от 29 января и приложенные при нем 235р. серебром я имел удовольствие получить, и дуже дякую вам за это прислание столь благовременное к исходу зимы; буде чим худорбу Михайловой горы полатати...» Через рік знову дякував Бодянському: «Превеликое спасибо вам, коханный

¹ Ця книга, що містить науково-популярні розповіді про будову Землі, сонячної системи, Галактики, вийшла в світ 1833 р. й протягом чотирьох десятиліть перевидавалася одинадцять разів.

земляче, за ваше любее писание од 2 апреля и за приложение к нему — такое богатее, як я й не сподевався: воно дуже допомогло мене; разом очистило мене одо всего, що завиновативсь був у сии три годы...»

Окремо — про шевченківський сюжет у листі Максимовича до Бодянського від 14 травня 1862 року, в якому він розповідав про відвідини Шевченкової могили на річницю поховання поета: «...Побував у Каневе, и на Тарасовой могиле, де одбули мизерную и пьяную годовщину, натягнувшись и сами по-Тарасовски, з досады. От вам и песенка, на сей случай мною написанная и еще никому не читанная:

Прощай, Тарасе, брате милый!
Отсе — в тебе мы побули,
И годовщину крий могили
Як подобас одбули:
Мы помолимсь и впились,
Як упивався ты колісь.

Горилкою впиваясь дуже —
Нехай тобі земля пером!
А наповав ты, славный друже,
Сладкоспивучим нас вином;
Твій хміль задався на много лет,
А слава стала на весь свет.

Хвала, Кобзаре наш единый,
Хвала з обох сторон Днепра,
Прощай, любимче Украинны,
Прощай, Чернечая гора!
Гей, Днепре, батьку, припедай —
Неси наш човен, колихай!»

Привертають увагу несподівані слова, які ніби загубилися у великому листі: «Мою песенку прошу вас сообщить старику М. С. Щепкину...» І стає зовсім зрозумілим, наскільки ці троє — Бодянський, Максимович і Щепкін — назавжди були духовно поєднані між собою великою любов'ю до Шевченка та його геніальної поезії. Як тут знову не згадати вже цитований поетовий запис у щоденнику: «Михайло Семенович в этом деле мне не судья. Он слишком увлекается. Максимович — тот просто благоговеет перед моим стихом, Бодянский тоже».

18 березня: «Заїхали до А. М. Мокрицького»

Повертаючись до 18 березня 1858 року, читаємо в щоденнику Шевченка:

«Расставшись с милою, очаровательною землячкой, заехали мы в школу живописи, к моему старому приятелю А. Н. Мокрицкому. Старый приятель не узнал меня. Немудрено, мы с ним с 1842 года не видались».

«Школа живопису» — так Шевченко назвав Училище малярства і скульптури Московського художнього товариства, що з 1844 р. було розташоване на М'ясницькій, у будинку Юшкова (тепер — № 21)¹. Вдалося встановити, що Мокрицький жив у будинку училища, де викладачі мали квартири. Бодянський, як ми вже знаємо, побував тут на художній виставці навесні 1852 року. З 1865 р. навчальний заклад отримав права вишого й називався Училищем малярства, скульптури й архітектури. В училищі вчилися або викладали Олексій Саврасов, Василь Перов, Іполит Прянішников, Василь Пукірев, Ісак Левітан, Абрам Архипов, Сергій Коровін, Володимир Маковський, Аполлон Мокрицький... З училищем пов'язані імена Івана Шишкіна, Василя Полєнова, Валентина Серова, Аполлінарія Васнецова, Сергія Іванова...

Педагог училища Аполлон Миколайович Мокрицький (1810—1870) навчався в Академії мистецтв, був учнем Карла Брюллова. З Шевченком познайомився ще до його викупу з кріпацтва, разом з Іваном Сошенком клопотався про звільнення Шевченка від кріпосної залежності і влаштування на навчання в Академію мистецтв. У своєму щоденнику докладно розповів про це. 25 квітня 1838 року Мокрицький був присутній при тому, як Василь Жуковський у петербурзькій майстерні Брюллова вручив Шевченкові відпускну.

В щоденнику Мокрицького знаходимо кілька цікавих штрихів про ставлення до молодого Шевченка Брюллова та Жуковського. А ще Мокрицький згадує, як у квітні 1838 року разом із Шевченком відвідав Ермітаж: «Дуже корисною була наша розмова в цьому святині, і на цей раз більш ніж коли побачив я достоїнства творинь першокласних майстрів».

¹ Чотириповерховий будинок-палац навпроти колишньої садиби князя Олександра Меншикова побудував за часів Катерини II генерал-поручник Іван Юшков. У будинку багато світла, безліч кімнат, вестибюлей, сходів і колонад. Його налівро-тонду добре видно від М'ясницьких воріт. Академік Ігор Гребар приписав «будинку Юшкова» архітектору Василю Баженову, правда, за непрямыми доказами.

У 1842 р. Мокрицький на власний кошт виїхав в Італію для вдосконалення художньої майстерності. Шевченко, до речі, ще раніше, на початку 1841 року сподівався, що за успіхи в малярстві його пошлють до Італії. Напівжартома писав 19 лютого до Григорія Квітки-Основ'яненка: «Через два годи як прочитаєте в яким-небудь журналі, що якийсь-то Шевченко намалював картину дуже до ладу! А за таке малювання академія його (мене б то) посилає в Італію, в самий Рим». Але через два роки він майже переконався в марності такого сподівання на Академію, правда, не втратив саму надію, про що свідчить лист із Яготина, написаний Шевченком у грудні 1843 року до конференц-секретаря Петербурзької Академії мистецтв Василя Григоровича: «Я шось не дуже ударяю на Академію, а в чужоземщині хочеться бути. Я тепер заробляю гроші..., а заробивши, думаю чкурнуть, як Аполлон Ніколаєвич». Пантелеймон Куліш також мав думку Шевченка «за границу спровадити», щоб він там «ширше по світу поглянув». Все це не збулося. Шевченко, як і Пушкін, не виїжджав за межі Російської імперії, не бував у європейських столицях. Як пов'язано це з тим, що саме «невїзді» поети найбільш уособили споконвічну духовну сутність своїх народів, стали духовними символами нації? Питання, що чекає на ґрунтовну відповідь.

Теплі згадки про Мокрицького є у повісті «Художник» і в листуванні Шевченка. Московський українознавець Михайло Забочень нагадав, що Мокрицький є автором призабутого нині портрета українського письменника Євгена Гребінки. За час, коли друзі не бачилися, Мокрицький до 1848 року, вже за підтримки Петербурзької Академії мистецтв, знаходився за кордоном, а після повернення став академіком, працював професором Училища малярства й скульптури. Шістнадцять років він не бачив Шевченка і не впізнав змученого засланням та хворобою поета, проте зустріч, судячи з усього, була теплою, бо через день Тарас Григорович ще раз зайшов до давнього знайомого на М'ясницькій. Що робив Шевченко у Мокрицького на цей раз? «Отдохнул у него, полюбовался эскизами незабвенного друга моего, покойного Штернберга...»¹. В очах Мокрицького, який уже десять років був ака-

¹ З художником Василем Івановичем Штернбергом (1818–1845) Шевченко дружив під час навчання в Академії мистецтв, вони жили разом на одній квартирі в Петербурзі на 11-й лінії Васильєвського острова. На цей час молодий Штернберг уже побував у 1836–1838 рр. в Україні, написав тут багато пейзажів та жанрових картин. Тривалий час жив і працював у Качанівці, в маєтку Г. С. Тарновського. Один із перших у Росії звернувся до тематики українського народного побуту. Його картини подобалися Карлу Брюлову. За картину «Свячення пасок у Малоросії» (1838) Штернберга було нагороджено золотою медаллю Академії мистецтв.

деміком, вчорашній засланець міг прочитати німе питання про те, чому Шевченкова доля склалася так нещасливо... «Людина з таким талантом!» Що він відповів би? Та відомо що! Він уже відповів усім і на всі віки: «Я так її, я так люблю мою Україну убогу...»

Уявімо собі на М'ясницькій Тараса Григоровича, який прямував до будинку, що зберігся донині. У нас є можливість уважно розглянути шматок московського міського простору на репродукції гравюри середини XIX століття по акварелі І. Шарлеманя (зображено ту частину М'ясницької вулиці, де знаходився будинок Юшкова, тобто Училище малярства і скульптури Московського художнього товариства). В «Алфавитном указателе к плану Мясницкой части» він числиться під № 199, а навпроти ми бачимо будинок Імператорського Московського поштамту (№ 200), двір якого був ще не забудований. Бодянський писав: «Смотрел выставку в художественном классе, что против почтамта...» Поштамт уже кілька десятиліть розмішався неподалік — у колишніх палатах сподвижника Петра І Олександра Меншикова, садиба якого розкинулася на початку XVIII століття біля М'ясницьких воріт навпроти церкви святих Флора і Лавра. Цю грандіозну церкву видно на акварелі. Вона відома з 1547 р., коли ще була дерев'яною. В 1657 р. поряд з нею було побудовано цегляну церкву, поновлену в 1851 р., й у такому вигляді її бачив Шевченко. Знесено 1935 року.

Ліворуч на картині височить славетна Меншикова вежа, що в Архангельському провулку, з церквою Гавриїла Архангела. Тарас Григорович обов'язково бачив її, хоча, мабуть, не знав, що всьому було зведено на початку XVIII століття під керівництвом випускника Києво-Братської колегії, українського архітектора, художника і скульптора Івана Зарудного. Він прибув у Москву наприкінці 1690 року, затим за протекцією Івана Мазепи і при підтримці ректора Слов'яно-Греко-Латинської академії, київського вченого Стефана Яворського навчався за кордоном. Повернувшись до Москви в 1701 р., Зарудний за вказівкою Петра І наглядав за всіма художниками та іконописцями Росії.

В Шевченковій повісті «Музикант» читаємо: «...я вспомнил картину незабвенного моего Штернберга „Освящение пасок“, и мне стало грустно...». Золота медаль дала Штернбергові право на відрядження до Італії для продовження освіти; влітку 1840 року виїхав до Італії, де помер від сухот у 27 років. Перед від'їздом Шевченко подарував йому примірник «Кобзаря», на якому написав вірш «На негробу Штернбергові»:

Пойдеш далеко,
Побачиш багато;
Задивившись, забуришся, —
Згадай мене, брате!

Цікавий історичний факт. На відміну від храма Василя Блаженного, Меншикова вежа дуже подобалася мистецтвознавцеві — академіку Ігорю Грабарю. Він назвав її постичним дифирамбом зодчого красі російського іконоста¹. Письменник, інтелектуал, москвознавець Олег Волков, який називав Івана Зарудного «талановитим сином України», захоплювався Меншиковою вежею — «одним із найпоетичніших і найдосконаліших пам'ятників російської архітектури». Меншикова вежа вважалася «сестрою» Івана Великого, її висота спочатку навіть перевищувала на один метр відому дзвіницю, але згодом у голову вежі вдарила блискавка, і після відновлення вона стала нижче. В народі говорили, що так Бог покарав будівельників вежі за порушення благочестивої московської традиції. До речі, вежа була одним із перших у Москві храмів, у якому з'явилася сюжетна скульптура: рельєфні зображення над входами — «Вхід у Єрусалим», архангели Гаврило й Михайло; зображення херувимів у капітелях колон і пілястр; рельєфні композиції на євангельські сюжети і т.ін. На вході до церкви тепер висить дошка, яка сповіщає, що вона збудована Зарудним. На жаль, Меншикову вежу вже давно не можна побачити у всій повноті, бо вона перекрита з боку Архангельського провулка церквою Федора Стратілата, зведеною ще на початку ХІХ століття. Зарудний побудував у Москві Спаський собор Заікопоспаського монастиря, де тоді містилася Слов'яно-Греко-Латинська академія, церкву Іоанна Воїна на Якиманці, яка, за оцінкою вже згаданого Волкова, «по праву вважається одним із кращих пам'ятників петровського часу»², чимало інших культових і цивільних споруд.

Зауважимо, що з другої половини ХVІІ століття в московській храмовій архітектурі дуже відчутним був український вплив. У дореволюційному путівнику «По Москве» це визнавалося: «Весь новый строй храмовых форм был продиктован украинским духовенством, еще со второй трети ХVІІ века укрепившимся в Москве и внесшим в неё зачатки европейского просвещения и науки» (Виділено мною. — В. М.).

Акварель Шарлеманя дає живе уявлення про московське вуличне життя. На передньому плані бачимо кінного водовоза, трохи далі — прольотку з візником біля неї та багату карету з трійкою

¹ В дореволюційному виданні читаємо ніби спеціально про Меншикову вежу: «Украинское стремление форм храма вверх, отвещающее руководящей мысли стремления религиозно настроенного духа к небесам, и украинскую «ярусность», т.е. наклонение уменьшающихся четвериков и восьмериков в форме столба или башни».

² Волков О. Москва дворянских гнезд. — М.: Алгоритм. С. 172, 178, 181.

коней, а ще — крита лінійка, запряжена парою коней і вершник на білому коні. Втім, усе це скоріше прогулянкові екіпажі, транспортне значення вулиці тоді ще було невеликим.

В полі нашого зору — понад півсотні москвичів та гостей міста. Найближче — розношики якогось дрібного товару — один тримас його на голові, що було тоді характерно, інший — перед собою, та чоловік із візком на двох колесах. Біля входу до великого складу, мабуть купецького, що перед церквою, сидить сторож на стільчику: ліворуч, біля входу до двору поштамту, стоїть, очевидно, черговий. Неподалік — жінка з дитиною, скоріше за все, купує для неї солодоші, ще одна жінка з дитиною прогулюються по М'ясницькій. Кілька груп людей, які неквапно розмовляють, інші поспішають у своїх справах.

Над усім цим панує будинок Івана Юшкова, в якому тоді розмішувалося училище малярства і скульптури Московського художнього товариства, а тепер спадкоємно — Російська академія малярства, скульптури і архітектури. Фасад будинку досі зберігає первісний вигляд, і саме на ньому треба встановити меморіальну дошку, присвячену Тарасу Шевченку.

З цього приводу в серпні 2007 року ми звернулися з академіком Миколою Жулинським до Президента України Віктора Юшенка:

«Культурний центр України в Москві випустив у світ книгу «Тарас Шевченко: „Моє перебування в Москві“» та карту перебування поета в місті. Це дає змогу науково обґрунтувати потребу відкриття першої в російській столиці меморіальної дошки, присвяченої Т. Г. Шевченкові, на будинку, в якому він побував, а саме: вул. М'ясницька, 21.

За цією адресою Т. Г. Шевченко 18 і 20 березня 1858 року відвідав свого знайомого, художника А. М. Мокрицького, який жив і працював у будинку Училища малярства і скульптури Московського художнього товариства. Тепер тут знаходиться Російська академія малярства, скульптури і архітектури. Враховуючи те, що в Москві немає жодної меморіальної дошки, присвяченої Т. Г. Шевченкові, вважали б за доцільне порушити на міждержавному рівні питання про її встановлення на будинку по вул. М'ясницькій, 21, тим паче, що Тарас Григорович був академіком Петербурзької академії мистецтв.

Меморіальну дошку можна було б відкрити за Вашою участю в березні наступного року до 150-річчя перебування Т. Г. Шевченка в Москві та відвідання ним будинку на М'ясницькій, 21. Це стало б важливою подією в культурному житті України та Росії, визначною віхою у підготовці до 200-річного ювілею Кобзаря, достойним продовженням традиції відзначення Шевченкових ювілеїв у Москві».

18 березня: «Заїхали в книгарню М. Щепкіна»

Читаємо далі в щоденнику за 18 березня: «Потом заехали в книжный магазин Н. Щепкина, где мне Якушкин подарил портрет знаменитого Николая Новикова». Микола Михайлович Щепкін (1820—1886) відомий російський видавець і громадський діяч, другий син артиста. Користувався пошаною серед московської інтелігенції як чесна і порядна людина. Книгарня Миколи Щепкіна була одним із центрів поширення нелегальних закордонних видань Герцена і Огарьова в Росії. Політична поліція, яка стежила за Миколою Щепкіним, доповідала: «Во время ярмарки в Нижнем Новгороде и в продолжение зимы, один из сыновей Щепкина уезжал из Москвы и, как говорят, развозил несколько тысяч экземпляров запрещённых сочинений...» Незадовго до знайомства з Шевченком — влітку 1857 року — Микола Щепкін разом з дружиною відвідав Олександра Герцена в Лондоні, мабуть, ішлося між ними й про відкриття книгарні в Москві. Книгарню Миколи Щепкіна і Кузьми Солдатыонкова було відкрито у вересні 1857 року, і розташовувалася вона в М'ясницькій дільниці на Великій Луб'янці в будинку Михайла Сисаліна (не зберігся); тепер на тому місці знаходиться будинок № 11 з меморіальною дошкою, яка розповідає, що тут з квітня 1918 року по грудень 1920 року працював голова Всеросійської надзвичайної комісії Фелікс Дзержинський.

У книгарні Миколи Щепкіна, де бував і Бодянський, продавалися, передусім, книги видавництва, заснованого ним у Москві в 1856 р. разом з купцем-меценатом, колекціонером Кузьмою Текентійовичем Солдатыонковим (1818—1901), який стоїть у часі першим у когорті таких будівничих російської культури як брати Сабашникови, Мамонтов і Морозов, Щукіни і Третьякови. Микола Щепкін згадував: «Солдатенков родился и вырос в очень грубой и невежественной среде Рогожской окраины Москвы, не получил никакого образования, еле обучен был русской грамоте и всю юность свою провёл «в мальчиках» за прилавком своего богатого отца, получая от него медные гроши на дневное прокормление в холодных торговых рядах». Але Солдатыонков зайнявся самоосвітою, він захоплювався творами Гоголя, примкнув до гуртка Тимофія Грановського. В його бібліотеці, переданій за заповітом Рум'янцевському музею, нараховувалося близько 20 тисяч книг. У садибі Солдатыонкова в Кунцево гостювали Іван Крамської, Ілля Рєпін, Василь Полєнов... Він здавав дачу Михайлу Щепкіну, дружив з багатьма відомим в Росії людьми. На кошти Солдатыонкова

була побудована лікарня його імені для бідних «без различия звань, сословий и религий» (тепер — Міська клінічна лікарня ім. С. П. Боткіна).

В щоденнику Бодянського видавець Солдатынков згадується в зв'язку з підпискою після смерті Тимофія Грановського на гроші, за рахунок яких в університеті міг би два роки вчитися в його честь кандидат на звання магістра загальної історії: «...Купец Солдатенков всех перешеголял, 5 тысяч серебром подписал. И этот был его знакомцем и, кажется, больше, чем знакомцем». В цьому дусі записав у щоденнику 21 травня 1861 року про відомого багатія й Іван Забелін: «Попался Солдатенков, схавший на паре отличных вороных. Встреча миллиона с копейкой».

Шевченко познайомився з Солдатынковим якраз у книгарні Миколи Щепкіна. Тоді в колекції купця-мецената, який почав збирати галерею російського малярства ще до Петра Третьякова (з 1852 року), була картина Карла Брюллова «Вірсавія», з якої у 1860 р. Шевченко виконав однойменний офорт. При цьому він користувався фотографією з картини, подарованою Солдатынковим. Поет у свою чергу подарував колекціонеру «Кобзар» і через художника Василя Раєва передав йому офорт «Притча про виноградаря» з дарчим написом: «Кузьме Терентьевичу Солдатынкову. Т. Шевченко. 1858. Ноябрь 10». В колекції Солдатынкова наряду з творами П. О. Федотова, В. Г. Перова, І. І. Левітана, Ф. О. Васильєва були акварелі Шевченка «Перерване побачення», «Сон бабусі і внучки», «Марія» й «Циганка-ворожка».

У видавництві «К. Солдатынков і М. Щепкін» вибір книг для друкування здійснювався зі згоди всіх членів компанії, і всі вони несли юридичну та моральну відповідальність за кожне видання: Солдатынков і Щепкін, як видавці, Кетчер — редактор. На час приїзду Шевченка в Москву в світ вийшло кілька книг.

Спочатку були видані вірші Олександра Кольцова (1809–1842), якого шанував Шевченко. У листі до свого знайомого Андрія Лизогуба від 1 лютого 1848 року з Орської фортеці читаємо: «...Чи не найдете в Одесе сочинений *Лермонтова*¹ и *Кольцо-*

¹ Про Михайла Лермонтова поет писав:

Жива Душа постова святая,
Жива в святых своїх речах,
І ми, читав ожившем
І чуєм Бога в небесах.

В липні 1857 року Шевченко неодноразово згадував російського поета в своєму щоденнику: «Наш великий Лермонтов». Або ще: «Ночь, лунная, тихая волшебная ночь. Как прекрасно верно гармонировала эта очаровательная пустынная картина с очаровательными стихами Лермонтова, которые я невольно прочитал несколько раз как лучшую молитву Создателю этой невыразимой гармонии...»

ва, прищліть поезії святої ради». В січні 1850 року Шевченко прохав уже Олексія Бутакова прислати йому твори Кольцова. Як відомо, Кольцов бував в Україні, збирав тут пісні та прислів'я, написав кілька віршів українською мовою. В бібліотеці Шевченка були твори Кольцова, видані в 1846 і 1857 рр.

Цікаво, що вже на другий день від початку свого щоденника, 13 червня 1857 року, поет занотовує: «...Я, как сказал поэт наш,

Пишу не для мгновенной славы,
Для развлечения, для забавы,
Для милых искренних друзей,
Для памяти минувших дней».

Цей чотирирядковий вірш Кольцова, вперше опублікований 1846 року. Шевченко цитує з пам'яті (!), з відміною тільки в пунктуації першого рядка (кома замість двох крапок). З мотивом кольцовської поезії певною мірою перегукується вірш Шевченка «Не для людей, тієї слави...» (1848):

Не для людей, тієї слави
Мережані та кучеряві
Оці вірші віршую я.
Для себе, братія моя!

Та не забудьмо пояснення Івана Дзюби про те, що Шевченкові рядки не слід абсолютизувати: «тут є певний виклик і „людям“, і долі, — але, звичайно ж, він і далі, навіть пишучи „для себе“, матиме на увазі й ту громаду, яку назвав „братія моя“; зрештою, в глибині душі він знає, що говорить не тільки із самим собою, а з вічністю».

Свого часу Сергій Єфремов зазначав, що «Шевченка російська критика незнавки часто любила порівнювати з Кольцовим». Втім, ще Добролюбов, оцінюючи Шевченка, писав: «Он — поэт совершенно народный, такой, какого мы не можем указать у себя. Даже Кольцов не идёт с ним в сравнение...»

Наступними книгами видавництва «К. Солдатынков і М. Щепкін» були «Сочинения Т. Н. Грановского» та перший збірник віршів Миколи Огарьова, який у 1856 р. поїхав до свого друга Герцена в Лондон. У передмові до лондонського видання

Очевидець згадував, що в день смерті Шевченка томик Лермонтова лежав у нього на столі, хоча в опису книг, які залишилися, його немає. До речі, Максим Рильський якось написав: «Можливо, в усіх слов'янських літературах не було більших співців гніву, обурення, співців зневаги, як Лермонтов і Шевченко».

книги «Русская потаённая литература XIX столетия» Огарьов писав: «Україна прокинулася у Шевченкові, і... Шевченко народний у Малоросії, з захопленням прийнятий як свій у російській літературі і став для нас рідним». У видавництві також вийшов у світ збірник громадянської лірики Миколи Некрасова, що відкривався віршем «Поэт и гражданин». 1858 року надруковано «Стихотворения А. Полежаева», опального поета, відданого Миколою І в солдати за сатиричну поему «Сашка» (1825), що містила випадки проти самодержавних університетських порядків. Твори Полежаєва, Кольцова, Грановського знаходилися серед книжок, які належали Шевченкові й описані після його смерті Данилом Каменецьким. Нарешті, видавництво «К. Солдатовиков і М. Щепкін» випустило в світ друге видання брошури Івана Бабста «О некоторых условиях, способствующих умножению народного капитала».

В книгарні Шевченко зустрівся з Євгеном Івановичем Якушкіним (1826–1905) — російським етнографом, правником, молодшим сином декабриста Івана Якушкіна. Разом з Миколою Щепкіним Якушкін видавав твори відомих російських письменників. Публікував також етнографічні матеріали по Ярославській губернії, де мав маєток; пізніше брав участь у здійсненні селянської реформи в губернії. Якушкін двічі (у 1853 і 1856 роках) їздив до Сибіру, де зустрічався з батьком і його товаришами, допомагав декабристам, радив їм писати мемуари. На прохання Якушкіна написали спогади його батько, а також Є. Оболенський, В. Штейнгель, М. Басаргін. Про все це добре знали в сім'ї Щепкіних. У серпні 1855 року по дорозі в Сибір Якушкін заїхав у Нижній Новгород, у якому тоді гастролював Щепкін: «Михаил Семёнович своим многочисленным знакомым, которых он не знал даже иногда, как зовут, рассказывал, что я еду в Сибирь и что он меня провожает». 16 квітня 1857 року дружина Щепкіна Олена Дмитрівна писала в Рим сину Миколі та його дружині: «...Якушкину старику в Москве не велено жить, даже в Московской губернии <...> сын Евгений Иванович вот ездит к нему часто». Пізніше Якушкін видав мемуари свого батька.

Шевченко знав про Якушкіна ще з 1856 року, коли отримав його адресу в Москві для надсилання літературних творів у журнал «Русский вестник». Євген Якушкін подарував Шевченкові портрет російського просвітителя XVIII — початку XIX століття в'язня Шліссельбурзької фортеці Миколи Івановича Новикова (1744–1818), який у свій час видавав сатиричні журнали «Трутенъ», «Живописецъ» та ін.

**18 березня:
«Приїхали додому і сіли обідати...»**

З книгарні Шевченко і Щепкін повернулися додому: **«Потом приехали домой и сели обедать»**. Михайло Семенович був гостинним господарем, за столом збиралося чимало людей, точилися цікаві розмови на теми мистецтва, спалахували дискусії, лунав сміх... Гулянок Щепкін не любив, іноді дозволяв собі келих шампанського, скажімо, з нагоди зустрічі з Шевченком, але п'янства не терпів. Якось на початку 1858 року він отримав інформацію про те, що Тарас Григорович у Нижньому Новгороді ніби-то гулянув із друзями¹. В листі Щепкіна до поета від 6 лютого читаємо: **«Не вытерплю! Скажу! Ты, кажуть, друже, кутнув трохи? Никакая пощечина меня бы так не оскорбила. Бог тебе судья! Не шاديшь ты и себя, и друзей твоих. Погано, дуже погано. Не набрасывай этого на свою натуру и характер. Я этого не допускаю: человек этим и отличается от животных, у него есть воля <...> Не взыщи за мои грубые слова. Дружба строга, а ты сам произвёл меня в друзья, и потому пеняй на себя»**.

Справді, так жорстко й водночас із любов'ю міг осмикнути Шевченка лише близький друг. І Тарас Григорович виправдовувався: **«Яка оце тобі сорока-брехуха на хвості принесла, що я тут нічого не роблю, тільки бенкетую. Брехня. Їй же богу, брехня!.. А тобі велике, превелике спасибі за щирую любов твою, мій голубе сизий єдиний»**.

З цією подякою Шевченко відправив Щепкіну в листі від 9–10 лютого вже згаданий нами триптих **«Доля»**, **«Муза»** і **«Слава»**, певно прагнучи довести артистові свою творчу активність. Вірш **«Слава»** закінчувався рядками: **«І люблю з похмілля заснути»**. Та в щоденнику 9 лютого цей же вірш уже записаний з іншою кінцівкою: **«І люблю з дороги заснути»**. Мабуть, Шевченко вибрав цей варіант не без впливу листа, отриманого від Щепкіна.

У родині Щепкіних за скромним, але хлібосольним столом у пошані були чай і кава. Небога Щепкіна, актриса Малого театру з 1877 по 1903 рр. Олександра Щепкіна-Черневська згадувала: **«Вот**

¹ Скажімо, 5 жовтня 1857 року Шевченко записав у щоденнику: **«...У меня и сегодня ещё колеблется де[с]нища от позавчерашнего глумления пылнственно-го...»** 9 лютого 1858 року зізнався в **«беспутно проведенной ночи»**. Більше того, Михайло Чалій зазначав у праці **«Жизнь и произведения Тараса Шевченко»** (1882) стосовно нижньогородського періоду: **«Упивавшийся до сих пор Тарас Григорович только по временам, после отказа невесты (Катерини Пууновой. — В. М.) запил надолго»**.

я вижу нашу террасу, одним боком виходящую на улицу. Пьют послеобеденный кофе, но тут же стоят и бокалы с шампанским — характерные, старинные бокальчики с узким дном; из них у меня сохранились два — бокалы, к чьому хрусталу прикасались уста Гоголя, Белинского, Герцена, Шевченко и многих-многих других незабвенных людей...»

Важко назвати тодішніх письменників, артистів, критиків, учених, які не чаювали у Щепкіна. В гостях у нього побував увесь цвіт Московського університету, а служителі Мельпомени тут завжди були своїми. За гостинним столом у Щепкіна, як згадував один із відвідувачів, «находило приют искусство, а простые и добрые обычаи семьи отрадno влияли на посещавшую молодежь».

Характерно, що в Москві за частих дружніх зустрічей та знайомств у Шевченка жодного разу не траплялося надмірної випивки, не було через це ні однієї безсонної ночі, нездорового застілля, як це неодноразово траплялося в Нижньому Новгороді, а потім і в Петербурзі. Приміром, після «званого обіду» в книжковому магазині Миколи Щепкіна 24 березня, Шевченко і Щепкін спокійно поїхали на музичний вечір до купця Варенцова. Так само наступного дня після великого святкового обіду на честь Шевченка, що його дав Максимович, поет ще відвідав Аксакових і Кошелева, де познайомився з Волконським. В аурі Щепкіна та й загалом в товаристві нових поетових друзів культура застілля не стільки дотримувалася найсуворішим чином, скільки була закладена в їх духовній ментальності.

Торкнемося хоча б мимохідь теми, яка зринула в ході нашої розповіді. З часу одного з перших біографів Шевченка Михайла Чалого, з яким поет познайомився 1859 року і котрого називав приятелем, відомо, що Тарас Григорович не цурався випивки, принаймні, на початку навчання в Академії мистецтв поет поринув, за словами Чалого, в «світські насолоди й аристократичні гульбища». Одначе плітки про бешкетування п'яного Шевченка залишаються тільки плітками. Близький поетів друг Федір Лазаревський свідчив: «Мене обурюють розповіді про безчинства Шевченка у нетверезому стані. Я був знайомий із ним у кращі роки його життя, коли він був здоровий і дужий, але я жодного разу не бачив його п'яним до неподобства. Випивав він, щоправда, іноді чимало, але кожна зайва чарка робила його лише більш невимушеним і натхненним, додавала більше задушевності і надзвичайної симпатичності. Душа його завжди знала міру. Чотиривірш, який він написав десь вуглем на стіні шинку, повністю характеризує такий стан:

Вип'єш першу — стрепенешся,
Вип'єш другу — схаменешся,
Вип'єш третю — в очах сяє,
Думка думку поганяє»¹.

Пантелеймон Куліш також наводив ці рядки, які, за його словами, «Шевченко углем на стіні в шинку написав». Куліш свідчив про Шевченка: «Повернувшись на Україну в 1847 р., я знайшов його майже неспитушим».

Звичайний варіант розвитку подій після випивки Шевченко сам описав у щоденнику 28 липня 1857 року в Новопетровському укріпленні. Напередодні ввечері він повертався з гостей, виспівуючи українських пісень, і зустрів свого знайомого Андрія Оберемка: «Андрій, убедившись, що я совершенно пьяный, взял меня осторожно под руку, привел к вербе, разостлал свою шинель, нарвал и положил под голову бурьяну, положил меня, перекрестил и ушел... Я от души молча поблагодарил его и, недолго поворочавшись, уснул».

Олександр Лазаревський згадував, після повернення з Москви, весною 1858 року, коли Шевченко деякий час жив у Михайла Лазаревського, частенько вечеряли з чаркою:

«Повертався зі служби брат, і одразу ж виймалася з буфета горілка; наливалися дві чарки, одна для господаря, а друга для Тараса Григоровича. Ми з братом «столювалися» без горілки, що давало привід Тарасові Григоровичу, випиваючи чарку, зауважувати: „Хто п'є, той кривиться, а кому не дають, той дивиться“ — і при цьому кидати лукавий погляд на тих, хто дивився...»

Загалом Шевченко з гумором сприймав легку чарочку до обіду. Кажуть, що, взявши її в руки, він зазвичай говорив:

— Як то ті п'яниці п'ють оцю погань, нехай уже ми люди привичні...

Ще декілька штрихів до цієї теми зі спогадів про Шевченка. Михайло Чалий посилався на українську письменницю Стефанію Крапивіну (Лободу), яка написала спогади про перебування Шевченка на квартирі її сестри влітку 1859 року в Києві.

З її розповіді під час свого квартирування Шевченко постійно вставав не пізніше четвертої години, щоб послухати, як пташки прощещечуть своє перше вітання літньому ранку. Вмирався він і молився в дворі, витягнувши власноруч з глибокої криниці відро «погожої» води. До чаю випивав чарочку і заїдав пшоном — «бо воно й смачне, і зуби гострить, і в животі вискрібає всяку не-

¹ Спогади про Тараса Шевченка. С. 181. У 1-му томі Повного зібрання творів Шевченка останній рядок надруковано так: «Дума думу поганяє».

чисть». Улюбленою його стравою був борщ, затовчений салом і заправлений пшоном, гречані вареники і галушки. Після обіду він ішов у сад, лягав під яблунею і голосно скликав дітей на розмову.

«Кого люблять діти, казав він, — той ще не зовсім поганий чоловік». Як тільки Тараса Григоровича починав перемагати сон, діти, за умовою, мали тихенько піти. «Тікаймо, бо дядько вже хропе, наче коняка!» — говорили вони, розбігаючись. Проспавши богатирським сном дві години, Тарас знову випивав чарочку і заїдав пшоном. «...попри те, пані Крапивіна свідчить, що сестра її жодного разу не бачила свого квартиранта п'яним, він тільки випивши ставав дедалі веселішим та балакливішим».

Микола Костомаров також свідчив, що п'яним Шевченка ніколи не бачив. Катерина Юнге згадувала: «Впродовж двох років, як я бачилася з Шевченком, за рідкісними винятками, кожен день — я ні разу не бачила його п'яним, не чула від нього жодного непристойного слова <...> Ми знали, звичайно, про його слабкість до міцних напоїв і намагалися стримувати його від цього, але виключно з остраху за його здоров'я...»

Тарас Григорович, як пише наш сучасник Іван Дзюба, не був принциповим ворогом чарки, та він і не був її бранцем, як це пробували і пробують подати пасквілянти. Поет усім їм відповів сам: «Я свою п'ю, а не кров людську».

Щодо Бодяньського, то він у надмірному вживанні спиртного ніколи не був помічений. Пантелеймон Куліш у поемі «Куліш у пеклі» навіть написав, що той

...зроду не вживав горілки
І смерть зустрів натошак.

Це чимале перебільшення. Недарма студенти університету, які бачили професора частіше й знали краще, смакували жартівливий чотиривірш про нього:

Вот чех наш с белым глазом,
Что смотрит дикобразом,
Он выпьет чарку разом
Подкрепительно!

Зате Куліш був абсолютно точним у визначенні маловідомої чудності Бодяньського: «Чи з гігієни, чи з якої іншої уваги, не пив наш Ісько Материнка чаю (а де ж його й пити б, як не в Москві?)». Судячи з усього, сталося це не відразу, бо в грудні 1837 року Бодяньський писав Погодіну з Праги, як про давно відоме: «Вы знаете, что я пью только чай, квас и воду: квасу здесь нет и даже никто не ведает что это такое; от чаю я отказался и остался при од-

ной воде...» Можливо, саме з тих часів і залишився Бодянський на одній воді, яку в лікувальних цілях випивав по декілька десятків стаканів у день. Принаймні, є тому незаперечливі свідчення його самого, скажімо, Бодянський так розповідав про візит до Гоголя 12 травня 1850 року:

«— Я вас не задержу своїм посещением.

— О, нет, мы посидим, сколько угодно вам. Чем же вас потчевать?

— Решительно ничем.

— Чаем?..

— Его я не пью никогда. Пожалуйста, не беспокойтесь нимало: я не пью ничего, кроме воды.

— А, так позвольте же угостить вас водицей содовой?..»

В щоденнику Бодянського за 5 квітня 1850 року є ще один запис про запрошення його до чаю в інших господарів: «От чая отказался я, сказав, что, кроме воды, ничего не пью». Михайло Погодін, запрошуючи Бодянського в гості на початку 1856 року писав: «Вода для вас вместо вина и чая будет запасена». Бодянський справді віддавав перевагу звичайній воді¹. Чай замінював теплою водою з смородиновим желе.

Драматичний комізм домашньої колізії полягав у тому, що його дружина Марфа Микитівна, як і тисячі москвичів, не мислила своє життя без чаю. Той же Куліш розповідав: «Марфа ж Нікітішна любила чай, мов ютаїня, і пила мало не ввесьденечки. Як приходив який гість до її затворника (а він любив одвідини людей поважних), вона дивилась крізь щілину в дверях, який він, той гість. Куліша ж вона любила, а й надто ще його пані, що потім уславилася яко Ганна Барвінок оповіданнями з народних уст, і адостоювала чаєпиття з нею самою не то їх обох у парі, та й самого його, так що, не перебиваючи бесіди земляків, приносила сама гостеві чай. Як же прийде, бувало, хто інший, Марфа Нікітішна подивиться в щілину: «Нет, не ндравищя!», — скривиться і не пішле гостеві чаю. Хто ж був їй по смаку, тому зараз посилає; а чай у неї — мушу сказати — був препахуший. Раз Куліш сидів у Бодянського з Костомаровим. Чаю не подано: Костомара Марфі Нікітішні не пондравивсь; а через приятеля й сам Куліш не адостойсь тоді від неї честі»².

Шевченкові довелося відчути на собі всю московську пристрасть до чаю. Вже наступного дня після відвідання Бодян-

¹ Цікаво, що, за свідченнями істориків, імператор Микола I також «не пив нічого, крім води».

² Куліш П. Твори в двох томах. Т. 2. — К.: Наукова думка, 1994. С. 683.

ського — 19 березня — поет записав у щоденнику про місцеве чаювання:

«Из Кремля прошли мы на Большую Дмитровку, зашли к Елене Константиновне Станкевич, моей старой знакомой; напились чаю, отдохнули и пошли в книжный магазин Н. М. Щепкина. Из магазина возвратились опять к Станкевич...»

Те, що гості у Станкевичів лише «напилися чаю», зовсім не говорить, що господиня була недосить гостинною. Навпаки! Олена Костянтинівна виявила традиційне московське шанування гостей чаєм. Про це можна сказати словами поета Петра Вяземського:

Час дружеских бесед у чайного стола!
Хотя же молодой и честь, и похвала!
По-православному, не на манер немецкий,
Не ходкий, как вода или напиток детский.
Но Русью веющий, но сочный, но густой,
Душистый льётся чай янтарною струей.
Прекрасно!..

Ще в перші свої приїзди в Москву Шевченко зустрівся з небувалою московською пристрасстю до чаю. Скажімо, відомі офіційні дані про те, що в 1846 р. в майже двохстах московських трактирах було випито близько 200 тисяч фунтів чаю на суму більш як півмільйона рублів сріблом, а цукру вжито майже 40 тисяч пудів на суму понад 30 тис. рублів сріблом. Ніхто не в змозі був порахувати, скільки чаю випивалося в сімейному колі.

Здається, в жодному іншому місті світу не було такого культу чаювання. Воно завжди було чимось на зразок ритуалу, священності, без чого не міг обійтися жоден москвич¹. Навіть у богомольців існувала традиція — попити чаю в трактирі біля застави перед виходом із Москви. Це називалося «Москву повиполоскати» перед святою дорогою. Більше того, був спеціальний дорожний самовар, якого найвідданіші прихильники чаю брали з собою в мандрівку. Та ширий українець Осип Бодянский, вірний своєму впертому характерові, так і не став московським любителем чаю.

Вдома москвичі дорогого гостя частували саме чаєм. Коли через день Шевченко зі Щепкіним заїхали до Миколи Щепкіна,

¹ Відомий лінгвіст Володимир Єлістратов відносить цей ритуал до системоутворюючих елементів російської державності: «...Если несколько полемически заострить мысль, я утверждаю примерно следующее: знание нескольких десятков колен соловьиного пения, запах свежего навоза под полозьями саней, ежедневное чаепитие в течение ста лет в 17.00, умение предсказывать погоду по звону деревянного чурбачка, искусство резать расстегай и т.д. и т.п. — вот суть составляющие, сделавшие Россию грандиозной, великой страной, а Москву — Евразийским Римом» (Виділено мною. — *В. М.*).

то... «выпили по стакану чаю и потягли далее». Чай пили вранці, опівдні, обов'язково о четвертій годині та ввечері. Скоріше за все, Шевченко і Шепкін зайшли близько півдня, коли у Станкевичів уже кипів самовар. Не випадково письменник і журналіст середини ХІХ століття М. В. Поляков писав навіть, що «чай у москвичей заменяет часы; так что, если говорят вам: это случилось поутру после, или вечером прежде, до или после чая, то уж, конечно, вы понимаете, в какое время это случилось. Словом, часы в Москве — совершенно лишняя роскошь, чай — вещь необходимая...»

Чай заварювали дуже міцний, настоювали і пили гарячий, «щоб обпікав губи»¹, за один раз випивали чимало. Справжні любителі чаю не допускали розведення його вершками чи будь-чим іншим, не дозволяли собі закурити сигару за чаюванням. Усе, що відвертало від чаю, гурмани засуджували, а цукор завжди вживали вприкуску, розуміючи, що він призначений для підсолоджування, а не для розсироплювання чаю. Від погано завареного чаю, «через який Москву видно», бували москвичі делікатно відмовлялися, так само, як і від напою, налитого в чайник, — вважалося, що справжній чай можна пити лише з самовара. (До речі, в ті часи чайник називався «посудиною», а його нинішнім іменем величали любителя чаю). «Хіба це чай? — говорили в Москві з усмішкою про напій з чайника. — Так, тяганина одна. Ні на бесіду не настроює, ні на сердечність. Інша річ, самовар! За ним розсядешся, перехрестишся, гудзичок розстебнеш... А за посудиною твоєю що? За нею навіть соромно сидіти солідній людині. Ні сімейності в ній, нічого...» У того ж Вяземського:

Самовар родной, семейный наш очаг,
Семейный наш алтарь, ковчег домашних благ...

Саме так, по-сімейному, за самоваром і приймали Шевченка з Шепкіним у Олені Станкевич.

Шевченко сам вказав на те, що Станкевичі жили тоді на Великій Дмитрівці. Отже, 19 березня Шевченко й Шепкін прийшли пішки з Ворониківського провулку до Кремля, затим — на Велику Дмитрівку, де попили чаю, після цього звідси через Кузнецкий міст добралися на Велику Луб'янку, в книгарню, а потім знову повернулися до Станкевичів.

¹ Цей факт привертає увагу і сучасних дослідників. Володимир Єлістратов особливо наголошує: «Чай в Москве пили горячим, очень горячим (тёплый чай считался как бы „лотерянным“, „упушенным“ для настоящей „мистерии чаепития“)». Самовар — в известном смысле, символ Москвы и России — удивительный сплав всех первоначальных, прежде всего, воды и огня...»

Оскільки це було, мабуть, близько четвертої години, то за обідом вони напевне знову пили чай. Аякже: «Чай не пить, так на свете не жить» — говорили москвичі. Або: «Выпей чайку — забудешь тоску»; «За чаем не скучаем — по три чашки выпиваем».

Чи мав Шевченко з цього нові життєво-побутові враження? Певно, що так. Він часто пив чай в трактирах і в гостях, але смак сімейного московського чаювання за самоваром по-справжньому відчув у Щепкіна і Станкевичів. Заглянемо з цього приводу до поетового щоденника, де 2 липня 1857 року є несподівані й цікаві нотатки про чай:

«Две случайно сделанные мною вещи так удачно, как редко удаются произведения глубоко обдуманые. Первая вещь — это сей журнал, который в эти томительные дни ожиданий сделался для меня необходимым, как страждущему врач. Вторая вещь — это медный чайник, который делается необходимым для моего журнала, как журнал для меня. Без чайника, или без чая, как-то лениво, бывало, принимался за сие рукоделие. Теперь же, едва успею налить в стакан чай, как перо само просится в руку» (Виділено мною. — *В. М.*).

Торкається Тарас Григорович й теми самовара: «Самовар — тот шипением своим возбуждает к деятельности, это понятно. Правда, я не имел случая испытать на себе это благотворное влияние самовара. Но имел случай существенно убедиться в этом волшебном влиянии на других». І далі поет напівжартівливо розповідав, як у чернігівському трактирі його знайомий Олександр Афанасьєв-Чужбинський замовляв саме самовар, а не стакан чаю з буфету, як це робив він сам: «Но когда я рассмотрел приятеля поближе, то оказалось, что он, собственно, не самовар велел подавать, а велел подавать вдохновение, или пружину, приводящую в движение эту таинственную силу. Я прежде удивлялся, откуда, из какого источника вытекают у него такие громадные стихотворения, а оказалось, что ларчик просто отворялся» (Виділено мною. — *В. М.*).

З Оленою Костянтинівною Станкевич (дівоче прізвище — Бодиско; 1824—1904) — дружиною російського письменника Олександра Станкевича, племінницею декабристів М. і Б. Бодисків та двоюрідною сестрою відомого історика-медієвіста, глави московських західників Тимофія Грановського поет познайомився ще в 1844 р. в Україні, коли їй було двадцять років. 21 липня того року Олена Бодиско написала Шевченкові сумбурного листа, в якому захоплювалася поемою «Тризна». В ньому йшлося про «прекрасный талант малоросійської поезії» і «дивовижні творіння» Шевченка.

Судячи з усього, самого Станкевича не було вдома, але Олена Костянтинівна виявила себе справді гостинною господинею, про це переконливо свідчить те, що в той же день Шевченко і Шепкін прийшли до неї вдруге і обідали у Станкевичів. Борис Чичерін — друг сім'ї Станкевичів — писав про неї: «Жена Станкевича, Елена Константиновна, совершенно к нему приходилась. Она вся жила в нём, разделяя, как умная и вполне образованная женщина, все его возвышенные интересы, а вместе избавляя его от всяких домашних хлопот, окружая его самою нежною заботливостью, стараясь устроить его жизнь возможно удобно, спокойно и приятно. Пылкая, страстная, энергическая, часто нетерпимая относительно тех, кто приходился ей не по душе, она расточала на близких ей людей все сокровища любвеобильного сердца».

Про залишок дня 19 березня Шевченко написав коротко: «Пообідали у Станкевич и в 6 часов вечера благополучно пешком же возвратились восвояси, дивясь бывшему». Немає сумніву, що Тарас Григорович залишився задоволеним теплomu й гостинному прийому в домі Станкевичів. Інакше не написав би так: «возвратились дивясь бывшему».

18 березня: «Ввечорі був у Бодянського»

Пообідавши, поєст зробив у перший день після домашнього запертя ще один дуже важливий для нього і найбільш цікавий для нас у контексті цієї книги, візит — до Бодянського.

Про те, як сильно й широко Шевченко прагнув зустрітися з другом, свідчить лист Максимовича до Бодянського від 13 березня, написаний після відвідин ним поета. У Шевченковому щоденнику за 12 березня читаємо: «...посетил меня почтеннейший Михайло Александрович Максимович. Молодеет старичина, женился, отпустил усы да и в ус себе не дуёт». Нема жодного сумніву, що Тарас Григорович запитав у Максимовича про Бодянського, адже той писав Осипу Максимовичу: «Тарас — у М. С. Щепкина уже третий день; вчера был я у него; он за нездоровьем не может ещё нигде быть дня два-три, а между тем жаждет Вас увидеть. Отведайте его поскорее, возлюбленный земляче!» (Виділено мною. — В. М.).

Бодянський не зміг цього зробити, бо хворів, і Шевченко сам відвідав його: «Вечером был у О. М. Бодянского. Наговорались досыта о славянах вообще и о земляках в особенности, и тем заключил свой первый выход из квартиры».

...Складається враження, що з приходом бородатого й прищуватого Шевченка до Бодянського в той вечір Марфа Микитівна

звично підглянула крізь щілину в дверях і сказала сама собі: «Нет, не ндравиця!» І гість залишився без її препахущого чаю... Втім, можливо, в цьому випадку для Шевченка розмова з ученим «про слов'ян узагалі і про земляків особливо» була настільки важливою, що він у щоденнику залишив згадку тільки про неї.

Мені довелося докласти чимало зусиль, щоб уперше спробувати хоча б частково розшифрувати Шевченковий запис у щоденнику 18 березня й наповнити його конкретним змістом. Навіть у насиченій цікавими фактами статті А. Полотай «Шевченко і Бодянський» («Радянське літературознавство», 1965, № 8), написаній за матеріалами архіву Бодянського у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченко АН України, про це йшлося загальними словами: «Під час зустрічі Бодянський і Шевченко продовжили розмову про слов'ян, перервану довгими роками заслання поета. Говорили вони про земляків, про роботу Бодянського, про збирання та видання народних пісень». Лише згадка про видання пісенної збірки мала конкретний характер, але й вона потребує докладного розкриття.

Коли Шевченко прийшов до Бодянського, той зрадив невинно, почав гарячково метушитися, роздягав гостя і тягнув його в кабінет, з порога розпитував про заслання й водночас сам щось розповідав, виправдовувався, що не зайшов до Щепкіна, бо прихворів: «Я і Осип, і осіп». Він незграбно тупцяв навколо Тараса Григоровича, не даючи йому оговтатися, наступав на ноги, говорив якісь дурниці й мудрі речі і дуже нагадував персонажа з вірша, про нього написаного:

Возри теперь на бегемота,
На дальний типографский двор.
Ему Глаголища — охота,
И по-древлянски он остёр.
Разнообразное сложенье
Являет в членах мудрый зверь.
Пойми его телосложение
И остроумие измерь.

Нарешті Бодянський трохи вгамувався і звернув увагу на те, що Шевченко стоїть перед портретом просвітителя Миколи Новикова і розповідає, як йому сьогодні такий саме портрет подарував Євген Якушкін. Нарешті вони сіли за стіл, і Шевченко попросив розповісти про новини в слов'янському світі, в історичній науці та в його університетському житті. Бодянський потягнувся до газет, які лежали на столі...

Якраз у березні — 11 числа — газета «Литературный отдел Московских ведомостей 1858 года» в черговий раз повідомляла:

«В книжной лавке Императорского Московского университета на Страстном бульваре, в доме Университетской типографии продаётся: «О времени происхождения славянских письмен, сочинение О. Бодянского, с атласом, состоящим из 19 снимков. М., 1855; цена 2 руб. с пересылкой 2 руб. 75 коп.»

Неможливо уявити, щоб у розмові «про слов'ян взагалі» вони не торкнулися цієї книги, вже знайомої Шевченкові. В ній історик зібрав усі відомі на той час джерела, дослідив праці попередників і дійшов висновку, що «слов'янська азбука, відома під назвою кирилиці, була винайдена в Царграді, Кирилом в 862 році». Ця точка зору не була новою, але Бодянський підтвердив її серйозною аргументацією. Пізніше дослідники високо оцінювали цю працю. Скажімо, Олександр Котляревський підкреслював, що «дослідження про час виникнення слов'янської писемності — настільна книга в усіх, хто займається слов'янською писемністю».

Сталося так, що якраз 18 березня 1858 року, тобто в день візиту Шевченка до Бодянського, «Московские ведомости»¹ та «Литературный отдел Московских ведомостей 1858 года» опублікували дві сенсаційні в контексті нашої теми публікації. На той час, коли Тарас Григорович увечері цього дня прийшов до Осипа Максимовича, ці газети вже лежали на столі у господаря. Напевне, Бодянський показав Шевченкові свіжі повідомлення в московській пресі та й докладніше розповів українському Кобзареві про що в них ішлося. Він ніяк не міг замовчати важливу для них обох інформацію, більше того, він обов'язково нею похвалився.

Отже, у вівторок 18 березня 1858 року «Московские ведомости» з чималим запізненням опублікували повідомлення про те, що 28 грудня 1857 року відбулося важливе засідання «Императорского общества истории и древностей российских»² під головуванням графа Сергія Строганова і за участю дійсних членів Михайла Максимовича, Сергія Соловйова, Івана Забеліна, Олександра Афанасьєва та ін. і секретаря Осипа Бодянського...

Поворот у долі Товариства та відновленні «Чтений» намітився ще на початку 1857 року, коли на засіданні Московського худож-

¹ «Московские ведомости, газета политическая и литературная, издаваемая при Императорском Московском университете» виходила тричі на тиждень у вівторок, четвер і суботу.

² В той час Товариство нараховувало близько 90 дійсних членів, в тому числі понад 20 професорів університетів і духовних академій, членів-кореспондентів і академіків. Передплатниками «Чтений» в 1858 р. були 174 чоловіки. 107 заявок поступило від світських осіб, 11 — від духовних, 11 — від навчальних закладів і 3 — від редакцій журналів. Передплатники жили у 28 містах царської Росії, в тому числі в 7 українських. Крім того, Товариство мало чотирьох книгопродавців у Москві та п'ятьох — у Санкт-Петербурзі, а також по одному в Києві та Одесі.

нього товариства, що проходило в будинку президента Товариства Олександра Черткова, в розпалі дискусії граф Василь Бобринський побив Степана Шевирьова: «...был избит сильно и безобразно своим противником... рьяность одного наткнулась на буйство другого и получила своё». Так занотувавши Бодянський в щоденнику 18 січня 1857 року, розкривши й наслідки цієї події:

«Месяца через полтора с небольшим Государь, по донесению генерал-губернатора, ... решил: Бобринскому удалиться в свою деревню и не выезжать в Москву до разрешения, Черткову сделать выговор и удалить от места, ... а Шевырёва уволить из университета (с полной, впрочем, пенсией, хоть и не дослужил малой толикой) и сослать на житье в Ярославль. Наказание больше для него, чем для прочих; впрочем, особым прошением вымолил себе избавление от Ярославля. Это событие, наделавшее большого шума и соблазна в Москве и по России и даже описанное в некоторых заграничных газетах, ... повлекло за собою много перемен в университете и Обществе истории и древностей российских. Чертков, президент после графа С. Г. Строганова с ноября 1848 года, должен был удалиться...»

Секретар Товариства і редактор «Временника», що виходив замість «Чтений», Іван Беляєв хотів було висунути на місце президента Товариства попечителя Московського навчального округу Євграфа Ковалевського, запросивши на засідання Товариства тільки тих членів, які його підтримували. Проте Бодянський був насторожі:

«Но я <...> взял свои меры и пригласил многих членов в заседание, в котором легко уже мне провести свое намерение. Именно: по прочтении секретарем прошения председателя об увольнении его от этой должности, я..., переговоривши завременно с Ковалевским, сказал, что попечитель уполномочил меня объявить Обществу, на случай если оно положит обратиться с просьбой к графу Строганову о принятии им на себя председательства, его покорнейшую просьбу известить его о своем определении, в котором не сомневается, зная, что Общество не может забыть отличных услуг графа для него, чтобы и он мог принять участие в депутации к графу от Общества. Слова эти окончательно порешили дело, и тотчас же назначены были лица депутатами, т.е. должностные (старший член по вступлению А. Ф. Вельтман, секретарь и библиотекарь Ундольский), я и два вызвавшихся, М. Н. Катков и С. М. Соловьёв. Попечитель немедленно отправился с нами (он взял меня с собой в карету и нарадоваться не мог случившемуся) к графу, который очень приветливо принял нас, сказал, что ни от какого предложения не откажется на пользу общую, рад еще послужить Обществу, если только О. М., указывая на меня, не будет прочь разделять с ним

труды его, потому что все, что он ни сделал для Общества хорошего прежде, исключительно принадлежит ревности и содействию прежнего секретаря»¹ (Виділено мною. — В. М.).

В результаті у березні 1857 року графа Сергія Строганова знову було затверджено головою Товариства історії і старожитностей російських, а на початку червня того ж року відновили видання «Чтений». Бодянського було обрано «видавцем» відновлених «Чтений» (Беляєв деякий час залишався секретарем): «После того я в ответ сказал, что желал бы, чтобы это издание имело более счастливый конец, намекая на прежнее; что начало можно сделать не раньше нового года...» (Виділено мною. — В. М.).

Так і сталося. Наприкінці 1857 року, 27 грудня відбулося засідання, на якому Бодянський, як писала газета «Московские ведомости», «предоставил программу „Чтений в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете“, как повременного издания в 1858 году». Видання мало виходити чотири рази на рік (у кінці лютого, травня, серпня та листопада) по одній книзі не менше 30 друкованих аркушів, «а коли потрібно, то й більше».

Намічений план успішно виконувався, і саме 18 березня «Литературный отдел Московских ведомостей 1858 года» повідомляв: «Вышла книга первая Чтений в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Генварь — март». На той час Осип Бодянський жив саме цим! Якраз у день приїзду Шевченка в Москву — 10 березня — писав своєму братові: «...Получишь ты 1-ю книгу „Чтений в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете“ за генварь-март, которые вновь издаются мною» (Виділено мною. — В. М.).

То ж чи варто сумніватися в тому, що Бодянський показав першу книгу «Чтений» і Шевченкові, більше того, навіть звернув увагу на деякі публікації. Показати й розповісти було що!

«Сердечно вдячний Осипу Максимовичу»

В першій книзі «Чтений» за 1858 рік опубліковано «Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским»²

¹ Бодянский О. М. Дневник. 1852—1857. С. 235—236.

² Бантыш-Каменский Дмитро Миколайович (1788—1850) — український і російський історик, археограф, автор праць з історії України. Його батько — Микола Бантыш-Каменський — вихідець із києво-могилянських «скудей», став першим російським істориком-джерелознавцем, який вже у XVIII столітті працював з документами на науковому рівні.

и изданные Действительным Членом О. Бодянским. Часть I. 1649—1687 года»¹. Ця документальна публікація досі виділяється серед виданих Бодянським джерел з історії України своєю науковою вагомістю. «Источники Малороссийской истории» Дмитра Бантиша-Каменського висвітлювали події в Україні з 1649 по 1722 рр. і відразу привернули до себе увагу наукової громадськості. Відповідаючи пізніше на критику з приводу деяких неточностей в публікації, Бодянський пояснював, що не мав можливості звірити зібрані Бантишем-Каменським документи з архівними оригіналами, а видав їх у тому вигляді, як їх зібрав учений, показавши, таким чином, його вклад у науку.

Навіть однієї цієї публікації в «Чтениях» було досить, щоб зацікавити Шевченка. Але це не все, що показав Бодянський поетові! В розділі «Смесь» було вміщено два вельми цікавих документи, назви яких наведемо, як їх пробіг очима в газеті Шевченко. Перший:

«Повседневная записка случающихся при дворе Ясновельможного, Его Милости, Пана Іоанна Скоропадского, войск Запорожских обоих сторон Днепра Гетмана, казий и церемоний, також и в Канцелярии Войсковой отправуемых дел, наченшийся 1722 году и оконченнный в том же году, по представлении и погребении помянутого же Гетмана в месяце июле, Генерального Хоружого Николая Даниловича Ханенка. С историческими сведениями о сочинителе Действительного Члена О. Бодянского».

В самих «Чтениях» документ називався «Діаріуш или журнал, то есть повседневная записка»². Це важливе мемуарне джерело стосувалося останніх місяців життя Івана Ілліча Скоропадського (1646—1722), який у 1708—1722 рр. був гетьманом Лівобережної України. До Скоропадського у Шевченка було негативне ставлення, що сформувалося, скоріше за все, під впливом «Истории Малороссии» М. А. Маркевича, де діяльність гетьмана оцінено як «смесь недоразумений и недалыновидностей». Найперше в поезії «П. С.» (1848), присвяченій чернігівському поміщику Петру Скоропадському, Шевченко назвав останнього «потомком гетьмана дурного». Затим у повісті «Капитанша» він з іронією розповів, як «простакуватий» гетьман подарував Олександрові Меншикову місто Почеп з волостю. В повісті «Прогулка с удовольствием не

¹ Другу частину «Источников Малороссийской истории» було опубліковано в першій книзі «Чтений» за 1859 р.

² В передмові до четвертого тому «Повного зібрання творів Тараса Шевченка» (1927) Сергій Єфремов писав: «Форма повенних записок здавна була відома на Україні і під назвою д і я р і у ш і в злобула собі геть такий широкого розповсюдження серед письменних людей у старовину, так з XVI—XVII віку починаючи».

без морали» Шевченко згадав гетьмана як людину, що більше полюбляла кулінарію аніж державні справи, назвавши Скоропадського «великим знатоком и автором борщей».

Справді, за правління Скоропадського Москва значно обмежила державні права Гетьманщини. Між іншим, у 1720 р. за розпорядженням Петра I було заборонено друкувати книжки українською мовою. Незадовго до смерті Скоропадського (липень 1722 року) в гетьманській столиці Глухові було створено Малоросійську колегію — центральний орган російської колоніальної адміністрації в Лівобережній Україні¹. Їй підпорядковувалися адміністративні й судові органи, що фактично позбавляло гетьмана реальної влади. За припущенням Бодянського, Скоропадський помер, «очевидно, от горести по случаю учреждения Коллегии...» Адже, гетьман намагався протестувати проти колоніальної політики Москви та обстоювати залишки гетьманської автономії, проте фактично не міг впливати на становище в Україні.

В опублікованому Бодянським документі діяльність Скоропадського простежено з січня по липень 1722 року генеральним канцеляристом Миколою Ханенком, який вийшов із відомого старшинського роду і був високоосвіченою для свого часу людиною. Бодянський писав про нього: «Генеральный хоружий, Николай Данилович Ханенко, принадлежит к замечательнейшим мужам Малороссии первой половины прошедшего (XVIII. — В. М.) столетия, как по месту им занимаемому, которое считается, в нисходящем порядке 6-м после гетьманского, так равно и по образованию и участию, какое принимал он в происходившем в то время на его родине. Сверх того он принадлежал и к роду, памяtnому многим по многому».

В 1722 р. Ханенко разом із гетьманом Скоропадським їздив у Москву, щоб привітати Петра I з прийняттям ним титула імператора. В Москві Ханенко і склав свої записки, в яких основну увагу приділив політичному становищу України та взаємовідносинам Скоропадського і Петра I. Проте в «Діаріуші» міститься цікавий матеріал про життя та побут української старшини і російських дворян, про джерела зростання феодалного землеволодіння в Україні, про податки, які сплачували козаки і селяни, в ньому згадуються скарги козаків на захоплення їхніх земель та угідь старшиною і т.ін.

Записки Миколи Ханенка надійшли в «Чтения» ще на початку 1848 року від його нащадка, чернігівського поміщика М. Ханенка,

¹ Герой повісті Шевченка «Калитанша» розповідав: «...Я пошёл шляться по городу, отыскивая то место, где стояла знаменитая Малороссийская коллегия и где стоял дворец гетмана Скоропадского...»

але надрукувати їх Бодянський зміг лише через десять років. Залишаючи «Чтения», Бодянський взяв документ із собою, і в цьому мав підтримку його власника М. Ханенка, який писав Осипу Максимовичу в червні 1849 року: «Радуюсь за то родное, которое Вы спасли от рук Временников¹, когда бы оно не вышло, но оно выйдет от Вас, освященное любовью и уважением...» Між іншим, це важливе, характерне й вагоме свідчення довіри до видавця Бодянського з боку його земляків, «которые имели случай узнать Вас лично или письменно. Кто говорит о Москве, то всегда говорит о Бодянском, но чаще говорят о Бодянском, не говоря о Москве»².

Бодянський писав про «Діаріуш» Ханенка: «Невольно переносишься в то время, читая эти простые заметки о ежедневных посещениях (в Москві. — В. М.) казацким гетьманом тогдашних сильных земли, и взаимно ими его, который при всей слабости своей всякого рода, имел ещё большое значение для них. Чем далее вчитываешься в этот простодушный рассказ, тем более не хочется оторваться от него». Публікації «Діаріуша» передувала вступна стаття Бодянського «Историческое сведение о генеральном хоружем Николае Даниловиче Ханенке», датована 8 березня 1858 року, тобто за десять днів до зустрічі з Шевченком. Очевидно, Бодянський був задоволений і гордий тим, що може порадувати поета, який завжди цікавився у нього новинами з історичної літератури. Тим більше, що й сама його наукова передмова до публікації була цікавою і ґрунтовною, певно, Бодянський міг озвучити якісь думки, в ній висловлені. Скажімо, про документальну цінність «Діаріуша» Ханенка: «Важность сообщаемого в нём, надеюсь, каждый, занимающийся судьбами своего народа, оценит вполне» (Виділено мною. — В. М.). Хто ж, як не Шевченко, міг оцінити вповні зусилля Бодянського! Вчений знав, як боліла поету доля України, що підступно вирішувалася в Москві, він писав про «Діаріуш» Миколи Ханенка: «В нём слышим мы рассказ непосредственного очевидца, многому, в то время совершавшемуся в Белокаменной, и притом очевидца, вовсе не думавшего о гласности, но записавшего для себя „памяти ради“ и удовлетворения собственной любознательности»³.

¹ Йшлося про нових видавців органу Товариства, який називався «Временник».

² ВР ІЛ, ф. 99, од. зб. 104, арк. 110 за., 111.

³ Сергій Єфремов, який відзначав «Діаріуш» Ханенка, писав: «Надзвичайно цінні як матеріал біографічний, діаріуші визначних людей разом з тим одбивають тріпотіння часу, обличчя сучасності і що цікавіший нам автор, то з більшим зацікавленням стежитимемо за його враженнями, переживаннями, характеристиками подій та людей, з якими зводила його доля».

Весь дух історичної передмови Бодянського до «Діаріуша» Миколи Ханенка й акцентована вченим кінцівка її мали привернути увагу Шевченка: «Прошедшие судьбы Малой России преимущественно должны останавливать внимание и заботливость на себе Малороссиян, сынов её. Не позаботятся они о том, кто же станет заботиться? Всякое уважение и значение наше исходят прежде всего от нас самих, и от нашего самопознания и самоуважения» (Виділено мною. — В. М.).

Ось яку тему ніяк не могли обминути Тарас Шевченко і Осип Бодянський у своїй вечірній розмові «про слов'ян взагалі і про земляків зокрема».

Наступна публікація, про яку повідомляла газета 18 березня, називалася так:

«Милость Божия, Украину от неудоб носимых обид Лядских чрез Богдана Зиновия Хмельницкого, преславного войск Запорожских Гетмана, свободившая, и дарованные ему над Ляхами победами возвеличившая, на незабвенную толиких его щедрот память репрезентованная в школах Киевских 1728 года. Сообщено Действительным Членом М. А. Максимовичем».

Йшлося про драму з історії України часів Богдана Хмельницького, що, на думку Михайла Максимовича, належала перу видатного українського і громадського діяча, вченого, письменника Феофана Прокоповича (1681–1736), який став одним із найближчих радників Петра І. В невеличкій передмові до публікації Бодянський писав, що вирішив «доставить возможным нашим любителям отечественной старины решить вопрос, точно ли драма эта принадлежит перу знаменитого иерарха, или же она произведение другого, пока загадочного для нас писателя первой четверти прошедшего столетия».

Безперечно, що під час зустрічі з Бодянським Тарас Григорович не міг навіть побіжно познайомитися з названими публікаціями. Досить сказати, що загалом вони складали понад 430 сторінок стислого тексту. Та поет однозначно зацікавився новими документами! Про це свідчить лист Олександра Лазаревського до Бодянського 9 травня 1858 року з Петербурга, в якому йдеться про Шевченка: «Последний, между прочим, просил меня (он живёт пока у нас) напомнить Вам о Вашем обещании прислать ему отдельные оттиски статей об Украине, напечатанные в 1-й книге «Чтений» за этот год»¹ (Виділено мною. — В. М.).

¹ Полотай А. Шевченко і Бодянський // Радянське літературознавство. 1965. № 8. С. 44.

Я навмисне залишив цей безперечний доказ насамкінець, адже, сподіваюся, читач і так переконався разом зі мною, що 18 березня Бодянський не міг не показати Шевченкові згадані публікації на українську тематику в першому числі «Чтений» за 1858 рік.

«Звістку цю привіз Шевченко»

Так само очевидно, що під час розмови з Бодянським Шевченко дізнався від нього про роботу братів Осипа і Федора Бодянських над збіркою українських народних пісень, бо розповідав про неї у Петербурзі. Олександр Лазаревський у згаданому листі писав: «Особенно поразовались, что наконец знаменитый Ваш сборник увидит свет; весточку эту привёз сюда п[ан] Шевченко» (Виділено мною. — В. М.).

Друзі та знайомі Бодянських уже давно знали про підготовку ними пісенного збірника, до публікації якого Осип Максимович все ніяк не міг приступити, хоч і мав під началом журнал — «Чтения». Передусім, про це вже давно було відомо саме Шевченкові, адже ще в липні 1844 року Бодянський написав йому, що збирається «печатати <...> свій запас наських пісень». Відсрочку вчений пояснював завантаженістю роботою, від якої голова ходуном: з одного боку, кафедра, де всякий крок треба самому прокладати, а з другого — Товариство зі своїм журналом, який усією своєю вагою лежить майже на ньому одному.

Втім, коли Пантелеймон Куліш запропонував Бодянському передати йому зібрані братами пісні, той відмовив, і Куліш писав Осипу Максимовичу в вересні 1846 року: «Отказ ваш в сообщении мне песен не только не огорчает меня, но восхищает. Печатайте! (Только, ради Бога, отмечайте, где какая песня записана и не составляйте из двух одной)». В тому ж таки 1846-му письменник і вчений Яків Головацький, якому Бодянський ще минулого року надіслав до Львова «Кобзар» і «Гайдамаки» Шевченка, вже вдруге повідомляв Осипа Бодянського, що він готовий передати до його великого збірника свої пісенні записи. Вирішивши нагромаджувати свій пісенний матеріал, Осип Максимович разом з тим не став затримувати готову збірку пісень, передану Головацьким, і почав друкувати її в «Чтениях» 1848 р., але тут уже завадила відома нам «флетчерівська історія». Між іншим, обережний і досвідчений Бодянський поступив мудро: «А чтобы помещение песен в издании Исторического общества и притом песен, хотя и русских, но не Руси Московской, не могло возбудить каких-либо

толков и пересудов, то я предпослал, прежде всего, собрание песен великорусских, принадлежащее Петру Васильевичу Киреевскому...»¹. Дуже цікавий і яскравий штрих до умов, за яких Осип Максимович друкував українські джерела. Зауважу, що з зібрання Киреевського він опублікував насамперед твори напівцерковного походження, так звані «духовні вірші», тобто найменш цінну частину, але найбільш вигідну з огляду на цензуру.

«Були й інші, ще важливіші причини, що спонукали О. Бодяньського підійти з особливою відповідальністю й сумлінністю до задуманого ним видання українських народних пісень, у якому передбачалось врахувати найбільшу кількість варіантів («різнослів'я» за термінологією О. Бодяньського). Потреба саме в такій збірці зумовлювалася станом української фольклористики середини ХІХ ст., зокрема браком узагальнюючих видань, що охоплювали б першоджерельний пісенний матеріал усіх жанрів з усієї етнографічної території»². Такий підхід робить честь Бодяньському, котрий як ніхто відчував потребу в ґрунтовному, науково забезпеченому виданні українських народних пісень, вільному від випадкового й сумнівного матеріалу, від перекручень і неточностей.

Далі Бодяньський продовжував примножувати пісні й варіанти для задуманого зібрання і не втрачав надії випустити його в світ. У його документах нерідко зустрічаються підтвердження цьому. Скажімо, в щоденнику Бодяньського за грудень 1849 року є запис про зустріч з Гоголем 21 грудня, в ході якої «разговор перешёл к сборнику малороссийских песен, который я по весне показывал ему и который намеревался помешать в „Чтениях...“». 1 листопада 1852 року Бодяньський занотував в щоденнику: «В проезд свой в Петербург из Малороссии П.А. Кулиш отдал мне все свои списки малороссийских песен на отдельных листиках из печатных сборников. Тут же и все те, которые находятся в сборнике Ходаковско-го, принадлежащем М. А. Максимовичу, и которые я сам лет 20 назад сделал для себя точно также и из одного с ним источника». В червні 1853 року Кулиш знову заїхав до Бодяньського: «хвалился очень удачной поездкой, где собрал довольно неизвестных доселе «Дум» у одного бандуриста-шута Черниговской губернии, Соснишкого уезда, и подарил их мне...»

Збереглися листи Бодяньського до студента Київського університету, який надсилав йому малоросійські пісні. 14 серпня 1855 року

¹ Осип Максимович Бодянский в его дневнике 1849–1850 гг. // Русская старина, 1888. Т. 60. С. 402.

² Дей О. І. Фольклористична діяльність Осипа та Федора Бодяньських. В кн. Українські народні пісні в записях Осипа та Федора Бодяньських. С. 28–29.

вчений писав: «Сердечно благодарю вас за присланные малороссийские песни. Хотя они и не цельные, но все же и обломки нередко годятся к делу. Впрочем не из таких ли нецельностей строят нам мозаичные картины? Будем благодарны и за то, что дошло к нам и в этом виде. Все почти эти обломки мне давно уже известны; а все же чем больше, тем больше и лучше для человека, занимающегося таким, как я, делом. Есть из чего выбрать, знаешь, что и как портилось, переделывалось и т.п.» Через рік, у жовтні 1856 року знову про те ж саме: «Сердечно благодарю вас за ваше обязательное письмо и при нем тетрадку малороссийских песен. Между ними есть несколько довольно милых, хоть вообще известных. Впрочем, найдется 3—4 таких, что годятся в разное время. Чем больше последних, тем лучше». Привертає увагу доброзичливий тон, з яким професор звертався до студента університету. І хоча, як видно, всі прислані пісні Бодянському були відомі, він знайшов слова, щоб щиро подякувати й підкреслити вагомість надісланих йому матеріалів.

З того часу багато води сплигло до зустрічі з Шевченком, але збірник ще не вийшов. Утім, сам Бодянський вважав, що народні твори ніколи не втрачають своєї ваги: «Я не раскаиваюсь, что по сию пору не видал ещё ни песен, ни пословиц: когда подумаю, в каком виде явилось бы то и другое 10-ть лет тому назад, и в каком теперь — слава те Христе!» Він не каюся, що досі не видав ще ні пісень, ні прислів'їв: коли подумаю, в якому вигляді з'явилось би те й інше десять років тому, і в якому тепер — слава тобі Христе! Звичайно, життя людське як квіт польний, але живий живе й гадає.

За спогадами сучасників, у зібранні братів Бодянських нараховувалося близько 8 тисяч пісень. Між іншим, три пісні були надіслані Михайлом Драгомановим для журналу «Житє і слово» і збереглися в архіві Івана Франка. Одна пісня була переписана Драгомановим, а дві — Лесею Українкою. Крім того, Бодянський зібрав понад 1,5 тисяч прислів'їв, «совсем приготовленных к печати»¹.

За життя Бодянського збірка так і не побачила світ. А видана була у Києві аж 1978 р. до 170-річчя з дня народження і 100-річчя з часу смерті Бодянського та в переддень VIII Міжнародного з'їзду славистів. Мені довелося взяти участь в організації та роботі цього з'їзду, і я пам'ятаю, з якою увагою поставилися зарубіжні українці до книги, що вийшла в світ якраз перед славистичним форумом чималим тиражем — 8 тис. примірників.

¹ Четыре письма О. М. Бодянского. 1855—58 гг. // Киевская старина, 1889. Т. XXVII. С. 447, 448, 449.

Збірці передувала вже цитована вище глибока й ґрунтовна передмова Олександра Дея «Фольклористична діяльність Осипа та Федора Бодянських», у якій зроблено висновок, що спадщина братів Бодянських «є багатим внеском в науку про народну творчість». Про самого Осипа Бодянського було зазначено: «...Можна без перебільшення сказати, що О. Бодянський був на свій час одним із найвидатніших знавців слов'янських пісень, висловив багато власних думок про них і оригінальних спостережень. Особливого значення заслуговує його цінний внесок у справу збирання, дослідження та видання української народної пісенності».

«Не можна видумати те, чого немає»

Тепер ще один сюжет, якого можливо торкнулися в розмові про «слов'ян узагалі» двоє друзів. Бодянський міг розповісти поетові про ідею створення благодійного комітету з метою підтримки слов'ян, які приїжджали в Москву для здобуття освіти та іншої допомоги. Про «Общество вспоможения славянам южным» якось ішлося в щоденнику Бодянського влітку 1857 року. Принаймні, саме в 1858 р. з ініціативи професорів Московського університету Осипа Бодянського, Федора Буслаєва, Сергія Соловйова і Михайла Погодіна такий комітет розпочав у Москві свою благодійну роботу. Щоб заробити для цього гроші, професори університету читали численні публічні лекції¹. 30 квітня 1858 року Бодянський записав у щоденнику, що було влаштовано збори з участю Кошелева, Хомякова, Погодіна та ін., на яких зібрали гроші «для вспоможения болгарам вообще». Ця робота велася в руслі створення в Росії після Кримської війни 1853–1856 рр. слов'янських комітетів — громадсько-політичних і благодійних організацій, що діяли аж до початку ХХ століття².

На час зустрічі з Шевченком п'ятдесятирічний Осип Бодянський був у zenіті творчих сил і можливостей. Цікавим підтвердженням його авторитету як редактора «Чтений» й українознавця навіть у високих офіційних колах свідчить епізод, записаний ним у щоденнику 9 травня 1858 року, тобто невдовзі після від'їзду Шевченка з Москви. Йдеться про те, що на початку травня у місто

¹ Див. Критический очерк о деятельности (1858–1868) Славянского благотворительного комитета в Москве. — М., 1868.

² Докладніше див.: С. А. Никитин. Славянские комитеты России в 1858–1876 гг. — М., 1960.

прибув новий міністр освіти Євграф Петрович Ковалевський¹, і 9 травня в Московському університеті відбулася зустріч з ним. Тепер читаємо у Бодяньського:

«Мая 9-го 1858 г. Пятница. В половине 12-го явился новый министр в залу актовую круглую старого университетского здания. Я, по обычаю, стоял позади всех у окна, недалеко от кафедры; однако он пробрался ко мне, взял за руку, долго жал, спросил, како-во идут „Чтения“, на что сказал я: „Плетемся помаленьку“. И потом, возвыся голос, он сказал: „Я имею к вам большую просьбу. Одна высокая особа просила меня узнать, нет ли печатного полного словаря для Малороссийского языка. Мне в Петербурге указали на вас, т.е., что лучше всего это может сказать мне Бодянский. Нет ли такого?“ — „Нет“, — отвечал я. — „Однако же, подумайте“. — „Тут и нечего думать, да и выдумать нельзя того, чего нет“, — повторил я».

Можна не сумніватися, що цю коротку розмову було записано Бодяньським слово в слово, неправди й неточності професор не любив, тим більше в щоденнику. З неї випливає, що вченого-слависта добре знали не тільки в Москві, а й у Петербурзі, а він тримався, по-можливості, незалежно і знав собі ціну. В його відповідях навіть тамується професійна зверхність над міністром освіти, який не знає елементарного — про відсутність в Росії словника української мови. Та якби Бодяньський був справді повністю незалежним, то він, мабуть, сказав би: «Читайте Шевченка, коли хочете відчувати українську мову».

Важливо було встановити, де жив у 1858 р. Осип Бодяньський. Виявилось, що в Газетному провулку, на його початку в будинку Ігнат'єва (не зберігся). Цю адресу називав сам Бодяньський в щоденнику 12 червня 1853 року: «...в доме Игнат'ева, в Старом Газетном переулке близ Никитского монастыря², № 6, в здании прямо против ворот и колодца...» Проте, чи жив він там і пізніше? Скажімо, в «Книге адресов жителей Москвы» за 1855 рік читаємо: «Бодянский Иосиф Макс., Ст. Сов., (Испр. долж.)³, Твер. ч., в Газетн. пер., д. Игнат'ева». Отже: Бодяньський Йосип Максимович, статський радник, (займає посаду), Тверська дільниця, в Газетному провулку, будинок Ігнат'єва. В «Книге адресов жителей Москвы» за 1858 р., коли Шевченко відвідав Бодяньського, ця адреса

¹ На початку 1859 року Ковалевський, до якого звернувся Шевченко, дав згоду на друк «Кобзаря», що побачив світ через рік.

² Нікітський монастир, який і дав назву Великій Нікітській вулиці, було знесено в 1933 р. (знаходився на місці нинішнього № 7). В ньому бував Олександр Пушкін.

³ «Исправляет должность» — займати посаду

підтверджується. На той час будинок належав статській радниці Софії Ігнат'євій.

Недалеко від будинку Бодянського знаходилася церква Успіння Божої Матері, а ще — будинок Бабіних (№ 4), в якому якраз у 1858 р. розташовувалася Перша центральна міська телеграфна станція, де працювали апарати Морзе і Юнга та стояв унікальний апарат, здатний передавати фототелеграми.

Назва провулку з'явилася в 1780-х рр. і пов'язана з тим, що в ньому знаходилася друкарня Московського університету, в якій друкувалася в 1756—1811 рр. газета «Московские ведомости»¹. Вона продавалася тут же, в «газетній лавці», а поскільки доставки газети додому в той час не було, то передплатники забирали тут свій примірник. У Михайла Пилиєва читаємо: «Впоследствии там, где была книжная лавка, существовала церковь университетского благородного пансиона». В ньому навчалися Жуковський, Грибоєдов, Лермонтов. Тепер на місці друкарні та лавки стоїть будівля Центрального телеграфу. Газетний провулок знаходиться між Тверською і Великою Нікітською вулицями. Через Нікітську він примикає до Великого Кисловського провулку, що виходить на Воздвиженку недалеко від Арбатської площі.

У березні 1858 року Шевченко зустрічався з Бодянським один раз і наодинці. Проте значення цієї вечірньої зустрічі важко переоцінити. Шевченко напевне подякував професору, який не забув його у важкі роки заслання. Та найголовніше поет, як і в попередні зустрічі, отримав від історика в акумульованому вигляді величезний обсяг інформації, такий потрібний для нього, роками відірваного від України. Бодянський занурив Шевченка в новітні публікації з історичної тематики, розповів про свою дослідницьку роботу в Україні.

Ніхто інший, навіть Максимович, не був заряджений українським духом так, як Осип Максимович. Якщо у Олександра і Олени Станкевичів Шевченко міг «весело, попросту побалакати про Малоросію», а в родині Сергія Аксакова відчуті «ширу сердечність у ставленні до Малоросії», то тільки в Бодянського поет міг «наговоритися досхочу про слов'ян і про земляків особливо».

Не забудьмо, що серед земляків, які пішли з життя, вони обидва ставили на перше місце незабутнього Гоголя, у сприйнятті Шевченка саме Бодянський був живою зв'язуючою ланкою між ним і Гоголем. Тому можна не сумніватися, що ім'я Гоголя прозвучало в той вечір, я впевнений — так. Адже лише шість років прой-

¹ У 1858 р. будинок Університетської друкарні з книжковою лавкою знаходився на Страсному бульварі.

шло з часу смерті письменника, Шевченко пам'ятав про це і цілком міг розпитати очевидця трагічних подій. Та й сам Бодянський, скоріше за все, згадав про Гоголя. Тож через зустріч із Бодянським у Москві український геній Шевченко доторкнувся до пам'яті про іншого українського генія — Гоголя.

«Помолися Богу на могилі Гоголя...»

Нагадаю ще раз, що саме Бодянського просив поет у листі з Новопетровського укріплення помолитися Богу на могилі Гоголя за його праведну душу. Шевченко знав, що для Гоголя Бодянський був одним із близьких людей, він занотував свої розмови з письменником, переписував його невидані статті та листи, так що пізніше їх було опубліковано завдяки вченому. Починаючи з осені 1852 року, Бодянський занотував у щоденнику розмови з приводу гоголівської спадщини з Сергієм Аксаковим, Євдокією Єлагіною, Михайлом Погодіним, Михайлом Щепкіним, Пантелеймоном Кулішем. Останній, зокрема, подарував Бодянському два листи Гоголя до свого друга Герасима Висоцького, написані в Ніжині 17 січня і 26 червня 1827 року. Надрукувавши їх у книзі «Опыт биографии Н. В. Гоголя» (1854), Куліш повідомив, що оригінали знаходяться у Бодянського. До речі, вчений відзначив у щоденнику 29 січня 1854 року, що в розмові з Кулішем про цю книгу, «я ему рассказал, что поводом к сочинению „Ревизора“ было истинное происшествие, случившееся, как было мною уже замечено, в Бессарабии с П. Свиным¹ и рассказанное мне его близким родственником, что он тут же и записал для памяти...» Бодянський був причетний до підготовки Кулішем статті «Выправки некоторых биографических известий о Гоголе», надрукованій 1853 року в журналі «Отечественные записки» та книги «Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя». Ще до підготовки біографічних книг про Гоголя, Куліш запитував саме Бодянського в листі від 1 листопада 1849 року: «Что делает Гоголь?»

Документи свідчать, що Гоголь по-доброму ставився до Бодянського, цінував спілкування з ним. Зі слів Бодянського, пись-

¹ Свін'їн Павло Петрович (1788–1839) — літератор, засновник журналу «Отечественные записки».

В щоденнику Бодянського є запис від 31 вересня 1851 року про вечір у Сергія Аксакова: «Перед началом Гоголь <...> между прочим, заметил, что первую идею к „Ревизору“ его подал ему Пушкин, рассказав о Павле Петровиче Свиным, как он в Бессарабии, выдавал себя за какого-то петербургского важного начальни-ка...»

менник після повернення з Єрусалима понад півроку брав у нього уроки сербської мови. Досі залишалися практично невідомими рядки, звернені до Бодяньського, які Гоголь 21 березня 1839 року вписав у послання Михайла Погодіна з Риму до славіста, котрий подорожував тоді по слов'янській Європі: «И я при этом тоже пользуюсь этим очень приятным для меня случаем. Вы не дали мне своего адреса, и потому я к вам не писал; притом же вы писали, что будете скоро в Рим. Очень благодарю вас за ваше письмо. Надеюсь увидаться с вами в Праге, или лучше в Мариенбаде, и поговорить о многом интересном для нас обоих. Прощайте и будьте здоровы. Искренне вас любящий земляк Н. Гоголь».

Бодяньський відповідав діяльною дружбою. Скажімо, він сприяв виходу в світ Гоголевих «Мертвих душ», надрукованих у друкарні Московського університету (1842 і 1846 рр.). Мало хто знає, що у Бодяньського знаходився рукопис гоголівського твору «Размышления о Божественной литургии»¹. Це дуже цікаво, бо Микола Васильович міг довірити такий глибоко духовний текст лише близькій людині:

«А потому для всякого, кто только хочет идти вперед и становится лучше, необходимо частое, сколько можно, посещение божественной литургии и внимательное слушанье: она нечувствительно строит и создает человека. И если общество еще не совершенно распалось, если люди не дышат полною, непримиримой ненавистью между собою, то сокровенная причина тому есть божественная литургия, напоминающая человеку о святой небесной любви к брату. А потому, кто хочет укрепиться в любви, должен, сколько можно чаще, присутствовать, со страхом, верою и любовию, при священной трапезе любви <...> Велико и неисчислимо может быть влияние божественной литургии, если бы человек слушал ее с тем, чтобы вносить в жизнь слышанное».

Літератор Микола Берг писав у спогадах про Гоголя і Бодяньського, що в гурті Гоголь тримався частіше збоку від усіх: «Он изменял обыкновенным своим порядкам, если в числе приглашённых вместе с ним оказывался один малороссиянин <...> Каким-то таинственным магнитом тянуло их тотчас друг к другу: они усаживались в угол и говорили нередко между собой целый вечер, горячо и одушевлённо, как Гоголь (при мне по крайней мере) ни разу не говорил с кем-нибудь из великоруссов».

Ось як описував Григорій Данилевський свій перший візит до Гоголя, з яким познайомився, дякуючи Бодяньському, восени 1851 ро-

¹ Вперше цей твір опубліковано в радянські часи в кн.: Н. В. Гоголь. Авторская исповедь. — Псков: Всероссийский фонд культуры. Псковское отделение, 1990.

ку: «Бодянский прошёл приёмную и остановился перед следующей, затворенною дверью <...> Бодянский постучался в дверь этой комнаты.

— Чи дома, брате, Миколо? — спросил он по-малорусски.

— А дома ж, дома ж, дома! — негромко ответил кто-то оттуда.

...Дверь растворилась. У её порога стоял Гоголь».

Спогади Данилевського свідчать, що Бодяньський говорив з Гоголем на серйозні, навіть потаємні теми. Ось тільки один сюжет:

«— А что у вас за рукописи, — спросил Бодянский, указывая на рабочую, красного дерева, конторку, стоявшую налево от входных дверей, за которою Гоголь перед нашим приходом, очевидно, работал стоя.

— Так себе, мараю по временам! — небрежно ответил Гоголь.

На верхней части конторки были положены книги и тетради; на её покато́й доске, обитой зеленым сукном, лежали раскрытые, мелко исписанные и перемаранные листы.

— Не второй ли том «Мертвых душ»? — спросил, подмигивая, Бодянский.

— Да... иногда берусь, — нехотя проговорил Гоголь: — но работа не подвигается; иное слово вытягиваешь клешами.

— Что ж мешает? У вас тут так удобно, тихо.

— Погода, убийственный климат! Невольно вспоминаешь Италию, Рим, где писалось лучше и так легко... А тут еще затеял новое полное издание своих сочинений.

— Скоро ли оно выйдет?

— В трех типографиях начал печатать, — ответил Гоголь: — будет четыре больших тома. Сюда войдут все повести, драматические вещи и обе части „Мертвых душ“. Пятый том я напечатаю позже, под заглавием „Юношеские опыты“. Сюда войдут некоторые журнальные статьи из „Арабесок“ и прочее.

— А „Переписка“? — спросил Бодянский.

— Она войдет в шестой том; там будут помещены письма к близким и родным, изданные и неизданные... Но это уже, разумеется, явится... после моей смерти.

Слово „смерть“ Гоголь произнес совершенно спокойно, и оно тогда не прозвучало ничем особенным, в виду полных его сил и здоровья».

Бодяньський неодноразово приходив один до Гоголя, скажімо, 12 травня 1850 року записав у щоденнику: «Наконец, я собрался к Н. В. Гоголю. Вечером в часов девять отправился к нему в квартиру графа Толстого, на Никитском бульваре, в доме Талызиной... Внизу, в первом этаже, направо, две комнаты. Первая вся устлана зелёным ковром, с двумя диванами по двум стенам <...> прямо печка с

топкой, заставленної багатой гардинкой зеленої тафти (или матеріни) в рамке; рядом дверь у самого угла к наружной стене, ведущая в другую комнату;... в комнате, служашей приемной, сейчас описанной, от наружной стены поставлен стол, покрытый зеленым сукном <...> а перед первым диваном тоже такой же стол...»

Якось ми зайшли в будинок на Нікітському бульварі, 7 разом із академіком Миколою Жулинським, оглянули меморіальну квартиру письменника, послухали її завідувачку, залюблену в Гоголя.

Згадався Володимир Гіляровський, який дуже любив бувати в кімнатах, овіяних пам'яттю про Гоголя, сидіти біля того самого каміну. Дядя Гіляй написав про це:

Недалеко от нас этот старый камин,
Кабинета утрюмого своды,
Где погиб наших дум аластелин
И певец украинской свободы...

На той час у Жулинського виходила в світ у газеті «День» серія статей про Шевченка і Гоголя під назвою «Дві половинки українського серця: Шевченко і Гоголь». Микола Григорович писав: «Тарас Шевченко і Микола Гоголь — дві безсмертні постаті, що найяскравіше репрезентують українську духовність і є «послами» нашої культури в усіх усюдах. Але ж які різні ці генії! Один поставив свій унікальний дар на службу культурі загальноімперській, інший — звершив диво: віродив рідне українське слово, піднісши нашу літературу на рівень світовий...»¹.

¹ Ще й досі ведеться суперечка, чий був Гоголь письменником — українським чи російським. Безперечно, неможливо вняти творчість Миколи Гоголя з української літератури та й українського літературного процесу. «Вечори на хуторі біля Диканьки», «Миргород» і «Тарас Бульба» — твори української духовності та ментальності. Володимир Набоков, говорячи про Гоголя, виключав його повісті, що ввійшли до «Вечорів», із російської літератури. А Панас Мирний на початку ХХ століття справедливо зазначав: «Що не кажіть, а Гоголь душею й натурою наш». Проте мав рацію і Федір Достоєвський, підкреслюючи, що ціле покоління російських письменників вийшло з «Шинелі». Це справді так, бо Гоголь творив і в контексті російської літератури, був не лише українським, а й російським письменником.

Сам Гоголь писав, що «посідав у собі дві природи: хохлика і росіянина» і якось зізнався: «Сам не знаю, яка в мене душа — хохляцька чи російська. Знаю лише те, що ніяк не дав би переваги ні малоросіянинові перед росіянином, ані росіянину перед малоросіянином». Мені згадалися спогади Миколи Берга, який писав: «Для знайомого трохи з фізіономією хохлів — хохля тут було видно відразу». Насправді, не все так просто, проте дуже жаль, що суперечки навколо Гоголя частенько будуються виключно на акцентуванні національних моментів.

Втім, дивно сьогодні читати твердження російського літератора про те, що, скажімо, «Старосвітські поміщики» Гоголя є одним із найпроникливіших творів російської літератури про російський характер. Пам'ятаєте, як починається ця

Ці рядки нагадали мені Сергія Єфремова, який наприкінці 20-х років минулого століття писав: «Гоголь і Шевченко — обидва почали нову сторінку кожен в історії свого письменства, але на цьому схожість їх і кінчається. Далі шляхи розходяться, як непримирених антагоністів у роботі, в способах її і в наслідках <...> Ці дві великі постаті найвизначніших українців XIX ст. навіки лишаються, як пам'ятник тієї трагічної боротьби, що через неї український народ ішов до кращої будуччини».

Глибокі роздуми про Шевченка й Гоголя — двох геніальних українців — зустрічаємо в монографії Юрія Барабаша «Коли забуду тебе, Єрусалиме...», за яку він отримав у 2004 р. Національну премію України імені Тараса Шевченка: «Те, що в Шевченка народжує нестримний гнів, сарказм, грізні інвективи, рішучість будь-що йти проти течії, ламати осоружні історіографічні кліше, валити загальноновизнані авторитети, — те в Гоголі викликає лише розгубленість, непевність, душевну смуту, бажання ухилитися, промовчати, притаятися <...> Там де Шевченко безоглядно відкритий і цілісний у своєму національному почутті, Гоголь замкнений, інтровертний, згубно роздвоєний <...> Два різних паго́ни одного етнічного дерева. Дві типологічно несхожі іпостасі національного характеру...»

В поетових щоденнику та листах ім'я Гоголя зустрічається часто, і нині здаються смішними слова Івана Тургенєва про те, що ніби-то «Гоголь був йому відомим лише поверхово». Якось повідомляв Михайла Лазаревського: «Читаю по одному листочку в день біографію Гоголя...» В жовтні 1847 року писав Варварі Рєпніній, щоб дістала йому гоголівські «Письма к друзьям», на

повість? Там відразу точно вказано, що йдеться про Малоросію: «Я очень люблю скромную жизнь тех уединённых владельцев отдалённых деревень, которых в Малороссии обыкновенно называют старосветскими...»

Наведу маловідомий факт. З нагоди святкування сторіччя з дня народження Гоголя в 1909 р. з усіх кінців Росії і світу були надіслані привітання «Товариству любителей российской словесности», яке їх організувало. Всі вони розглядали Гоголя виключно як російського письменника. І лише один лист лапідарно й блискуче виражав належність Миколи Гоголя до України та української культури. Він надійшов від Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові, очолюваного Михайлом Грушевським:

«Наукове товариство імені Шевченка у Львові шле свій привіт на святкування пам'яті Великого Сина України, якого творчість стояла в тісній зв'язку з історичними традиціями української суспільності і глибоко вплинула на розвій української національної свідомості.

Українська суспільність має в жовтій пам'яті міцні і нерозривні зв'язки, які лунали геніального письменника з його рідним народом і які він живо відчував, його глибоко любив до постичної спадщини старої України і сотворені ним блискучі образи українського життя тогочасного минулого.

Слава Великому Письменнику!»

початку 1850-го запитував у неї адресу Гоголя¹, а 7 березня того ж року знайшов дивовижні слова, щоб попросити «Мёртвые души» Гоголя: «Вся эта речь к тому, чтобы вы мне (найвсепокорнейше прошу) прислали «Мёртвые души». Меня погонят 1-го мая в степь, на восточный берег К а с п и й с к о г о м о р я в Новопетровское укрепление, следовательно, опять прервут всякое сообщение с людьми. И такая книга, как «Мёртвые души», будет для меня другом в моём одиночестве!

Пришлите, Варвара Николаевна, ради Бога — и ради всего высокого, заключённого в сердце человеческом; конечно, не надолго, можно бы выписать из М о с к в ы, но увы! Я не могу себе теперь позволить подобной роскоши. У меня давно было намерение просить у вас эту книгу, но... я не осмеливался. Пришлите ради всего святого!»².

Взагалі до творчості Гоголя Шевченко ставився з високим пієтетом, написав вірш-послання «Гоголю» (1844).

За думою дума роси влітас,
Одна давить серце, друга роззирає,
А третя тихо, тихесенько плаче
У самому серці, може, й Бог не бачить.

У згаданому листі до Рєпніної Шевченко написав ширі й захоплені слова про Гоголя, які маємо пам'ятати:

«...Я всегда читал Гоголя с наслаждением <...> Перед Гоголем должно благоговеть как перед человеком, одарённым самым глубоким умом и самой нежною любовью к людям!... Наш Гоголь — истинный ведатель сердца человеческого! Самый мудрый философ! и самый возвышенный поэт должен благоговеть перед ним как перед человеколюбом! Я никогда не перестану жалеть, что мне не удалось познакомиться лично с Гоголем».

Як відомо, історія не терпить умовного способу, але скажу, що таке знайомство дало б ученим багатющий матеріал для глибшого розуміння двох іпостасей української ментальності, двох способів творчого життя національних геніїв, відзначених самим Шевченком:

¹ На жаль, це побажання Рєпніна не виконала, оскільки їй було заборонено підтримувати зв'язки з Шевченком. Втім, як зазначав Єфремов, «пишучи про свій скрут і до Жуковського, і до В. Григоровича, і до гр. Ф. Толстого, Шевченко так-таки й не зібрався і не наважився обернутися до свого улюбленого письменника і земляка в особистій справі <...> Він все ж ніби почував в йому щось наче чуже собі, не сутоложне <...> Я у найзвичайнішому життєвому розумінні».

² Як же можна було не вислати цю гоголівську книгу після такого прохання-благання?! Бодяньський вислав би!

Ти смікся, а я плачу,
Великий мій друже'.

І нехай, як писав Єфремов, навіть той плач не пробиває байдужі серця, нехай лише бур'ян з його вродить і «за честь, славу, за братерство, за волю України» не встануть оспалії люди, все ж закінчує Шевченко:

Нехай, брате. А ми будем
Сміятися та плакати.

За два дні до того, як Шевченко написав ці рядки, 28 грудня 1844 року, Гоголь зізнався в листі з Франкфурта до Олександри Смірнові: «С тех пор, как я оставил Россию, произошла во мне великая перемена. Душа заняла меня всего, и я увидел слишком ясно, что без устремления моей души к её лучшему совершенству не в силах я был двинуться ни одной моей способностью, ни одной стороной моего ума во благо и в пользу моим собратьям...» Пам'ятаєте, що Шевченко просив Бодянського помолитися «за його праведную душу»?..

Сергій Єфремов, який до 100-річчя з дня народження Гоголя, видав про нього в Києві працю «Між двома душами», писав з приводу процитованих Шевченкових рядків: «З цього бачимо, що власне цинив Шевченко в Гоголеві: його „сміх“, його сатиричний показ дійсності, його глибоке прозирання в життя і висміювання його вад... Тут обидва вони сходилися. Більше — український поет цитованим допіру віршем подає ніби руку на спільну роботу своєму землякові в російському письменстві. Відповіді з того боку не було». Єфремов висловив думку про те, що особа Гоголя не викликала в Шевченкові того безмежного ентузіазму, як його сатиричні твори, а навпаки — давала поживу для стриманості й навіть критики. Згадаймо, як у 1847 р. Шевченко написав: «Гоголь виріс в Ніжині, а не в Малоросії — і свого язика не знає». Андрій Козачковський, до речі, розповідав, як під час приїзду Шевченка влітку 1859 року до Переяслава у них зайшла мова про Гоголя: «Він не співчував йому: як він говорив, нездійсненні, честолюбні мрії стали причиною розумового його розладу».

Проте пам'ятаймо, що 5 вересня 1857 року Шевченко записав у своєму щоденнику: «О Гоголь, наш бессмертный Гоголь!»

¹ На надгробку, встановленому на могилі Гоголя в Даниловому монастирі, були викарбовані слова пророка Ієремії: «Горьким моим словом посмеюсь».

«А Шевченко? — запитав у Гоголя Бодянський»

А Гоголь? Як він ставився до Шевченка? Григорій Данилевський залишив спогади про те, як восени 1851 року Бодянський познайомив його з Гоголем. Заговорили про поезію і поетів...

«— А Шевченко? — спросил Бодянский.

Гоголь на этот вопрос с секунду помолчал и нахохлился. На нас из-за конторки снова посмотрел осторожный аист...»

Ось це свідчення наштовхує на думку, що все сказане затим Гоголем враховувало присутність Данилевського, який працював тоді в Міністерстві народної освіти чиновником з особливих доручень у товариша міністра народної освіти Авраама Норова. Данилевський сам писав, що Бодянський, представляючи його Гоголю, сказав йому, що він «служить при Норові».

«— Как вы находите Шевченко? — повторил свой вопрос Бодянский.

— Хорошо, что и говорят, — ответил Гоголь. — Только не обидьтесь, друг мой, вы — его поклонник, а его личная судьба достойна всякого участия и сожаления.

— Но зачем вы примешиваете сюда личную судьбу? — с неудовольствием возразил Бодянский, — это постороннее <...> Скажите о таланте, о его поэзии...

— Дегтю много, — негромко, но прямо проговорил Гоголь, — и даже прибавлю, дегтю больше, чем самой поэзии. Нам-то с вами, как малороссам, это, пожалуй, и приятно, но не у всех носы, как наши. Да и язык...»

Бодянський не витримав, став заперечувати і розгарячився. Гоголь відповів йому:

«— Нам, Осип Максимович, надо писать по-русски, надо стремиться к поддержке и упрочению одного, владычного языка для всех родных нам племен. Доминантой для русских, чехов, украинцев и сербов должна быть единая святыня — язык Пушкина, какою является Евангелие для всех христиан...¹ А вы хотите провансальского поэта Жасмена поставить в уровень с Мольером и Шатобрианом!

— Да какой же это Жасмен? — возмутился Бодянский. — Разве их можно равнять? Что вы? Вы же сами — малоросс!

¹ Микола Жулинський зауважує, що «відхід від рідної мови для Миколи Гоголя не пройшов безслідно — він спровокував кризу та залочатував роздвоєння національної свідомості». На думку Юрія Барабаша, мовна двоїстість, ставши складником двоїстості національної свідомості, втратила ідентичного, водночас виступила і її чинником, каталізатором гострої психологічної роздвоєності.

— Нам, малороссам и русским, нужна одна поэзия, спокойная и сильная, — продолжал Гоголь... Я знаю и люблю Шевченко, как земляка и даровитого художника <...> Но его погубили наши умники, натолкнув его на произведения, чуждые истинному таланту <...> Нет, Осип Максимович, не то нам нужно, не то. Всякий, пишущий теперь, должен думать не о розни, он должен прежде всего поставить себя перед лицом Того, кто дал нам вечное человеческое слово...»¹

Гоголь ще щось говорив у такому дусі, але Бодянський, очевидно, ображений, замовк і замкнувся, наче й не він ставив питання про Шевченка. Згодом Осип Максимович піднявся й сказав коротко: «Ну, мы вам мешаем, пора нам и по домам!»

Тільки коли Данилевський з Бодянським вийшли на Нікітський бульвар, Осипа Максимовича прорвало:

«Станный человек! На него — как найдет! Отрицать значение Шевченка! Вот уже, видно, не с той ноги сегодня встал».

¹ Данилевский Г. Знакомство с Гоголем // Исторический вестник. Историко-литературный журнал. Том XXVI. С.-Петербург, 1886. С. 478—479.

В свій час Михайло Грушевський назвав Гоголя одним із найславніших синів України, одним із найгеніальніших людей, яких дала Україна. Вчений зазначав:

«Гоголь виріс на руїнах старої Гетьманщини, не підозрюючи, що зі смертю козацького устрою не перестала жити Україна. В тій сфері, де він виховувався під виключним пануванням «єдиної правдивої російської літератури й культури», ніхто не підозрівав його <...> Гоголь, підогрітий мріями на непривільній чужині про свою Малоросію, і тим чисто етнографічним інтересом, який побачив до українства в петербурзьких інтелігентських крутах, став ентузіастичним співцем українського життя, що вимирало на його очах під новими впливами, новими формами, поетом давньої України, безповоротно похороненої. Він обсилав розкішними квітами творчості сю Україну, що представлялася йому дорогою, прекрасною покійницею; оліяв її гробовець ароматами поезії, не підозрюючи її близького воскресіння, не підозрюючи вічного життя під шкарлатиною півзотлілих форм...»

Грушевський висловив припущення, що коли б замість Петербурга, Рима, Москви Гоголь прожив би в Україні, ввійшов до харківського гуртка 1830-х років та кнівського 1840-х років, його літературна спадщина, мабуть, не була б великоруська. Вчений наголошував, що у Гоголя було глибоке українське почуття. Він сильно відчував різницю української і великоруської мови. В теорії він припускав зовсім свідомо можливість українського самопочуття, хоч сам у собі його не бачив різко вираженого. Так само Грушевський підкреслював той величезний вплив, який мали Гоголеві повісті з українського життя: «Люди наших поколінь певне тямлять, скільки завдячили їм в розвою й усвідомленні своїх українських симпатій!» З цієї причини, а також з огляду на українське почуття Гоголя, «ми не маємо ніякої причини викладати його з історії українського національного руху, розвою української свідомості. Не цілою своєю творчістю, не цілою своєю гігантською фігурою, але деякими сторонами своїми він належить сюди».

Грушевський рішуче виступав проти того, щоб протиставляти Гоголя українському рухові, як щось принципово йому протилежне. На всякі такі спроби і заходи ворогів українства, зазначав учений, ми мусимо повторити його власну фразу з його листа: «Він наш, він не їх»...

Мені довелося зтикатися з твердженням, що Данилевський приписав Гоголеві слова, які той нібито насправді не говорив, адже цитовані спогади з'явилися на світ аж через три з половиною десятиліття. Втім, пам'ятатимемо, що Данилевський, так би мовити, застрахувався: «Вышеприведенный разговор Гоголя я тогда же сообщил на родину близкому мне лицу, в письме, по которому впоследствии и выёс его в мои начатые воспоминания. Мнение Гоголя о Шевченко я не раз, при случае, передавал нашим землякам. Они пожимали плечами и с досадой объясняли его посторонними, политическими соображениями, как и вообще всё тогдашнее настроение Гоголя».

Нагадаю, що в передмові до Повного зібрання творів Тараса Шевченка в дванадцяти томах Іван Дзюба і Микола Жулинський наголосили, що «немає підстав не вірити Г. Данилевському, який згадує розмову О. Бодяньського з М. Гоголем восени 1851 року», тобто наведеним вище словам Гоголя.

Але в позиції та словах Гоголя був і глибший сенс, який у свій час тонко вловив Сергій Єфремов. Він звернув увагу на те, що Гоголь, який «сам для себе не міг визначити, „яка в нього душа“, в особі свого земляка з певно-визначеною й виразно-виявленою національною і політико-соціальною „душою“ міг почувати, коли хочете, певний докір...» Найбільше це сублимувалося в питанні про мову: «...Гоголь не міг не почувати й того, що саме Шевченко з його репутацією безкомпромісно на даному пункті був для його живим докором. Принаймні, в епізоді, переказаному в споминах Данилевського, можна вловити й нотку самооборони, те апологетичне завзяття, яке, обороняючи себе од угадуваних закидів, силою розгону, реакції перегинає палицю в другий бік».

«Пробратися в Малоросію свою...»

Саме в щоденнику Бодяньського зафіксовані ключові слова Гоголя, сказані в травні 1850 року: «Мне хотелось бы пробратся в Малороссию свою, потом на осень воротиться к вам, зиму провести где-либо потеплее, а на весну снова к вам» (Виділено мною. — В. М.). З цього добре видно, яку землю Гоголь вважав своєю, рідною. Гоголь жив в Одесі з осені 1850 року до весни 1851 року, тут завершив другий том «Мертвых душ». Потім він прибув у своє родове гніздо село Василівку (Яновщину), провів там в останній раз найквітучіший період весни. Він малював план майбутнього будинку для всієї сім'ї, відвів у ньому для себе три кімнати. Закупив ліс для будівництва, перед самим від'їздом придбав собі міцну

дубову шафу для книг і пообіцяв, що наступної весни, коли на-
решті вийде його книга, приїде у Василівку сам і приступить до
зведення будинку.

Потім Гоголь поїхав у Москву, де чекала на нього смерть.

Поселився у графа Олександра Толстого в будинку Талізіна на
Нікітському бульварі, 7, що недалеко від будинку № 9 на Арбаті,
де нині знаходиться Культурний центр України в Москві. Літо
1851 року пройшло в щасливих надіях, а гіркий перелом настав на
початку осені. 2 вересня 1851 року Гоголь пише матері у Ва-
силівку: «Рад бы лететь к вам, со страхом думаю о зиме <...> Зо-
ровье мое сызнова не так хорошо, и, кажется, я сам причиною.
Желая хоть что-нибудь приготовить к печати, я усилил труды и
чрез это не только не ускорил дела, но и отдалил еще года, может
быть, на два. Бедная моя голова! Молитесь обо мне, добрейшая
моя, родная душе моей матушка...»

Зима, якої боявся Гоголь, справді принесла спалення ним дру-
гого тому «Мертвых душ» і смерть генія. Не торкатимуся більше ні
втрати твору, ні втрати життя — про це є величезна спеціальна
література. Хочу лише наголосити, що на Арбаті Гоголь волав до
матері, до Василівки, до України...

В цьому контексті нагадаю, що ще на початку 30-х років Ми-
кола Васильович загорівся ідеєю посісти кафедру в Київському
університеті святого Володимира, яку подав йому Михайло Мак-
симович. У Гоголя визрів масштабний науковий проєкт — написа-
ти «Історію Малоросії» в шести малих, або чотирьох великих то-
мах, а також виник задум створити загальну історію людства. Між
іншим, якраз таке завдання виконав згодом Грушевський! А Гого-
леві не судилося. В Києві йому не дали навіть місця ординарного
професора загальної історії. Це не могло не вплинути на дальшу
долю сина українського народу. Грушевський влучно зазначив:
«Нещастям було, що Гоголь не мав навколо себе людей з сильніше
вираженими національними почуттями. Він обертався між
росіянами або українцями зовсім денационалізованими»...

Недовзі після згаданого листа до матері Гоголь, дізнавшись
про весілля однієї з своїх сестер, виїхав із Арбату, з Москви через
Калугу в Малоросію. Зупинився в обителі Оптина пустинь. З готе-
лю в Козельську писав листи знайомому старцю Макарію й про-
сив у нього поради: чи їхати додому, чи в Крим, чи повернутися в
Москву? Старець заспокійливо відповідав: вирішуйте самі, чиніть
так, як самі хочете, і не надавайте своїй нерішучості надмірного
значення, це минеться. Мудра відповідь. Та часто думається мені,
що Микола Васильович, напевне, ще залишився б живим, якби
тоді справді приїхав у рідне село. Бо ж тільки вдома, в Україні, він

міг позбутися того страшного стану, коли, за його ж словами, находили на нього хвилини життєвого оніміння, серце і пульс переставали битися.

Але Гоголь, «уперше в своєму житті повернувши з дороги» (Ігор Золотуський), приїхав у Москву. З неї наприкінці 1851 року писав додому сестрі Ользі: «Весной, если поможет Бог управиться со всеми здешними делами, надеюсь заглянуть к вам и, может быть, часть лета проведем вместе» (Виділено мною. — В. М.). Це був душевний і духовний потяг до рідної землі, до материнського дому в Україні. Смертного лютого 1852 року хворий Гоголь довірявся матері: «Мне все кажется, что здоровье мое только тогда может совершенно как следует во мне восстановиться с надлежащей свежестью, когда вы все помолитесь обо мне как следует...» Останній лист Гоголя був відправлений в Україну матері. «Благодарю вас, бесценная моя матушка, что вы обо мне молитесь. Мне так бывает сладко в те минуты, когда вы обо мне молитесь! О, как много делает молитва матери!.. О, как нужны нам молитвы ваши! как они нужны нам для устроения внутреннего!.. Ваш весь, вас любящий сын Николай».

Возвелич мене, мамо. А я ж бо тебе возвеличу
тьманим болем своїм і любов'ю, тутою, як смерть.
Усамітнений, сивий, гіркий, не молю і не кличу —
покинув мені світ і пішов, мов з-під ніг, шкереберть.
Тя караюсь тобою. Одною тобою, кохана,
сивиною твоєю, сльозою, крутою, мов сіль.
Ти мій дар піднебесний, моя незагоєна рана,
перший спалах моїх геніально-чутких божевіль.
Бачу, ставши в кутку, нахилиш молитви до Бога:
запомож мені, Отче, і визволи сина з ярма,
закри довга моя не урвалася навіки дорога...

Василь Стус.

На відміну від Гоголя Шевченко не міг звернутися з проханням про материнську молитву за нього, а в предсмертний день він говорив, що хотів би побувати на Вкраїні: «Ото, якби додому, там би я, може, одужав»...

В день похорон Гоголя Бодянський писав: «Сегодня схоронили мы Гоголя, — последнюю и чуть ли не самую дорогую красу нашего Русского мира... Больше ничего не в силах сказать... теперь: перо отказывается служить; но не могу не прибавить еще: такова-то судьба наших русских гениев! Ни один не дожил до старости...»

Коли Данилевський попросив Осипа Максимовича написати про останні дні життя Гоголя, той відповів 28 лютого 1852 року:

«Не скажу, добродію, не скажу! И теперь я хожу, как угорелый, и на лекции по сю пору не соберусь никоим путём. Всё он, один он — в уме и в глазах!.. Нема нашего Рудого Панька больше, дай не буде, поки свит стоять буде».

Ще проникливіше відповів Данилевському Іван Аксаков:

«Ваше письмо, любезнейший Г. П., было получено мною 21 февраля, в самый день смерти Гоголя <...> Жизнь Гоголя сгорела от постоянной душевной муки, от непрерывных духовных подвигов, от тщетных усилий — отыскать обещанную им светлую сторону, от необъятности творческой деятельности, вечно происходившей в нем и вмещавшейся в таком скудельном сосуде. Сосуд не выдержал. Гоголь умер, без особенной болезни. Со временем вы узнаете все подробности его жизни, мученичества и кончины. В настоящее время едва ли прилично будет рассказать о нем печатно нашему языческому обществу. Гоголь был истинный мученик искусства и мученик христианства. Художественная деятельность этого монаха-художника была истинно-подвижническая. Теперь нам надо начинать новый строй жизни — без Гоголя».

Данилевський згадував також, що з Бодянським вони відвідали могилу Гоголя в Даниловому монастирі. Коли Данилевський зібрався в Україну в Харківську губернію, саме Бодянський попросив його заїхати до матері Гоголя:

«— Что бы вам, с вашего Донца, проехать в Полтаву? Побывали бы в деревне Гоголя. Там теперь его мать и сёстры. Им будет приятно услышать о нём; вы лично видели его осенью...

Бодянский вызвался справиться о пути на родину Гоголя, предупредить о моём засезде мать и сестер и прислать мне к ним письмо, а также подробный туда маршрут, по почтовой дороге и просёлкам. Он сдержал слово»...

І Микола Гоголь, і Тарас Шевченко, як і Осип Бодянський, померли на чужині, проте тільки Шевченко заповів поховати себе «на Україні милій». Коли навесні 1861 року прах Кобзаря перевозили в Україну, то в Москві домовину з його тілом було тимчасово встановлено в арбатському храмі Тихона Амафунтського, де відбулася панахида по Шевченкові. Від нього — сотня кроків до будинку на Нікітському бульварі, в якому за дев'ять років до того лежав мертвий Гоголь. За життя їм не судилося познайомитися, і навіть географічно вони так близько ніколи не перетиналися.

В 1909 р., до сторічного ювілею геніального письменника, на Арбатській площі було відкрито пам'ятник Гоголю, і, занурений у тяжкі роздуми Микола Васильович, опинився навпроти храму Ти-

хона Амафунтського¹. Нахиливши зболену тяжкими думами голову й відвернувши її трохи праворуч, він мовби не наважувався підняти очі на те місце, де колись знаходився прах Кобзаря. Містика...

«Сапожников нікого не приймає»

Коли пізно ввечері 18 березня 1858 року Шевченко попросився з Бодянським, завжди стриманий Осип Максимович не приходив до своєї адячності за постовий візит до нього в перший же день після хвороби. Він довго й гаряче тиснув Шевченкову руку, але не наважився завіряти поета вголос у своїй дружбі та вірності. Тарас Григорович залишив друга розчуленим теплою розмовою і побажав Осипу Максимовичу якнайшвидше одужати.

Через день — 20 березня — Шевченко пережив протилежні почуття, і про це нарешті треба розповісти вповні.

Читаємо в постовому щоденнику: «Зашел к А. А. Сапожникову, моему спутнику из Астрахани до Нижнего. Болен, никого

¹ Коротко згадаємо маловідому історію відкриття пам'ятника роботи скульптора Миколи Андрєєва (його майстерня знаходилася на Арбаті, у Великому Афанасьєвському провулку, 27). Спочатку преосвященний Трифон, єпископ Дмитрівський разом з численним духовенством відслужив молебень. Потім до пам'ятника було покладено понад 200 вінків. Хор із двох тисяч дитячих голосів виконав кантату, написану спеціально для торжества. Вся площа й ближні вулиці й провулки були заповнені народом. В одному з дореволюційних путівників по Москві про цей пам'ятник написано так:

«У входа на Пречистенский бульвар стоит памятник Гоголю. Открыт он весной 1909 г.; автор его — скульптор Н. А. Андреев. Отлитая из темной бронзы фигура изображает Гоголя, в задумчивости сидящего на скамье; широкая алымавива небрежно наброшена на сторбленные плечи; низко опущена голова. Автор сумел передать в позе, в выражении лица писателя минуту бесконечной скорби. Этот памятник — выражение трагической жизни поэта, его мучительного вдохновения.

Очень удалась художнику бронзовые барельефы, опоясывающие пьедестал. Знакомы и близки нам типичные фигуры «Ревизора», выступающие на передней грани. С левой стороны чудесно исполнен Тарас Бульба и сыновья его...»

З нагоди ювілею сама площа, на якій поставили пам'ятник, була названа Гоголівською, але назва не прижилася. Таким чином, назву Арбатської площі зберегли самі москвичі, але їх не запитали, коли в 1952 р. андрєєвського трагічного Гоголя замінили на веселішого, усміхненого письменника (скульптор Микола Томський), який і нині стоїть на початку бульвару. Втім, і перший пам'ятник Гоголю з 1959 р. знаходиться в затишному місці — у дворі будинку № 7 по Нікітському бульвару, в якому помер письменник.

Есть на Арбате дворик.
В нём смутная тревога:
Сидит, согбённо-горек,
В тяжелой бронзе Гоголь.

Олексій Марков.

не приймає. І хорошо робить, тому що я весь облеплений грязью».

Шевченко знав Сапожнікова ще на початку 40-х років у Петербурзі, коли навчався в Академії мистецтв, а дев'ятирічний Олександр, син багатого купця-мещаната, брав у нього уроки малювання. Знайомство відновилося 16 серпня 1857 року в Астрахані, коли Сапожников уже був астраханським купцем, рибопромисловцем-мільйонером. «Это уже был не шалун-школьник в детской курточке, которого я видел в последний раз в 1842 году. Это уже был мужчина, муж и, наконец, отец прекрасного дитяти. А сверх всего этого, я встретил в нём простого, высокоблагороднейшего, доброго человека». Після зустрічі Сапожников охоче запропонував Шевченкові каюту на пароплаві «Князь Пожарский», що доставив поета з Астрахані в Нижній Новгород. Вчорашній засланець був вдячний Сапожникову й за те, що в холодну ніч він одягнув його на пароплаві. «Александр Александрович, спасибо ему, предложил мне своё теплое пальто, брюки и жилет. Я с благодарностью принял всё это, как дар, ниспосланный мне свыше, и через минуту явился на палубе преображённым в настоящего денди. Бог да наградит тебя, мой добрый Саша, за это братски дружеское преображение!» В цих словах є деяка екзальтованість сприйняття вчинку Сапожнікова, але Шевченка можна зрозуміти, він сам зізнавався, що відчував у перший час після казарми: «Простое человеческое обращение со мною теперь мне кажется чем-то сверхъестественным, невероятным». До того ж, Сапожников під час поїздки на пароплаві всіляко демонстрував увагу до Шевченка. 2 вересня 1857 року він навіть зробив запис у постовому щоденнику:

Пятнадцать лет не изменили нас,
Я прежний Сашка всё, ты также всё Тарас.

Шевченко занотував щедре схвалення цих рядків: «...А. А. Сапожников вдохновился и написал двестишес, грациозное и братски искреннее».

Очевидно, що саме добра пам'ять про Сапожнікова привела Тараса Григоровича до московського помешкання астраханського мільйонера 20 березня 1858 року. Але той не прийняв поета. Покірне пояснення Шевченком цієї відмови тим, що він був «обліплений грязьюкою», лише надає цьому прикрому епізоду гіркої драматичності. Навіть, якщо Сапожников справді був хворий, він, безперечно, міг би виявити до Шевченка елементарну людську увагу. Згадаємо, як через день Ахсаков, який був справді хворий і нікого не приймав, дізнавшись про прихід

Шевченка й Щепкіна, всупереч лікарській забороні, покликав їх до себе.

Мені згадався поетів запис у щоденнику 8 серпня 1857 року, коли він в Астрахані випадково натрапив на будинок Сапожникова, з яким ще не відновив знайомство: «Не будь Александр Александрович Сапожников бриллиантовою звездой астраханского горизонта и безмездным астраханским метрдротелем¹, я зашёл бы к нему, как старому знакомому, но эти великолепные его недостатки меня остановили». Шевченко таки добре знав людей... Але ж у випадку з Олександром Сапожниковим він врешті-решт помилився.

В «Літописі життя і творчості Т. Г. Шевченка», виданому в 1961 р. Миколою Ткаченком, Сапожников навіть не згадується. В «Літописі життя і творчості Т. Г. Шевченка» (1976), складеному Василем Анісовим і Єлизаветою Середою, записано, що 20 березня Шевченко «заходив до О. Сапожникова, А. Мокрицького...» З цього не видно, чим закінчився візит до Сапожникова, але ще більше дивно, що Петро Жур у літописі «Труди і дні Кобзаря», перераховуючи всі сюжети Шевченкового щоденника за 20 березня, вилучив історію з візитом поета до Сапожникова. Втім, це почалося ще з Олександра Кониського, який, схарактеризувавши Сапожникова в Астрахані як «людину просту, добру і високоблагородну», нічого не сказав про марну спробу Шевченка потрапити до багатія в Москві. Тоді як ця історія, чи не єдина в московський період, знову нагадала Шевченкові приниження, які він переживав упродовж довгих років.

Колись божились та клялись,
Братались, сестрились зо мною.
Поки, мов хмара, розійшлись
Без сльоз, роси ти святої.

За деякими даними відразу після заслання, зокрема в Нижньому Новгороді, у Шевченка «нервовість <...> виявлялася в хворобливих формах, іноді найнікчемніший випадок змушував його хвилюватися і плакати нерозважними сльозами, як дитину». Скоріше за все, це перебільшення, проте немає нічого дивного в тому, що постова нервова система була розхитана, і він міг болісно реагувати на неприємні для нього ситуації.

На мій погляд, у випадку з Сапожниковим недосить говорити

¹ Шевченко мав на увазі, що в будинку Сапожникова містилася «штаб-квартира» російського натураліста К. М. Бера, який керував експедицією для вивчення Каспійського моря і чотири рази відвідував Новопетровське укріплення під час перебування там Шевченка.

лише про брак будь-якої культури гостинності, а й про його безсовісне ставлення до поета. Адже й після повернення в Петербург той не захотів підтримувати знайомство з Шевченком. 4 травня 1858 року поет пішов до Сапожникова¹ додому вже в Петербурзі: «Я пустился к нему, застал его дома, но он меня не принял по случаю скорого обеда. Это меня немного сконфузило, я отряхнул прах от ног своих...»

Втім, коли така ситуація склалася в Москві, Шевченко навіть залишившись наодинці з щоденником, не рефлексував, хоча у випадку з невдалим візитом до Сапожникова, він, очевидно, пережив приниження.

Душевний стан Тараса Григоровича видали хіба-що два слова зі щоденника: «поволі поплентався» з Покровки. Напевно, взяла гору загальна доброзичлива атмосфера ставлення до нього з боку практично всіх старих і нових московських знайомих...

Панське чи зверхнє ставлення до себе відчував і Бодянський, передусім, з боку вищестоячих начальників, скажімо, воєнного генерал-губернатора Москви Арсенія Закревського чи, навіть, його доброго знайомого Сергія Строганова, який, викликаний у 1859 р. в Петербург попечителем при 16-річному царевому наступнику Миколі Олександровичу, фактично втратив інтерес до свого колишнього висування. До речі, Строганов залучав колегу Бодянського професора Федора Буслаєва до викладання насліднику престолу історії російської словесності, а Івану Забеліну пропонував писати рецензії на статті в періодичній пресі у вигляді листів, адресованих молодому Миколі Олександровичу. З такими престижними пропозиціями граф до Бодянського не звертався, а Забелін, зі слів Буслаєва, записав у щоденнику в травні 1861 року: «Разъяснил мне политику Строганова. Иезуитская. В том смысле, что он приносит нас, его орудия, в жертву для своего эгоизма... Метода Строганова в слежующем. Он миллионер. Поступает и все дела ведет честно. Поручает вам и убежден, что и вы также честно будете вести дело, ибо для вас ничего не нужно. Ваше положение не изменяется как и его. Он остается при том же миллионе, а вы при своей тысяче. Он считает это равнозначительным и равным вполне. Он не хочет знать, что вся эта передрыга стоит для вас очень дорого во всех отношениях, и со стороны денег, и со стороны беспокойств. Я спросил Буслаева, неужели он ничего не получил. — Ничего... Я говорю, что, вероятно,

¹ Як на диво, в «Алфавітному покажчику імен і назв» до 5-го тому Повного зібрання творів Тараса Шевченка не значиться прізвище Сапожникова стосовно цього факту. Я пересічний читач не відразу виявить його.

пенсію назначат. — Да. А между тем, кажется, ничего. Они вообще убеждены, что осчастливили, если пожали вашу руку или посадили вас рядом, а тем более, если сделали вас учителем своего сына»¹.

Якраз у пенсійному віці, на початку 70-х років гордий і самолюбивий Осип Максимович пережив таке саме приниження, коли поскаржився своєму колишньому покровителю графу Сергію Строганову про нестачу коштів на життя: «С самого вступления в Московский Университет <...> был обязан вниманию Вашего Сиятельства ко мне, я вел жизнь совершенно кабинетную, довольствовался вполне содержанием, определенным профессору тогдашним Уставом наших университетов. Этому помогало в значительной степени и то обстоятельство, что я был холост до самого 1857 года, но уже с началом последней нашей войны с Турцией, особенно с Крымской, недостаточность оклада стала постепенно сказываться, так как все дорожало быстро...»²

Прохання про допомогу не знайшло підтримки.

¹ Забелин И. Е. Дневники. Записные книжки. С. 57.

² ВР ІЛ, ф. 99, од. зб. 47, арк. 33.

Розділ 6.

Чому Бодянський не супроводжував Шевченка?

«Мій нерозлучний супутник і чичероне»

Після зустрічі з Бодянським поет знаходився в Москві ще цілий тиждень, але більше вони не бачилися. Тобто практично все перебування Шевченка в Москві пройшло без участі Бодянського. Чому поруч із поетом не було його давнього друга? Про тодішню хворобу Бодянського ще поговоримо, а, передусім, це було зумовлено тим, що Шевченка опікав незрівнянний Михайло Щепкін. Ніколи раніше і ніколи пізніше, так би мовити, духовне і культурне дозвілля та представницькі візити Шевченка не були настільки впорядковані і керовані, настільки продумані і протезовані ззовні, як у період його перебування у Щепкіна.

«Михайло Семёнович ухаживает за мною, как за капризным больным ребенком. Добрейшее создание!» — цей запис у щоденнику, зроблено під час хвороби поета ніби передбачив усі дальші самовіддані турботи Щепкіна про Шевченка. Варто лише перерахувати їхні спільні походи і поїздки після зустрічі поета з Бодянським. 19 березня Щепкін провів на ногах весь день, разом із Шевченком вони, говорячи словами Тараса Григоровича, «несмотря на воду и грязь под ногами, обходили пешком по крайней мере четверть Москвы». І це в сімдесят років! Тим більше, що здоров'я у Щепкіна було далеко не могутнє. Не випадково наступного дня Михайло Семенович «ставив собі банки». Та вже ввечорі він відправився з поетом до Олександра і Олени Станкевичів! 21 березня Щепкін півдня возив Шевченка по знайомих, а 22 березня попрямував з поетом до Сергія Аксакова. Зробивши перерву на один день з нагоди Пасхи, 24 березня Щепкін супроводжує Шевченка в поїзді до Аксакових, Варвари Рєпніної, Сергія Шумського, взяв участь разом із ним у «званому обіді» в книжковому магазині свого сина Миколи Щепкіна, ввечорі повіз поета до купця Варенцова. 25 березня Щепкін знову був поруч із Шевченком на обіді, влаштованому на честь поета Максимовичем. Такий напружений графік впродовж тижня нелегко витримати навіть молодому і здоровому «супутнику» або «чичероне» (Шевченко), а Щепкін не був ні молодим, ні здоровим...

Ніхто, крім Щепкіна, в тому числі Бодянський, не міг створити такі сприятливі умови для зустріч Шевченка зі старими знайо-

ними, тим більше, організувати й забезпечити таку кількість нових цікавих знайомств. Тільки щепкінські зв'язки мали фактично системний характер і ввібрали в себе кращих представників еліти російського суспільства, незалежно навіть від їхніх ідеологічних пристрастей та політичних поглядів.

Досить сказати, що в московському щоденнику Шевченка названо понад 30 прізвись. Із них 8 — це давні знайомі Тараса Григоровича, з якими він зустрічався в Москві, в тому числі Бодянський, Максимович, Мокрицький, Рєпніна, Щепкін... Крім того, Шевченко назвав у щоденнику майже 30 прізвись людей, з якими він уперше познайомився в Москві, серед них Аксакови, Афанасьєв, Бабст, Волконський, Забєлін, Кетчер, Корш, Крузе, Марія Максимович, Мін, Станкевич, Хомяков, Погодін, Чичерін, Шумський... А ще залишилися не згаданими Бартенєв, Галаган, Єлагіна... Не забудьмо також, що, наприклад, 24 березня на вечорі у купця Варенцова Тарас Григорович, за його словами, зустрівся «с некоторыми московскими художниками и музыкантами».

І всі ці зустрічі та знайомства, без перебільшення, з вершками московського суспільства, з «московской учёно-литературной знаменитостью» відбулися впродовж двох тижнів, один із яких Шевченко не виходив із дому, але, дякуючи Щепкіну, не втрачав зв'язку із зовнішнім світом. Дивовижно! Вражає!

«Минули літа молодії...»

Перечитав попередню сторінку і звернув увагу, що на ній двічі згадується княжна Варвара Рєпніна. Читач, який знає про теплі стосунки Шевченка з нею в 40-х роках, може запитати, чому заохана в поста жінка не брала участі в організації його московського перебування. З'ясуємо це. 17 березня Тарас Григорович записав у щоденнику: «Сегодня опять посетили меня оба медика и, слава Богу, кроме диеты и сидения в комнате, ничего не прописали». Та Шевченко на цей раз порушив заборону виходити з дому й увечорі нишечком відвідав давнього друга княжну Варвару Рєпніну, яка жила, як ми вже знаємо, на Спиридоновській вулиці, тобто відносно недалеко від Щепкіна. Можна було пройти по Старопименовському провулку, перетнути Тверську і по Ермолаєвському провулку потрапити на Спиридоновську. Або вийти на Садову-Тріумфальну й по Садовому кільцю добратися туди ж. Втім, це була дорога з однієї дільниці міста — Сретенської, в іншу — Арбатську.

Михайло Семенович ще восени минулого року, а потім і на початку 1858-го повідомляв поета в листах: «Варвара Николаевна Репнина <...> просила меня передать тебе её душевный поклон»; «Репнина тебя целует». Зі свого боку, Шевченко просив Щепкіна: «А як побачиш мого давнього друга Варвару Николаевну Репнину, то привітай її од мене, мій друже єдиний, та в письмі своїм напиши її адрес». І ще: «Поцілуй <...> княжну Репніну».

З Репніною Шевченко не бачився дуже давно. Вона писала йому рівно десять років тому, 19 березня 1848 року напередодні Паски: «Да воскреснет Христос в душе Вашей, мой добрый Тарас Григорьевич, да освятит он душу Вашу, да просияет в Вас благодать святая... Я Вам желаю так много хорошего, лучшего. — Прошу Бога, чтобы он привёл меня увидеть Вас ещё в сей жизни...»

Бог їм дав можливість зустрітися. Та зустріч вийшла холодною.

Минули літа молодії,
Холодним вітром од надії
Уже повіяло.

Зникла колишня щирість і безпосередність, відчувалася взаємна відчуженість. На це звернув увагу ще Олександр Кониський: «Десятилітнє заслання лежало між ними непереходною розпругою!» Богдан Лепкий свого часу потрактував цю зустріч, як «сумовиту». Він писав, що княжна не сподівалася побачити такого знедоленого Шевченка. Правда, з неволі послав поет їй свій словесний портрет, як солдата лисого й опущеного, але Варвара Репніна, судячи з усього, в душі зберегла Шевченка таким, яким востаннє бачила, — молодим, повним енергії, темпераменту, з палкими очима, з чолом високим, круглим, красивим. «Тепер явився їй передчасний старець, з довгими, сідими вусами, з лисою головою, з морщинами під утомленими очима. Душею остався поет таким, як був і перше, вічно молодим, скорим до ласки й гніву, чутливим на добро й красу, на горе й кривду, але його тілесний образ перемінився до непізнання».

Наприкінці 20-х років минулого століття Сергій Єфремов написав: «Перший візит у Москві був — їй, може з хвилюванням, згадками про минуле незабутнє. Але час і різні інтереси вже простяглися між ними минулим і щею давно сподіваною хвилиною й одбилися — розчаруванням». Ще один лапідарний коментар до цієї зустрічі з академічних «Примечаний» до московського видання «Дневника» Шевченка в 1931 р.: «Встреча Шевченка с Репниной во время его проезда через Москву в 1858 году не оживила их отношений, загубленных длинным рядом лет каторжной жизни

Шевченка»¹. За словами Павла Зайцева, «зустріч старих друзів відбулася не в тій атмосфері, яку кожний із них, мабуть, уявляв собі на думку про таку можливість: вони не зуміли знайти ні відповідного тону, ні відповідних слів».

Якби зустрілися ми знову,
Чи ти злякалася б, чи ні?
Якесь тихеє ти слово
Тойдї б промовила мені?
Ніякого. І не пізнала б.
А може б, потім нагадала,
Сказавши: «Снилося дурній».

Маємо також можливість прочитати художню трактовку зустрічі Шевченка з Рєпніною в романі про Шевченка відомого польського перекладача і літературознавця Єжи Єнджеєвича «Українські ночі, або Родовід генія»²:

«У Шевченка було велике бажання зустрітися з княжною Варварою. Її терпляче і саможертвоне почуття викликало вдячність і найвищу повагу. Скільки ж то літ вони не бачилися?

Схвильовано переступив він поріг невеликого паладику, розташованого в центрі Москви. Княжна, попереджена про його візит, чекала в салоні. Серце її стукотіло, як молоток.

Привітавшись і придивившись одне до одного, обоє відчували дивне розчарування.

Чоловік, який стояв перед княжною в шанобливій позі, дуже мало мав спільного з тим поетом, чий образ вона берегла в пам'яті. Це був старий чоловік з великою посивілою бородою, з чорною пов'язкою на лобі, з прищами на лиці, з глибоко запалими очима, виснажений, блідий і несло від нього якимось поганим тютюном.

Княжна розгубилася. Відчула себе так, ніби хтось заподіяв кривду або невдало пожартував. Вона забула, що Шевченко повертається з довгої страшної неволі. Почала йому читати мораль і повчати, як остання ханжа.

¹ Шевченко Т. Г. Дієвник. — М.-Л.: Academia, 1931. С. 360.

² Цікава художньо-дослідницька книжка Єнджеєвича, яку Дмитро Павличко назвав «мистецьким творінням», особливо яскраво висвітлює, наскільки недостатньо я неглибоко були вивчені московські сторінки біографії Шевченка на середину 60-х років минулого століття, коли роман Єнджеєвича побачив світ у Польщі. (В Україні книгу «Українські ночі, або Родовід генія» надруковано в 1997 р. в перекладі Віктора Іванисенка). Автор, який зібрав увесь відомий матеріал про поета, певно не мав історичного підґрунтя та життєво-побутових деталей для широкого художнього осмислення важливих московських приїздів Шевченка і обмежився двома сторінками тексту. Візьмись хто-небудь із письменників за що temu сьогодні, його чекає вже зовсім інша ситуація.

Шевченко дивився на неї з боєм і здивуванням. Розмова тривала недовго. Пролунала як фальшивий акорд. Аж коли Шевченко вийшов, княжна опам'яталась і кинулась до дверей. Хотіла наздогнати його, перепросити, цілувати йому руки...»

Навряд чи в Репніної з'явилося таке бажання. Хіба-що на мить. Бо ж у неї був ще цілий тиждень, щоб огорнути теплом поета, проте вона не зробила цього й при другій зустрічі 24 березня. Більше того, вже ніколи їх особисті стосунки й листування не поновилися. Це свідчить про ту прірву, що розверзлася між ними. Хоча Шевченко не хотів цього, просив Щепкіна у листі від 13 листопада 1858 року: «Поклонись В. Н. Р[епни]ной...» Лише через чверть століття в листі до Федора Лазаревського Репніна написала: «По возвращении из ссылки я его (Шевченко) видела два раза, и он на меня сделал грустное впечатление; я виню себя, что не переписывалась с ним, когда он был в Петербурге»¹. Напевне змучений засланням і хворобою, з бандажем на очі, бородатий поет здався їй тільки «изнанкою бывшего Шевченка», як сам він висловився в 1849 р. в листі до княжни...

Але ж справді глибокі, душевні, співчутливі стосунки не залежать від зовнішнього вигляду та стану здоров'я приятеля чи друга. Ніхто, крім Репніної, не відштовхнув у Москві Шевченка (Сапожникова не варто брати до уваги). Та ще нагадаю, що лише через місяць після зустрічі з Репніною, в квітні 1858 року змученим поетом широко захоплювалася юна Катерина Юнге: «Кроме симпатии, которую возбуждали его горькая доля, его поэтическая натура, нельзя было не полюбить этого человека за незлобивое сердце, за почти беспомощную доверчивость <...> Какой Шевченко милый, как я люблю его!.. Я Шевченку с каждым днём больше люблю...» Таки було за що любити беззахисного українського генія.

Після зустрічі з Репніною в щоденнику Шевченка з'явився іронічно-гіркий запис: «Она счастливо переменялась, потолстела и как будто помолодела. И вдарилась в ханжество, чего я прежде не замечал. Не встретила ли она в Москве хорошего исповедника?»².

...Сном лукавим розійшлось,
Слізьми-волою розлилось
Колишнее святое диво!

¹ Репніна пережила Шевченка на тридцять літ і померла в Москві 1891 року. Залишила спогади про «незабвенного Тараса», опубліковані в «Русском архиве» в 1887 р.

² Шевченко був недалеко від істини. Родич Репніної граф С. Шереметьєв писав стосовно тих років: «...Сошлась она с приходским священником отцом Николаем... Он был её духовником и оказывал ей нравственную поддержку среди забот и житейских тревожений».

Втім арбатка Шагінян показала, що ще в Яготині Варвара Рєпніна читала Шевченкові моральні прописи, а Іван Дзюба влучно написав, що почуття княжни «в шоденних стосунках набирало характеру ригористичного морального опікуництва». Власне сама Рєпніна зізнавалася: «Побачивши його одного разу великим, я хотіла завжди бачити його таким; я хотіла, щоб він завжди був святий і променистий, щоб він сіяв істину силою свого незрівнянного таланту, і хотіла, щоб це сталося завдяки мені». В цих словах уся драма їх стосунків. Навіть після того, як Шевченко від'їхав у Петербург, Рєпніна намагалася в листах направити його на праведний шлях: «оставьте злых людей», «слишком часто я вас видала таким, каким не желала бы видеть никогда», «ваше несчастье, что вы связались с этими пустыми людьми»...

Починаючи з Михайла Чалого, довго вважалося, що Рєпніна «своїми високоморальними і глибоко релігійними посланнями намагалася спрямувати його на істинну путь, з якої його часто зводили полтавські та чернігівські гульвіси». Насправді ці напучування викликали у Шевченка внутрішній протест, тим більше після тяжких років заслання. У Марієти Шагінян читаємо:

«Когда, после ссылки, он снова встретился с княжной в Москве и над ним, еще, в сущности, не старым, тяжкий опыт десяти лет прошел, как буря над лесом, превратив его в больного, облысевшего старика, а ее, уже старуху¹, „счастливо переменял“, округлил и омолодил, Шевченко коротко записал в своем дневнике 17 марта 1858 года:

„Не встретила ли она в Москве хорошего исповедника?“

Молитвы и подавленные страсти; мировоззрение, выросшее на отказе, нетерпимое к себе и другим, но овеванное дымкой большой поэзии действительно прекрасной и доброй души, — таков был новый друг Шевченко, встреченный им в Яготине и тотчас же страстно его полюбивший. Между этим другом и воздухом беспечной Мосевки была целая пропасть. Яготин и Мосевка² исключали друг друга, тут была антипатия глубже человеческой, — антагонизм двух эпох, двух разных мировоззрений».

¹ Варварі Рєпніній Яшов п'ятдесятний рік, і ще був уже не той вік, коли легко розпалити знову вогнище старих почуттів, які охоплювали її в Яготині.

² Мойсієвка (Мосівка) — село Пирятинського повіту Полтавської губернії, його власниця Т. Волховська двічі на рік влаштовувала бали. Шевченко разом з Євгеном Гребінкою приїхав на бал в Мойсієвку 29 червня 1843 року. Тут він познайомився з Олексієм Калністом, Олександром Афанасьєвим-Чужбинським, родиною поміщиків Закревських. Афанасьєв-Чужбинський згадував, що «серед гучних тостів і вітань Тарас пісів до мене й сказав, що він не сподівався такої гостинності від поміщиків і що йому дуже до вподоби деякі „молодиці й дівчата“».

Якщо не розглядатимемо ці два світогляди виключно в класовому розумінні, то можна сказати, що Шагінян досить точно вказала на давні витоки холодної московської зустрічі Шевченка й Рєпніної. Про спільні прогулянки по місту не могло бути й мови...

Тож, повертаючись до московських реалій, суціль пов'язаних зі Щепкіним, нагадаємо, що влччний поет записав 21 березня: «В продолжение недели я здесь встретился и познакомился с такими людьми, с какими в продолжение многих лет не удалось бы встретиться». А ще через три дні Шевченко зробив у щоденнику шире зізнання з приводу нових знайомств: «И за всю эту полную радость обязан я моему знаменитому другу М. С. Щепкину». Це так само, як зізнатися в організації щастя...

Чому не було Бодянського?

Отже, Щепкін не залишив своєму гостю — Тарасу Григоровичу — вільної хвилини. Але чому Бодянський жодного разу не перетнувся з ними? Може, він був не знайомий або мало знайомий зі Щепкіним? Справді, так можна подумати, прочитавши найсолідніші праці про видатного артиста¹, в яких ім'я Бодянського навіть не згадується. Це — несправедливо й ненауково. Бодянський не був завсідником у Щепкіна, не входив до найближчого кола його друзів, але вони були добрими знайомими.

На доказ, передусім, зішлюся на Шевченка, який ще у вересні 1845 року просив через Андрія Козачковського, щоб саме Бодянський взяв у Щепкіна рукопис його поеми «Слепая». Крім того, наводжу невідомі архівні документи. Скажімо, в листі Степана Шевирьова до Бодянського від 7 травня 1853 року читаємо:

«Почтеннейший Осип Максимович,

Нашему славному артисту и Вашему земляку М. С. Щепкину мы собираемся дать прощальный обед перед отъездом его за границу². Это будет в субботу или воскресенье (о дне уведомим после) в 4 часа в саду или в доме М. П. Погодина, смотря по времени...

Я счел обязанностью известить Вас об этом. Не пожелаете ли принять участие в такой трапезе? В таком случае прошу Вас по-

¹ Михайл Семёнович Щепкин: Жизнь и творчество. В 2-х томах. М.: Искусство, 1984; Записки актёра Щепкина. — М.: Искусство, 1988 та ін.

² Михайло Щепкін від'їжджав тоді в Лондон. Згаданий обід відбувся 10 травня.

корнейше известить меня, чтобы я мог желание Ваше передать М. П. Погодину, которому необходимо знать заранее число участников»¹.

На той час Бодянський був у напружених стосунках з Погодіним і Шевирьовим, про що ми поговоримо окремо, тому, судячи з усього, він не пішов на згаданий обід. Але сам факт запрошення свідчить, що без Бодянського компанію, зібрану на честь Щепкіна, вважали неповною навіть його недоброзичливці.

Бодянський час від часу зустрічався з Щепкіним у своїх друзів Аксакових. Скажімо, 17 травня 1856 року він записав у щоденнику: «М. С. Щепкин, вечером, у Аксаковых, в разговоре о разных притеснениях, которые были деланы Московским ополчением в Малороссии на пути в Новороссию... рассказал...» і т.д. Характерно, що навіть у розмовах про події Кримської війни друзі немину-че виходили на малоросійські теми.

Ще один важливий факт. У щоденнику Бодянського за 6 липня 1857 року є такий запис: «Возвращаясь с прогулки², близ ворот своего жилья повстречался с М. С. Щепкиным и при нём племянником его, Митрофаном Павловичем Щепкиным (бывшим моим студентом, а теперь магистрантом по политической экономии и статистике)³, которые сказали, что идут ко мне». Далі Бодянський занотував, що, між іншим, Щепкін розповів історію, як два офіцери вдарили об заклад, чи витримає унтер-офіцер Степанов

¹ ВР ІЛ, ф. 99, од. зб. 94, арк. 44.

² Прогулянка була життєвим правилом Бодянського. Ще в семінарії він вважав обмеженням особистої свободи ситуацію, коли «прогулянки заборонені». Куліш, який неодноразово бував у Бодянського, згадував: «Працьовитий день свій починав сей праведний подвижник науки рано-вранці прохідною по московських бульварах». В одному з листів Бодянського є такі слова: «...Я по требованию врача, должен был непременно в хорошую погоду вечером, с 5-го по 8-й час выезжать из город подышать свежим воздухом». В щоденнику Бодянського за 26 липня 1857 року зустрічаємо запис: «...Я только что возвратился с прогулки и <...> устал...» Або іншого разу: «...Прохаживался на Тверском бульваре» і т.д.

³ Щепкін Митрофан Павлович (1832–1908) — публіцист і громадський діяч, син професора математики Московського університету Павла Щепкіна, троюрідного брата Михайла Щепкіна. Закінчив історико-філологічний факультет Московського університету, де був студентом Осипа Бодянського. Відомий, як знавць московського самоуправління й міського господарства, в цій сфері працював протягом 30 років. У 1859 р. був призначений помічником ректора «Московских ведомостей», а потім працював редактором цієї газети. На початку 60-х років співпрацював з Бодянським, який тоді управляв друкарнею Московського університету. У 1866–1871 рр. — професор Петровської землеробської академії. З 1895 р. за його редакцією виходила 11-томна «Бібліотека економістів», яку видавав Кузьма Солдатовков. Автор чотиритомної праці «Общественное хозяйство города Москвы» (1888–1901) та інших праць з управління та економіки Москви.

тисячу палок і не впаде¹. Втім, значно суттєвішим є запис Бодяньського про те, що Щепкін тоді попросив його приїхати на дачу в Петровське-Разумовське до свого хворого сина Дмитра Михайловича, який хотів поговорити з професором про різні питання слов'янської філології². Бодяньський обіцяв приїхати через три-чотири дні.

В архіві знайшлася записка, написана Митрофаном Щепкіним:

«Милостивый государь Осип Максимович! Михаил Семёнович Щепкин просил меня узнать про Вас, может ли он завтра приехать за Вами экипаж, чтобы ехать в Петровское-Разумовское, и в котором часу?»³. Лист було датовано: «1857-й. Четверг». Скоріше за все, він пов'язаний з щоденниковим записом Бодяньського 6 липня 1857 року, тобто в суботу. Напевне, після того, як минули обіцяні Бодяньським чотири дні, Щепкін у четвер, 10 липня, нагадав йому про запрошення до сина в Петровське-Разумовське⁴. Вже тільки згадане свідчить про те, що Бодяньський і Щепкін були близько знайомі.

Втім, у наше завдання не входить висвітлення їхніх стосунків, які заслуговують на окреме дослідження. Хочу тільки заакцентувати, що відсутність Бодяньського в той час в оточенні Шевченка й Щепкіна пояснюється не його віддаленістю від артиста. Тоді чим же це можна пояснити? Передусім, пам'ятаймо, що під час Шевченкового перебування в Москві Бодяньський хворів і точно не відомо, скільки він змушений був залишатися вдома (може до самого від'їзду поета?). Втім, якби навіть стало відомо, що Бодяньський справді не міг супроводжувати Шевченка через свою хворобу, цим поясненням ми задовольнитися не могли б, адже були й інші вагомні причини відсутності професора поруч із Тарасом Григоровичем у кожному конкретному випадку. Без їх з'ясування ми не зрозуміємо

¹ Цей випадок артист описав в «Записках актёра Щепкина», зазначивши, що сам був у чотирнадцятирічному віші свідком такого парі.

² Дмитро Щепкін був магістром астрономії й одночасно працював у галузі філології, археології, історії мистецтва.

³ ВР ЛТ, ф. 99, од. зб. 90, арк. 238.

Ця записка була знайдена серед листів до Бодяньського, які в «Путівнику по фондах Відділу рукописів Інституту літератури» заявлені, як листи «М. С. Щепкіна 63 (1854–1862, б.д.)». Насправді ці листи належать не видатному артисту Михайлу Семеновичу Щепкіну, а його племіннику Митрофану Павловичу Щепкіну.

⁴ Між іншим, якраз у другій половині липня 1857 року в Петровському-Разумовському виник конфлікт між Михайлом Щепкіним і його сином Дмитром, після чого батько повернувся в Москву й більше ніколи не приїжджав в Петровське-Разумовське.

вповні характер Осипа Максимовича та його життєві принципи, поведінку.

Нам уже немало відомо про характер Бодянського, та продовжимо це цікаве знайомство. Олександр Кониський якось дав таку характеристику своєму вчителю: «Упрямо-точный до смешного (известен рассказ о Бодянском, как он нового арендатора университетской типографии впустил не раньше в помещение, как с бо-ем двенадцати часов 31 декабря...)», твёрдый в своих намерениях и в то же время приветливый, с отменно добрым, мягким сердцем, Осип Максимович сторонился всего, что заключало в себе хотя малейший намёк на низость, холопство или грязный практицизм, и даже в самые трудные, критические минуты своей жизни был всегда одним, до самозабвения¹. З цих точно схоплених рис характеру й випливала щоденна поведінка Бодянського, в тому числі під час перебування Шевченка в Москві. «До чого тут Тарас Григорович?» — скаже читач. А річ у тому, що в деяких місцях, де бували Щепкін і Шевченко, професор просто не міг чи не бажав з'являтися, що зумовлювалося його світосприйняттям і гордим характером.

Наведу лише один, але показовий приклад. 9 травня 1850 року Бодянський записав у щоденнику: «Обед у С. М. Аксакова. Появление моё изумило семейство его, сидевшее уже за обедом, потому что все они не ждали меня к себе, полагая, что и я отправился на обед к Н. В. Гоголю по случаю его именин (а родился он в марте), на каковой звал он всех, бывших у него с поздравлением, именно в сад к Погодину², и почти силой затащил с собою К. и Гр. Т. Аксаковых. Я сказал, что я не мог быть там уже

¹ В 1859–1862 рр. Осип Бодянський завідував університетською друкарнею, про що записано в його документі про університетські заслуги: «...Он нёс на себе ещё труды по управлению Университетскою типографіею до сдѣлн её в настоящем году (1863-мх. — В. М.) в арендное содержаніе» (Центральный державний історичний архів Москви, ф. 459, оп. 2, спр. 2744, арк. 6). З початку 1863 року орендарем друкарні став публіцист і видавець Мисайло Катков, який видавав «Московские ведомости» до 1887 р. Бодянський був у добрих стосунках із Катковим, його ім'я зустрічається в щоденнику вченого.

² Ал. Кочубинский. О. М. Бодянский в его дневнике // Исторический вестник, 1887, т. XXX. С. 507.

³ В 1836 р. Погодін придбав у районі Дівочого поля у князя Д. Щербатова старий панський дім з садом і ставком. Дім пережив наполеонівське нашествя і згадувався в романі Л. Толстого «Война и мир»: «Это был дом князя Щербатова, в котором Пьер часто бывал у хозяина». Один із друзів Погодіна Іван Аксаков писав: «В его доме, в известные дни, собирались все находившиеся налицо в Москве представители русской науки и литературы в течение многих последовательных периодов их развития, от Карамзинского до Пушкинского и Гоголевского включительно, и до позднейших времен». Щодо саду, то він був величезний: «на 10000 квадратных сажень».

потому одному, что никогда и никого не поздравляю ни с чем нарочно¹; а если бы и виделся как с именинником и получил приглашение, то не пошёл бы никоим образом в такое место» (Виділено мною. — В. М.).

Тобто, у Сергія Аксакова (!) Бодянський відверто заявив про те, що він відмовив би Миколі Гоголю(!), якби той запросив його на свої іменини «в сад до Погодіна», в якому, як ми вже знаємо, через три роки друзі тепло проводжали Михайла Щепкіна, котрий із хворим сином Дмитром Михайловичем виїжджав за кордон², а через п'ять років уся мисляча Москва відзначала п'ятдесятирічний ювілей артистичної діяльності Михайла Щепкіна. Але що Бодянському до того, коли він не ладив із Погодіним! Погодьтеся, що характер у Шевченкового друга був-таки крутий... Втім, друзі не страждали від цього. Бодянський охоче приходив на іменини до людей, яких поважав, правда, в тому випадку, коли там не було неприємних йому гостей. Скажімо, 21 грудня 1850 року записав у щоденнику: «Обедал у именинника К. С. Аксакова с Гоголем, Максимовичем (М. А.), Хомяковым, Свербеевым...»³

Отаким був українець Бодянський в російському середовищі, і цим, напевне, він подобався Шевченкові. Та й не тільки йому...

Бодянський у колі знайомих і друзів

Мені хочеться, щоб читач разом зі мною переконався в тому, що Бодянський, при всій складності й жорсткості характеру, не був від природи відлюдкуватим і вовкуватим, а це й дасть змогу зрозуміти, чому він таки сторонився деяких людей, а то й цілих компаній.

У 50-х роках Осип Максимович досить часто відвідував деякі московські салони, в яких інтелігенція жваво обговорювала питання літературного, наукового і суспільно-політичного життя. Зокрема, він бував на знаменитих «понеділках» у Петра Яковича

¹ Вірний цьому принципіві, Бодянський не привітав свого друга Гоголя з днем народження! В цьому контексті ще дорожчою й теплішою виглядає проаналізована нами в третьому розділі публікація Бодянського про творчість Шевченка в «Московских ведомостях» незадовго до 30-річчя поета.

² В травні 1853 року літератор Павло Анисимов писав Івану Тургеневу про Щепкіна: «Он ещё до сих пор не может опомниться от великолепного прощального обеда, данного ему Москвой, и всплакивает поминутно, как заговорят о нём».

³ Осип Максимович Бодянский в его дневнике 1849—1850 гг. // Русская старина. 1888. Октябрь—ноябрь—декабрь. С. 411.

Чаадаєва¹, з яким у нього склалися добрі стосунки. Спостережливий Бодянський, який умів глибоко розбиратися в людях, якось записав: «Вообще, сколько видно было, он любил во всё свой взгляд, который очень часто бывал совершенно противоположен общему, за что, как сказал я, и доставалось ему всегда на порядках. Но в борьбе слабого с сильным он всегда держался первого²... Может быть, я — единственный человек, с которым он никогда не спорил, любя до страсти противоречия»³.

Досить часто Бодянський відвідував салон Миколи Сушкова, який жив в Москві з кінця 30-х років після невдалого губернаторства в Мінську, до речі, в Старопименовському провулку недалеко від будинку, який знімав Шепкін з кінця 40-х рр. Сушков був відомий у Москві як не дуже успішний белетрист, але досить здатний драматург. Його салон, за свідченням сучасника, був «одним із головних центрів московської інтелігенції». Михайло Загоскін згадував: «Сушковы — люди небогатые, жили весьма скромно в маленьком наёмном доме, в одном из переулков Тверской близ Старого Пимена...» (Старопименовський провулок, 11). Федір Тютчев писав: «Салон Сушковых если и не первый в Европе, то уж, конечно, один из самых многочисленных». У різні роки в ньому бували Гоголь, Григорович, Глінка, Вяземський, Соболевський. З щоденника Льва Толстого видно, що він бував у Сушкова, зокрема й на початку 1858 року, наприклад, 1 січня і 28 березня.

Сушков був одружений з сестрою Федора Тютчева, і той нерідко зупинявся у свого шурина, поки не переїхав у Москву. 26 січня 1853 року Бодянський занотував у щоденнику: «После обеда у Н. В. Сушкова, пригласившего меня лично накануне, по случаю приезда брата его жены Ф. И. Тютчева <...> речь зашла о покойном Гоголе». З того ж щоденника довідуємося, що в червні 1854 року вони зустрічалися кілька днів підряд і говорили в основному про злободенні події російсько-пруських відносин у ході війни. 5 червня Бодянський зазначав: «Гуляя с Тютчевым, снова разговорились мы о событиях военных, о которых трудно и не говорить, так как они действительно стоят впереди всего, что ни совершается вокруг нас...» 8 червня: «Гуляя снова с Тютчевым утром по Тверской и в Кремлёвском саду, услышал от него в первый раз о победе нашей в Малой Азии над турками...» (В листопаді

¹ Чаадаєв жив у Москві з 1833 р. на Новій Басманній вулиці, й тому його називали «басманним філософом».

² Ці риси Чаадаєва і зближували його з Бодянським, хоча, звичайно, історик був далеким від радикалізму і парадоксального мислення філософа.

³ Бодянский О. М. Дневник. 1852–1857. С. 209–210.

1853 року. — В. М.). 14 червня: «Перед отъездом Тютчева (В Петербург. — В. М.) обедал с ним у Сушкова».

Контакти Бодянського з Тютчевим підтримувалися й пізніше, відомо, що влітку 1857 року Тютчев отримав листа від Осипа Максимовича з проханням підтримати в університеті його учня Аллона Майкова через товариша міністра народної освіти князя Петра Вяземського. 30 червня 1857 року Тютчев повідомляв Миколі Сушкову: «Скажите Бодянскому, что я от души благодарю его за письмо, которого содержание, касающееся Майкова, я уже сообщил Вяземскому».

Шевченко віртуально перетнувся з Тютчевим у Москві ввечорі 20 березня 1858 року, коли він із Щепкіним побував у Олександра і Олени Станкевичів, які на прощання подарували поетові томик віршів Тютчева (йдеться про перше прижиттєве видання «Стихотворения Ф.Тютчева», що побачило світ у Петербурзі в 1845 р.). За п'ять місяців до того Шевченко записав у свій щоденник: «...я с наслаждением прочитал трёхкуплетное стихотворение Ф. Тютчева:

Эти бедные селенья,
Эта скучная природа —
Край родной долготерпенья
Край ты Русского народа!
Не поймёт и не заметит
Гордый взор иноплеменный,
Что скользит и тайно светит
В наготе твоей смиренной.
Удрученный ношей крестной,
Всю тебя земля родная,
В рабском виде Царь Небесный
Исходил, благословляя».

Шевченко сприйняв цей вірш в унісон із кращими російськими цінителями поезії. Скажімо, з приводу нього Іван Панаєв писав Івану Тургенєву в 1857 р.: «Неправда ли, это вещь, глубоко захватывающая за сердце?.. Вот какие стихотворения печатают приятно».

Який збіг оцінок тютчевського вірша!

Федір Тютчев у 1821 р. закінчив Московський університет, а з тим після дипломатичної служби повернувся в місто 1843 року. Поет захоплено відгукувався про Кремль, Малий театр, московські клуби, літературне життя міста: «Москва — архилитературный город, где очень серьёзно относятся ко всем тем произведениям, которые пишутся и читаются».

З 1853 р. в будинку Сушкова жила і донька Тютчева, Катерина Федорівна. У самого Сушкова була славетна племінниця, поетеса,

графиня Євдокія Петрівна Ростопчина, з якою Бодянський також спілкувався в салоні. До речі, Шевченко знав про неї, і в передмові до нездійсненого видання «Кобзаря» закликав українських письменників трудитися, «щоб не дуже чванилась московская братія своєю Ростопчиною».

Частенько заходив Осип Максимович на вечори до генерала і сенатора Сергія Шипова, який спочатку жив у Хлібному, а потім у Газетному провулках, тобто завжди недалеко від нього, бував у Шипова на дачі в Башиловці. Щоденник рясніє записами: «Чаадаєв (П. Я.) вечером у Шипова уверял...» (13 травня 1853 року); «Вечером, сидя у С. П. Шипова, слышал...» (10 червня 1853 року); «Шипов завернул ко мне на квартиру...» 12 червня 1853 року; «Кто-то рассказывал у Шипова...» (10 квітня 1854 року); «Вечером, в среду, бывши у С. П. Шипова...» (16 лютого 1855 року); «Я столкнулся с ним (з літератором Філіппом Вігелем. — В. М.) у Шипова...» (22 березня 1856 року) і т.д. і т.п.

Про свої вечори у Шипова професор якось узагальнив: «Говорили, разумеется, о настоящих событиях, но и прежних не забывали, когда приходилось сказать о них кстати». До речі, саме присутність професора Бодянського на вечорах у Шипова значно збільшувала кількість їх учасників. У травні 1853 року Бодянський навіть записав про це в щоденнику: «Странно, с тех пор, как я избрал среду для своих посещений, число приезжающих на вечер к нему в этот день до того увеличилось, что среда сделалась самым богатым днём в неделю посетителями, между тем как прежде таким был четверг»¹.

Бодянський був знайомий і з відомою господинею літературного салону Євдокією Єлагіною (з нею Шевченко зустрівся на обіді, влаштованому Максимовичем 25 березня 1858 року). Скажімо, 6 листопада 1852 року він приводив до неї Куліша з приводу підготовки тим біографії Гоголя. Дякуючи Бодянському, Єлагіна передала Кулішеві лист Гоголя до неї з Відня від 28 червня 1840 року, а потім Осип Максимович повернув його через її сина Василя Єлагіна, з яким був знайомий. Є запис у щоденнику, що Василь Єлагін приходив до Бодянського 21 жовтня 1854 року.

Бував Осип Максимович і в інших московських будинках, скажімо, в щоденнику є цікава розповідь про обід у Єлизавети Долгорукової наприкінці 1830 року: «После обеда <...> она предложила мне рассмотреть свой альбом. В нём нашёл я множество знаменитостей...» Ішлося про Пушкіна, Лермонтова («Лермонтова — неизвестное стихотворение, в котором 4 стиха очень попра-

¹ Бодянский О. М. Дневник. 1852–1857. С. 84, 86, 92, 94, 122, 154, 186, 200.

видись мені...»), Шафарика, Ганку, Караджича, Міцкевича («расспрашивая о Мицкевиче, узнал, что он чрезвычайно как любит русских (народ)...»)

Немає сумніву, що перед нами цілком світська людина — контактний, доброзичливий, допитливий, енергійний ерудит і співрозмовник, який любив людей, і вони відповідали йому тим самим.

«У вас буває багато народу...»

В архіві знайшов листа Осипу Бодянському від Миколи Стороженка, написаного в березні 1864 року, в якому йшлося про те, що молодий викладач університету збирався за допомогою до свого вчителя: «Сейчас хотел идти к Вам и просить Вас просмотреть мою лекцию, но вспомнил, что у Вас по субботам бывает много народу»¹ (Виділено мною. — В. М.). Ось — об'єктивне документальне свідчення того, що Бодянський, як магніт, притягував до себе людей, і вони часто зверталися до нього за допомогою чи просто обмінятися з ученим інформацією. Гортаючи щоденник Осипа Максимовича, знайдемо записи на підтвердження. 13 лютого 1854 року: «И. П. Сахаров с Т. Ф. Большаковым посетили меня утром часов в 10. Много порассказал первый о своих делах по Археологическому обществу...» Іван Сахаров — відомий археолог, палеограф і етнограф, був членом Російського археологічного товариства, а Тихон Большаков — московський купець і книготорговець. 3 березня 1854 року: «Сегодня опять стихи принесены мне А. А. Майковым...» 19 лютого 1855 року: «В 3 часа с небольшим завернул А. А. Майков...» Як ми вже знаємо, Майков — славіст, публіцист і громадський діяч, учень Бодянського, якого той підтримував. 22 квітня 1856 року: «Брат жены П. А. Кулиша, Николай Михайлович Белозерский, нежданно посетил меня, проездом к своему Малороссийскому казачьему полку...» Український фольклорист і етнограф Микола Білозерський (1833–1896) не був особисто знайомий з Шевченком, але той подарував йому свій офорт «Приятелі», ймовірно, як братові редактора журналу «Основа» Василя Білозерського. Микола Білозерський — автор статті «Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминаниям разных лиц (1831–1861)» в журналі «Киевская старина» (1882, № 10).

Взагалі до гостинного Бодянського заходили чимало земляків, які потрапляли в Москву. Скажімо, Григорій Данилевський, бува-

¹ ВР ІІ, ф. 99, од. зб. 104, арк. 64.

ючи в місті, спирався на Бодянського, саме той познайомив Данилевського з Гоголем, привів його в сім'ю Аксакових. Так само Бодянський познайомив і Куліша, за словами самого Пантелеймона Олександровича, «со всесторонне чувствующим, истинно русским и истинно великорусским домом Аксаковых». До речі, Куліш завжди зупинявся у Бодянського, і професор ретельно виконував його прохання та доручення, коли той перебував у тультському засланні, надсилав йому книжки, відбитки «Чтений» і т.ін. Куліш писав у відповідь: «Как мне возблагодарить Вас, почтеннейший из земляков, за всё, что вы для меня делаете?» Куліш звертався до Бодянського з різними побутовими дорученнями. Скажімо, в листі у вересні 1852 року просив: «Я позабыл в тёмненькой комнате тёплые калоши <...> Потрудитесь отослать их в ту лавку, где мы купили новые сапоги, чтобы опушили новым мехом и, если нужно, починили...» Про інтенсивність клопоту з Кулішем можна довідатися з щоденника Бодянського. Скажімо, 27 травня 1853 року Куліш поселився у нього з дружиною і своячкою, жив кілька днів, обідав і виїхав 1 червня. Та в дорозі зламалася карета, і в щоденнику Бодянського читаємо: «4/VI. Обратно воротился П. А. Кулиш, уехавший было в Малороссию...» 25 жовтня того ж року занотовано: «П. А. Кулиш проезжал снова, с 16 по 18-ое, через Москву и останавливался с женой и своченицей у меня».

Турботливість Бодянського була оцінена Кулішевою дружиною Олександрою Михайлівною, яка зупинялася у нього ще наприкінці 1848 року і писала до свого чоловіка 12 грудня: «...Радужнее принять было бы невозможно, как меня приняли. Я такое спокойствие души чувствую, как будто бы я нахожусь у милой мамы моей или с тобою вместе»¹.

Ось що означала доброта та гостинність Бодянського, яку відчували всі близькі йому люди.

Ще один приклад уваги Бодянського до людей, котрі зверталися до нього. 26 липня 1857 року занотував у щоденнику: «Август Белёвский², директор Библиотеки Осолинских³ во Львове, в Галиции, пришёл вечером, часов в 7. Он нарочно при-

¹ Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. Т. 1. 1841–1850. С. 246.

² Автор праць з історії України XVI–XVIII століть, переклав «Слово о полку Ігоревім» польською мовою. Згадується в листі Бодянського до Погодіна з Праги у 1838 р.: «перевел целиком слово в слово несколько Малороссийских дум, исторических песен и просто песен и напечатал их в Праге под своим именем; это я называю народным „воровством“».

³ Львівський інститут Оссолінських (у складі бібліотеки та музею) було засновано польським істориком і літературознавцем Юзефом Оссолінським. У бібліотеці зберігалися переважно книги польських авторів.

ехал из Петербурга...» Бодяньський передав йому копію сторінок із «Жития Мефодия», які той просив, а наступного дня відвідав Бельовського.

До професора приходили й ті молоді люди зі слов'янських країн, які прагнули вчитися в Московському університеті. В щоденнику Бодяньського є запис про болгарина з Македонії Костянтина Міладінова (1830—1862), сільського вчителя, «учившегося прежде в Афинском университете, а теперь прибывшего <...> в Москву для слушания славянских наречий в нашем университете...» За підтримки Бодяньського «Миладинов, человек уже в летах, очень скромный» у 1858 р. поступив в університет. Разом зі старшим братом громадським і культурним діячем Македонії Дмитром Міладіновим вони збирали й готували до видання болгарські народні пісні, деякі з них за допомогою Бодяньського було опубліковано в 1850-х рр. у журналі «Русская беседа».

Про душевну доброту Бодяньського свідчить і те, що він дав притулок, принаймні, на певний час, якійсь нещасній жінці. Вона мимохідь згадується в щоденнику: «...проживающая у меня М. Гиршова, одна бедная женщина...»

В архіві трапився мені лист до Бодяньського від його знайомого священника з Коломни Федора Остроумова, якому вчений, судячи з усього, чимось допоміг: «Помните об Вас, всегда искренне благодаритъ Вас для меня есть необходимость <...> Я считаю Вас великим человеком, с великим, истинно благородным и благодушным характером <...> С высокой проницательностью, многообъемною глубиною и светлою дальновидностью обширного ума Вашего заметно сообразуется и великость Вашей нравственности, всегда честной, неимоверно подвижнически, трезвенной жизни. Да, это удивление и редкая редкость в быту человечества. Зная Вашу твердость воли, мужество великого характера, кто с восхищением не порадуется и не скажет от души: дай Бог, чтобы побольше было у нас на Руси таких, как Вы»¹.

Якщо відволіктися від екзальтованості цих рядків, то в сухому залишку залишиться доволі точна характеристика нашого героя.

«Я зустрівся і познайомився з ними...»

Таким чином, у Бодяньського було чимало друзів і знайомих, у тому числі відомих усієї Росії, для котрих у нього було відкрите серце і яким Осип Максимович робив чимало добра. Разом з

¹ ВР ЛЛ, ф. 99, од. зб. 104, арк. 165—166.

тим, московські друзі Шевченка намагалися не запрошувати Бодянського туди, де мав бути хоча б один із тих, кого він недолюбливав, або той, хто недоброзичливо ставився до Бодянського, як, скажімо, Олександр Афанасьєв. У його спогадах читаємо: «Славянские наречия он, конечно, знает, но знания эти не ведут ни к чему <...> Упрямый, несколько грубый, он вдобавок ещё сильно кос, весьма необтёсан и фигурю своею живо напоминает Собакевича, который непременно на что-нибудь наступит или что-нибудь зацепит; входя в комнату, он страшно топает своими аляповатыми сапогами, подбитыми большими железными гвоздями».

До речі, в архіві натрапив на листа уже згаданого племінника Михайла Щепкіна Митрофана, до Бодянського від 15 березня 1860 року, в якому йшлося про передачу в «Чтения» рукопису Афанасьєва й деякі прохання щодо цього («Афанасьєв просит Вас...» і т.д.). Можливо, це свідчить про те, що Митрофан Щепкін виконував роль посередника між людьми, які не спілкувалися. Наведені вище слова Афанасьєва некоректні та несправедливі, але таке ставлення до Бодянського певною мірою пояснює те, чому Шевченко в Москві жодного разу не перетнувся з Осипом Максимовичем в оточенні Щепкіна, до якого був близький Афанасьєв.

Втім, якщо бути точним, найперше сам Бодянський не приходив у компанії, скажімо, до так званих західників, яких називав «фраками» (а слов'янофілів — «сіряками»). Тому його й не було на дружньому обіді 24 березня, про який Шевченко записав у щоденнику:

«Отправился в книжный магазин Н. М. Щепкина и ком., где и остался обедать. Обед был званый. Николай Михайлович праздновал новоселье своего магазина¹ и по этому случаю задал пир московской учено-литературной знаменитости. И что это за очаровательная знаменитость! Молодая, живая, увлекающаяся, свободная! Здесь я встретил Бабста, Чичерина, Кетчера, Мина, Кроненберга-сына, Афанасьева, Станкевича, Корша, Крузе и многих других. Я встретился и познакомился с ними, как с давно знакомыми родными людьми. И за всю эту полную радость обязан я моему знаменитому другу М. С. Щепкину».

Щира Шевченкова радість від зустрічі з молодими і блискучими інтелектуалами справді була настільки повною, що навіть тепер енергетично передається зацікавленому читачеві поетового щоденника. Шевченка можна зрозуміти. Влітку 1856 року він пи-

¹ Насправді книжковий магазин відкрився в листопаді 1857 року.

сав Семену Гулаку-Артемовському з Новопетровського укріплення: «Десятый год не пишу, не рисую и не читаю навіть нічого; а якби ти побачив, меж яким людом верчуся я оці десять літ. Та не дай Господи, щоб і приснилося тобі коли-небудь такі недолюди, а я у їхньому «кулаке сижу» — дають, без всякого милосердя дають, а я повинен ще і кланяться, а то візьме разом та й роздавить, як ту вошу меж ногтями».

Вирвавшись нарешті із заслання, поет жадібно ковтав повітря вистражданої свободи й особливо цінував знайомства та зустрічі з новими, вільними, щасливими, талановитими людьми.

Хто вони були — представники «московської вчено-літературної знаменитості»? Про Міна, Афанасьєва й Станкевича ми вже згадували. Познайомимось з іншими гостями книгарні Миколи Щепкіна в тому порядку, в якому їх назвав Шевченко.

З Іваном Кіндратовичем Бабстом (1823–1881), як із Кетчером, Шевченка познайомив Щепкін 12 березня 1858 року. В студентські роки Бабст жив у сім'ї Щепкіна і викладав його синам стародавні мови. Олександра Щепкіна згадувала: «...поселился в семье М. С. Щепкина Иван Кондратьевич Бабст, только что приехавший в Москву, чтобы вступить в университет; на Бабста указал Грановский как на хорошего преподавателя древних языков». З того часу підтримував дружні стосунки з сім'єю Щепкіних.

Від Бабста Шевченко отримав у подарунок його працю «О некоторых условиях, способствующих умножению народного капитала. Речь, произнесённая 6 июня 1856 г. в торжественном собрании императорского Казанского университета» (М., 1857). Ця промова професора Казанського університету звернула на себе громадську увагу. Цікавим і переконливим підтвердженням цього є рядки з листа Павла Анненкова до Івана Тургенєва в листопаді 1856 року, де промова Бабста поставлена поруч із поезією Миколи Некрасова і прозою Михайла Салтикова-Щедріна: «После речи Бабста, стихотворений Некрасова,... очерков <...> Салтыкова, превосходных статей Чичерина,... что год тому назад было *поступкам*, то теперь отсталая манера»¹. В цій промові Бабст яскраво виявив себе палким і переконаним поборником реформи. Він обстоював ліквідацію станових привілеїв і потребу всіляко дбати про освіту широких народних мас. Влада була незадоволена промовою вченого, проте широкий резонанс навколо неї сприяв тому, що Бабста було обрано на кафедру політичної економії в Московському університеті. В цій іпостасі Бодянський якось побіжно

¹ Анненков П. В. Письма к Тургеневу. Книга 1. 1852–1874. — СПб.: Наука, 2005. С. 49.

згадав Бабста в щоденнику, втім, він практично не спілкувався з ним, як і з іншими відомими західниками. В листопаді 1857 року вже в Москві Бабст виголосив промову, в якій пристрасно й переконливо говорив про значення вільної праці в умовах вільного суспільства.

Ще про одну лекцію Бабста хочу нагадати. Її було прочитано в січні 1860 року в Московській практичній академії. Вона цікава тим, що тут Бабст уперше виклав деякі ідеї Карла Маркса з його роботи «До критики політичної економії». Відомою є захоплена реакція на цей факт самого Маркса, який у листі до Фердинанда Лассаля 15 вересня 1860 року писав: «В Росії моя книга вызвала большой шум, и один профессор прочёл о ней в Москве лекцию». Проте марксистом Бабст не став. У 1862 р. його було викликано в Петербург викладати статистику наступнику царя Миколі Олександровичу. З ним здійснив подорож по Росії. В 1864–1868 рр. — директор Лазаревського інституту східних мов у Москві. З 1867 р. дійсний статський радник Іван Бабст став біля витоків існування московського Купецького банку. Треба сказати, що це був перший банк у Москві, його заснував комерсант Василь Кокорев, якому вдалося залучити до свого почину групу бавовняних фабрикантів, в тому числі Тимофія Морозова. Ініціативний підприємець ставив за мету створити банк, який буде «сприяти промисловості та торгівлі», і на пост голови правління Купецького банку він запропонував Івана Бабста. Цікаво, що Кокорев дотримувався слов'янофільських переконань, але професійність і науковий багаж західника Бабста переважили.

Справу банку професор і викладач університету (Бабст згадується в щоденнику Бодяньського) налагодив досить швидко, і саме приклад Купецького банку надихнув інших послідовників нової структури в капіталізації Росії; невдовзі в Москві виникло кілька комерційних банків, а Бабст заслужив епіграму Миколи Некрасова:

Окончив курс, на лекции студентам
Учѣный Бабст с энергіей внушал
Любовь к труду, презрѣние к процентам,
Грозя тариф, налоги, капитал.
Сочувственно ему внимали классы...
А ныне он... директор осудной кассы.

Бабст друкувався в журналах «Русский вестник», «Атеней» та «Москва» Івана Аксакова. Зокрема, 1858 р. в «Атеней» опублікував статтю про українські ярмарки.

В «Біографії» Шевченка (1984) про Бабста й Кетчера говорилося: «Це були діячі, які співчували піднесенню демократичного ру-

ху, широко прагнули прислужитися йому своєю працею. Вони й до Шевченка ставилися з сердечною доброзичливістю».

Про Миколу Христофоровича Кетчера (1809–1886), лікаря за фахом, письменника і перекладача Шевченко знав ще до заслання. Річ у тому, що Кетчер захоплювався літературою, перекладав Шіллера і Шекспіра. П'єси останнього в перекладі Кетчера виходили друком у Москві окремими виданнями з 1841 по 1850 рр. Шевченко тоді зацікавився ними, використовував у своїй роботі над ілюстраціями до «Короля Ліра» в 1843 р. В засланні поет у своїх листах просив друзів надіслати йому твори Шекспіра в перекладі Кетчера. Скажімо, 11 грудня 1847 року писав Андрію Лизогубу: «Якщо знайдете в Одесі Шекспіра, **перевод Кетчера** <...> то пришліть...» (Виділено мною. — В. М.). Лизогуб виконав прохання поета й сповістив його 7 лютого 1848 року, що надіслав із Одеси в Орську фортецю всі 13 випусків опублікованих на той час перекладів Кетчера, опрацьованих для зручності в дві книги. На жаль, цей дорогоцінний для Шевченка подарунок було відібрано під час арешту в 1850 р. Втім, у спогадах Микити Савичева, який зустрічався з Шевченком у травні 1854 року, є такі рядки про його візит до поета: «...я взяв з полиці одну з книг. Це були історичні драми Шекспіра в перекладі Кетчера». Вже знаходячись у Нижньому Новгороді, поет просив Михайла Лазаревського в листі від 20 січня 1858 року: «А ти, мій друже єдиний, **купи мені Шекспіра, перевод Кетчера**...» (Виділено мною. — В. М.). Той відповів 10 лютого: «Шекспир в переводе Кетчера редок и стоит не меньше 25 р., а потому до твоего разрешения я не купил его».

Така зацікавленість Шевченка перекладами Кетчера дає змогу впевнено стверджувати, що зустріч поета з ним була приємною несподіванкою, й емоційна скарга на «кляту хворобу» була цілком умотивованою.

Борис Чичерін, який добре знав Кетчера, згадував про нього: «Постоянно погружённый в свой перевод Шекспира, который был делом его жизни, неумоимо занимаясь также поправкой переводов и корректурой для своих друзей и в особенности для разных изданий, которые предпринимал приятель его Солдатенков, он не участвовал в собственно журнальной работе... У него был и тонкий эстетический вкус. Он был верный ценитель художествен-

¹ Лизогуб Андрій Іванович (1804–1864) — поміщик з козавсько-старшинського роду, малював-аматор, знайомий Шевченка. У 1846 і 1847 рр. поет побував у нього в Седневі на Чернігівщині. Коли Шевченко знаходився на засланні, Лизогуб листувався з ним, надсилав йому малювальне приладдя, клопотався про полегшення його долі.

ных произведений. В особенности у него была страсть к театру, страсть, которую разделяли многие люди его поколения. Актёры, которых он очень любил, всегда могли найти у него полезный совет и верную оценку <...> Кетчер был другом Грановского, Белинского, Боткина, Герцена, Кавелина, Соловьёва». В іншому місці Чичерін писав: «Кетчер, который под резкими формами и суровой наружностью скрывал золотое сердце, неуклонное прямотушение и беспредельную преданность своим друзьям».

Щепкін здавна дружив з Миколою Кетчером, і коли той у 1843—1844 рр. жив у Петербурзі, листувався з ним. З цього листування добре видно, яких спільних друзів вони мали. Ось декілька фраз із листа Щепкіна до Кетчера 10 листопада 1844 року: «Герцены все здоровы... Грановского ещё не видал. Сейчас еду к нему <...> Моё семейство по-прежнему, и все тебе кланяются... Пг. Языковым моё почтение <...> Поклонись Белинскому с женой...» Кетчер був учасником гуртків Герцена, Огарьова, Белінського і Станкевича. Вихователька дітей Герцена і його близький друг Марія Рейхель згадувала про гурток Герцена: «...Какие люди! Александр Иванович Герцен, Грановский Тимофей Николаевич, Евгений Федорович Корш, Николай Христофорович Кетчер. Они сходились очень часто. Бывал еще Михайло Семёнович Щепкин...»

Наприкінці 50-х — початку 60-х років, коли Щепкін і Кетчер жили поруч, лікар-перекладач і артист зустрічалися часто. Кетчер, кажуть, переходив вулицю до друга в черевиках і халаті. Олександр Герцен згадував у «Былом и думах»: «Кетчер был домашним человеком в доме Щепкина. Он, впрочем, имел свойство делаться домашним человеком всюду, куда ни появлялся». Між іншим, Герцен присвятив Кетчерові чимало сторінок у своїй праці. Напрочуд точний і теплий портрет друга намальований ним у окремому розділі, названому «М. Х. Кетчер». Тетяна Щепкіна-Куперник писала: «Кетчер жил напротив, в маленьком домишке, подаренном ему в складчину друзьями, знавшими его страсть к садоводству. Слышались там сказки «деда-сказочника» Афанасьева¹, знаменитого собирателя русского фольклора. Или чтение Д. Мина, переводчика Данте и в то же время домашнего доктора Щепкина... Или украинские стихи Шевченко и вслед за ними такие горячие речи, что обеспокоенный будочник² заглядывал через забор...» Микола Кетчер любив своїх друзів, особливо Михайла

¹ Олександр Афанасьєв жив на 2-й Міщанській вулиці.

² Як вдалося з'ясувати, на 3-й Міщанській вулиці знаходилася Калмыковська поліцейська будка.

Шепкіна і Тимофія Грановського, він надовго пережив їх і заповів поховати себе між могилами Шепкіна і Грановського на П'ятницькому кладовищі.

Кетчер подарував Шевченкові книги видавництва «К. Солдатовков і М. Шепкін», в діяльності якого брав організаційно-редакторську участь. Після Шевченкової смерті залишились подаровані йому тоді «Сочинения Т. Н. Грановского» (М., 1856); «Стихотворения Н. Огарёва» (М., 1856); «Стихотворения А. Полежаева» (М., 1858) та ін. На жаль, Шевченкові знову не повезло з Кетчеровими перекладами Шекспіра. Друге видання зібрань «Драматические сочинения В. Шекспира. Перевод с английского Н. Кетчера...» ще знаходилося в друкарні.

В московській адресній книзі за 1858 рік Кетчер числився за «Медичною конторою». Його власний будинок, придбаний йому вскладчину друзями, стояв недалеко від церкви Філіппа Митрополита — найвідомішої в Москві на честь цього святителя. Церква знаходилася на 2-й Мішанській вулиці. Її було споруджено в 1777—1788 рр. архітектором Матвієм Казаковим у стилі раннього класицизму. На думку академіка Ігоря Грабаря, автором проекту цієї церкви був сам Василь Баженов. Закрито 1929 року, повернуто Російській православній церкві в 1991 р. Вона й тепер зберігає духовну ауру в цій місцевості, що немилосердно забудована сучасними спорудами-монстрами. Церква Філіппа Митрополита була найближчою і для Михайла Шепкіна. Саме в ній відспівували великого артиста в серпні 1863 року. Іван Бабст мешкав на 3-й Мішанській вулиці, тобто поблизу церкви Філіппа Митрополита і будинку Миколи Кетчера. Борис Миколайович Чичерін (1828—1904) — правник, історик, філософ і публіцист, один із лідерів західників, основоположник «державної школи» в російській історіографії, провідний ідеолог лібералізму, прибічник конституційної монархії. У 1861—1868 рр. — професор Московського університету. Випускник університету, російський економіст і статистик, академік Іван Янжул згадував: «Нельзя, разумеется, прежде всего не упомянуть о таком блестящем представителе науки, каким был Борис Николаевич Чичерин, известный столько же как специалист по государственному праву, сколько и русский историк. ...Всегда шегольски одетый, в лаковых сапожках, он поражал всегда нас, студентов, между прочим, своим джентльменством...»

В «Шевченківському словнику» написано про Чичеріна: «Революційні демократи гостро критикували праці Чичеріна. Згадка Шевченка про Чичеріна в «Щоденнику» 24.III. 1858 засвідчує факт випадкового знайомства поета з ним в одній з московських

книгарень». Справді, зустріч Шевченка з Чичеріним була випадковою і не мала продовження, проте Борис Чичерін — цікава і помітна постать. Він виступав за реформи згори, ліберальні кроки і сильну владу. Захистив дисертацію «Обласні заклади в Росії». Чичерін багато років дружив з Толстим, був з ним на «ти». У щоденнику Толстого від 24 січня 1858 року читаємо: «Приехал Чичерин. Слишком умный. Ругал желчно славянофилов...». На початку березня 1858 року Толстой читав свій твір Чичеріну і Коршу: «Ничего. Нашли, что ничего». 20 березня 1858 року, коли Шевченко «самотою місив московську грязюку», Толстой записав у своєму щоденнику: «Читал Чичерина статью о промышленности Англии¹. Страшно интересно». Серед відомих праць Чичеріна можна назвати: «Областные учреждения в России в XVII в.» (1857); «Опыты по истории русского права» (1859); п'ятитомна «История политических учений» та ін.

Значно пізніше й короткий час Борис Чичерін займав посаду міського голови (1882—1883), але був звільнений, бо, виступаючи в Московській думі з приводу коронації Олександра III, звернув увагу на потребу посилення уваги влади до земського руху, що на горі не сподобалося. Після цього Чичерін переїхав² у свій тамбовський маєток, був активним діячем земства. Багату колекцію картин і книг, як і родову садибу, збирався заповісти улюбленому племіннику Георгію Чичеріну, який від спадщини відмовився, зате став народним камісаром в уряді Леніна. Борис Чичерін залишив унікальні спогади, використані нами в цій книзі³, між іншим, Бодянський в них не згадується. Навіть у розповіді про літературний салон у квартирі Миколи Сушкова «біля старого Пимена», завідником якого був Осип Бодянський, ми не зустрінемо натяку про славіста. Як і в щоденнику Бодянського не знайдемо прізвища Чичеріна. Відомі західники й Бодянський були не суголосними людьми.

Невідомо, чи обмінялися словом на обіді в книжковому магазині Шевченко і Чичерін, але вони могли б знайти спільну мову у нещадному ставленні до царя Миколи I. Ось думка Чичеріна: «Он был деспот и по натуре, и по привычке, деспот в полном смысле слова. Он не терпел никакой независимости и ненавидел всякое

¹ Стаття Бориса Чичеріна в журналі «Атеней» (1858, № 2) називалася «Промышленность и государство в Англии».

² Наприкінці XIX століття Чичерін жив в одному будинку (на Волхонці, 14) з драматургом Олександром Островським та Іваном Аксаковим.

³ Воспоминания Б. Н. Чичерина. Часть I и II. — М.: Издательство Московского университета, 1991; Чичерин Б. Н. Воспоминания, мемуары. — М.: АСТ, Мн. Харвест, 2001.

превосходство». В своїх спогадах Чичерін написав про царювання Миколи I так, ніби йшлося й про Шевченка: «Ни в чём не повинные или виновные лишь в юношеском легкомыслии молодые люди в течение многих лет подвергались самым суровым наказаниям. Вся жизнь их беспощадно комкалась и ломалась»¹.

До прогресивних представників московської інтелігенції належав Олександр Іванович Кронеберг (1810–1865) — російський зоолог і публіцист, син відомого харківського професора-латиніста, ректора Харківського університету Івана Кронеберга. Олександр Кронеберг відомий своїм перекладом «Літопису» Таціта, який вийшов у світ якраз у 1858 р. Знайомство Шевченка з Кронебергом також вичерпалося однією зустріччю.

Цікавою і колоритною фігурою був Євген Федорович Корш (1810–1897) — російський журналіст і перекладач, який у молоді роки близько стояв до гуртків Віссаріона Белінського, Олександра Герцена, Тимофія Грановського. Зв'язки з Герценом і його виданнями Корш підтримував і в 1858 р., коли зустрівся з Шевченком. У 1843–1848 рр. був редактором «Московских новостей», у 1855–1857 рр. редагував журнал «Русский вестник». Якраз у 1858 р. Корш почав видавати історико-літературний журнал «Атеней», який, як ми вже знаємо, читав Лев Толстой², а також багато передових людей того часу. Реклама «Атенея» активно йшла в «Московских ведомостях» якраз у час перебування в місті Шевченка, зокрема, 22 березня повідомлялося, що вийшов № 12-й, а передплата на журнал приймалася в книжкових магазинах міста, в тому числі в книгарні Миколи Щепкіна. Про Корша Толстой записав у щоденнику на початку 1858 року: «Спокойно и высоко умён».

За допомогою Корша в додатку до газети «Московские ведомости» 11 лютого 1858 року було опубліковано рецензію Шевченка «Бенефис г-жи Пиуновой, января 21, 1858 года»³. Завдяки цієї одиничної протекції Корша, ми можемо сьогодні читати рідкісну для Шевченкового пера театральну рецензію про бенефіс сімнадцятирічної актриси Катерини Піунової, якою поет захопився в Нижньому Новгороді: «Независимо от юности и располагающей наружности, она так мила и естественна, что глядя на неё, забываешь театральные подмостки», — признавался Тарас Григорович. Він окремо відзначив артистичні задатки: «Бенефициантка обла-

¹ Чичерин Б. Н. Воспоминания, мемуары. С. 178.

² В щоденнику Толстого за 17–18 лютого 1858 року є пряме свідчення: «Читал „Атеней“».

³ Василь Погожев писав поетові 5 лютого 1858 року: «Статью о милой Пиуновой я отправил в редакцию „Московских университетских новостей“ чрез Евгения Федоровича Корша».

даєт всім задатками сценічного мистецтва, а це, разом з молодістю її, конечно, подаєт більші надії і в майбутньому». Якщо вірити самій Піуновій, то її талант ще в дитинстві помітили відомі московські актори Василь Живокіні та Іван Самарін, і за їхньої допомоги вона навіть два роки навчалася в Москві на початку 50-х. Втім, Шевченко висловив і доречне побажання молодій актрисі: «Сколько можно судить, г-жа Пиунова с особенным пристрастием выбирает роли наивно-милых девушек. Слова нет: это лучшие её роли; но она не должна забывать, что в них же кроется однообразие и лёгкость, которые могут вредить её таланту».

Як ми вже зазначали, Євген Корш був батьком Федора Корша — відомого російського філолога, перекладача, академіка Петербурзької Академії наук, автора ряду праць і поезій про Шевченка, знайомого Михайла Грушевського¹.

Нарешті, публіцист Микола Федорович Крузе (1823–1901), про якого Шевченко знав раніше з Кулішевого листа від 20 січня 1858 року: «Я поспитаюсь у Крузе, нашего широкого поспешника, чи не пропустил би він другим изданием «Кобзаря» і «Гайдамак»?». У 1855–1858 рр. Крузе був цензором Московського цензурного комітету², і на цій посаді виявив себе прогресивною людиною. Зокрема, Крузе дозволив видання Кулішевої праці «Записки о Южной Руси» та його «Грамматики». Борис Чичерін розповідає: «... Крузе взял на себя инициативу и стал пропускать все статьи, которые он считал безвредными. Петербургская цензура, видя, что всё это проходит ему даром, последовала его примеру. Правительство молчало, и русская печать вздохнула свободнее...» Проте врешті-решт Крузе змушений був вийти у відставку через обвинувачення у лібералізмі. Це про Крузе писав Микола Некрасов:

Впервые чрез тебя до бедного народа
Дошли великие слова:
Наука, истина, отечество, свобода,
Гражданские права.

¹ Федору Коршу виповнилося в 1858 р. п'ятнадцять років, і батько не взяв його на зустріч з Шевченком, але з шоденника Забеліна видно, що невдовзі молодший Корш увійшов до кола інтелектуалів, з якими познайомився Шевченко 24 березня. Зокрема, Забелін якось записав: «Федя Корш в разговоре з вами как будто боится, что скажут ему что-нибудь такое, что он не знает ещё. Он желает на каждом слове показать, что он, если не все, так значительно знает больше вас».

² В «Книге адресов жителей Москвы» за 1858 рік серед працівників цензурного комітету міститься інформація, що надвірний радник Микола Крузе жив на Ніхтський вулиці в будинку статського радника Олександра Ріхтера.

Між іншим, у поліційній довідці про Миколу Добролюбова містилося таке звинувачення на його адресу: «Когда цензор Крузе лишился места за снисходительность к «Современнику» и заподозрен был в преднамеренном желании распространять вредные идеи среди молодёжи, Добролюбов вместе с Чернышевским устроили обед в честь этого цензора; на обеде были почти все петербургские литераторы и говорено много речей». Забелін залишив у своєму щоденнику від 5 травня 1859 року запис: «... делал обед Крузе — прощальный. Были Кетчер, Корш, Солдатенков, Щепкины Н. и П., Мин, Крузе с братом, Вас. Боткин» <...> В.П. Боткин сказал два-три хороших слова, самых тёплых и выражавших вполне значение деятельности Крузе. Кто, господа, знает историю Германии или Австрии или другого государства, где бы человек и притом чиновник правительства смел честно выступать против абсолютизма, вот честный протест против того же правительства». В 1865 р. Крузе було обрано головою земської управи в Ямбурзькому повіті Петербурзької губернії, але звільнено за особистою вказівкою царя.

З дев'яти московських відомих осіб, названих Шевченком, шестеро були молодшими за нього від 4 до 14 років і троє народилися на 4–5 років раніше за поета; навіть найстаршому — Миколі Кетчеру — не виповнилося ще п'ятдесяті. Всі вони були повні сил, енергії, завзяття; мислили й говорили, тим паче в своєму середовищі, розкуто, глибоко, критично й цікаво; буяли творчими ідеями та планами на майбутнє; ставилися до Шевченка з сердечною доброзичливістю. Вражає сам перелік професій і захоплень, творчих сфер і занять, у яких ці люди були справжніми фахівцями й досягли значних висот: поезія і проза, журналістика і публіцистика, перекладацька справа і правознавство, медицина, економіка, історія, філософія, фольклористика, зоологія. Блискучий ряд енергійних діячів, які співчували піднесенню демократичного руху в Росії і широко прагнули прислужитися йому своєю працею. Такий енергетичний згусток інтелектуальних сил і можливостей Шевченко сприйняв із радістю і захватом, він убирав у себе вимріяну в засланні творчу атмосферу, насолоджувався спілкуванням з людьми, якими був зачарований. Шевченко широко назвав їх молодими, живими, вільними, пристрасними. Поет відчував себе, як риба у воді, в цьому вишуканому колі людей, які здалися йому близькими духом, і навіть знайомими, більше того, рідними. Що стосується Бодянського,

¹ Боткін Василь Петрович (1811/12–1869) — критик, перекладач, письменник, з середини 30-х років входив до гуртка Миколи Станкевича.

то він тримався осторонь від західників, і його не можна уявити в їх інтелектуальному колі.

Шевченко сам свідчив, що, крім названих у щоденнику учасників «званого обіду», в книгарні Миколи Щепкіна, він зустрів ще «багатьох інших» інтелектуалів. Очевидно, серед них були московські видавці та власники московських книгарень. В газеті «Литературный отдел Московских ведомостей 1858 года» мені вдалося знайти інформацію, що в березні в Москві, крім книгарні Щепкіна, працювало ще шість книгарень: Університетська (при Університетській друкарні, начальником якої був Олександр Назимов), а також — Базунова, Польового, Улітіної, Сатаєва і Готьє. Хто з них бачився з Шевченком, напевно сказати не можна.

Це вже було коло знайомих, у тому числі близьких, Осипа Бодяньського. Найбільше він спілкувався з Іваном Васильовичем Базуновим (1786—1866), якого свого часу витіснили з університетської книжкової крамниці і той, за порадою Бодяньського, відкрив свою книгарню на Страсному бульварі в будинку Загряжського навпроти університетської друкарні. В щоденнику Бодяньського зустрічаємо запис: «Встретил в книжной лавке Базунова...» (8 липня 1850 року); «Бывши в книжной лавке И. В. Базунова...» (23 квітня 1854 року); «В книжной лавке И. В. Базунова слышал...» (22 лютого 1855 року) і т.д. Бодяньський знав навіть прикажчика книгарні Івана Соловйова.

«Максимович запросив Погодіна і Шевирьова»

Тепер з'ясуємо конкретно з абсолютно іншим за складом багатолюдним обідом, який влаштував на честь Шевченка Михайло Максимович 25 березня:

«Многоуважаемый М. А. Максимович задал мне обед¹, на который пригласил, между прочим, и ветхих денгами товарищей своих Погодина и Шевырева. Погодин еще не так стар, как я его воображал себе, Шевырев старше и, несмотря на седенькую свою благопристойную физиономию, почтения к себе не внушает. Сладкий до тошноты старичок. В конце обеда амфитрион² прочел в честь мою стихи собственного сочинения. А после обеда милейшая хозяйка

¹ Обід відбувся 25 березня на велике свято Благовіщення: «Максимович дал нам обед на Благовещение по случаю возвращения Шевченка» (Григорій Галаган). Проте деякі дослідники, нічого сумяшеса, пишуть, що Максимович влаштував обід «у своїй квартирі „на Благовещенке“». Це — помилка.

² Міфологічний герой, що славився своєю гостинністю.

пропела несколько малороссийских песен, и восхищённые гости разошлись кто куда...»

Між іншим, Михайлу Погодіну не було й шістдесяти, а Степану Шевирьову тільки-но переналило за п'ятдесят. Отже, Тарас Григорович у ті дні почував себе молодим, власне, він таким і був. Очевидно, що Шевирьов поєтові відразу не сподобався, в шоденнику московського періоду більше немає такої жорсткої, нещадної характеристики. Письменник, історик літератури і критик, професор Московського університету, декан історико-філологічного факультету в 1846–1854 рр., автор офіційної історії університету (1855), академік Петербурзької Академії наук, діяч правого крила слов'янофільства Степан Шевирьов був великодержавником і монархістом, але, водночас, дружив з Миколою Гоголем. У нього письменник жив у 1848 р. (будинок № 4 у Дсгтярному провулку не зберігся). Починаючи з 1843 р., Шевирьов вів справу Гоголя з видання творів, виплати боргів, виділення грошової допомоги для бідних студентів. Гарну характеристику Шевирьову дав Микола Чернишевський в «Очерках Гоголевского периода русской литературы».

Вперше побачивши Шевирьова, Шевченко тонко відчув те, що відзначали люди, які давно знали його. Скажімо, поетів знайомий Олексій Плещеев ще в 1849 р. писав: «...Ничего не может быть пакостнее хари Шевырёва, какой-то паточной, приторной...» Як це схоже на Шевченкове «сладкий до тошноты старичок»! Оцінка Шевирьова Борисом Чичеріним стосується практично того часу, коли його зустрів Шевченко: «...Чем старее делался профессор, тем он становился раболепнее... Он стал по всякому случаю писать патристические стихи, и притом в такой пошлой и неуклюжей форме, которая обличала полный упадок не только таланта, но и вкуса...» Говорячи словами Бодянського, це були вірші «з холопським напрямом». Звісно, що все це, за Шевченком, «почтение не внушает...»

Другий знаковий представник і теоретик «офіційної народності», відомий історик і журналіст, академік Петербурзької Академії наук Михайло Погодін не викликав явних негативних емоцій у поета, лише здався молодшим, ніж Шевченко чекав. Чи знав поет, що він був сином кріпака? В 24 роки Погодін уже читав у Московському університеті лекції з «політичної історії», в 1825–1844 рр. — професор університету, його учнями були Сергій Соловйов і Осип Бодянський. В 1837–1844 рр. Погодін, як секретар Імператорського товариства історії і старожитностей російських при Московському університеті, готував «Русский исторический сборник». Погодін і Шевирьов, які в 1831–1856 рр.

разом видавали друкований орган слов'янофілів філософсько-літературний журнал «Москвитянин», неодноразово віртуально перетиналися з Шевченком. Зокрема, вони сприяли публікації в «Москвитянине» (1843, № 11) схвальної рецензії Федора Кітченка на Шевченкових «Гайдамаків»¹, а в 1855 р. Погодін сам позитивно писав про цей твір у «Москвитянине». В 1850 р. в журналі було опубліковано комедію Олександра Островського «Свої люди — сочтёмся!», яку в Новопетровському укріпленні прочитав Шевченко. Нарешті, в історичному відділі «Москвитянина» співробітничав Бодянський.

Але Бодянського не було на згаданому обіді. Ще Михайло Зо-зуля звернув увагу на те, що в Москві Шевченко «жодного разу не зустрічався одночасно з Бодянським, Погодіним і Шевирьовим»². Втім, Шевченко разом із Бодянським жодного разу не зустрічався в Москві взагалі ні з ким третім. Їх зустріч 18 березня пройшла наодинці, а більше вони в той приїзд не бачилися. Та Бодянський справді без особливого бажання спілкувався з Погодіним і Шевирьовим з часу відомої нам «флетчерівської історії», в якій обидва зіграли роль, м'яко кажучи, недоброзичливців Осипа Максимовича.

Степан Шевирьов, як ми знаємо, зробив немало доброго для Бодянського. У Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України зберігається близько 60 листів Шевирьова до Бодянського, з яких видно, наскільки тепло й по-дружньому ставився в 30-х—40-х роках слов'янофіл до слов'янознавця. Всі листи незмінно починалися: «Почтеннейший Осип Максимович», а закінчувалися: «Душевно Вам преданный С. Шевирёв». Втім, і згаданий раніше лист від 7 травня 1853 року про обід на честь Михайла Щепкіна Шевирьов написав у вишукано-ввічливому стилі, закінчивши його словами: «Примите чувства моего искреннего уважения и преданности». Та насправді після «флетчерівської історії» між ними вже не було колишньої ширості й довірливості, не кажучи вже про відданість, більше того, Бодянський, як міг, цурався Шевирьова за межами їх ділових зустрічей в університеті. Цікаве підтвердження цьому знаходимо в спогадах Григорія Данилевського, котрий, напевне, до ладу й не знав про їх стосунки. Данилевський практично не розлучався з Бодянським у Москві,

¹ Автор рецензії писав: «...Поема п. Шевченка «Гайдамаки» є дорогішим подарунком не лише для літератури російської, але й для історії Росії! Якщо словесність є представницею народного духу, моралі, занепаді і діянь, то в цьому розумінні такий твір, як «Гайдамаки», є справді народний».

² Зогуля М. Тарас Шевченко у Москві // Наука і культура. Україна, 1974. — К., 1974. С. 528.

але коли 1 листопада 1851 року його було запрошено на вечір до Шевирьова, то Бодянського з ним не було. Далі — більше. Через кілька днів Данилевський був присутній на знаменитому читанні Гоголем його «Ревізора» в присутності акторів Михайла Щепкіна, Прова Саловського, Сергія Шумського, а також Сергія та Івана Аксаківих, Івана Тургенєва, Степана Шевирьова. Саме присутність останнього, мабуть, унеможливила прихід Бодянського до Гоголя.

Справжнє ставлення до Шевирьова ще виразніше й переконливіше видно з щоденника Бодянського. Скажімо, 5 лютого 1855 року він дізнався, що саме Шевирьов представляв царю його книгу «О времени происхождения славянских письмен». Попечитель Московського навчального округу Володимир Назимов сказав Бодянському про це так: «Государь чрезвычайно остался доволен Вашим трудом, который объяснял Шевырѣв». Здавалося, можна тільки подякувати, хоча б подумки, Шевирьову. Та Бодянський записує в щоденнику зовсім інше: «„Ну хорош же объяснитель!“ — подумал я себе». І тут же жорстко формулює те, що сталося між ними — розрив: «Бог ему судья во всѣм этом: если и десятая доля правды, много и премного после пятилетнего разрыва и самых жарких заочных перепалок» (Виділено мною. — В. М.). Між іншим, один штрих, який показує, наскільки Бодянський не бажав перстинатися з неприємними йому людьми. В ході розмови, про яку шойно йшлося, доповіли про прибуття нових відвідувачів: «Тут человек доложил о профессорах, прибывших и желавших предстать. Я тотчас за шляпу...»¹

В той же день Бодянський зітнувся з Шевирьовим, і ця зустріч, як і раніше, була холодною: «Возвратившись в университет, в сениях столкнулся с Шевырѣвым, который встретил меня сухим извещением, сказанным сквозь зубы и как бы нехотя, что моѣ сочинение было вместе с другими тоже представлено (еще бы!) Государю и всей царской фамилии». Наступного дня — 6 лютого — вони побачилися на спільному професорському обіді в честь попечителя Московського учбового округу: це той випадок, коли Бодянський не міг уникнути зустрічі: «Обед был довольно хорош <...> За обедом читал свои стихи Шевырѣв <...> После него произнёс речь Погодин; сверх всякого чаяния она удалась ему; особенно хорошо выразился он о бедном состоянии учёного сословия в университете нашем...»

Справді, Бодянський у своєму щоденнику намагався бути об'єктивним в оцінці своїх колишніх друзів, особливо Погодіна.

¹ Бодянский О. М. Дневник. 1852–1857. С. 150, 152.

Ось на початку 1853 року він дізнався, що Погодін продав колекцію рукописів і збирається послати гроші Шафаріку в Прагу: «Что хорошо, то хорошо, великодушно и благородно. Дай Бог, чтобы отныне М. П. (Михайло Петрович. — *В. М.*) перестал кулаковать, не имея, по его же словам, более нужды биться об лед, как та рыба». Бодянський співпрацював із Погодіним у Товаристві, звертався до нього з проханням в 1854 р. виділити Шевченкові примірник «Літопису» Величка, були у нього з Погодіним і Шеви-рьовим інші ділові контакти, зустрічі, розмови, Бодянський отримував від них ділові листи, записки. Більше того, Погодін і Бодянський бували один у одного вдома, принаймні в 60-х рр. Досить переглянути листи Погодіна: 20 грудня 1860 року він писав Осипу Максимовичу: «Три раза собирался я к вам <...> Крайне нужно бы повидаться. Я теперь все буду дома»; 2 травня 1861 року: «Милости прошу в сад под расцветающие берёзы <...> надо потолковать о Славянах»; 18 жовтня 1861 року: «Сбираюсь ныне в клуб, а оттуда к вам <...> будете ли вы дома?»; 25 червня 1862 року: «...Загляните непременно ко мне...»¹ і т.д.

Проте загальне тло їхніх людських стосунків залишалося холодним. І через багато років Осип Бодянський не забув образливу несправедливість, внаслідок якої він залишив Товариство історії і старожитностей російських, пов'язуючи її з конкретними людьми. На початку 1857 року він записав у щоденнику, що секретар Товариства Іван Беляєв, який працював після нього, танцював під дудку президента Товариства Олександра Черткова «и его сообщников (Погодина, Шевырѣва... с братьєю)...» (Виділено мною. — *В. М.*).

Проте було б помилкою зводити все до цієї образи. Пря-молінійний Бодянський не приховував критичного ставлення до життєвої позиції, в тому числі антиукраїнської, Погодіна. Скажімо, в 1856 р. Бодянський різко відгукувався на його статтю «О древнем языке русском», в якій, зокрема, говорилося так: «В Киеве жили до татар не малороссияне, а великороссияне... Язык летописей, вместе и язык церквей, был языком живым, а говорили им великороссияне...» Бодянський писав Максимовичу з цього приводу в травні 1856 року: «...Кто только хоть одну книжку на хохладском читал, скажет ему (Погодіну. — *В. М.*) без обиняков: „Брешешь, москалю!“ Нахальнее я ничего не знаю из всех нахальств этого лица» (Виділено мною. — *В. М.*).

¹ Письма М. П. Погодина О. М. Бодянскому. Сообщены А. А. Титовым // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1884. Кн. 3. С. 11, 15, 16, 17.

Згадану статтю Погодіна вчений розгромив і в присутності попечителя Московського навчального округу Євграфа Ковалевського та професора Московського університету Григорія Щуровського:

«Я доказывал неосновательность предположений сочинителя, назвав их плодом неосмотрительности историка и совершенного неведения в славянской филологии. Доказательства свои подтверждал между прочим словами из Несторовой летописи и «Слова о полку Игореве», из этого последнего привел на память больше 10 чисто малорусских слов, вовсе неизвестных малороссиянам, и т.п. <...> Кончив свою речь, тут же обратился к Щуровскому и сказал: «Можете нынешний наш разговор при встрече передать Погодину от слова до слова, если запомните, — что, кажется, и сделано будет, потому что он находится с ним в приятельских отношениях и даже получил от него особый оттесок этого сочинения»¹ (Виділено мною. — В. М.).

Втім, минав час, їхні стосунки ставали теплішими, а наприкінці життя Бодянський помирився з Погодіним. Олександр Кочубинський з цього приводу писав: «Верный себе, своему нраву, Бодянский почти четверть века сохранял холодные отношения к практическому избраннику графа Уварова и снова сошёлся с ним, когда оба были стариками, на пороге могилы, перед юбилеем Погодина»².

Більше того, Бодянський, визнаючи, що в їхніх стосунках із Погодіним «не обійшлося без непорозумінь», фактично поклав відповідальність за них на самого Погодіна: «В памятный 48-й год <...> он считал меня причастным случившемуся в ту пору крушению нашего общества Истории и древностей российских, косвенно направленному якобы и против него; по необыкновенной впечатлительностью своей, принял он эту мнимую обиду горячо к сердцу, и поэтому дал волю и перу своему карать непризнательного, как выражался он. Но время мало-помалу рассеяло его заблуждения, разубедило в недоверии, и он с прежнею, можно сказать, удвоенною расположенностью обратился к мнимому обидчику».

Бодянський сердечно привітав Погодіна в зв'язку з 50-річчям його літературної і громадської діяльності від імені Товариства історії і старожитностей російських, а той у відповідь подарував йому свою книгу з таким написом: «Многоуважаемому О. М. Бо-

¹ Бодянский О. М. Дневник. 1852–1857. С. 220–221.

² Кочубинский Ал. О. М. Бодянский в его дневнике//Исторический вестник, 1887. Т. XXX. С. 508.

дянському в знак благодарності за доброе расположение и приветливое слово (а что пробегала черная кошка во время оно, сгинь её голова!) от неизменного автора». Незадовго до смерті Погодіна в 1875 р. він очолював якийсь час Товариство, і вони — голова й секретар — знову тісно й плідно співпрацювали. Бодянський писав: «Предлагая ему стать во главе Общества, столько уже ему обязанного, по прежней его в нем деятельности, мы питали, конечно, уверенность, что он, как многоопытный и многоискусившийся в плавании по житейскому морю, с честью и славою править будет им в деле разъяснения судеб отечества нашего. Но судьбы высшие иначе решили. Он вскоре взят от нас в лучший свет...» В останні роки життя Погодін не приховував, що хотів бачити Бодянського. В травні 1875 року писав йому: «День и час назначайте, как угодно. Я все не выезжаю. На той неделе, если можно, постараюсь повидаться, — или вы также, если можно, загляните. Ваш Погодин». І незадовго перед смертю 16 жовтня 1875 року: «Хотелось бы повидаться, потолковать, — но, сй Богу, нет сил...»

Після смерті Погодіна Бодянський вигукував: «Где другой Погодин, уже и телесно не жилец нашего света? Где, можем спросить, другой Погодин на Святорусской земле? Кто так поспешно, так горячо откликнется теперь на всякое доброе дело, поднимаемое для неё?»

Та все це сталося через півтора десятиліття, а тоді, в березні 1858 року, «чорна кішка» таки роз'єднувала Бодянського з Погодіним і Шевирьовим, що значною мірою пояснює відсутність друга Шевченка і Максимовича на «званому обіді» 25 березня.

«М. О. Максимович пошанував мене обідом»

Хто був на обіді, влаштованому Максимовичем? Майже всі — знайомі Бодянського: Михайло Щепкін, сини Аксакова — Іван і Костянтин, а також: відомий публіцист і громадський діяч, слов'янофіл Олександр Кошелев з дружиною Ольгою Шевченко; поетовий знайомий ще з 40-х років український поміщик-меценат, діяч громадського руху, ліберал Григорій Галаган; російський історик, бібліограф, археограф Петро Бартенєв; мати слов'янофілів Івана й Петра Кирєєвських Євдокія Єлагіна, про яку йшлося вище. Таким чином, якщо у книгарні Миколи Щепкіна Шевченко спілкувався в основному з блискучими «західниками» ліберального напрямку, то у Максимовича потрапив у гуцу відомих слов'янофілів.

Цікаво познайомитися з оцінкою цієї зустрічі в книзі І. Карабутенка, О. Марусича, М. Новохатського «Шевченко в Москві»: «Судя по составу приглашенных, надо полагать, что обед был устроен с целью свести поэта со славянофилами, обеспокоенными тем, что Шевченко попал в окружение враждебного им лагеря¹, — известно, что М. Щепкин, у которого Шевченко остановился, больше тяготел к либеральному западничеству, чем к славянофильству. И, конечно же, это была попытка «Русской беседы» склонить Шевченко на свою сторону, привлечь его к участию в журнале».

Немає сумнівів, що «Русская беседа» прагнула схилити до себе Шевченка. Так само безперечно, що Щепкін був за духом, кажучи мовою того часу, справжнім «західником», але разом з тим він сам говорив, що своєму розвиткові зобов'язаний «дому Аксакових». Насправді Щепкін входив не в якусь конкретну суспільну течію, а в середовище передових людей тодішнього московського суспільства, яке сприймало його не лише як видатного артиста, але й як рівноправну інтелектуальну силу. Він був своєю людиною і в західницьких, і в слов'янофільських колах. Про це добре сказала Олександра Щепкіна: «Знакомства М. С. Щепкина были самые разнообразные. Его одинаково радушно принимали во всех слоях московского общества». В свою чергу, в сім'ї Щепкіна можна було чути і голосний сміх Кетчера, і витончені розповіді Тургенєва, і гострі жарти Гоголя, і розумну бесіду Аксакова, і напористу мову Белінського, і вогняні спалахи Герцена...

Це здавна стало своєрідною традицією — Щепкіна знали й любили в обох ідеологічних таборах, його цінували Віссаріон Белінський і Олександр Герцен. Письменник Іван Панаєв згадував: «...кружок Белинского был в очень коротких и близких сношениях с М. С. Щепкиным и его семейством». Розповідаючи в «Былом и думах» про післяпушкінські московські гуртки інтелектуалів, Герцен згадував успіх Щепкіна серед них. Стосовно літа 1845 року, коли дачі Герцена й Щепкіна в Підмосков'ї знаходилися поруч, Герцен писав: «Часто приходил и он пешком, в шляпе с широкими полями и в белом сюртуке, как Наполеон в Лонгвуде, с кузовком набранных грибов, шутил, пел малороссийские песни и морил со смеху своими рассказами...» В усіх спогадах про Щепкіна привертає увагу цей «мало-

¹ Твердження на той час не нове. Ще в 1944 р. Микола Ткаченко писав: «...Зустріч на обіді була не просто зустріч, а мала певну мету. Чи не входило в плани Максимовича примирити Т. Шевченка з самодержавством і потім притягти ближче до роботи в слов'янофільському таборі? В 1850-х рр. слов'янофілам потрібна була постать Шевченка...»

російський мотив», який артист приносив у будь-яке московське товариство. Так само пам'ятаймо, що Щепкін невіддільний від Шевченка, і він завжди був духовним послом українського генія в Москві в усіх товариствах, які раді були його бачити й чути.

За точним спостереженням театрального критика Олександра Урусова, у Щепкіна «сходились люди самых противоположных направлений и подчинялись примирительному влиянию высокой личности». Не випадково відзначення 50-річного ювілею сценічної діяльності Щепкіна в Москві в листопаді 1855 року набуло широкого громадського розголосу, йому аплодували і західники, і слов'янофіли. На урочистому обіді 26 листопада Костянтин Аксаков прочитав статтю свого батька, Сергія Аксакова про Щепкіна, в ній підкреслювалося: «Щепкин нашел в московском обществе дружеский литературный круг, в который приняли его с радостью и где вполне оценили его талант, природный ум, любовь к искусству и жажду образования». Це літературне коло було широким і включало в себе представників різних ідеологічних течій того часу. Такий висновок було зроблено ще за часів Щепкіна, й нам його варто пам'ятати.

Вячеслав Якушкін, розповідаючи про ювілейні урочистості в 1855 р., прямо зазначав: «На этом празднике соединились представители противоположных лагерей. Михаил Семёнович, связанный тесной дружбой с главными сторонниками западнического направления, был также близок и со многими славянофилами: на его юбилее замолкла вражда, тут искренне соединились и западники, и славянофилы» (Виділено мною. — В. М.).

Навіть у радянські часи в оцінці громадянської позиції Щепкіна була відсутня категоричність, відчувалася двоїстість. Скажімо: «Щепкин <...> был покладист и непривередлив в сфере политико-гражданских отношений. Вот почему, живя в Москве и находясь в тесной дружбе с Белинским, Герценом, Грановским¹, он сохранял в то же время вполне приятельские отношения с Погодиным, Шевырёвым², и это принималось как нечто естествен-

¹ Сам Щепкін говорив: «Беседы с Грановским поднимали меня нравственно, укрепляли во мне постоянно упорную и неутомимую любовь к труду и искусству».

² На обіді на честь Щепкіна в травні 1853 року, який був улаштований в саду Михайла Погодіна, історик говорив: «Приветствую вас от имени ваших многочисленных почитателей, здесь собравшихся: вы можете вообразить себе, как мне приятно быть их представителем, в увенчанье двадцатипятилетьей с вами приятель» (Виділено мною. — В. М.). Виступав тоді й давній приятель Щепкіна Степан Шевирилов.

ное»¹. Як бачимо, жорстка класова максима завершувалася визнанням того, що за обставин реального часу добрі стосунки Щепкіна з крупними представниками різних ідеологічних сил були й сприймалися як природні.

Принаймні, Щепкін без ідеологічних намірів знайомив Шевченка з численними своїми друзями, серед яких були люди різних поглядів. Шевченко прекрасно знав про це, і в його поведінці в Москві не було нічого такого, що могло б зашкодити друтові, на відміну від прийдешніх дослідників поет не будував умоглядних ідеологічних конструкцій.

На початку 2006 року мені довелося виступити на «Щепкінських читаннях» у Будинку-музеї М. С. Щепкіна в Москві з доповіддю «Шевченко і Щепкін». В ній наголошувалося, що в історії мистецтва знайдеться небагато прикладів такої яскравої, безкорисливої, щирої дружби як у Шевченка та Щепкіна. Саме дружба, а не політична меркантильність, визначала порухи душ обох українських геніїв.

Повернімося до сприйняття обіду у Максимовича авторами книги «Шевченко в Москві»: «Любопытно, что Шевченко на обеде просто не заметил некоторых столпов славянофильства и посмеивался над тем же Максимовичем. Из всех присутствовавших он отметил только «ветхих деньми...» Погодина и Шевырева, назвав именно их товарищами Максимовича <...> И все! Больше ни на кого из присутствовавших на обеде не обратил внимания. А ведь, за исключением Хомякова, там был весь цвет славянофильства — и оба сына Аксаковы, и Кошелев, и Елагина, и Бартенева...»

Така трактовка ставлення Шевченка до цих людей у той вечір здається не досить точною і коректною. Передусім, якраз «стовпів» слов'янофілства — приятелів Щепкіна Погодіна і Шевирьова — поет помітив у першу чергу, а те, що він назвав їх товарищами Максимовича, в даному разі, скоріше плюс, ніж мінус, до їх іміджу. Навряд чи можна всерйоз сприймати твердження про те, що Шевченко на цьому обіді кепкував з Максимовича, чи взагалі «з самого початку знайомства з ним ставився до нього іронічно і навіть неприязно». Насправді, Шевченко широко поважав Максимовича, у чому ми переконалися, і звично назвав на початку самої розповіді про урочистий обід «многоуважаемым М. А. Максимовичем». До речі, через кілька днів поет писав Максимовичу з Петербурга в Москву: «Друже і голубе мій сизий!.. Спасибі тобі <...> Прошу тебе, мій голубе сизий, не забувай широкого земляка твого

¹ Записки актера Щепкина. — М.: Искусство, 1938. С. 191.

Т. Шевченка». Шевченко послав Максимовичу переписаний ним текст вірша «Полякам» («Ще як були ми козаками...»), а на звороті написав: «Высокоблагородному Михайлу Александровичу Максимовичу». Тож не залишатимемо в полоні політичних міфологем і не забуватимемо про справжнє поетове ставлення до першого ректора Київського університету. Між іншим, у тому ж 1989 р., коли вийшла цитована нами книга «Шевченко в Москві», Павло Федченко писав, що дружба Шевченка з родиною Максимовичів була «однією з найсвітліших сторінок останніх років його життя». Втім, пам'ятаймо, що після Шевченкового перебування на Михайловій горі влітку 1859 року Максимович став холодніше ставитися до поета, а на початку 70-х років навіть не радив Василю Маслову писати біографію Кобзаря.

Тепер про те, що Шевченко ніби-то «не звернув увагу» на «весь квіт слов'янофільства», зокрема, на братів Аксакових. Але ж відразу після обіду він поїхав у їхню сім'ю! І пробув там до дев'яти годин вечора. В квітні 1858 року в листі до Сергія Аксакова Шевченко писав: «От всей души целую вас, ваше прекрасное, сердечное семейство, и всё близкое вашему сердцу...» Не забуваймо про це!

О дев'ятій годині «с Иваном и Константином Аксаковыми поехал я к Кошелеву...» Так що, і на Кошелева, якого добре знав Бодянський, Шевченко «звернув увагу». Щодо Петра Бартенєва, то, можливо, під час обіду у Максимовича саме від нього поетові пощастило довідатися про список частини поеми «Єретик», що зберігалася в когось. Цю частину Шевченко одержав від Максимовича через Галагана 28 березня вже в Петербурзі. В щоденнику поет занотував, що Галаган передав «моего в Москве обретшегося „Еретика“, т.е. „Яна Гуса“, которого я считал невозвратно погибшим». У листі до Максимовича від 5 квітня 1858 року він писав: «Подякуй за мене Бартеневу і попроси його, чи не дістане він де-небудь другу половину...»

Відомий вже нам архівіст і бібліограф Петро Бартенєв заклавав наріжні камені пушкінознавства, зафіксував спогади і друзів поета, написав пушкінознавчі дослідження. У щоденнику Бодянського занотовано, як у серпні 1857 року він, разом із Бартенєвим, зустрічався у Сушкова з відомим етнографом і археологом Іваном Михайловичем Снегирьовим, який близько знав Олександра Грибєєдова, Петра Чадаєва, Олександра Пушкіна: «Я с Пушкиным: да вот письмо его, которое я нарочно захватил с собою, чтобы показать Вам, сказал он (Снегирьев. — В. М.), обращаясь к П. И. Бартеневу, — узнавши от Сушкова, что Вы будете сегодня здесь. Ведь Вы так интересуетесь всем, что только от-

носиться до Пушкіна. Тут он подав йому письмецо на четвёрке... Розумеється, Бартенев, с согласия Івана Михайловича, тут же списав письмо». Бодянський знав Бартенева ще з того часу, коли той навчався в Московському університеті, в його щоденнику зустрів: «Петр Бартенев, молодой кандидат наш». У них були добрі стосунки, Бартенев приходив до Бодянського додому. 15 серпня 1857 року Бодянський записав: «П. И. Бартенев, пришедши часов в 11 утра...»¹ і т.д.

У Михайла Чалого читаємо, що «П. Бартенев, вважаючи Шевченка за геніального поета, негативно характеризував його, як людину...» На доказ наводив розповідь, як у Києві Шевченко ніби-то замість того, щоб устигнути вчасно на обід до якогось генерала, на пару годин затримався в того на кухні серед панських візників. Але якраз у ставленні до простих людей Шевченко й Бартенев і розходилися.

Читаємо в листі учасниці обіду Євдокії Єлагіної: «У Максимовича обєдали Кошелев и Кошелева, оба Аксаковы, Щепкин, Галаган, Погодин, Шевырев...» Тепер знову заглянемо до книги «Шевченко в Москві» згаданих авторів: «Многих из названных <...> Єлагіной Шевченко не заметил во время обеда...» Це не так. Інша річ, що стосунки з перерахованими людьми були, непростими, неоднаковими в різні періоди часу. Якщо вже справді говорити про те, що Шевченко когось із учасників обіду «не помітив», а, точніше, не згадав у щоденнику, то це саму Євдокію Єлагіну та Григорія Галагана, але той для нього був не новою людиною.

Михайло Зозуля свого часу писав, що «зустрічі Шевченка із слов'янофілами в березні 1858 року в Москві, зокрема у Максимовича на званому обіді на честь Шевченка, і деякий інтерес до них з боку поета пояснювались властивою Шевченкові зацікавленістю суспільними проблемами, спробою вникнути в суть цього напрямку та його програму». Насправді, покликаний на обід Тарас Григорович не вибирав гостей і не мав якоїсь спеціальної мети познайомитися тоді з програмою слов'янофілів. Інша річ, що Шевченкові друзі намагалися не запрошувати в компанії різних за поглядом людей, де могли б спалахнути суперечки, в тому числі на ґрунті особистої неприязні. Той же Зозуля звернув увагу, що в Москві Шевченко «жодного разу не зустрічався одночасно з Бодянським, Погодіним і Шевирьовим». Певно, з огляду на особливу позицію Бодянського його не запросили не тільки на зустріч із «західниками» 24 березня, а й на обід до Максимовича.

¹ Бодянский О. М. Дневник. 1852–1857. С. 201, 251, 254.

Євдокія Єлагіна згадувала: «Після обіда Шевченко, хозяйка і Галаган стали петь малоросійськіє песни и премило, Максимович сказав спич стихами, совсем был в восторге...» Отже, співала не лише дружина Максимовича Марія, про що не міг не написати захоплений нею Тарас Григорович, але й він сам. Це підтверджував і Галаган, який писав: «Після обіда Шевченко прелестно пел с женою Максимовича. А москали слухали хорошо...»¹ Навряд чи поет співав би в оточенні людей, яких він «не помітив під час обіду». Безперечно, Шевченко відчув те величезне хвилювання й захоплення його творчістю, яке переживав не лише Максимович, а й інші гості. Це було розлито в атмосфері зустрічі. Втім, Шевченко добре розумів, що не всім його творчість до кінця є зрозумілою й душевно близькою, він не мав ілюзій стосовно того ж Шевирьова.

Апофеозом поваги і любові до Шевченка стало урочисте виголошення Максимовичем свого вірша², про що він сам свідчив: «На перепутьї, в Москві, за обідом, данным Шевченку, прочитано было следующее стихотворение: 25 марта 1858».

На святе Благовіщенні
Тебе привітаю,
Що ти, друже мій, вернувся
З далекого краю!
Ой, як друже за тобою
Тужила Україна;
Усе тебе споминала,
А як мати сина.

Шевченко слухав, глибоко зворушений. Та й інші гості були схвилювані, а Щепкін ридма ридав. Сам Максимович ледве стримував сльози.

Хвалить Бога!.. Вже й ти з нами
Наш любий Кобзарю!
Бувай здоров, нам — на радість,

¹ Шевченкознавець Дмитро Ревуцький наприкінці 20-х років минулого століття справедливо зауважив: «Шевченкова натура була така, що він просто не міг жити, щоб не співати...» Про це залишено чимало спогадів. Скажімо, Лев Жемчужников згадував: «Шевченко любив напевать малоросійськіє песни, пел с большим чувством, все более и более углубляясь в смысл». Пантелеймон Куліш відзначив, що поет звертався «до народних пісень <...> шоразу, скоро його серце заб'ється гарче з радощів, з великого гніву <...> або великої туги». Михайло Максимович писав: «...заслушувались мы поющего Шевченка — этой художественной натуры, так богато выражавшейся в живописи, стихотворстве, а всего сильнее и краше — в пении украинских народных песен».

² Текст цього вірша Максимович передав через Григорія Галагана в Петербург; і Шевченко отримав його вже наступного дня після прибуття в місто — 28 березня. Цей текст надруковано в журналі «Основа» (1861, № 6).

А собі — на славу.
Перебув ти тяжке лихо
І лиху недолю;
Заспівай же нових пісень
Про людську волю;
Заспівай нам таких пісень,
Щоб мати Україна
Веселилась, що на славу
Тебе породила!"

Як і передбачав добрий і ширий Максимович, обід перетворився на справжнє пошанування великого українця¹.

Коли вони вийшли на вулицю, було тихо й прохолодно, падав сніг, і Тарас Григорович почувався розчуленим...

«Ті хвилини зробили мене щасливим»

Настав час вяснити, чому Шевченкові відвідини сім'ї Сергія Аксакова, яку прекрасно знав Осип Бодяньський, відбулися без нього. Це пояснюється дуже просто. Перші два візити 22 і 24 березня до знаного письменника організував Михайло Щепкін, а йому не потрібна була нічия допомога, навіть Бодяньського. Втретє Шевченко поїхав до Аксакових 25 березня прямо з обіду, даного Михайлом Максимовичем, на якому Бодяньського не було. Врешті-решт не в характері Бодяньського з'являтися там, де немає нагальної потреби. Скажімо, на початку 1854 року, Пантелеймон Куліш, зупинившись у Бодяньського, виїжджав до Сергія Аксакова в Абрамцеве, бував у Михайла Щепкіна з приводу написання біографії Миколи Гоголя, а Бодяньський у цей час спокійно займався своїми справами.

¹ В кінці 1858 року Максимович висловив практично таку саму думку в листі до Шевченка: «Ой як рада б була уся Україна, да й Московщина, побачити твою ватагу» (Вірші. — В. М.).

У паперах покійного Шевченка було знайдено вірша, яким повернення поета із заслання вітав якийсь українець, нащадок запорізького козака:

Сідай, друже, на покуті,
Кинь об землю лихом:
Нехай воно пропадає,
Або лежить тихо;
Нехай тебе, наш Кобзарю,
Хранить Божа Мати,
Подасть тобі довго жити
І довго співати.

² Через кілька днів Максимович читав цей вірш у сім'ї Аксакових. 31 березня Віра Аксакова писала М. Г. Карташевській: «Вчера у нас <...> Максимович читал свои малороссийские стихи о Шевченке очень, очень недурно».

Про досить дружні стосунки Осипа Максимовича з родиною Аксакових переконливо свідчить, наприклад, ось цей запис у його щоденнику 12 травня 1850 року: «...Обед у С. Тим. Аксакова по воскресеньям, где непременно блюдом были всегда вареники¹ для трёх хохлов: Гоголя², М.А. Максимовича и меня, а после обеда, спустя час, другой, песни малороссийские под фортепьяно, распеваемые второю дочерью хозяина, Надеждой Сергеевной, голос которой очень мелодический». У щоденнику Бодяньського є й інші записи про те, що він часто бував із Гоголем у Сергія Аксакова. Зокрема, привертає увагу запис: «Вечер у Аксакова с г. Погорецким, штаб-лекарем в 6-м пехотном корпусе (родом из-под Василькова Киевской губернии и моим старым знакомым) и Г. П. Данилевским, тоже малороссом (из Екатеринославской губернии), служащим чиновником при товарище министре народного просвещения (Норов); пение разных малороссийских песен, к чему приглашены были Гоголем, с ко-

¹ Вареники полюбляв і Шевченко. В січні 1843 року писав Якову Кухаренку: «Як будете ви мені розказувати про вареники та проче, то я вас так вчлаю, як батька рідного не лаю. Бо проклятуш ота страва, що ви розказувати, неділь зо три синьлась. Тільки що очі заплющу, вареник так, так тобі і лізе в очі, перехрестишся, заплющишся, а він знову». Після заслання, в Петербурзі 9 лютого 1859 року М. Я. Максимович запросив Шевченка до себе такою запискою: «Дядьку! Приходите лишень у четвер вареників їсти»; 20 лютого Н. Б. Суханова просила Шевченка запискою «пріехать завтра вечером, т.е. в субботу на вареники».

² Цього дня Бодяньський відвідав Гоголя, і той, прощаючись з ним, записав: «буду ли я на варениках». Під цим якраз і мався на увазі щонедільний обід у Аксакових з обов'язковими варениками. В 1856 р. Бодяньський згадував у щоденнику: «Гоголь, как я всегда замечал, обедал с ним часто в доме С. Т. Аксакова, любил на порядках поестъ, подобно отцу своему, и, подобно ему, часто страдал после сытного обеда...» Саме Бодяньський розповів Кулішу про застілля з варениками у Аксакових, і той найбільше саме ці обіди мав на увазі, коли писав, що в Москві проживало кілька сімейств, у яких Гоголь почував себе комфортно:

«За столом в приятельских домах он находил любимые свои кушанья, и, между прочим, вареники, которые он очень любил и за которыми не раз рассказывал, что один из его знакомых, на родине, всякий раз, как подавались на стол вареники, непременно произносил к ним следующее воззвание: „Вареники — побиденьки! сыром боки позапыжаны, маслом очи позаплываны — вареники...»

Это обстоятельство, между прочим, показывает, до какой степени Гоголь чувствовал себя своим в домах московских друзей. Он мог ребячиться там так же, как и в родной Васильевке, мог распевать украинские песни своим, как он называл, «козляным» голосом, мог молчать, сколько ему угодно, и находил всегда не только внимательных слушателей в те минуты, когда ему приходила охота читать свои произведения, но и строгих критиков» (Кулиш П. А. Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем. — М.: ИМЛИ РАН, 2003. С. 588–589).

ним я познакомил Данилевського»¹. Григорій Данилевський розповідав у своїх спогадах, як восени 1851 року Бодянський запросив його до сім'ї Аксакових, де мав виступити в дружньому колі український співак: «В назначенный вечер, 31 октября, Бодянский, получив приглашение Аксаковых, привёз меня в их семейство, на Поварскую. Здесь он представил меня седому, плотному господину, с бородой и в черном, на крючках, зипуне, знаменитому автору „Семейной хроники“, Сергею Тимофеевичу Аксакову; его добродушной, полной и еще бодрой жене Ольге Семеновне, их молодой и красивой, с привлекательными глазами, дочери, девице Надежде Сергеевне, и обоим их сыновьям, в то время уже известным писателям-славянофилам, Константину и Ивану Сергеевичам»².

Зверніть увагу, що все це відбувалося 31 жовтня, тобто в день народження Бодянського (!), який зустрів своє 43-річчя в сім'ї Аксакових, хоча, напевне, ніхто з них і не знав про цю дату. Якщо навіть Бодянський вважав для себе днем народження 3 листопада, то Данилевський, який бачив його тоді майже щодня, не залишив жодної згадки про це, тож Осип Максимович йому не відкрився.

До речі, в архівах трапилася мені досі невідома записка з сім'ї Аксакових: «Осипу Максимовичу Бодянському. Аксакова (Ольга чи Віра — В. М.) давно бажає видіти Осипа Максимовича, не можете ли вы побывать у нас вечером. Гоголь хотел провести нынче вечер у нас с Данилевским»³.

На початку листопада 1851 року Данилевський, який збирався від'їхати з Москви, отримав листа від Бодянського: «4-го ноября, 1851 года, воскресенье. Мне поручили просить вас завернуть к Аксаковым. Они имеют к вам просьбу о доставке одного письма к кому-то в Малороссию. Ваш весь — О. Б.». Виявилось, що Бодянський помилився, насправді Аксакови через нього виконували прохання Гоголя, й саме він передав у Петербург пакет через Данилевського. Ці незначні побутові штрихи лише підсилюють відчуття дружньої близькості Бодянського до сім'ї Аксакових⁴.

Власне саме від Бодянського та Щепкіна сім'я Аксакових знала про Шевченкову творчість і його важку долю задовго до особистого знайомства з поетом. Проте прямі відгуки Аксакових на

¹ Осип Максимович Бодянский в его дневнике 1849—1852 гг. // Русская старина, 1889, т. 64. С. 133—134.

² Данилевский Г. П. Знакомство с Гоголем // Исторический вестник, 1886, том XXXVI. С. 480.

³ ВР ЛЛ, ф. 99, од. зб. 105, арк. 10.

⁴ Автор книги «Аксаков» у серії «Жизнь замечательных людей» (2005) Михайло Лобанов називає Бодянського серед «близьких друзів Сергія Тимофійовича».

арешт і заслання поета невідомі: знаючи, що листи перлюструються, вони не наважувалися згадувати в них його ім'я. Навіть у 1856 р., після смерті Миколи І, донька Сергія Аксакова Віра, посилаючи список вірша «Не додому вночі йдучи...», написаного Шевченком у Кос-Аралі, не називала поетового імені, але писала в захопленому тоні: «Он бедный изгнанник. Он истинный поэт, мы недавно читали большое стихотворение, вроде поэмы, исполненное поэтических красот. Он и рисует прекрасно».

А Шевченко ще в засланні високо оцінив творчість Сергія Аксакова, що видно із його запису в щоденнику від 13 серпня 1857 року: «Первая книжка «Русского вестника» за 1856 год попалась мне в руки. Оглавление мне понравилось. Там были выставлены имена Гоголя, Соловьева, Аксакова — имена хорошо известные в нашей литературе».

Безпосередні стосунки, спочатку заочні, між письменниками зав'язалися в грудні 1857 року, коли Сергій Аксаков послав Шевченкові через Щепкіна свою «Семейную хронику» з дарчим автографом. Цей твір, як і книга «Детские годы Багрова-внука» з автографом Аксакова, залишилися у бібліотеці Шевченка після його смерті. Судячи з усього, Щепкін розповів Шевченкові багато хорошого про близького йому Аксакова та його сім'ю, яких дуже поважав. У спогадах артистки Малого театру А. Шуберт про Щепкіна зафіксовано важливе зізнання артиста: «Своим развитием, по его словам, он обязан дому Аксаковых». Очевидно, Щепкін говорив і про письменницьке чуття відомого письменника та його чуйне серце, бо Шевченко ще до особистого знайомства просить Аксакова дати критичну оцінку своєї нової російськомовної повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» і влаштувати її публікацію.

З приводу цього поет писав Аксакову 4 січня 1858 року:

«Чтимый и многоуважаемый Сергей Тимофеевич!

Не нахожу слов сказать вам мою благодарность за ваш милый подарок, за ваше искреннее сердечное ко мне внимание. Я давно уже и несколько раз прочитал ваше изящнейшее произведение, но теперь я читаю его снова и читаю с таким высоким наслаждением, как самый нежный любовник читает письмо своей боготворимой милой. Благодарю вас, много и премного раз благодарю вас за это высокое сердечное наслаждение...

Послал я вам <...> свою «Прогулку с удовольствием и не без морали». Вооружитесь терпением, прочтите ее, и если найдете сию «Прогулку» годною предать тиснению, то предайте, где найдете приличным. Вторая часть «Прогулки» будет прислана вам, как только покажется в печати первая».

На жаль, перший лист Аксакова до Шевченка в Нижній Новгород не зберігся, проте уяву про нього можна мати з постових слів. Скажімо, в шоденнику 13 січня він записав, що отримав від Аксакова «самое любезное, самое сердечное письмо». Щепкіна повідомив у середині січня: «... я получил не письмо, а просто панегирик от Сергея Тимофеевича. Ябси я хоч трошки дурніший був, то я б учадів од його панегирика, а то, слава Богу, выдержав. Поцілуй його, доброго, благородного, тричі за мене».

На цьому тлі відбулася 22 березня 1858 року перша зустріч Шевченка з Аксаковим. Загляньмо до постового шоденника, в якому передано його ширу радість від неї:

«Радостнейший из радостных дней. Сегодня я видел человека, которого не надеялся увидеть в теперешнее мое пребывание в Москве. Человек этот — Сергей Тимофеевич Аксаков. Какая прекрасная, благородная старческая наружность! Он не здоров и никого не принимает. Поехали мы с Михайлом Семеновичем сегодня поклониться его семейству. Он узнал о нашем присутствии в своем доме и, вопреки заповеди доктора, просил нас к себе. Свидание наше длилось несколько минут. Но эти несколько минут сделали меня счастливым на целый день и навсегда останутся в кругу моих самых светлых воспоминаний».

Шевченко прекрасно розумів значення Сергія Аксакова для російської літератури, високо цінував його місце в ряду визначних імен. Якраз 1858 року в Москві вийшла в світ автобіографічна книга Сергія Аксакова «Детские годы Багрова-внука», в якій автор піднявся до художнього рівня, встановленого його великим сучасником Львом Толстим в автобіографічній трилогії «Детство», «Отрочество», «Юность» (1852–1857)¹. Прослухавши на початку 1857 року «Детские годы Багрова-внука» в прочитанні автора, Толстой занотував у шоденнику: «Чтение у С. Т. Аксакова. „Детство“ прелестно!» В цьому році Аксаков писав: «С Толстым мы ведемся часто и очень дружески. Я полюбил его от души; кажется, и он нас любит». Коли в 1860 р. Шевченко взявся за написання автобіографії, він однозначно висловився за такий виклад фактів у ній: «Я бы желал изложить их в такой полноте, в какой покойный С. Т. Аксаков представил свои детские и юношеские годы, — тем более, что история моей жизни составляет часть истории моей родины».

¹ Рецензія Олександра Станкевича на цей твір Аксакова вже була написана, коли Шевченко знаходився у Москві, а в журналі «Атеней» з'явилася недоволі після від'їзду поета в Петербург.

24 березня Шевченко знову звернувся в щоденнику до зустрічі з Аксаковим: «Еще раз виделся с Сергеем Тимофеевичем Аксаковым и с его симпатическим семейством и еще раз счастлив. Очаровательный старец! Он приглашает меня к себе в деревню на лето¹, и я, кажется, не устою против такого искушения. Разве попечительная полиция воспрепятствует»².

Микола Жулинський слушно зауважує: «Шевченко мав за що поважати відомого слов'янофіла, який гідно оцінював його творчість. Тарасові Григоровичу було відомо, що Сергій Аксаков, який працював цензором, згодом очолював московський цензурний комітет, активно долучився до видання в Москві творів Г. Квітки-Основ'яненка, Пантелеймона Куліша».

Хороше враження на поета справив син Аксакова — Костянтин, поет, філолог, публіцист-слов'янофіл. В 40-х рр., коли був ще молодим, слов'янофільські ідеї пропагував навіть своїм одягом. Демонстративно відмовившись від європейських фасонів, Аксаков пошив собі довгополий сіряк, на голові носив магерку, відпустив бороду. З цього приводу Гоголь, який цінував талант Костянтина Аксакова, писав йому в 1845 р.: «Ко мне дошли слухи, что вы слишком привязаны к некоторым внешностям, как-то: носите бороду, русский кафтан и проч. <...> А потому я вас прошу убедительно и сильно... исполнить мою просьбу: не быть отличну от других своим нарядом...» Кажуть, що Костянтин Аксаков прислухався до Гоголя: «Снял всё, что не надобно, надел всё, что надобно». Втім, він, як і батько — Сергій Аксаков — збрив бороду не тому, що радив Гоголь, а тому, що вийшов циркуляр, який забороняв дворянам її носити. Герцен писав, що все життя цього слов'янофіла було безумовним протестом проти петровської Русі, проти петербурзького періоду історії Росії: «...он за свою веру пошёл бы на площадь, пошёл бы на плаху, а когда это чувствуется за словами, они становятся страшно убедительны. Он в начале сороковых годов проповедовал сельскую общину, мир и артель».

Цікавою постаттю був і молодший син — Іван, уже тоді відомий письменник і публіцист. Харківська газета «Южный край» назвала Івана Аксакова одним із «кращих представників слов'янофільства». До речі, в 1858 р. він опублікував «Исследо-

¹ Йдеться про підмосковну садибу Абрамцево, де, починаючи з 1843 року, Сергій Аксаков жив улітку.

² Шевченко планував відвідати Москву й побувати в Аксакова, проте встановлення за ним у Петербурзі поліційного та жандармського нагляду не дало змоги це зробити. 25 квітня 1858 року Шевченко писав Аксакову: «Предположение моё посмотреть на Москву в конце мая и вас поцеловать не сбылось».

ние о торговле на украинских ярмарках», удостоєне Великої Костянтинівської медалі. Щодо народного одягу Іван Аксаков писав: «Народная одежда не должна быть к о с т ю м о м или н а р я д о м <...> Она должна быть просто народной одеждой, и напевающие её должны быть проникнуты искренним сочувствием к самой нарядности, к внутреннему её духу и её нравственным и бытовым началам, а не к наружной только её форме».

Відомий російський історик, філософ, економіст Петро Струве писав про чоловічу частину сім'ї Аксакових: «Отец Сергей Тимофеевич, оказался в позднем возрасте первоклассным писателем, несравненным изобретателем быта, созерцавшим и бравшим его таким, каким он был в самом буквально смысле слова <...> Старший брат, Константин, был филолог, историк и поэт. Всего значительнее он был как историк <...> Рядом с отцом, художником быта, и братом, философом народности, натурами созерцательными по своей сути, стал Иван Аксаков. В нём художническая чуткость отца к быту и природе и философско-исторический интерес брата к народу сопряглись с величайшей действительностью <...> Иван Аксаков не побоялся войти в хозяйственную жизнь своей страны и своего родного города Москвы <...> был директором банка (одного из первых, основанных московским купечеством, обществ взаимного кредита)».

«Нам-то се дуже не вподобалося»

Іван Аксаков, який припав до серця Шевченкові, бо ж у квітневому листі до Сергія Аксакова «цілував тричі», невдовзі викликав справедливе поетове обурення. Про цю історію треба розповісти. В листопаді 1858 року Михайло Максимович просив поета передати вірші «Садок вишневий коло хати...» і «Сон» («На панщині пшеницю жала...», що вже були опубліковані в третьому номері журналу «Русская беседа» за 1859 рік, та «Заворожи мені волхве...» і «Муза» для публікації в газеті «Парус», яку збирався видавати Іван Аксаков. Поет рішуче відмовив Максимовичу:

«Спасибі вам, мій ширий, мій єдиний земляче, за ваш шанобливий лист, котрий я читаю, дивуюсь і не надивуюсь: чого б то мені, скажіть, будьте ласкаві, з своїми віршами глисти по суші, яко по морю під тим парусом! Хіба я Олег, нехай Бог криє, або що? «Парус» у своєму універсалі перелічив всю слав'янську братію, а про нас і не згадав, спасибі йому. Ми вже, бач, дуже близькі родичі. Як наш батько горів, то їх батько руки грів. Не доводиться

мені давать під парус свої вірші і того ради, що парус сей надуває заступник того вельможного князя, любителя березової каші. Може, воно так і треба московській натурі. Та нам-то се дуже не влобалосся.

Отак-то! Не здивуйте, добродію, що не вволив я вашої волі, діло се не жарти; самі маєте розум».

Ця досить різка відповідь була підготовлена Кулішем, і Шевченко використав її близько до тексту. На те були всі підстави. Шевченко був обурений тим, що в програмному оголошенні («універсали») «Об издании в 1859 году газеты „Парус“, выданому у вигляді окремого додатку до газети «Московские ведомости» (№ 122 від 11 жовтня 1858 року), хоча й говорилося про самобутність усіх слов'янських народів, двічі було згадано лише «руси́нів» (тобто українців за межами Російської імперії): «Все мы, чехи, русские, поляки, сербы, хорваты, болгары, словенцы, словаки, русины, лужичане, все мы, выражая собою разные стороны многостороннего духа славянского, взаимно пополняем друг друга, и только дружною совокупностью трудов можем достигнуть полноты славянского развития и отстоять свою умственную и нравственную самобытность. Не внешнее политическое, но внутреннее духовное единство нам дорого».

Великий українець не простив видавцеві газети Івану Аксакову, якого ще в квітні того ж року «цілував тричі» в листі до Сергія Аксакова, принципового «забуття» того, що існує самостійний український народ, який слов'янофіли намагалися розчинити в «общерусскости», що, між іншим, повністю збігалосся з офіційною політикою «обрусения», хоч і подавалося в дещо іншому словесному одязі.

Так само висловився Куліш у листі до Івана Аксакова від 20 листопада 1858 року: «Так как у Вас в объявлении «Паруса» исчислены все славянские народности, кроме малороссийской, то в этом я увидел новое доказательство, что нам больше прежнего надобно о ней позаботиться...»¹ Крім того, в'дливо згадав-

¹ Восени 1858 року Куліш вів жваву полеміку з Аксаковим з приводу видання в Росії українського журналу. Зокрема, в жовтні він писав Аксакову: «Слова мои кажутся иногда резким криком потому, что им не предшествовали свободные объяснения с читающим обществом; что свободы слова мы, Малороссыяне, лишены более, нежели какая-либо народность в Русской Империи; что мы поем свою песню на земле чуждей <...> Мы имеем против себя не одно Правительство, но и ваше общественное мнение. Мы имеем против себя даже собственных земляков-недоумков. Нам горсточка, хранящих веру в свою будущность, которая, по нашему глубокому убеждению, не может быть одинакова с будущностью Великорусского народа. Между нами и вами лежит такая же бездна, как между дремой и эпосом: и то и другое великие создания божественного гения, но странно

ши заступника вельможного князя, любителя березової каші, Шевченко прямо вказував на категоричне небажання друкуватися в органі Івана Аксакова, який на той час виступив на захист статті громадського діяча князя В. О. Черкаського з пропозиціями зберегти за сільськими старостами право тілесного покарання селян. Ця стаття та захист її Аксаковим викликали обурення передової російської громадськості; журнал «Современник» (1858, № 11) в огляді «Заметки Нового поэта» писав з цього приводу: «Если человек даже очень талантливый и умный, но проникнутый <...> сословными предрассудками, начнет уверять нас, что для исправления нравственности крестьян необходимо предоставить помещикам право наказывать их 18-ю ударами плети <...> или что-нибудь вроде этого, то такие господа подвергают себя одинаковому общественному суду — сожалению и смеху».

Отже, Шевченко рішуче відмежувався від суспільного ретроградства, яке в атмосфері пожвавлення громадського життя і назрівання революційних настроїв у Росії почало виявлятися у багатьох слов'янофілів рельєфніше й відкритіше, ніж раніше.

Відповідаючи Шевченкові, Михайло Максимович висловив свою і Шепкіна незгоду з виступами Володимира Черкаського та Івана Аксакова й широко намагався прояснити ситуацію та подружньому заспокоїти поета:

«А що ти тепер мені написав, то, здається, і дивуватися нічого, що я передав тобі просьбу Аксакова Івана об твоїх віршах задля його «Паруса»: дурний би лоцман був, коли б не забавив і не запрохав такого пловця, як ти, споряжаючи собі нового дуба чи паруса! А що він недогадив був, задумавши упоруч себе посадити і нас всіх, тоді як треба було спорядити особиту лаву, то не зовсім гарно, да ще ж і не так погано, щоб уже і зовсім цуратися доброго чоловіка. Недоладня дуже була і його оборона того вельможного,

желать, чтобы они слились в один род! А ваше общество этого желает и в это слепо верует. Ваше общество думает, что для нас клином сошлась земля в Московском царстве, что мы созданы для Московского царства, а позвольте, что Московское царство создаст нашу будущность. Мы это видим и чувствуем беспрестанно и, не имея возможности писать за себя так, как пишут дома, изредка только нарушаем свое молчание <...> Мы не домогемся от Правительства и вашего общества невозможного покаяния, но мы храним завет свободы нашего самостоятельного развития...»

Важливо відзначити, що Куліш висловлювався цілком відверто, довіряючи своєму адресатові в тому розумінні, що лист не стане наданням невідбачливців. Принагідно згадуємо, що в 1860–1862 рр. друкарня Куліша видала в серії «Сельская библиотека» 39 різних брошур українською мовою, що дорівнювало кількості українських книг, виданих за попередні сорок років.

що збрехнув погане слівце про березову кашу — і то правда!¹ Мені, так же як і тобі, прийшлося воно дуже не по нутру; а коли б ти бачив, як розходивсь був тут старий Михайло наш — і господи як!...» Так що слов'янофіл Іван Аксаков отримав від поета по заслугах. Але це зовсім не означає, що Шевченко завчасно носив у собі негативне ставлення до нього, знаходячись у Москві в березні 1858 року. Пам'ятаймо, що й 25 квітня того року Шевченко в листі до Сергія Аксакова дякував Івана Аксакова за пересланий його вірш: «...Ивана Сергеевича целую трижды за его алмазное стихотворение „На Новый год“». Не варто замовчувати і деякі пояснення, які Шевченко отримав від Максимовича:

«Да знаєш що: те вельможне княжа само зроду нікому не дало і одної ложки березової каші, і, мабуть, не бачило зроду, як і годують нею², хоч і наварило такого кулешу, що, як кажуть у нас, — крупина за крупиною ганяється з дубиною <...> Бачить, сердечний, що накоїв тривоги, да вже й кається тепер на весь світ, і цурається од тої несмачної страви, да ще й дякує добрим і всім людям, що так проплювали на його мисочку <...> Поглянь же незлим своїм оком на тую добру людину і посмійся тій кумедії, як баранча між вовками і само було здумало завити по-вовчому, а далі схаменулось, що непогода. Така поворотка на добру стать стуїть того, щоб пересердіє змінити на милосердіє. І з ким на віку не траплялось помилитись то в слові, то в ділі...»³

Заради справедливості відзначимо, що в двох числах «Паруса», які встигли вийти в світ, українська проблематика все ж знайшла своє відображення. У статті «Письма из Польши» зазначено, що «многочисленный люд южнорусский стоит того, чтобы не прези-

¹ Максимович спрощував ситуацію й позицію Івана Аксакова. В «Автобиографии», написаній на початку 60-х років, той не виявив ознак подібного каяття: «Аксаков Иван принадлежит к той школе, которой организована была «Русская беседа». Издавая «Парус», он имел в виду создать центральный орган славянской мысли, что вполне ясно выражено в его объявлении об издании газеты «Парус», объявлении, переведенном и напечатанном по-польски, болгарски, сербски и чешски». Неприязнь, хоч і помірковану, позицію щодо українського руху займав і слов'янофільський «День» Аксакова. З 1864 р. Аксаков виступав за пом'якшення Валуєвського циркуляру про заборону друкувати українською мовою шкільну та релігійну літературу, бо вважав його занадто жорстким.

² Борис Чичерін залишив немало хороших оцінок особи Володимира Черкаського, зокрема таку: «Истинная его деятельность началась с освобождения крестьян. Призванный в Редакционную комиссию, он стал главным работником комиссии. Основной план Положения 19 февраля принадлежал собственно ему. Он же был и главным редактором. Первоначальный проект Положения, как мне говорили участвовавшие в нём лица, весь написан его рукой. Этого одного было бы достаточно, чтоб вписать его имя в историю».

³ Максимович М. Листи. С. 303, 304.

рать его собственного языка, чтобы просветители его говорили с ним его собственной речью». В рецензії Куліша на «Хохлацькі співки» Крутоярченка відзначено цілковиту несумісність подібних недолугих вправ з усім розвитком української літератури від Котляревського до Шевченка й Марка Вовчка. Після виходу другого числа газету «Парус» було заборонено за скептичні відгуки про деякі урядові розпорядження та різку критику (з правих позицій) зовнішньої політики Росії в статті Михайла Погодіна «Прошедший год в русской истории».

Як би там не було, а Іван Аксаков аж ніяк не був людиною, яку Шевченко в березні 1858 року міг «не помітити» чи зігнорувати. Взагалі, ставлення Шевченка до тих чи інших представників слов'янофільства і до всієї слов'янофільської течії потребує конкретно-історичного, неупередженого підходу. Принаймні, Шевченкову критику слов'янофільства не слід огульно переносити на кожного із слов'янофілів, з якими він контактував. Та ще пам'ятаймо, що близьких до слов'янофільства поглядів дотримувалися в окремих питаннях поетові друзі Бодянський, Максимович, Костомаров.

«Все сімейство Аксакових із широю сердечністю ставиться до Малоросії»

Бодянський дружив з обома молодшими Аксаковими — Іваном і Костянтином (з останнім вчився в університеті). Ми вже згадували, що він був поруч із Костянтином Аксаковим на його іменинах у грудні 1850 року разом із Гоголем і Максимовичем: «Отец (Сергій Аксаков. — В. М.), простудившись дня за три, не был за столом, но к нему после обеда все мы ходили один за другим». Ці теплі стосунки зберігалися роками. Костянтин Сергійович у листі від 5 квітня 1860 року звертався до Бодянського: «Старый, дорогой товарищ Осип Максимович!». А в кінці листа написав: «Искренне любящий тебя и уважающий Константин Аксаков». Іван Аксаков свій лист від 5 жовтня 1861 року починав словами «Любезнейший Осип Максимович», а закінчував: «Ваш Ив. Аксаков». Пройшло чимало років, і лист від 4 червня 1869 року Іван Аксаков знову починав: «Милостивый государь Осип Максимович», а закінчував: «Преданный Вам душою Ив. Аксаков»¹. На жаль, у мене немає найменшої можливості розкривати ці дружні стосунки, щоб не відволікатися від теми дослідження,

¹ ВР ІЛ, ф. 99, од. зб. 111, арк. 13.

проте вони, безперечно, заслуговують на окреме вивчення. Добре ставилася до Бодяньського і дружина письменника Ольга Аксакова. Зберігся лист від 6 жовтня 1860 року, в якому вона просить посприяти в публікації якогось матеріалу в газеті «Московские ведомости». Втім, нас таки цікавить тільки тональність її ставлення до Бодяньського: «Вот, почтеннейший Осип Максимович, и я еду за границу к Константину и прошу вас отдать это напечатать в «Моск. В-ти». Будьте здоровы. Всегда готова к услугам вашим. Ольга Аксакова»¹.

Повертаючись до теплого знайомства Шевченка з родиною Аксакових, нагадаю, що напередодні від'їзду з Москви поет завітав до них: «Я заехал к Сергею Тимофеевичу Аксакову с намерением проститься. Он спал, и я не имел счастья облобызать его седую прекрасную голову». Зате Тарас Григорович провів час із доньками і синами Аксакова. Записав у щоденнику: «...с наслаждением слушал мои родные песни, петье Надеждой Сергеевной»². У Аксакових Шевченко почував себе розкуто, сам співав українські й російські пісні, зокрема, волзьку бурлацьку пісню, почуту, певне, під час подорожі Волгою, що дуже сподобалося присутнім. У Аксакових була саме та атмосфера, про яку розповідав у своїх спогадах Олександр Афанасьєв-Чужбинський: «...любив він простоту сімейного побуту, і де приймали його не пишно, але широко, там він був надзвичайно балакучий, любив розповідати смішні пригоди...» Сам Шевченко так пояснив у щоденнику 25 березня комфортність своєї душі в цьому домі: «Все семейство Аксаковых непритворно сердечно сочувствует Малороссии и её песням и вообще её поэзии».

Це було точне постове спостереження. В сім'ї Аксакова справді панувало сердечне ставлення до Малоросії. На доказ можна навести чимало свідчень. Скажімо, Віра Аксакова залишила в своєму щоденнику розповідь про те, як у грудні 1854 року Пантелеймон Куліш читав у них «Чорну раду»: «Три вечера сряду читал нам Кулиш свой исторический малороссийский роман «Черная рада» <...> Роман этот чрезвычайно интересен и замечателен. Исторические события передаются живо, в полноте всех обстановок; значение козачества, Запорожья, характеры запорожцев выстав-

¹ Там само, од. зб. 105, арк. 138.

² Микола Гоголь, який бував у Аксакових, любив слухати Надію Сергіївну і співати з нею українських пісень. Григорій Данилевський згадував про те, як Надія Аксакова співала для Гоголя: «...он после первого стакана чаю, сказал Над. С. Аксаковой: „Не будем терять дорогого времени“ и просил её спеть <...> Гоголь остался очень доволен пением молодой хозяйки, просил повторять почти каждую песню...» Бодяньський також відзначав її «мелодійний голос».

лени живо и верно, язык удивительно прост, жив и передает весь дух малороссийской речи»¹.

З таким самим захопленням слухали Аксакови записки Куліша про Гоголя: «Какіе драгоценные отрывки нашёл Кулиш! Душа перешла через столько впечатлений при этом чтении». До речі, Сергій Аксаков, як міг, сприяв написанню Кулішем біографічної книги про Гоголя. В щоденнику Бодянського зафіксовано приїзд Куліша в Москву на початку 1854 року, який зазвичай зупинився у вченого. Запис від 1 лютого: «Отправившись утром к С. Т. Аксакову в деревню Абрамцево, под Москвою <...> Кулиш нашёл там совершенную готовность старика помогать ему в доставлении материалов для биографии Гоголя». В книзі «Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя» Куліш вмістив поряд з перепискою Аксакова з Гоголем, матеріали Аксакова до спогадів про Гоголя.

26 березня 1858 року, тобто наступного дня після відвідин Шевченком сім'ї Аксакових, Віра Сергіївна писала в листі до своєї приятельки Марії Карташевської: «Шевченко на всех — и на отесеньку (Сергія Аксакова. — В. М.) и братьев, произвёл приятное впечатление; он умен и прост... Стихи его всегда чисты и нравственны. Он стихов не читал, но пел немного малороссийские песни, и Наденька, хотя не вдруг, но решилась спеть ему некоторые; что для него значат песни, вообще малороссийская поэзия, нечего и говорить <...> С Шевченком можно было бы о многом разговориться, и он начинал было рассказывать, но некогда было». Через чверть століття Іван Аксаков згадував про Шевченка: «Мы имели возможность узнать его довольно близко <...> Мы можем свидетельствовать, что ни малейшего озлобления на нас, «москалей», Тарас Шевченко в то время не питал, восхищался, как и все мы, и притом как своими родными, мастерскими созданиями русского литературного языка...» Зауважу, що ці рядки Аксаков написав у полеміці з українською газетою «Діло» (Львів), виступаючи проти українства, зокрема, проти перекладу творів Пушкіна, Гоголя та інших письменників українською мовою.

¹ Пантелеймон Куліш хотів надрукувати «Чорну раду» в «Чтениях». 21 серпня 1846 року писав Бодянському: «...если хотите, я напечатаю в Вашем журнале и свою „Черную раду“ на украинском языке. Для славян она должна быть интересна как по языку, так и по изображению нравов и обычаев украинских». Про це йшлося й в інших листах Куліша до Бодянського. Українська версія «Чорної ради» знаходилася у редактора «Чтений» до вересня 1847 року, коли Куліш попросив Бодянського передати її через брата його дружини Віктора Білозерського. Докладніше див. про це: Євген Нахлік. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель. Т. 2. С. 90–91, 104–105.

Для нас важливо, де саме жив на той час Аксаков, який частенько міняв адреси. Є кілька можливостей вияснити це. Використаємо спочатку найпростішу — візьмемо інформацію з листа Михайла Щепкіна до Тараса Шевченка від 6 лютого 1858 року: «Адрес Аксакова: на Тверском бульваре в доме Юсуповой близ дома обер-полицмейстера»¹. Цього було досить, щоб за Шевченкових часів надійно надіслати будь-яку кореспонденцію Аксакову. Проте нам хотілося б уявити точніше, де знаходився будинок, у який (тричі!) приїжджав Шевченко. Тому беремо малодоступний «Алфавитный указатель к плану Тверской части» і з розділу «Казенные, общественные и владельческие дома» дізнаємося, що будинок княгині Юсупової знаходився «на проїзді Тверського бульвару».

На плані Тверської дільниці він числився під № 191. А під № 190 знаходимо: «Обер-полицмейстера, казенный дом, на проезде Тверс. бульвара». Тобто Аксаков жив на Тверському бульварі (будинок № 24), ближче до Страсного майдану, але це було недалеко і від Арбатської площі, тим більше — від арбатського ареалу. Від будинку № 24, який було зведено після пожежі Москви в 1812 р., нині залишився північний флігель, який охороняється державою як пам'ятник архітектури.

«Ваше пряме слово освітило мені дорогу»

Після від'їзду Шевченка з Москви між ним і Аксаковим триває тепле листування². На доказ досить навести рядки з листа Аксакова до Шевченка, написаного незадовго після від'їзду поета до Москви: «Как вы поживаете? Что поделываете?.. Пришлите, пожалуйста, ваш адрес. Я так вас полюбил, что, вероятно, буду чувствовать иногда потребность поговорить с вами хоть бы на бумаге». Листування велося передусім з приводу вже згаданої російськомовної повісті Тараса Григоровича «Прогулка с удо-

¹ Сам Аксаков писав у грудні 1857 року Тургенєву: «Я живу на Тверском бульваре в доме княгини Юсуповой». Восени 1858 року в цьому будинку жив і Михайло Максимович, який 15 листопада повідомляв Шевченкові в Санкт-Петербург: «Пиши до мене: на Тверском бульваре, в доме Юсуповой, у фотографа Мебиуса».

² У «Щоденниках» видатного українського літературознавця Сергія Ефремова я зустрів цікавий запис від 6 липня 1927 року: «Одержав <...> Шевченкові листи до С. Аксакова, про які тільки чув, що вони не пропали. Саме здатись до III тому» (Йдеться про видання Повного зібрання творів Тараса Шевченка, розпочатої Українською Академією наук під загальною редакцією Ефремова в 1927 р. — В. М.). Відомими є 4 Шевченкові листи до Аксакова і 2 листи Аксакова до Шевченка.

вольством и не без морали». Перша її частина була підтримана Сергієм Аксаківим, що надихнуло Тараса Шевченка на дальшу роботу. З цього приводу поет писав своєму «рецензенту» ще 16 лютого 1858 року: «Вы так сердечно дружески приняли мою далеко не мастерскую «Прогулку», так сердечно, что я, прочитавши ваше дорогое мне письмо, в тот же день и час принялся за вторую и последнюю часть моей «Прогулки». И только сегодня кончил. А как кончил? Не знаю. Судите вы меня, и судите искренно и милостливо. Я дебютирую этой вещью в великорусском слове...» В щоденнику поет передав своє хвилювання щодо свого твору, названого ним «рукодельем»: «Как примет его С. Т. Аксаков? Мне ужасно хочется ему нравиться, и только ему. Странное чувство!»

Враження від другої частини повісті Сергій Аксаков висловив у листі до Тараса Шевченка в червні 1858 року. Й воно не було приємним для поета: «Я обещал Вам откровенно сказать свое мнение об этом Вашем произведении. Исполняю мое обещание: я не советую Вам печатать эту повесть. Она несравненно ниже Вашего огромного стихотворного таланта, особенно вторая половина¹. Я без всякого опасения говорю Вам голую правду. Я думаю, что такому таланту, как Вы, можно смело сказать её, не опасаясь оскорбить самолюбия человеческого. Богатому человеку не стыдно надеть сапог с дырой. Имея пред собой блистательное поприще, на котором Вы полный хозяин, Вы не можете оскорбиться, если Вам скажут, что Вы не умеете пройти по какой-нибудь лесной тропинке».

Як бачимо, Сергій Аксаков максимально зм'якшив гірку для Шевченка пігулку, широко й щедро посипавши її солодкими речами, проте від цього негативний відгук не став менш болючим і гострим.

За радянських часів довго побутувала думка, що така оцінка пояснювалася класовою позицією Аксакова. Проте в 1961 р. в Москві в музеї «Абрамцево» пройшла серйозна виставка, присвячена Шевченку і Аксакову. Її організатори відкинули це звичне

¹ Пам'ятаймо, що Пантелеймон Куліш значно раніше, ще на початку 1858 року, зайняв у цьому питанні різко негативну позицію: «Про московські повісті скажу, що зневажили ти їх себе перед світом, да я більш нічого». Більше того, це було висловлено в образливому, жорстокому тоні: «Якби в мене гроші, я б у тебе купив їх усі разом да я спалив... Ні одна редакція журнальна не схотіла їх друкувати». Публікатори «Листів до Т. Г. Шевченка» (1962) навіть зазначили, що «після такої „поряди“ Шевченко перестав листуватися з Кулішем». Але ж ми знаємо, що в березні 1858 року Шевченко хотів «зачекати Куліша», щоб оцінити його твори, бо саме Куліш «хоч і жорстоко судить, та інколи скаже правду...»

твердження й заявили, що Аксаков висловився проти публікації повісті, «вважаючи, мабуть, що після довгої перерви Шевченко не повинен поставати перед читачами з тво-рами, що поступаються його поетичній творчості». Цікаво, що в «Літописі життя і творчості Т. Г. Шевченка», укладеному і виданому в тому ж 1961 р., про відвідання поетом Аксакова сказано дуже скупко, а про візит 25 березня взагалі не згадано. Замовчано також Шевченкове захоплення письменником, висловлене в щоденнику.

В одній із біографій Кобзаря читаємо: «Потрібен був майже місяць, щоб Шевченко примирився з крахом його творчих планів і прийняв рішення залишити дальші спроби в цьому напрямі». Передусім, акцентую читачеву увагу на тому, що неприхильна оцінка російського письменника виявилася для Шевченка несподіваною, бо була прямо протилежною «панегірику» щодо першої частини, про який ми щойно говорили¹. Втім, у Шевченка справді виникала ціла низка творчих сумнівів щодо його російської прози. «Трудно мне одолеть великороссийский язык...» — писав він Аксакову в лютому 1858 року. Оговтавшись, 15 липня Тарас Григорович написав Аксакову щирого й мужнього листа: «Сердечно благодарен вам за ваше искренно благородное письмо. Вы мне сказали то, о чем я сам давным-давно думал, но, не знаю почему, не решался сказать, а вы сказали, и я трижды вам благодарен за ваше искреннее, прямое слово, оно осветило мне дорогу, по которой я шел ощупью. Теперь думаю отложить всякое писание в сторону и заняться исключительно гравюрою, называемой аквафортом, образчик которой вам посылаю»².

Таким є цікавий штрих до історії російських повістей Шевченка, пов'язаний з Аксаковим. Звичайно, Шевченко був далекий від наміру взагалі відмовитися від поетичної творчості, але він припинив спроби публікувати свої повісті і перестав працювати над

¹ Михайло Лазаревський, який у березні 1862 року оголосив в «Основе» розпродаж 11 рукописів Тараса Шевченка (в тому числі «Прогулки с удовольствием и не без морали», «Капитанши», «Художника», «Варнака»), заявив, що в них «заключаются литературные (довольно слабые) сочинения поэта, писанные на великорусском языке, прозою». Найдорожче була оцінена «Прогулка...» (100 руб.), а 10 інших рукописів, із яких 9 були повністю переписані рукою самого Шевченка, продавалися в загальному підсумку за... 275 руб. Олександр Кониський наприкінці XIX століття писав: «Шевченко поет український і Шевченко повістяр російський не одно те саме! Різниця тут страшenna, спостережена ще Сергієм Аксаковим...».

² Йдеться про один із перших офортів Шевченка, можливо, з ескіза іспанського майстра Б.-Е. Мурільо «Свята родина».

Зазначу, що ще на засланні, 26 червня 1857 року Шевченко записав у щоденнику: «...Я думаю посвятити себе безраздельно гравюре акватинта... Из всех изланных искусств мне теперь более всего нравится гравюра».

прозою. Відомо, що жодна з російськомовних повістей Шевченка за його життя так і не побачила світ. «Прогулку с удовольствием и не без морали» було надруковано лише через двадцять років після смерті Шенченка з присвятою «Сергею Тимофеевичу Аксакову в знак глубокого уважения». Безперечно, що Шевченкова повість значно поступалася його геніальним віршам, але Сергій Аксаков, якому було притаманне загострене почуття правди, до кінця не збагнув твір, зігрітий жертвенною любов'ю до рідного краю і тонкою іронією великого художника. Російський письменник не взяв до серця і не збагнув роздуми та уболівання українського поета, розкидані золотими розсипами по тексту, передусім, проникливий біль за свій нещасний народ:

«О мои милые, непорочные земляки мои! Если бы и материальным добром вы были так богаты, как нравственной сердечной прелестью, вы были бы счастливейший народ в мире! Но увы! Земля ваша как рай, как сад, насаждённый рукою Бога-человеколюбца. А вы только безмездные работники в этом плодоносном, роскошном саду. Вы Лазари убогие, питающиеся падающими крупичами от роскошной трапезы ваших прожорливых ненасытных братьев».

Здається, немає точніших слів про долю українського народу, тим паче, що вони напрочуд актуальні і в наш час.

Ще Олександр Кониський звернув увагу, що «велика більшість Шевченкових повістей мовою російською написана з життя українців!» Микола Костомаров у свій час відзначив: «В своих повестях и рассказах, писанных по-русски, Шевченко впадает в мелодраматичность, а нередко и в растянутость <...> Среди всех недостатков и недоделок в них, однако, повсюду светятся признаки громадного дарования автора: верность характеров, глубина и благородство мыслей и чувств, живость описания и богатая образность...»

Півстоліття тому Євген Кирилюк цікаво висловився про російськомовні твори Тараса Григоровича: «Ми не можемо сказати, що повісті Шевченка дорівнювали прозі Л. Толстого чи І. Тургенєва, або Салтикова-Щедріна. Разом з тим не можна не відзначити, що ці повісті значно сильніші десятків і сотень літературно-художніх творів, що друкувались на сторінках російських журналів різних напрямків¹. І пізніше радянські дослідники підкреслювали, що сучасники недооцінили російськомовні повісті Шевченка, зокрема відображення в них яскравої особистості автора та його ставлення до зображуваних подій, а також на-

¹ Кирилюк Є. П. Т.Г. Шевченко. Життя і творчість. С. 445.

явності в цих творах багатого автобіографічного матеріалу. Вони звернули також увагу на спорідненість Шевченкових повістей з Гоголівською прозою, на те, що в них «іноді можна вловити гоголівські інтонації»¹

Сучасна дослідниця Валерія Смілянська цікаво розмірковує про те, що в російськомовних повістях Шевченка відчутно вловлюються ті риси національного гумору й комізму, де помітно так багато спільного з видимим світові сміхом та невидимими йому сльозами великого українця Миколи Гоголя і чого, на жаль, не спромігся зрозуміти найдоброзичливіший великорос Сергій Аксаков.

Втім, пам'ятаймо, що саме російський письменник перший оцінив кращі художні моменти повісті «Прогулки с удовольствием и не без морали»: «...Где только Вы касаетесь природы, где только доходит дело до живописи, — там всё у Вас прекрасно...» В жодній Шевченковій поемі, в жодному ліричному віршеві ми не знайдемо такого багатства й розмаїття колірних епітетів, асоціацій зображуваного з улюбленими чи знайомими картинами, естампами, статуями, як у російськомовних повістях.

Не забудьмо й про те, як саме закінчив Аксаков листа до Шевченка з оцінкою «Прогулки с удовольствием и не без морали»: «Итак, крепко обнимаю Вас заочно. Каждая Ваша строчка доставит мне сердечное удовольствие... Прощайте, будьте здоровы, и не забывайте искренно полюбившего Вас, душою преданного Вам С. Аксакова».

Шевченко в своєму листі так само не замкнувся в темі повісті, яку рецензував Аксаков, а розповів про свої творчі плани, зокрема про початок роботи над офортом з картини Рембрандта «Притча про виноградаря». А ще сповістив Аксакова: «Посылаю моему великому другу (М. С. Щепкину. — В. М.) невеликое новорождённое стихотворение и прошу его, чтобы он прочитал его вам на досуге». Той автограф вірша «Сон» («На панщині пшеницю жала...»), який був надісланий Щепкіну, нині не відомий, але сім'ю Аксакова тоді ж було з ним ознайомлено.

Тарас Григорович і надалі продовжував почувати до Сергія Тимофійовича добро й сердечність. Михайлу Щепкіну писав: «...Привітай М. О. Максимовича. Сергея Тимофеевича тож»; «Пошлюй Сергея Тимофенча за мене...» Особливо зворушливим є його звернення до письменника, в котрому Шевченко об'єднав імена свого найближчого друга Щепкіна і Аксакова, який став йому дорогим: «Як побачите С. Т. Аксакова і М. С. Щепкіна, — пи-

¹ Шевченко Т. Повести. — К.: Дніпро, 1983. С. 12–13, 18, 23.

сав він Максимовичу 22 листопада 1858 року, — то пошліть сих старих дітей за мене тричі». У тому ж місяці Тарас Шевченко приєднав свій підпис до С. Аксакова, І. Тургенєва, М. Чернишевського та інших російських літераторів, які протестували проти антисемітської статті в журналі «Иллюстрация». Серед цих «інших діячів» були й нові поетові московські знайомі: І. Аксаков, М. Кетчер, Є. Корш, О. Афанасьєв, І. Бабст, М. Погодін, С. Шевирьов, О. Кошелєв, а також М. Щепкін, М. Некрасов, Марко Вовчок, П. Куліш та ін. Цей протест було опубліковано в газеті «Санкт-Петербургские ведомости» і журналі «Русский вестник». За влучним висловом Івана Дзюби, Шевченко «зовсім не хотів, щоб ненависть його гайдамаків до єврея-лихваря, єврея-корчмаря або і його власні інвективи сприймалися як його ставлення до єврейства взагалі».

«Дуже невдалий величезний витвір»

Чи були ще серед людей, представлених Щепкіним поетові, такі, з якими міг його познайомити й Бодянський? Так. Скажімо, Іван Єгорович Забєлін, у якого Шевченко і Щепкін побували 21 березня 1858 року. Читаємо у Шевченка:

«...Мы раскланялись и поехали к Красным воротам, к Забелину. Это молодой ещё человек, самой симпатической кроткой физиономии, обитающий не в квартире, а в библиотеке. Он не совсем здоров, и я не решился просить его показать мне Оружейную палату, где он служит помощником Вельтмана»¹.

Зауважу, що бажання відвідати Оружейну палату Шевченко висловив 21 березня, тобто вже після того, як побував у Кремлі з Щепкіним 19 березня і двічі самостійно — 20 березня. Тоді, як і тепер, Оружейну палату краще відвідувати в супроводі знавця скарбів-старожитностей, яким і був Олександр Вельтман, і Шевченко це добре розумів. Щепкін у цій сфері не був професіоналом, а Бодянський був! Він обожнював Кремль буквально з першого погляду, тобто зі студентської лави. Коли знаходився в Празі на початку 1838 року писав Погодіну: «Цел ли наш Кремль? Я опасаюсь за него в нынешнюю зиму. В Петербурге сторел Зим-

¹ Вельтман Александр Хомич (1800—1870) — російський письменник, археолог. З 1852 р. — директор Оружейної палати. Вельтман сприяв тому, що Оружейна палата стала своєрідним науковим центром, за нього почався опис предметів, які в ній зберігалися. Написав праці «Достопамятности Московского Кремля» (1843), «Оружейная палата» (1844), багато романів, повістей та ін. У 1858 р. Вельтман видав дослідження «Аттила и Русь IV и V в.».

ний дворец, в Лондоне — биржа, в Париже — Итальянский театр: в каждом первом государстве сгорело характеристическое его отличие, лучшее его украшение¹. В Москве по мне Кремль — первое. Много лет ему здравствовать!» (Виділено мною. — В. М.).

У щоденнику славіста знаходимо розповідь, як він організував показ кремлівських пам'яток сербо-хорватському письменнику, графу Орсату Медо Пучичу в червні 1852 року: «...Он осматривал со мной Оружейную палату и Царский дворец, которые показывал А. Ф. Вельтман...»². Якраз те, про що мріяв і Шевченко! Бодянський добре знав Вельтмана, бував у нього вдома, в щоденнику, скажімо, можна прочитати: «16.X.1855. Воскресенье. Навестил А. Ф. Вельтмана часа в 2 пополудни...»

Бодянський взагалі був незамінний у Кремлі, бо він ще й працював тут з архівами, пергаментними списками в Успенському соборі. В щоденнику за 1856 рік занотовано: «21.III. Среда. После лекции, в 2 часа, отправился я в Успенский собор на свою письменную работу».

Бодянський знав в Успенському соборі священиків і ключара. Коли на початку вересня 1855 року в соборі побував цар, Осип Максимович отримав інформацію про це від очевидця: «8.IX. Четверг. В этот день Государь после смотра на Красной площади, возвратившись домой, вскоре явился в Успенский собор с супругой и матерью. Ключарь собора (как сам рассказывал мне), оставшийся один после обедни на всякий случай (Пётр Ильич Виноградов), едва успел приказать постлать ковры и, накинув спитрахиль, явиться у дверей с крестом и водой»³.

Вже після того, як Шевченко відвідав Москву в 1844 і 1845 рр., у Кремлі було побудовано за проектами архітектора Костянтина Тона⁴ Оружейну палату (1844—1851) і Великий Кремлівський палац (1838—1849), який Бодянський назвав «Царським палацом», адже нижній поверх його було відведено під кімнати імператора Миколи I, а верхній — під парадні царські зали. Тарас Григорович любив Кремль, називав його «оригінально прекрасним», але Великий Кремлівський палац не сприйняв: «Казармovidный дворец

¹ Бодянський перерахував пожежі, що відбулися в холодну зиму 1838 року.

² Бодянский О. М. Дневник. 1852—1857. С. 68

³ Там само. С. 173.

⁴ Тон Костянтин Андрійович (1794—1881) — архітектор, чех за походженням, працював у Росії. Наслідуював зовнішні риси давньоруського і візантійського мистецтва. Цей псевдоруський стиль був визначений Миколою I офіційним. У поезії «Сон» Шевченко гротесково писав про царя, що «все храми мурує». Тон розробив типові проекти церков на 1000, 500 та 200 чоловік, і архітектори по всій імперії мали обов'язково дотримувати форми і стилю, вказаних Тоном.

его (Кремль. — В. М.) много обезобразил, но он всё-таки оригинально прекрасен». Шевченко ніби серцем відчував, що кожне креслення казармуватого палацу розглядав і затверджував ненависний Микола І. Цікаво, що Шевченкові характеристики головних московських творінь Костянтина Тона збігаються з оцінками відомого російського мистецтвознавця та критика Володимира Стасова¹, який писав: «Новый дворец в Кремле, тоже многомиллионная затрата, принадлежит совершенно одному пошибу с храмом Спаса: множество богатств, внешнемеханическое повторение некоторых народных сторон — а никакого истинного чувства русской национальной архитектуры, никакого истинного таланта». В путівнику «По Москве», що вийшов у видавництві Сабашникових у 1917 р. за редакцією професора Миколи Гейніке, Кремлівський палац, подібно до Шевченка, названий казармою, здатною вразити лише малокультурного обивателя, а про храм Христа Спасителя говорилося: «Здание не поражает ни величественностью, ни стройностью линий... Холодом веет от высоких, преднамеренно гладких стен. Бедность замысла не скрашивается барельефами, опоясывающими здание». В радянські часи москвознавець Олег Волков категорично й переконливо зазначав: «...в Кремле были осуществлены казарменно-помпезные затеи Николая I руками безакусного архитектора К. А. Тона, искавшего тот поистине сказочный облик кремлёвских ансамблей, о которых даёт представление скупой иконографический материал. Уже свидетели постройки Большого Кремлёвского дворца с негодованием писали о варварском разрушении палат и хором московских царей, стоявших на его месте»² (Виділено мною. — В. М.).

Так що саме Шевченко, високо цінуючи стародавній Кремль, визначив наперед, передбачив нищівні характеристики споруди Тона на його території.

До храму Христа Спасителя Шевченко приходив один 20 березня 1858 року, побувавши перед тим у Кремлі. В щоденнику залишив запис:

«Полюбовавшись старым красавцем Кремлём, прошёл я к юному некрасавцу Спасу³ с целью посмотреть скульптурные работы. Но ме-

¹ Стасов, за його словами, був знайомий з Шевченком, про що сам писав Олександру Пиліну 10 березня 1888 року: «Я его лично знал довольно много, и в разное время беседовал с ним, глубоко его уважал и ценил...»

² Волков О. Москва дворянских гнезд. С. 168.

³ Скоріше за все Шевченко йшов до храму Христа Спасителя по Кремлівській набережній (назва з'явилася у XVIII столітті), а, можливо, й по Волхонці (назва закріпилася також у XVIII столітті).

ня і на двор не пустили. «Не приказано», — сказав сторож. Я йому не противоречив і возвратився в Кремль...»

Ось коли справді Шевченкові потрібен був Осип Болянський! Шість років тому він приводив до храму вже згаданого Пучича: «...Наконець — к храму Спасителя. Здесь <...> взобрались до самого креста, откуда спускались около 12 минут. Вид с вершины этой — очарование: вся Москва как на ладони во все стороны». Тарас Григорович не тільки втратив можливість подивитися на Москву з висоти пташиного польоту, а й вимушений був ретируватися не-солону хльобавши.

Шевченко не сприйняв архітектуру і естетику храму Христа Спасителя, що тоді вже двадцять років будувався за проектом того ж архітектора Костянтина Тона в так званому російсько-візантійському стилі: «Храм Спаса вообще, а главный купол в особенности безобразен. Крайне неудачное громадное произведение. Точно толстая купчиха в золотом повойнике остановилась на показ среди белокаменной»¹.

Нешадна й влучна характеристика. Пам'ятаймо, що храм Христа Спасителя будувався як храм-пам'ятник, присвячений Вітчизняній війні 1812 р. і вражав своєю висотою (понад 100 метрів)², грандіозними масштабами та багатством не лише внутрішнього вбрання й начиння, якого Шевченко не бачив, але й зовнішньою пишнотою. Раніше не задавалися питанням, чи бачив Шевченко будівництво храму в перші свої приїзди до Москви. На мій погляд, скоріше так, а ніж ні. Відомо, що в 1839–1853 рр. велася кладка цегляних стін, бань, здійснювалося зовнішнє облицювання. На час екскурсії поста до храму в 1858 р. вже було встановлено металічні частини даху й бань та побудовано риштування всередині — вели штукатурні й лицувальні роботи внутрішніх стін і підлоги. Скульптурні роботи на зовнішніх стінах храму велися з 1846 по 1863 рр., і на момент московського перебування Шевченка були в розпалі. Їх виконували відомі майстри Петро Клодт, Олександр Логановський, Микола Рамазанов.

Шевченкові не сподобалася показна величезність й офіційно-ритуальна велич храму Христа Спасителя, що пригнічувала старовинну білокам'яну навколишню Москву. Здалося, що тлуста купчиха, в дорогому й пишному вбранні, вся в яскравих прикрасах

¹ У Забеліна читаємо: «Когда в 1836 г. определено было на месте монастыря построить храм Христа Спасителя, то в 1838 г. при разборке монастырских храмов и при земляных работах для устройства фундамента новому храму были открыты разновременные монастырские кладбища...»

² Дзвіниця Івана Великого з хрестом може вміститися «під яблуком» храму Христа Спасителя.

недоречно стала на місці колишнього Алексеевського монастиря з його набожними мешканцями. Особливо дратувала головна баня, що нагадувала йому золотий повойник на голові купчихи — пов'язку, яку здавна зодягали жінки під платок. Відштовхувала Шевченка відверта показушність, сказати б, імперська претензійність споруди, що не поєднувалася в його сприйнятті з Божим храмом.

Не слід забувати, що на той час храм стояв у ринштуннях, які було знято частково в тому ж таки 1858 р., коли «храм було закінчено начорно», а остаточно — в наступному році. За сучасними оцінками, на час екскурсії Шевченка «храм Христа Спасителя став невід'ємною частиною історичного центру, що значно розширився». Втім, його будуватимуть і прикрашатимуть ще майже чверть століття після відвідин Шевченком. Принаймні, в тому вигляді, в якому його застав поет, храм значно програвав перед майбутньою завершеною спорудою. Коли в 1995–1997 рр. у Москві відновлювали архітектурні форми храму Христа Спасителя, знесеного в 1931 р., я багато разів приходив на будівництво, щоб перевірити на собі Шевченкове сприйняття споруди, і переконався, що поет мав рацію. Втім, як зазначила мистецтвознавець Ніна Молева, «нова церква може стати лише пам'ятником нашого бажання, а не здатності відтворити минуле».

Сучасна московська оцінка історичного призначення храму Христа Спасителя лише підтверджує далекоглядність і прозорливість Шевченка. Ось вона: «В формах, размерах, композиції прослідковується стремление превратить храм Христа Спасителя в главный храм Москвы и даже России. Ряд особенностей храма Христа Спасителя, уподобляющих его церкви святой Софии в Константинополе, свидетельствует о том, что он принимает на себя и роль главного храма православного мира, символизируя тем самым историческое предназначение России, афористически зафиксированное в формуле «Москва — Третий Рим» <...> Столь же последовательно представлена в храме Христа Спасителя система признаков, заставляющая видеть в нём ещё один великий христианский символ — Новый Иерусалим»¹.

Великий українець інтуїтивно відчув і рішуче заперечив уособлену в храмі світову державно-імперську ідею. Тим більше, що її гострий стрижень насамперед боляче ранив Україну. До того ж у Шевченковій оцінці тодішнього будівництва храму сплелися воедино невдоволення роботами Тона та відразу поета до російських царів — Миколи I, за якого почалося зведення храму і

¹ Москва 850 лет. Том I. — М., 1996. С. 304.

Олександра II, в його царювання вже третій рік активно велось будівництво.

Що й казати, Шевченко був тонким цінителем і не любив творіння офіційного зодчого російських храмів Костянтина Тона. Судячи з усього, таке ставлення сформувалося задовго до того, як у березні 1858 року Шевченко побачив Великий Кремлівський палац і храм Христа Спасителя. Принаймні, 11 серпня 1857 року в Шевченковому щоденнику є запис про відвідини ним Успенського собору в Астрахані, збудованого селянином Дорофеем М'якишевим. Шевченко назвав собор прекрасним і зауважив: «Не мешало бы Константину Тону поучиться строить соборы у этого русского мужичка». Згаданий путівник Гейніке визначав смак архітектора Тона образливим епітетом «малорозвинутий». Втім, і російська ліберальна громадськість сприймала всі творіння лейб-архітектора Тона в багнети. Зате сучасна російська офіційна література підносить Костянтина Тона: «Имя Тона превратилось в нарицательное. В сознании современников Тон стал синонимом зодчего, в мастерской которого «разыгрывается процесс всемирной истории», суть которого отождествляется с возрождением народности <...> Новый поворот в искусстве, связанный с именем Тона, был поворотом к народности и национальности»¹.

В унісон з офіціозом завзято захищає нині Тона і його творіння відомий москвознавець Лев Колодний, якому пощастило піднятися на вершину храму Христа Спасителя разом із Юрієм Лужковим. Втім, абсолютно даремно стверджує він сьогодні, що «Костянтин Тон користувався в середовищі професіоналів незаперечним авторитетом». Ми вже знаємо, що це було зовсім не так. У запалі оспівування Тона москвознавець Колодний не забув і про невдячного вихованця Петербурзької Академії мистецтв Шевченка, який посмів «метнуть стрелу в голову нового кафедрального собора». Колодний напучує: «Сравнивать Храм надо не с купчихой, а со строем богатырей в золочённых шлемах, или с крепостью из пяти башен».

Смішно, але Шевченка й досі намагаються повчати, як треба було йому думати про московські штуки...

До нас в науку! ми навчим,
Почому хліб і сіль почім!

Великий поет і художник був абсолютно вільний у своїх уподобаннях і оцінках як у Москві, так і в Києві. Скажімо, за словами Михайла Чалого, «єдина на той час скульптурна краса нашого

¹ Москва 850 лет. Том I. М., 1996. С. 300.

Кисва — пам'ятник св. Володимира, твір барона Клодта, нашому нимогливому художнику дуже не подобалась».

Насамкінець, нагадаю, що Костянтин Тон був ректором Петербурзької Академії мистецтв, коли 31 жовтня 1860 року Шевченкові дали звання академіка. В цей день Тарас Григорович зробив дарчий напис на «Кобзарі» в перекладі російських поетів його дружини: «Елене Ивановне Тон. Искренний Тарас Шевченко. 31 октября 1860.».

«Світла мало, дзвону багато...»

У пасхальну ніч з 22 на 23 березня Тарас Григорович один відвідав великодню службу в Кремлі і записав у щоденнику: «Если бы я ничего не слышал прежде об этом византийско-староверском торжестве, то, может быть, оно бы на меня и произвело какое-нибудь впечатление, теперь же равно никакого. Свету мало, звону много, крестный ход, точно виземский пряник, движется в толпе. Отсутствие малейшей гармонии и ни тени изящного. И до которых пор продлится эта японская комедия?»

В 3 часа возвратился домой и до 9 часов утра спал сном праведника».

Передусім, коротко про російську традицію хресних ходів. Ось що писав ще в ХІХ столітті москвознавець Г. Георгієвський у книзі «Праздничные службы и церковные торжества в старой Москве»:

«В России крестные ходы были приняты от греческой церкви и существовали на всём пространстве её истории. Сама церковная история русская начинается крестным ходом на Днепре для крещения киевлян... Кроме постоянных и общецерковных каковы: в Пасху, Богоявление, 1 августа — на Руси много было крестных ходов случайных, вызванных различными обстоятельствами её исторической жизни. Особенное развитие получили они в московский период русской истории, с особою торжественностью и особым великолепием совершались они в Москве при патриархах и царях всяя России» (Виділено мною. — В. М.).

Пасхальна служба і пасхальний хресний хід історично залишалися подією для всієї Москви. Пасхальна заутреня в Москві оспівувалася постами. Олексій Хомяков у вірші «Кремлёвская заутреня на Пасху» писав:

В безмолвии, под ризою nocturno,
Москва ждала, и час святой настал:
И мощный звон промчался над землею,
И воздух весь затрепетал.

Певучие серебряные громы
Сказали весть святого торжества,
И, слыша глас, её душе знакомый
Подвинулася великая Москва.

В прозі про пасхальний дзвін Івана Великого також писали високим стилем: «Но всех величественнее и торжественнее звон на Светлое Христово Воскресенье. Посреди таинственной тишины сей многоглагольной ночи с высоты Ивана Великого, будто из глубины неба, раздаётся первый звук благовеста — веший, как бы зов архангельской трубы, возглашающей общее воскресение...»¹

Опівнічний благовіст до пасхальної заутрені узаконив митрополит Московський Філарет, який у березні 1849 року наказав усім московським церквам перший удар дзвону Івана Великого «послухати в мовчанні, а з другого починати благовіст». За вказівкою митрополита Філарета в день Святої Паски було заведено до утрені благовістити опівночі, а до літургії — о 6 годині ранку.

Бодянський неодноразово згадував у своєму щоденнику митрополита Московського і Коломенського Філарета (в миру Василь Дроздов), якого незмінно називав Владикою. Скажімо, 17 березня 1854 року Бодянський занотував, що Філарет передав цареві благодійні гроші. «Говорят также, что Московский митрополит представил Государю от себя приношение в 50 тысяч серебром, и Государь отвечал собственноручно на представлении Синода: „Благодарить, а пожертвованное употребить на возобновление храмов Божьих в земле наших соплеменников и единоверцев, или же храма Софийского, когда, даст Бог, возьмем Царьград“. Прибавляют, что копия с этого находится у самого Владыки, который многим показывал ее». Іншого разу, 21 березня 1856 року, Бодянський скрупульозно записав історію, яку розповів староста Успенського собору Іван Смирнов: «На Масляной был я у нашего Владыки и на вопрос о здоровье всей семьи сказал ему, что все доктора уж отказались от моей несчастной. „А ты лучше прибегни к духовному врачу“, — отвечал он мне; я тут ну его просить помолиться о страждущей, и он обещался, говоря, что эта болезнь скорее всего от духовного врачества может пройти. Что же? Прихожу я в четверг на 1-й неделе Великого поста... и сам не верю себе: жена моя, говорят мне, выздоровела вдруг, к удивлению всех <...> Я отправился к Владыке благодарить его. „Не я, но

¹ Сучасні москвознавці вважають, що «в цей момент відчуття єдності росіян у всій країні було прекрасне, урочисте й надзвичайно потрібне <...> Весь російський народ почував непохитість своєї віри, сили...» (Татьяна Бирюкова. В Москве-миутшке при царе-батюшке. — М.: Астрель, 2007. С. 263).

Бог послал ей это. Его-то должны мы благодарить... — „Да, умеет молиться. — сказали соборяне. — Не раз уже слышим мы об этом от него“. А один прибавил: „Святой муж и великий постник. С понедельника до четверга на 1-й неделе Великого поста ничего не ест, кроме просфоры, и не пьет, кроме чашки чаю“¹.

Назбиравши чимало переконливих свідчень на користь великого і світлого релігійного свята в Москві, довго шукав конкретний опис пасхальної ночі саме в Кремлі з тим, щоб подивитися на неї очима московського очевидця. Цікаві штрихи несподівано знайшов у щоденнику Аполлона Мокрицького, який у пасхальні дні 1839 року записав: «...пошёл к Брюллову, он уже проснулся, рассказывал мне, что хотел смотреть процессию в Казанский собор, да проспал по милости Шевченки. Тут он припомнил московские церковные церемонии в эту ночь, презабавно рассказывал все, что происходит. Попы серебряные, попы золотые, в набалдашниках. Освещение необыкновенное, стрельба из пушек, гул колоколов, рев колокола на Иване Великом. Крик, туш, давка, стук экипажей и проч.»

Це — погляд художника. Тепер — дослівна розповідь московського купця Івана Слонова:

«В Москве церковные празднества справляются, как нигде, с большой торжественностью и великолепием, из них особенно выделяется ночь на Светлое Христово Воскресение в московском Кремле; она представляет дивную, очаровательную картину. Вечером, в Великую субботу, в магазинах и лавках стихает предпраздничная суета, только в булочных и кондитерских продолжается горячая работа по выдаче ранее заказанных пасох и куличей. Уличное движение становится все тише и тише, и к 10 часам вечера оно совершенно стихает, но не надолго.

В 11 часов опять улицы быстро оживают, на них появляются в праздничных одеждах обыватели, направляющиеся в храмы у Светлой заутрене, из них многие спешат попасть в Кремль, площадь коего к 11 часам представляет целое море человеческих голов. Среди толпы встречается много людей других вероисповеданий, а также иностранцев, приезжающих в Москву специально для того, чтобы видеть в Кремле эту Святую ночь. Все с нетерпением ждут первого удара в царь-колокол. В половине двенадцатого начинают освещать разноцветными шкаликами колокольню Ивана Великого, ограду и стену соборов. В то же самое время внизу расстилающееся на громадном пространстве Замоскворечье представляет волшебную картину: на фоне темной ночи там красиво и ярко

¹ Бодянский О. М. Дневник. 1852–1857. С. 121, 195.

вырисовываются многочисленные силуэты иллюминированных церквей; при этом во многих местах пускают ракеты и жгут бенгальские огни. Тем временем стрелка на часах Спасской башни приближается к 12 часам.

На колокольне Ивана Великого мелькают движущиеся огоньки — это готовятся к первому удару, за который в прежнее время купцы-любители платили звонарям по 25 и 50 рублей. Но вот на Иване Великом загудел царь-колокол, и вслед за ним по Москве быстро полились густой волной звуки колоколов всех московских сорока сороков. Народ, находящийся в Кремле, обнажает головы, зажигает свечи и христосуется.

В это время из Успенского собора выходит крестный ход во главе с московским митрополитом; раздается радостная песнь: «Христос Воскресе», ей вторит красный звон всех кремлевских колоколов и пальба из орудий с Тайницкой башни — все сливается в один победный, ликующий звук, производящий на присутствующих сильное и неизгладимое впечатление.

Тот, кто раз видел Святую ночь в московском Кремле, никогда ее не забудет»¹ (Виділено мною. — В. М.).

Отже, Москва щиро захоплювалася величною і незабутньою пасхальною службою в Кремлі, люди натовпами йшли в Успенський собор, де правило службу вище духовенство, рвалися на православне видовище, на пасхальний хресний хід, прагнули саме в цей день послухати соборний дзвін, а Шевченко теж пішов і... розчарувався! Як це зрозуміти і пояснити?

За радянських часів відповідь диктувалася «безбожним атеїстичним світоглядом»: «Недовго Шевченко міг покладати якісь надії на впорядкування життя, на знищення визиску з допомогою релігії. Скоро він переконався у тому, що офіційні представники релігії є звичайні собі чи новники, що культ релігійний є така ж сама казенщина, як і які-небудь паради Миколи I <...> Загалом Шевченко добре визначив місце релігії в системі пригноблення народу. Усі ланки послідовного революційного матеріалістичного світогляду було зв'язано до кінця»². Втім, зауважу, що в «Біографії» поета (1984) було знайдено виражені й доволі точні слова: «У записках Шевченка московського періоду виразно виступає ненависть до релігійних забобонів, до культових християнських церемоній».

¹ Слонов И. А. Из жизни торговой Москвы. С. 149–151.

² Шевченко Т. Повна збірка творів. Поезії (Кобзар). — К.: Сяйво, 1927 (К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003). С. 23.

В рамках нашої книги немає можливості заглиблюватися в проблему Бога, релігії та церкви в житті і творчості Шевченка, але хотів би порадити моєму читачеві звернутися до ґрунтовної і мудрої статті Івана Дзюби на цю тему¹, що згодом увійшла до його книги «Тарас Шевченко»². Висловлю лише деякі свої міркування, пов'язані з наведеними рядками Шевченка в щоденнику. На мій погляд, маємо справу з емоційною реакцією глибоко віруючої людини, роздратованої самою формою релігійного обряду. Адже, Шевченко відправився в Кремль на пасхальну службу не як упереджений споглядач і, тим паче, ненависник релігії, навпаки — він готувався до важливого й прекрасного «нічного кремлівського торжества». Згадаймо: «Для человека-материалиста, которому Бог отказал в святом, радостном чувстве понимания Его благодати, Его нетленной красоты, для такого получеловека, всякая теория прекрасного ничего больше, как пустая болтовня». Проте шира віра в Бога та його воскресіння (перші два слова, які наступного ранку Шевченко написав у щоденнику: «Христос воскрес!») уже вкотре не збіглися з його розумінням естетики такого справді великого свята.

Що дратує поета? «Света мало, звона много»,³ та й хресний хід рухається в натовпі, ніби «вяземский пряник». Яке знання Шевченком тодішньої московської мови! Сучасник поета москвознавець Павло Вістенгоф згадує пряники з міста Вязьми, як типові купецькі ласощі. Вислів «вяземские пряники» увійшов до лінгво-енциклопедичного словника Володимира Єлістратова «Язык старой Москвы». Тільки знову, на жаль, без посилання на великого українського поета, який єдиний вжив його як образіву й вражаючу метафору. Йшлося про пряник, від якого в роті залишається відчуття терпкості, стягування, в'язкості...

Одним словом, «отсутствие малейшей гармонии и ни тени изящного». Враження таке, що Шевченко сприйняв великодню відправу не як релігійне торжество, а, скоріше, як ритуально-соціальний фарс («японську комедію»). До речі, запис у щоденнику по духу нагадує рядки з комедії «Сон»:

¹ Дзюба І. Бог, релігія, церква в житті і творчості Шевченка. — Тарас Шевченко і народна культура. Збірник праць міжнародної (35-ї) наукової Шевченківської конференції. 20–22 квітня 2004 року. Черкаси: Брама — Україна, 2004. С. 150–169.

² Дзюба І. Тарас Шевченко. С. 631–655. — К.: Видавничий дім «Альтернатива», 2005. Див. також: Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). Релігійність Тараса Шевченка. В кн. Тарас Шевченко. С. 168–284.

³ Згадалося, що поетів друг Михайло Шепкін якось сказав з іншого приводу: «Много шума, мыслей мало, чувства ни капли!»

І зробився
 Я знову незримий
 Та Я пропхався у палати.
 Боже мій єдиний!!
 Так от де рай! Уже нашо
 Золотом обліті
 Блюдолізи...

 За богами — панства, панства
 В сребрі та златі,
 Мов кабани годовані
 Пикаті, пузаті!..

В цьому контексті згадуються також Шевченкові рядки з 1858 р.: «А панство буде колахать, храми, палати муровать...» Не випадково храми й палати поет ставить поруч, а Бог небесний не перетинається у нього з богами земними «в сребрі та златі». Навпаки, останніх чекає дорога «до суду Божого страшного!» Як це не схоже на милостиве сприйняття того ж Владики Філарета професором Бодянським!

Кремлівське «візантіїство», яким Шевченко назвав ідеологію та богослужіння офіційної російської православної церкви, асоціюється з помпезним виходом «високого, сердитого» царя й «цариці-небоги» в комедії «Сон». Ще Степан Смаль-Стоцький писав: «...не з правдивим Богом веде він війну, не проти Христа підіймає Шевченко бунт, а проти сфальшованого, лицемірного християнства, що сталося посміховищем науки Христової, проти урядової російської церкви... проти візантіїства, проти „візантійського Саваофа“...»

Восплич, пророче Сине Божий!
 І о князях, і о вельможах,
 І о царях отих. І рід:
 Нашо та сука, ваша мати,
 Зо львами кліщилась, шенята?
 І добувала вас, тихих?
 І множила ваш род проклятий?

Має рацію Іван Дзюба, який наголошує, що православ'я офіційного гатунку, яке стало казенною, насильною релігією, слухняною службою влади, символом облудності режиму, відштовхувало Шевченка. «Самі слова «православ'я», «православний» він уживає не як ідентифікацію своєї віри, а здебільше з негативним емоційним забарвленням — порядком саркастичної інтерпретації офіційної фразеології». Пам'ятатимемо також, що на ставлення поета до православ'я впливало глибоке розуміння ним тієї непривабливої ролі, яку відводив церкві царизм у своїй політиці русифікації України та інших народів.

Недавній царський засланець не побачив і не відчув у пишній «візантійсько-старовірській» службі справжнього Бога, того Бога, в якого глибоко вірив.

Чи Бог бачить із-за хмари
Наші сльози, горе?
Може, Я бачить, та помага,
Як і оті гори
Предковічні, що политі
Кров'ю людською!..
Душе моя убогая!
Лишенько з тобою.
Уп'ємося отрутою,
В кризі ляжем спати,
Пошлем думу аж до Бога,
Його розпитати,
Чи довго ще на сім світі
Катам панувати??

Це поетове питання здається мені чимось подібним до того, яке зустрічаємо в Шевченковому щоденнику: «І до яких пір продовжиться ця японська комедія?» Іван Дзюба зазначає: «В моральних заповідях християнства відображене загальнолюдське моральне начало, і Шевченко з нього виходить. Але йому боліла невідповідність соціальної та життєвської практики панства цим моральним началам; він говорить про те, що християнство стало панству всього лиш зручним прикриттям для експлуатації народу та знущань із нього...»

Отже, вихлюпнулося в той день те, що давно наболіло й нуртувало в душі — глибинне відчуття поверховості, надуманості, фальші, багатьох релігійних обрядів і людських учинків у православному декорі. Якщо уважно читати щоденник Шевченка після заслання, то можна знайти чимало конкретних випадків, які не тільки попереджують про можливість подібного емоційного вибуху, але й пояснюють його. Шевченко сам описує реальні ситуації, що відштовхують його від церкви (не від віри в Бога!), і сам зізнається: «У мене не хватило духу перекреститися и войти в церковь». Скажімо, можна згадати різкий і навряд чи справедливий поетовий відгук на переклад Володимиром Далем «Апокаліпсиса», прочитаний Шевченком наприкінці 1857 року: «Читая подлинник, т.е. славянский перевод Апокалипсиса, приходит в голову, что апостол писал это Откровение для своих неопитов известными им иносказаниями, с целью скрыть настоящий смысл проповеди от своих приставов. А может быть, и с целью более материальною, чтобы они (пристава) подумали, что старик рехнулся, порет дичь, и скорее освободили бы его из заточения. Послед-

нее предположение мне кажется правдоподобнее. С какою же целью такой умный человек, как Владимир Иванович, переносил и толковал эту аллегорическую чепуху? Не понимаю».

Для великого поета Бог не був суголосним з деякими релігійними обрядами та виявами віри, з царським духовенством, з попами... Пам'ятасте в «Неофітах»?

Моліться Богові одному,
Моліться правді на землі,
А більше на землі нікому
Не поклоніться. Все брехня —
Попа й шари...

У Бодянського було навпаки, скажімо, цар і митрополит — єдині й практично непогрішні. У вересні 1855 року він розчулено розповідав у щоденнику, як Філарет у Троїце-Сергіївій лаврі підніс цареві ікону з образом преподобного Сергія: «Государь, принимая и лобзая его, почти навзрыд плакал».

За місяць до Великодньої служби Шевченко зайшов до Преображенського собору в Нижньогородському кремлі, щоб послухати архієрейських півчих. І що? «В архиерейской службе с её обстановкою и вообще в декорации мне показалось что-то тибетское или японское. И при этой кукольной комедии читается Евангелие. Самое подлое противуречие». Або ще. 27 вересня 1857 року Шевченко зробив у щоденнику такий запис: «Проходя мимо церкви святого Георгия и видя, что двери церкви растворены, я вошёл в притвор и в ужасе остановился. Меня поразило какое-то безобразное чудовище, нарисованное на трехаршинной круглой доске. Сначала я подумал, что это индийский Ману или Вешну¹ заблудил в христианское капище полакомиться ладаном и деревянным маслом. Я хотел войти в самую церковь, как двери растворились и вышла пышно, франтовски разодетая барыня, уже не совсем свежая, и, обратясь к нарисованному чудовищу, три раза набожно и кокетливо перекрестилась и вышла. Лицмерка! Идолопоклонница! И наверное блядь».

Навряд чи випадкова «панія» заслуговувала такої нещадної оцінки та й ширість її релігійної віри ставити під сумнів, очевидно, не було жодних підстав. Але це виразне й конкретне поєднання роздратування найменшим, на його погляд, лицемірством і неестетичністю, поверховістю і неширістю в релігійному світі багато чого говорить і про його різку негативну реакцію на великодню службу в Кремлі. Марієта Шагініян, яка напрочуд тонко й глибо-

¹ За індійською філософією Ману є родоначальником людства; Вешну (Вішну) — один із трьох головних богів релігії індуїзму.

ко відчувала душевний стан поета, писала: «Он высмеивал всё истончённое, бесплотное, смакующее религиозный сюжет, всё чисто формальное, декоративное, всей здоровой силой своего таланта, всем верным классовым инстинктом восстаивая против ненавистной ему экзотики, за реализм». Цікава й глибока думка, хоч і затиснута в прокрустове ложе твердження про те, що Тарас Шевченко був реалістом (в соціалістичному розумінні слова) і нестерпно йшов до «матеріалістичного світогляду».

Насправді, віра в Бога була частиною Шевченкового генетичного коду. З цією вірою було нерозривно пов'язано все Шевченкове світосприйняття: «Для человека-материалиста, которому Бог отказал в святом, радостном чувстве понимания Его благодати, Его нетленной красоты, для такого получеловека всякая теория прекрасного ничего больше, как пустая болтовня». Саме тому кремлівський церковний антураж сприймався віруючим поетом, як несумісний з Євангелією. В декоративно-ляльковій, як йому здавалося, обстановці неможливо читати тексти про земне життя Ісуса Христа та його жертву в ім'я людей. Найпідліше протиріччя!

За кого ж ти розп'явся,
Христе, сине Божий?
За нас добрих, чи за слово
Істини... чи, може,
Щоб ми з тебе насміялись?
Воно ж так і сталося.
Храми, каплиці, і ікони,
І ставники. І мірри дим,
І перед образом твоїм
Неутомленне поклони.

«Віруй! І віра врятує тебе», — це Шевченкові слова. І ще: «Милосердний Бог — моя нетлінная надія». Проте поет не ставив в один ряд Бога й богослужіння російської православної церкви, релігію та її офіційних представників. Якимось записав у щоденнику в Новопетровському укріпленні з приводу того, що самовбивцю поховали без церковного обряду: «Религия христианская, как нежная мать, не отвергает даже и преступных детей своих, за всех молится и всем прощает. А представители этой кроткой, любящей религии отвергают именно тех, за которых должны бы молиться. Где же любовь, завешанная нам на кресте нашим Спасителем-Человесколюбцем?»

Іван Дзюба відзначає, що Шевченка особливо обурює заборона або витіснення поетичних і гуманних народних звичаїв, хай і «язичницьких» своїм походженням, але цілком узгодливих з християнством своєю людяністю. Поет не любив московське

попівство не лише за похмурий рабський дух «візантійщини», а й за обскурантизм і тримання народу в духовній темряві та неволі. Шевченко ніколи не плував і не поєднував релігійну ідею і богословіє з церковнослужителями.

Що стосується Бодянського, то за глибиною й гостротою соціального сприйняття релігії та церковного богослужіння, культових християнських церемоній професор не йшов у порівняння з поетом, і, скоріше за все, в ту великодню ніч вони не почувалися б комфортно, коли б були в Кремлі разом. Кремлівську службу Бодянський скоріше за все побачив би очима Льва Толстого, який, відвідавши кремлівський храм водночас із Шевченком, записав у щоденнику: «Пошёл... на площадь в Кремль. Глазеющий народ. Зашёл в церковь. Хорошо. Христос Воскресе!»

«Поїхали до Забеліна»

Та повернемося до Івана Єгоровича Забеліна (1820–1908), якого Шевченко з Щепкіним відвідали 21 березня 1858 року. Можливо, саме Бодянський, у якого Тарас Григорович був 18 березня, порадив йому познайомитися з Іваном Забеліним. Втім, Забеліна також добре знали Михайло Щепкін і його сини. Вважаючи себе вихідцем із «сфери інтересів мужицьких», Забелін наприкінці 40-х років увійшов до кола московських інтелектуалів, яких називав «сферою передових людей суспільства»: Щепкіни, Іван Бабст, Євген Корш, Микола Кетчер, Іван Крузе, Олександр Станкевич, Борис Чичерін та ін. Це були люди, з якими в Москві познайомився Шевченко. В щоденнику Забеліна не раз читаємо: «Приехали от Щепкина, звали обедать»; «Обедал у Щепкина»; «Обед у Щепкина»...

Шевченко помилявся, вважаючи, що на час його приїзду Забелін працював в Оружейній палаті. Насправді це було в 1837–1852 рр., і, до речі, в 1848 р. він опублікував збірник документів: «Малороссийская переписка, хранящаяся в Московской оружейной палате, открытая соревнователем Императорского общества истории и древностей российских при Московском университете Иваном Забелиным». У збірнику містилися понад 20 невідомих архівних документів 1653–1658 рр., у тому числі кілька листів Богдана Хмельницького і всього Війська запорізького та писаря Війська запорізького Івана Виговського до патріарха Московського і Всієї Русі Никона, переклади листів великого гетьмана литовського Радзивілла Януша, трансільвансь-

кого князя Дьєрдя Ракоці, кримського хана до гетьмана Богдана Хмельницького та ін¹.

Характерно, що до друку цей збірник підписав Осип Бодяньський. На той час молодий Іван Забелін активно писав Бодяньському, передусім, з приводу публікацій відібраних ним документів у «Чтениях» або звертався з іншими проханнями до секретаря Товариства історії і старожитностей російських. Скажімо, в листі від 18 грудня 1847 року читаємо: «Кстати, утруждаю вас всепокорнейшею моею просьбою: мне необходимо нужно попользоваться некоторыми рукописными и печатными книгами библиотеки Общества. Обратившись к библиотекарю... я получил ответ, что ревнователь не имеет права брать что-либо из библиотеки. Всепокорнейшая моя просьба к нам в том и состоит, чтобы вы не отказали мне в исходатайствовании этого права у общества. С истинным почтением и совершенною преданностью имею честь быть Милостивый государь вашим покорнейшим слугою И. Забелин»².

Історику й археологу, знавцеві Москви Івану Забеліну було тоді 38 років, і хоча Шевченко народився всього на шість років раніше, виглядав набагато старшим. Тарасу Григоровичу залишилося жити всього три роки, а Забеліну — півстоліття.

Чесно кажучи, запис Шевченка про те, що вчений жив у бібліотечі, спочатку здався мені неточним, адже бібліофіл і книжник Іван Забелін міг обжитися в бібліотечі, як удома, а Шевченко сприйняти це його постійним помешканням. У кількох адресних книгах Москви, в тому числі за 1857 рік, давалася конкретна адреса Забеліна: «Забелин Иван Егор., К. Рег., Преч. ч., у Покрова, в Денежн. пер. д. Дворцов. Конторы». Тобто, колезький реєстратор Іван Єгорович Забелін жив на Арбаті, в Пречистенській ділянці, в Денежному провулку, біля церкви Покрови Пресвятої Богородиці в будинку Московської двірської контори, де працював довгий час помічником архіваріуса та архіваріусом. Московська двірська контора існувала в 1831–1886 рр. і завідувала всіма будівлями в Кремлі, імператорськими палацами в Москві і в Підмосков'ї та землями, садами, оранжереями, що до них відносилися. В її віданні знаходилася також Оружейна палата Кремля. До складу Московської двірцевої контори входив архів, у якому

¹ За радянських часів у третьому томі збірника документів і матеріалів «Воссоєдинение Украины с Россией» було вміщено два документи з цієї збірки — листи Богдана Хмельницького до патріарха Нікона від 9 і 12 серпня 1653 року.

² ВР ЛЛ, ф. 99, од. зб. 100, арк. 85.

³ В Росії — цивільний чин 10-го класу. Особи, що його мали, займали нижчі керівні посади.

працювали архіваріус з помічником; вони зберігали документи, в тому числі закони й статuti, книги і т.ін., складали реєстри і систематичні описи. На доручення контори вони також готували документальні довідки, робили виписки зі справ і т.д.

Будинок, у якому жив Забелін, знаходився на розі Денежного і Великого Левшинського провулків (нині — № 1/8); в 1835 р. його придбала Московська двірська контора для квартир своїх службовців. У цьому будинку нерідко бував Осип Бодянський, бо в ньому жили його знайомі Олександр Вельтман, Сергій Соловйов та інші відомі москвичі. Будинок було зведено на початку ХІХ століття в класичному стилі, й нині вирішував архітектурне завдання — візуально закріплював ріг двох провулків.

Ретельність, з якою вів Шевченко щоденник у Москві, спонукала мене до повного вияснення цього питання. Виявилось, що Тарас Григорович був точний. Забелін мав таке постійне помешкання за адресою, названою поетом, — біля Красних воріт. В «Книге адресов жителей Москвы» К. Ністрема за 1858 р. адреса Забеліна називається двічі (як архіваріуса Московської дворцової контори і як редактора «Губернських відомостей»): «Забелин, Ив. Егор., Тит. Сов., в Запас. Дв. у Красных ворот». Тобто Забелін Іван Єгорович, титулярний радник, у Запасному палаці біля Красних воріт. Це великий будинок на розі Земляного валу і Нової Басманної вулиці біля Красних воріт, що входив до відання Московської двірської контори, в ньому й знаходився архів контори, в якому працював Забелін, а також «квартири посадових осіб», в одній з них, наповненій книгами, і жив архіваріус (вул. Нова Басманна, 2, перебудований; тепер на розі Нової Басманної та Садової знаходиться Міністерство шляхів).

На час знайомства з Шевченком самоук Іван Забелін уже мав репутацію серйозного дослідника і був автором понад 40 публікацій (усього науковий доробок вченого складає понад 200 книг і статей). За словами Бориса Чичеріна, «це був справжній московський самородок, цілісна, міцна і здорова руська натура». Незадовго до зустрічі з Шевченком, у 1857 р. Забелін, якого стала обтяжувати чиновницька посада, з радістю дав згоду на роботу в Імператорській археологічній комісії, очолюваній добрим знайомим Бодянського, графом Строгановим, що контролювала всі археологічні розкопки в країні. В нещодавно вперше виданих щоденниках Забелін про це записав так: «30 декабря <...> Граф Строганов пригласил меня в этот день... Где вы, Забелин, служите. Первый вопрос. — В Дворцовой конторе архивариусом — должность не релье-

¹ О запасном дворце в Москве // Русский архив. 1897. № 2. С. 328–329.

ефная, но покойная и даёт возможность заниматься. — Ведь вы ещё преподаёте в межевом институте? Государь мне поручил всю археологическую часть <...> Я хочу составить Комиссию. Вы не откажетесь? — Помилуйте, ваше сиятельство, вы меня осчастливили...»

При переводі в Археологічну комісію в атестації на чиновника зазначалося: «И. Забелин во все время служения своего в ведомстве Дворцовой канцелярии при отличном поведении, постоянно оказывал примерное усердие и неутомимую деятельность по службе». Справді, в 1856 р. Забеліна було нагороджено бронзовою медаллю в пам'ять війни 1853—1856 рр. і коронаційною медаллю. Як і українець Осип Бодяньський, росіянин Іван Забелін був талановитим, успішним і вірним підданим російської корони; їх доля нічим не нагадувала Шевченкову, але будемо шанувати й поважати цих істориків так, як і Тарас Григорович.

В Археологічній комісії Забеліну було доручено розкопки курганів у Малоросії. В травні 1861 року вчений записав у щоденнику: «Итак, курган есть тайна-могила. Каждая могила есть тайна, она тем и интересует. И она даже внешне это выражает <...> Малоросс скоро почувствовал родственную связь своего сердца с могилою. Он воспел её в песнях <...> Он олицетворил её. „Ой, у поли могила с ветром говорила“». Ніхто не оспівував козацькі могили краще за Шевченка... В щоденнику Забеліна зустрівся мені й такий «український сюжет». У січні 1860 року він обідав з Олександром Пипініним у Миколи Чернишевського (обох знав Шевченко): «Разговаривали о государственности и народности, о принципах соловьевой истории и костомаровских лекциях. Я сказал, что у Костомарова взгляд казачий. Чернышевский отстаивал казачество как элемент, погибший от самодержавия». І ще зафіксоване спостереження Забеліна: «В Киевской губернии у крестьян рубашки — на груди м е р е ж е н». Український сегмент наукових інтересів Івана Забеліна було відзначено вшануванням його в 1871 р. ступенем доктора історії Київського університету.

Забелін — один із організаторів і фактичний керівник Історичного музею. Саме цьому музеєві було передано всі колекції Забеліна, стародруки та його рукописи, а понад десять тисяч книг із особистої бібліотеки знаходяться тепер у Державній публічній історичній бібліотеці Росії. Чимало з них, з екслібрисом «Библиотека Ивана Егоровича Забелина», використовувалися в роботі над цією книгою. Крім того, іменем Забеліна були

¹ В 1853—1857 рр. Забелін читав історію і археологію межевої справи в Константинівському межевому інституті.

позначені «Чтения», випущені Бодянським, із якими я працював.

Дізнавшись про вихід у світ щоденника і записних книжок Забеліна, відразу кинувся переглядати їх. Проте, на жаль, ім'я Шевченка в цих документах не згадувалося. Що стосується 1858 р., то Забелін зробив у щоденнику лише один запис якраз незадовго до зустрічі з Шевченком: «С 17 на 18 января, с пятницы на субботу заболел сильно и опасно воспалением лёгких и теперь 10 февраля еще не схожу с постели»¹. В хворобливому стані Забелін був і під час зустрічі з Шевченком, що той помітив і відзначив у щоденнику. Привертає увагу постова тактовність: він не насмілювався турбувати Забеліна, хоч, напевне, сподівався разом з ним подивитися Оружейну палату, яку було збудовано в 1849–1851 рр., коли Шевченко перебував на засланні. Разом з тим, зустріч з істориком наводить на думку про те, що Бодянський чи Щепкін або хтось із їхнього оточення, могли розповісти Шевченкові про згадану вже публікацію Забеліним документів з доби Богдана Хмельницького, чим поет постійно цікавився. Шевченко також мав, очевидно, інформацію про те, що молодий учений досліджував історію Москви.

Зокрема, друзі Забеліна знали, що в 1855 р. його було нагороджено великою княгинею Оленою Павлівною діамантовим перснем зі смарагдами за створення проекту огляду історії московської старовини та історичного пояснення плану Москви. «Вы хорошо знаете Москву и её старину», — зауважила при першій зустрічі княгиня. — «Не смею о себе ничего говорить, а могу только сказать, что я давно уже занимаюсь русской стариною, а так как старина в Москве, то знаю и Москву», — з гідністю відповів учений. Нагадаю, до речі, що саме Забеліну належить капітальна праця «История города Москвы», написана на доручення Московської міської думи у 80–90-х рр. XIX століття. Між іншим, найперше з такою пропозицією до нього прийшов Митрофан Щепкін, знайомий Бодянського. 5 листопада 1879 року Забелін записав у щоденнику: «Были у меня Митрофан Павлович Щепкин и Николай Александрович Найдёнов (Купец, фабрикант, гласный мѣской думы. — В. М.) с предложением заняться историей Москвы».

Цікаво, що невдовзі по смерті Бодянського, 1879 р., Забелін зайняв посаду голови Товариства історії і старожитностей російських, разом із Петром Бартеєвим він склав важливий

¹ Забелин И. Е. Дневники. Записные книжки. С. 37, 42, 56, 269.

«Список и указатель трудов, исследований и материалов, напечатанных в повременных изданиях Общества». Таким чином, Іван Забелін зафіксував в історичній пам'яті все, що видав Осип Бодянський в «Чтениях».

Тепер — про Красні ворота, біля яких жив Іван Забелін. У них, як і в Красній площі, одне походження — від слова «красний», тобто «красивий», «прекрасний». Дерев'яні ворота було побудовано як триумфальну арку на початку XVIII століття в зв'язку з перемогою Петра I в Полтавській битві, тобто пов'язані з багатостраждальною історією України. Після московських пожеж 1737 і 1748 рр. Красні ворота перебудовували. В 1753–1757 рр. архітектор Дмитро Ухтомський зводить кам'яні Красні ворота в стилі російського барокко. Після пожежі 1812 р. їх було відбудовано, а площу навколо розчищено від лавок і сараїв — вона стала однією з краших у Москві.

Красні ворота чудово гармоніювали з церквою Трьох Святи-телів, що знаходилася поруч із Запасним палацом, біля якого жив Забелін, і церквою Петра і Павла. Майже завжди на картинах художників, які малювали Красні ворота, на віддалі видно Сухарєву вежу. Як і Сухарєвка, Красні ворота були відомими всієї Росії.

Біля Красних воріт у свій час жив Сергій Аксаков, а в його будинку Віссаріон Белінський познайомився з Миколою Гоголем. Неповдалі у 1830–1840-х рр. племінниця поета Василя Жуковського, інтелектуалка Євдокія Єлагіна збирала літературний салон: «у Красных ворот, в республике, привольной науке» (Микола Языков). В цьому салоні бували Пушкін, Гоголь, Герцен, Огарьов, Чаадаєв та інші небайдужі Шевченкові люди. Треба також нагадати чи пояснити, що Василь Жуковський брав діяльну участь у звільненні Шевченка з кріпацтва. Саме портрет Жуковського намалював Карл Брюллов, і завдяки зусиллям Жуковського цей портрет було розіграно у царській родині, а на одержані гроші Шевченка в квітні 1838 року було викуплено з кріпацтва. Поет присвятив Жуковському поему «Катерина». З Євдокією Єлагіною, якій було вже майже 70 років, Шевченко зустрівся в Москві через чотири дні після візиту до Забеліна на званому обіді у Михайла Максимовича. Враження від цієї зустрічі з українським поетом Єлагіна висловила кількома словами: «Шевченко простой, добродушный, умной мужик...»

Як бачимо, Красні ворота пов'язані з іменем Шевченка й залишається лише дивуватися з того, що москвознавці про це не згадують. Утім — це найперше наша турбота.

«Поїхав я до Кошелева»

Ввечорі 25 березня, напередодні від'їзду з Москви, Шевченко відвідав разом із синами Сергія Аксакова Олександра Івановича Кошелева (1806–1883), який мешкав на вулиці Поварській. Це ще один випадок, коли Бодянський цілком міг бути в їхній компанії, бо Кошелева й братів Аксакових знав близько. Зокрема в щоденнику привертає увагу цікавий запис від 22 травня 1856 року: «Вечером у А. И. Кошелева. Он говорит, что, служа у Блудова¹, слышал от него самого, что многие из учреждений Екатерины обязаны началом тем проектам и разным соображениям, которые высказаны и даже написаны были созованными ею выборными людьми в Москву <...> Карамзин, отказавшись от написания «Истории» с Петра, указал на него Николаю I, и он (Блудов. — В. М.), получив приказание заняться тем, уже собирался уехать в Дерпт, выбранный им для своих учёных трудов; но переворот конца 1825 г. совершенно в другую сторону...»² Між іншим, характерний штрих до того, що саме цікавило Бодянського.

Кошелев приваблював Бодянського ще й тим, що брав активну участь у підготовці та проведенні реформи 1861 р., наполягав на тому, щоб при звільненні селян з кріпацтва їм дали землю. Він був редактором і видавцем слов'янофільського журналу «Русская беседа», що виходив у Москві в 1856–1860 рр. У роботі журналу брали активну участь Михайло Максимович, Іван Аксаков, тут співпрацювали українські письменники Данило Мордовець, Пантелеймон Куліш, Марко Вовчок та ін. В «Русской беседе» (1857, № 8) було надруковано рецензію на «Записки о Южной Руси» Куліша³, в якій високо оцінювалася поема Шевченка «Наймичка». На прохання Максимовича поет передав «Русской беседе» для публікації вірші «Садок вишневий коло хати...» і «Сон»

¹ Блудов Дмитро Михайлович (1785–1864) — граф, статс-секретар, з 1826 р. — товариш міністра народної освіти, з 1840 р. — головний управляючий II відділенням Власної Його Імператорської Величності канцелярії, в 1855–1864 рр. — президент Петербурзької Академії наук, з 1861 р. — голова Державного комітету і Комітету міністрів

² За рекомендацією Миколи Карамзіна Блудов працював діловодом у Верховній слідчій комісії в справі декабристів. В кінці 1820-х років за дорученням Миколи I розбирав архівні документи згаданих російських царів. У 1828–1830 рр. Кошелев служив під керівництвом Блудова в Головному управлінні духовних справ іноземних віросповідань.

³ В 1857 р. в «Русской беседе» був опублікований також історичний роман Куліша «Черная рада». Окреме видання «Чорної ради» українською мовою вийшло того ж року в Санкт-Петербурзі. Шевченко писав Кулішеві в грудні 1857 року: «Я її прочитав і в «Русській бесіді», і там вона добра, але по-нашому краще».

(«На паншині пшеницю жала...»), що були опубліковані в третьому номері журналу за 1859 р.

В «Алфавитном указателе к плану Арбатской части» знаходимо інформацію про домовласника «Кошелева Александр. Ив. Коллеж. Ассесора¹, на Поварской ул.». В «Книге адресов жителей Москвы» К. Ністрема Кошелев числився як начальник відділення Імператорського московського товариства сільського господарства, до речі, разом з ректором університету Альфонським. Адреса Кошелева тут називалася так: «Арбатская часть, на Поварской, собственный дом». На цьому місці тепер знаходиться будинок № 31, зведений у ХІХ столітті. Він розташований на розі Трубниковського провулка, який з'єднував Поварську з арбатським провулоччям, і від нього зовсім недалеко до Кудрінської площі. Таким чином остання адреса, яку відвідав Тарас Шевченко перед від'їздом з Москви, знаходилася на Старому Арбаті.

«Я зустрів теплу гостинність»

Підбиваючи підсумки Шевченкового перебування в Москві, згадав Льва Жемчужникова, який так писав про Шевченкову долю: «У кого в житті можна перелічити дні горя, у нього щасливі дні». На мій погляд, не буде перебільшенням сказати, що березневі дні 1858 року в Москві були для Шевченка щасливими. Вони стали яскравою концентрованою антитезою до тих сотень і тисяч страждених днів, які поет провів у засланні: «Нудьга, крий Мати Божа, яка нудьга сидить склавши руки, і так сидить дні, місяці і годн. О Господи, сохрани всякого чоловіка од такої живої смерті!»

Не менш страшним, гірким і болючим було відчуття покинутості, яке неминуче огортало Шевченка на засланні, страху, що його забули, не почують. Згадаймо пронизливі рядки:

Либонь, уже десяте літо,
Як людям дав я «Кобзаря»,
А їм неначе рот зашито,
Ніхто й не гавкає, не лайає
Неначе й не було мене

.....
Мій Боже милый! Як хотілось
Щоб хто-небудь мені сказав
Хоч слово мудре: щоб я знав,
Для кого я пишу? для чого?
За що я Україну люблю?

¹ Коллежский ассесор — в Росії цивільний чин 8-го класу. До 1845 р. давав спадкове дворянство, житим лише особисте.

Поет знав усі відповіді на ці питання. Проте він хотів підтвердження, і в Москві їх отримав.

В Москві буяло живе життя! І Шевченко, хоч і ненадовго, сповна занурився в нього, з щемливою радістю відчув, що поетична слава його, незважаючи на довгі роки відсутності в Першопрестольній, зростала. Саме в Москві Шевченко з особливою силою і на високому рівні «учених і літературних знаменитостей» відчув те, про що Максимович писав стосовно всієї дороги поета із заслання в Петербург: «Возвращение Шевченка, после 10-летней разлуки, приветствовала вся Украина и не-Украина истинным восторгом: на всём пути, от Астрахани до Петербурга, его встречали, как друга, все, без различия национальностей, знавшие его по сочинениям, или по слухам; все старались дать ему почувствовать, что разлука и 10-летнее молчание его ничуть не изменили ни уважения к нему, как человеку, ни любви и сочувствия, как к народному певцу». Цей важливий висновок підтвердив і перший біограф поета Василь Маслов: «...возвращение Шевченка в столицу было горячо приветствовано всеми, кто только знал его значение и судьбу. Не только друзья — Малороссы и многочисленные почитатели его таланта из Великороссов, но писатели и художники и вообще молодёжь спешили публично выразить Шевченку своё сочувствие и уважение. В этом радостном событии чествовались и самый факт освобождения, и личность поэта-художника».

Зустрічі та знайомства в Москві, безперечно, були важливими та знаковими для духовного космосу поета, який після заслання повертався до повноцінного життя, з насолодою вдихав інтелектуальне повітря. Він зачарував багатьох нових знайомих і не випадково в щоденнику поета 6 травня 1858 року занотовано, що його землячка, яка повернулася з Москви, «привезла мне три коробка поклонов от моих московских друзей». Напевне, траплялися випадки, коли за зовнішньою гостинністю і світською чемністю поет інтуїтивно вгадував людську нещирість і аристократичну зарозумілість. Далеко не всі люди, з якими Шевченко спілкувався в Москві, поділяли його погляди, і великий українець добре бачив і знав, що не з усіма йому по дорозі. Поет розумів, що часто-густо симпатії та інтерес до малоросійської теми висловлювалися людьми, які вважали Україну невід'ємною частиною Росії, а українців — російського народу. Таке ставлення до «малоросів» як органічної частини російського народу було в Шевченкові часи та й впродовж усього XIX століття офіційною позицією влади і переконанням більшості освічених росіян, у тому числі тих, з якими він зустрівся й познайомився в Москві. Ли-

ше генію було відкрито те, чого вони не розуміли чи не хотіли розуміти. Поет єдиний обігнав час, однозначно заявивши, що в росіян «народ і слово, і у нас народ і слово».

Для Шевченка було життєво важливо переконатися, що після десятиліття відірваності від цивілізації він стояв на рівні освіченості московських інтелектуалів, а широчінь його культурних інтересів, духовних запитів і, головне, творчий доробок та потужний потенціал українського поета вражали москвичів. Серед них він зустрів нових і справжніх друзів:

«В Москве более всего радовало меня то, что я встретил в просвещённых москвичах самое тёплое радушие лично ко мне и непритворное сочувствие к моей поэзии. Особенно в семействе С. Т. Аксакова».

Це були останні слова в щоденнику, що стосувалися щасливого московського березня. Краще не скажеш!

«Запакований у вагоні, покинув я гостинну Москву»

Про свій від'їзд із Москви Шевченко записав коротко:

«В 9-ть часов утра расстался я с Михайлом Семеновичем Щепкиным и с его семейством. Он уехал в Ярославль¹, а, я забравши свою мизерню, поехал к железной дороге и в 2-ва часа, закупoreнный в вагоне, оставил я гостеприимную Москву»².

Судячи з усього, від'їзд Шевченка з Москви прискорило ще й те, що Щепкін їхав на гастролі до Ярославля. Навіть вранці 26 березня Тарас Григорович, мабуть, підлаштувався під його відбуття з дому, бо ж виїхав за п'ять годин до потягу. Втім, згідно з правилами, на вокзал потрібно було приїхати не пізніше, як за годину до відправлення. До того ж, пасажир мав обов'язково пред'явити свій паспорт поліцейському чиновникові, який знаходився на вокзалі. Для вчорашнього заслання Шевченка це була нешвидка і неприємна процедура. Тільки після відмітки поліціанта він міг взяти квитка, який, між іншим, був тоді величезного розміру з позначенням усіх попутних станцій, а всього їх було 34. Речі треба було здати в багаж за півгодини до відходу поїзда. Серед речей

¹ 26 березня Щепкін виїхав з театром на гастролі. Його дружина Олена Щепкіна в той день писала синові в Самару: «Сейчас мы отца проводили и Шевченко. Отца выпроводили в Ярославль, а Шевченко в Петербург».

² Шевченко від'їжджав з єдиного тоді в Москві Миколаївського залізничного вокзалу, збудованого за проектом нелибого йому Костянтина Тона в 1844–1849 рр.

(«мізерії»), судячи з усього, були і книги, які Шевченко вислав із Нижнього Новгороду Щепкіну, тобто й праця Бодянського «О времени происхождения славянских письмен». Нагадаю, що 23 лютого Тарас Григорович писав артистові: «Посилаю тобі квитанцію із Контори транспортів, через котору я посилаю ящик з моїми книгами. Прийми його та нехай у тебе полежить де-небудь до якогось часу». Принаймні, відомо, що деякі книжки, одержані Шевченком на засланні, в Нижньому Новгороді та подаровані йому в Москві, були в нього і в Петербурзі й зберігалися до самої поетової смерті. Як би там не було, Максимович, з яким Шевченко домовився зустрітись у Щепкіних о 9 годині ранку, прибув приблизно в цей час, але поета вже не застав. Та Михайло Чалий помилявся, коли писав, що Максимович приїхав «шойно рушив поїзд». Насправді в той час Шевченко ще знаходився на вокзалі в Москві.

До речі, він гайнував час один. Щепкін ніяк не міг провести поета, Максимович — запізнився на зустріч. Із московських друзів єдиний Бодянський міг поїхати з ним на вокзал, але його не було з Шевченком. Не знав про час від'їзду? Маловірогідно. Може, все-таки, хворів? Рівно два тижні назад — 12 березня — Максимович писав Шевченкові, що Бодянський «за нездоров'єм не может ешё нигде быть дня два-три...» Проте хвороба могла прив'язати Бодянського й на довший час, улітку 1853 року він почувався так погано, що не виходив із дому майже місяць. В травні 1867 року по хворобі Бодянський не зміг узяти участь у Першому всеслов'янському з'їзді, що пройшов у Москві (!). Він приготував «Речь к славянам в Москве», яку потім опублікував у «Чтениях»¹, а в примітці було зауважено: «По болезни сочинителя не была сказана».

Траплялися й інші тривалі відсиджування вдома, скажімо, в 1874–1875 рр., як стало відомо з листа Бодянського до Погодіна (21 квітня 1875 року), він хворів майже півроку: «Я тоже с конца ноября только один раз выходил на свет Божий, да сегодня во второй». До того ж, Бодянський завжди боявся простудитися («днём при всём желании и осторожности невозможно избежать простуды»). В щоденниковому запису від 21 травня 1853 року він сам собі пояснював, чому напередодні не пішов, як завжди, ввечері до Шипова: «Потому что вчера был почти весь день дождь, а вечером довольно свежо». Що ж говорити про сльотавий березень 1858 року, коли можна було ще й промочити ноги в брудній каші з талого снігу...

¹ Бодянский О. Речь к славянам в Москве // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1867. Апрель–июнь. Книга вторая, 1867. С. 161–165.

Болянський бував на Петербурзькому, а з 1856 р. — Миколаївському дворі, користувався залізницею. Принаймні, з щоденника видно, що вже через рік після відкриття залізничного сполучення між Петербургом і Москвою, влітку 1852 року, він відвідав північну столицю: «исходил почти весь Петербург пешком, чтобы лучше познакомиться с его местностью, для чего собственно и прибыл в него». Тодішня назва залізниці — «чугунка» — зустрічається в щоденнику не один раз, є й вираз «препроводить на чугунку». Проте Шевченка в той день від'їзду ніхто не проводжав...

Тарас Григорович вперше користувався залізницею, будівництво якої розпочалося у 1843 р., тобто ще до першого приїзду поета в Москву, і завершилося в 1851 р. Першим серйозним підтвердженням закінчення будівництва стало перевезення 14–16 серпня з Петербурга в Москву на «чугунці» кількох батальйонів військовослужбовців. Вони їхали у вантажних вагонах і на відкритих платформах. Солдати сиділи на лавах рядами, спинами до паровоза, з гвинтівками, що стояли біля колін багнетами вгору. Їх обдувало вітром і порохом, трясло, палило іскрами, що хмарою сипалися з труби локомотива, який обпалювався дровами. Але ж набагато легше було терпіти це протягом доби, ніж простувати в Москву пішки декілька тижнів.

Тільки після вдалого випробовування поїздів з солдатами по новій дорозі проїхався Микола Й. Як повідомлялось, «императорский поезд отправился из С.-Петербурга 19-го августа в 4 часа утра и прибыл в Москву того же числа в 11 часов вечера».

Цар на власні очі переконався, що вздовж усієї залізниці довжиною понад 650 кілометрів на однаковій відстані один від одного, було побудовано сім кам'яних лінійних вокзалів: Любань, Мала Вішера, Окуловка, Бологое, Твер, Спірово і Клин. Кажуть, що подібних їм за досконалістю та красою не було тоді в усьому світі. Крім того, на всіх великих станціях було споруджено кам'яні локомотивні депо з великим скляним куполом зверху, подібні до сучасних будівель цирку. Ввійшовши в таке депо на станції Спірово, цар захоплено вигукнув: «Это пантеон, это храм!» В Петербурзі та Москві за проектом нелюбимого поетом Костянтина Тона було зведено два однакових вокзали.

Газети захопилися описами зустрічі царя на московському вокзалі. Наприклад, «Северная пчела» повідомляла: «В Москве народ спешил на встречу государя и его семейства, но общее движение направлялось не в ту сторону, куда обыкновенно выходила Москва навстречу своему монарху <...> Государю угодно было об-

¹ Вестник Европы. Журнал истории, политики, литературы, 1899. Т. 3. С. 120.

новить устроєнну по єго повелєнню, досєлє небывалує внутрї русскої землї дорогу».

Залїзниця з «громоносним локомотивом» (Шевченко) була тоді справді небувалим явищем, і перші поїзди зустрічали й проводжали натовпи людей. По Росії розійшовся вірш:

Там чугунная дорога,
Небывалая краса,
Это просто чудеса
В два пути чугунны шины,
По путям летят машины,
Не на тройках, на парах,
Посмотреть, так прямо страх.
Ну, признаться, господа,
Славны Питер и Москва.
До чего народ доходит —
Самовар в упряжке ходит!

Але невдовзі мандрівка залізницею стала звичною. Загальне число службовців та нижчих чинів, які її обслуговували, досягало 4,5 тис. чоловік, у тому числі півтори сотні інженерів. Як свідчить «Памятная книжка Главного общества российских железных дорог на 1859 год», на той час, коли Шевченко вперше користувався залізницею, там працювало більше як 50 паротягів для перевезення пасажирів і багажу та більше 30 вантажних. Залізниця перевозила тоді більше 1 млн. пасажирів за рік і користувалася великою популярністю. Поїздка в Москву або в Петербург залізницею, навіть з урахуванням певних незручностей, була незрівнянно комфортнішою та приємнішою, ніж подорож у кареті, діліжансі чи в пірнаючому з ями в яму візку, прикритому рогожею.

Шевченко давно вирішив для себе, що дорогу з Москви в Петербург подолає залізницею. Наступного дня після початку щоденника — 13 червня 1857 року — поет писав: «...из Москвы, помолившись Богу за Фультонову душу¹, через 22 часа и в Питер».

¹ Згадка про американця Роберта Фултона — винахідника пароплава — була помилковою. Певно, Шевченко мав на увазі винахідника паровоза Джорджа Стефенсона. Втім, очевидно, Фултон, котрий згадується в щоденнику двічі, розглядався Шевченком як живе уособлення практичного застосування сили пари не тільки на воді, але і на рейках. По дорозі з Астрахані в Нижній Новгород на пароплаві Шевченко висловив 27 серпня своє бачення технічного прогресу: «...Пароход в ночном погребальном покое мне представляется каким-то огромным, глухо ревущим чудовищем с раскрытой пастью, готовою проглотить помещиков-инквизиторов. Великий Фултон! И великий Ватт! Ваше молодое, не по дням, а по часам растущее дитя в скором времени пожрет кнуты, престолы и короны, а дипломатами и помещиками скоро закусит, побалуется, как школьник леденцом. То, что начали во Франции энциклопедисты, то довершит на всей планете ваше колоссальное гениальное дитя. Моё пророчество несомненно».

Очевидно, Шевченко володів інформацією про потяг у Петербург. Якщо в серпні 1851 року імператорський поїзд подолав відстань між двома столицями за 19 годин, то після відкриття регулярного руху на залізниці 1 листопада 1851 року поїзд прибув з Петербурга в Москву через 21 годину 45 хвилин. Московські газети повідомили тоді, що «на первое время будет отходить в день по одному поезду. Пассажиры приезжают за час, а багаж за два часа. Доезжают за 22 часа». Так що Шевченко вже давно мав точну інформацію, але насправді він провів у поїзді 30 годин, і це повністю відповідало тодішньому графіку руху. Як свідчила газета «Санкт-петербургские новости», потяг від'їздив з Москви о 14 год., а в Петербург прибував наступного дня о 20 год. Тобто, саме так, як зафіксував у щоденнику Шевченко. Слід додати, що між обома російськими столицями кожен день курсував ще й окремий поштовий потяг, котрий виїздив з Москви о 12 годині дня і прибував до Петербурга о 8 годині ранку, тобто знаходився в дорозі 20 годин, оскільки не робив зупинок як пасажирський потяг.

«З Москви, помолившись Богу, в Пітер»

Навіть після проходження всіх залізничних формальностей часу залишалось досить, і Тарас Григорович неспішно прогулювався вздовж потягу, з цікавістю розглядаючи його. Спереду пишався великий паровоз: труба в нього була довгою і тонкою з невеликим потовщенням унизу, як хомут, а колеса — величезні — в ріст високої людини, вони досягали середини локомотивного котла. Колеса такого розміру розвивали велику швидкість: що більше коло, то більшу відстань проходить паровоз при одному оберті колеса. В глухому куті стояв товарний паровоз, у нього зовсім інші — маленькі колеса, які можуть тягнути важкий потяг, більше 20-ти вагонів, але швидкість його більш ніж вдвічі нижча¹.

Машиністи, які стояли біля локомотива, були вдягнуті в особливу напіввійськову форму: мундир з блискучими мідними гудзиками, круглим мідним нагрудним знаком з написом «машиніст» і чорною лакованою каскою з гербом і мідним ободком на дашку. На касці красувався султан з пір'я півня, яке в дорозі розвіювалось на різні боки.

¹ Пасажирський потяг рухався з середньою швидкістю понад 37 верст за годину, а вантажний — 15 верст.

Всі пасажирські вагони були однакового сірого кольору¹ і вразили Тараса Григоровича своєю довжиною. Він навіть відміряв її кроками — виходило близько 24 аршинів. І справді, як кажуть, «дом на колесах». У вагоні I класу поміщалось 28 пасажирів, які могли лежати на м'яких диванах, а в вагоні II класу — 52 м'яких глибоких крісла. У вагонах III класу пасажирів послугоувалися дерев'яними лавками на 90 чоловік. Усі вагони були виготовлені повністю із дерева, кажуть, що на весь вагон витрачали не більше трьох-п'яти кілограмів цвяхів і гвинтів.

Невідомо, в якому вагоні їхав із Москви Шевченко, та можна передбачити, що це був вагон II класу. Навряд чи він захотів би їхати з дуже багатими людьми, котрі платили за поїздку близько 20 рублів, а ось у вагоні II класу — з середніми чиновниками, офіцерами, купцями — за 13 рублів — цілком можливо. Нагадаю, що за дорогу з Нижнього Новгорода в Москву спочатку на санях, а потім «на телізі», яка тривала з усіма шляховими незручностями, весняним бездоріжжям, тряскою і т. д. і т. п. дві з четвертиною доби (56 годин), Шевченко заплатив випадковому жандармському унтер-офіцеру 10 рублів (і це недорого)². Дорога з Москви в Петербург, між якими в 40-х роках прокладено шосе, казали, краще в Європі, тривала в кареті дві з половиною доби, незручностей було менше, але все-таки чимало³. Вартувало заплатити за потяг із

¹ Фарбування вагонів у різні кольори запровадили лише в 1879 р. Вагони I класу були синіми; II класу — помаранчеві; III класу і вантажні — зелені, поштові — коричневі. Своєю строкатістю поїзд нагадував яскраву афішу.

² У цей час усі шляхові витрати можна було перерахувати до дрібниць заздалегідь. Мені трапилася довідкова книга (178 сторінок!), видана незадовго до першого приїзду Шевченка в Москву: «Росписание трактов от С.-Петербурга и Москвы и других важнейших мест Российской империи с означением расчёта, сколько следует платить прогонов за две лошади на каждой станции и с алфавитным указателем городов». У ній позначалася кількість верст між кожною станцією і сума, котру слід було платити сріблом за кожен прогін (наприклад: I рубль 1 $\frac{1}{2}$ копійки чи 78 $\frac{1}{2}$ копійки і т. д.)

У цьому своєрідному довіднику було надруковано також «Табель, высочайше утверждённый в 6 день декабря 1839 года с переложением на серебро прогонных и поверстных денег и других на станциях платежей». Наприклад, у Табелі чітко передбачалася оплата «за смазку колёс у собственных экипажей проезжающих: у кибиток и телег, у прочих экипажей», а також гроші «на волю извозчикам, где существуют вольные почты».

Ми ще переконемося в тому, що перевезення праху Шевченка з Москви в Україну на кінних дорогах було організовано за шми правилами.

³ Ось що писав про цю дорогу маркіз Астольф де Кюстин: «Подорожувати на поштових із Петербурга в Москву — це значить пережити декілька днів відчуття, знайомих за спуском з «російських гірок» в Парижі...» Втім, француз привіз із собою англійську коляску, щоб «проїхатися на справжніх ресорах знаменитою дорогою — кращому шосе в Європі, за словами росіян і навіть іноземців». У результаті він резонував: «Шосе, треба визнати, утримується в порядку, але воно дуже

Москви більше, щоб набагато комфортніше дістатися до Петербурга.

Хоча, зрештою, Тарас Григорович міг узяти квитка і за 7 рублів у вагоні III класу, призначеного для «простого люду».

Цікаво, що саме Шевченко мав на увазі, коли записав у щоденнику: «закупоренный в вагоне, оставил я Москву». Те, що в III класі було все-таки тіснувато чи будь-який вагон йому нагадував гарбуза з насінням чи банку з огірками? Можливо, поет вважав, як Борис Чичерін, котрий писав: «И природа, и воздух — все теряет свою прелесть, когда сидишь в запертом вагоне...» (Виділено мною. — В. М.). Чичерін, як очевидно, і багато інших подорожуючих, шкодував за колишньою їздою: «С железными дорогами всё изменилось. Едешь несравненно скорей, с гораздо большими удобствами, но вся поэзия путешествия исчезла. А поэзия была, несмотря на грязь, на толчки, на ухабы, на заборы¹, несмотря на пошлые станционные дома, на недостаток лошадей, несмотря на то, что приходилось <...> тащиться чуть не шагом <...> и по целым ночам ежеминутно пробуждаться от неудержимой дремоты вследствие невыносимого толкания то в один бок, то в другой».

Згадаємо, що в «Путешествии с удовольствием и не без морали» Шевченко описав чимало мальовничих історій, що трапилися під час подорожі на конях, зокрема, у бричці, в колясці та «на тройке добрых почтовых лошадей». Однак він не залишив ні найменшого штриха до своєї першої подорожі в потязі, та можна здогадатися, що з особливими проблемами він не зіткнувся. Погода була нехолодною, бо в іншому разі переїзд в неопалюваному вагоні запам'ятався би напевно. Спочатку у вагонах I та II класів пробували ставити кахельні печі, як у будинках, але вони від трясіння руйнувалися, диміли і навіть розламувалися. Тому їх замінили грілками: під ноги пасажирам ставили широкі плескаті залізні ящики, в середині яких знаходилися гарячі цеглини. Їх

тверде й нерівне, бо достатньо подрібнений і швидко втрамбований щебінь утворює невеликі ковбани та гірки. Тому болти розхитуються, вилітають на кожному перегоні, на кожній станції коляска лагодиться, втрачається час, виграний у дорозі, коли летиш в хмарах куравів з запаморочливою швидкістю буревію. Англійська коляска дає задоволення тільки на перших порах, а невдовзі відчуваєш потребу в російському еквіпажі, більше пристосованому до особливостей дороги та в'язчі ґрунті».

¹ У Володимирі Дала: «Зажер, захорина — подснежная вода в ягине, по дороге».

В «Путешествии с удовольствием и не без морали» Шевченко розповідає: «...На каждом шагу или выбоина, наполненная жидкой грязью, или древесный корень, как бревно, растянувшись поперек дороги и жлёт, как бы доброму человеку колесо сломать или иначе как-нибудь напасть».

розпікали на станціях, а потім, знову ж на станціях, цеглини, які охолоняли, забирали з ящиками і приносили нові. Що стосується пасажирів III класу, то їм ніякі грілки не передбачалися, і люди зігрівались, щільно притулившись один до одного, чи тупцюючи ногами, або, якщо вистачало місця, розмахуючи руками.

Убиралень та умивальників на той час у вагонах ще не влаштували, щоб не забруднювати шлях, вони з'явилися тільки в 1870-х рр. Освітлювалися вагони всіх класів сальними свічками. В I та II класах їх ставили декілька штук у зручних і красивих ліхтарях, а в III класі посеред вагону стирчав один недогарок, бувало без будь-якого ліхтаря. Спроби заміни свічкового освітлення гнітом, який опускали в олію або скипидар, не увінчалися успіхом, оскільки суттєво не давали більше світла, та часто-густо призводили до пожеж. (Освітлення газом у вагонах з'явилося тільки в 1877 р., а електричне — в 1911 р.).

«Суворий поліцейський нагляд установлено»

Виконувач обов'язків московського обер-поліцмейстера полковник Кропоткін уже збирався на обід, коли повідомили, що в касі Миколаївського вокзалу взяв білет на потяг до Петербурга піднаглядний Тарас Шевченко. Смакуючи наперед сите застілля, не обтяжене недавнім Постом, князь не відразу зрозумів усі тонкощі ситуації, що склалася. «Хай від'їжджає, Я без нього справ вистачає», — лінькувато подумав Кропоткін. І тут його проїняло: «Наказували слідкувати за цим відомим малоросом! Очей не спустити! І все це височайшим повелінням! Але ж його підлеглі жодного разу не доповідали, що робив Шевченко в Москві... Нероби і лобуряки!»

Обер-поліцмейстер Кропоткін чудово знав про приписи та накази, які супроводжували поета і художника Шевченка з десятилітнього заслання, про таємну справу, заведену на нього у вересні 1857 року в канцелярії московського генерал-губернатора Арсенія Закревського...

Цю справу — «Рядового Оренбургского батальона Шевченко» — було знайдено мною через півтораєста років у Центральному історичному архіві Москви, яка воскресила московську сторінку біографії Тараса Григоровича. Зокрема, там зберігається повідомлення з управління Санкт-Петербурзького військового генерал-губернатора, відправлене 28 вересня 1857 року московському військовому генерал-губернатору Закревському:

•Милостивый государь
Граф Арсений Андреевич!

По высочайшему повелению, объявленному Военным министром Оренбургскому и Самарскому Генерал-Губернатору от 1го мая сего года, рядовой Оренбургского линейного № 1 батальона Шевченко (бывший художник Императорской Академии художеств, отданный в службу за политическое преступление), во внимание к ходатайству Президента Академии художеств Её Императорского Высочества Великой княгини Марии Николаевны уволен от службы с учреждением за ним надзора там, где он будет жить, и с воспрещением въезда в обе столицы.

По неосновательному распоряжению коменданта Ново-Петровского укрепления, где состоял на службе Шевченко до увольнения в отставку, выдан сему рядовому билет, в котором не обозначено воспрещения жительства в столицах, вследствие чего Шевченко и отправился в С.-Петербург!...

Сделав распоряжение по вверенному мне управлению к удовлетворению изъяснённого требования, я долгом считаю сообщить об оном Вашему Сиятельству на случай прибытия рядового Шевченко в Москву или Московскую губернию»¹.

Таким чином, з осені 1857 року в Москві добре знали, як зустрічати всеросійського піднаглядного Шевченка. Правда, до весни 1858 року ситуація суттєво змінилася, і поет на законних підставах прибув у березні в Москву, а потім виїхав у Петербург. Та нагляд за ним у жодному разі не скасовувався, навпаки, присутність Шевченка в Москві вимагала підвищеної уваги з боку поліції. Не випадково повернення Шевченка в Петербург супроводжувалося суворими настановами. Начальник III відділу В. А. Долгоруков 13 лютого 1858 року інформував міністра внутрішніх справ С. С. Ланського:

«Ныне по всеподданейшему докладу моему ходатайства её императорского высочества президента Академии художеств государь-император изволили всемилостивейше разрешить отставному рядовому Шевченко проживать в С.-Петербурге <...>

¹ У вересні 1857 року комендант Новопетровського укріплення Іраклія Усков отримав суворе зауваження від виконуючого обов'язки начальника штабу Окремого Оренбурзького корпусу генерал-майора Івана Бутурліна: «...Ваше высокоблагородие, выдал рядовому Шевченко билет на свободный проезд в С.-Петербург без достаточных к тому оснований <...> поступили весьма опрометчиво, и только в уважение долговременной, усердной и полезной службы вашей я ограничиваюсь на сей раз объявлением вам за это строгого замечания...»

¹ Центральный исторический архив Москвы, ф. 16, оп. 47, стр. 130, арх. 4—5 зв.

однако, чтобы он подвергнут был здесь строгому полицейскому надзору...»

У лютотоу, як відомо, Шевченко знаходився в Нижньому Новгороді, та начальник Нижньогородської губернії генерал Муравйов чудово розумів, що після від'їзду опального поета слід повідомити в Москву. У знайденій мною справі зберігається його лист московському військовому генерал-губернатору:

«Художник Тарас Шевченко отдан был в 1848 году, по Высочайшему повелению, в военную службу с назначением рядовым в Отдельный Оренбургский корпус.

В мае прошедшего года Всемилостивейше разрешено уволить его от службы, с учреждением за ним в месте его жительства надзора и с возвращением ему права въезда в столицы, а в сентябре 1857 года Шевченко прибыл в Нижний Новгород и остался здесь под надзором полиции до марта месяца...

В марте месяце (9 числа) Шевченко выехал из Нижнего Новгорода в С.-Петербург, но, по частным сообщениям известно, доехав до Москвы, остановился в одной по случаю постигшей его болезни» (Виділено мною. — В. М.)¹.

Насправді, Кропоткіну доповідали, що бачили бородатого Шевченка з червоним оком та запаленим висипкою чолом, який ходив разом з артистом Щепкіним Москвою. Більше того, кілька днів тому їх обох бачили поряд з домом обер-поліцмейстера — завертали до Сергія Аксакова. Та це не прописано на папері, а хто ж оцінюватиме роботу поліції на слух. Виходить, що піднаглядний Шевченко виїздить із Москви, а полковник Кропоткін навіть не доповів про його... приїзд у письмовому вигляді! Зовсім недавно вступив у виконання обов'язків і фактично проігнорував вказівку згори! Подібне добром не закінчується, так і генеральське звання може віддалитися... Князь дратівливо вилаявся і велів викликати управляючого канцелярією. Невідомо, що Кропоткін говорив йому, та трапився мені в архіві папір, який він тоді підписав:

«Господину Московскому Военному Генерал Губернатору
Исправляющего должность
Московского Обер-Полицмейстера

Репорт

Означенный в предписаниях Вашего Сиятельства к бывшему Г-ну Обер-Полицмейстеру и ко мне, от 26 сентября прошлого го-

¹ Центральний історичний архів Москви, ф. 16, оп. 47, спр. 130, арк. 15.

да и 5 сего марта за №№ 1066 и 219¹, отставной рядовой Тарас Шевченко прибыл из Нижегородской губернии проездом в С-Петербург и остановился Сретенской части I квартала в доме Щепотьева.

О чем имею честь донести Вашему сиятельству, присовокупляя, что за Шевченко до выезда его отселе в С-Петербург, строгий полицейский надзор учрежден.

Флигель-адъютант, полковник, князь Кропоткин.

№ 332.

„26“ марта 1858 года².

Кропоткін уважно прочитав папір, залишився задоволенням його службовою улесливістю та діловою лаконічністю, схвально відзначив, що звернення до військового генерал-губернатора написане цілком вито з великих початкових літер, які виписані особливо красиво та вишукано, як втім, і назва його — Кропоткіна — посади. Особисто вписуючи свої регалії та старанно виводячи підпис, він знову відчув якесь внутрішнє занепокоєння і знову уважно прочитав рапорт. Потім різко і рішуче підкреслив у кінці четвертого рядка: «отставной рядо-»; перенос цього слова, три літери — «вой» він уже не чіпав, оскільки перо мимохіть потяглося до справжнього джерела роздратування полковника — прізвиська піднаглядного. Коли Кропоткін гнівливо підкреслив два слова — «Тарас Шевченко» — його рука здригнулася, і документ це назавжди закарбував...

Відверто брехливий рапорт про Шевченка підписав виконувач обов'язків московського обер-поліцеймейстера. Та Кропоткіна можна зрозуміти: не хотів полковник втрачати цю вигідну посаду. Ніяк не хотів! Тому й згрішив мимоволі. До того ж був упевнений, що військовий генерал-губернатор Арсеній Закревський не вникатиме в цю справу, тим більше не стане перевіряти. Інакше полковник не посмів би доповідати про прибуття в Москву піднаглядного Шевченка в день його... від'їзду.

Взагалі в цей час поліцейський нагляд був поставлений поганенько. Постійні агенти вешталися ринками і трактирами, дуже рідко проникали в будинки «пристойного товариства», в якому обертався всі дні свого перебування в Москві Шевченко. Шпигуни-добровольці приносили, як правило, фальшиві донесення, які часто були результатом зведення дрібних рахунків. Оточення

¹ Ці два документи поки що не знайдені. Хоча зміст їх напевно суттєво не відрізняється від вищенаведеного доносу Нижегородського начальника.

² Центральний історичний архів Москви, ф. 16, оп. 47, спр. 130, арк. 11.

Шевченка в Москві таких осіб не вміщувало. Що стосується постійного нагляду, то він, за словами дослідника Петра Кошеля, «певно, здійснювався відносно рідко і найчастіше працював вхолосту».

Утім, обер-поліцмейстера стурбувало зовсім інше: йому ще треба було доповісти про «відбуття» піднаглядного Шевченка з Москви. Кропоткін із цим справився блискуче. Вичекавши декілька днів, він звернувся до Закревського знову:

«Господину Московскому Военному Генерал Губернатору
Исправляющего должность
Московского Обер-Полицмейстера

Рапорт

В дополнение к рапорту моему от 26 минувшего марта за № 332 имею честь донести, что отставной рядовой Шевченко 4 сего апреля выехал из Москвы в С-Петербург.

Флигель-адъютант, полковник, князь Кропоткин.

№ 368.

„9“ апреля 1858 года»¹.

Як бачимо, на цей раз московський обер-поліцмейстер не спішив доповідати відверту неправду, все одно Шевченко давно відбув із Москви. Зрештою, в канцелярії московського військового генерал-губернатора про це не знали і, отримавши рапорт Кропоткіна, 12 квітня наклали на нього резолюцію: «Уведомить С-Петербургского Военного генерал-губернатора». Той, очевидно, здивувався надто пізньому повідомленню про опального поета, який уже понад півмісяця жив у Петербурзі.

«Підождіть мене в Москві»

Ще двічі побував поет у Москві наступного 1859 р. — в травні і вересні. Ніяких прямих свідчень про те, що він тоді зустрічався з Бодянським, поки-що не виявлено. Проте, скоріше за все, зустрічався. Досить, скажімо, нагадати, що Максимович у листі до Бодянського від 21 листопада 1859 року запитував: «Был ли у вас Тарас [Шевченко] на возвратном пути из Киева?» В цьому криється невідома нам інформація про те, що поет збирався побачитися з Бодянським на зворотному шляху і, можливо, зустрічався з ним у Москві ще по дорозі в Україну. Та й з ким же, передусім,

¹ Центральний історичний архів Москви, ф. 16, оп. 47, спр. 130, арк. 12.

мав зустрітися Шевченко в Москві? Звичайно, з Бодянським і Щепкіним!

Олександр Кониський писав, що в травні Шевченко виїхав із Петербурга «укупі з Хрушовим». Український поміщик Дмитро Олександрович Хрушов був членом Харківського губернського комітету з підготовки селянської реформи і прибув до Петербурга в квітні 1859 року, щоб представити проект харківського дворянства до Головного комітету. Кониський гадав, що «з ним Шевченко спізнався у другого харківського дідича, молодого генерала Крилова». Сучасні дослідники вважають, що Шевченка й Хрушова міг познайомити давній поетовий приятель Іван Львович Дзюбин. Йому Шевченко подарував свій «Кобзар» ще в 40-х рр., відомо, що Василь Лазаревський в 1845 р. познайомився з творчістю Шевченка за цим примірником «Кобзаря». Дзюбин згадується в листі Шевченка з Орської фортеці до Михайла Лазаревського 20 грудня 1847 року: «Поклонітесь гарненько од мене Дзюбину, як побачите. Добряга чоловік». Дзюбин знайшов Шевченка в Петербурзі вже 31 березня: «Вспомнили старину и отправились в отель «Париж» обедать». Такі обіди з Дзюбиным мали місце ще й 3 і 4 квітня: «В 3 часа пообедал с Дзюбиным, тоже не совсем умеренно...» Наступного дня поет уже радів з того, що проспав обід із «добрягою-чоловіком»: «И я под предлогом болезни не поехал на лукулловский обед. Бог с ними. С непривычки можно серьезно захворать».

Так от, збираючись в Україну, поет домовився про поїздку з Петербурга через Москву з Хрушовим, але той виїхав раніше, може тому, що власті довго зводили з офіційним дозволом для Шевченка. Поет, який хотів мати знайомого попутника в далекій дорозі, 24 травня писав Хрушову: «Во имя Божие подождите меня в Москве до 28 мая. Если не можете, то с получением сего уведомьте. Искренний ваш Т. Шевченко». Дозвіл отримано 25 травня, і Шевченко наступного дня виїхав поїздом із Петербурга до Москви. 29 травня разом із Дмитром Хрушовим і Д. Криловим (який їхав з ними тільки до Тули) вони вирушили в Україну, прибувши 6 червня до маєтку Хрушова в с. Лихвині (тепер Лебединського району Сумської області).

Наступного разу Шевченко проїхав з України через Москву в Петербург у вересні 1859 року. В цьому допоміг Василь Тарновський, який у серпні в Качанівці позичив поетові грошей на дорогу. Шевченко писав Тарновському 22 вересня 1859 року: «Якби не трапилися ви або я до вас не заїхав, то довелось б мені в Москві захряснуть на безгрішші. А тепер, спасибі вам і моїй неледачій долі, тепер я в Петербурге...» 2 вересня Шевченко виїхав із Орла

до Москви з Іваном Лазаревським, вони прибули в місто не пізніше 4 вересня. Відомо, що в Москві поет зайшов до керуючого московської контори фірми «Брати Яхненки і Симиренко» Сави Пурлевського. Річ у тому, що в червні 1859 року Шевченко відвідав у Городищі цукровий завод відомих підприємців і власників фірми, колишніх кріпаків Кіндрата Яхненка і Платона Симиренка. Поет був вражений розмахом і технічним рівнем виробництва одного з найбільших в Україні і Росії підприємств, що об'єднувало цукроварню, машинобудівний завод і заводське селище. Яхненко і Симиренко відмовилися від використання кріпачької праці й застосували оплату за вільним наймом. Для робітників і службовців було побудовано житло, лікарню, аптеку, церкву, училище на 150 чоловік. Михайло Чалий писав: «Шевченка багато що дивувало, багато що викликало в нього захоплення, а, оглянувши училище, він поривчасто обняв К. М. Яхненка, поцілував його і з почуттям промовив:

— Батьку! Що ти тут народив! — І на очах його з'явилися сльози».

За свідченням того ж Чалого, під час перебування поета в Городищі Платон Симиренко висловив жаль з приводу того, що в продажу немає творів Шевченка і запропонував позичити йому кошти на видання «Кобзаря». 26 листопада 1859 року поет писав підприємцеві: «Ваше благородное предложение приму я теперь как благодеение с глубочайшей благодарностью. Издание будет стоить 1100 рублей. Если вы согласитесь получить ваши деньги экземплярами книги, для меня это будет легче». 3 січня 1860 року Шевченко вітав Симиренка: «С Новым годом поздравляю вас и весь завод ваш с механическими мастерскими, с паровым млином, с садом и со всем добром, сущим коло вас». На той час гроші вже було отримано, і поет подякував підприємцеві та пообіцяв через Пурлевського вислати примірники книги на покриття позиченої суми. Так і було зроблено, фірмі надіслано 735 примірників «Кобзаря».

Певно, що в Москві, в конторі у Пурлевського ця тема якось була зачеплена, але ми маємо лише свідчення чиновника П. Попова, який тоді бачив Шевченка: «Мы обедали. В разговоре я, между прочим, сказал Шевченку, что едва ли правдоподобен факт в его повести „Катерина“, — что будто отец и мать прогнали Катерину. Но Шевченко утверждал: это — так, это — такой был случай».

Важко сказати, чому чиновник зачепився за цей факт, але насправді у «Катерині» йдеться не про побутовий випадок чи навіть сімейну драму; кохання з москалями («москалі — чужі люди») у

поємі розглядається фактично як тяжкий гріх, що суворо карається люблячими батьками (!). Вдумаємося в нещадні материнські слова:

Та не кажи добрим людям,
Що є в тебе мати.
Проклятий час-годинонька,
Що ти народилась!
Якби знала, до схід сонця
Була б утопила...
Здалась тоді б ти гадині,
Тепер — москалеві...

Ці рядки з «Катерини», написаної в 1838—1839 рр., уже передбачають «Розриту могилу», «Чигрине, Чигрине», «Великий льох» та інші «антимосковські» поезії Шевченка. Не випадково в останні роки в шевченкознавстві набуло поширення алегоричне прочитання Шевченкової поеми. Відповідно до нього образ Катерини, як і образи інших згнаних жінок у наступних творах поета, символізують гірку долю України, поневоленої Московщиною.

Наприкінці многотрудної розповіді про Шевченкові відвідини Москви мені хотілося б нагадати читачеві таємничі рядки з «Катерини», написані задовго до першого приїзду поета в місто:

Побачимо, почувємо...
А поки — спочину
Та тим часом розпитаю
Шлях на Московщину.
Далекий шлях, пани-брати,
Знаю його, знаю!
Аж на серці похолоне,
Як його згадаю.
Попоміряв і я колись —
Щоб його не мірять!..
Розказав би про те лихо,
Та чи то ж повірять!

Ми пам'ятаємо, що Бодянський згадав Шевченкову «Катерину» в публікації про творчість поета в «Московских ведомостях» незадовго до 30-річчя Тараса Григоровича...

6 вересня 1859 року Шевченко виїхав із Москви залізницею до Петербурга. Про Бодянського він пам'ятав. В 1860 р. вислав ученому «Кобзарь Тараса Шевченка», виданий того року, з дарчим написом: «Осипу Максимовичу Бодянському. На пам'ять Т. Шевченко». Навесні 1861 року в Москву було доставлено прах поета...

Розділ 7.

«Праху поета вклонився Бодянський»

«Бодянський повідомив про смерть Шевченка»

Вістка про Шевченкову смерть швидко досягла Москви з допомогою телеграфу. Вже 28 лютого вона з'явилася в «Московских ведомостях» на першій шпальті в жалобному обрамленні. І березня «Московский курьер» повідомляв:

«О. М. Бодянский сообщил нам полученное из Петербурга, 26 февраля, телеграфное известие о кончине Т. Г. Шевченка, последовавшей в воскресенье утром. Погребенье <...> назначено на вторник.

В лице Т. Г. Шевченка малороссийская литература лишилась одного из своих даровитейших поэтов, произведения которого известны и большинству нашей публики по переводам, появлявшимся в разных русских журналах»¹.

Між іншим, інформація про це повідомлення в «Московском курьере» відсутня в «Трудах і днях Кобзаря» Петра Жура. Тоді як вона підтверджує важливий висновок про те, що Бодянський, очевидно, першим у Москві отримав звістку про Шевченкову смерть.

2 березня газета «Русская речь» писала:

«26 февраля, в 6 часов утра, скончался в Петербурге известный литератор Тарас Григорьевич Шевченко. И талантом своим, и характером, остававшимся неизменно благородным во всех обстоятельствах жизни, покойный снискал себе всеобщее уважение. Потеря его отзовется глубоко во всех, кто имел возможность наслаждаться его произведениями».

Справді, мислячи Москва тужила за Кобзарем. Скажімо, 4 березня приятелька Михайла Максимовича Ольга Кошелева написала йому з Москви про скорботу, викликану в місті звісткою про Шевченкову кончину. Бодянський особливо тяжко переживав кончину свого друга. Зі сльозами на очах він перечитував статтю Миколи Лескова «Последняя встреча и последняя разлука с Шевченко», опубліковану 9 березня в «Русской речи». Письменник розповідав, що востаннє зустрічався з Шевченком наприкінці

¹ Очевидно, що текст цього повідомлення, передусім його другий абзац, складено самим Осипом Бодянським. Привертають увагу акцентування Шевченкової популярності серед російських читачів і висока оцінка його поетичного дару (у Володимира Дала: «дарование — способность, данная Богом»).

січня 1861 року, коли той уже тяжко хворів і мусів сидіти в своїй кімнаті-майстерні.

Поет писав про своє самопочування в цей час Варфоломію Шевченку¹ 22 січня: «Погано я зострів оцеї новий поганий рік: другий тиждень не вихожу з хати — чхаю та кашляю. Аж обісіло». Через тиждень, 29 січня, признався Варфоломієві, що зовсім за-слаб: «Так мені погано, що я ледве перо в руках держу. І кат його батька знає, коли воно полегшає». Протягом січня Я лютого перебіг Шевченкової хвороби набрав загрозливого для життя характеру: говорячи сучасною мовою, поглиблювались ознаки серцевої недостатності, почастишали приступи стенокардії, розвинувся набряк легень.

Якраз тоді, коли Лесков опублікував свої спогади, Марко Вовчок, ще не знаючи про Шевченкову смерть, у листі до нього з Рима писала: «Мій дуже дорогий Тарас Григорович! Чую, що Ви усе нездужаєте та болієте, а сама вже своїм розумом доводжу, як то Ви не бережете себе... Прошу Вас дуже: бережіть себе. Чи таких, як Ви, в мене поле засіяно?»

Бодянський так само думав і вболівав за здоров'я Шевченка. Тому з болем вчитувався в рядки Лескова:

«В комнате, служившей мастерской художнику, никого не было, а на верх я не хотел идти, боясь беспокоить поэта <...> «Кто там?» — раздалось в это время сверху. Я узнал голос Шевченко и назвал свою фамилию. «А!... ходит же, голубчику, сюда», — отвечал Тарас Григорьевич. Войдя, я увидел поэта: он был одет в коричневую малороссийскую свитку на красном подбое и сидел за столом боком к окну. Перед ним стояла аптечная банка с лекарством и недопитый стакан чаю.

„Извините, будьте ласковы, что так принимаю. Не могу сойти вниз, — пол там проклятый, будь он не ладен. Сидайте“. Я сел около стола, не сказав ни слова. Шевченко мне показался каким-то странным. Оба мы молчали, и он прервал это молчание. „Вот пропадаю, — сказал он. — Бачите, яка ледащица з мене зробилась?“

¹ Шевченко Варфоломій Григорович (1821—1892) — троюрідний брат Шевченка та його свояк. Поет познайомився з ним у 1844 р. Першу частину цікавої документальної драми-колажу «Гора» Іван Дреч назвав: «Варфоломій Шевченко — поміркована голова». Дреч значить, що Варфоломій «вчив Тараса, як жити, ще до арешту. Поет не послушав <...> Коли поет наприкінці свого життя намагався влаштувати Варфоломія на кращу роботу, то саме так він характеризував свого названого брата: чоловік не дуже дурний і не дуже розумний, а дуже-дуже ширий...» Троюрідний брат Шевченка став для нього по суті рідним, користувався великою довірою поета, і Варфоломій усім серцем бажав «довести йому по смерті його, що був гідним того». За словами Пантелеймона Куліша, Варфоломій Шевченко така людина, що нею можна похвалитись перед усіма земляками.

Я стал всматриваться пристальней и увидел, что в самом деле во всем его существе было что-то ужасно болезненное; но ни малейших признаков близкой смерти я не мог уловить на его лице. Он жаловался на боль в груди и на жестокую одышку: „Пропаду“, — заключил он и бросил на стол ложку, которой только что проглотил лекарство. Я старался его успокоить обыкновенными в этих случаях фразами, да впрочем и сам глубоко верил, что могучая натура поэта, вынесшая бездну потрясений, не поддастся болезни, ужасного значения которой я не понимал. „Ну годи обо мне, — сказал поэт, — расскажите мне лучше, что хорошего на Украине“. Я передал ему несколько поклонов от его знакомых...

„От як-бы до весны дотянуть! — сказал он, после долгого раздумья, — да на Украину... Там може б и полегшело, там може б еще хоть трошки подыхав“¹. Мне становилось невыносимо, я чувствовал как у меня набегали слезы...»

Бодянському була близька й зрозуміла ця пронизлива Шевченкова віра в те, що в Україні можна було б ще пожити... З якимось особливо гострим шемом він згадав, як у травні 1850 року відвідав Гоголя на Нікітському бульварі, і в розмові той сказав, що хотів би «пробратися в Малоросію свою...»

Єдине свідчення

Після похорон Шевченка 28 лютого 1861 року на Смоленському кладовищі в Петербурзі, домовину з прахом поета відкопали 26 квітня, щоб перевезти і поховати в Україні згідно з його заповітом.

27 квітня труна в супроводі Григорія Честахівського та Олександра Лазаревського прибула залізницею в Москву на Миколаївський двірць². Все, що відбувалося далі, з часів Михайла Чалого вміщувалося в кількох фразах. У того ж Чалого: «После торжественной встречи гроба Шевченка в Москве, поезд достиг Орла»³. Щоправда, з часом інформація стала трохи багатшою й дорівнювала приблизно лапідарній інформації з «Шевченківського словника», виданого у 1977 р.: «Через Москву навесні 1861 до-

¹ Якраз у цей час, 29 січня 1861 року, Шевченко писав брату Варфоломію, якого просив допомогти придбати земельну ділянку й побудувати на ній хату: «Кінчай швидше в Каневі та напиши мені, як кончиш, щоб я знав, що з собою робить весною».

² Побудовано у 1844–1851 рр. на околиці Москви — Каланчовському полі — за проектом архітектора Костянтина Тона. Миколаївським вокзалом називався з 1856 р. В цей самий час будувався Миколаївський вокзал у Санкт-Петербурзі, з якого труну з тілом Шевченка було відправлено в Москву.

³ З Москви труну з тілом Шевченка везли вже на кінних дорогах.

мовину з тілом Шевченка везли з Петербурга на Україну. 27.IV її привезли в Москву і встановили в церкві Тихона-чудотворця біля Арбатських воріт¹. З поетом прощалось багато москвичів».

В наукових працях інформації містилося не набагато більше. Скажімо, в ґрунтовній біографії Павла Зайцева «Життя Тараса Шевченка», завершеній у Львові 1939 р., серед докладностей і подробиць останнього періоду життя й смерті та похорон Кобзаря, читаємо енциклопедично скупе повідомлення: «27 квітня тлінні останки поета прибули до Москви, де їх внесли до однієї з церков. Зустріч була урочистою. Відправлено панахиди». Євген Кирилюк у праці «Т. Г. Шевченко. Життя і творчість» (1959) взагалі не згадав про арбатський храм, зазначивши лише, що труну з тілом поета «поїздом відправлено до Москви». Відкриємо тепер офіційну радянську «Біографію» поета (1984): «27 квітня останки Шевченка прибули до Москви; домовину перевезено з вокзалу на Арбат і встановлено в Тихонівській церкві. З прахом небіжчика приходили прощатися численні москвичі, серед них видатні вчені — О. Бодянський та М. Тихонравов. Відбулася панахида при значній кількості народу». В біографії Павла Федченка «Тарас Григорович Шевченко» (1989) відзначено: «У Москві, в Тихонівській церкві на Арбаті, ще раз відбулася багатолюдна урочисто-траурна панахида, після якої труна знову була поставлена на кінні дроги і в супроводі Г. Честахівського та О. Лазаревського відбула на Україну». Навіть у книзі І. Карабутенка, О. Марусича, М. Новохатського «Шевченко в Москві» сказано так само коротко: «В Москву труна прибула 27 квітня. З вокзалу її перевезли на Арбат у церкву Тихона. Попрошатися з покійним прийшли багато москвичів...» У скрупульозній праці З. Тарахан-Берези «Святиня» (1998) є тепла фраза про те, що москвичі «в тихій задумі прощалися з ним назавжди в церкві Тихона-чудотворця на Арбаті». Нарешті, в енциклопедичному літопису життя й творчості поета «Труди й дні Кобзаря» Петра Жура, виданому в Києві в 2003 р., читаємо те саме: «27 квітня. Труна з тілом Шевченка прибула до Москви, її перевезли на Арбат і поставили в церкві Тихона. З тілом покійного прощались багато москвичів, прийшли вклонитися вчені О. М. Бодянський, М. С. Тихонравов. Відбулася багатолюдна панахида».

Така дивовижна скупість інформації пояснювалася практично повним браком джерел про перебування праху Шевченка на Ар-

¹ В XVIII і XIX століттях церкву часто саме так і називали: «Тихона чудотворця біля Арбатських воріт». Арбатські ворота знаходилися в стіні Білого міста, яку розібрали наприкінці XVIII століття.

баті. Власне збереглося єдине (!), дуже коротке (!) свідчення, з якого й черпали всі шевченкознавці. Розповім про нього. 1898 р. Олександр Лазаревський опублікував у «Киевской старине» листи Григорія Честахівського про похорон Тараса Шевченка, написані в 1861 р. У невеличкій передмові до цієї публікації він окремо згадав про перебування домовини з тілом поета в Москві: «Прямо со станции железной дороги гроб был перевезен и поставлен до следующего дня в церкви *Тихона на Арбате*. Это обстоятельство хорошо помнит и Н. В. Шутуров¹, тогда студент Московского университета¹.

¹ Шутуров Микола Васильович (1843–1901) — юрист і літератор, збирач української старовини. У Московському університеті входив до Української студентської громади, до 1866 р. був її бібліотекарем. Після закінчення університету, де слухав і лекції Бодянского, працював у Московському окружному суді. Після цього — товариш прокурора у Сибірську, де прокурором був Валеріян Родзянко, колега Шутурова по Українській студентській громаді. Пізніше Шутуров переїхав в Україну, був призначений товаришем голови Одеського окружного суду, потім переведений у Стародуб на Чернігівщині, де працював товаришем голови суду.

Наприкінці 1874 року Шутурова було прийнято в дійсні члени південно-західного відділу Географічного товариства (в Києві), організованого відомими українськими діячами з метою наукового дослідження історії України, був активним членом відділу до його закриття в 1876 р. 1887 р. за підтримки Олександра Лазаревського Шутурова обрано до Київської судової палати, він працював ревізором судових установ, а в останні роки життя — головою окружного суду в Ніжині.

З 1888 р. ввійшов до редакційного кола «Киевской старини», в якому залишився до смерті. Видав у журналі ряд статей, заміток і рецензій з української історії, етнографії, літературознавства. Миколі Шутурову належить низка відгуків на статті про життя і творчість Кобзаря, в яких він виявив окремі суттєві помилки, що їх припустилися автори надрукованих матеріалів. У 1899 р. Шутуров опублікував спогади Федора Лазаревського про зустрічі з Шевченком. Того ж року він передрукував з «Русского архива» спогади Михайла Лазаревського про Шевченка, виістивши їх у своєму викладі в часописі «Киевская старина», а також у перекладі на українську мову — в «Літературно-науковому вістнику». У 1900 р. Шутуров уперше опублікував в «Киевской старине» невеличкі спогади знайомої поета Варвари Картишевської про сватання Шевченка до Ликері Полусмакової. До цього часу не втратили наукового значення публікації Шутурова про деяких маловідомих сьогодані українських діячів XIX століття. Скажімо, статті Шутурова в «Киевской старине» про Іллію Тимківського — доктора права і філософії, професора Харківського університету, засновника престижної Новгород-Сіверської гімназії, старшого дядька Михайла Максимовича — цитуються нині в новітніх дослідженнях.

27 квітня 1861 року Микола Шутуров брав участь у перевезенні домовини з тілом Шевченка з вокзалу до церкви Тихона Амафунтського на Старому Арбаті. До речі, цей факт не знайшов відображення в «Шевченківському словнику», в якому йдеться про Шутурова, а в «Трудах і днях Кобзаря» Петра Жура його ім'я навіть не згадується.

Микола Шутуров був знайомий з Осипом Бодянським, як бібліотекар Української громади він неодноразово перетинався з професором із Варви. В своїх спогадах Шутуров зокрема розповідав про студента Московського університету з Чернігівщини Василя Гуса, який «поставив кільканадцять зібраних ним українських пісень до багатої збірки О. М. Бодянского».

¹ Є дані, що Микола Шутуров вступив до Московського університету лише влітку — восени 1861 року. В цьому випадку, певно, він мав друзів із українців серед студентів. Дане питання, як і вся біографія Шутурова, вимагають докладного вивчення.

В церкви телу поета кланялись О. М. Бодянский и Н. С. Тихонравов (хорошо его помню по хромоте)¹. Других посетителей из тогдашнього московского учёно-литературного мира что-то не помним, кажется, их и не было»². З останньої фрази добре видно, що Лазаревський прямо залучає до своїх спогадів Шугурова, з яким, безперечно, радився з цього приводу. Проте це зовсім не означає, що сам Микола Шугуров залишив окремі спогади про московську поанахиду, як твердили автори книги «Шевченко в Москві»³.

Взагалі вкрай коротке і дуже цінне свідчення Олександра Лазаревського в трактуванні деяких дослідників набувало несподіваних відтінків і сумнівних штрихів. Ще 1928 року в цікавій книзі «У могилы Т.Г. Шевченко» Всеволод Чаговець писав: «Непременный свидетель, М. М. Лазаревский, пишет, что прямо с вокзала гроб был перевезен в церковь „Тихона“ на Арбате, где он и находился до того времени, когда уже можно было двинуться в дальнейший путь. Сюда, в церковь, приходило много москвичей, среди которых у Шевченко было много друзей и поклонников его таланта. Об этом вспоминают и проф. Бодянский и проф. Тихонравов, которые оба приходили в церковь поклониться праху поэта. Они же и провожали печальную, но и торжественную процессию, при выезде из Москвы». Насамперед, «незаперечним свідком» був не Михайло, а Олександр Лазаревський. Що ж до Бодянського й Тихонравова, то вони, справді, були в церкві, але не залишили спогадів про це. Не можна стверджувати напевне, що Бодянський і Тихонравов супроводжували домовину на виїзді з Москви.

Були випадки й зовсім вільного поводження зі свідченням Лазаревського. Щоб не бути голослівним, наведу цитату з однієї публікації: «Про останнє прощання з Кобзарем згадує Честахівський: „В церкви телу поета кланялись О. М. Бодянский з С. Н. Тихонравовым (хорошо помню его по хромоте). Других посетителей из тогдашнього московского учёно-литературного мира что-то не помнится; кажется, их и не было“. Честахівський переплутав ім'я та по-батькові російського літературознавця Тихонравова. Його звали Микола Савович (Николай Саввович)». Знову ж таки, згадував не Честахівський, який на той час уже помер, а Лазаревський. Легко переконатися й у тому, що цитата з «Киевской старины» наведена з грубими неточностями. Особливо вражає

¹ Насправді кульгавим був Осип Бодянський.

² Письма Честаховского, писанные в 1861-м г. о похоронах поэта Шевченко // Киевская старина, 1898. Т. LX. С. 168.

³ Карабутенко И. Ф., Марусич А. Г., Новохатский М. И. Шевченко в Москве. С. 99, 215. Авторы цієї книги переплутали прізвища Шугурова, назвавши його Шугуровим, і Тихонравова, назвавши його Тихомировим.

повчальний тон автора щодо «переплутаних» імені та прізвища Тихонравова, які в «Киевской старине» наведено абсолютно правильно. Судячи з усього, автор її в очі не бачив.

Невдовзі після смерті Тараса Шевченка його близький друг Михайло Лазаревський рішуче виступив у пресі проти помилок, неточностей і спотворень у публікаціях про Кобзаря, «оскільки отакі статті можуть колись стати джерелом при написанні біографії Шевченка». Згадані мною випадки не загрожують науковій постовій біографії, проте вони можуть дезорієнтувати читача, чому я й зробив уточнення.

Практично повна відсутність інформації про перебування труни з прахом Шевченка в Москві не може не дивувати, більше того, цей історіографічний феномен вражає, бо маємо справу з унікальною документальною лакуною в біографії українського генія. В розпорядженні шевченкознавців знаходяться численні документи й спогади про похорон поета в Петербурзі. Так само — про перевезення його праху з Москви в Україну. Лише московський епізод у цій посмертній дорозі зафіксовано в одній-єдиній побіжній згадці Лазаревського. Все мало бути інакше! Журнал «Основа», друкуючи в червні 1861 року докладну статтю про провід тіла Шевченка з Петербурга в Москву, обіцяв дальшу розповідь після «отримання докладного опису провідів Шевченка від Москви до нової його могили і промов, сказаних над ним у Москві...» (Виділено мною. — *В. М.*) Жодна з промов, якщо вони й були, над тілом Шевченка в Москві, є невідомою. В московських газетах не з'явилася навіть інформація про панахиду, хоча це було загальноприйнято. Скажімо, незадовго перед цим, у січні 1861 року, газета «Московские ведомости» двічі повідомляла про привезення в Москву праху Шевченкового знайомого Костянтина Аксакова, називала церкву, в якій відбулася панахида.

Може, виступи на панахиді були заборонені владою, тим більше, що в травні Москва чекала приїзду царя. Втім, і в цьому випадку мала б обов'язково бути якась інформація — її немає, **принаймні, її досі не знайдено**. Відомо, що в Києві генерал-губернатор міста Іларіон Васильчиков та митрополит Арсеній дозволили поставити домовину в церкві Різдва Христового на Подолі лише за умови, щоб у ній не виголошувалися промови. Така сама ситуація могла бути і в Москві з церквою Тихона Амафунтського. Але чому тоді поліцейське регламентування Шевченкових провідів у місті не знайшло відбиття в пам'яті й спогадах очевидців? Ніде й ніколи жодного слова про це не залишили Осип Бодянський, Григорій Честахівський і Олександр Лазаревський. Честахівський, який писав у своїх листах про похоро-

ни поета, свою розповідь почав лише з 3 травня 1861 року, коли «Кобзар наш дужий став на рідну землю Українську, а я став навколішки і тричі вклонився рідній неньці Україні й тричі поцілував її святу землю од себе і од рідних дітей її, котрі свято почитують її, проживаючи на чужині далекій»¹. Спогади Лазаревського — «Гроб Т. Г. Шевченко в Києве, у Христорождественской церкви (7 мая 1861 г.)» вже самою назвою говорять про те, якому відрізкові шляху поштової домовини приділив увагу автор. Може, друзі й знайомі Шевченка, які вже прочитали в «Основі» масштабну й хвилюючу розповідь про похорон поета в Петербурзі, не знайшли потрібним описувати московський епізод у перевезенні його праху?

Так я писав у книзі «Тарас Шевченко: „Мое перебування в Москві“», що вийшла в світ у 2007 р. Яке щастя тепер зізнатися в неточності припущення, що нам залишилося тільки одиначне свідчення Олександра Лазаревського! Виявилося, що Григорій Честахівський також залишив дуже важливе пряме й конкретне свідчення! Його знайшов Сергій Гальченко серед шевченківських документів, що наприкінці 2006 року повернулися в Україну з Української Вільної Академії Наук у США.

Чудо сталося так. У червні 2007 року в кабінеті Сергія Гальченка в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України в присутності відомих учених, професорів Михайла Наєнка та Володимира Панченка завів я розмову про московське перебування поштової домовини, і раптом, абсолютно несподівано, спокійно-врочистий Гальченко вручив мені запис Григорія Честахівського, який наводжу повністю з мінімальним стилістичним редагуванням:

«Учора у вечері в 6-ть часів підняли ми з станції нашого дужого батька Тараса і повезли: по Цвітньому, Страстному, Нікітському і Тверському бульварах і поставили його в маленькій церквці Св. Тихона на Арбатській площаді.

Люди, які йшли, мандрували за Кобзарем, більш усього було студентів, небагато охавцерів і чотири завязятих панночки. Вони шкварили пихтурою од самісінької станції аж до церкви Св. Тихона. Як везли Кобзаря, то люду приставало все більше, все більше й більше» (Виділено мною. — В. М.).

Далі Честахівський писав, що неподалік, «саженів з 50-т», від Сухарської вежі (Шевченко згадував її в своєму щоденнику 13 вересня 1857 року) він побачив у лавочці портрет Пугачова і був та-

¹ Письма Честаховского, писанные в 1861 г. о похоронах поэта Шевченка // Киевская старина. 1898. № 2. С. 168–169.

кий вражений, що «побіг шукати проміж людом Лазаревського», щоб сказати тому: «Дивися, он Путаčov в кайданах кланяється Тарасові»¹.

Значення цього живого свідчення Григорія Честахівського про перевезення домовини Тараса Шевченка з Миколаївського двірця до храму святого Тихона Чудотворця на Арбатській площі важко переоцінити.

Передусім, уперше чітко вказано шлях, по якому везли домовину Шевченка з околиці північного сходу Москви до центру — по Цветному, Страсному, Тверському й Нікітському бульварах.

У запису Честахівського згадуються «офіцери», які супроводжували труну з прахом Шевченка. Цілком можливо, що це були кадети Олександрівського корпусу, розташованого поруч із храмом святого Тихона, яких привів учень Бодянського, педагог Олександр Котляревський.

Свідчення Честахівського повністю підтвердили моє припущення, висловлене в згаданій книзі, що серед учасників зустрічі домовини з прахом поета й панахиди в арбатській церкві святого Тихона, найбільше було студентів Московського університету. До того ж, він додав надзвичайно важливий штрих: «Як везли Кобзаря, то люду приставало все більше, все більше й більше».

Не залишається ніякого сумніву, що зустріч Шевченкової домовини в Москві була багатолюдною й достойною.

Втім, не змінюється теза про те, що там, де до траурної процесії віднеслися уважніше, інформація про неї була опублікована, тобто стала доступною відразу, а не через півтора століття. Скажімо, російський етнограф і фольклорист, співробітник журналу «Современник» Павло Якушкін, який брав участь у зустрічі труни Шевченка в Орлі, 2 травня відправив кореспонденцію в петербурзьку «Северную пчелу», й вона була надрукована 29 травня. Якушкін, зокрема, писав: «Много было желающих поклониться праху знаменитого покойника <...> Тут были и чиновники, и купцы, и офицеры, и простые мужики...» Очевидець залишив чимало цікавих подробиць, про які ми ще скажемо.

Щодо Москви жодного свідчення про панахиду не виявлено. В результаті виходить, що серед учасників прощання з поетом на-

¹ У поемі Шевченка «Москалева крипниця» стосовно часів Катерини II згадано про Омеляна Путачова (бл. 1742–1775): «путава Путач над Уралом». В Оренбурзькому краї поет познайомився з місцями, де діяли повстанці під проводом Путачова. Згадка про ці події є в повісті «Близнецы». В книжці М. Полевого «История князя Италийского, графа Суворова-Рымникского, генералиссимуса российских войск» (СПб, 1843), яку ілюстрував Шевченко, є два малюнки з зображенням Путачова.

звані лише Осип Бодянський і Микола Тихонравов. Зупинімося на цьому прізвищі. Заради правди слід сказати, що на час смерті Тараса Шевченка двадцятидев'ятирічний історик літератури і археограф Микола Савич Тихонравов (1832–1893) ще не став «видатним ученим», як Осип Бодянський, хоча з 1857 року був уже професором Московського університету. Між іншим, коли на історико-філологічному факультеті вибирали професора (на місце звільненого Шевирьова), то Бодянський запропонував кандидатуру свого учня, славіста Аполлона Майкова, але ніхто його не підтримав, а за Миколу Тихонравова проголосували професори Сергій Соловійов, Федір Буславєв, Іван Бабст, Арсеній Меншиков. Як повів себе Бодянський? В його щоденнику читаємо: «Несмотря на то, я тут же представил от себя „дополнительные“ доказательства (на 2-х листах) в пользу предлагаемого мною, которое как и „прошение“ (на полулисте), тут и прочёл. То и другое пойдёт в Совет университета, к попечителю и министру». Що це? Глибока й шира переконаність у своїй невідворотній правоті чи черговий вияв риси характеру, названої якимось Шевченком стосовно себе самого, «невозмутимым хохлацким упрямством»? Втім, судячи з усього, цей випадок не настроїв Тихонравова проти Бодянського, він ставився до нього з незмінною повагою. У Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України збереглися ділові, але теплі листи Миколи Савича до Осипа Максимовича, домінантою яких є впевненість, що для Бодянського характерна «радушная готовность помочь всякому нуждающемуся добрым словом»¹. І це так само точно, як і те, що Бодянський мав непростий, впертий характер.

Так от, професор Тихонравов особисто не знав (!) Шевченка²,

¹ ВР ІЛ, ф. 99, од. зб. 100, арк. 288.

² В «Алфавітному покажчику імен і назв» до академічного видання творів Шевченка прізвище Тихонравова відсутнє. З Шевченком він перетнувся лише віртуально: в листопаді 1858 року разом з поетом та іншими відомими громадськими і культурними діячами Тихонравов підписав уже згаданий нами протест проти антисемітського виступу журналу «Иллюстрация».

Коли Шевченко вперше приїжджав у Москву, Микола Тихонравов мешкав на Знаменці в будинку Макарова, який виходив безпосередньо на Арбатську площу, а під час приїзду поета в 1858 р. — на Великій Дмитрівці. У 1877–1883 рр. Микола Тихонравов був ректором Московського університету. Випускник університету 80-х рр. князь Борис Шетинін у своїх спогадах називав професора Тихонравова «зіркою першої величини». В 1890 р. Тихонравов став академіком Петербурзької Академії наук. Відомий працями про М. І. Новикова, М. В. Ломоносова, О. П. Сумарокова, М. В. Гоголя. Публікував пам'ятки давньоруської літератури. Сигурд Шмідт розповідав мені, що вчений закінчив своє життя (1893) на Арбаті, в будинку братів-вдаваців Сабашникових (не зберігся), що знаходився поруч із нинішнім театром ім. Євг. Вахтангова.

і поява Тихонравова в церкві святого Тихона могла пояснюватися значною мірою безпосереднім впливом Бодянського. Нітрохи не хочу применшити повагу й увагу молодого російського вченого до великого українця, проте не вважаю переконливим бездумне багатократне повторення саме його прізвиська на підтвердження високої шани мислячої Москви до нашого Кобзаря.

«Відправили з побожністю панахиду»

Настав час абсолютно впевнено робити наголос на тому, що всі чи майже всі московські друзі й знайомі Шевченка та московські шанувальники його поезії, які на той час були в місті, не могли не попрощатися з прахом Кобзаря! Не могли!

Йдеться, передусім, про друзів і нових знайомих поста по весні 1858 року. Найперший з них — Михайло Щепкін. Очевидець згадував, що після смерті Шевченка «М. С. Щепкин, бывало, заложив руки за спину, простаивал по целым часам перед портретом Гоголя и Шевченко и как будто говорил с ними, делился мыслями, тихо шевеля губами...» Чи міг він пропустити панахиду? Ні, ні і ні! Як вдалося встановити, в лютому і березні Щепкін грав у спектаклях у Москві, а з 6 березня по 2 травня театри в місті було закрито на час Великого посту і Пасхи. В цей період Щепкін виїздив у Петербург, але зафіксовано лише його перебування в столиці Росії 22–26 березня. Теодор Гріц, який склав літопис життя і творчості Щепкіна, пропускає в ньому понад місяць — з 26 березня по 2 травня 1861 року, не подаючи жодного факту з цього періоду життя великого артиста¹ (через три дні після від'їзду траурної процесії з Москви — 2 травня Щепкін уже грав у спектаклі).

Отже невідомо, де був і що робив Щепкін 27–28 квітня. Може, виїздив із міста? Може, хворів у ці дні?² Лише ці дві причини, на мій погляд, могли пояснити відсутність Щепкіна на панахиді. В іншому разі, артист попрощався зі своїм другом, а Олександр

¹ Гріц Т. С. М. С. Щепкин. Летопись жизни и творчества. — М.: Наука, 1966. С. 666–667.

² Біографія Щепкіна, в тому числі тих періодів, коли він зустрічався в Москві з Шевченком, мало документована й недостатньо досліджена. Скажімо, весь час спілкування Щепкіна з Шевченком у березні 1858 року та й взагалі вся життєдіяльність артиста в ті дні у Теодора Гріца зафіксована виключно з тих записів, які зробив у своєму щоденнику Шевченко. Що й казати, це надзвичайно важливий історичний документ. Але слід шукати й інші джерела. Важливо підготувати фундаментальну монографію «Шевченко і Щепкін».

Лазаревський не помітив його. Взагалі втомлений і заклопотаний Лазаревський міг не зафіксувати в пам'яті багатьох учасників поминали або ж просто не знати їх в обличчя. В цьому немає нічого дивного і незвичайного. До речі, ніхто раніше не звернув увагу на те, що Лазаревський приписав кульгавість Тихонравову, тоді як насправді хворі ноги були у Бодянського.

На користь моєї впевненості свідчить інформація, знайдена в газеті «Московские ведомости» (№ 79 від 8 квітня 1861 року). В коротенькій замітці повідомлялося таке:

«6-го апреля, в сороковый день смерти Т. Пр. Шевченко, некоторые почитатели поэта собрались в церкви Успения (что в Газетном переулке), где и выслушали с благоговением панихиду по покойному поэте»¹.

Ця поминалка, організована, звичайно, Бодянським, який довго жив у Газетному провулку й знав священників церкви Успіння Божої Матері², з усією переконливістю показує справді благоговійне ставлення московських друзів і знайомих Шевченка до пам'яті про нього. Вона пройшла за 20 днів до того, як домовину з прахом Шевченка привезли в Москву по дорозі з Петербурга в Україну і встановили в храмі Тихона Амафунтського на Арбатській площі.

Якщо москвичі зібралися на поминалку в церкві Успіння Божої Матері коли труна з тілом поета ще лежала в холодній петербурзькій землі, то вони ніяк не могли пропустити поминалку над прахом Шевченка в арбатській церкві святого Тихона³.

¹ Вперше опубліковано мною в газеті «Голос Просвіти» (№ 15, 12–18 квітня 2007 р.).

² Будинок Софії Ігнат'євої, в якому жив Бодянський, в «Алфавитному указателе к плану Тверской части» числився під № 288, а церква Успіння — під № 282, тобто знаходилася поруч. Ми вже знаємо, що саме в цій церкві влітку 1857 р. відбулося вінчання Бодянського з Марфою Артем'євою.

³ Загрінувши в історію церкви в Газетному провулку, побачимо, що в сиву давнину між вулицями Нікітською і Тверською пролягав глибокий і довгий яр, над яким давана височів храм на честь Успіння Пресвятої Богородиці. Це сусідство дало назву місцевості — Успенський ярмак. Церква впродовж століть називалася Успіння Божої Матері на Успенському ярмаку. В XVII — на початку XVIII століть і провулок називався Успенським і Успенським ярмаком.

Дослідники вважають, що церква існувала вже в 1531 р., бо в Никоновському літописі під цим роком згадується Успенський ярмак. Вона була дерев'яною, однопредстоїною. Кам'яний храм з вітάρями Миколи Чудотворця та Іоанна Предтечі побудував у 1647 р. Григорій Горихвостів. 1775 року замість першого вітара була побудована церква Миколи Чудотворця. Наприкінці XVIII століття храм обновили.

В 1857–1860 рр., тобто в часи приїзду Шевченка в Москву, храм був увесь перебудований заново на кошти купця Сергія Живаго (на жаль, була зламана огорожа з написом про Горихвостова). У церкві три престולי — Успіння, преподобного Сергія та Усікновення голови Іоанна Предтечі.

Є всі підстави розглядати інформацію про присутність у храмі святого Тихона Бодянського, Тихонравова і Шугурова, як одинокий, але щасливий документальний знак того, що в тій панахиді над прахом поета взяли участь, по-перше, близькі друзі Шевченка, як Осип Бодянський, по-друге, прихильники його таланту з інтелектуалів, не знайомі з ним особисто, як Микола Тихонравов, і, нарешті, молоді люди, як Микола Шугуров. Тобто, вони втрюх уособлюють значну частину москвичів, які прийшли попрощатися з великим українським поетом.

Виступи на поетовій панахиді, скоріше за все, були заборонені. Взагалі з будь-якими промовами на похоронах і, тим більше, панахидах у Москві було сутужно, що ми вже знаємо з шоденника Бодянського. Нагадаю ще раз, як на похоронах колишнього міністра народної освіти Сергія Уварова у вересні 1855 року було заборонено виступити Грановському, Погодіну, Шевирьову та ін.: «...Владыка (Митрополит. — В. М.) не согласился, считая это языческим обычаем. Даже за заставой не позволено было излить своего красноречия нашим витиям...» Коли в жовтні того ж року ховали Тимофія Грановського, то відбулася панахида в університетській церкві, а потім студенти несли труну аж на П'ятницьке кладовище: «На другой день попечитель (Назимов. — В. М.), призвавши в одну из аудиторий деканов, несколько профессоров и студентов, стал выговаривать им за венки (лавровые), которыми накануне забросали Грановского при опущении в могилу гроба его. „Это обычай решительно языческий, противный нашей церкви“». Відома реакція обуреного Бодянського: «Что прикажете делать с такими головами? А туда же ещё со ссылками на историю!»¹.

Після царського маніфесту про відміну кріпосного права студентство захвилювалося, і це серйозно стурбувало московські власті. Професор Осип Бодянський писав недовзі після панахиди над прахом Шевченка в церкві святого Тихона: «В университете нашем дивная совершается. Кажется, последняя кончина ему приходит. Странные пророчества ходят насчёт его. Горе ему, если десятая часть сбудется».

Церква була закрита в 1924 р. Община зареєстрована в 1992 р., з 2000 р. в основному храмі відбуваються богослужіння. Настоятель храму (з 1996 року) - священник Володимир Лапшин.

19 квітня 2007 року в московській церкві Успіння Божої Матері на Успенському враху, що в Пазетному провулку, 15 на сороковини після дня смерті Тараса Шевченка відбувся молебень, організований Культурним центром України в Москві. Започаткована нова традиція, яку треба продовжувати.

¹ Бодянский О. М. Дневник. 1852—1857. С. 175—176, 186.

Не випадково під час студентських заворушень восени 1861 року демонстрація на могилі Тимофія Грановського з забороненими промовами була однією з найбільш протиправних. До речі, професор Боянський входив до складу комісії¹, що вивчала причини цих заворушень. Саме він написав найперший текст документа, направленою міністру народної освіти. В ньому читасмо:

«...Студенты решились сделать демонстрацию на могиле покойного профессора Грановского. Память Грановского остается для университета священной. Ежегодно, в день его смерти, некоторые профессора, студенты и частные лица, знавшие его лично, служат по нем панихиду на Пятницком кладбище. В первый раз эта тризна сделалась предлогом студенческой манифестации. Толпа, состоящая из около 300 студентов, двинулась из университетского сада на место погребения. Полиция была предупреждена. Около кладбища стояли казаки, жандармы, полицейская команда. Студенты пришли поздно, по окончании панихиды. Профессоры немедленно уехали, чтобы не подать вида, что они участвуют в демонстрации. Полицейские начальники стали отговаривать студентов от всяких изъяснений, в особенности от произнесения речей. Сам г. Обер-полимейстер явился посреди толпы, но должен был немедленно удалиться. Речи были произнесены, некоторые весьма неумеренные, и студенты, несмотря на убеждения полиции, такою же сплошною массою возвратились в Университет» (Виділено мною. — В. М.).

В офіційному документі університетської комісії зазначалося, що первісні причини студентських безпорядків коренилися не в університеті: «Нынешние события суть последствия и отголосок того общего движения, которое охватило Россию с 1855 года <...> Студенты наших университетов не состоят в закрытом заведении, под влиянием одних начальников и преподавателей. Они живут среди общества и заражаются его стремлением, его страстями, его предрассудками <...> Студент в России является уже не учащимся, а учителем общества; последнее смотрит на него с некоторой гордостью и с некоторым уважением. В глазах многих студент представляет будущую надежду России».

В цих словах відображено доброзичливе ставлення Боянського до студентів, яких він любив, а неімущим широко співчував, але професор вважав, що вони не повинні займатися політикою.

¹ Членами комісії були також професори Сергій Соловйов, Павло Леонтьєв, Степан Ешевський і Борис Чичерін.

Як відомо, Герцен і революційні демократи вважали інакше. Вони затаврували всіх членів університетської комісії, які готували згаданий документ, назвавши його «доносом московських професорів». Більше того, Герцен вилаяв своїх колишніх друзів, які не входили до неї, але займали помірковану позицію. В одному з листів у березні 1862 року він писав: «...Поведение Коршей, Кетчера, а потом — Бабста и всей сволочи таково, что мы поставили над ними крест и считаем их вне существующих...» Московських професорів звинуватили в тому, що вони вимагали від властей силового придушення студентських заворушень.

Насправді, Бодянський та інші члени комісії виступили проти будь-яких репресій, у підготовленому ними документі говорилося від імені університетської Ради: «...Совет полагает, что внимательное рассмотрение обстоятельств и соображение причин, которые тут действовали, должно привести к убеждению, что беспорядки, происшедшие в Московском университете, не имеют того характера общности, упорства и опасности, который мог бы вызвать необходимость каких-либо чрезвычайных мер <...> Совет смеет уверить Ваше Сиятельство, что большинство студентов Московского университета желает прежде всего мирно продолжать свои занятия».

Відомо, що Бодянський радів кожній звістці про можливу демократизацію життя в університетах і якось записав у щоденнику: «...Ходит молва, скоро-де-придёт новый устав университетов, в котором, между прочим, ректор будет по-старому, в ы б о р н ы й. Это дай Бог!» Ця позиція Бодянського відображена й у згаданому документі: «...Все изложенные выше обстоятельства, по-видимому, ясно указывают на потребность новых уставов для наших университетов. Опыт последних лет, настоящие прискорбные беспорядки, изменившийся дух русского общества и студентов, наконец самая шаткость многих правил, неоднократно подвергавшийся переменам — все это доказывает необходимость зрело обдуманной, последовательной и основанной на современных потребностях системы университетских постановлений. Все дальнейшее развитие университетов зависит от введения подобной системы»¹.

¹ Из бумаг О. М. Бодянского. Студенческие беспорядки в Московском университете в 1861 году // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М.: Университетская типография. 1905. С. 3, 6, 8, 13, 15, 17–18.

Хто міг усе бачити і знати?

Хто ж міг усе бачити й знати про панaxиду над прахом Шевченка? Студенти Московського університету (тоді в ньому навчалось понад 2 тис. чоловік), передусім, із українців, яких було чимало на панaxиді.

Відомо, що в Московському університеті діяли підпільні суспільно-політичні гуртки, до яких входили українські студенти. Члени цих гуртків, як правило, були знайомі з безцензурною поезією Шевченка. Скажімо, в гурток «Вертеп» (1856–1859) входили О. Котляревський, М. Свириденко, П. Єфименко. На рубежі 50–60-х рр. в університеті існував гурток І. Аргіропуло — П. Зайчневського, який видавав літографованим способом і поширював твори Шевченка. У висновках згаданої університетської комісії зазначалося, що «літографія лекцій послужила поводом к распространению недозволенных сочинений». Навіть заклик Зайчневського «до сокири», кинутий в суспільну думку, певно, взятий із поезії Шевченка. Один із активних учасників цього гуртка Л. Ященко листувався з «вертепником» Єфименком. При арешті Ященко й Аргіропуло в них було знайдено твори Шевченка¹.

Особливо важливо пам'ятати, що наприкінці 1850-х років у Московському університеті склалася Українська студентська громада, в якій нараховувалося близько 30 чоловік², що ставила метою, за словами Марка Вовчка, «працювати для України». Серед головних членів громади назовемо Фелікса Волховського³, Івана Силича, Миколу Шутурова, Валеріяна Родзянка, Івана та Михайла Роговичів, Павла Капніста⁴, Миколу Калениченка, Василя Гукка, Володимира Тхоржевського, Іллю Деркача. Членами Громади, можливо, також були Ананій Брежинський, Семен Гирчич, Микола Динник, Михайло Максимович, Олександр Милорадович, Павло Прокопенко, Іван Самоїлович, Віктор Скипський⁵.

¹ Карабутенко И., Марусич А., Новохатский М. Шевченко в Москве. С. 98, 100–103.

² В 1865 р. кількість членів становила 63 чоловіка. Українська громада була ліквідована властями в 1866 р.

³ Волховський Фелікс Вадимович (1846–1914) — поет, письменник і перекладач. На деяких його творах позначився вплив Шевченка. Пропагував поетичну спадщину Кобзаря в еміграції в Лондоні.

⁴ Капніст Павло Олексійович (1842–1904) — син декабриста Олексія Капніста, з яким Шевченко познайомився в 1843 р. в селі Мойсівці. Олексій Капніст познайомив Шевченка в Яготині з Варварою Репніною.

⁵ Докладніше див.: Олександр Стовба. Українська студентська громада в Москві 1860-х рр. — Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Отлобтіна. — Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1977. С. 411–453.

Бібліотекар Української громади Микола Шугуров свідчив: «Ми знали напам'ять численні вірші Шевченка і плакали, коли до нас дійшла вістка про його смерть». Безперечно, що члени Громади взяли участь у зустрічі труни з постовим прахом у Москві й у панахиді в храмі Тихона Амафунтського. Тим більше, що Бодянський особисто знав багатьох із них.

Можна також із великою впевненістю стверджувати, що на панахиді було чимало студентів Московського університету з росіян, поляків та інших національностей. Якраз тоді університет у зв'язку з відміною кріпосного права переживав переломний час і піднесення волелюбності, до нього потягнулася нова молодь з провінції. В університеті відмінили навіть традиційну форму одягу, що було серйозною ознакою демократизації студентського життя, адже впродовж багатьох років студенти мали суворо додержувати форми. Не випадково Лев Толстой писав: «Вступая в Университет, я уже не думал о поприще науки... а о мундире с синим воротником...». У травні 1861 року вступні екзамени в університет проходили більш демократично, екзаменаторами виступали вчителі гімназій під головуванням когось із університетських професорів, вони доброзичливіше ставилися до вихідців із простого люду. Водночас, намагаючись вгамувати студентські пристрасті, університетське начальство ввело нові правила, що звужували права студентів і перешкоджали доступ в університет демократичним елементам. Найгіршим було те, що якраз тоді студенти вперше мали заплатити гроші за навчання на рік уперед. Уже згадана університетська комісія рукою Бодянського записала таке: «...им было объявлено, что они не иначе могут поступить, как с уплатою 50 р. в год. Этого они вовсе не ожидали. Беднейшие из них, те, которые решительно не в состоянии были заплатить, с сокрушенным сердцем уехали домой. Те же, которые имели кое-какие средства, внесли требуемую плату, но подверглись всем бедствиям бедности и, разумеется, значительно усилили массу недовольных. Этому отчасти можно приписать то обстоятельство, что главными деятелями в беспорядках были студенты 1-х курсов. Другие же, видя бедственное положение товарищей, естественно увлеклись желанием избавить их от тягостного налога».

Гадаю, що студенти Московського університету запримітили на панахиді значно більше відомих у Москві облич, ніж Олександр Лазаревський, але, скоріше за все, не здогадалися чи не мали змоги відразу розповісти про це в пресі. Тим паче, що називати публічно прізвища учасників панахиди не було безпечно. Та й у майбутньому, на жаль, ніхто не залишив про цей печальний день спогадів.

Як ми вже знаємо, Лазаревський особливо наголосив, що разом із ним про панахиду в храмі святого Тихона «добре пам'ятає і М. В. Шугуров». Немає сумніву: тоді, на самому кінці Шевченкового століття, вже літні люди говорили між собою про перебування домовини Шевченка на Старому Арбаті! Лазаревський розумів, що для більшої достовірності й вагомості треба назвати ще одного живого свідка цієї події¹. Шугуров якраз і був таким очевидцем. Якби він у 1861 р. відправив у часопис «Основа» розповідь про панахиду над тілом Шевченка на Арбаті, то її, безперечно, було б опубліковано. Проте студент з України, мабуть, і помислити не міг тоді про виступ у пресі. Але чому він не зробив цього пізніше, коли вже займався шевченкознавством і співробітничав у «Киевской старине»? Принаймні, через десятки років привід однозначно був, адже Лазаревський звернувся до нього — очевидця! — за підтвердженням своїх спогадів. А Шугуров, можливо, вже не пам'ятав конкретних людей, які були в церкві Тихона. Чи він таки не мав чого додати? А може, Шугуров вважав, що досить буде свідчення людини, яка разом з Чес-тахівським супроводжувала труну?

Я довго шукав відповідь на ці питання і нарешті знайшов її у свідченні людей, які добре знали Миколу Васильовича, — у співробітників «Киевской старины». Вже після смерті Шугурова журнал писав про свого автора: «К сожалению, сравнительно редко Н. В. Шугуров брался за перо, да и то в большинстве случаев А. М. Лазаревский побуждал его поделиться с читателями богатыми сведениями, которыми, несомненно, обладал Н. В. Шугуров и которые он, к сожалению, совсем неиспользованными унёс с собой в могилу» (Виділено мною. — *В. М.*).

У неопублікованому щоденнику Шугурова зустрів запис: «Теперь, перенесшись в прошлое, я как будто опять переживаю и то, что меня когда-то радовало, и то, что меня потом мучило». В іншому місці щоденника обпекли слова: «Трудно всё записать...»

Серед відомостей, які забрав з собою в могилу скромний і мовчазний від природи Шугуров, я поставив би на перше місце дорожочінну в наш час інформацію про перебування домовини з прахом Тараса Шевченка в Москві. Дуже шкода, що Шугуров не залишив спогадів про 27–28 квітня 1861 року... Так, так, я добре знаю, що історія не терпить умовного способу, але ж як шкода!

¹ Микола Шугуров помер у 1901 р., а Олександр Лазаревський у 1902 р.

Перший храм по дорозі в Україну

Щодо відомих москвичів, то може, вони не знали про прибуття домовини з прахом Шевченка на Старий Арбат? Адже в московських газетах немає жодного попереднього повідомлення про цю подію чи наступну розповідь про неї. Разом з тим, важко уявити, що печальна вістка могла обійти друзів і знайомих поета. Тоді чому ми нічого не відаємо про прощання з постом у храмі Тихона 27 квітня 1861 року того ж Михайла Щепкіна чи Варвари Рєспіної, багатьох інших московських друзів і знайомих Шевченка? На мій погляд, лише тому, що з причини дивовижного й нез'ясованого збігу обставин про це не залишилося жодного документального свідчення. Таке буває, і вчений має з цим рахуватися. Історик змушений змиритися перед браком звичайного факту, що, здається, вислизнув від обов'язкового тлумачення. Проте письменникові, який узявся б описати московську панахиду в художньому творі, треба було б лише довідатися, чи були московські знайомі Шевченка в той день у місті, і, не вагаючись, «привести» їх на церковну службу в храмі Тихона Амафунтського... Не випадково поетично-розкута З. Тарахан-Береза пише, що з постом прийшли попрощатися не лише Бодянський і Тихонравов, але й «письменники, актори». Втім, Олександр Лазаревський і Микола Шугуров чесно заявили, що інших учасників панахиди вони просто «не пам'ятали» і що їх «здається, не було». В цих словах є відсутньою будь-яка категоричність.

До речі, в своїй книзі «Святиня» Тарахан-Береза доречно вміщує малюнок Григорія Честахівського «Домовина Т. Г. Шевченка в церкві», зроблений в дорозі з Москви в Україну, в контексті матеріалу про перебування праху поета в церкві Тихона на Арбаті. Хоча малюнок не датований, на мою думку, Честахівський зафіксував постову домовину саме в цьому старовинному й знаменитому храмі — **першому по дорозі в Україну**. За це свідчить і значний обшир церкви, що відчувається в малюнку. Честахівський зобразив Шевченкову домовину, покриту китайкою, тоді, коли вона залишилася наодинці з Богом, і в атмосфері розлита тиха урочистість цієї миті. Поруч з домовиною лише одна постать, мабуть, священик, а на відстані — скоріше за все, хтось із друзів поета (можливо, Олександр Лазаревський?).

Отже, домовину з тілом Шевченка було встановлено в храмі, над входом у який був напис: «Церковь Тихона Чудотворца, что у Арбатских ворот». Назву було дано на честь православного святого, чудотворця Тихона, що народився на острові Кіпр у місті Амафунті, був там єпископом і обернув багатьох язичників у Христо-

ву віру (помер у 425 р.). У письмовій спадщині поета немає жодної згадки про цього святого, тоді як Шевченко неодноразово торкався пам'яті святих Бориса і Гліба; церква їх імені знаходилася неподалік на Арбатській площі. Місце над річкою Альтою в Україні, де «бешеный честолюбец, окаянный Святополк, зарезал родного праведного брата своего Глеба» згадано в повістях Шевченка «Капитанша» й «Близнецы». В «Археологічних нотатках» він зазначав, що в Переяславі «на месте, где по преданию убит князь Борис, построена недавно церковь...».

За документами церква святого Тихона Амафунтського відома з 1620 р., проте існувала ще до царів Романових, бо одержувала ругу¹. Була дерев'яною і в 1629 р. згоріла, після чого збудовано з цегли. В 1689 р. на її місці звели нову церкву, освячену в день пам'яті святого Тихона 16 червня Патріархом у присутності цариці Софії². В 1756 р. граф Г. І. Головкін прибудував з півдня Воскресенський вівтар, рівновеликий самій церкві. Тому церква Тихона Амафунтського мала незвичайний для православного храму «парний» вигляд, що складався із двох симетричних і майже однакових ювні половин, північної та південної. Після пожежі 1812 р. храм хотіли знести, але парафіяни його відстояли. В 1813 р. була зведена нова дзвіниця, що відразу зарахувала храм святого Тихона до того типу московських післяпожежних церков, увінчаних банею без барабана, в яких особливо виразним і красивим був явний контраст між громіздкістю і важкою лапідарністю об'єму храму та спрямованою угору стрункою дзвіницею. На превеликий жаль, у сучасній Москві не збереглася жодна з таких унікальних церков.

У Центральному історичному архіві Москви знайшлися документи про те, що в 1861 р. церква була «зданием каменная, с таковою же колокольнею, крепка», престолів у храмі було три: «в настоящей, во имя святого и Чудотворца, Тихона Амафунтского, в приделах: во имя Божией матери, именуемой Утоли мои печали, и во имя святителя Николая»³. З інших джерел відомо, що в церкві знаходилася ікона «Богоматір Галатська»⁴, що нині зберігається в Третьяковській галереї. Москвознавець Іван Кондратьєв наприкінці XIX століття повідомляв у книзі «Сдая старина Моск-

¹ Річне утримання попа та причету від приходу.

² Впродовж довгого часу це всіляко підкреслювалося. Скажімо, в «Путеводителе по Москве», виданому 1824 р. читаємо: «Церковь Святого Тихона Амафунтского, у Арбатских ворот, освящена 1689 г. в присутствии царевны Софии Алексеевны».

³ Центральный исторический архив Москвы, ф. 203, оп. 744, спр. 2396, арк. 181–190; ф. 454, оп. 3, спр. 62, арк. 201–205.

⁴ Назва отримана від Галати — частини Константинополя.

вы», що в церкві, крім згаданої ікони «Вгамуй мої печалі» знаходився ще якийсь «найдавніший список». Все це важливо пам'ятати, бо ж і Шевченко в «Археологічних нотатках» описував стародавні церковні книги і предмети, які мали значну історико-культурну цінність. Зовнішній вигляд храму святого Тихона можна побачити на фотографії другої половини XIX століття та на гравюрі художника Івана Павлова «Церковь святителя Тихона Амафунтского у Арбатских ворот».

Мальовничий ситуєт церкви святого Тихона понад два століття прикрашав Арбатську площу¹, перегукуючись з сусідньою церквою Бориса і Гліба. Разом вони складали архітектурну домінанту площі.

Чому було обрано саме цей храм біля Арбатських воріт? Адже від вокзалу, який розташовувався на околиці північного сходу міста, до центру, тобто до Арбатської площі — немалий шлях, і можна було зупинитися, скажімо, в якійсь ближній церкві або навпаки відразу перевезти домовину в один із храмів на виїзді з Москви по шляху, що вів в Україну. (В Києві студенти хотіли везти домовину поета до університетської церкви, але митрополит Арсеній визначив для неї парафіяльну церкву Різдва Христового, найближчу до Дніпра, по якому її було відправлено пароплавом у Канів).

Оскільки звістку про смерть Шевченка в Москві першим отримав, очевидно, Бодянський, церкву, скоріше за все, вибирав він. При цьому Бодянський враховував кілька моментів і відомих йому обставин. Серйозним аргументом на користь арбатського храму могло стати те, що Михайло Лазаревський, підстарший з шести братів Лазаревських, який узяв на себе клопоти про перевезення поетового тіла в Україну, найперше в Москву, мав помешкання в Сивцевому Вражку в будинку Димкової², тобто недалеко від храму святителя Тихона. Було зрозуміло, що Олександр Лазаревському, який безпосередньо супроводжував тіло Шевченка, зручніше було зупинитися на Старому Арбаті. (Між іншим, після закінчення університету Олександр Лазаревський з літа 1858 р. два роки жив у Москві³ і також мав тут знайомства). До того ж, вибір арбатського храму для зупинки й понахиди давав перевагу, бо з нього легко було виїхати на шлях в Україну. Не виключено, що у

¹ Церкву Тихона Амафунтського знесено в 1933 р. Її адреса була — Арбатська площа, 14.

² Останні роки життя професійний чиновник Михайло Лазаревський керував справами та маєтками російського археолога, графа Олексія Уварова в Москві, мав неабиякі зв'язки в місті.

³ Олександр Лазаревський згадував: «...Щодня майже зустрічався я з Тарасом Григоровичем (У Петербурзі. — В. М.) до літа 1858 р., коли по закінченні університету переселився разом з музеєм і бібліотекою гр. Уварова до Москви».

Бодянського чи Лазаревських були знайомі або рекомендовані друзями церковнослужителів в церкві Тихона Амафунтського. Не можу не висловити також припущення, що друзі Шевченка, передусім історики Осип Бодянський і Олександр Лазаревський, враховували й те, що біля церкви святого Тихона стояли козаки Петра Сагайдачного перед штурмом Москви в 1618 р. Напевне, бралася до уваги й престижність Арбату, його близькість до Кремля. Церква Тихона Амафунтського, між іншим, входила до Білого міста, тоді як, скажімо, ближня від неї церква Миколи Явленого на Арбаті вже знаходилася в Земляному місті¹. Взагалі все, що було пов'язане з похороном Шевченка та перевезенням його праху, друзі намагалися робити найкращим чином і не шкодували грошей.

Про все це я розповів у червні 2005 року видатному арбатознавцеві Сигурду Шмідту, який на той час уже 83 роки жив на Арбаті і знав про нього, здається, все. Сигурд Оттович сказав, що церкви Бориса і Гліба та святого Тихона були дуже шанованими серед професури та викладачів Московського університету. Це лише підтверджує, що у виборі храму для поховання значну роль відіграв Осип Бодянський. Зауважу, до речі, що Московський університет і його домовна церква Тетяни Великомучениці, як і церква Тихона Амафунтського, знаходилися на території однієї і тієї ж ділянки міста — Тверської. В Тверській ділянці жив і Бодянський. Тому професорові легше було організувати студентів університету для супроводу домовини з вокзалу на Старий Арбат. У цьому супроводі брали також участь викладачі й випускники університету, передусім, вихідці з України, зокрема, славісти, пов'язані з Бодянським.

Відомо, що петербурзькі Шевченкові друзі зібрали на похорон поета та перевезення його праху в Україну більше тисячі карбованців, що складало на той час значну суму. Скажімо, проїзд у потягу з Петербурга до Москви коштував усього 6 крб. 50 коп., дорога від Тули до Орла на конях — близько 122 крб., а горілка для візників на цей шлях — 2 крб. 40 коп. Поєсто́ві друзі не допускали в дорозі нічого такого, що могло б зашкодити достойному супроводу його праху².

Церква Тихона Амафунтського якийсь час входила до Міської ділянки району із кремлівськими соборами і дзвіницею Івана Великого, а зтім — до Тверської ділянки разом із храмом Христа Спасителя. Церква Миколи Явленого належала до Арбатської ділянки Москви.

¹ Лазаревський і Честахівський продумали все до деталей, зокрема передбачили гроші не лише на оплату візників і паромників на ріках, але й на горілку для візників і змащування доріг у дорозі. Коней на станціях Лазаревський і Честахівський міняли дуже швидко. Російський поет О.Фет у спогадах писав зі слів своєї дружини: «...от Тулы жену мою на каждой станции догонял и затруднял в получении лошадей гроб Шевченка, сопровождаемый ассистентами, перевозившими тело его на юг».

У цьому контексті розповім про цікавий історичний факт. У жовтні 1882 року Микола Білозерський опублікував у «Киенской старине» статтю «Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминаниям разных лиц (1831–1861)», в якій, посилаючись на Михайла Лазаревського, стверджував: «В Москве гроб Шевченка стоял за городом, на дворе какого-то столяра, среди куч стружек; стечение публики было значительное». Якось так сталося, що півтора десятиліття ніхто публічно не заперечив інформацію про замиський двір столяра. В 1893 р. пішов з життя Григорій Честахівський, але залишався Олександр Лазаревський, який нарешті сказав своє вагоме слово. «Гроб Шевченка... среди куч стружек...»? Той, хто супроводжував труну, відповів коротко й категорично: «Это неверно». Його вустами друзі Шенченка, які вклали душу в організацію останньої дороги Кобзаря в Україну, поправили кричущу неточність, що межувала з явною неповагою до їх турбот про перевезення поетового праху в Москву. Здається, першим серед шевченкознавців минулого століття звернув увагу на це Всеволод Чаговець, який писав: «В воспоминаниях В. М. Белозерского¹ есть указание на то, будто гроб поэта пришлось поставить где-то на окраине Москвы, на задворках у какого-то столяра, в сарае, среди всякой рухляди. Это было бы очень обидно за Москву. Но, к счастью, это неправда»². Олександр Лазаревський, як уже відомо, дав абсолютно точну адресу перебування труни з прахом Шевченка — арбатський храм святого Тихона. Проте, й інформацію, яку розголосив Білозерський, не варто відкидати категорично; цілком можливо, що, виїхавши з Москви, жалобний супровід зупинився, щоб востаннє розпрощатися з прахом Шевченка. (Нагадаю, що в Орлі поетову труну аж до кінця міста супроводив священник і велика кількість людей, а за містом було відправлено ще одну панахиду)³.

¹ Насправді, йдеться про спогади Миколи (а не Василя) Білозерського.

² Втім, у подальшій дорозі трапилося, мабуть, всяке. Павло Якушкін писав про перебування труни в Орлі:

«— Где стоит гроб? — спросил я кого-то, проходя к почтовой станции.

— Ступайте в ворота, там на дворе под сараем!

Вхожу: на дворе под навесом, среди пустых ямских телег, на куче навоза, стоят дроги с гробом, покрытым

Червоною китайкою,

Застутою казанкою!..»

³ Павло Якушкін писав про це: «Толпа народа более и более прибывала <...> священник отслужил панихиду, и поет тронулся. По пути толпа народа увеличилась, как снежный ком <...> И, несмотря на страшную жару, провожали поэта за шоссе-ную заставу. За заставой отслужили панихиду...» (Виділено мною. — В. М.).

Можливо, підмосковний двір столяра був вибраний для того, щоб ще раз перевірити в далеку дорогу дроги — віз, пристосований для перевезення гробів. Підтвердження цьому знаходимо в листі Олександра Лазаревського до Григорія Честахівського зі скрупульозним рахунком витрат на перевезення тіла Тараса Шевченка з Петербурга до Києва.

Познайомимося з початком цього документа, який стосується витрат, пов'язаних із Москвою:

«Счет денег, издержанных на перевезение тела Т. Гр. Шевченка из Петербурга до Киева.

Провоз тела из СПб до Москвы — 55 р.

Провоз Ал. Лазаревского и Гр. Честаховского до Москвы — 13

Прогонны от Москвы до Серпухова — 15

Извозчик в Москве — 1

На водку ямщикам от Москвы

до Серпухова — 1.25

Смазка — 12'...*

Увага! Ось це перше змащування мастилом дроз (в дорозі їх було кілька) могло бути зроблене відразу на виїзді з Москви у місцевого столяра...

Імена для пам'яті

Хто ж відправив панахиду над Тарасом Шевченком у Москві? Хто доглянув домовину з його тілом у храмі 27–28 квітня 1861 року? Мені дуже хотілося нарешті назвати (через майже півтора століття!) імена церковнослужителів храму святого Тихона, залишити їх у нашій пам'яті. Пошуки в Центральному історичному архіві Москви виявилися вкрай складними: архів Московської духовної консисторії після Жовтневої революції серйозно постраждав. Але все-таки збереглися справи деяких московських храмів — церковні книги, переписка шести сороков¹, у тому числі Пречис-

¹ Кортіяок.

² Сорок — чотири десятка. У Володимира Даля читаємо, що в старовину рахували сороками: перший сорок, другий сорок і т.д. За переказами, в Москві нараховувалося 40 сороков церков (тобто 1 тис. 600), хоча насправді їх було значно менше. Втім, якщо коли-небудь порахували всі церковні вітаті, то цифра перевищила б за сорок.

Москвознавець XIX століття Іван Слонов писав, що в 70-х рр. нараховувалося 329 православних храмів, а Петро Ситін зазначав, посилаючись на дослідника московських храмів М. І. Александрівського, що число їх ніколи не перевищувало 500 одиниць разом з домовими і монастирськими церквами. Сучасні дослідники вважають, що кількість храмів у Москві наближалася до тисячі. Як би там не

тенського, до якого і входив храм Тихона Амафунтського. В «Списке церквей Московской епархии» церква «Тихоновская у Арбатских ворот» стоїть під № 27 у 1-му відділенні Пречистенського сорока. В архівному путівнику довідався про наявність «Метрики церкви Тихона Чудотворца возле Арбатских ворот»¹. Зажеврила надія, адже метричні книги традиційно складалися з трьох частин: про тих, які народилися, тих, які вступили в шлюб і тих, які померли. Можливо, в останній — третій — частині метрики храму залишилися хоча б якась інформація про панахиду над тілом Шевченка? Проте в отриманих в архіві матеріалах навіть згадки про храм Тихона Амафунтського не знайшов і, здавалося, що тепер уже втоплюся в архівному морі безнадійно. Час ішов, а результатів не було. В ті дні гортав якось Шевченкові поезії, й в очі впали рядки:

На батька бісового я трачу
І дні, і пера, і папір!

Допомогли досвідчені архівісти, і врешті-решт у справі «Клировые ведомости Пречистенского сорока г. Москвы за 1861 год» таки знайшлася «Ведомость о церкви Святого и Чудотворца Тихона Амафунтского, что возле Арбатских ворот». В ній і були прізвища всіх церковнослужителів арбатського храму. То була перемога! Подумалося, що так само як не горять рукописи, не зникають безслідно й архівні документи. Тепер ми можемо назвати цих людей.

Священник Левітський Микола Сергійович, 32 роки, народився в Московській єпархії, син священника, навчався у Віфанській семінарії, яку закінчив у вересні 1850 року з атестатом 1-го розряду. В листопаді того ж року призначений дияконом Георгіївської церкви в Єндові. 3 2 лютого 1860 року — священник церкви Тихона біля Арбатських воріт².

було, до сорока, як об'єднання храмів, частіше всього, входило менше чотирьох десятків церков. У документах, які мені довелося вивчати, сорока нараховували від 14 до 35 храмів. Вони були розділені на старостів і благочинія (відділення).

Словосполучення «сорок сороков» міцно увійшло як у церковний ужиток, так і в світське життя. Скажімо, в поезії Марини Цвєткової читаємо про кількість московських храмів: «Всех счетов: сорок сороков...» Історія всіх московських храмів, видана в Москві на початку ХХІ століття, називається «Сорок сороков».

¹ Центральний історичний архів Москви, ф. 454, оп. 3, спр. 62, арк. 201–205.

² Є дані про те, що Левітський був священником у церкві Тихона і через десять років. У той час його старший син Сергій уже навчався в духовному училищі. 18 жовтня 1870 року Левітського було нагороджено набедреником (парчевий прямокутник із зображенням хреста, що його священники одержують як першу нагороду і носять з правого боку нижче пояса).

У Миколи Левітського була дружина і троє синів.

Диякон¹ Філейський Павло Васильович, 37 років, народився в Московській єпархії, син паламара, навчався в Московській семінарії, яку закінчив у 1844 р. з атестатом 2-го розряду. З серпня 1848 року до травня 1863 року — диякон церкви Тихонівської біля Арбатських воріт.

Одружений, мав двох дітей, дівчинку і хлопчика. Жив у Афанасьєвському провулку, неподалік від території, де тепер знаходиться Культурний центр України.

Паламар² Беляєв Петро Васильович, 29 років, народився в Московській єпархії³, син священника, навчався в Московській семінарії. З жовтня 1853 року до листопада 1864 року — паламар церкви Тихонівської біля Арбатських воріт.

Одружений, мав двох дітей, дівчинку і хлопчика.

Проскурниця⁴ Соловйова Євдокія Микитівна, 63 роки, в церкві святого Тихона з жовтня 1840 року, тобто задовго до того, як у Москву вперше приїхав Шевченко. «Читати і писати вміє». Жила з донькою. Працювала в храмі до старості⁵.

Ці люди так чи інакше причетні до шанування пам'яті про Тараса Шевченка в храмі святого Тихона на Старому Арбаті, до пахиди над ним. Вони заслуговують на нашу добру пам'ять і на те, щоб їх імена й прізвища віднині згадувалися у відповідних працях про Кобзаря.

3 Арбату — в Україну

Григорій Честахівський залишив нам малюнок олівцем «Домовина Т. Г. Шевченка в дорозі». На ньому — дороги, намальовані абрисом, і детальніше прописані візник та четвірка коней. Ці дороги стояли вранці 28 квітня на Арбатській площі біля храму Тихона

¹ Помічник священника у відправі церковної служби, нижчий духовний чин.

² Служитель православної церкви, що допомагає священнику під час богослужіння; диячок, псаломщик, причетник.

³ Як бачимо, всі три служители церкви Тихона на Арбаті народилися в Московській єпархії, тому відпадає припущення деяких авторів, що священник цього храму був вихідцем із України.

⁴ Жінка, що випікає проскуру — білий прісний хлібець особливої форми, що використовується в православному богослужінні. Проскурницями часто були вдови священників. Цікаво, що Пушкін згадував про проскурницю у зв'язку з його роздумами про мову: «Не худо нам иногда прислушиваться к московским просвирам, они говорят удивительно чистым и правильным языком».

⁵ Центральний історичний архів Москви, ф. 203, оп. 744, спр. 2396, арк. 181–190; ф. 2125, оп. 1, спр. 1595, арк. 1–4.

Амафунтського. Звідси, з центру Москви і до самого Києва Шевченків прах везли кіньми поштовим трактом, що проходив через Серпухов-Тулу-Орел-Кроми-Волобуєво-Кошелевку-Дмитровськ-Севськ-Есмань-Глухів-Кролевець-Батурин-Борзну-Ніжин-Носівку-Козелець-Залісся-Бровари. То була далека й печальна дорога, й Україна пам'ятає про неї. Заакцентую читачеву увагу на тому, що починалася вона зі Старого Арбату.

Отож, уявімо собі 28 квітня 1861 року. Над Арбатською площею підіймається по-весняному тепле сонце, золотить маківки храмів святих Бориса і Гліба та Тихона. Біля Тихонівського храму зібралося чимало людей, особливо багато молоді. Чується мелодійна українська мова. Осип Бодянський, Григорій Честахівський і Олександр Лазаревський тихо перемовляються з арбатським священиком років тридцяти, потім всі четверо заходять у церкву. Від розкішної салиби Голіциних, де стоять екіпажі, хтось направляється до людського натовпу. Група молодих людей наближається від Олександрівського кадетського корпусу. Біля восьмигранного водорозбірника з червоної цегли, що поряд із церквою, перемовляються візники, які приїхали з діжками по воду, і торговки — на площі ярмарок. Ось вони вкупі підходять до церкви, хрестяться й стоять мовчки. Проходив катеринщик із шарманкою-шафочкою та танцюючими ляльками в ній, зупинився. Благовидна жінка свариться на хлопчаків, які галасують біля струмка Чорторий. Від Арбатської і Знам'янської поліцейських будок підійшли будочники. Ніби розчинилися в натовпі жандарми й навіть юродиві. Щось було таке в атмосфері, що зупинило й зібрало людей біля Тихонівського храму. Над Арбатською площею повисає тиша...

Як умру, то поховайте
Мене на могилі
Серед степу широкого
На Вкраїні милій...

Хтось із студентів схвилювано читає ці Шевченкові рядки. Бо саме заради втілення поетового заповіту зібралися друзі й знайомі Кобзаря до церкви святого Тихона...

Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.

Раптом загули дзвони, студенти виносять із церкви домовину з тілом Шевченка і влаштовують її на дорогах. Візник

піднімається на своє місце й легенько смикає за віжки. Дроги рушають. За ними їде критий екіпаж для Честахівського і Лазаревського, тепер вони йдуть пішки, разом з усією траурною процесією, яка виходить на старовинну Знаменську вулицю. На розі Знаменки та Арбатської площі траурний кортеж минає могутню колонadu Олександрівського кадетського корпусу, що фасадом виходить на вулицю. Біля церкви Знамення Пресвятої Богородиці заклакли богомолки і ревно хрестяться. Звідси за труною пішли кілька чоловіків інтелігентної зовнішності в дорогих пальтах, мабуть, професори Московського університету, які живуть поруч. З церкви вийшли люди, спостерігають за процесією, дехто приєднується до неї. З вікон особняків виглядають господарі й прислуга.

На розі Знаменки й Волхонки процесія призупинилася біля п'ятиглавого храму Миколи Чудотворця з дзвіницею. Тут зібралося чимало москвичів...

А чистих серцем? Коло їх
Постави ангели свої,
І чистоту їх соблюди.

Скорботна процесія перетинає вулицю Волхонку і повертає до недавно побудованого Великого Кам'яного мосту, позаду — красень Кремль, який любив Кобзар, а попереду — храм Христа Спасителя. Частина людей розходиться, молодь їде далі, дехто збирається підїхати на візниках за місто, де передбачається зупинка дроз з домовиною. Згадаємо про цю зупинку за містом ще раз: «Стечение публики было значительное».

Весь цей шлях Осип Бодянський пройшов поряд з дровами, заглиблений у себе й, як ніколи, сильно кульгаючи. Знаючи його, можна уявити, як важко було професору в ці хвилини. В щоденнику Бодянського від 5 жовтня 1855 року є запис про те, як він прийшов додому до шойно померлого Тимофія Грановського і був надзвичайно схвилюваний стражданням його дружини: «Это до того поразило меня, что я не мог и 5 минут перенести: слёзы брызнули ручьём от такой безмолвной, глубоко сосредоточенной в высшей степени горести, и от всей души пожелал ей слёз, которые могли бы облегчить её, а может быть и спасти»¹. Сльози за поетом Бодянський уже виплакав, його очі були червоними, але сухими. Час від часу він торкався Шевченкової домовини, ніби вона давала йому нові сили. Після прощання з прахом поета в арбатському храмі святого Тихона на душі у Бодянського запанувала скорбот-

¹ Бодянский О. М. Дневник. 1852—1857. С. 183.

на просвітленість, він відчув у собі вродисту впевненість у тому, що його друга чекає вічність...

...Та нескверними устами
Помолитись Богу,
Та Я рушимо тихесенько
В далеку дорогу —
Над Летою бездонною
Та каламутною.
Благослови мене, друже,
Славою слятою.

Осип Максимович, як ніхто інший, розумів, що Тарас Шевченко назавжди залишив Старий Арбат, щоб залишитися тут назавжди...

«Крок уперед два кроки назад»

Бодянський був критично настроєний до тодішньої системи освіти в Росії. В травні 1858 року записав у щоденнику: «Вообще мы пятимся назад, по крайней мере, в деле просвещения. За шаг вперед делаем два назад»¹. Зокрема, професор рішуче виступав проти насадження у вищій школі класичної системи і станових основ освіти, прихильником яких був міністр народної освіти Дмитро Толстой².

У свій час Михайло Грушевський жорстко зауважив, що граф Толстой відродив у Росії, передусім у класичній школі, єзуїтські методи на потребу монархізму. Грушевський писав, що викладання грецької граматики в російських гімназіях, «як її тоді вправляно, де справа акценту являлась альфою й омегою всієї премудрості, — вважаю однією з найсумніших педагогічних недоречностей».

Саме за Толстого була створена й зміцнена логічна, продумана до найменших дрібниць, диявольски хитра «система оглулювання» дітей у російській школі. Вона була націлена на те, щоб позбавити молодих людей, які вступають у життя, інтелектуальної самостійності й ініціативи і виховати в розпорядження уряду і правлячих суспільних верств людей вишколених, видресуваних, при звичаєних точно й без осмислення та крити-

¹ Из дневника О. М. Бодянского. // Русский архив, 1892. № 10. С. 443.

² Толстой Дмитро Андрійович (1823–1889) — російський державний діяч, історик, в 1866–1880 рр. — міністр народної освіти. Насаджував класицизм у гімназіях. З 1882 р. — міністр внутрішніх справ, президент Петербурзької Академії наук.

ки виконувати дані їм доручення. Старе гасло «вчимися не для школи, а для життя» було вивернуте навиворіт: російська гімназична наука конструювалася так, щоб якнайменше давати практично потрібного в житті, щоб якнайменше служити для орієнтації в соціальних і політичних завданнях і течіях, а сконцентрувати всю енергію і амбіцію учня на головоломній дресурі, що вимагалася для матурального диплома¹. «І сим вимогам була підпорядкована енергія і хист не тільки тих бездарних філологічних манекенів, котрими засипав гімназії петербурзький інститут, а навіть і кращі педагогічні сили <...> Висока матуральна нота — от що було метою і критерієм їх діяльності!» (Грушевський).

Така школа втрачала живий зв'язок з життям, з громадою, що неминуче засуджувало її на мертвоту, занепад, безсилість, втрату всякого впливу на громаду й життя. Виступаючи проти прихильників так званої класичної освіти, Бодянський насміхався над їх рецептом: «получше вытвердить зады в древних языках, которые сообщат им устойчивость или, так сказать, порядочность мысли и уважение к публике».

Це добре розумів Бодянський, і в своїх зауваженнях на проєкт університетського статуту 1863 р. він захищав необхідні нововведення в структурі університетської освіти, з обуренням відкидав звуження демократії в університетах, зокрема, наміри запровадити систему доносів: «подсматривание за товарищами по кафедрам показывает недоверие к последним». Відкидав Осип Максимович і прагнення уряду зменшити доступ до вищої освіти дітей із нижчих верств: «меньшее число поступит в университет, но зато будет побогаче и побарственнее, а это и на руку кое-кому».

Бодянський також звернувся до Ради Московського університету зі своєю окремою думкою щодо штатних викладачів університету, зауважуючи, що «професор філософії хіба може бути професором стародавніх мов і літератури та навпаки...?» Будучи прихильником глибокої й всебічної спеціалізації професорів і доцентів, як і демократизації університетського життя, Бодянський зауважував: «Ученая степень, не совсем соответствующая искомому предмету, и даст университету не совсем соответствующего его требованиям и желаниям преподавателя, между тем как, без сомнения, имелось в виду совершенно противное <...> Лучший аттестат для ищущего кафедры — это открытая, всеми видимая, оценка его достоинства, когда каждому возможно подвергать по-

¹ Матура: зложити матуру — скласти іспит на аттестат зрілості

верке сведения его и права; но побуждения, какими руководятся лица в замкнутом совещании друг к другу, всегда подозрительны, чтобы не сказать больше, а по тому их всегда следует избегать сколько возможно»¹.

Бодянский неодноразово виступав зі своїми думками на сторінках редагованих ним «Чтений». Зокрема, в 1873 р. він опублікував працю «Трилогія на трилогію. Исторический очерк из современной жизни русского университета», в якій розгорнуто (70 стор. тексту!) виклав свою незгоду зі статтею «Трилогія» прихильника перегляду університетського Статуту 1863 р. професора П. Любимова: «...Мы заносим на страницы „Чтений“, как издания исторического, очерк из современной жизни русского университета, именно борьбы его, за сохранение действующего ныне Устава русских университетов, с теми немногими, которые всемерно ратуют против одного, предлагая уже сузить круг самостоятельной, свободной деятельности их, дарованной еще так недавно им в их Устав. И это тем обязательнее для „Чтений“, что Общество истории и древностей российских состоит при одном из сих высших учреждений, получило свое существование при нем, и при том в одно время с первым Уставом для русских университетов, самым лучшим и самым либеральным из всех, последовавших за ним: многое и многое вошло из него, вопреки злобе дня, и в преследуемый теперь Устав воротилами нашего времени».

У своєму важкуватуму за стилем, але переконливому й колючому опусові Бодянський показав недоречність змін, які пропонувалися, в силу їх недемократичності та спрямованості на звуження університетської автономії:

«Не знаем, какие таинственные причины заставили приступить к пересмотру действующего университетского Устава 1863 года. Первые два Устава, 1804 и 1853 года, просуществовали спокойно один 30, а другой 28 лет. Нынешний Устав считает себя, со времени утверждения, только десять лет, и мы не придумаем, чтобы такое могло быть, что повлияло на его пересмотр...

Университеты, как и следовало ожидать, отнеслись сочувственно к действующему Уставу и высказались за сохранение его основ, указав на небольшие редакционные изменения в некоторых второстепенных статьях <...> Нынешний университетский Устав может считаться ровесником и освобождению крестьян, и

¹ Отдельное мнение ординарного профессора Бодянского по вопросам, касающимся штатных преподавателей университета по Уставу 1863 года // Московские университетские известия. 1866—1867. № 7. С. 416, 419.

новим судам, і безвременно умирающим правилам о цензуре. Он принадлежит тому десятилетию, которое обильно благими мыслями и начинаниями и всегда останется свежою страницей в отечественной истории».

Драма професора Бодянського

Значною мірою саме незалежні погляди професора призвели до того, що восени 1868 року рада університету забалотувала його на черговий п'ятирічний термін, і Бодянський змушений був подати у відставку. Сам Осип Максимович їдко зазначив 28 листопада 1868 року: «В последних числах октября я п р и н у ж д е н добрыми людьми удалиться из Университета...» Знаючи, що таке питання розв'язувалося таємним голосуванням, я вирішив дізнатися, скільки ж «добрих людей» голосувало проти Бодянського. Така, здавалося б, дрібниця допоможе з'ясувати «розподіл сил» на факультеті навколо професора.

Це вдалося зробити! В Центральному історичному архіві Москви знайдено «Дело Совета Императорского Московского университета об увольнении со службы ординарного профессора, действительного статского советника И. М. Бодянского и о назначении ему пенсии». З цієї справи випливає, що 19 жовтня 1868 року за продовження роботи Бодянського в університеті проголосувало 25 чоловік із 40 присутніх, що підтвердило солідний авторитет професора, але й 15 голосів, поданих проти нього, свідчили, що він нажив собі чимало ворогів¹. Бодянському не вистачило 2 голосів, аби залишитися в університеті ще на п'ять років². Ось

¹ Попереднє голосування з цього питання, що відбулося влітку 1866 року, дало зовсім інший, сприятливий для Бодянського результат — 31 голосів «за» і лише 9 — «проти» (Центральний історичний архів Москви, ф. 459, оп. 2, од. зб. 3044, арк. 7).

² У згаданій статті «Трилогія на трилогію» Бодянський, до речі, підтримував положення університетського Статуту про те, що переобрання професора мало визначатися двома третинами голосів університетської Ради, а відміну його вважав невинуватим втручанням Міністерства народної освіти: «Достаточно напомнить отмену весьма важной статьи Устава, по которой оставление профессора на должности обуславливалось не менее, как двумя третями голосов в его пользу. Замена двух третей простым большинством повела за собою значительные последствия...» Йшлося, зокрема, про те, що в деяких університетах за вказівкою міністерства забалотовані двома третинами голосів професори знову повернулися на роботу після переголосування простою більшістю голосів. Але у випадку з Бодянським такого не могло статися.

Навчений гірким досвідом, Осип Максимович вимагав, щоб у випадку забалотування професора простою більшістю було передбачено «більше матеріальне забезпечення».

який гіркий подарунок отримав Осип Максимович до свого 60-річчя. В рукописній біографії Бодянського, складеній в університеті вже після його смерті, я прочитав такі закреслені рядки: «Он был забаллотирован главным образом вследствие влияния Леонтьева»¹. Професор університету, філолог, співвидавець газети «Московские ведомости» Павло Михайлович Леонтьєв (1822–1874) кілька разів згадувався в щоденнику Бодянського в абсолютно спокійному контексті, проте насправді він зіграв рокову роль у долі професора Бодянського. В статті «Трилогія на трилогію» Леонтьєва позначено вже як противника демократичного самоуправління в університетах, а в одному з тогочасних листів Бодянський назвав його «человеком, прославившим себя кознодейством»² (У Володимира Даля: «кознодей — строящий козни»).

«Русская старина» (1879. Т. XXV) писала, що Бодянський змушений був залишити університет «вследствие его забаллотировки г. профессорами, не сумевшими — из личных расчётов в пользу намеченного или другого кандидата на кафедру Бодянского — подорожить для университета этим высокочемочательным учёным». Це була життєва драма, яку Бодянський переніс тяжко. Якийсь час він перебував у прострації й у цей період подав прохання про дозвіл йому носити у відставці університетський мундир, намагаючись таким чином зберегти причетність до університету хоча б у зовнішніх ознаках. Гадаю, що Бодянському, з його загостреним почуттям власної гідності, було нелегко просити про це. Та міністр народної освіти йому відмовив: «Разрешение на это дано быть не может, так как из формулярного списка о службе г. Бодянского видно, что остаётся ещё на службе членом Археографической комиссии Министерства народного просвещения».

В той час Бодянський навіть подумував про від'їзд із Москви: «...получая только 1.500 с небольшим рублей серебром пенсии»³, мне нельзя оставаться в столице с семейством, а необходимо забраться в такую глушь, где бы можно было, как говорит пословица, протягивать ножки по одежке»⁴. Йшлося про те, що фінансові можливості пенсіонера Бодянського зменшилися в декілька разів, а здоров'я ж не добавилося. Є цікаве свідчення Пантелеймона Куліша: «Востанне бачив я його вже пенсіонером. Дано йому пенсії тільки 1.500 рублів річно; а „подвижник науки“ брав яко

¹ Центральний історичний архів Москви, ф. 454, оп. 2, спр. 430, арх. 19.

² ВР ІЛ, ф. 99, од. зб. 47, арх. 33.

³ В архіві зберігся документ, у якому Бодянський називав суму 1682 рублі (див. ВР ІЛ, ф. 99, од. зб. 47, арх. 34).

⁴ Осип Максимович Бодянский // Русская старина. 1879. Том XXV. С. 215–216.

професор і грошоносних комісій 12.000 р. Се вилічив мені друкований жидок Гатцук¹ <...> Жидки ж на таких речах знаються...» Не станемо перераховувати всі заробітки Бодяньського за «жидком Гатцуком», але достеменно відомо, що професор університету одержував, скажімо в 1866 р., платню в розмірі 2400 рублів на рік, столові та квартирні гроші по 300 рублів², тобто всього 3000 рублів, та ще з жовтня 1863 року йому платили пенсію, призначену за вислугу 25-річного строку служби (1429 руб. 60 коп. на рік) а на додаток до неї — 285 руб. 92 коп, тобто всього 4.715 руб. 62 коп. на рік. Це втричі більше від пенсії, що залишилася, до того ж справді Бодяньський раніше отримував і гроші за участь в роботі деяких комісій, в 1859–1862 рр. він управляв університетською друкарнею, на цій посаді, за його власним свідченням, Бодяньський отримував 1500 рублів сріблом. Все пізнається в порівнянні, тому в останні роки заслуженому професорові жилося нелегко³. Ось невідоме свідчення самого Бодяньського: «...Удаление из Университета в конце 1868 года, неожиданное и не гаданное мною... вдруг перебросило меня на 20 лет назад...» Наприкінці 1872 року пенсіонер написав графу Сергію Строганову довгого листа, який назвав спочатку: «Записки о себе». Потім перейменував: «Записка о нынешнем положении моём». В ній Осип Максимович скаржився, що не зводить кінці з кінцями, розповідав, як збирався навіть виїхати з Москви: «Долго раздумывал я, как быть мне, но ограничив себя до нельзя, отказав в самом необходимом, даже в приобретении книг по своей части, я решился наконец остаться в Москве год, чтобы видеть, могу ли и при таком ограждении себя, колотаться в ней»⁴.

Справді тоді Бодяньський примірявся до життя з новими фінансовими можливостями. В одному з листів початку 1869 року читаємо: «...Я не оставляю еще Москвы, но только потому, что теперь не такое для того время: можно и замерзнуть на дороге, и не приютиться даже там, где думал найти себе приют. Остаюсь,

¹ Друкар Гатцук якось виграв суд у Куліша, примусивши його сплатити 1200 рублів, за що був «поселений» в пекло в поезії «Куліш у пеклі». За словами Пантелеймона Олександровича, Бодяньський не раз остерігав його: «Се жидок — підлиза. Ненавиден він був мені ще й студентом, як ластився до мене по моїй професурі. Бережись пане-брате: лашитемиться до тебе, покиль засуне свою загребущу в твою кишеню».

² Центральний історичний архів Москви, ф. 418, оп. 35, спр. 139, арк. 3; оп. 38, од. зб. 418, арк. 2, зв. — 3; ф. 459, оп. 2, од. зб. 3044, арк. 12.

³ Втім, сама по собі пенсія у Бодяньського була для тих часів немалою, скажімо, відомий нам Іван Забелін, який, як і Бодяньський, пішов на пенсію в чині IV класу, отримував 1200 рублів щорічно.

⁴ ВР ІЛ, ф. 99, од. зб. 47, арк. 32 зв.

стало, до красных дней, а там непременно пушусь на проведы, где бы лучше обосноваться по тем средствам, какие выпали на мою долю. С другой стороны, оставаясь в Белокаменной целые полгода, узнаю на самом деле, сколько издержу на прожитие в ней, протягивая, как говорится, ножки по одежке. Одна половина года покажет и другую. До сих пор жил я иначе, потому и положение мое было иное, и средства иные. Сообразивши же то и другое, порешу уже осенью окончательно с собою. Если в губернии нельзя будет остаться человеку, не жившему в ней около 40 лет, что делать? Прислоню свою головушку к Кремлю златоверхому, где лучшее время жизни своей провел и где придется сложить и кости свои. В противном случае, хоть не рад, а соберусь в поход, по пословице: „Не так живи, как хочется, а как сможется и судьба велит“.

Врешті-решт Осип Максимович залишився в Москві. В березні 1869 року йому було навіть присвоєно звання заслуженого професора Московського університету, «не стесняясь тем, что г. Бодянский не дослужил 14-ти дней для получения сего звания по закону». Попечитель Московського університету повідомив університетську Раду, що він «имел счастье входить по настоящему предмету со всеподданейшим докладом к Государю-Императору и Его Императорскому Величеству, в 14 день сего марта, благоугодно было всемилостивейше разрешить утверждение г-на Бодянского в звании заслуженного профессора»¹.

В згаданому листі до Строганова Бодянский писав і про нову можливість, що відкрилася тоді перед ним: «Не скрою, что начальство, на первых порах, предлагало мне звание „сверхштатного профессора“ в Киевском университете». Раніше цей факт ніколи не згадувався в літературі, і цікаво дізнатися, чому Бодянский відмовився. Передусім, він пояснював, що «будучи штатным в столице, я не мог согласиться на сверхштатного в губернии <...> Это значило с генералов попасть в капралы». До того ж, йому пропонували місце професора, який пропрацював в університеті 23 роки, і Бодянский не хотів йому зашкодити: «Если держали его столько лет, могли продержать и еще два года, пока исполнится 25-летие его службы...» Досвідчений професор, який прекрасно знав університетські звичаї, тонкий психолог з високою самооцінкою, Бодянский легко передбачив і негативні наслідки переходу на незнайому кафедру в Київському університеті: «Явившись на предлагаемое место, я влился бы в среду, для меня совершенно чужую, к которой долго и долго

¹ Центральний історичний архів Москви, ф. 418, оп. 38, спр. 40, арк. 1–2.

пришлось бы привыкать и которая к человеку навязанному естественно неприветливо относилась бы <...> не обошлось бы, конечно, при малейшем случае, и без упрёков, попреков, намёков на изгнание из Московского университета и насильное навязывание Университету Св. Владимира».

Проте найголовніша причина відмови поміяти Москву на Київ знаходилася в іншій площині, і Бодянський відверто сам її назвав:

«Главное же при этом то, что я, прожив в Москве около 40 лет, свылся с нею до того, что я стал москвичом, как говорится, с головы до пяток, и привыкать к другому месту жительства было бы мне не под силу <...> Малороссия — моя родина, но явиться в стольный град в мать градов русских в том приниженном виде, в каком слал он [министр] меня в него, я не мог, не могу и не должен: сего требует от каждого из нас сознание собственного человеческого достоинства, не говоря уже о прочем многом»¹.

Що стосується живої реакції друзів і знайомих Бодянського на вимушене залишення ним університету, то варто познайомитися з листом до Бодянського з Володимира дійсного члена Імператорського товариства історії і старожитностей російських Олексія Миколайовича Шемякіна, написаним буквально через тиждень після злочасного засідання університетської Ради: «Не могу не высказать моего горького сожаления о потере, понесенной в вас Московским университетом. Мое сожаление становится тем душевнее, что он сам отрекся от вас. Пройдет же когда-нибудь его ослепление, умолкнут страсти, рушатся козни кое-каких коноводов этого дела, и как тяжело будет тогда для университета сознание несправедливости к вам и незаменности вас в его среде! Сожалею о теперешнем его ослеплении; еще больше сожалею о будущем, поздне и горьком его сознании...»². Так і сталося. Вже через десять років Олександр Котляревський констатував: «С удалением Бодянского из Московского университета славянская наука упала в нём низко, очень низко...»³. Наприкінці ХІХ століття в енциклопедичному виданні С. Венгерова було сказано: «Университет потерял в Бодянском необыкновенно сведущего профессора, человека, который дорожил университетом, достоинством учреждения»⁴.

Це те, що цінував у Бодянському й Шевченко.

¹ ВР ЛЛ, ф. 99, од. зб. 47, арк. 34 зв.

² Письма А. Н. Шемякина к О. М. Бодянскому (1859–1875). С. 50.

³ Александр Котляревский. Осип Максимович Бодянский (Историко-библиографическая помянца) // Славянский ежегодник, 1878. С. 351.

⁴ С. А. Венгеров. Критико-биографический словарь русских писателей и учёных. Том V. С. 62.

«Величний пам'ятник невсипущої діяльності Бодянського»

У нас немає можливості та й потреби розкривати розмаїту роботу Бодянського в ім'я України у Товаристві, передусім, в «Чтениях», тим більше, що наприкінці 80-х років минулого століття вийшла чудова книга Ольги Тодійчук¹, яка переконливо показала його провідну роль у публікації джерел з історії України XVI–XVIII століть та значний внесок ученого в розробку проблем історії України цього періоду через видання Товариства. Авторка відзначала «наполегливість і діяльну участь членів Товариства, в першу чергу його секретаря О. М. Бодянського, в розшукуванні й підготовці до видання документів, які збагатили джерельну базу вітчизняної історичної науки». Крім того, в «Чтениях» розкидано 112 статей і заміток самого Бодянського здебільшого у вигляді передмов до цих публікацій². Зазначимо мимохідь, що навіть листи Бодянського, опубліковані пізніше, часто-густо перетворювалися в історичні есе. Скажімо, його лист до графа Сергія Строганова про стародавні російські й слов'янські монети, датований 27 грудня 1850 року, займає півсотні друкованих сторінок і є фактично самостійним науковим дослідженням, в якому не тільки описуються монети, а й даються ґрунтовні історичні довідки про персонажів, на них зображених³.

Про повну зануреність Бодянського в роботу «Чтений» свідчить навіть те, що в останні роки життя на його столі замість скатертини стелили коректурні аркуші журналу. Українська проблематика в 60–70-х рр. знаходилася в полі зору Бодянського й постійно відображалася на сторінках «Чтений». Досить нагадати, що з третьої книги «Чтений» в 1863 р. Бодянський почав друкувати «Сборник галицко-русских песен» Якова Головацького. Ще на початку 1861 року Головацький дякував Осипу Максимовичу за те, що той взяв його зібрання: «Слава Богу и Вам широсердечна подяка, що уже раз зборник мой песен народных прогляне на белый свет». Але Бодянський зізнавався, що довго зустрічав перепони в обнародуванні збірника, а 4 лип-

¹ О. В. Тодійчук. Україна XVI–XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. — К.: Наукова думка, 1989.

² Венгеров С. А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых. Т. V. С. 64.

³ Письмо О. М. Бодянского к графу Сергею Григорьевичу Строганову о древних русских и славянских монетах // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1855. Январь—март. Книга первая. С. 1–48.

ня 1865 року інформував Головацького про хід видання: «Сборник Ваш галицких песен выйдет, по расчету, вполне разве в будущем году. Теперь к тому, что получено было мною от Вас, допечатывается все, что вышло у вас по этой части из приобретенного мною в прошлогодною поездку за границу. Затем последуют: разночтения, объяснения, примечания и т.п. В каком виде песни издаются, Вы увидите из помещенного уже в посылаемых Вам теперь книгах «Чтений». Когда же кончится, полагаю, можно будет подумать и о приложении к ним разных изображений (одежды и т.п.)...»

Насправді, збірник Головацького був настільки великим (як окремому виданні він склав аж чотири товстих томи), що друкування затягнулося на довгі роки. На початку 1871 року Бодянський писав Якову Федоровичу: «...Касательно помещения песен Вашего собрания в „Чтениях“... они, как Вы изволите видеть, входит в каждую книгу наших „Чтений“ в размере не менее 10 печатных листов; так будет до самого конца их; более же нельзя по самому объему повременного издания, состоящего из разных отделов...»¹.

Бодянський захищав публікацію пісень, зібраних Головацьким, від нападків: «Желание же перечить из любви к переченью может войти в голову лишь тому милому существу, о коём Малороссияне говорят, что „у него не все дома, нема десятой клепки“». Саме з приводу розміщення в «Чтениях» цих пісень і навіть шрифту, яким вони набираються, Бодянський нагадав декому про свій значний досвід видавничої роботи: «Печатаю столько лет; мы не новички в деле печатном; знаем его не по наслышке; да несколько лет и заведывали сами типографией Московского университета; знакомы также и с некоторыми заграничными печатаниями. Что до пробелов, то они отвечают принятому образу печатания песен, считаему нами для них лучшим. Правда, что многие песни улажаются без труда в два столбца, но еще большая часть не допускает того никоим образом при том наборе, коим они набираются. Чтобы достигнуть того, нужно было бы набирать их гораздо меньшим шрифтом, что не для всех было бы приятно и полезно. Надобно же в изданиях подобного рода иметь в виду глаза не одних молодых людей, которым и петит и непарель все благо и добро»².

¹ Савченко Ф. Західна Україна в листуванні Головацького з Бодянським. 1843–1876. С. 28, 32, 43.

² О. Бодянский. Объяснение // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1873. Январь-март. Книга первая. С. 359–360.

Пісні, зібрані Головацьким, друкувалися в «Чтениях» з невеликими перервами аж до 1877 р., коли Бодянський помер, виконавши свій обов'язок перед українською Галичиною. За словами Миколи Сумцова, «издание этих песен было со стороны Бодянского большою заслугой».

З 1863 по 1873 рр. Бодянський опублікував у «Чтениях» кілька важливих документів про діяльність православних святих Кирила і Мефодія, які відіграли визначну роль у розвитку слов'янського письменства і культури. В 1870 р. він видав за списком XII століття «Житие св. Бориса и Глеба» — синів київського князя Володимира Святославовича.

В 1873 р. Бодянський пережив ще один важкий момент у виданні «Чтений», про який читасмо в архівній біографії вченого, складеній в університеті після його смерті: «...за статью против взглядов Любимова по поводу университетской реформы „Трилогия на трилогию“ министр (Дмитро Толстой. — В. М.) обязал секретаря о всех, назначенных им для печатания статьях, докладывать предварительно в срочных заседаниях Общества. Граф Строганов после этого сложил с себя звание председателя... Новому председателю (Михайлу Погодину. — В. М.) было высочайше повелено „чтобы все издания одного печатались не иначе, как с его разрешения и под его личную ответственность“»¹.

Незважаючи на все це, в 1874 р. «Чтения» вмістили навіть підбірку «Малороссийских заклинаний», складену П. Єфименком, а найголовніше опублікували «Реестры всего войска Запорожского после Зборовского договора с королём польским Яном Казимиром» з передмовою Бодянського. Осип Максимович уперше побачив цей документ влітку 1842 року в Варшаві у сенатора Варшавських департаментів Андрія Стороженка та лише через півтора десятиліття «Реестри» потрапили до його рук з допомогою Миколи Стороженка. Після цього пройшло ще сімнадцять років, але наполегливий Осип Максимович усе-таки надрукував цінний документ зі своєю передмовою, в якій, зокрема, зазначав: «Многие, смотря на эти „Реестра козацкие“, могут, пожалуй, заметить мне: не лучше ли было бы сделать из них одну лишь извлечение того, что покажется достойным извлечения в том или другом отношении? Конечно, можно бы удовольствоваться и подобным извлечением; но я гляжу на „Реестра“ несколько иначе. Они мне казались важными для Малороссийского народа, особливо его Козачества, во многих отношениях:

¹ Центральный исторический архив Москвы, ф. 454, оп. 2, спр. 430, арк. 18–19.

Как подлинный правительственный документ для многих Малороссийских дворянских фамилий, особливо левого берега Днепра, и множества козацких, коих предки находятся в сих „Реестрах“, либо как урядовые должности занимающие, либо же просто как козаки, что в ту пору давало последним права, одинаковые с шляхтою; да и многие из простого народа (посполитых) также отыщут тут своих козацких предков, потомки коих с течением времени, по разным неблагоприятным для них обстоятельствам, и даже часто по нерадению о своем праве утратили оное в последствии...

Как подлинный документ для определения числа полков, в это время бывших, равно как, кто такова была тогдашняя старшина и т.п. <...> в эту знаменитую пору; именно в самом начале „Реестров“ читаем: „Его милость пан Гетьман Богдан Хмельницкий...“¹.

До Слов'янського з'їзду в Москві (1867) Бодянський приурочив офіційну записку про діяльність Імператорського товариства історії і старожитностей російських при Московському університеті, в якій щодо журналу «Чтения» написав так: «Не мне, конечно, члену и секретарю Общества, оценивать деятельность его на поле отечественного бытописания; скажу только, что оно всегда старалось, по мере средств, бывших в его распоряжении, и усердия членов, составлявших его в известную пору, исполнить возложенную на него Уставом его задачу. В какой мере удалось это ему — о том произнесет неумытный суд та самая История, которой оно служит»². Проте в приватному листі Бодянський якось висловився з потаємною надією: «Статья может, помянут когда-нибудь и того чудака, что почти без всяких средств, сумел, однако же, всеми забытое „Общество“, спавшее более 40 лет, не только пробудить к жизни, но и поставить его в голове всех прочих ученых обществ, не задолжав никому ни гроша, и не получая за все свои труды и подвизания также ни гроша».

¹ Реестра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королём польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня и изданные по подлиннику О.М. Бодянским // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1885. Апрель-июнь. Книга вторая. С. 1—XXXIV.

² О.Бодянський. Записка об Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1877. Июль-сентябрь. Книга третья. С. 1—8.

Ця книга написана в пам'ять про українського дивака, який впродовж усього московського життя не забував про свою Батьківщину і, як міг, працював у російській столиці «на славу нашої преславної України».

«Бодянський Осип Максимович (1808–1877)»

Погляньмо, яким був Осип Бодянський незадовго до смерті. В 1879 р. журнал «Русская старина» (т. XXV) вмістив портрет Осипа Максимовича з такою інформацією:

«Портрет О. М. Бодянского. К настоящей книге «Русской старины» приложен портрет Бодянского. Он исполнен с фотографической карточки, снятой в большой французской фотографии в Москве, за несколько лет до смерти Бодянского. Карточка эта сообщена нам в двух экземплярах, а именно: А. Е. Кудрявцевым и Н. П. Барсуковым¹. Рисунок на дереве исполнен К. О. Брожем; гравировал портрет в Ницце академик гравер Его Величества Л. А. Серяков²».

Йшлося про портрет Бодянського, який розміщено на обкладинці цієї книги та серед ілюстрацій до неї. Саме про нього писав Іван Франко 22 березня 1894 року в листі до Агатангела Кримського: «Портрет Бодянського, думаю, підійде до „Життя і слова“, та тільки не знаю, коли ще він піде <...> Бодянський пішов би аж у 5 або 6 книжку...» На жаль, портрет московського професора так і не був уміщений в журналі, але дуже цікава сама увага Франка до Бодянського.

Задовго до Франка, ще в 1866 р., фотокарткою Бодянського цікавився Головацький, який писав у Москву зі Львова: «...прошу об благосклонном прислании Вашей карточки; пусть познаю драгоценное для меня лицо с карточки, когда судьба не позволила мне по сю пору познакомиться лично с Вами³, несмотря на то, что уже от 20-и гг. имею честь стоять в письменной переписке и в дружественных сношениях с Вами».

¹ Микола Плятонович Барсуков (1838–1906) — історик і бібліограф, автор праці «Жизнь и труды М. П. Погодина» з 22 книг.

² Серяков Лаврентій Авксентійович (1824–1881) — гравер по дереву, один із кращих ксилографів у Європі. Працював, зокрема, для петербурзького журналу «Всемирная иллюстрация», в якому відділом ілюстрацій завідував з 1887 р. К. Броз.

³ Головацький познайомився з Бодянським у Москві в 1867 р.

Фотографії Бодянського маловідомі в Україні й сьогодні, тому в цій книзі вміщено всі зображення нашого земляка, що збереглися, в тому числі й рідкісний малюнок невідомого художника, зроблений на початку 30-х років XIX століття та подружжя фотографія Бодянських.

Осип Максимович Бодянський помер 6 вересня 1877 року. Його учень і земляк Олександр Кочубинський писав, що це сталося «в скромном, но многим памятном флигеле, в глубине двора Мещериновой у Никитских ворот, в Москве». На останній сотій книжці «Чтений в Императорском обществе истории и древностей российских», що вийшла у 1877 р. незадовго до смерті вченого, зазначено цю адресу: «Секретарь Осип Максимович Бодянский, у Никитских ворот, в доме Мещериновой».

Після смерті Бодянського тут доживала вік і його вдова Марфа Микитівна. Книгопродавець Афанасій Астапов, який купив у неї бібліотеку славіста, згадував: «Поехали на Малую Никитскую против церкви Большого Вознесения, д. Мещерина во дворе». Тут допущено дві неточності (в назві вулиці й у прізвищі домовласника), проте немає сумніву, про який будинок ідеться. Ми вже говорили, що Бодянському подобався цей арбатський куточок біля церкви Великого Вознесіння. Але будинок Мещеринової був особливим, адже Бодянський жив у ньому двічі. Принаймні, Григорій Данилевський, який зустрічався з Осипом Максимовичем восени 1851 року, свідчив: «Бодянский тогда жил у Старого Вознесения на Арбате, на углу Мерзляковского переулка, в доме ныне Е. С. Мещерской, № 243... Теперь этот дом, № 314, принадлежит Н. А. Шереметевой. Он не перестроен, имеет, как и тогда, 16 окон во двор и 5 на улицу, в два этажа, с каменным балконом, на колоннах, во двор¹». Про флігель не згадується, значить тоді Бодянський жив у іншій квартирі. В «Алфавитном указателе к плану Арбатской части» знаходимо точну інформацію про цей будинок за № 243: «Мещериновой Надежды Александровны, коллежской ассесорши, на ул. Большой Никитской».

Але ми знаємо, що вже через рік Бодянський мешкав у Газетному провулку в будинку Ігнат'євої; звідси професор виїхав аж у 1859 р., коли став управляючим в університетській друкарні на Страсному бульварі. Скажімо, в «Книге адресов жителей Москвы» за 1862 р. записано: «Типография Императорского Московского университета. Управляющий типографиею: Бодянский Ио-

¹ Данилевський писав це в 1886 р. Згаданий будинок, у якому Бодянський жив з 1849 р., не зберігся, на його місці — будинок № 31.

сиф Максимович. Статский советник. Дом типографии». В тій частині адресної книги, де йшлося про викладачів університету, знаходимо точніший запис: «Бодянский Осип Максимович. Статский советник. Тверская часть, на Страсном бульваре, в университетской типографии».

На початку 1863 року Бодянський ще раз переїхав у будинок Мешеринової, в якому й жив до самої смерті. Наведена адреса підтверджується й офіційними паперами, що надходили до Бодянського, скажімо, в березні 1876 р.: «Действительному статскому советнику Осипу Максимовичу Бодянскому, живущему 3 квартале в д. Мешериновой № 262¹».

Отже, останні півтора десятиліття років Осип Максимович мешкав в арбатському куточку, в якому починав своє професорське життя після повернення з-за кордону, де в нього побував Шевченко в перші приїзди в Москву. Нагадаю, що в 40-х рр. Бодянський жив у будинку Олени Діц у Столовому провулку, затим у будинку Кузнєцова на Малій Нікітській вулиці та, нарешті, в будинку Мешеринової на Великій Нікітській вулиці. Не треба бути москвознавцем, щоб зрозуміти, що ці адреси знаходяться поруч, але тільки побувавши на місці переконаєшся, наскільки невеликим є той шматок арбатської землі, що так приваблював Осипа Максимовича².

¹ На той час номер будинку на плані Арбатської ділянки змінився.

² Це — район старовинних арбатських провулків, назви яких започатковані в XVI–XVII століттях і говорять самі за себе — Хлібний, Скатертний, Столовий, Ножовий. Малій Ржевській провулок названий по церкві в ім'я чудотворної ікони Ржевської Божої Матері, що була знайдена в 1539 р. в Тверській губернії. На ній була зображена Божа Матір з дитиною і ліворуч від неї — святий Микола Чудотворець. Ікона змінила багатьох людей, і за наказом Івана Грозного була доставлена в Москву, де з неї зняли копію, а також спорудили на її честь в районі Старого Арбату дві церкви — біля Пречистенських воріт і на Поварській вулиці (знесені в радянські часи). Мерзляковський провулок виходить прямо на церкву Великого Вознесіння, що ніби магнітом притягувала Бодянського, бо ж біля неї вибирав собі помешкання. А ще поруч розташована — між Мерзляковським провулком, Великою Нікітською вулицею і Нікітським бульваром — церква преподобного Феодора Студита, побудована в першій чверті XVII століття. Наприкінці XVIII століття її парафіянином був Олександр Суворов, біля церкви поховані його родичі. В ній Осип Максимович бував часто. Навіть записав у щоденнику 10 квітня 1854 року: «Говел, т.е. исповедовался и приобщался к церкви Божьей Матери, что у Никитских ворот, известной больше под именем Феодора Студита...»

Церкви Великого Вознесіння і Феодора Студита збереглися, і в них можна поставити свічку за упокій душі видатного російського і українського славіста, історика.

Заповівши майно дружині, Бодянський збирався передати свої рукописи (ними він дорожив найбільше)¹ та бібліотеку Никифору Артем'єву², якого він називав своїм племінником (а за ним це робили й дослідники), хоча насправді той був племінником Артем'євої Марфи Микитівни. Никифор Артем'єв учителював, знав толк у книгах і навіть виконував якісь доручення Бодянського. Принаймні, 26 липня 1857 року Бодянський зазначив у щоденнику, що потрібна копія із «Житие Мефодия» за пергаментним списком Успенського собору для львівського історика Августа Бельовського «сделана племянником Никифором Артемьевым и свере-рена мною».

Відомо, що вчений, вже тяжко хворий, попросив свого лікаря: «Поддержи меня хоть немного, мне нужно сделать ещё кое-какие распоряжения». Це стосувалося якраз Артем'єва: «По желанию Бодянского была послана телеграмма Н. М. Артемьеву, его племяннику... но г. Артемьев не застал его в живых; он приехал спустя час после кончины своего дяди³. Таким образом, покойнику не удалось сообщить свою волю племяннику, которому он всегда говорил, что библиотека его будет принадлежать ему...⁴ Владетельницей библиотеки осталась полутрагичная вдова, которая... и продала её букинистам рыночного торга за три тысячи рублей. От продажи в розницу букинисты получили свыше 20 тысяч»⁵ (Виділено мною. — *В. М.*). Сучасні дослідники також покладають усю вину на вдову: «Дружина вченого, далека від наукових інтересів чоловіка, вирішила продати книги, що залишилися після нього»⁶.

Проте заради справедливості відзначимо, що Марфа Микитівна спочатку запропонувала книги Московському університетові, який оцінив книжкову колекцію Бодянського в 12 тисяч рублів. Але коли відповідні документи було передано в Міністерство народної освіти, справа гальмувалася майже три роки в бю-

¹ Від'їжджаючи іноді з Москви, Бодянський завжди просив у випадку пожежі, передусім, зберегти дві шафи, де знаходилися його рукописи.

² Молодший брат — Федір, — якому, звичайно, Бодянський міг довірити ці скарби, помер у 1873 р.

³ Бодянський послав телеграму не в Полтаву, де Артем'єв працював у класичній гімназії, а в Київ, очевидно, прагнучи привернути до неї більше уваги, проте вийшло так, що до племінника вона дійшла з запізненням.

⁴ Тим самим бібліотека Бодянського мала бути в Україні.

⁵ Павловский Ив. Фр.. Осип Максимович Бодянский в его дневнике 1849—1850 гг. // Русская старина. 1888. Т. 60. С. 26.

⁶ Пашева Н. М. Славянская библиотека О. М. Бодянского // Советское славяноведение, 1982. № 1. С. 101.

рократичній тяганині. Нагадаю, що Московський університет вже мав зібрання книг Бодянського, придбаних ним у закордонному відрядженні. За оцінкою сучасних учених, «бібліотека Бодянського є найбільш уміло вкомплектованою з усіх, що зберігаються на Моховій», тобто в старому приміщенні Московського університету. Зазначається, що ця бібліотека є «дуже важливим елементом спадщини російської культури і науки», а також те, що нині рідко зустрічається книгозібрання, котре «зберігало б такий виразний відбиток особистості однієї людини»¹. На превеликий жаль, в 70-х роках XIX століття Московський університет явно прогавив унікальну можливість придбання ще однієї цілісної й багатющої слов'янознавчої бібліотеки Бодянського. Вдова, яка терпіла нестатки, змушена була продати бібліотеку задешево, й книги розійшлися в різні руки.

Суму в 3 тисячі рублів, віддану за всі книги Бодянського, пізніше підтверджено книгопродавцем Афанасієм Астаповим (мав лавку на Луб'янці), який 1880 р. купив їх у вдови: «Количество книг было на семь ломовых возов и находились они в двух сараях»². Очевидно, що в сарай книги відправила Марфа Микитівна. Серед покупців книг Осипа Бодянського були Рум'янцевський музей і Біржова бібліотека, а також Павло Щапов, який заповідав їх Російському історичному музею, Федір Мазурін (подарував Архіву Міністерства закордонних справ), Василь Ключевський, Микола Тихонравов та ін. Особливе значення для України мало придбання рукописів Осипа Бодянського Андрієм Титовим, адже ці матеріали потрапили потім у Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України: «Рукописи Осипа Максимовича я продал в г. Ростов Ярославской губернии Андрею Александровичу Титову. Это такой милый подвижный человек, что я ему целый сундук писем и переписки Бодянского переслал». Астапов свідчив, що були випадки, коли він віддавав книги мішками: «Благодарение Господу Богу, моя торговля шла быстро».

Після смерті вдови Бодянського до Артем'єва перейшли 11 зошитів українських народних пісень, які збирав Бодянський, і частина його щоденника. Коли учень Бодянського, професор Київського університету Олександр Котляревський незадовго до своєї смерті відвідав Полтаву як ревізор гімназії, де працював Артем'єв, той передав йому дядькового щоденника 1852–1857 рр.

¹ Снос-Килишовський С. Славянская учебная библиотека О. М. Бодянского // Славяноведение, 2003. № 5. С. 104.

² Астапов А. А. О покупке бумаг, рукописей и книг профессора О. М. Бодянского в 1880 г. Воспоминания старого букиниста. — М., 1912. С. 45, 48.

Від Котляревського, який невдовзі помер, ці сторінки потрапили через його сина до іншого учня московського славіста — одеського професора Олександра Кочубинського. Той опублікував їх частково з своїми коментарями в грудневому номері «Историческо-го вестника» за 1887 рік під назвою «О. М. Бодянский в его дневнике»¹. Крім того, в Артем'єва зберігалися деякі сторінки шоденника вченого, які він передав Івану Павловському (побачили світ у 1888 р. в шойно згаданій публікації Павловського).

Біля могили Бодянського

Осип Максимович Бодянський був похований у святому для москвичів і всіх росіян місці — на території Новодівочого (Богородице-Смоленського) монастиря, заснованого в 1524 р. за обітницею великого князя Василя III в пам'ять взяття в 1514 р. Смоленська. В 1524—1525 рр. у центрі монастиря було зведено чотирьохстовпний, п'ятиверхий собор ікони Смоленської Богоматері (Смоленський собор), який і став історичним ядром монастирського кладовища². На авансцену російської історії Новодівочий монастир вийшов у лютому 1598 ріка., коли в ньому відбулося всенародне обрання Бориса Годунова на царство, описане Пушкіним:

...Смотри: ограда, кровли
Все яруса соборной колоколыни
Главы церквей и самые кресты
Унизаны народом.

Монастир став місцем постригу жінок царської сім'ї: в ньому жила вдова старшого сина Івана Грозного царевича Івана, а також насильно пострижені в монахині сестра Петра I царівна Софія і його перша дружина Євдокія Лопухіна та ін.³ Поховання Ло-

¹ В 2006 р. цей шоденник вийшов у світ у повному вигляді в московському виданні «Жизнь и мысль» з передмовою та коментарями Т. Медовичевої. В жовтні наступного року презентація книги «О. М. Бодянский. Дневник. 1852—1857» відбулася в Культурному центрі України в Москві.

² В крипті (підземній усипальниці) були поховані царівна Анна Іванівна (1547—1550) — маленька донька Івана Грозного і Анастасії Романової, доньки царя Олексія Михайловича і Марії Милославської, царівни Софія Олексіївна (1657—1704), Євдокія Олексіївна (1560—1712) та Катерина Олексіївна (1658—1718), інші члени царської сім'ї.

³ В 1922 р. монастир було закрито, в 1926 р. утворено історико-побутовий і художній музей, з 1934 р. — філіал Історичного музею. З 1980 р. в Новодівочому монастирі знаходилася резиденція митрополита Крутицького і Коломенського. В 1994 р. знову засновано жіночий монастир. Смоленський собор і багато інших корпусів знаходяться у віданні музею. З 1995 р. в Смоленському соборі поновилися служби в престоланні свята.

пухінюї в 1731 р. було останнім в ряду «царських гробниць». Затим на кладовищі монастиря ховали представників вищого дворянства, а з ХІХ століття — багатих купців і промисловців, діячів науки і культури.

На території Новодівочого монастиря створився некрополь, який нараховує нині близько ста поховань, серед них немало відомих в Україні та Росії прізвищ. Скажімо, ще задовго до Бодянського тут було поховано знаменитого поета, генерал-лейтенанта, командувача партизанського загону в Вітчизняній війні 1812 р. Дениса Давидова (1784—1839), учасників цієї війни письменника Михайла Загоскіна (1789—1852), письменника Івана Лажечникова (1792—1869), князя, драматурга, академіка Олександра Шаховського (1777—1846), учасників Вітчизняної війни 1812 р., декабристів генерал-майора Михайла Орлова (1788—1842), який приймав капітуляцію Парижа, князя Сергія Трубецького (1790—1860), який був обраний диктатором повстання, але на Сенатську площу не з'явився... В 70-х рр. ХІХ століття на території Новодівочого монастиря знайшли довічне пристанище друзі Бодянського літератор Микола Сушков (1796—1871) і письменник, історик, академік Михайло Погодін (1800—1875).

Після Бодянського в некрополі були поховані історик, академік Сергій Соловйов (1820—1879), письменник Олександр Писемський (1821—1881), поет, перекладач Шевченкових віршів Олексій Плещеев (1825—1893), релігійний філософ, поет Володимир Соловйов (1853—1900), математик, професор Московського університету, батько Андрія Белого Микола Бутяєв (1837—1903), письменник Антон Чехов (1860—1904)¹ та ін.

Могила Бодянського знаходиться за південним фасадом п'ятивікового Смоленського собору. Від неї до древнього собору три десятки кроків, а до витонченої красуні, дзвіниці Новодівочого монастиря (1689—1690) — сотня кроків. Так само — до монастирської стіни, за якою розташовано Новодівоче кладовище, де перепоховані видатні друзі Бодянського — Микола Гоголь і Сергій Аксаков.

Бодянського поховано поруч із Михайлом Погодіним, який помер за два роки до нього. В «Русских ведомостях» (1895), які розповідали про «могили російських письменників у Москві», читаємо:

«М. П. Погодин. Продолжая путь по <...> дороге, огибающей кладбище, расположенное вокруг храма во имя Смо-

¹ Прах Чехова було перенесено на Новодівоче кладовище в 1933 р.

ленской Божьей Матери, против южной стороны последнего, на краю дороги увидим <...> 4 больших тополя и ряд памятников, в том числе — Погодина <...> неправильной формы каменная глыба, на ней — четырехконечный черного гранита крест¹...

О. М. Бодянский. Почти рядом с памятником Погодина <...> находится белая мраморная четырёхгранная колонна с херувимами».

Книгопродавець Астапов згадував, як він відвідав могилу Бодянського на самому початку ХХ століття: «В 1902 году, в день двадцатипятилетия кончины Осипа Максимовича, 6 сентября я поехал в Новодевичий монастырь к поздней обедне, отстоял обедню и панахиду. Священник по своему вдохновению предложил мне пойти на его могилу литию пропеть. „Да ты знаешь ли, где его могила?“ — спрашивает он меня — „К нему никто не ходит!“ — Я говорю, что знаю; он отслужил литию и меня спрашивает: „Что же ты ученик что ли его“ — Я говорю, нет, я только после его смерти книги купил. — „Да, это честь тебе делает, что ты добро помнишь“. Вероятно вдова Марфа Никитична вклад сделала по простоте своего сердца¹, но могила запущена, некому обратить внимание...»

Нині могила Бодянського доглянута, проте відвідують її мало, бо в сучасних спеціальних виданнях¹ про могилу славіста не сказано ні слова. Певно, що це йде від незнання постаті відомого вченого і небажання поцікавитися, хто він був, чим заслужив пошмертної шани.

Ми ж пам'ятатимемо, що друг Тараса Шевченка, українець Осип Бодянський похований на території Новодівочого монастиря, і про його могилу тепер знатимуть в його неньці Україні. Мармурової надмогильної колони з херувімами вже давно немає, але надгробок — гранітна стела² з написом — прекрасно збереглася:

¹ Хрест до нашого часу не дійшов, а брилоподібний надгробок можна побачити й сьогодні.

² Йдеться про гроші, які заплатила вдова за поховання Бодянського на території Новодівочого монастиря.

³ Дельнов А. Новодевичий некрополь и монастырь. — М., 2006; Ю.Рябинин. Жизнь московских кладбищ. История и современность. — М., 2006.

В цих книгах містяться біографічні довідки практично про всіх людей, які поховані на території Новодівочого монастиря, але Бодянський навіть не згадується.

⁴ Висота стели — 105 см., ширина — 80 см., товщина — 12 і 17 см. Вона стоїть на постаменті висотою 15 см., шириною 25 см. і довжиною 85 см.

«Бодянский
Осип Максимович
1808–1877
професор Московского университета
историк».

Я частенько бував біля могили Бодянського, але особливо запам'ятався день Святої Трійці — 27 травня 2007 року, коли робота над цією книгою була в розпалі. Відщвітав бузок, під спекотним сонцем сумовито схилили листя старі берези й молоді липи, шемливо пахла свіжоскошена трава, а нескошена росла по-сільському вільно, поцяткована сивими крутлячками пухнастих кульбаб... Міський гул за стінами монастиря здавався чужим і другорядним, а тут було тихо, спокійно, вітер шумів лише у густих верховіттях старих і високих лип і кленів...

Можна тільки мріяти про те, щоб спочивати вічним сном у такому місці й серед таких небіжчиків.

«...Порадує твою запорозьку душу» (замість післямови)

Поставивши московського українця Осипа Бодянського поруч із великим українцем Тарасом Шевченком, я намагався дати змогу читачеві не тільки прислухатися до автора, а й спробувати самостійно визначити місце нашого співвітчизника в українському та російському історичному контексті. Буквально через рік після смерті Бодянського Михайло Драгоманов зробив це по-своєму: «Все-таки, будучи з природи далеко не посліднім чоловіком і в Москві, і на Україні, він не став в ряду перших ні там, ні там»¹. Звісно, що так, якщо говорити про справді перший ряд українців, у якому стоять Тарас Шевченко і Микола Гоголь. Але, так би мовити, в другому ряді видатних українців, які жили й працювали в Росії «на славу нашої преславної України», де твердо числяться Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Михайло Максимович, наш герой — Осип Бодянський — має посісти належне йому місце. Звичайно, не в алфавітному порядку, бо ж тоді він опиниться першим, але саме в цьому ряді. Сподіваюся, що в моїй книзі достатньо матеріалу для такого висновку.

Глибоке розуміння необхідності підготовки й видання спеціальної книги про Бодянського прийшло невдовзі після його смерті. Принаймні, вже в 1879 р. журнал «Русская старина», повідомляючи про збережені рукописні матеріали вченого, в тому числі його наукову переписку, закликав: «Вполне желательно, чтобы близкие к этому делу лица воспользовались этими данными и представили возможно полную оценку деятельности человека, так долго служившего отечественной науке». Справді, в XIX столітті було зроблено немало в справі публікації листів, щоденників Осипа Бодянського, інших документів, із ним пов'язаних. Але в «Русской старине» йшлося саме про монографічне дослідження, в якому «по воспоминаниям и массе собственноручных записок и черновых отпусков писем можно будет восстановить образ этого лица, многими, к сожалению, не понятого...»

Вже тоді було чітко сформульовано, чим заслужив Осип Максимович окремої книги і в чому полягає її призначення: «Знаме-

¹ Драгоманов М. Україна і центри // Промала. Т. 2. С. 525.

нитий учений — он оказал громадные услуги России в области славяноведения и отечественной истории, и мы от всей души желаем, дабы заслуги эти были взвешены и оценены всесторонне»¹. В історично нових умовах автор намагався зважити й оцінити заслуги Бодянського ще й перед «ненькою Україною», але це не виключає створення спеціальної біографічної праці про Бодянського. В Україні така книга мала б вийти, скажімо, в серії «Особистість і доба», а в Росії — в серії «Жизнь замечательных людей». Певно, говорячи словами Шевченка, зверненими до Бодянського, це порадує його «запорозьку душу».

Продовжуючи дослідницьку й письменницьку роботу в цій царині, запрошую моїх колег-істориків, особливо молодих, до розробки благодатної тематики. Сподіваюся, що до 200-річчя з дня народження Тараса Шевченка побачать світ монографії, спеціально присвячені стосункам геніального Кобзаря з Пантелеймоном Кулішем, Михайлом Максимовичем, Михайлом Щепкіним... Не сумніваюся, що так само, як і у випадку з Осипом Бодянським, ці дослідження дадуть змогу глибше зазирнути в Шевченкове життя, яскравіше висвітлити маловідомі грані його характеру, по-новому подивитися на поетову творчість, збагатити конкретним історичним матеріалом його листування та щоденникові записи, розширити документальну базу шевченкознавства.

Насамкінець, пам'ятаючи про назву цієї книги, нагадаю Шевченкові слова: «Но, братія, не вдавайтесь в тугу, а молитесь Богу і работайте разумно, во ім'я матері нашої України... Амінь».

¹ Осип Максимович Бодянский // Русская старина, 1879. Т. XXV. С. 214, 218.

Зміст

<i>«Я сам козак...»</i> (замість передмови)	3
Розділ 1. «О Москва! О караван-сарай!»	11
Розділ 2. «До бачення в Москві»	87
Розділ 3. «Тоді, як ми з тобою в Москві бачились»	144
Розділ 4. «Книги, призначені для подарунку Ш. Т. Г.»	231
Розділ 5. «Ввечорі був у О.М. Бодянського»	333
Розділ 6. Чому Бодянський не супроводжував Шевченка?	409
Розділ 7. «Праху поета вклонився Бодянський»	506
<i>«...Порадус твоєю залорозьку душу»</i> (замість післямови)	555

Мельниченко Володимир Юхимович

**«НА СЛАВУ НАШОЇ ПРЕСЛАВНОЇ УКРАЇНИ»
(ТАРАС ШЕВЧЕНКО І ОСИП БОДЯНСЬКИЙ)**

Редактор І. Я. Шишов

Випускаючий редактор М. В. Кулькова

Технічний редактор Л. Бирюкова

Комп'ютерна верстка О. П. Салової

Коректор С. Н. Волощенко

Підписано до друку 30.01.2008.
Формат 60х90/16. Паритуря «Ньютон». Офсетний друк.
Умовн. друк. арж 35,0. Тираж 1000 прим.
Видання. № 07-8720. Замовлення № 269.

ЗАТ «ОЛМА Медиа Групп»
105062, с Москва, ул. Макаренко, д. 3, стр. 1
www.olmamedia.ru

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных материалов в ОАО «Дом печати — ВЯТКА»
610033, г. Киров, ул. Московская, 122

248-13

5000

218

1

πi

Вручая Милостивому Государю, Императору, Императрице

Императорскому Высочайшему

Милостивому Высочайшему Наместнику

Генерал-Адмиралу А. Г. Бенедиктову

Вашему Высочайшему Наместнику

12. Авг. 1858

Ваше Высочайшее Наместничество (Санкт-Петербург)

11. Августа 1858.

В Вашем Высочайшем Наместничестве, в
26. августа 1858. года, в 303. номере
Вашего Высочайшего Наместничества, в
своем Высочайшем Наместничестве, в
вашем Высочайшем Наместничестве, в

Вашем Высочайшем Наместничестве, в

N. 362

1. Августа 1858. года

ФОРМУЛРНЫЙ СЛСКОКЪ

СЛУЖБЪ

И. И. Бодянский
Оригинальный Проводитель ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНОГО Московского
Университета

И. И. Бодянский
БОДЯНСКАГО.

СОСТАВЛЕНЪ

1881 годъ

Ва 74.9507

Володимир Мельниченко — доктор історичних наук, член-кореспондент АПН України, заслужений діяч науки України, член Національної спілки письменників України і Спілки письменників Росії, автор 40 книг з історичної, політичної і мистецтвознавчої проблематики. З 2001 р. — генеральний директор Культурного центру України в Москві, за цей час видав у російській столиці 10 книг українською мовою, в тому числі монографії «Тарас Шевченко і Михайлю Грушевський на Старому Арбаті», «Тарас Шевченко: „Мое перебування в Москві“». Читач тримає в руках першу в українській і світовій історіографії книгу про дружбу і московські зустрічі Тараса Шевченка та Осипа Бодяńskiego.

ОЛМА
МЕДІА ГРУП

ISBN 978-5-375-01340-6

9 785375 013406

